

**Юбилейна международна научна конференция
ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ
И РЕАЛНА ИКОНОМИКА: РАЗВИТИЕ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА**

**Jubilee International Scientific Conference
ECONOMIC SCIENCE, EDUCATION
AND THE REAL ECONOMY: DEVELOPMENT
AND INTERACTIONS IN THE DIGITAL AGE**

**Сборник с доклади
Conference proceedings**

**Том IV
Volume IV**

**ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ
И РЕАЛНА ИКОНОМИКА: РАЗВИТИЕ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА**

**ECONOMIC SCIENCE, EDUCATION
AND THE REAL ECONOMY: DEVELOPMENT
AND INTERACTIONS IN THE DIGITAL AGE**

**Сборник с доклади
от Юбилейна международна научна конференция
в чест на 100-годишнината от основаването
на Икономически университет – Варна**

**Proceedings of the Jubilee International
Scientific Conference
dedicated to the 100th anniversary
of the University of Economics – Varna**

**Том IV
Volume IV**

2020

Издавателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна

University publishing house „Science and Economics“
University of Economics – Varna

Сборник с доклади от Юбилейна международна научна конференция в чест на 100-годишнината от основаването на Икономически университет – Варна на тема „Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха“. Докладите са обект на авторско право. Разрешение за ползване на докладите или на част от тях може да се получи от издателство „Наука и икономика“ (izdatel@ue-varna.bg).

This work is subject to copyright. All rights are reserved, whether the whole or part of the material is concerned, specifically the rights of translation, reprinting, reuse of illustrations, recitation, broadcasting, reproduction on microfilms or in any other way, and storage in data banks. Permission for use must always be obtained from University publishing house „Science and economics“. Please contact izdatel@ue-varna.bg.

Публикуваните доклади не са редактирани. Авторите носят пълна отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници, както и за езиковото оформление на текстовете.

Published reports have not been edited or adjusted. The authors are solely responsible for the content, originality and errors of their own fault.

- © Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна, 2020.
ISBN 978-954-21-1040-8
- © University publishing house „Science and Economics“,
University of Economics – Varna, 2020.
ISBN 978-954-21-1040-8

НАУЧЕН СЪВЕТ

Проф. д-р Евгени Станимиров
Проф. д-р Надя Костова
Проф. д-р Веселин Хаджиев
Проф. д-р Стефан Вачков
Проф. д-р Тания Дъбева

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Проф. д-р Зоя Младенова
Проф. д-р Юлиан Василев
Доц. д-р Виолета Димитрова
Доц. д-р Калоян Колев
Доц. д-р Добрин Добрев
Доц. д-р Стоян Киров
Доц. д-р Теменуга Стойкова
Доц. д-р Илиан Минков
Доц. д-р Иван Куюмджиев
Доц. д-р Валентина Генова-Макни
Доц. д-р Гергана Славова

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Evgeni Stanimirov, PhD
Prof. Nadia Kostova, PhD
Prof. Veselin Hadzhiev, PhD
Prof. Stefan Vachkov, PhD
Prof. Tania Dabeva, PhD

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Zoya Mladenova, PhD
Prof. Julian Vasilev, PhD
Assoc. Prof. Violeta Dimitrova, PhD
Assoc. Prof. Kaloyan Kolev, PhD
Assoc. Prof. Dobrin Dobrev, PhD
Assoc. Prof. Stoyan Kirov, PhD
Assoc. Prof. Temenuga Stoykova, PhD
Assoc. Prof. Ilian Minkov, PhD
Assoc. Prof. Ivan Kuyumdzhiiev, PhD
Assoc. Prof. Valentina Genova-Makni, PhD
Assoc. Prof. Gergana Slavova, PhD

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

Въведение	25
Introduction	27

Секция

СОЦИАЛНИ, ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И ПРАВНИ ПРОБЛЕМИ

Section

SOCIAL, INSTITUTIONAL AND LEGAL ISSUES

1. Проф. д. ик. н. Васил Тодоров
Институт за икономически изследвания – БАН
Prof. Dr Sc Vassil Todorov
Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia, Bulgaria
Социалната проблематика в общата икономическа теория
Social Issues in General Economic Theory 31
2. Доц. д-р Калин Господинов
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Kalin Gospodinov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Институционални основи на доходното неравенство
Institutional Framework of Income Inequality 40
3. Доц. д-р Мария Петрова
Варненският свободен университет „Черноризец Храбър”
Assoc. Prof. Maria Petrova
Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
Икономическата идентичност – феномен със самостоятелно
битие в социалната реалност
Economic Identity – a Phenomenon with Independent
Being in Social Reality 45

4. Доц. д-р Светлана Герчева
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Svetlana Gercheva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Противоречивата здравна реформа в България:
финансовата устойчивост на здравното осигуряване
двадесет години след началото**
**The Controversial Health Care Reform in Bulgaria:
Financial Sustainability of Health Insurance
Twenty Years on**..... 59

5. Доц. д-р Христина Благойчева
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Hristina Blagoycheva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Предизвикателствата пред социалната защита
на лицата с нестандартна заетост**
**Challenges to the Social Protection of the Persons
with Non-standard Employment**..... 71

6. Гл. ас. д-р Силвия Димитрова
Икономически университет – Варна
Chief Assist. Prof. Silviya Dimitrova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Концепцията „Културна интелигентност“
The Construct of Cultural Intelligence..... 84

7. Ас. д-р Невена Добрева
Висше училище по мениджмънт, Варна
Assist. Prof. Nevena Dobрева, PhD
Varna University of Management, Bulgaria
**Стратегическо планиране в културата:
нагласи за културна стратегия на град Варна**
**Strategic Planning in Culture: Attitudes Towards
a Cultural Strategy of the City of Varna** 97

8. Д-р Кристиян Вълчев
Интер Тера ООД
Kristiyan Valchev, PhD
Inter Terra Ltd
Състояние на човешкия капитал в училищното образование в България
The State of Human Capital in School Education in Bulgaria..... 107
9. Докторант Десислава Рачева
Икономически университет – Варна
Desislava Racheva, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
Изследване на договорната сила на застрахователните брокери действащи на общозастрахователния пазар в България
Research of the Contracting Strength of Insurance Brokers Operating on the Non-insurance Market in Bulgaria..... 118
10. Igljika Slavcheva, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
Working or Workless Poor: the Effect of Pandemics 129
11. Assist. Prof. Nataliia Silicheva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Assoc. Prof. Kichuk Nadia, PhD
Odessa National Economic University, Ukraine
Organization of Social Business in Ukraine..... 138
12. Проф. д-р Маргарита Бъчварова
Икономически университет – Варна
Prof. Margarita Bachvarova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Приложимост на общите правила в договорното право при сключване на договорите по електронен път
The Applicability of the General Rules in Contract Law for the Conclusion of Electronic Contracts..... 148

13. Доц. д-р Андрей Александров
 Институт за държавата и правото – БАН
 Assoc. Prof. Andrey Aleksandrov, PhD
 Institute of State and Law, Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
**Десет години след реформата в правния режим
 на ползването на платения годишен отпуск: оправдаха
 ли се „социалните“ мотиви на измененията?
 Ten Years After the Reform of the Legal Regime
 of the Annual Paid Leave: Were the “Social” Motives
 for the Changes Justified?** 156
14. Доц. д-р Андрияна Андреева,
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Andriyana Andreeva, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Отражение на дигитализацията върху трудовия процес –
 рискове и перспективи
 Reflection of the Digitalization on the Employment
 Process – Risks and Perspectives** 168
15. Доц. д-р Галина Ковачева
 Варненският свободен университет „Черноризец Храбър”
 Assoc. Prof. Galina Kovacheva, PhD
 Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
**Нови подходи за противодействие
 на престъпността в дигиталната ера
 New Approaches to Counteracting Crime
 in the Digital Era** 179
16. Доц. д-р Галина Йолова
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Принципи на електронното здравеопазване –
 правни рамки и етични аспекти
 Principles of the Electronic Healthcare – Legal
 Frame and Ethical Aspects.....** 190

17. Доц. д-р Маргарита Шопова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Ас. д-р Евгени Овчинников
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Assoc. Prof. Margarita Shopova, PhD
 “Д. А. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
 Assist. Prof. Evgeni Ovchinnikov, PhD
 “Д. А. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
**Динамика на индикаторите за оценка на напредъка
 на България в контекста на европейския стълб
 на социалните права**
**Dynamics of the Indicators for Assessing the Progress
 of Bulgaria in the Context of the European
 Pillar of Social Rights..... 198**
18. Гл. ас. д-р Дарина Димитрова
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Darina Dimitrova, PhD
 University of Economics – Varna
**Интердисциплинарните научни изследвания и публикации
 в контекста на академичното развитие**
**Interdisciplinary Scientific Researches and Publications
 in the Context of the Academic Development..... 210**
19. Гл. ас. д-р Диана Димитрова
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Diana Dimtrova, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Безопасните и здравословни условия на труд –
 ангажимент на работодателя и контрол за спазване**
**Healthy and Safe Working Conditions – Engagement of the
 Employer and Control for Observance 219**
20. Гл. ас. д-р Живка Матеева
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Zhivka Mateeva, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria

	Обжалване действията на администратор или обработващ лични данни по съдебен ред	
	Appeal of the Administrator's Action or Processing Personal Data	231
21.	Гл. ас. д-р Ивелина Петкова Университет за национално световно стопанство, София Chief Assist. Dr Ivelina Petkova University of National and World Economy, Sofia Нормативно регламентирани действия и контролни процедури за превенция на корупцията Regulatory Actions and Control Procedures for the Prevention of Corruption	242
22.	Гл. ас. д-р Милена Иванова Икономически университет – Варна Chief Assist. Milena Ivanova, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Актуални проблеми пред опазването на недвижимото културно наследство в България Actual Problems of the Protection of Immovable Cultural Heritage in Bulgaria	253
23.	Ас. Валерия Николова Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ Assist. Prof. Valeriya Nikolova Medical University „Prof. Dr. Paraskev Stoyanov“, Varna, Bulgaria Непрекъснатост при предоставянето на здравни услуги – един от елементите за измерване на качеството на медицинската помощ при оценка на функционирането на здравната система Continuity of Care – One of the Dimensions for Measuring Quality of Care Toward Health System Performance Assessment	263

24. Ас. Мария П. Петрова
 Варненският свободен университет „Черноризец Храбър”
 Assist. Prof. Mariya P. Petrova
 Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
**Отношения между родители и деца
 в условията на извънредно положение
 The Relations Between Parents and Children Under
 the Conditions of a State of Emergency** 275
25. Адвокат Гургана Костова Върбанова
 Варненският свободен университет „Черноризец Храбър”
 Gergana Kostova Varbanova, PhD student
 Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
 lawyer at the Varna Bar Association
**Дигитални активи и дигитално наследство
 Digital assets and digital heritage** 291
26. Пламен Калев
 Адвокат, Адвокатска колегия – Бургас
 Plamen Kalev
 Lawyer, registered with the Bar Association – Burgas
**Договорът за антихреза в светлината
 на подхода на икономически анализ на правото
 The Antichresis Contract in the Light of the Approach
 to the Economic Analysis of Law** 300
27. Докторант Ивайло Икономов
 Икономически университет – Варна
 Ivaylo Ikonomov, PhD Student
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Действие на стопанската непоносимост
 в немската правна система
 The Effect of Hardship in the German Legal System** 306
28. Докторант Кремена Илиева
 Икономически университет – Варна
 Kremena Ilieva, PhD Student

University of Economics – Varna, Bulgaria
Мсфо 16 – лизинг – през призмата на лизингодателя
IFRS 16 – Leasing – from the Perspective of the Lessor 318

29. Петя Стоянова, задочен докторант
Институт за държавата и правото – БАН
Petya Stoyanova Extramural PhD student
Institute of State and Law, Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
**Правно значение на методиката за определяне
на лихвения процент при потребителските кредити**
**Legal Meaning of the Methods for Defining the Interest
Rate in Consumer Credits** 330

Секция
ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА
Section
EDUCATION AND SCIENCE IN THE DIGITAL AGE

30. Доц. д-р Виолета Димитрова
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Violeta Dimitrova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Комерсиализация на академичния научен продукт в България
**Commercialization of the Academic Scientific Product
in Bulgaria**..... 343
31. Доц. д-р Добрин Добрев
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Dobrin Dobrev, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Обучение по време на криза
Education During a Crisis 357
32. Доц. д-р Елица Куманова
Русенски университет „Ангел Кънчев“
Доц. д-р Николина Ангелова
Русенски университет „Ангел Кънчев“

- Assoc. Prof. Elitsa Kumanova, PhD
 „Angel Kanchev“ University of Ruse, Bulgaria
 Assoc. Prof. Nikolina Angelova, PhD
 „Angel Kanchev“ University of Ruse, Bulgaria
Образование чрез дигитална комуникация
Education Through Digital Communication 370
33. Доц. д-р Маргарита Ламбова
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Margarita Lambova, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Дигитализацията – благодат или проклятие
за статистическото образование
Digitization - Blessing or Curse for the Statistical Education 378
34. Assoc. Prof. Marija Dragicevic Curkovic, PhD
 University of Dubrovnik Economics – Dubrovnik, Croatia
Virtual Technology Based Learning 387
35. Assoc. Prof. Nadya Velinova-Sokolova, PhD
 Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
Challenges Regarding in Teaching International
Financial Reporting Standards 394
36. Доц. д-р Светлозар Стефанов
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Svetlozar Stefanov, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Някои различия между образованието и обучението
по счетоводство
Some Differences between Education and Training
in Accountancy 405
37. Доц. д-р Снежанка Георгиева
 Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
 Гл. ас. д-р Наташа Колева
 Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

- Assoc. Prof. Snezhanka Georgieva, PhD
 „Konstantin Preslavski“ University of Shumen, Bulgaria
 Assist. Prof. Natasha Koleva, PhD
 „Konstantin Preslavski“ University of Shumen, Bulgaria
Текстоцентричността като проблем на компетентностното университетско образование на педагози в дигиталната епоха
Textocentricity as a Problem of Competent University Education of Teachers in the Digital Age 414
38. Доц. д-р Теменуга Стойкова
 Икономически университет – Варна
 Доц. д-р Денка Златева
 Икономически университет – Варна
 Доц. д-р Събка Пашова
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Temenuga Stoykova, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
 Assoc. Prof. Denka Zlateva, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
 Assoc. Prof. Sabka Pashova, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Стоковедната наука в съвременните пазарни условия
Commodity Science in Modern Market Conditions..... 427
39. Гл.ас. д-р Валерия Динева
 Университет за национално и световно стопанство, София
 Chief Assist. Prof. Valeria Dineva, PhD
 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
Онлайн обучението по вътрешен контрол и вътрешен одит - сбъдната реалност
Internal Control and Internal Audit Online Training – a Real Reality 440
40. Гл. ас. д-р Ваня Стоянова
 Икономически университет – Варна
 Ch. Assist. Prof. Vanya Stoyanova, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Неприсъствено електронно базирано обучение – възможности и проблеми

Distance E-based Learning – Opportunities and Problems 449

41. Гл. ас. д-р Виолета Петева
Икономически университет – Варна
Гл. ас. д-р Миглена Душкова
Икономически университет - Варна
Chief Assist. Prof. Violeta Peteva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Chief Assist. Prof. Miglena Dushkova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Дигитализацията и предизвикателствата пред обучението
по икономика и търговия
The Digitalization and the Challenges to Education
of Economics and Commerce 460**
42. Candidate of Economic Sciences Evgenia Yazovskikh
Candidate of Pedagogical sciences, Oksana Yatsenko
Ural federal University Named after the First President
of Russia B.N.Yeltsin
**Formation of a Fitness Club Customer Loyalty
Programme 472**
43. Гл. ас. д-р Маргарита Калейнска
Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий”
Д-р Делян Пенчев
Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий”
Chief Assist. Prof. Margarita Kaleynska, PhD
„St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
Delyan Penchev, PhD
„St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
**Интерактивността в музейната педагогика
Interactivity in Museum Pedagogy 480**
44. Гл. ас. д-р Мирослав Стефанов
Университет за национално и световно стопанство, София
Chief Assist. Prof. Miroslav Stefanov, PhD
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria

	Показатели за оценка на резултатите от взаимодействието „Университет – Бизнес“ в обучението по логистика и управление на веригата на доставките	
	Indicators for Evaluating the Results of University-Business Interaction in Logistics and Supply Chain Management Education.....	493
45.	Chief Asst. Prof. Petar Petrov, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Senior Lecturer Diana Miteva University of Economics – Varna, Bulgaria Senior Lecturer Kristana Ivanova University of Economics – Varna, Bulgaria Achieving Prominence in The Digital Age	507
46.	Chief Assist. Prof. Silviya Topleva, PhD University of Food Technologies – Plovdiv The Value Added and the Transformations of Economic Science in the Digital Age	519
47.	Гл. ас. д-р Стиляна Микова Университет за национално и световно стопанство, София Chief Assist. Prof. Stilyana Mikova, PhD University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria Форми на взаимодействие между висшите учебни институции и бизнес организациите в областта на логистиката и управлението на веригата на доставките Forms of Interaction between Higher Education Institutions and Business Organisations in the Field of Logistics and Supply Chain Management	532
48.	Ас. д-р Лиляна Михова Университет за национално и световно стопанство, София Assist. Prof. Lilyana Mihova, PhD University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria Ключови фактори за взаимодействие между висшите учебни институции и бизнес организациите	

	Key Factors for Collaboration between Higher Education Institutions and Business Organizations	546
49.	Докторант Петя Петрова Икономически университет – Варна Petya Petrova, PhD student University of Economics – Varna, Bulgaria Предизвикателства при прилагане на персонализирани модели в обучението на студенти Challenges in Implementing Personalized Models in Student Education.....	557
50.	Цветелинка Иванова Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ Tsvetelinka Ivanova "St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo, Bulgaria Учителят – фактор за повишаване на предприемаческата компетентност на учениците от начален училищен етап The Teacher – a Factor for Increasing the Entrepreneurial Competence of Students from Primary School	571
51.	Ивелина Тодорова, кариерен консултант Икономически университет – Варна Ivelina Todorova, career consultant University of Economics – Varna, Bulgaria Иновативни методи в процеса на кариерно консултиране Innovative Methods in the Career Consulting Process.....	583
52.	Галина Арсова НУИ „Добри Христов“ – Варна Galina Arsova NUI “Dobri Hristov” – Varna, Bulgaria Дигиталният ученик в дигиталното общество The Digital Student in the Digital Society	593

Секция
ЕЗИЦИ И ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА
Section
LANGUAGES AND LANGUAGE EDUCATION
IN THE DIGITAL AGE

53. Проф. д. н. Андреана Ефтимова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Prof. Andreana Eftimova, DSc
Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
**За един тип тематична структура „зиг-заг“
в разговора посредством Voip приложението Viber**
**For one Type of Zig-zag Thematic Structure in Voip
Conversation with Viber App** 607
54. Доц. д-р Владимир Досев
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Vladimir Dosev, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Езикови инструменти за привличане на популярност,
използвани от дигиталната журналистика**
**Language Tools to Increase Visibility Used
by Digital Journalism** 615
55. Доц. д-р Владислав Маринов
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Ас. Анита Тодоранова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Assoc. Prof. Vladislav Marinov, PhD
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
Assoc. Prof. Anita Todoranova
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
**Фразеологизми с компонент „пари“
в българския и в румънския език**
**Phrasemes with Component „Money“ in the Bulgarian
and in the Romanian Language** 624

56. Assoc. Prof. Iliana Doykova, PhD
 Medical University "Prof. Dr. Paraskev Stoyanov", Varna, Bulgaria
The Diversity of the Student's Portfolio (Esp) 635
57. Доц. д.н. Янка Коева
 Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
 Assoc. Prof. Yanka Koeva, Dr. sc.
 "St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
Социалните медии в обучението по чужд език
Social Media in Foreign Language Teaching..... 645
58. Гл. ас. д-р Миглена Михайлова-Паланска
 Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН
 Университет „Коменски“ – Братислава
 Assist. Prof. Miglena Mihaylova-Palanska, PhD
 Institute for Bulgarian Language, BAS, Bulgaria
 Comenius University in Bratislava, Slovakia
Терминологията на туризма в дигиталната епоха
Tourism Terminology in the Digital Age 654
59. Гл. ас. д-р Радостина Стоянова
 Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН
 Chief Assist. Prof. Radostina Stoyanova, PhD
 Institute for Bulgarian Language, BAS, Bulgaria
Терминологичната „миграция“ в българската и руската
икономическа терминология в дигиталната епоха
Terminological "Migration" in the Bulgarian and Russian
Economic Terminology in the Digital Age 666
60. Svetlana B. Volkova, Cand. of Sc. (Philology)
 Dubna State University, Russia
Study of Idioms: Difficulties and Possibilities 676
61. Д-р Христина Недялкова
 Екскурзовод, СЕБ – Варна, WFTGA
 Hristina Nedialkova, PhD
 Tourist Guide – Member of Union of BTG, WFTGA

	Комуникация и професионална подготовка на екскурзистите в условията на глобалната пандемия	
	The Art of Communication and Professional Training of Tourist Guides after the Global Pandemic	683
62.	Преп. Анелия Герчева Икономически университет – Варна Lecturer Anelia Gercheva University of Economics – Varna, Bulgaria Лингва франка на интернет общуването ли е интернет мемът Is the Internet Meme Lingua Franca of Internet Communication	689
63.	Senior Lecturer Aneta Stefanova University of Economics – Varna, Bulgaria Online Collaborative Writing: a Tool for Enhancing Students’ Business Skills and Cross-Cultural Awareness	701
64.	Senior Lecturer Diana Miteva University of Economics – Varna, Bulgaria Multiple Perspectives: Research-Led Integrated Approach to Developing Language and Business Skills at Tertiary Education Level	710
65.	Elena V. Konstantinova Dubna State University Bilingualism in the Context of Economic Globalization	722
66.	Ст. преп. Миглена Маринова Икономически университет – Варна Senior Lecturer Miglena Marinova University of Economics – Varna, Bulgaria „Св. Св.“ или още за хиперкоректността "St. St." or More about Hypercorrectness	730

67. Senior lecturer Sylvia Yohanova
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Technologies in English Language Teaching
and Learning** 736

ВЪВЕДЕНИЕ

Научната конференция с международно участие на тема „Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха“, проведена на 11 – 12 май 2020 г., е посветена на 100-та годишнина от основаването на Икономически университет – Варна. На фона на културния и стопанския подем от края на XIX и началото на XX в., на 14.05.1920 г. Търговско-индустриалната камара на гр. Варна взема решение да се открие в града Висше търговско училище. С това се поставя началото на висшето икономическо образование в страната. За периода на своето съществуване университетът е подготвил над 155 000 специалисти, успешно реализирани в страната и чужбина. Днес в него се обучават над 8 000 бакалаври, магистри и докторанти от 52 страни по 27 бакалавърски, 29 магистърски и 16 докторски програми.

Сто години за един български университет е забележителен юбилей. В Европа има университети с много по-дългогодишна история, но когато даваме оценки, правим това винаги в исторически контекст. От такава гледна точка и в рамките на следосвобожденския период, съществуването на един български университет в течение на 100 години е забележително постижение. Икономически университет – Варна е един от най-старите университети в България и висшето училище с основание се гордее със своята история.

Фокусът на юбилейната международна научна конференция е върху дигитализацията и всички онези дълбоки трансформации, които тя поражда в икономиката и обществото. Темата на конференцията бе избрана в период, който предшества избухването на глобалната пандемия от корона вирус. Това е важно да се отбележи, защото текущата икономическа ситуация е силно променена. В резултат на въведеното извънредно положение и наложената социална изолация, икономиките на страните по света навлязоха в рецесия. Замя стопанската дейност, а и целият социален и културен живот. Започналата икономическа криза е безпрецедентна както по своята причина, така и най-вероятно ще бъде по своя мащаб и обхват, и тя ни изправя в момента пред специфични икономически проблеми. Но ние вярваме в науката и в медицината, в човешкия ум и интелект и не се съмняваме, че епидемията ще бъде овладяна и рано или късно светът ще се възвърне към нормалност. Тогава ще започнат да действат фундаменталните определители на икономи-

ческата дейност, един от които е протичащият процес на дигитализация.

Текущата икономическа ситуация ни изправи пред специфични икономически проблеми, но тя също така по един ясен и категоричен начин показва значението на новите технологии за съвременния живот, в частност в условията на извънредно положение и социална дистанция. Тъкмо в тези условия върху дигиталните технологии почива днес цялата ни комуникация, възможността обществените институции да продължават да осъществяват своята дейност, възможността да преподаваме в училищата и университетите и т.н. Провеждането на настоящата конференция също стана възможно благодарение на модерните технологии.

Кризата, от определена гледна точка, даде нов тласък на дигитализацията на обществото. В контекста на текущите събития и дадените по-горе пояснения, темата на конференцията е насочена към дългосрочното развитие на икономиката и обществото като цяло.

Научната проява породи значителен интерес. В конференцията участваха 340 учени, изследователи, преподаватели, докторанти и студенти от 23 български и 15 чуждестранни висши училища и научни организации от Германия, Ливан, Литва, Полша, Португалия, Румъния, Русия, Словакия, Сърбия, Хърватия и Украйна, както и представители на бизнеса и различни институции. Пленарни доклади на конференцията представиха: проф. д-р Евгени Станимиров – Ректор на Икономически университет – Варна, „Quo vadis, образование?“, проф. д-р Даниела Бобева, Институт за икономически изследвания при БАН, „Какво губим и какво печелим от приемането на еврото в България: уроците от дългия път на България към еврото“. С изказване на тема „България – площадка за създаване на глобални инициативи“ в пленарната сесия се включи г-н Пламен Русев, един от успешните алумни на Икономически университет-Варна, изпълнителен председател на Webit Foundation и член на борда на директорите на Endeavor Bulgaria,

В сборника са включени 263 доклада, разпределени в 4 тома. Обхватът на проблемите в докладите е широк, отговарящ на замисъла на научния форум: да анализираме проявлението на дигитализацията не само в бизнеса и икономиката, но също така и нейните социални, институционални и правни аспекти. Много важна част от работата на конференцията са докладите, които изследват влиянието на дигитализацията върху образованието и науката.

INTRODUCTION

The Jubilee International Scientific Conference on the "Economic Science, Education and the Real Economy: Development and Interactions in the Digital Age", held on 11 – 12 May 2020, is dedicated to the 100th anniversary of the University of Economics-Varna. Against the background of the cultural and economic rise from the end of the XIX and the beginning of the XX century, on May 14, 1920 the Chamber of Commerce and Industry of Varna decides to open a Higher School of Commerce in the city. This marks the beginning of higher economics education in the country. For the period of its existence the university has trained over 155,000 specialists with successful self-realization in the country and abroad. Today, more than 8,000 Bachelors, Masters and Doctorates from 52 countries study in 27 Bachelor's, 29 Master's and 16 Doctor's programs.

One hundred years for a Bulgarian university is a remarkable anniversary. Some European universities have a much longer history, but when we give assessments, we must always consider the historical context. From this point of view and within the post-liberation period, 100 years of existence, for a Bulgarian university, is a remarkable achievement. The University of Economics – Varna is one of the oldest universities in Bulgaria and the university is rightly proud of its history.

The Jubilee International Scientific Conference is focused on digitalization and all those profound transformations it causes in the economy and society. The theme of the conference has been chosen in the period preceding the outbreak of the global coronary virus pandemic. This is important to note because the current economic situation has changed dramatically. As a result of the state of emergency and the imposed social isolation, the economies all over the world have entered a recession. The business, our social and cultural lives have come to a standstill. The economic crisis that has begun is unprecedented both in its cause and most likely in its scale and scope, and it is currently confronting us with specific economic problems. But we believe in science and medicine, in the human mind and intelligence, and we have no doubt that the epidemic will be brought under control and sooner or later the world will return to normal. Then the fundamental determinants of economic activity shall start to operate, one of which is the ongoing process of digitalization.

The present economic situation has confronted us with specific economic problems, but it has also shown in a clear and unequivocal way

how important new technologies are in modern life, in particular in the conditions of emergency and social distance. It is in these conditions that all our communication, the opportunity for public institutions to continue with their work, online university and school education, etc. rest on digital technologies today. This conference has also been made possible by modern technology.

The crisis, from a certain point of view, has given a new impetus to the digitalization of society. In the context of current events and the explanations given above, the topic of the conference is focused on the long-term development of the economy and society as a whole.

The scientific event aroused considerable interest. The conference was attended by 340 scientists, researchers, lecturers, PhD students and students from 23 Bulgarian and 15 foreign universities and research organizations from Germany, Lebanon, Lithuania, Poland, Portugal, Romania, Russia, Slovakia, Serbia, Croatia and Ukraine, as well as representatives of business and various institutions. Plenary reports of the conference have been presented by: Prof. Evgeni Stanimirov PhD - Rector of the University of Economics – Varna, "Quo vadis, education?", Prof. Daniela Bobeva PhD, Institute for Economic Research at BAS, "Costs and Benefits of Euro Adoption in Bulgaria: lessons Learned from the Long Path of Bulgaria to the Euro' Mr. Plamen Rusev PhD, one of the successful alumni of the University of Economics-Varna, Executive Chairman of the Webit Foundation and a member of the Board of Directors of Endeavor Bulgaria, addressed the plenary session with a speech on "Bulgaria – a platform for creating global initiatives."

The proceedings covers 263 reports, in 4 volumes. The range of problems in the reports is wide, in line with the idea of the scientific forum: to analyze the manifestation of digitalization not only in business and economy, but its social, institutional and legal aspects, as well. A very important part of the conference is the reports that examine the impact of digitalization on education and science.

**Секция
СОЦИАЛНИ,
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ
И ПРАВНИ ПРОБЛЕМИ
Section
SOCIAL, INSTITUTIONAL
AND LEGAL ISSUES**

**СОЦИАЛНАТА ПРОБЛЕМАТИКА В ОБЩАТА
ИКОНОМИЧЕСКА ТЕОРИЯ**

SOCIAL ISSUES IN GENERAL ECONOMIC THEORY

Проф. д. ик. н. Васил Тодоров
Институт за икономически изследвания – БАН
todorov.v @abv.bg

Prof. Dr Sc Vassil Todorov
Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia, Bulgaria
todorov.v @abv.bg

Abstract

The economy creates goods, necessary for the existence of society and the people in it. This makes it an area which serves society, including its social objectives. The majority of the main schools, trends and authors in the sphere of general economic theory dwell to a certain extent on its social issues. It can be expected that economic theory involvement with social issues shall grow in the future.

Key words: general economic theory, social sphere, social issues.

JEL Code: A12, D60, I30

1. Икономика и социална сфера – разграничения

Икономиката е съставна част (сфера, подсистема) на обществото.¹ Тя създава блага (продукти – стоки, услуги), необходими за съществуването на обществото и на хората в него. Това е основната ѝ функция. Затова я има. И затова няма общество без икономика.²

Социалната сфера също е в обществото. Границата между нея и икономиката е предмет на дълги дискусии. Открояващо се място в тях заема Макс Вебер с труда си „Стопанство и общество“ (Weber, 1921/22). Дискусията се води предимно от социолози, активизира се през 1970-1980-те години като реакция на „икономическия империализъм“.

¹ Имам предвид национална икономика и национално общество.

² Както и, обратно, няма икономика извън общество.

зъм³ и довежда до възникването на новата икономическа социология.⁴

Търсенето на границата между икономиката и социалната сфера предполага очертаване на обхвата им.

За икономиката се придържам към възгледа, че в нея се създават блага. Оставям открит въпроса, какво е „благо“? В зависимост от отговора му, резултатът от определени дейности (например държавното управление) ще бъде или няма да бъде идентифициран като „благо“, а дейността съответно ще бъде или няма да бъде отнесена към икономиката.

Погледнато в най-общ план, за „социално“ може да се счита онова (действие, резултат), което е във връзка с условията за живот (на хората – индивиди, групи) в обществото. В социалната сфера, възприемана по този начин, попадат или клонят към нея образованието, здравеопазването, социалното осигуряване, социалното подпомагане, дейността на заведенията за гледане на деца и възрастни и подобни на тях.

Образуването на доходите от труд, а отчасти и от собственост, накратко – първичното разпределение, е в икономиката, но оказва силно влияние върху условията за живот и в този смисъл има отношение също и към социалната сфера.

Икономиката и социалната сфера имат пресечно поле. Поредица от дейности, като изброените по-горе образование, здравеопазване и т.н., по едни свои качества биват отнасяни към социалната сфера, а по други – към икономиката. Дейностите от пресечното поле често биват наричани „социална икономика“. Възможни са различни интерпретации за границите на социалната икономика, за състава на дейностите в нея и за характеристиките ѝ. Най-често се имат предвид дейности, предприятия и организации, основани върху публична или частна соб-

³ Навлизане на икономическата (и в частност на неокласическата) теория в неикономически области.

⁴ „Новата икономическа социология се формира като синтез от направления, поставящи под съмнение обясненията, предложени от икономическата теория за едни или други сфери от живота... Днес новата икономическа социология се е утвърдила като самостоятелна област на изследвания..., в някои случаи е трудно икономическите и социологическите изследвания да се отделят едно от друго... интересът към определяне на границата между двете дисциплини се запазва както сред икономистите, така и сред социолозите.“ (Yudin, 2010, с. 54 с препратка към англоезични и рускоезични източници); вж. също Katzarski (2011) и Stavrov (2003).

ственост, които пряко, изцяло или отчасти, са насочени към постигане на социални цели и резултати: подкрепа за лица с увреждания, за бездомни или в хронична бедност, за възрастни, за деца в неравностойно положение, различни видове кооперации, фондации, взаимоспомагателни каси и други социално ориентирани кредитни сдружения.⁵

Въпросът за социалните дейности, които са и в икономиката, има не само теоретично, но и практическо значение, тъй като, ако една социална дейност се счита и за икономическа, тя се отчита при изчисляване на макропоказатели за икономиката като брутен продукт, брутна добавена стойност, брутен вътрешен продукт.⁶

2. Социалната проблематика в икономическата теория: поглед към основни направления и автори

В класическата икономическа теория Рикардо изведе размера на работната заплата от минимума средства, необходими за съществуването на работника и неговото семейство, т.е. от социални детерминанти.

Докато Рикардо е изключително теоретик-дедуктивист, Дж. Ст. Мил отправя поглед и към икономическата и социалната реалност, запознава се с условията за работа и живот на фабричните работници, които по онова време са ужасяващи – тежък физически труд, дванадесетчасов работен ден, мизерия, използване на детски труд, дискриминация по пол и възраст. Всичко това, обявява той, не е резултат от неуемолимо действащи естествени (обективни) закони, поради което не би могло да бъде друго, а е защото така е устроено обществото; но обществото е създадено от хората и може да бъде променяно от тях.⁷ В него

⁵ Повече за социалната икономика вж. в Lukanova (2012).

⁶ В икономическата статистика, и в частност в Системата на национални сметки, по въпроса са дадени съответни нормативни решения. Като общ принцип: дейностите от пресечното поле между икономиката и социалната сфера се вземат предвид при изчисляване на макропоказателите. Има различия в начина, по който се измерва приносът им за съответния показател, например в едни случаи чрез пазарната цена на резултата от дейността, в други чрез оценки за него, в трети чрез разходите за дейността; вж. повече в (Todorov, Dimitrova et al., 1996).

⁷ Според класическите представи, основаващи се на тогавашните виждания във философските основи и методологията на икономическата теория: в икономиката и преди всичко в производството действат обективни закони; те не могат да се променят от хората; при разпределението не е така то се

може и трябва да има повече социална справедливост. За отбелязване е също, че Мил търси смекчаване на социални проблеми чрез данъчното облагане (Ikonomicheski teorii (1999), chast I, 2001 chast II).

Характерни с вижданията си по социалните проблеми и мястото им в икономическата теория са Сисмонди и Прудон. И двамата са свидетели на индустриализацията през XIX век, отначало в Англия, а след това във Франция, и на резултатите и последиците от нея: производството нараства, общественото богатство – също, бедността остава и дори се увеличава. Сисмонди разглежда условията за живот (материалното благосъстояние на хората) като предмет на икономическата теория⁸, говори за „социални задачи“ на теорията. Счита, че държавата трябва да се намесва в разпределението на богатството, създавано в икономиката. Обявява се за социални реформи – намаляване продължителността на работния ден, контрол върху условията за труд, поставя въпроса за долна граница на работната заплата, за социално осигуряване и закони в защита на бедните. Прудон атакува едрата собственост, като натрупана чрез присвояване на резултати от чужд труд. Обявява се за социално устройство, основано върху принципите „равенство, справедливост, свобода“ (като има предвид равенство не в благосъстоянието на хората, а в условията за придобиването му).

От утопичния социализъм идва принципът „разпределение според труда“.

През 1845 г. Енгелс публикува книгата си „Положението на работническата класа в Англия“. Тя не е академично съчинение, а документален разказ за условията на труд в английската промишленост от първото десетилетие на XIX век. По-късно се появяват подобни произведения и за положението на работническата класа в Германия и Русия. Тези съчинения не са теория, а описание на факти, но оказват влияние върху теорията.

При Маркс, а след това и в марксизма във всичките му разновидности

извършва по правила, които се създават от хората и обществото, и които могат да бъдат променяни (от тези, които са ги създавали) и да се направят такива, каквито биха били подходящи според икономическата целесъобразност и социалната справедливост (Ikonomicheski teorii, chast I, 1999 p. 196).

⁸ Основният му труд, (1819) „Нови начала на политическата икономия или за богатството в неговото отношение към народонаселението“, е именно за разпределението на богатството, създавано в една страна, между нейното население.

ности, социалните проблеми са мотив и основание за развитието на теорията. Те присъстват в нея чрез вижданията за разпределението и за условията на живот (жизнено равнище, пенсионно осигуряване, достъп до здравеопазване и образование). Силен социален резонанс има учението на Маркс за принадлежния продукт и принадлежната стойност и за експлоатацията на труда от капитала. Марксизмът възприема принципа за разпределение според труда и допуска, че при определено състояние на обществото и равнище на икономическо развитие може да се премине и към разпределение според потребностите.

Социалистите-рикардианци (XIX век)⁹, а след тях и теоретиците на държавния социализъм (Родбертус, Ласал), водейки се от класическата теза „трудът е източникът на богатството“, поддържат възгледа, че непосредственият производител трябва да получава „неорязания продукт“ на своя труд (всичко, което е създал); такова може да бъде разпределението в икономика и общество, където той (непосредственият производител) е и собственик на условията (в марксистката терминология – средствата) за производство.¹⁰ В подкрепа на възгледа за необходимостта от създаване на некапиталистическо общество Ласал обявява „железния закон“ за работната заплата, изведен в рикардианско-малтусиански дух, според който в капиталистически устроените икономика и общество, работната заплата *винаги* ще клони към минимума от средства за съществуването на работника и неговото семейство.

Кейнс отделя специално внимание на заетостта и дори поставя термина в заглавието на основополагащия си труд – „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“ (1936; курсив мой – В.Т.).

Донякъде косвено, социалната проблематика присъства в стария институционализъм на Веблен, в известния му труд „Теория на безделната (leisure) класа“ (1899).

Във всички разгледани до тук виждания, автори и направления в общата икономическа теория се проявява съпричастност и към социал-

⁹ Повече за тях вж. в *Ikonomicheski teorii chast I*, (1999 с. 260-265) и *Ikonomicheski teorii* (2005, р. 193-195).

¹⁰ Маркс оспорва възгледа за „неорязания продукт“ в статията си „Критика на Готската програма“ (разработена 1875/публикувана 1891 г.), посочвайки, че и в некапиталистически икономика и общество част от продукта на непосредствените производители ще трябва да се „орязва“ и да отива за поддържане функционирането на обществото и държавата и за покриване на общи социални потребности.

ните проблеми в икономиката и в обществото. По-друга е ситуацията в неокласическия икономикс и в неоавстрийската школа (Мизес, Хайек).

Неокласиката има своя теория за благосъстоянието, която – обозначена чрез водещите си автори – започва с Парето, получава своя завършен вид при Пигу и продължава с Ароу.¹¹ Анализът им е високоабстрактен и е далеч от практиката и икономическата политика. И тримата се интересуват от индивидуалния избор в механизма на постигане на благосъстоянието на обществото. Пигу обвързва благосъстоянието с националния доход, създаван в икономиката. Парето и Пигу допускат мисълта за социална справедливост и същевременно в позитивистки дух считат, че справедливостта и нравствените норми не са нещо, което може да бъде взето предвид в обективния икономически анализ.¹²

Джон Бейтс Кларк извежда съотношенията в първичното разпределение от съотношенията в приноса на производствените фактори, разбираани по Сей: всеки от факторите получава съобразно онова, което е създал, измерено чрез пределната му производителност; капиталът получава много повече от труда, защото онова, което е създал, също е много повече – една теория, която е много спорна, но дискусията с нея би ни извела извън темата и рамките на доклада.

Формализираният и математизиран неокласически икономикс от втората половина на XX век не се интересува от социалната проблематика. Изключва я от анализа, веднъж, още при дефиниране на предмета си (разпределение на ресурси между алтернативни употреби, равновесно състояние и функциониране на икономиката), и, втори път, чрез методологията си – икономиката се изследва „извадена“ от обществената, вкл. от социалната си среда. Взаимодействията между икономиката и обществената, в т.ч. социалната среда, последствията за социалната среда от онова, което се случва в икономиката, остават извън полезрението на теорията.

Значително по-различна е ситуацията в немския неолиберален неокласически икономикс, известен още като Фрайбургска школа (Валтер Ойкен, Алфред Мюлер-Арман, Лудвиг Ерхард) или ородолиберализъм. Той отчита наличието на социални проблеми, допуска и дори

¹¹ Терминът „благосъстояние“ е въведен от Пигу.

¹² Повече за Парето, Пигу и Ароу и за теорията на благосъстоянието вж. в Blaug (2004, p. 207-210, 212-213), Mladenova (2011, p. 92-94), Bekyarova K., Velev B., Pipev I (2006, p. 525-528, 545-552)

счита за необходима намеса на държавата за тяхното решаване. Една от задачите, които стоят пред държавата в тази област, е да не се допуска прекалено силна социална поляризация. Характерна за ордолиберализма е концепцията, в която дилемата „ефективност *или* справедливост“, съпътстваща капиталистическата пазарна икономика, се трансформира в „ефективност *и* справедливост“ и се търси „благоденствие за всички“.¹³

Позицията на неоавстрийската школа по социалните въпроси е напълно противоположна на вижданията на немския ордолиберализъм. И двамата ѝ основни представители, Мизес и Хайек, считат, че социалната справедливост е илюзия, за която няма място в пазарната икономика, основана върху частна собственост, а и в обществото въобще; съответно няма място за справедливостта и в теорията за пазарната икономика (Hayek, 1998).

3. Перспективи

Къде е мястото на социалната проблематика в общата (базисната, фундаменталната) икономическа теория? Възможните отговори на този въпрос, струва ми се, са, че социалната проблематика би могла да бъде:

- както досега – разпределена между общата икономическа теория и намиращи се извън нея теории от обществознанието;
- в обща теория за социалната сфера, кореспондираща с общата икономическа теория и намираща се извън нея;
- в обща социално-икономическа теория с обект икономиката и социалната сфера.

В периода от Смит досега при повечето школи, направления и водещи автори, в икономическата теория отчасти е включена и социална проблематика. Вероятно така ще бъде и занапред. Остава открит въпросът за „местонахождението“ на останалата, по-голямата част от социалната проблематика, разпръсната между различните теории и дисциплини в обществознанието.

Не бих казал, че досега и засега имаме обща теория за социалната сфера. Може би ще я имаме в по-далечно бъдеще, и ако се постигне съгласуване между нея и общата икономическа теория, това би било една добра перспектива.

Идеята за обща социално-икономическа теория витае отдавна в

¹³ Вж. повече в Leonidov (2000), Eucken (1995), Erhard (1993), Schlecht (1997).

обществознанието.

В реалността „икономическото“ и „социалното“ не са безусловно отделени едно от друго, а са в многостранни взаимни връзки и зависимости. Поради това, те биха могли да се обхванат в единна обща теория. В нея, в сравнение с другите два варианта в перспективите, в висока степен могат да се постигнат: съгласуване на икономическите със социалните цели и ценности, теоретично по-обосновани и приложно по-операционални виждания за съотношението между цели и средства в икономиката и в социалната сфера¹⁴, а също и за ограниченията, които те взаимно си поставят.¹⁵

Тази перспектива е примамлива, но не изглежда много вероятна. Главното основание за песимизъм: в историческото си развитие и в настоящето си, вместо да се консолидира, икономическата теория се повече се фрагментира¹⁶ и, образно казано, започва все повече да прилича на Вавилонско стълпотворение – много говорене, на различни езици (в библейската притча – в буквалния, в теорията – в преносен симисъл). Ако от икономическа се премине към по-широкообхватна социално-икономическа теория, фрагментацията, несъгласуваността и противоречията в нея вероятно ще се засилят.

¹⁴ Човекът ли е средство, което икономиката използва, или, обратно, икономиката е средство в постигането на по-добри условия на живот и развитие на човека.

¹⁵ Тези въпроси са от първостепенна важност за социалната и икономическата политика. Дали, чрез въздействия върху първичното разпределение и преразпределението да се оставят повече средства за инвестиции от това ще има ефект в следващи периоди или да се наблегне на текущото подобряване на условията на живот? Възможностите на икономиката лимитират социалните цели; нереалистично високи цели, заложение в социалната политика, не само че няма да бъдат постигнати, но могат да доведат и до разстройване на икономиката, което на свой ред в перспектива ще ограничи възможностите ѝ за постигане на социални цели. Или ситуацията, в която понастоящем (пролетта на 2020 г.) се намират много страни в условията на грипна пандемия и започваща икономическа криза: да се отива ли към подпомагане на контингенти от населението в затруднено положение с източник на необходимите за това средства увеличение на държавния дълг? Ако да, до какъв размер да нараства дълга, като не се забравя, че той трябва да се връща (заедно с лихвите), а това ще намали възможностите в перспектива за финансиране на социални и други политики.

¹⁶ Вж. също Balabanov (2007, p.32). 8. Kleuner (2006, p. 150) вижда „нарастащата фрагментация“ на икономическата теория като един от признаците за „кризисното ѝ състояние“ в началото на XXI век.

References

1. Balabanov, I. (2007) Politicheskata ikonomia: minalo i bazov komponent na utreshnata ikonomicheska teoria. *Politicheskata ikonomia: minalo ili badeshte na ikonomicheskata teoria*. Nauchna konferentsiya, 10-11 mai 2007. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 29-38.
2. Bekyarova K., Velev B., Pipev I. (2006) *Ikonomicheski teorii*. Sofia: Hermes.
3. Blaug, M. (2004) *Metodologia ekonomicheskoi nauki*. Moskva: NP "Jurnal voprosi ekonomiki".
4. Erhard, L. (2013) *Blagodenstvie za vsichki*. Sofia: Stopanstvo.
5. *Ikonomicheski teorii* (1999 – chast I, 2001 chast II). Varna: Univ. izdat.
6. *Ikonomicheski teorii* (2005). Veliko Tarnovo: Abagar.
7. Katzarski, I. (2005) *Ikonomiks i ikonomicheska sociologia – sporat na disciplinite*. *Ikonomicheski alternativi*, №5.
8. Kleyner, G. (2006) *Sistemnyye istochniki ekonomicheskogo rosta (o knige L.P. i R. N. Yevstigneyevykh „Ekonomicheskiy rost: liberal'naya alternativa“)*. *Voprosy ekonomiki*, №12.
9. Leonidov, A. (2000) *Ordoliberalisam, sotsialno pazarno stopanstvo, transformatsiya*. Sofia: LIK.
10. Lukanova, P. (2012) *Vavedenie v sotsialnata ikonomika*. Sofia: Avangard Prima.
11. Mladenova, Z. (2011) *Neoklasicheskata teoria v kraja na XX – nachaloto na XXI vek. Chast parva*. Varna: Steno.
12. Eucken, W. (1995) *Osnovnyye printsipy ekonomicheskoy politiki*. Moskva: Progres.
13. Stavrov, B. (2003) *Ikonomicheska sotsiologiya ili sotsiologiya na ikonomikata*. *Alternativi*, No 6.
14. Todorov V., Dimitrova P., Ilieva, Zh., Igov N., Dudeva, L. (1996) *Sistemata na natsionalnite smetki v Balgaria – otsenyavane na proizvodstvenite rezultati*. Sofia: Geo Press.
15. Hayek F. (1998) *Ilyuziyata na sotsialnata spravedlivost*. Sofia: Unv. izdat. "Sv. Kliment Ohridski".
16. Schlecht, O. (1997) *Osnovi i perspektivi na socialnoto pazarno stopanstvo*. Sofia: Intelekt.
17. Yudin, G. (2010) „*Ekonomicheskoye i sotsial'noye*“: avtonomiya sfer i distsiplinarnyye granitsy. *Voprosy ekonomiki*, №8.
18. Weber, M.(1921/22). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.

**ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОСНОВИ НА ДОХОДНОТО
НЕРАВЕНСТВО**

INSTITUTIONAL FRAMEWORK OF INCOME INEQUALITY

*Доц. д-р Калин Господинов
Икономически университет – Варна
k.gospodinov@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Kalin Gospodinov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
k.gospodinov@ue-varna.bg*

Abstract

The purpose of this report is to present a study on income inequality in Bulgaria, based on the method proposed by S. Kuznets, known as the "Kuznets Curve" over a 20-year period. Two main approaches to the impact of the institutional environment on income inequality are considered: the approach of S. Kuznets and T. Picketty (according to which increasing inequality is a result of the regular development of market institutions as a whole) and the approach of D. Ajemoglu, according to which inequality is related to the quality of institutions in a particular historical setting. As a result, the hypothesis of S. Kuznets was confirmed for the period considered, which could serve as a basis for concrete practical actions in the field of income policy in the country.

Key words: *income inequality, Kuznets Curve, Gini coefficient.*

JEL Code: B52

Въведение

Престъпно е да си влюбен в икономическия растеж¹

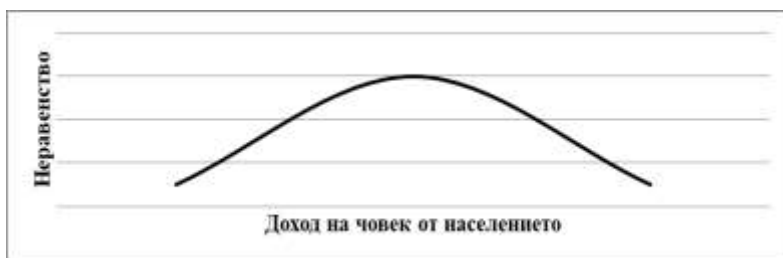
Основна цел на нашите правителства през последните години е устойчив растеж, с цел догонване развитите държави в Европейския съюз. Тези намерения са фиксирани в Националната програма за развитие „България 2030“, Мярка 251 „Приемане на национална стратегия за развитие България 2030“, Цел 68 „Осигуряване на условия за висок, устойчив, балансиран и включващ икономически растеж“ и други решения приети от българското правителство.

¹ Парафраза на лозунг от студентските вълнения във Франция през 1968г. „Не можете да се влюбите в растежа на индустриалното производство!“

Като главна стратегическа цел в Програмата се посочва – „Ускорено икономическо развитие“, а като трета стратегическа цел „Намаляване на неравенствата“. **Основната причина за неравенствата е недостатъчно приобщаващият икономически растеж.** Такава е очевидно доминиращата позиция и мнение у нас, но въпросът който възниква сред изследователите е: каква е връзката и изобщо съществува ли такава между икономическия растеж и намаляването на социалните неравенства? Още повече, че през последните години сравнително високите темпове на растеж и другите положителни макроикономически показатели свидетелстващи за прогресивно и устойчиво развитие на страната, не се усещат от големи групи и съсловия от населението на страната, като такива. В този смисъл е целта на този доклад, да изясним възможностите за постигането на прокламираната по-горе национална цел и доколко тя е реална и изпълнима.

Кривата на С. Кузнец и българската икономика

Изследванията на връзката икономически растеж – доходно неравенство имат дълга история и голям масив от емпирически изследвания. Един от резултатите на тези изследвания е предложената хипотеза от С. Кузнец през 60-те години на миналия век, когато той предполага, че в началните етапи на икономическото развитие на страната, икономическият растеж води до нарастващо неравенство в разпределението на доходите, а в последствие, когато икономиката стане просперираща, доходното неравенство намалява (Kuznets, 1955). Изведената зависимост в графичен вид има форма на обърната U-образна крива.

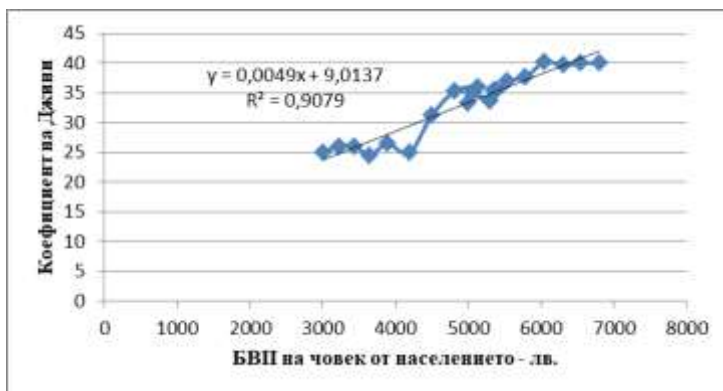

Фиг. 1. Крива на Кузнец

Голям брой емпирични изследвания за развити и развиващи се страни от този период намират потвърждение на предложената хипотеза (Ahluwalia, 1976). Впоследствие обаче голяма част от тези изследва-

ния са поставени на критичен анализ и много от направените изводи и зависимости се поставят под съмнение. Не е оставена без внимание хипотезата на С. Кузнец и от български изследователи (Mavrov, 2016; Mihaylova, 2012; Bratoeva-Manoleva, 2018). Без да навлизаме в подробности на проведените и провеждащите се научни дискусии по темата само ще отбележим, че са поставени под съмнение двата основни постулата на хипотезата на С. Кузнец: 1) изобщо дали е вярно, че икономическият растеж води отначало към нарастване, а в последствие към спад на неравенството; 2) диференциацията на доходите, стимулира по-високите темпове на икономически растеж.

Коя от двете тенденции „работи“ в наши условия ще установим на базата на анализа на коефициента на Джини, като показател, характеризиращ доходното неравенство; и БВП на човек от населението, като показател, характеризиращ икономическия растеж. Освен коефициента на Джини, от анализаторите се прилагат успешно, в зависимост от целите на изследването, и други показатели, като коефициентите на Тейл и Аткинсон, вариация на логаритмите и децилните отношения (Tzanov and Bogdanov, 2012). Използваме коефициента на Джини, като показател исторически получил най-голямо приложение в националните статистики, както и за сравнения в международните изследвания. Данните в нашето изследване са взети от НСИ, Евростат (Labour Force Survey, EU-SILC). Като резултат получаваме следната тенденция за периода 2000 – 2018 години.

Фиг. 2. Крива на Кузнец 2000 – 2018 г. за България

Източник: НСИ и Евростат.

Може да отбележим силната връзка (коефициента на корелация) между двете променливи. Получената крива на Кузнец е представена за разглеждания период само от едната си половина, тази с положителен наклон. С други думи за изминалия период икономическия растеж води до задълбочаването на доходните неравенства в страната. Тези резултати за нашата икономическа действителност, потвърждават хипотезата на С. Кузнец. В такъв случай ни остава само да изчакаме, икономиката ни да извърви очакваният път на еволюционно развитие и да премине към останалият участък (с отрицателен наклон) на кривата, където доходните неравенства ще започнат да намаляват. Можем ли да си позволим това изчакване и най-важното, струва ли си?

Автори като Т. Пикети, Д. Аджемоглу, Дж. Робинсън и много други ни убеждават, че икономическият растеж не е панацеята от доходното неравенство. Дори напротив, доходното неравенство е причина за ниските темпове на растеж. Нещо повече, те предлагат друга хипотеза и възможност за решаване на проблема.

Според Д. Аджемоглу и Дж. Робинсън причината за доходното неравенство се крие в съществуващите институции и тяхната неспособност да гарантират справедливо (ефективно) функциониране на икономическата система. Те различават **екстрактивни** и **инклузивни** икономически и политически институции. Инклузивните институции налагат спазването на правата на собственост, „...*създават условия за честна конкуренция и насърчават инвестирането в нови технологии и умения*“, докато при екстрактивните институции „...*малцинствата присвояват ресурсите от мнозинството, и не успяват да защитят правата на собственост или да осигурят стимули за икономическа активност*“ (Acemoglu, D. and Robinson, J, 2013). Проблемът е в системата и правилата на играта. Защо наши специалисти от различни квалификационни нива и професии в България получават определена оценка от обществото, а като отидат в Западна Европа или САЩ, със същата квалификация и умения, тяхната оценка нараства многократно?

Заклучение

Доходното неравенство е основен проблем, характеризиращ глобалната икономическа система, който се задълбочава през последните десетилетия. Разпространено е мнението, че икономическият растеж е предпоставката и средството за решаването му. В теоретичен план хи-

потезата на С. Кузнец предлага еволюционен път на развитие, който в крайна сметка ще доведе до очакваното благоденствие и просперитет. В българската икономика, обаче този път изглежда малко по-дълъг в сравнение с други страни и региони. Кривата на Кузнец повече от 18 години продължава да има изключително положителен наклон. Очевидно трябва да се търсят алтернативи и такива има, но те са свързани с промяна на правилата и системата. Такава алтернатива може да предложи и научно да обоснове институционалният подход, който представлява друг поглед и възможности за развитие.

References

1. Acemoglu, D. and Robinson, J. (2013) Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. Iztok-zapad.
2. Ahluwalia, M. (1976) Inequality, Poverty and Development. Journal of Development Economics. № 3 (4). December. pp.307-342.
3. Bratoeva-Manoleva, S. (2018) „Dohodnoto neravenstvo v Bulgaria sled 1990 godina: sastoyanie, tendentsii i makroikonomicheski determinanti”. Dissertation.
4. Kuznets, S. (1955) Economic Growth and Income Inequality. American Economic Review, 45(1). pp. 1-28.
5. Mavrov, Hr. (2016) On the Relationship Between Income Inequality and Economic Growth. Izvestia Journal of the Union of Scientists - Varna. Economic Sciences Series. volume 2, pp.51-24257.
6. Mihaylova, S. (2012) Theoretical aspects of the relation between foreign direct investment and income inequality. Izvestia. Journal of university of economics – Varna. volume 3, pp.78-88.
7. Tzanov, V. and Bogdanov, B. (2012) Evolution of inequality as a challenge to social policy. Statistics 3-4. pp. 45-78.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ – ФЕНОМЕН СЪС САМОСТОЯТЕЛНО БИТИЕ В СОЦИАЛНАТА РЕАЛНОСТ

ECONOMIC IDENTITY - A PHENOMENON WITH INDEPENDENT BEING IN SOCIAL REALITY

Доц. д-р Мария Петрова
Варненският свободен университет „Черноризец Храбър“
mariaepetrova@yahoo.com

Assoc. Prof. Maria Petrova, PhD
Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
mariaepetrova@yahoo.com

Abstract

The paper presents and problematizes the thesis about the essence of economic identity as a social phenomenon with independent existence and as an active factor in socio-cultural and economic reality. The main characteristics of the phenomenon, which are related to this function, are considered in several aspects. The contemporary construction of the phenomenon indisputably depends on the ethno-psychological characteristics of the people and nation concerned. The other aspect is analyzed in relation to the symbolic existence of economic identity; it is a conscious, purposeful and rationally constructed reality. As a consequence of these perspectives, the thesis is that in order to be viable, economic identity should not simply reflect social processes but it should be so constituted as to influence them and to create value attitudes.

Key words: *social identity, economical identity, postmodernity, social value, ethno-cultural tradition.*

JEL Code: A13, Z10

Съвременният етап от развитието на модерността, независимо от това как езиково е обозначаван, е свързан с минаване „отвъд“ на редица модерни стойности. Феномени с дълго историческо съществуване, съвсем логично, „търсят“ да преформулират своето битие в новите социокултурни реалности. Това би им осигурило жизненост, а и значимост. В процеса на преформулиране е изключително важно удържането на баланс между това, да се съхрани „коренната същност“ на явлениято и новите му доразвития като посока, като нови елементи и като степен на социална адаптация в актуалните условия. Социалната адаптация не означава единствено и само нагаждане, тя може да се изрази и

в това, феноменът да прекоинституира статуса си в социалната среда. За да бъде едно явление действителен социален фактор зависи най-вече от обхвата на преследваните цели, от споделяните ценности и от степента на зрелост в неговото самоосъзнаване. След това, зависи как всички тези условия са практически осъществявани в социалната среда. И накрая, зависи от постигнатите резултати, от „плодовете“ на идеите и усилията.

Икономическата идентичност, както и други видове социални идентичности – религиозна, етническа и др., има история на съществуването си от зората на човешката цивилизация. Една от тезите, проблематизирани чрез този текст е, че както личностната идентичност е универсално явление, характерно въобще за човека през всички исторически периоди на съществуване, така и икономическата идентичност, като вид социална идентичност, е такова универсално явление, съществуващо от началото на човешкото развитие. Това, което се променя е степента на идентичностно осъзнаване, както и значимостта, която ѝ се придава в съответната историческа епоха и общност. Нейното преформулиране, като същност и функции, се осъществява като вътрешно присъщ процес при различните социалноисторически и икономически условия.

В „постмодерната ситуация“ преформулирането на икономическата идентификация е съзнателно и целенасочено конструирано, и затова е изключително важно как съзнателно и целенасочено ще се зададат параметрите на съществуването и осъществяването на феномена. Западната цивилизация, като високо рационална, има възможността целенасочено и рационално да изгражда различни реалности. На Макс Вебер принадлежи един от най-дълбоките и обхватни научни анализи на рационалността на модерността, както и на рационалността като основа на капиталистическото развитие (Weber, 2001). Към това се отнася и реалността на модерната и постмодерната икономическа идентичност. Безспорно е, че явленията никога не са еднопосочни, и че в тяхното естество едновременно съ-съществуват положителни и отрицателни тенденции. Силната рационалност на западната култура, също си има своята положителна и отрицателна страна. Рационализацията е една от основите на научното развитие и постижения на западната цивилизация, на развитието на икономическата система като цяло, на модерността като социален феномен, на непрекъснатото повишаване на

жизнения стандарт. В същото време свръхрационализирането е довело до промяна на човешките отношения в план на силна индивидуализация с всички последващи промени от това. Свръхмодерността е свързана с цивилизационно развитие, но и с човешка неудовлетвореност. Непрекъснатото повишаване на благосъстоянието не е в отношения на зависимост с усещането за благополучие на личността и на общностите, с чувството за субективно щастие и удовлетвореност, нещо, което отдавна е известно на социалните учени и е подкрепено от много емпирични изследвания и теоретични анализи. В този смисъл, рационалността на нашата цивилизация сама по себе си няма ценностни окачествявания. Тя би могла да бъде насочена в една или друга посока, и от този процес ще зависи каква форма ще има и какви функции ще изпълнява. Нейният смисъл ще се определя от това, какви въпроси задава и как ще търси отговор на тези въпроси. Защото „въпросът е в сърцевината на човешкото начало...търсенето на отговор на въпрос, пред който сме изправени, е търсене на смисъла на нещо“ (Fotev, 2014).

1. Същност на икономическата идентичност и нейното конструиране

Интердисциплинарността на научното изследване на идентичността е сигурен показател, за това че феноменът е философска категория, тя е философия на екзистенцията. Всички социални и хуманитарни науки са ангажирани в процеса на изследване на идентичностните характеристики в своята сфера. Затова съществуват и продължават да се изграждат солидни научни анализи на национална идентичност, етническа идентичност, религиозна идентичност, политическа идентичност и т.н.

Определянето на същността на икономическата идентичност следва аналитичния модел на дефиниране на социалните идентичности. Механизмът на осъществяване е: Аз – Другия, който е универсален идентичностен механизъм. В този смисъл, тя може да бъде определена като съзнание на икономическия субект за своята специфика, за своите неподражаеми характеристики. Едновременно с това се предполага и съзнание за отграничеността, за различието от други подобни явления. И тъй като идентичността е антропологичен феномен, следва да се направи уточнението, че става въпрос за човешките общности и личностите, свързани със съответния икономически конструктор. Обектите

могат за бъдат неподражаеми и силно специфични, но идентификацията изисква рефлексия, която определя хуманитарната природа на явлениято.

Важно разбиране на икономическата идентичност е свързано с различните ѝ форми на съществуване. Най-често тя се асоциира с организационната идентичност и с идентичност на бранда. Това са напълно закономерни разбирания, но не отразяват цялата възможна сфера на проявления, може би са най-видимите такива. Освен тях, биха могли да се открият и сферите: икономическата идентичност на социокултурна и политическа епоха, икономическа идентичност на нация, икономическа идентичност на етнос, икономическа идентичност на професионална общност. Така анализът се разширява до виждане на икономическия факт като социален факт, като част от тоталността на социалната реалност.

Анализът на социалните идентичности и на психосоциалната личностна идентичност има дълга научна история. Икономическата идентичност следва основните характеристики и модели на осмисляне на социалните идентичности. Една от посоките за анализ в този текст е отразена в идеята, че е възможна аналогия при анализа на икономическата идентичност като социално явление с анализа на психосоциалната личностна идентификация. Следвайки класическата дефиниция на Ерик Ериксън за психосоциалната идентичност, която е свързана с чувството за самотъждественост и непрекъснатост на личността (Erikson, 2013), биха могли да се пренесат подобни осмисляния и върху икономическата идентичност. В този смисъл идентификацията на икономическия субект е свързана с чувство и процес на самотъждественост и непрекъснатост т.е. съзнание на хората, свързани със съответната икономическа институция за това, че тя е равна на себе си, тъждествена е, и това предполага съзнание за непрекъснат времеви континуум на институцията – тази, която е била вчера е и днес и ще има бъдеще като такава и утре. Съответно, човешката общност, свързана с икономическата институция, не само ще бъде част от тази самотъждественост и непрекъснатост, а тя самата, като антропологично обединение, ще бъде равна на себе си и времево непрекъсната.

Идентичността организира в едно миналото, настоящето и бъдещето на съответния социален обект. По същата логика, икономическата идентичност организира в едно миналото, настоящето и бъдещето на

икономическия субект. Миналото в тази структура осигурява сигурната основа за времево-пространствена локализация на субекта, настоящето предполага разгръщане на действияния потенциал на субекта, а бъдещето, базирано на минало и настояще, дава сигурността на перспективата.

Също, пренасяйки научната логика на Ериксън относно функциите на психосоциалната идентичност, може да се каже, че зрялата икономическата идентификация осигурява на икономическия субект чувство за социално благополучие, т.е. за намерено място и смисъл в социалното пространство. Освен това, може да допринесе за поддържане на хармония между вътрешния и външния свят на субекта. Зрялата, постигнатата икономическа идентификация би могла да допринесе за по-лесно справяне с трудностите, възникващи както от външната, така и от вътрешната среда на институцията. Идентичността има функцията да бъде начин за справяне с несигурността в света. Икономическата идентификация дава ресурс на субекта за справяне със социалната несигурност чрез изграждане на чувство за реалност, за уседналост в света, за място и перспектива. Тази идея вероятно може да се изкаже чрез твърдението: „Днес аз съм този, който бях вчера и съм уверен, че същия аз ще бъде и утре, независимо от постоянните промени и кризи в социалната среда“.

Не на последно място, постигнатата икономическа идентификация дава на субекта чувство за свобода. Дава му увереност, че може да се справи с трудностите, възможност за поставяне на нови цели, както и гъвкавост на развитието т.е. творчески подход при новите задачи. Свободата обаче е сложна инстанция. Тя е иманентно обвързана с отговорността, дотолкова, че „другото име на свободата е отговорността“ (Fotev, 2009: 114). А може би именно симбиотичното цяло на свобода и отговорност дава смисъла на съществуването на субекта.

Феноменът идентичност е пряко обвързан с въпроса за ценностите, защото самата идентичност се изгражда съобразно и чрез определени ценности. Не е случайно, че при криза на идентичността е необходимо преценка на всички ценности, в това число и на социални ценности (Fotev, 2009). Ценностната същност на идентичността предполага и иманентната възможност за влияние на идентичностния конструкт върху ценностите. И тъй като кризите в съвременността са ежедневие, това предполага висока „еластичност“ при формулиране и преформу-

лиране на ценностните основания. Но тази възможност е и отговорност на социалния субект за насочването на процеса в продуктивна и социално смислена посока. И само при изградена зряла идентификация може да се осъществи смисленото ценностно преформатиране. В случая тезата на Ериксън е, че изграждането на идентичността трябва да доведе до траен и гъвкав избор на съответния образ. Иначе промените биха ни отвеждали до социално безсмислени или още по-неблагоприятно – до девиантни промени в ценностната структура.

Така определянето на икономическата идентичност предполага не само отразяване на наличните социални процеси от институцията и адаптирането ѝ към тях по най-удачния начин, така че да извлича максимален икономически ресурс от изградения образ на себе си. Тя предполага и включване в образа и на бъдещето чрез включване на целите, ценностите, смисловите насоки, които ще изграждат жизнеността на субекта. Именно в тази част, биха могли да се заложат целите за въздействие върху социални проблеми като социалното неравенство, консуматорската култура и т.н.

Социалната икономическа идентичност е социокултурен конструкт с абстрактни и символни характеристики. Тя има, във висока степен, символно битие, въпреки че се отнася до конкретни икономически обекти. Това уточнение е важно, защото символността предполага и изисква съзнателно конструиране. Пиер Бурдийо говори за „семантична еластичност на социалния свят“ като анализира относителната автономия на символните системи от социалните системи. Това се изразява и в конструктивната им мощ, т.е. способността им да оформят реалността чрез създаване на споделени представи за света (Вакан, 2014). В съответствие с тази логика и икономическата идентичност, като символен конструкт може да оформя реалността в зависимост от собствените си характеристики.

Би могло да се помисли в посока дали икономическата идентичност не е колективна представа в термините на Емил Дюркем. Неговото схващане за колективна представа е свързано с фундаментални явления като например религия, език. Но следвайки разбирането му за колективните представи като общностни психични регулатори на поведението, чрез които обществото осигурява своето съществуване и възпроизводство, идеите могат с известна условност да се „наложат“ върху икономическата идентичност като общностен регулатор на ико-

номическото поведение. Пак според автора, колективните представи могат да се образуват само като се възплъщават в материални обекти. В този смисъл материалните обекти на колективната представа за икономическа идентичност са организациите, както и моделите на организационен живот. „Колективните представи са продукт на огромна кооперация, която се простира не само в пространството, но и във времето; за да ги създадат, множество различни съзнания асоциират, смесват, комбинират своите идеи и чувства; те са акумулирали опита и знанието на дълги редици поколения“ (цит. по Fotev, 2002: 263). За Дюркем колективните представи съответстват на начина, по който „това особено същество – обществото, мисли нещата от собствения си опит“. Действителната икономическа идентичност „мисли“ нещата от гледна точка на общностния опит – цивилизационен, национален, етнически, регионален и ги „нанася“ върху икономическата реалност. Всъщност именно тези специфики са основополагащи в същността ѝ, те изграждат истинския икономически социокултурен образ.

2. Етнокултурни характеристики на икономическата идентичност

Тезата, свързана с тази идея е, че при изграждането на икономическата идентичност следва да се имат предвид етнокултурните характеристики на националната общност, както и по-общите цивилизационни характеристики на сферата, в която съществува социалният субект. Общият модел за идентичностно развитие въобще не ограничава, а даже напротив, предполага включването на конкретните традиции, морални устои, ценности на общността в конкретното явление. Идентичността не е явление по принцип, тя е конкретна социална реалност.

За ролята на културата като фактор за икономическо развитие има научни произведения със статут на класически. Безспорно, емблематични са анализите на Макс Вебер за взаимовръзката между протестантската идентичност на съответната социокултурна общност и развитието на капитализма (Weber, 2005). Така икономическата идентичност има съвсем конкретни социокултурни очертания, тя е производна на протестантската етика и задвижва в определена посока и обхват капиталистическото развитие. Тази икономическа идентичност не е изградена върху универсална схема, а върху конкретна социокултурна реалност. Именно затова е действена, продуктивна и жизнеспособна.

Друго ярко потвърждение на тезата е китайската икономическа идентичност, изградена върху фундамента на конфуцианството. Безспорно, конфуцианството е огромна сфера от смисли и значения, и затова говорейки за него в рамките на настоящия текст, се налага така необходимото „орязване“ на онези моменти, които са пряко свързани с предмета на изследване. Един такъв същностен аспект е принципът на семействеността т.е. лоялността към собственото семейство, който китайското конфуцианство поставя над всички други социални отношения. Отраженията на тази норма в икономическия живот са многобройни – в правилата за социално и икономическо наследяване, в организационната структура на производството и на фирмата, в йерархичността на организационните отношения и т.н.

Разбира се, като всяко естествено явление, и това си има своите положителни и отрицателни проявления, които блестящо са анализирани от редица изследователи на китайската култура. „Семействеността“ води до отслабване на връзките на хората извън семейството, до ниска степен на социално доверие, и това е препятствие за образуване на големи компании. В същото време, „семействеността“ има своята положителна роля за икономическия напредък чрез моралните ангажменти на хората, чрез общностните чувства, чрез гъвкавостта и приспособимостта на малките фирми и т.н. В случая, самото познаване на особеностите и осланянето на тях вече е предпоставка за икономически успех. „Семействеността“, сама по себе си, не води към или препятства икономическия растеж, а съчетанието с другите културни ценности, е такъв фактор (Fukuяama, 1997). Защото „семействеността“ на Китай е различна от „семейственостите“ на Италия, Франция, Корея. Както отбелязва Фр. Фукуяма, за да разберем уникалните особености на китайския стопански живот, трябва да надникнем в културата. Това означава надникване в цялостната конфигурация на културния модел. Осъзнатостта на социокултурната специфика, общностното отношение към нея, както и начина ѝ на „употреба“ са онзи фундамент на изграждане на социалната реалност и нажизнената перспектива на общността. Икономическата идентичност, изградена върху солидния религиозен и ценностен фундамент, е източник на жизнеспособност за обществото и за икономическата сфера, ако въобще могат да бъдат отделени.

За Китай социокултурната осъзнатост намира съвсем конкретно проявление в началото на ХХ век, когато приоритетен става т.нар. ци-

визационен подход. Ключово е виждането за необходимостта да се търси динамика на Китай като уникална цивилизация. Приема се, че без тази динамика, която да съхрани Китай в цивилизационен план, всичко останало губи смисъл (Stefanov, Koleva, 2015). Съществена част от този цивилизационен подход е националната икономическа идентичност. Тя се изгражда върху определен ценностен и цивилизационен фундамент т.е. основавайки се на религиозни, етнокултурни, исторически специфики на общността. Миналото, настоящето и бъдещето на общността се свързват в цялостна структура, което гарантира дълготрайността на перспективите на икономическата сфера. Перспективата в бъдещето я дава не ограничено пазарната логика на търсене и предлагане, а философията на развитието на конкретното общество. Емблематично доказателство, че икономическата идентичност не е самостоятелно явление, е създаването пътя на коприната през II-I в. пр. Хр. като търговски канал между Изтока и Запада. По него се разменят не само материални ценности, но и идеи. Будизмът навлиза в Китай от Индия, използвайки установените търговски връзки, установени чрез пътя на коприната. Така може да се направи извода, че икономическата идентичност е сложен конструкт, влизащ в многобройни социални връзки с всички социални феномени, включително и с националния характер на общността.

Както при личностната идентификация, постигнатата зрялост на образа за себе си означава осъзнаване и приемане на силните и слабите страни на личността и тяхното иманентно включване в цялостната жизнедейност, така и при икономическата идентификация е неотменно осъзнаването и приемането на силните и слабите страни на икономическия субект, тяхното използване за обозначаване на границите и на перспективите. От друга страна, следва да се включи и познание и приемане на силните и слабите страни на националната общност, на националния характер като ресурс за жизнедейност на икономическия субект. По този начин се извършва действена локализация на субекта в света, чрез признаване на ограниченията и използване на силните страни като стимул за развитие. Процесът има и функция на запазване и актуализиране на културните специфики на китайското общество.

Франсис Фукуяма, изследвайки икономиката като социокултурна реалност, формулира тезата, че „икономиката ...е вкоренена в живота на обществото и не може да се проумее отделно от по-общия въпрос

как са организирани съвременните общества. Тя е арената, на която се разиграват съвременните борби за признаване и утвърждаване“ (Fukuяama, 1997: 10). Социалният факт се характеризира с тоталност т.е. в неговата същност съществуват заедно политически, икономически, културни и т.н. основания и аспекти. И така икономическият факт е в тясна взаимозависимост с политическите, ценностните, етнокултурните и т.н. страни на действителността. Ако се основаваме само на единичен аспект на реалността, това неимоверно ще стесни зрителното ни поле до ограничен отрязък, който се поддава на рационализация по думите на Н. Бердяев (Verduyaev, 1997). Така безспорно е лесно и също така безспорно е неточно. Поради всичко това, при анализа на икономическата идентичност следва да се имат предвид всички онези извънекономически аспекти, които са иманентни в нейното съществуване, защото икономическият факт не е само икономическа реалност. Икономическа идентичност, изградена върху спецификите на етнокултурната общност, е действена и жизнеспособна сила в социалната реалност, с перспектива в бъдещето.

3. Социални функции на икономическата идентичност

Разсъжденията относно социалните функции на икономическата идентичност са пряко свързани с разбирането на същността ѝ, както и на ценностния фундамент на съответното общество. Различните обществени ценности предполагат и различни подходи за създаване и функциониране на икономическата идентичност.

Икономическата идентификация в традиционното общество е свързана с традиционната култура на общността, с обичаите, ритуалите, празниците, социалните норми. Това означава, че цялостността като основополагащ принцип на традиционната култура се проявява и в битието на икономическата идентичност, за тогава може би по-точно наричана трудова и професионална. Нито в същността на личността, нито на общността могат отчетливо да се обособят отделните идентификации. В традиционното общество трудовата идентификация в личностен план осигурява социалната наследственост т.е. предаването на професията, на трудовите знания и умения, от възрастното на младото поколение. Това е валидно за всеки тип труд. Така явлението от една страна е вплетено в цялостната социалност, но от друга страна има и самостоятелни функции, свързани с механизмите на пренос, с удържането на

върховата ценност на труда в личностен и в общностен план, с подреждане на социалните статуси съобразно трудови показатели.

Тъй като не е възможно да се проследят тук всички възможности за социално въздействие в съвременното от страна на икономическата идентичност, анализът ще бъде ограничен до взаимодействието: икономическа идентичност – консуматорска култура. Консуматорството, издигнато в ранг на култура, не е от днес, а има своята история. Пиер Бурдийо изследва проявленията на този процес в средновековието, включително и „символното насилие“, т.е. натискът на статуса и на символните проявления на статуса върху обществения живот. В съвременното този процес се доразвива и което е по-важно – масовизира се, превръща се в норма, глобализира се. Масовизирането на консуматорството като ценност започва още с началото на капиталистическото развитие. И след десетилетната история на неговото съществуване е изключително трудно да се излезе от омагьосания кръг на свърхпроизводство и свърхпотребление. Въпросът е, може ли да се противодейства на това и как?

Постмодерното фрагментизиране на света позволява отделните социални феномени да изиявят относителната си самостоятелност. В загубата на цялостност, освен всичко друго, се губи и възможността за коректив на една подсистема от другите социални феномени. Възможно е това да е една от причините за възхода на консуматорската култура. В този процес културата загубва своето място чрез свеждане на целите и ценностите ѝ до логиката на пазара. Културата се насища с нови значения и смисли и така всичко става култура. Културата започва да се консумира, да се калкулира, да е част от замъгляването на границата между изкуство и всекидневие. И за всичко това, поради разпокъсването на социалността, липсва действителен коректив.

Постмодерните явления, в голяма степен, са и космополитични. Космополитизмът, както отбелязва Улрих Бек е съществуване в два свята: в космоса и в полиса. Космополитизмът, според автора, като етап след втората модерност, е възможен чрез осъществяването на алтернативен световен ред, в центъра на който ще се окажат политическата свобода, социалната и икономическата справедливост, а не законите на световния пазар. В космополитическата идея намира отражение универсалната заинтересованост на хуманността от самата себе си (Beck, 2006). Този антропологичен, хуманитарен фокус изисква всички

сводими социални явления да се преосмислят именно в тази посока. Необходима е промяна на ценностите, включително ценностите ни като икономически същества. Промяната следва да е по посока на споделяната отговорност, на глобалната перспектива, на дългосрочната „полза“ и на хуманността. Хуманността включва и отговорност, и към съвремието, и към бъдещето и бъдещите поколения. Ярък пример в това отношение е управлението на радиоактивни отпадъци от ядрени приложения, които представляват опасност стотици и дори хиляди години след своето окончателно погребване (Borisova, 2018).

Процесът на промяна на обществените ценности е безкрайно труден, но не е невъзможен. От една страна, може да е продиктуван от мощни външни разтърсващи фактори по аналогия с личностната криза. Трудностите, възникващи от външната среда, биха могли да произтекат от ситуационните кризи, съпътстващи жизнения път на човека, които могат да бъдат описани като периоди на преобръщане на живота в резултат на внезапна настъпила опасност, която не може да бъде контролирана или прогнозирана (Hristova, 2017). От друга страна, промяната може да бъде свързана с дълготрайни процеси на социално възпитаване. Във всички тези мащабни процеси, икономическата идентичност би могла да има съществен принос за повлияването на консуматорските тенденции. На пръв поглед има противоречие между целите на съществуването на икономическите субекти, а именно произвеждане, разширяване на произвеждането, усъвършенстване на произвеждането, конкурентност, стимулиране на потреблението на съответното производство и заявяването на противодействието на консуматорската култура. Но това противоречие е само на пръв поглед, който отразява гледната точка на всекидневието, ограничено в себе си. За да се осъществи тази социална роля е необходимо да се има предвид първо, как се осмисля икономическата идентификация и съответно какви цели и функции ѝ се приписват. Ако изграждането на икономическия образ е с цел единствено и само повишаване на печалбите на субекта, то тук в никакъв случай не може да се говори за социално отговорна функция. И тук в анализа на явленията могат да се схематизират зряла и незряла икономическа идентичност, като социалната зрялост на икономическия субект личи по неговата идентичност.

Агресивността, характерна за периодите на първоначално натрупване на капитал, не е проява на зрелост, а точно обратно. Целта за по-

лучаване на пряка печалба прави субекта фактор в затвореното му пространство на съществуване като време и пространство, а това е признак за неговата социална незрялост. Ако субектът успее да отиде в ценностните си основания отвъд пряката печалба, да я отложи и се насочи към по-широки социални ценности, то тогава той би могъл да бъде фактор в социалното пространство. Социалната зрялост на икономическия субект се проявява и в това, да се признае другия, да се отстъпи, да се излезе отвъд прякото и непосредствено взаимодействие и т.н. В началото на капиталистическото развитие, което се характеризира със силен прагматизъм във всички области на жизнеността, и икономическата идентичност се подчинява на тази логика. Тя е осъществявана изцяло прагматично, интуитивно, по силата на професионалната подготвеност, цели, а и личностен морал на предприемача. Сега обаче икономическата идентичност е конструирана, създава се съзнателно и целенасочено, тя е символен конструкт със свое самостоятелно битие. Разбира се, трябва да има пряка и безусловна връзка между символа и обективната реалност. Иначе, процесът на символното битие би бил нетраен, ситуативен, с изкривявания и девиации.

В своето цивилизационно развитие сме стигнали до идеята за това, че икономиката надхвърля фокуса на материалния продукт – неговото производство и потребление. Цивилизационното ни самоосъзнаване вече включва ценности, които са извън непосредствеността. И тъй като нашия свят е много по-свързан, отколкото си го представяме, отчитането на тази изначална взаимосвързаност може да ни изведе на по-висока степен на социално функциониране.

Заклучение

Икономическата идентичност е част от социалната реалност, тя не е страничен продукт или само етикет. Тя се включва в „полето на властта“, в терминологията на Бурдийо, т.е. във всички социални взаимосвързаности. Свързаностите на икономическата идентификация са и в аспекта на взаимодействията ѝ с различните видове капитал – човешки капитал, социален капитал, символен капитал, културен капитал, космополитен капитал и т.н. Изграждането им е взаимозависимо, като икономическата идентичност е част от всички тези социални феномени. Дали ролята ѝ в тези взаимосвързаности ще бъде значеща, зависи от конфигурацията на цели и ценности, с които я „натоварва“ иконо-

мическият субект. Една от най-значимите функции на икономическата идентичност в съвременното е, че тя помага да се правят икономически избори в несигурна и неясна социална среда.

References

1. Beck, U. (2006). *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.
2. Berdyaev, N. (1997). *Filosofia na neravenstvoto*. Sofia: IK "Prozorets".
3. Borisova, O. (2018). *Pravno regulirane na riska v yadrenata energetika*. Varna: Izd. VSU „Chernorizets Hrabar“.
4. Bourdieu, P., L. Wacquant. (2014). *Sotsialni klasi i simbolna vlast*. Sofia: "Siela".
5. Erikson, E. (2013). *Identichnost: mladost i kriza*. Sofia: "Riva".
6. Hristova, V. (2017). *Situatsionnite krizi – zakonomernosti i mehanizmi na protichane*. *Godishnik na VSU*. Izd. VSU „Chernorizets Hrabar“, t. XXIII, s. 113-119.
7. Stefanov, N., Aks. Koleva (2015). *Kitay: sotsialno-ikonomichesko razvitiye ot drevnostta do nashi dni*. Sofia: "Iztok - Zapad".
8. Fotev, G. (2009). *Tsennosti sreshtu bezporyadak*. Sofia: „Iztok – Zapad“.
9. Fotev, G. (2014). *Smisal i razbirane*. Sofia: "Iztok – Zapad".
10. Fukuyama, F. (1997). *Doverie*. Sofia: "Riva".
11. Weber, M. (2001). *Genezis na zapadnia ratsionalizam*. Sofia: IK "Kritika i humanizam".
12. Weber, M. (2005). *Protestantskata etika i duhat na kapitalizma*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sveti Kliment Ohridski".

**ПРОТИВОРЕЧИВАТА ЗДРАВНА РЕФОРМА В БЪЛГАРИЯ:
ФИНАНСОВАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЗДРАВНОТО
ОСИГУРЯВАНЕ ДВАДЕСЕТ ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО**

**THE CONTROVERSIAL HEALTH CARE REFORM
IN BULGARIA: FINANCIAL SUSTAINABILITY
OF HEALTH INSURANCE TWENTY YEARS ON**

*Доц. д-р Светлана Герчева
Икономически университет – Варна
svetlana.gercheva@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Svetlana Gercheva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
svetlana.gercheva@ue-varna.bg*

Abstract

The public associates the health care reform in Bulgaria with the social health insurance model aimed at improving personal responsibility for health, solidarity and cost effectiveness. The instant contribution deals with the long-term financial sustainability of health insurance since its introduction in Bulgaria. Three controversial dimensions of financial sustainability have been discussed. Firstly, the paper touches on the importance of the “pure” market in Bulgaria, the lowest average income country in the EU. Secondly, it explores how certain government failures negatively affect the budget of the National Health Insurance Fund. Thirdly, this research analyses the asymmetrical structure of health insurance payments to health care providers, which does not contribute to health promotion and disease prevention in Bulgaria.

Key words: *financial sustainability, social health insurance, out-of-pocket payments, informal payments in Bulgaria; non-government failures, NHIF payments to health care providers; health care expenditures.*

JEL Code: H5, I13, I18

Въведение

Здравната реформа в България се асоциира с въведения през 1999 г. здравноосигурителен модел, където акцентът е върху личната отговорност за здравето, солидарността, разходната ефективност. Ако и да не е изрично формулирана като цел, финансовата устойчивост е ключова за здравното осигуряване в среда на плурализъм на финансови източници и строги изисквания за ефективното им разходване.

Настоящият доклад се фокусира върху три проблемни според нас аспекта на финансовата устойчивост на българския здравноосигурителен модел. Първо, пазарът в здравеопазването сериозно обременява българския пациент, който е с най-ниските средни доходи в ЕС. Второ, непазарните дефекти нанасят щети на управлението на обществения здравноосигурителен фонд и ерозират доверието в публичната институция, която го управлява. Трето, здравноосигурителните плащания на НЗОК към договорните ѝ партньори имат подчертано асиметрична структура, която не допринася за профилактиката и превенцията на заболявания у нас.

1. Пазарът и домакинските бюджети в условия на здравно осигуряване

„Чистият“ пазар е противоположен и рискован в здравеопазването. По оценка на Световната здравна организация около 178 млн. души ежегодно могат да претърпят финансов колапс, вследствие на заболяване и невъзможност за финансиране на лечението. От тях 104 млн. човека могат да изпаднат в бедност (WHO, 2005, p. 2).

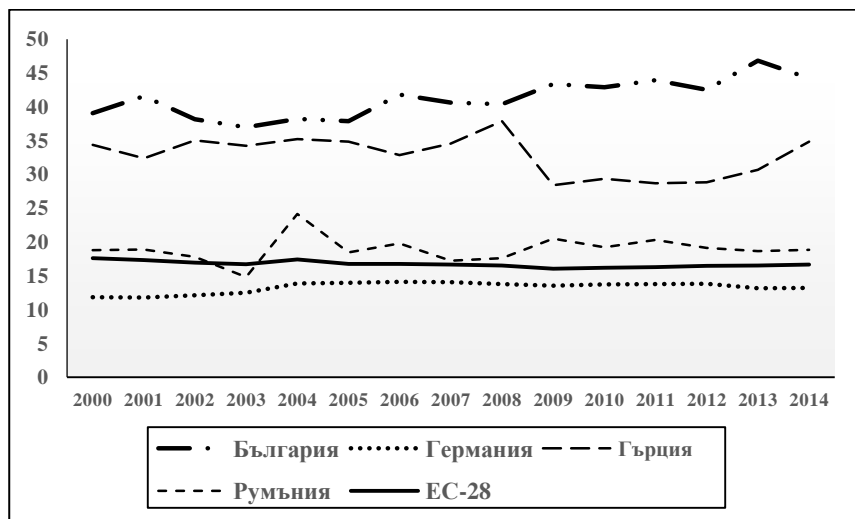
Индикатор на „чистия“ пазар в здравеопазването са директните плащания на домакинствата за медицинска помощ. При социален здравноосигурителен модел тези парични потоци следва да са незначителни.

Натоварването на домакинските бюджети с високи здравни разходи обаче се оказва устойчив феномен, констатиран и анализиран като тревожна тенденция още в „зората“ на здравната реформа както у нас, така и в страните от централна и източна Европа (Delcheva et al., 1997, p.89; Gercheva, 2004, p. 43).

На фигура 1 се проследява дялът на домакинствата в *закупуването* на медицинска помощ *директно от пазара* в ЕС-28 и някои страни членки (СЧ). Според графичната визуализация гръцките домакинства финансират над 1/3 от общите здравни разходи. След 2008 г. този дял слабо намалява – т.е. въпреки дълговата криза гръцката държава съумява да увеличи подкрепата си за здравните нужди на населението.

За разлика от Гърция, в Германия директните плащания за здравеопазване на домакинствата са стабилни и формират едва 10% от общите здравни разходи. Средно за ЕС домакинствата финансират под 20% от общите разходи за здравеопазване. Румъния въвежда социален здрав-

ноосигурителен модел в края на XX в. и стриктно се придържа към европейската тенденция за доминиращо *публично* финансиране на здравната система.

Фиг. 1. Относителен дял на директните плащания за здравеопазване на домакинствата от общите разходи за здравеопазване (%)

Източник: WHO, 2020.¹

През разглеждания период българите са обременени с над 40% от общите разходи за здравеопазване (фиг.1). През 2018 г. се достига най-високото „частно-публично“ съотношение от началото на здравната реформа в България - 46,6% към 52,9% от разходите (European Commission, 2020, p.11).

Очевидно въвеждането на социален здравноосигурителен модел не може да разтовари домакинствата от бремето на директните плащания. България е СЧ с най-ниския среден доход в ЕС, който поема несъразмерно висока тежест на пазара в здравеопазването. Подобно неравновесие е проблем за устойчивостта на здравното осигуряване, тъй ка-

¹ Базата данни на Световната здравна организация (WHO) е общодостъпна, но е ограничена до 2014 г. (Accessed 05/02/2020).

то не се очертава конвергенция на доходите у нас с тези в ЕС.

Защо се налага българите да финансират чрез пазара половината от разходите за здравеопазване? Поне по две причини: скъпоструващата дългосрочна здравна грижа и нерегламентираните плащания.

Основно домакинствата у нас плащат за продължаващо лечение на хронично болни близки. Леглата за продължително лечение в болниците през 2010 г. са едва 831 броя (~ 1,7% от всички легла), а през 2014 г. – 1078 броя (~ 2,1% от всички болнични легла) (НСИ). В същото време през 2010 г. болниците за продължително лечение и рехабилитация са 14, а през 2016 г. остават 10 (Dimova et al., 2016, p.154).

Цитираните данни са ограничени във времето, но сигнализируют оскъден брой легла и болници за *дългосрочно лечение*. Неглижирането на *последното* се дължи и на недостатъчна финансова мотивация. Клиничните пътеки за продължаващо лечение след съдови инциденти и сложни операции² се заплащат от Касата между 56 лв. и 97 лв. на хоспитализация (НРД, 2020).

Символичното публично финансиране на дългосрочните здравни грижи ще създава проблем и занаяпред. „Натискът върху...здравната система е не толкова от самото застаряване на населението, а от нездравословното остаряване“ (Ministerstvo na zdraveopazvaneto Ministerstvo na zdraveopazvaneto, 2015 p. 32). Лицата на възраст 65+ у нас са с ниски доходи, а ¼ от тях – и с тежки увреждания, които възпрепятстват основни ежедневни дейности (European Commission, 2020, p.6). Прогнози сочат, че към 2070 г. делът на *публичните* разходи за продължително лечение у нас ще се увеличи от 0,4% от БВП (2016) в интервала от 0,6 % до 1,5% от БВП в зависимост от различните сценарии (European Commission, 2018, p.144-148).

Напрежение във финансовата устойчивост на здравното осигуряване внасят *нерегламентираните плащания*³ към изпълнителите на медицинска помощ (ИМП), които допълнително изтощават доходите на домакинствата. Независимо от причините (по-бърз достъп, по-високо качество на услугата, неадекватно ценообразуване от НЗОК и др.),

² Продължаващо лечение се налага особено често след сърдечно – и мозъчно-съдови инциденти и оперативна интервенция при злокачествени заболявания.

³ Това са директни плащания в пари и/или в натура (подаръци и друг израз на благодарност) за медицинска помощ, която пациентите имат право да получат по закон.

плащанията „на тъмно“ преобладават в страни с ниски доходи и „млада“ пазарна икономика.

Според изследване в Литва, Полша и Украйна нерегламентирани плащания са честа практика сред потребителите на медицинска помощ. Между 48% и 53% от запитаните литовци и украинци съобщават, че са плащали *поне веднъж* „под масата“, докато в Полша това са направили 17,3% от респондентите. Една година преди проучването над 50% от интервюираните пациенти, които са били хоспитализирани в бившите съветски републики, и 16,7% от поляците признават за плащания „на тъмно“ в болниците. За неформални разходи в *извънболничната помощ* на трите страни признават между 6% и 36% от анкетираните лица (Stepurko et al., 2015, p. 53).

В България през 1996 г. плащанията „под масата“ за консултация ангажират между 3 и 14% от средния месечен доход, докато за операция – 83% от същия (Delcheva et al., 1997, p.89). Според по-ново изследване в извънболничната помощ у нас 13% от потребителите са направили нерегламентирано плащане средно за €46. В болнична среда 32% от пациентите са плащали средно €100 „под масата“ (Atanasova et al., 2014, p.735; 738).

Нерегламентираните плащания декапитализират здравеопазването. Те изтощават личните финанси, доколкото дублират здравноосигурителните вноски и данъците (ако лицата са изрядни платци). Същевременно, нерегламентираните плащания изтощават и публичните финанси, доколкото периодично се налага корекция на дългосрочни неравновесия и „покриване“ дългове на болници.

Освен че подриват финансовата устойчивост, плащанията „под масата“ са проява и на институционален провал. Задълбочава се недоверието и отчуждението между здравноосигурените лица и НЗОК – обществената институция, която със своя бюджет трябва да гарантира техните финансови интереси и права.

2. Държавните дефекти и устойчивото финансиране на здравното осигуряване у нас

Известният български финансист проф. Станчо Чолаков допуска възможност „държавата да пакости“ на гражданите (Cholakov, 1940, p. 34). Литературата по публични финанси квалифицира подобни ситуации като държавни дефекти/провали – по аналогия с пазарните.

За съжаление през годините здравната реформа у нас генерира примери за „пакостите“ на държавни/обществени институции. Точно те трябва да демонстрират административен капацитет за последователно провеждани структурни политики. Финансовите „пакости“ на държавата поставят на изпитание нормалното функциониране на здравноосигурителния модел в България.

През 2011 г. и 2012 г. бюджетният излишък на НЗОК се прехвърля към министерството на здравеопазването (МЗ), където последователно се отклоняват 340 млн., респ. 100 млн. лв. Във фискалния резерв от бюджетния излишък на НЗОК постъпва и сумата от около 1,4 млрд. лв. (Bulgarska stopanska kamara, 2014, p. 24).

През 2013 г. без оценка на финансовия риск МЗ окончателно прехвърля на Касата финансирането на лекарствата за онкоболни лица, лечението на редки болести, ваксините по Националния имунизационен календар, асистираната репродукция (НЗОК, 2014, с. 13). Подобни управленски решения противоречат на добрата бюджетна практика. Защо?

Първо, бюджетът на НЗОК е *отделен* от държавния (ЗЗО, чл. 22(1)). Второ, засяга се финансовото устройство на Касата. Тя остава „...без резерв, който да гарантира нейната финансова стабилност и безпроблемно функциониране“ (НЗОК, 2014, с.13). Трето, задължителните здравни осигуровки, които се акумулират в НЗОК, са *закрепен* пул от средства – т.е. той финансира *единствено и само* публични разходи за здравеопазване. В цитирания по-горе случай отклонените ресурси от бюджетния излишък на Касата се одържавяват във фискалния резерв. От него могат да се финансират каквито и да е държавни разходи. Четвърто, междуинституционалното „жонглиране“ с плащания и отговорности за извършването им не може да се оправдае теоретично. Ваксините, дейностите по прилагането им, асистираната репродукция генерират външни ефекти и имат статус на мериторични блага с висока обществена значимост, надхвърляща индивидуалната. Всичко това ги превръща във финансов ангажимент на държавата.

Без да е налице външен шок и/или непредвидима ситуация в здравеопазването, през 2014 г. бюджетът на Касата се актуализира два пъти. През август 2014 г. Народното събрание одобрява допълнителни средства в размер на 225 млн. лв., а през ноември - още 100 млн. лв. По-голямата част от ревизирия обществен ресурс НЗОК финансира

диспропорции в болничното здравеопазване, а останалата – лекарства за домашно лечение.

В началото на 2018 г. се заговоря за поредна актуализация на бюджета на НЗОК. Причината тогава са задължения към чуждестранни здравноосигурителни фондове в размер на 271 млн. лв., от които 133 млн. лв. – просрочени. Последните обаче не са предвидени за обслужване от бюджета на НЗОК, който вече се упражнява през 2018 г.

Всяка актуализация текущо през годината с непредвидени ангажменти за плащания увеличава дефицита, но не „лекува“ устойчиво диспропорциите на здравната система. Наред с това подобна бюджетна практика е в разрез с *фискалната прозрачност и политика, основана на правилата*⁴.

Институционален провал, от години раздуващ разходите на Касата, е липсата на централизиран търг за доставка на онколекарства в болниците. Прекратяването на търговете от 2012 г. насам е *непазарна* практика в ущърб на *икономиите от мащаба* и на *тежкоболните пациенти*. След 2012 г. обществени поръчки за доставка на онкоmedикаменти, *които Касата плаща*, се провеждат от всяка болница, т.е. децентрализирано. Частните болници са изключени от посочения кръг ЮЛ, независимо че НЗОК продължава да ги реимбурсира за закупените от тях лекарства за злокачествени заболявания.

Така законодателят провокира *дискриминация: ценова и по форма на собственост на болниците*. Касата плаща онкоmedикаментите по пределните (максимално допустимите) цени на частните, докато на държавните/общинските болници цените са много по-ниски поради провежданите търгове и конкуренцията там.

Законовите промени при лекарствата за болнично лечение, предприети от 2012 г. досега, са *финансово нерационални*. Промяната в нормативната регламентация, *иницирирана и узаконена от държавните институции*, е причина за раздуване на плащанията за болнични лекарства. Ако през 2012 г. разходите на НЗОК за онкоmedикаменти в условия на хоспитализация са около 58 млн. лв., през 2015 г. те вече са 175 млн. лв. а понастоящем за същата цел се бюджетират 498,5 млн. лв. (Закон за бюджета на НЗОК, съответни години).

От началото на 2019 г. в МЗ функционира електронна система за

⁴ В условия на пандемия тя е неизпълнима, бел. авт.

лекарствени продукти за нуждите на болниците. Защо още тогава онкологичните лекарства „не се качат“ на *e-търг*, като постигнатите там рамкови условия за цени на доставка ще се определят напълно прозрачно и пазарно за всички участници?

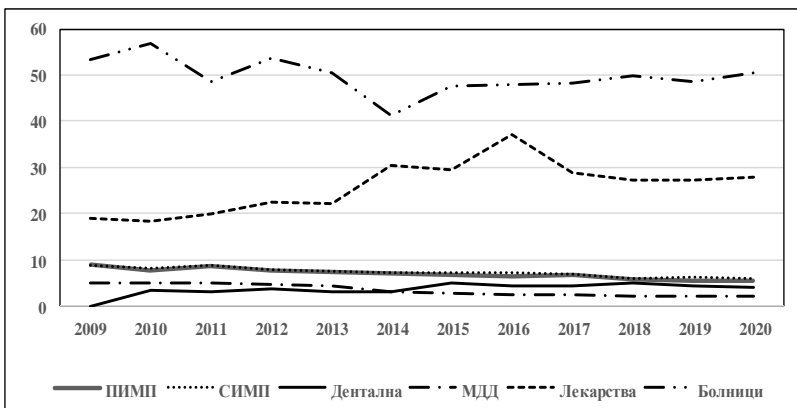
След като технологиите имат потенциал да „играят“ за постигане на по-ниски цени на болничните онкоmedикаменти, институциите трябва да ревизират нормативната уредба поне в две насоки. Първо, лекарствата за частните болници също следва да се плащат от НЗОК *до размера на цената, постигната на e-търга*. Второ, редно е и *частните* болници също да могат да организират обществени поръчки за онкоmedикаменти. По този начин конкуренцията ще им донесе допълнителни отстъпки от цената на фармацевтичните продукти за злокачествени заболявания.

3. Финансовата устойчивост и здравните плащания от бюджета на НЗОК

Още през 1999 г. здравната реформа целеполога реструктуриране на отделните подсистеми на здравеопазването. Идеята е да се противодейства на скъпоструващата *болнично-центрирана* здравна система в България. Реструктурирането има значение за финансовата устойчивост на здравното осигуряване, доколкото за двадесет години от началото на реформата размерът на вноската у нас е увеличен незначително само веднъж – от 6% на 8%.

Касата започва да финансира лечебните заведения за болнична помощ (ЛЗБП) през 2002 г. Двадесет години по-късно плащанията на *обществената* здравноосигурителна институция все така гравитират около болниците. На фигура 2 се вижда, че разходите за ЛЗБП заемат половината от плащанията на НЗОК.

„Тежестта“ на болничната помощ в здравноосигурителните плащания се определя от застаряващото население, стреса на работното място при относително ниски доходи, склонността на българина да negliжира профилактиката и ранното откриване на заболяванията, тяхното недоизлекуване. Тези обективни фактори създават благоприятна среда за увеличаване на хоспитализациите и разходите, които Касата впоследствие възстановява на болниците.

Фиг. 2. Относителен дял на здравните плащания от бюджета на НЗОК по видове дейности, 2009-20 г. (в % от общите здравноосигурителни плащания)

Източник: Закон за бюджета на НЗОК, различни години.

През годините след началото на здравната реформа *намаляващото* население у нас рязко контрастира на растящия брой болници за *активно* лечение⁵. Анализи сочат, че за десет години от 308 те достигат до 348 (12,9% ръст), като броят на частните болници се удвоява – от 47 на 111 (Delcheva, 2016, р. 57). В името на високата и бърза възвръщаемост у нас се откриват „повече нови болници, отколкото казина. Така ... в половин Европа има общо 400 болници, а у нас – 360, което ясно показва, че има проблем.“ (Банкеръ, 2015)

Визираният проблем произтича и от националната здравна карта (НЗК). Тя е стратегически документ на правителството и отразява в *териториален аспект* съществуващата и нуждата от нова здравна инфраструктура според потребностите на населението от болнична медицинска помощ.

Независимо от разминаването в броя на населението и на болниците, в НЗК от 2018 г. се залага пореден ръст на леглата за активно лечение (още 608 броя), което осигурява на 45% от населението поне една хоспитализация (равнището от 2017 г.). За този ръст настоява Българският лекарски съюз, за „... да не се лимитира дейността на лечеб-

⁵ Тук се прави разлика между болници за активно/интензивно и за продължаващо лечение и рехабилитация.

ните заведения, което ще доведе до невъзможност и демотивация за развитие на иновативна медицина и отлив на кадри от болничното здравеопазване“ (Bulgarski lekarski suyuz, 2018).

В действителност, Касата не плаща на брой легла/леглодни и подбира болниците, с които сключва договор. Но допълнителните производствени фактори са предпоставка за извършване, отчитане и заплащане на допълнителни дейности и процедури в болничната помощ. Ето защо новата НЗК до известна степен е продукт и на *търсенето, породено от предлагането*.

Важна цел на здравната реформа още от началото през 1999 г. е промоцията на здравето, профилактиката и ранното диагностициране на заболяванията. Всички тези дейности повишават *разходната ефективност* на здравноосигурителния модел, защото спестяват плащания за скъпоструващата болнична помощ.

През анализирания период делът на здравноосигурителното финансиране общо за първичната и специализираната помощ е 10%. През 2020 г. финансирането за първичната извънболнична медицинска помощ – ПИМП, е 244 млн. лв. или 5,5% от всички здравноосигурителни плащания на Касата. За специалистите⁶ сумата е 264 млн. лв. или 5,9% от плащанията (Zakon za budgeta na NZOK, 2020).

Финансирането на Касата е недостатъчно, доколкото в обхвата на *извънболничната помощ* попадат блага с положителни външни ефекти, които обществото толерира и допуска субсидирането им от държавата. Това са профилактиката и диагностиката с цел превенция, респ. ранно откриване и своевременно лечение на социално значими и животозастрашаващи болести.

Приетата през 2015 г. Националната здравна стратегия (НЗС) на България предвижда през 2020 г. средствата за *първична* извънболнична помощ да достигнат 12% от разходите на НЗОК за медицинска помощ, като 10% от болничния прием би могъл да се избегне при качествена помощ „на входа“ на здравната система (Ministerstvo na zdraveopazvaneto, 2015, p. 59). Средствата от бюджета на НЗОК за общопрактикуващи лекари през 2020 г. обаче са едва 5,5% от общите здравноосигурителни плащания, т.е. над два пъти по-малко от целеположените в стратегията. Тези статистически данни насочват към запаз-

⁶ Специализирана извънболнична медицинска помощ – СИМП, медико-диагностични дейности – МДД.

ване на статуквото отпреди 20 години – лечебното над профилактично-то здравеопазване в България.

Заклучение

Реалността показва, че извънболничната помощ няма как да доминираща финансово в здравноосигурителните модели у нас, а и където и да е по света. Но визията отпреди 20 години за *пренасочване* на плащанията по бюджета на НЗОК от лечебната към профилактичната медицинска помощ дори не е започнала да се реализира. Ключови гаранции на финансовата устойчивост на социалното здравно осигуряване в България са Министерството на здравеопазването и Касата. С междуинституционалното си партньорство и целенасочени съгласувани действия тези институции могат да рационализират бюджетното управление на средствата за здравеопазване. Така може да се постигне и разтоварване на домакинските бюджети от тежкото бреме на частните здравни разходи.

References

1. Atanasova, E., Pavlova, M., Moutafova, E., Rechel, B. and Groot, W. (2014) Informal payments for health services: the experience of Bulgaria after 10 years of formal co-payments, *European Journal of Public Health*, 24(5), pp. 733–739.
2. Bulgaria. National Health Insurance Fund. (2014). *Informacionen bulletin*, 4. Available at: www.nhif.bg (Accessed: 02/03/2020).
3. Bulgarska stopanska kamara. (2014). *Zdraveopazvane'2014*. Available at: <https://www.bia-bg.com/uploads/files/analysis/Zdraveopazvane-2014.pdf> (Accessed: 15/02/2020).
4. Bulgarski lekarski sayuz. (2018). *V zdravnata karta sashestvuva seriozna natsionalna I regionalna disproportsia*. Available at: <https://blsbg.com/bg/3372.v-zdravnata-karta-sashestvuva-seriozna-nacionalna-i-regionalna-disproporciya.html> (Accessed: 08/03/2020).
5. Cholakov, St. (1940). *Danachnoto naprezhenie na edin narod v mirno i vav voenno vreme. (Teoretichna skica)*. *Godishnik na Varnenskoto Visshe Turgovsko Uchilishte*, pp.5-155.
6. Delcheva, E., Balabanova, D. and McKey, M. (1997) 'Under the counter payments for health care: evidence from Bulgaria'. *Health Policy*, 42 (2), pp.89-100.

7. Delcheva, E. (2016) 'Obshtestveno-chasten pazar na zdravni uslugi'. *Socialna meditsina*, 3-4 (2016), pp. 54-59.

8. Dimova A., Rohova, M., Koeva, S., Atanasova, E. Koeva-Dimitrova, L., Kostadinova, T., Spranger, A. (2018) *Bulgaria analiz na zdravnata sistema 2018*. Health systems in Transition, 20 (4), pp.1-256.

9. European Commission (2018) *The 2018 Aging Report. Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2016-2070). Institutional Paper 079*. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip079_en.pdf (Accessed: 29/02/2020).

10. European Commission (2020) *State of Health in the EU. БЪЛГАРИЯ. Здравен профил на страната*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

11. Gercheva, S. (2004) 'Zdravnite sistemi na stranite ot tsentralna i iztochna Evropa – mezhdunarzhavata i pazara'. *Banki, investicii, pari 2* (2004), pp.42-48.

12. Licheva, Ts. (2015) 'Bolnitsite sa po-pecheliivshi ot kazinata', *Banker Daily*, 3 June. Available at: <https://www.banker.bg/obshtestvo-i-politika/read/bolnicite-sa-po-pecheliivshi-ot-kazinata> (Accessed: 28/02/2020).

13. Ministerstvo na zdraveopazvaneto. (2015). *Natsionalna zdravna strategiya 2020*. Sofia Available at: http://www.mh.government.bg/media/filer_public/2016/09/12/nzs_2020.pdf (Accessed: 07/03/2020).

14. Natsionalen Statisticheski Institut (2020) Legla v lechebnite zavedenia za bolnichna pomosht po vidove legla, statisticheski zoni i statisticheski rayoni. Available at <https://www.nsi.bg/bg/content/3314/> (Accessed 16/04/2020).

15. Stepurko, T., Pavlova, M., Gryga, I., Murauskiene, L., and Groot, W. (2015) 'Informal payments for health care services: The case of Lithuania, Poland and Ukraine'. *Journal of Eurasian Studies* 6 (2015), pp. 46-58.

16. WHO (2005) *Sustainable health financing, universal coverage and social health insurance*. Available at: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/20302/A58_20-en.pdf (Accessed 04/02/2020).

17. Zakon za byudzheta na NZOK za 2020 godina. *Darzhaven vestnik*, 99/17.12.2019.

18. Zakon za zdravnoto osiguryavane (ZZO). *Darzhaven vestnik*, 70/19.06.1998, izm. i dop. DV, 99/17.12.2019.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД СОЦИАЛНАТА ЗАЩИТА НА ЛИЦАТА С НЕСТАНДАРТНА ЗАЕТОСТ

CHALLENGES TO THE SOCIAL PROTECTION OF THE PERSONS WITH NON-STANDARD EMPLOYMENT

*Доц. д-р Христина Благойчева
Икономически университет – Варна
hrblagoycheva@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Hristina Blagoycheva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
hrblagoycheva@ue-varna.bg*

Abstract

The digitization is accelerating in all sectors of modern economy and is completely changing the organization of work and the workplace. New forms of employment are emerging, providing more flexibility for workers and employers, but also leading to serious gaps in the scope of social protection. The persons with non-standard employment are particularly vulnerable in this situation. Therefore, the purpose of this report is to highlight the problems and the need to adapt the social protection systems of these persons. Good examples in the practice of European countries are considered and options for their implementation are sought.

Key words: *non-standard employment digitalization, social protection, social security*

JEL Code: J210, J220, J320

Въведение

Процесите на дигитализацията и глобализацията променят света на труда. Някои от традиционните форми на заетост изчезват, други се променят и на тяхно място възникват нови форми на заетост. Една съществена част от тези нови форми се проявява като разновидности на нестандартна заетост, намирайки все по-широко приложение в новите условия на работа. Още през 2016 г. една четвърт от всички трудови договори са били за „нестандартни“ форми на заетост, а през последните десет години над половината от всички нови работни места са функционирали като „нестандартни“ (European Commission 2017a, 1), което на практика е индикатор за засилващи се глобални тенденции.

По-голямото желание на работниците за гъвкавост на работните места и по-голямата нужда на работодателите от оперативна гъвкавост, в много случаи са предизвикани от необходимостта за адаптация към променящите се пазари на бизнеса. Разширява се действието на платформената икономика, увеличава се мобилността на работната сила, работниците често променят своите договорености за заетост, комбинират заплатена със самостоятелна заетост или имат множество работодатели и работни места. Всичко това може да предостави по-широки възможности за формиране на допълнителен доход или професионално развитие. Същевременно новите ситуации могат да попречат на работниците да се възползват ефективно от възможностите на социалното осигуряване, освен ако не се наложат мерки за осигуряване на покритие в различните форми на заетост (ILO, 2016; Waldorf, 2016).

На системите за социална защита се гледа като на основен механизъм за повишаване на сигурността на доходите и намаляване на бедността. Възприета, като институт и политика на новия социален ред, социалната защита се приема, като установена рамка на координирани политики и защитни действия за балансиране на социалната справедливост, чрез политики за защита от бедността, главно на ниво системи на социално подпомагане, но и предвид нови мерки за укрепване пазарите на труда (Andreeva and Yолоva, 2018).

В много форми на заетост социалното осигуряване не може адекватно да обхване и защити работниците, поради множество причини - тесен правен обхват на дейностите, предубедени критерии за допустимост, ниски размери на вноските, неспазване на правилата от работодателите и т.н. Проблемите допълнително се изострят в ситуации, в които конкретни бизнес модели възприемат по-гъвкави форми на работа или икономисват разходи за труд по начини, които противоречат на устойчивото финансиране на системите за социална защита.

В съответствие с това, системите за социална защита в целия свят се изправят пред едно ново предизвикателство. Те трябва да потърсят начин за да осигурят покритие на работниците, както в традиционните, така и в нестандартните форми на заетост. Не случайно принцип № 5 на Европейския стълб за социални права, обявен в Гьотеборг на 17 ноември 2017 г. (European Commission 2017b, 14), заявява, че независимо от вида и продължителността на трудовото правоотношение, работниците имат право на справедливо и равно третиране по отношение на

условията на труд и достъпа към социална закрила“.

Затова целта на настоящия доклад е да се изведат проблемите пред осигуряването на социалната защита на лицата с нестандартна заетост и необходимостта от адаптиране на тези системи за постигане на по-широк обхват. За да се постигне поставената цел в доклада се поставят следните задачи:

- разкриване на формите на нестандартната заетост;
- извеждане на някои проблеми пред възможностите на социалното осигуряване да обхване лицата с нестандартна заетост;
- разглеждане на варианти за прилагане на добри практики, разширяващи социалната защита на лицата с нестандартна заетост.

1. Дискусионната позиция на нестандартната заетост

Съвременните пазари на труда, по целия свят, се характеризират с висока и нарастваща честота на проявление на нестандартната заетост. Тя има важно значение за работниците, предприятията, пазарите на труда и икономиките и обществата като цяло, тъй като е резултат от множество сили. Промените в света на труда са породени от ролята на технологиите за улесняване на тези промени, глобализацията, развитието на глобални вериги за доставки, навлизането на цифровизацията в сектора на услугите, стремежа към конкурентоспособност, демографските и социални промени (например засилената роля на жените в световната работна сила), различни регулаторни промени и др.

Стратегия „Европа 2020“, предлага визия за постигане на високи нива на заетост, производителност и социално сближаване чрез конкретни действия, на равнището на ЕС и на отделните държави, при обща цел - по пътя на интелигентен, устойчив и ориентиран към обществото растеж. Той се предполага и като свързан с използване на цифрови технологии, в който смисъл е и програмата в областта на цифровите технологии за Европа. (Andreeva and Yolova, 2019, p. 182).

Понякога самата нормативна уредба насърчава използването на нестандартната заетост, създавайки стимули за използването ѝ от бизнеса, например когато определени договорни форми са освободени от внасяне на някои от осигуровките или изискват намалена вноски от работодателите. В други случаи в законодателството се откриват пропуски, които предоставят възможности за налагането на нестандартни условия на работа.

Не може да се даде еднозначно определение за нестандартна заетост. Множеството ѝ проявления я поставят извън сферата на стандартните трудови правоотношения (разбирана като работа на безсрочен трудов договор с пълно работно време, и изградени чрез договор двустранни трудови отношения). Но според Международната организация на труда (ILO, 2016) нестандартните форми на заетост най-често включват: временна заетост; работа на непълно работно време; наемане чрез агенция или други форми на заетост, включващи множество страни; прикрита заетост (в която се включва и зависимата самостоятелна заетост).

Таблица 1

Най-чести видове нестандартна заетост

Видове нестандартна заетост	Форми на проявление
временна заетост	Сключени срочни договори, включително договори, базирани на проекти или задачи; сезонна работа; работа за по един или няколко дни.
частична заетост и работа на повикване	Нормално работно време, по-малко от еквивалентите на пълен работен ден; пределна заетост на непълно работно време; дежурна работа, включително договори за нулев час
наемане чрез агенция или други форми на заетост, включващи множество страни	Известни също като "изпращане", "посредничество" и "трудоуване". Временна агенция; подизпълнителски труд.
замаскирана заетост / зависима самозаетост	Прикрита заетост, зависима самостоятелна заетост, фалшива или погрешно класифицирана самостоятелна заетост.

Източник: Адаптирано по ILO (2016, р. 8)

След приемането на Директива 91/533/ЕИО на Съвета, пазарите на труда претърпяват сериозни промени, породени както от демографското развитие, така и от цифровизацията и довеждат до нови форми на заетост, които засилват иновациите в създаването на работни места и разширяването на пазара на труда. Голяма част от тези нови форми на заетост, получаващи все по-широко разпространение от 2000 г. насам, също могат да бъдат класифицирани като нестандартни. Таблица 2 представя разпространението им по европейските страни. Новите форми на заетост са начин за включване в дейност дори и на преди това безработни лица или лица, съвместяващи повече от една заетост. Специфичното при тези дейности е, че заетостта, в повечето случаи, не е

обвързана с позициониране на определено работно място и време.

Таблица 2

Нови форми на заетост в ЕС 28

Нови форми на заетост (НФЗ)	Характеристики	Държави, в които са идентифицирани НФЗ
Споделяне на служителите	Индивидуален работник се наема съвместно от група работодатели, за да отговори на нуждите от човешки ресурси на различни компании.	AT, BE, BG, CZ, DE, EL, FI, FR, HU, LU
Споделяне на работа	Работодателят наема двама или повече работници за съвместно изпълнение на конкретна работа, като комбинира две или повече работни места на непълно работно време в позиция на пълен работен ден.	CZ, HU, IE, IT, PL, SI, SK, UK
Временно управление	Висококвалифицирани експерти са наети временно за конкретен проект или за решаване на конкретен проблем.	CZ, EL, FR, HR, HU, LV, NO, UK
Случайна работа	Работодателят не е длъжен да осигурява редовно работа на служителите, но има гъвкавостта да ги призовава при поискване.	BE, FR, FI, HR, HU, IE, IT, NL, RO, SE, SI, SK, UK
Мобилна работа, базирана на ИКТ	Работниците могат да вършат работата си от всяко място по всяко време, подкрепено от съвременни технологии.	BE, CY, DE, DK, EL, ES, FI, FR, HU, LV, LT, NL, NO, PT, SE, SI
Работа на базата на ваучери	Трудовото правоотношение се основава на заплащане за услуги с ваучер, закупен от оторизирана организация, който покрива както заплащането, така и осигурителните вноски.	AT, BE, EL, FR, HR, IT, LT, SI
Портфолио работа	Самостоятелно заети лица работят за голям брой клиенти, като извършват малки задачи за всеки от тях.	CY, DK, EL, HU, IT, LT, LV, NL, NO, PT, UK
Краудуъркинг	Онлайн платформата отговаря на работодателите и работниците, като разпределя изпълнението на една по-голяма задача между виртуален облак работници.	BE, CZ, DE, DK, EL, ES, FI, IT, LV, LT, PT, UK
Колаборативна заетост	Самостоятелно заетите лица или микропредприятията си сътрудничат по някакъв начин за преодоляване на ограниченията на размера и професионалната изолация	AT, BE, CY, DE, EL, ES, FI, FR, HR, HU, IT, LT, NL, SE

Източник: Spasova et al. (2017, p. 27).

Трябва да се отбележи, че нестандартната заетост не винаги трябва да се възприема като нещо лошо. Тя може да предложи и добри възможности за гъвкавост на заетостта, за улесняване на баланса и за съгласуване на ангажиментите между личния и професионалния живот. Работата на цифровата платформа може да осигури възможности за получаване на допълнителни доходи по по-гъвкав начин, например за лица с ограничена подвижност или за лица с отговорности за грижи към неработоспособен член в семейството (ILO, 2016b).

От друга страна нестандартните форми на заетост могат да доведат до несигурна или непостоянна работа, както за работещите в традиционните, така и за тези в новите нестандартни форми на заетост. Заетите често са с по-ниска сигурност за работа и доходи, и работят при по-лоши условия на труд. За тях е характерно по-ниско покритие на социалната закрила, в сравнение със служителите в стандартни форми на заетост и следователно са изложени на по-висок риск от бедност (ILO, 2016a; Spasova et al., 2017). Всичко това ги прави уязвими за финансови последици и социални рискове и съответно увеличава търсенето на цялостна и адекватна социална защита.

2. Предизвикателствата пред социалното осигуряване

Социалната защита не само улеснява адаптирането на обществото към променящия се пазар на труда, но тя е и средство за борба с бедността и социалното изключване. Но разпространението на нестандартната заетост поставя ново предизвикателство. Работниците от този вид често не са обхванати или са само частично обхванати от системите за социално осигуряване (ILO, 2017). В страни, характеризиращи се с широка неформална икономика, част от работата в НФЗ може също да се отличи с неформалност и това ще остави съответната част от работниците без социална защита (ILO, 2016a).

Самата ефективност на покритието на работниците в голяма степен зависи от различни правила за допустимост, определени в националното законодателство. Някои държави изискват минимални прагове за продължителност на заетостта, периоди на вноски, работно време или равнище на реализирани доходи. Така някои от работниците с по-ниски доходи и по-кратко работно време или малък трудов стаж може да се окажат с по-ниски обезщетения (Matsaganis et al., 2016). Съответно работниците, неотговарящи на регламентираните изисквания са из-

ложени на риск изобщо да не получат обезщетения и да бъдат изключени от покритие от системата. Сред тях обичайно попадат случайни и сезонни работници, работници, работещи с агенции, работници на по-викване и тези, които са на безсрочни договори.

Някои от работещите на непълно работно време имат само ограничен достъп до обезщетения за социална закрила, ако не отговарят на законовите прагове, изискващи минимален брой работни часове/дни и приходи за социално осигуряване (ILO, 2016a). Разбирайки този проблем, някои държави са намалили тези минимални прагове, за да отстранят пропуските в ефективното покритие на работниците на непълно работно време. Например в Германия праговете са свалени до месечно възнаграждение от 450 евро и продължителност на заетостта до два месеца или 50 работни дни на календарна година (Durán Valverde et al., 2013; Spasova et al., 2017). В Холандия, за право на социално осигуряване, се признава всеки отработен час. Работниците на непълно работно време имат законно право на обезщетения (включително осигуряване за безработица, здравно осигуряване, платен отпуск, пенсионни права и защита срещу несправедливо уволнение) и възможности за обучение като служители на пълен работен ден (Gijsbert and Jansen, 2017; Messenger and Wallot, 2015).

При работниците на временни договори предизвикателство пред социалното осигуряване може да бъде законовата му обвързаност с определена минимална продължителност на трудовия договор. В повечето страни обикновено се покриват работници на срочни договори, с продължителност няколко седмици или месеци, но случайните работници, включително работниците за деня, често са изключени (ILO, 2016a). Така съществуващите минимални прагове могат да създадат стимули за работодателите да предпочетат използването на краткосрочни договори, за да намалят разходите си. Още повече, че на такива работници често им се плаща по-ниска заплата (Aleksynska and Berg, 2016). В тези случаи правителствата могат да осъществят контрол и при забелязани периодични подновявания на временни договори, да стимулират трансформирането им в постоянни. Например в Холандия е поставен лимит за броя на последователните временни договори. При четвърто удължаване на временен договор, той автоматично се трансформира в постоянен, с всичките му права на социална закрила (Mevisen et al., 2017).

Минималните прагове на отработените часове или на доходите могат да направят уязвими към изключване работниците с множество работодатели. В техния случай са необходими адаптирани решения за комбиниране на вноските на няколко работодатели и осигуряване на адекватна защита на работниците. Полезна роля за преносимостта на правата между работодателите могат да изиграят посреднически органи. Например белгийската кооперация SMart, която е активна в цяла Европа, предлага посреднически услуги на самостоятелно заети работници, поемайки част от отговорностите на работодателя, включително по отношение на социалното осигуряване (Johnston и Land-Kazlauskas, 2018).

Заетостта на лицата на повикване и на тези с договори за нулев час обичайно е с много кратко работно време и по-ниски доходи, а от там - неадекватна социална защита. Възникват и допълнителни проблеми, тъй като от тях често се изисква да бъдат на разположение за работа по всяко време, без да им се гарантира минимален брой работни часове. Възможни са и ситуации на отменяне на смяната им, въпреки, че те са в очакване на работа (De Stefano, 2016; ILO, 2016a). Резултатите са провален баланс между професионален и личен живот, увеличена несигурност по отношение на работа и доходи, а така също и ограничен достъп до социалноосигурителна защита. Насрещни мерки, предприети в някои страни включват разширяване на правния обхват, установяване на минимални работни часове (на смяна или на седмица) и въвеждане на фиксирани минимални ставки на компенсация за времето на повикване дори ако смяната е отменена или съкратена (Messenger and Wallot, 2015). Във Франция са постигнати секторни колективни договори за минимални прагове за работно време (MOT, 2015). Тези мерки, освен че улесняват покритието на социалното осигуряване, но също така налагат по-равнопоставените условия. Целта е да се ограничат стимулите у работодателите да предлагат по-лоши условия на работа и да не прехвърлят отговорностите си върху лицата с нестандартна заетост (ILO, 2016a; Spasova et al., 2017).

3. Намесата на дигиталната икономика

Перспективите, очертаващи се пред икономиката, обществото и социалната сфера са различни. От една страна, се очаква ускорен икономически растеж и подобро социално благополучие, но от друга

страна може да се очаква загуба на работни места, все по-фрагментирани пазари на труда и възприемане на „нетипичната“ заетост като нормална ситуация. В системата на социалното осигуряване последиците от цифровизацията застрашават финансовата устойчивост на социалното осигуряване.

Цифровите технологии трансформират начина, по който някои услуги се регулират и предоставят на пазара на труда. Разширяват се възможностите за търсене и предлагане на работа по заявка дори и чрез телефонни приложения в „концертната икономика“. Стига се до ситуация, в която границите между истинска самостоятелна заетост и прикрити трудови отношения са размити.

Голяма част от работата на дигиталните платформи е на непълно работно време, временна и често случайна. Чрез дигитални платформи предприятията могат да възлагат задачи, изпълнявани по-рано само от един служител, на голям набор от виртуални работници в различни населени места (дори държави) (Vlagoysheva, 2019). Въпреки, че работата им се контролира строго, работниците в платформата почти винаги са категоризирани като самостоятелно заети работници. (De Stefano, 2016). Обикновено нито „купувачите“ на техните услуги (тези, които искат услугите), нито „посредника“ (платформата) не признават трудово правоотношение, което затруднява идентифицирането на страната, отговорна за вноските в социалното осигуряване (Forde et al., 2017).

Понякога работниците на платформата са ангажирани и с друга заетост, от която могат да ползват осигурителни права (De Stefano, 2016; Berg, 2016). Това обаче поражда съмнения за лоялната конкуренция и справедливостта при финансирането на системите за социална защита, които в случая правят услуга на собствениците на платформите.

В отговор някои държави налагат мерки за осигуряване на едно, макар и минимално социалноосигурително покритие. Например, Франция прилага законодателство, задължаващо платформи да плащат застрахователни премии при трудова злополука, за самостоятелно заети работници, когато последните доброволно или задължително сключват такива застрахователни полици, освен ако платформата не е установила някакъв колективен договор (Huteau and Bonnard, 2016).

Цифровизацията може да помогне за оптимизиране на административните процедури по улесняване на електронния достъп до меха-

низмите за регистрация, консултации и плащания на вноски, както и унифицирани номера за социално осигуряване за работниците с много работодатели (ILO, 2016a). За целта може да се поддържа регистър или централизирани електронни информационни системи, които да съдействат за по-добрата координация на информацията между социалноосигурителните институции.

Заклучение

Светът на труда се променя. Променят се и системите за осигуряване на социална защита на пазара на труда. Затова пред правителствата, националните осигурителни институции и бизнеса застана предизвикателството да бъдат в крак с темпа на промяната и това да не ощетява работната сила. От съществено значение е те да могат да гарантират, че изградените от тях законодателни рамки, са адаптирани към новите условия на заетост и че се търсят мерки, които съдействат за социалната защита на лицата от всички форми на заетост.

Дори и да е трудно да се предвиди какви работни места ще съществуват в бъдеще, това, което със сигурност можем да очакваме е, че благосъстоянието на заетите лица ще продължи да зависи от реализираните трудови доходи. Въз основа на тази сигурност е необходимо съществуването на гаранции че независимо от това какъв трудов договор се появява, развива или разраства, той трябва да бъде проектиран така, че да гарантира достойни условия на работа.

Осигуряването на достъпна социалната защита за всички заети лица е не само възможност за тяхната бъдеща сигурност, но и важен механизъм за улесняване на прехода на пазара на труда към новите му форми по начин, който е и подходящ, и справедлив.

References

1. Aleksynska, M. and Berg, J. (2016). Firms' demand for temporary labour in developing countries: Necessity or strategy?, ILO. Available at: https://www.ilo.org/inst/events/WCMS_461927/lang--en/index.htm. [Accessed: 01.04.2020]

2. Andreeva, A. and Yolova, G. (2018). Predizvikelstva i tendentsii pred sotsialnata zashtita v usloviyata na digitalното obshtestvo, "Izvestiya" Journal of University of Economics - Varna, №.3, 293-294.

3. Andreeva, A. and Yolova, G. (2019). The Challenges of the Fourth

Industrial Revolution Faced by the Labour Market: European and National Processes and Trends, Mejdunarodni klysterni politiki: Sbornik s dokladi ot mejdunarodna konferenciya 2018. "Nauka i iekonomika", Ikonomicheski universitet – Varna.

4. Berg, J. (2016). Income security in the on-demand economy: Findings and policy lessons from a survey of crowdworkers, Conditions of Work and Employment Series No.74, ILO, Geneva.

5. Blagoycheva, H. (2019). Socialnata (ne)sigurnost na raboteshtite prez tsifrovi platformi, Pravoto i biznesat v savremennoto obshtestvo. Aktualni i pravni predizvikatelstva: Sbornik s dokladi ot I nacionalna nauchna konferenciya. "Nauka i iekonomika"-Ikonomicheski universitet – Varna, 74-85.

6. De Stefano, V. (2018). The rise of the "just-in-time workforce": On-demand work, crowdwork and labour protection in the "gig-economy", Bocconi Legal Studies Research Paper No. 2682602. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2682602. [Accessed: 01.04.2020]

7. Durán Valverde et al. (2013). Innovations in extending social insurance coverage to independent workers: Experiences from Brazil, Cape Verde, Colombia, Costa Rica, Ecuador, Philippines, France and Uruguay Extension of Social Security (ESS) ILO Paper No.42, Geneva.

8. European Union, (1991). Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 on an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship. *Official Journal of the European Communities* № L, 18.10.91. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31991L0533content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31991L0533>. [Accessed: 26.03.2020]

9. European Union, (2019). DIRECTIVE (EU) 2019/1152 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union, Official Journal of the European Union, 11.7.2019, pp. 105-121. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019L1152>

10. European Commission (2017a). COM (2017) 797: Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on transparent and predictable working conditions in the European Union.

11. European Commission (2017b). European pillar for social rights. doi:10.2792/95934
12. Forde et al. (2017). The social protection of workers in the platform economy, Office for Official Publications of the European Communities, Brussels. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU\(2017\)_614184](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU(2017)_614184). [Accessed: 30.03.2020]
13. Gijsbert, V. and Jansen, A. (2017). Social protection of marginal part-time, self-employment and secondary jobs in the Netherlands, WSI Study No. 9 Dusseldorf, Institute of Economic and Social Research. Available at: <http://hdl.handle.net/11370/5438a70f-222b-4cfe-99de-d3dcbd0a0f2c>. [Accessed: 3.04.2020]
14. Huteau, G. and Bonnard, G. (2016). ESPN thematic report on access to social protection of people working as self-employed or on non-standard contracts: France, European Union.
15. ILO. (2015). Labour protection in a transforming world of work: A recurrent discussion on the strategic objective of social protection (labour protection), Report VI, International Labour Conference, 104th Session, Geneva. Available at: https://www.ilo.org/ilc/ILCSessions/previous-sessions/104/reports/reports-to-the-conference/WCMS_358295/lang--en/index.htm. [Accessed: 11.04.2020]
16. ILO. (2016a). *Non-standard forms of employment: Understanding challenges, shaping prospects*, Geneva. Available at: http://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_534326/lang--en/index.htm. [Accessed: 8.04.2020]
17. ILO. (2016b). Social contract and the future of work: Inequality, income security, labour relations and social dialogue, The Future of Work Centenary Initiative Issue Note Series No. 4, Geneva. Available at: https://www.ilo.org/global/topics/future-of-work/WCMS_534205/lang--en/index.htm. [Accessed: 22.03.2020]
18. ILO. (2017). Strengthening social protection for the future of work, paper presented at the 2nd Meeting of the G20 Employment Working Group, Hamburg, 17-19 Feb. Available at: https://www.ilo.org/washington/WCMS_556986/lang--en/index.htm. [Accessed: 22.03.2020]
19. Johnston, H. and Land-Kazlauskas, C. (2018). Organizing on-demand: Representation, vice and collective bargaining in the gig economy, Conditions of Work and Employment Series No.94, ILO. Available at:

https://www.ilo.org/travail/whatwedo/publications/WCMS_624286/lang--en/index.htm. [Accessed: 26.03.2020]

20. Matsaganis, M., Özdemir, E., Ward, T. and Zvakou, A. (2016). Non-standard employment and access to social security benefits, European Commission Research note No. 8, Brussels. Available at: <https://www.eurofound.europa.eu/data/platform-economy/records/non-standard-employment-and-access-to-social-security-benefits>. [Accessed: 05.03.2020]

21. Messenger, J. and Wallot, P. (2015). The diversity of “marginal” part-time employment, Inclusive Labour Markets, Labour Relations and Working Conditions Branch (INWORK) Policy Brief No.7, ILO, Geneva.

22. Mevissen, J.W., Oostveen, A. and Visee, H.C. (2017). ESPN thematic report on access to social protection of people working as self-employed or on non-standard contracts: Netherlands, European Commission, Brussels. Available at: ec.europa.eu.

23. Spasova, S., Bouget, D., Ghailani, D. and Vanhercke, B. (2017). *Access to social protection for people working on non-standard contracts and as self-employed in Europe: A study of national policies*. Brussels, European Commission. Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fb235634-e3a7-11e7-9749-01aa75ed71a1/language-en>. [Accessed: 28.03.2020]

24. Waldorf, G. (2016). Why working multiple jobs will be the new normal, *Entrepreneur*, 12 Jul. Available at: <https://www.entrepreneur.com/article/278769> [Accessed: 12.03.2020].

КОНЦЕПЦИЯТА „КУЛТУРНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ“

THE CONSTRUCT OF CULTURAL INTELLIGENCE

*Гл. ас. д-р Силвия Димитрова
Икономически университет – Варна
silvia_dimitrova@ue-varna.bg*

*Chief Assist. Prof. Silviya Dimitrova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
silvia_dimitrova@ue-varna.bg*

Abstract

The paper presents the construct of cultural intelligence as a new field in cross-cultural studies. It considers the dimensions of the concept directly related to global business and its effectiveness, as well as international assignments (expatriates). In accordance with the first presented scale for its individual measurement in literature, meta-cognitive, cognitive, motivational and behavioral dimensions are explained. Consequently, fundamental scales for its measurement on different levels, besides individual, are briefly stated - those to be organizational and business quotient. Finally, their main advantages and benefits, as well as some comments are pointed out in the paper.

Key words: *cultural intelligence, expatriates, measurement of cultural intelligence, cross-cultural study.*

JEL Code: M00, F00, Z00.

Въведение

Съвременният глобализиран свят се характеризира с мобилност и гъвкавост на хората относно работните места и местата за живот, както и с това, че компаниите се трансформират в глобални. Много хора са изложени на други култури поради улесненото пътуване до чужди места. Наблюдава се и явлението експатриати - служители, изпратени да работят и живеят в чужди страни. Организацията често инициират експатриация, като тези назначения се считат за ценни от гледна точка споделяне на знания (Makela, 2007; Manev and Stevenson, 2001) и създаване на конкурентно предимство за една фирма (Carpenter et al., 2000, 2001).

Експатриацията като особен вид задълбочено излагане на друга

култура е важен процес, при който следва да не се забравя, че културата е самоподдържаща се и динамична смислова система. Тя включва когнитивни, емоционални и поведенчески компоненти, които дават възможност на хората да се ориентират по отношение един към друг и останалия свят и да изживяват и интерпретират света по сходен начин. Културата съществува едновременно като индивидуална, субективно предадена реалност и като социално споделена външна реалност, която подсилва всички области на обществото и институциите, които ги поддържат (Berry, 2009).

В тази връзка възниква и понятието **акултурация**, а именно възприемане на чужда култура. Акултурацията е процес на културен обмен, който произтича от контакта между групи с различни култури (Berry, 1997). Определя се още и като „явления, които се получават, когато групи от индивиди, които имат различни култури, влизат в непрекъснат контакт от първа ръка, с последващи промени в оригиналните модели на култура на едната или на двете групи“ (Phinney et al., 2006). Съвременните изследвания за култура отчитат две измерения: поддържане на родната култура и участие в културата на домакините, взаимодействието на които води до четири различни стратегии за акултурация. За да обобщим възможните подходи за поведение на експатриатите, можем да посочим четирите различни стратегии за акултурация, които предлага Berry: асимилация, използвана, когато хората не желаят да запазят своята културна идентичност; отделяне (сепарация), използвано от индивиди, които придават висока ценност на оригиналната си култура; интеграция, използвана от тези, които поддържат оригиналната си култура, но ежедневно взаимодействат с други групи; и маргинализация, която е липсата на интерес към поддържане на култура или връзки с други хора (Berry, 1997; Berry and Sabatier, 2011).

В същото време много от назначенията на експатриати често се провалят (Johnson et al., 2006), като степента на неуспех може да достига 83% (McFarland, 2006). Една от причини за провалените чуждестранни назначения е неспособността да се свикне и приспособи с чуждата култура, защото сам по себе процесът на експатриация е процес на излагане на нова и непозната култура. От друга страна, назначенията в чужбина (експатриацията) са рискови и защото представляват значителни разходи за организациите. Като се има предвид посоченото, определянето на по-ефективни методи за избор на служители и за тяхно-

то обучение преди изпращането им, които ще имат по-малък шанс за неуспех, е критично за изпращащата организация. Освен за експатриатите, културните различия могат да доведат до неразбирателство и широки тълкувания, водещи до невъзможност на сделки и сътрудничеството между компании от различни страни.

Необходимостта от разбиране обуславя потребността от ефективна межкултурна комуникация. По този начин способността за справяне с различни културни условия се превръща в стратегическа необходимост за компаниите, особено задължителна в процесите на набор и обучение. Понякога външен човек има привидно естествена способност да тълкува нечии непознати и нееднозначни жестове по същия начин, по който сънародниците и колегите на този човек биха го направили. В научната литература това се нарича **културна интелигентност** или **КИ**. Изследванията на межкултурните компетенции, комуникация и лидерство са концептуализирани по различни начини. Въпреки че те не представляват ново явление и изследванията за тях обхващат десетилетия, концепцията за културна интелигентност се появява в литературата сравнително скоро. Мениджъри и изследователи на международния бизнес широко обсъждат естеството и корелатите на тази специфичната концепция и посочват, че този тип интелигентност е ключова за преодоляване на трудностите, срещани в межкултурните ситуации (Ang и Van Dyne, 2008). В свят, в който преминаването на граници е рутинно, КИ се превръща в жизненоважна способност и умения.

1. Културна интелигентност - същност и измерения

Като концепция културната интелигентност е представена за първи път от Early и Ang (2003) с цел да даде обяснение за начина, по който различните индивиди се представят в светлината на сложни бизнес ситуации, характеризиращи се с културно многообразие (Ang et al, 2011). Тя се отнася до степента, в която индивидите притежават способност да взаимодействат по ефективен начин с индивиди от различни култури. Нещо повече, тя е „способността на индивида да функционира и управлява ефективно в културно различни условия (Ang et al, 2007).

Изхождайки от определението на Sternberg (1997) за интелигент-

ност⁷, Thomas дефинира КИ като способността за ефективно взаимодействие с хора, които са различни в културно отношение (Thomas, 2006). По този начин КИ е специфична форма на интелигентност, фокусирана върху способността на човек да схваща, разсъждава и да се държи ефективно в културно многообразни ситуации, (Ang et al., 2007). Тя се отнася до това как хората се адаптират и преуспяват, когато се окажат в среда, различна от тази, в която са били социализирани.

Културната интелигентност, дефинирана и като „многогранна компетентност, състояща се от културно познание, практика на съзнателност и репертоар от поведенчески умения“ (Thomas and Inkson, 2004), се счита за способност, която позволява на хората да разберат и да действат по подходящ начин в широк спектър от култури (Thomas, 2006).

Най-общо в научната литература КИ се разбира като способността да се проявява подходящо поведение в межкултурна среда. Такива способности надхвърлят интелигентността, емоционалната зрялост и/или притежаването на добри общи социални умения. Тази способност обхваща когнитивни, емоционални и поведенчески измерения (Blasco, Feldt and Jacobsen, 2012). КИ е система, състояща се от три интерактивни компонента - културно познание, крос-културни умения и културно метапознание. Въпреки че тези три компонента на КИ могат да бъдат развивани по различни начини, важно е да се отбележи, че те не работят в изолация един от друг.

Други автори я структурират на индивидуално ниво като обхващаща когнитивни, метакогнитивни, мотивационни и поведенчески измерения (Lima, West, Winston and Wood, 2016). Те възприемат начина, по който е концептуализирана преди това (Ang et al., 2007), а именно: КИ е многоизмерна конструкция с четири измерения. Ang и Van Dyne описват метакогнитивното измерение като отнасящо се до съзнателното културно осъзнаване на даден индивид по време на межкултурно взаимодействие, включващо ментални процеси на оценка (Ang and Van Dyne, 2008). Метакогнитивизмът се отнася до контрола на познанието, тоест придобиването и разбирането на знания относно културните различия. Когнитивната КИ се отнася до значението на знанието за културните различия (Ang et al., 2007). Тя се фокусира върху познаването

⁷ Стърнберг предлага общо определение на интелигентността като способности, необходими за избор, оформяне и адаптиране към среда.

на културните обичаи, норми и практики, като предоставя основата за метакогнитивния компонент. Мотивационното измерение описва способността да се обърне внимание и да се съсредоточава върху изучаването и участието в межкултурни взаимодействия. То предполага, че индивидът притежава умствена способност да насочва постоянна енергия към всяка задача или ситуация. И накрая, поведенческата КИ се отнася до това, което всъщност прави индивидът или как поведението е модифицирано в културно различни условия (Ang et al., 2007). С други думи, "способността да се проявяват подходящи вербални и невербални действия при взаимодействие с хора от различни култури" (Ang and Van Dyne, 2008). Тези четири измерения представляват качествено различни аспекти на цялостната способност на индивида за ефективно функциониране в межкултурни условия.

Изследванията показват, че компонентите на културната интелигентност предопределят културната преценка, вземането на решения, културната адаптация и изпълнението на задачите (Crowne, 2013). Межкултурната мотивация като компонент на културната интелигентност влияе на приспособяването към работата на експатриатите (Chen et al., 2010) и представянето им (Rose et al., 2010). Посочва се също и, че аспектите на културната интелигентност са свързани с общото взаимодействие и адаптирането на работата на чуждестранните работници, както и влияние върху глобалното лидерство и успеха на експатриатите (Crowne, 2013). Работата в чужбина, нивото на образование (Crowne, 2008, 2013) и броят на говоримите езици (Barner-Rasmussen et al., 2014) увеличават нивата на КИ.

През последните години нова литература потвърждава, че мениджърите/лидерите, които изследователите определят като поставени високо в културната интелигентност, демонстрират сравнително по-високи нива на ефективност на глобалната арена (Gelfand et al., 2008; Ng et al., 2012; Thomas, 2006). Културната интелигентност оказва и положително влияние върху глобалната ефективност на целия екип (Van Dyne et al., 2012), както и по-високите резултати в международните преговори (Adler, 2002; Gelfand and Brett, 2004). Служителите, които притежават високи нива на културна интелигентност, играят важна роля за преодоляване на различията и пропуските в знанието в една организация. Те спомагат за обучение на колегите си за различни култури и прехвърляне на знания между иначе различни групи. В бизнес контекст

културно интелигентният мениджър може да взема по-добри решения в межкултурни условия и може да общува и да преговаря по-ефективно с чуждестранни партньори (Imai and Gelfand, 2010), като същевременно подходящо мотивира служителите от различни култури (Elenkov and Manev, 2009).

Културната интелигентност спомага за изграждането на междуличностни връзки и изглаждане на междуличностните процеси в мултикултурна работна сила. Културно интелигентните служители също имат потенциал да стимулират иновациите и креативността, поради способността си да интегрират различни ресурси и да помогнат на бизнеса да използва най-добре перспективите, които мултикултурната работна сила предоставя на работното място.

2. Скали за измерване на КИ

По своята същност КИ е многостепенно явление, което изисква внимателно изследване на индивидуално, екипно, организационно и национално ниво на анализ (Gelfand et al, 2008). Ang разработва скала за измерване на тези измерения на индивидуално ниво. Тя се състои от 20 твърдения, които детайлизират изброени по-горе четири измерения: мета познание (МП) - 4, познание (ПОЗН) - 6, мотивация (МОТ) - 5 и поведение (ПОВ) - 5. При отговорите се използва скалата на Ликърт със седем степени, вариращи от силно несъгласен (1) до силно съгласен (7) като участниците преценяват за всяко едно от тях. Използваните твърдения от Ang са представени в таблица 1.

Таблица 1

Скала за измерване на КИ

Измерение	Твърдение	1	2	3	4	5	6	7
МП	Осъзнавам културните знания, които използвам, когато взаимодействам с хора с различен културен произход.							
МП	Приспособявам културните си знания, докато общувам с хора от непозната за мен култура.							
МП	Осъзнавам културните знания, които прилагам при межкултурни взаимодействия.							
МП	Проверявам точността на своите културни							

Изменение	Твърдение	1	2	3	4	5	6	7
	познания, докато си взаимодействам с хора от различни култури.							
ПОЗН	Познавам правните и икономически системи на други култури.							
ПОЗН	Познавам правилата (напр. речник, граматика) на други езици.							
ПОЗН	Знам културните ценности и религиозни вярвания на други култури.							
ПОЗН	Знам брачните системи на други култури.							
ПОЗН	Познавам изкуството и занаятите на други култури.							
ПОЗН	Познавам правилата за невербално поведение на други култури.							
МОТ	Обичам да общувам с хора от различни култури.							
МОТ	Уверен съм, че мога да общувам с местни жители в култура, която е непозната за мен.							
МОТ	Сигурен съм, че мога да се справя със стреса от адаптирането към култура, нова за мен.							
МОТ	Обичам да живея в непознати за мен култури.							
МОТ	Уверен съм, че мога да свикна с условията за пазаруване в различна култура.							
ПОВ	Променям моето словесно поведение (например акцент и тон), когато се изисква при крос-културно взаимодействие.							
ПОВ	Използвам пауза и тишина по различен начин, за да пасва на различни межкултурни ситуации.							
ПОВ	Променям скоростта на говоренето си, когато межкултурна ситуация го изисква.							
ПОВ	Променям невербалното си поведение, когато межкултурно взаимодействие го изисква.							
ПОВ	Променям изражението на лицето си, когато межкултурно взаимодействие го изисква.							

Източник: Адаптирано по Bucker, Furrer and Lin, 2015

Впоследствие няколко изследователи използват тази скала в редица емпирични изследвания в различни дисциплини (Lima, West, Winston and Wood, 2016). Скалата среща и някои критики по отношение начина на измерване, а именно самооценката и доколко подходящ инструмент е тя, както и пригодността на оценяваните. Също така се критикува приложимостта на понятието. Съществува ли наистина толкова приспособим човек (експатриат), който да е в състояние да се адаптира към всякакви култури, така наречения "хамелеон"? Още повече, че концепцията за КИ не е получена от многократни индуктивни наблюдения на „културно интелигентни“ индивиди, а "от желание да се изработи концептуална антитеза към онова, което грубо можем да наречем културно неинтелигентно" (Blasco, Feldt and Jacobsen, 2012). Поставят се и други въпроси, свързани с рекрутинга и обучението на експатриатите. Как се тества нещо, което не съществува? Възможно ли е да се измери наистина? Отделно, глобалната бизнес среща не е среща между представители на различни култури или общности, които се опитват да разберат и се адаптират към различните култури един на друг, а среща между хора, които принадлежат към много различни общности с различен споделен социален опит, значения и идентичности. Поради това една бизнес среща не трябва да изисква хората да променят своята собствена или чужда самоличност или чувство за принадлежност: важното е да установят нечии бизнес цели като обща цел (Blasco, Feldt and Jacobsen, 2012). Въпросът е дали концепцията за КИ може да бъде адаптирана към нуждите на бизнеса и ако да, то по какъв начин? По-долу представяме възможни варианти на адаптация на концепцията.

Модел за разбиране на концепцията на КИ на **организационно ниво** е предложен също от Ang и Inkpen (2008) в контекста на офшорния аутсорсинг. Въз основа на индивидуалното ниво на изследване на КИ и теорията за управление, основано на ресурси, авторите концептуализират КИ на организационно ниво като състоящо се от три фактора: управленска, конкурентна и структурна КИ. *Управленската КИ* има директни връзки с индивидуалната КИ, тъй като лидерите на организацията или висшите мениджърски екипи определят визията на организацията. *Конкурентната КИ* представлява концептуализацията ѝ в процесите и установените практики на организацията, уникални за дадените организации ресурси, които ѝ осигуряват конкурентно предим-

ство. Структурната КИ се разбира като методите, чрез които дадена фирма развива и организира структури за отчитане използването и комбинирането на ресурси, които се намират в различни звена на организацията.

Lima et al. дефинират КИ на организационно ниво като способността на организацията да работи ефективно в културно разнообразни среди (Lima, West, Winston and Wood, 2016). Новото и важно в определението на тези автори е, че се включва както вътрешната, така и външната среда в организационната КИ. Освен това, те разработват скала за организационна КИ, която предоставя на организациите инструмент за оценка на нивата им на потенциална ефективност в глобална среда (Lima, West, Winston and Wood, 2016).

Нов инструмент за измерване на КИ е **коефициентът за бизнес културна интелигентност** (Business Cultural Intelligence Quotient - BCIQ), разработен наскоро от Alon et al (2016). Неговата идея е да помогне на мултинационалните корпорации да идентифицират културно интелигентни професионалисти. Коефициентът има за цел да прогнозира дългосрочно крос-културен успех, използвайки комбинация от фактори на КИ, когнитивни характеристики и измерими независими променливи. Състои се от четири фактора, а именно мотивация за нови преживявания и разнообразие; крос-културно съществуване, комуникация и адаптация; когнитивна подготовка и поведение при учене при сблъсък с нови култури; и глобални знания. В сравнение с предишните скали за КИ (напр. на Ang) BCIQ притежава някои предимства в четири ключови посоки: рафинирана факторна структура, използването на обективни мерки за културно знание, приложимостта в бизнес контекста и подобрена надеждност и валидност. С това той преодолява и някои от основните критики към модела на Ang. По-късно неговата валидност и приложимост при крос-културни сравнения е потвърдена с допълнителни доказателства от други автори (Velez-Calle, Roman-Calderon and Robledo-Ardila, 2018). По този начин той се превръща в надежден межкултурен инструмент за измерване на КИ в бизнес контекст, който мениджърите могат да използват, за да идентифицират подходящите лица за международни бизнес назначения (експатриати).

Заклучение

Културата е един от най-разпространените начини за обяснение и описване на преживяванията на различията на хората между общностите. Културата се дефинира чрез разграничаване и идентифициране на това кой принадлежи и кой е извън нашата общност. Следователно културата винаги ще се променя в зависимост от контекста, в който се извършва това разграничаване и дефиниция. Липсата на опит сред участниците има потенциал да създаде конфликти и недоразумения, но това не е задължително.

В последното десетилетие учени предложиха концепцията за КИ за по-добро разбиране и обяснение на разликите в межкултурната ефективност и комуникация. Като форма на интелигентност, сравнима със социалната или емоционалната интелигентност, КИ се отнася до възможностите на хората в различните култури. В контекста на глобализацията, КИ предоставя необходимата концептуална рамка и обективно средство, чрез което индивидите могат да получат оценка на своята индивидуална компетентност за ефективно функциониране в културно различни условия.

References

1. Adler, N. (2002) *International Dimensions of Organizational Behavior*. 4th Ed. Cincinnati: South-Western.
2. Alon, I., Boulanger, M., Meyers, J., et al. (2016) The development and validation of the business cultural intelligence quotient. *Cross Cultural and Strategic Management*. 23 (1). pp.78–100.
3. Ang, S. and Inkpen, A.C. (2008) Cultural intelligence and offshore outsourcing success: a framework of firm-level intercultural capability. *Decision Sciences*. 39, pp.337–58.
4. Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C. et al. (2007) Cultural intelligence: its measurement and effects on cultural judgment and decision making, cultural adaptation and task performance. *Management and Organization Review*. 3 (3), pp.335–371.
5. Ang, S. and Van Dyne, L. (eds) (2008) *Handbook on Cultural Intelligence: Theory, Measurement and Applications*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
6. Ang, S., Van Dyne, L., and Tan, M.L. (2011) Cultural Intelligence. In: Sternberg RJ and Kaufmann SB (eds) *The Cambridge Handbook of*

Intelligence. NY, US: Cambridge University Press, pp. 582–602.

7. Barker, G. G. (2017) Acculturation and bicultural integration in organizations: Conditions, contexts, and challenges. *International Journal of Cross Cultural Management*. 17 (3). pp.281–304.

8. Barner-Rasmussen, W., Ehrnrooth, M., Koveshnikov, A. et al. (2014) Cultural and language skills as resources for boundary spanning within the MNC. *Journal of International Business Studies*. 45. pp.886–905.

9. Berry, J.W. (1997) Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*. 46 (1) pp.5–34.

10. Berry, J.W. (2009) A critique of critical acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*. 33 (5). pp.361–71.

11. Berry, J.W. and Sabatier, C. (2011) Variations in the assessment of acculturation attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*. 35 (5). pp.658–69.

12. Blasco, M., Feldt, L. E. and Jakobsen, M. (2012) If only cultural chameleons could fly too: A critical discussion of the concept of cultural intelligence. *International Journal of Cross Cultural Management*. 12 (2). pp.229–245.

13. Bücker, J., Furrer, O. and Lin, Y. (2015) Measuring cultural intelligence (CQ): A new test of the CQ scale. *International Journal of Cross Cultural Management*, 15 (3). pp.259–284.

14. Carpenter, MA, Sanders, WG and Gregersen, HB. (2000) International assignment experience at the top can make a bottom-line difference. *Human Resource Management*. 39 (2/3) pp.277–85.

15. Carpenter, MA, Sanders, WG and Gregersen, HB. (2001) Bundling human capital with organizational context: The impact of international assignment experience on multinational firm performance and CEO pay. *Academy of Management Journal*. 44 (3) pp. 493–511.

16. Chen G, Kirkman, BL, Kim, K, Farh, CIC and Tangirala, S. (2010) When does cross-cultural motivation enhance expatriate effectiveness? A multilevel investigation of the moderating roles of subsidiary support and cultural distance. *Academy of Management Journal* 53(5): 1110–30.

17. Crowne, KA. (2008) What leads to cultural intelligence? *Business Horizons*. 51 (5) pp.391–399.

18. Crowne, KA. (2013) Cultural exposure, emotional intelligence, and cultural intelligence: An exploratory study. *International Journal of*

Cross Cultural Management. 13 (1). pp.5-22.

19. Early, P.C. and Ang, S. (2003) *Cultural Intelligence: Individual Interactions Across Culture*. Stanford: Stanford Business Books.

20. Elenkov, D.S. and Manev, I.M. (2009) Senior expatriate leadership's effects on innovation and the role of cultural intelligence. *Journal of World Business*. 44. pp.357–69.

21. Gelfand, M.J. and Brett, J.M. (2004) *Handbook of Negotiation and Culture*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.

22. Gelfand, M.J., Imai, L. and Fehr, R. (2008) Thinking intelligently about cultural intelligence. In: Ang, S and Van Dyne, L. (eds) *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications*. Armonk: M. E. Sharpe, Inc, pp. 375–87.

23. Imai, L. and Gelfand, M.J. (2010) The cultural intelligent negotiator: the impact of cultural intelligence (CQ) on negotiation sequences and outcomes. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 112. pp.83–98.

24. Johnson, J.P., Lenartowicz, T. and Apud, S. (2006) Cross-cultural competence in international business: Toward a definition and a model. *Journal of International Business Studies* 37 (4). pp.525–43.

25. Lima, J.E., West, G.R., Bud, Winston, B.E. and Wood, J.A. (2016) Measuring organizational cultural intelligence: The development and validation of a scale. *International Journal of Cross Cultural Management*. 16 (1). pp.9–31.

26. Makela K. (2007) Knowledge sharing through expatriate relationships. *International Studies of Management and Organization*. 37 (3). pp.108–25.

27. Manev, I.M. and Stevenson, W.B. (2001) Nationality, cultural distance, and expatriate status: Effects on the managerial network in a multinational enterprise. *Journal of International Business Studies*. 32 (2), pp.285–303.

28. McFarland, J. (2006) Culture shock. *Benefits Canada*. 30 (1). p.31

29. Ng, K.Y., Van Dyne, L. and Ang, S. (2012) Cultural intelligence: a review, reflections, and recommendations for future research. In: Ryan, A.M., Leong, F.T.L. and Oswald, F.C. (eds) *Conducting Multinational Research: Applying Multinational Research: Applying Organizational Psychology in the Work Place*. Washington: American Psychological Association, pp. 29–58.

30. Phinney, J., Berry, J.W., Vedder, P. et al. (2006) The acculturation experience: attitudes, identities and behaviors of immigrant youth. In: Berry, J.W., Phinney, J., Sam, D.L. and Vedder, P. (eds) *Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity and Adaptation Across National Contexts*. Mahwah: Lawrence Erlbaum, pp. 71–116.

31. Rose, R.C., Ramalu, S.S., Uli, J. and Kumar, N. (2010) Expatriate performance in international assignments: The role of cultural intelligence as dynamic intercultural competency. *International Journal of Business and Management*. 5 (8), pp.76–85.

32. Sternberg, A.J. (1997) The concept of intelligence and its role in lifelong learning. *American Psychologist*. 52, pp.1030–37.

33. Thomas, D.C. and Inkson, K. (2004) Cultivating your cultural intelligence. *Security Management*. 48 (8), pp.30–3.

34. Thomas, D.C. (2006) Domain and development of cultural intelligence: The importance of mindfulness. *Group and Organization Management*. 31(1), pp.78–99.

35. Van Dyne, L., Ang, S., Ng, K.Y. et al. (2012) Sub-dimensions of the four factor model of cultural intelligence: expanding the conceptualization and measurement of cultural intelligence. *Social and Personality Psychology Compass*. 6 (4), pp.295–313.

36. Velez-Calle, A., Roman-Calderon, JP. and Robledo-Ardila, C. (2018) The cross-country measurement invariance of the Business Cultural Intelligence Quotient (BCIQ). *International Journal of Cross Cultural Management*. 18 (1), pp.73–86.

**СТРАТЕГИЧЕСКО ПЛАНИРАНЕ В КУЛТУРАТА: НАГЛАСИ
ЗА КУЛТУРНА СТРАТЕГИЯ НА ГРАД ВАРНА**

**STRATEGIC PLANNING IN CULTURE: ATTITUDES TOWARDS
A CULTURAL STRATEGY OF THE CITY OF VARNA**

Ас. д-р Невена Добрева
Висше училище по мениджмънт, Варна
nevena.dobрева@vumk.eu

Assist. Prof. Nevena Dobрева, PhD
Varna University of Management, Bulgaria
nevena.dobрева@vumk.eu

Abstract

Strategic planning in culture on a local level has the potential to change urban environment, diversify cultural offerings, expand cultural consumption and facilitate the work of those employed in culture. Cultural development strategies reflect the expectations of stakeholders, as well as of the citizens, for the good governance of the cultural processes in the respective city. The paper examines the attitudes of those employed in culture regarding the development of a cultural strategy of Varna. The first part provides information on research methods, followed by an assessment of the current environment and cultural policies, presentation of the attitudes towards the priorities of a future cultural strategy. Finally, the data are summarized to determine the need for a cultural strategy of Varna.

Key words: *cultural policy, good governance, cultural planning, cultural strategy.*
JEL Code: Z19

Въведение

Стратегическото планиране в културата на местно ниво е важен процес, който има потенциал да промени облика на даден град или община, да разнообрази културното предлагане, да развие културното потребление и благоприятства работата на заетите в културата като артисти, администратори, мениджъри, предприемачи и др. Стратегиите за развитие на културата са документи, които отразяват очакванията на заетите в тази сфера, както и на гражданите за доброто управление на културните процеси в съответния град. Те са плод на споделената визия за развитие на града и предлагат решения за преодоляването на те-

кущите проблеми в културната сфера.

Настоящият доклад има за цел да изследва нагласите на заетите в културата относно изработването на стратегически документ за провежданите културните политики на град Варна. В първата част на текста се дава информация за методите на изследване, следвана от оценка на сегашната среда и политики за културата. В третата част се представят данните относно нагласите за приоритетите на една бъдеща стратегия за култура. В заключение се обобщават събраните данни с цел да се определи доколко е необходима културна стратегия на град Варна.

1. Стратегическо планиране в културата на местно ниво

Стратегическото планиране в културата на местно ниво е процес, при който работещите в културната сфера се обединяват около обща стратегическа визия за бъдещето на културата, която бива припозната от обществото (Kabakov, 2017:163). Изработената визия намира израз в стратегически документ, в който се определят приоритети, цели, задачи и дейности за определен времеви период. Стратегиите за развитие на културата на местно ниво могат да се разглеждат като възможност за ефективно управление на финансовите средства за култура и биха задали посока в работата на културните организации и артистите (Dobрева, 2018). Стъпките за разработване на споделена визия и стратегия за развитие на културата изискват предварителни дейности като изследване на културните ресурси и консултации за нагласите на заинтересованите страни. В тази връзка проведеното емпирично изследване не е представително, но цели да идентифицира основните проблеми в местното управление на културата на град Варна и да събере нагласите на заетите в културата относно провежданата към момента културна политика, изработването на стратегия в областта на култура и нейните възможни приоритети.

Изследването на нагласи на заетите в културата е проведено в периода септември 2019 – април 2020 г. Анкетната карта, съдържаща 38 затворени и отворени въпроса, събра 70 респонденти. Въпросите могат да се разделят в три групи – основна информация за респондентите, оценка на средата и политиките за култура на местно ниво и нагласи относно характеристиката и приоритетите на една бъдеща стратегия за културата на град Варна.

Анкетната карта е насочена към респонденти, които участват в

културните процеси в град Варна, като артисти, културни мениджъри, администратори в културата и др. Профилът им е виден във Фигура 1. По отношение на възрастта, 45,7% от анкетираните са до 35 години, 44,3% между 36 и 64 години, а 10% над 65 години.

Фиг. 1. Профил на респондентите в изследването проведено в периода септември 2019 – април 2020 г.

Проведеното емпирично изследване дава достатъчно данни за нагласите на заетите в културата относно културните процеси в град Варна и потвърждава необходимостта от бъдещи изследвания и публичен дебат за развитието на културата след 2020 г.

2. Оценка на средата и политиките за култура на местно ниво

Оценката на средата и политиките за култура е възможност за идентифициране на проблемни области, към които могат да се насочат обществени ресурси за подобряване на местните условия за развиване на културните процеси. От отговорите на анкетираните (Фигура 2) може да се заключи, че едва между 10% и 14,3% са напълно съгласни с твърденията, че управлението на културните процеси в град Варна следват предварително поставени приоритети, местната културна среда е благоприятна за развитие на артистите и частните културни организации и Общински фонд „Култура“ на Община Варна следва определени приоритети през последните 5 години.

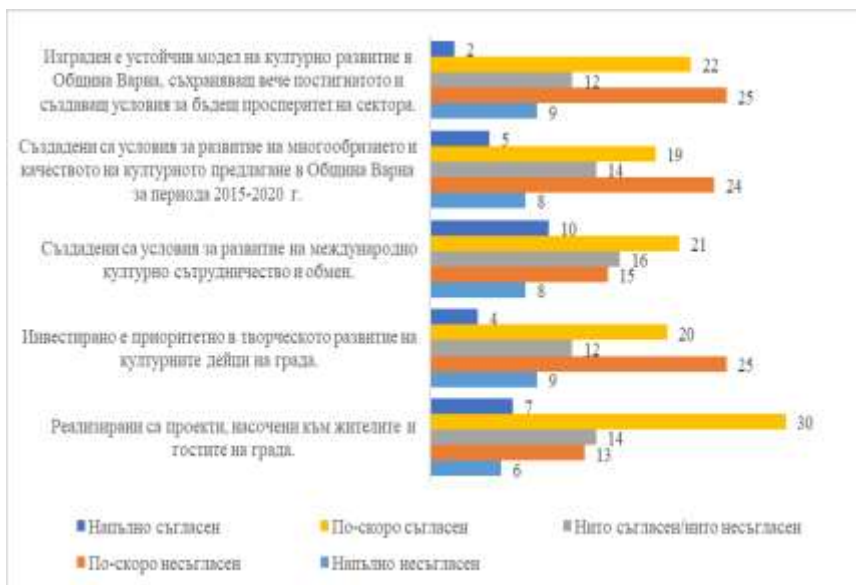

Фиг. 2. Оценка на местната културна среда от респондентите в изследването

Както посочва Чарлз Ландри (1997), първа стъпка на една политика се поставя с началото на политически дебат, водещ до определянето на по-широки цели в рамките на възможностите. Съгласието на респондентите за необходимостта от публичен дебат относно приоритети на Община Варна за развитие на културата подсказва, че следваните досега културни политики трябва да бъдат преосмислени с оглед подобряване на средата на работа на артистите и културните организации.

Една от съвременните тенденции в градовете и регионите на Европейския съюз е новата ориентация в културните политики от субсидиарна визия, която се съсредоточава върху подпомагането на изкуствата и културното наследство, към възприемането на управленска нагласа и разширяване на политическия обхват към теми като градската регенерация и творческите индустрии (Tomaz, 2015). На местно ниво, Община Варна може да инициира дебат за ролята на културата не само по отношение на пряко работещите в тази сфера, но и по отношение на други обществени сфера като градското развитие, икономиката, туризма.

Отсъствието на стратегически документ за развитието на културата в град Варна затруднява оценката и анализа на постигнатите резултати в провежданите публични политики за култура, както и определянето на ролята и значението на местните артисти и частните културни организации в културния живот на града. Единствените документи, в които са отразени културните приоритети на Община Варна, са Правилникът на Общинския фонд „Култура“ и Насоките за кандидатстване към него. Фондът функционира от 2014 г. като през него се финансират два пъти в годината фестивали, конкурси и проекти в сферата на културата, организирани на територията на Община Варна. Фондът работи съобразно предварително поставени стратегически цели за периода 2015-2020 г¹.

Фиг. 3. Оценка на постигнатото по отношение на стратегическите цели на Общински фонд „Култура“

Респондентите бяха помолени да оценят доколко стратегическите цели на Общински фонд „Култура“ са постигнали към края на 2019 г. Фигура 3 показва, че повече от половината анкетирани не са склонни да се съгласят с твърдението, че е изграден устойчив модел на култур-

¹ Правилник за работа на фонд „Култура“ на Община Варна, чл. 2.

но развитие в Община Варна, който съхранява вече постигнатото и създава условия за просперитет на сектора в бъдеще. Близки са данните по отношение на създадените условия за развитие на многообразието и качеството на културното предлагане и приоритетното инвестиране в развитието на културните дейци в града.

В същото време се отбелязва, че най-голям напредък е постигнат в създаването на условия за развитието на международното културно сътрудничество и обмен, но все още 32,9% от анкетираните са напълно или по-скоро несъгласни с това твърдение. Подобни са данните и за реализирането на проекти, насочени към жителите и гостите на града, като 27,1% от респондентите са напълно или по-скоро несъгласни. Имайки предвид, че голяма част от бюджета на Общински фонд „Култура“ се разходва за финансиране на международни фестивали и събития, е показателно, че именно в тези сфера се отчита най-голям напредък.

Разнопосочните оценки за изпълнението на следваните от Община Варна приоритети и цели в културната политика показват, че заетите в културата не се чувстват удовлетворени от културните процеси в града, а Община Варна не съумява да представи убедително постигнатите резултати в културната сфера. Показателно е, че поставените цели пред фонд „Култура“ са в по-голяма степен създаване на условия, отколкото постигането на определен резултат, който да може да бъде измерен и използван при развиването на бъдещите политики в културата. Преосмислянето на приоритетите в културната политика на Община Варна чрез провеждането на публичен дебат с всички заинтересовани страни се очертава като необходима стъпка за периода след 2020 г.

3. Нагласи относно характеристиката и приоритетите на една бъдеща стратегия за култура на град Варна

Идентифицирането съгласие за провеждането на публичен дебат за бъдещето на културата в град Варна показва необходимостта от преосмисляне на водената към момента политика в областта на културата и изработването на споделена визия и приоритети за периода след 2020 г. 88,6% от анкетираните са напълно съгласни (7,1% по-скоро са съгласни), че съществува необходимост от изработването на културна стратегия на града, а едва 4,3% са на противоположното мнение. Нейният времеви обхват, по мнение на анкетираните, може да бъде 5 (43,6%) или 10 години (35,45%).

Респондентите в изследването идентифицират редица проблеми свързани с културните ресурси в града като отправна точка при изработването на културна стратегия. От съдържателните отговори на въпроса „Кои са най-важните проблеми, на които трябва да отговори една бъдеща стратегия за развитие на културата на Община Варна?“, могат да се определят няколко общи проблемни области: финансиране, културна инфраструктура, привличане на публики, развиване на артисти и качество на културните събития.

Финансирането на културни събития, както и на артистите и частните културни организации, с публични средства трябва да се провежда, според анкетиранияте, при спазване на стандартите за прозрачност, безпристрастни критерии, публичност и възвръщаемост. Привличане на партньори от частния сектор и широка обществена подкрепа към културната дейност в града също се посочват като важни проблеми, които да бъдат адресирани от една бъдеща стратегия за развитие на културата.

Респондентите в изследването посочват необходимостта от разширяване на културната инфраструктура с нови открити и закрити пространства със съвременно оборудване, в т.ч. многофункционална зала, в която могат да се изпълняват широк спектър от изкуства, и нова сграда на Регионалната библиотека „Пенчо Славейков“. Конкурсът за проект на новата сграда на библиотеката беше проведен през 2015 г., но към април 2020 г. все още не са започнали действия по неговата реализация.

Развиването и задържането на местните артисти също е посочена като проблемна област, на която трябва да се обърне внимание в една бъдеща стратегия за култура на града. Тук фокусът може да бъде върху развиването на таланти чрез образование, приемственост и разпознаваемост; постигането на равен достъп до финансови ресурси на всички артисти, включително и на дебютанти, както и обединяване на артистите в града.

Друга група проблеми е свързана с развиването на публики. От една страна, респондентите смятат, че бъдещата стратегия за култура трябва да акцентира върху привличането на различни общности в културния живот, включително активно включване и възпитаване на младите публики. В тази връзка, се обръща внимание на ролята на образователните институции за възпитаване на културно потребление в деца-

та и младежите. От друга страна, привличането на нови публики от страната и чужбина се свързва с целенасоченото развиване на културния туризъм, като възможност за икономическото развитие на града и обогатяването на културната програма със събития от национален и международен характер. В този смисъл най-голяма синергия може да се търси между културния и туристическия сектор при разработването на Културния календар на Община Варна.

Варна има профил на фестивален град с богата програма от културни събития, поради тази причина много от респондентите обръщат внимание върху съществуващите проблеми на събитийния календар на града. В тази връзка заетите в културата предлагат изработването на единен културен продукт, който да обхваща всички културни събития, и въвеждането на стандарти за еднократните събития, подкрепени с публични средства.

Респондентите в изследването бяха помолени да дадат своята оценка за десет стратегически дилеми в политиките за култура. Намирането на баланс между различните културни нужни, може да служи като отправна точка при изработването на споделена визия за развитието на културата. Дилемите са адаптирани от текста на Матарасо и Ландри (1999), тяхната цел както посочват авторите е да се даде възможност на създателите на политики за култура да оценят настоящата среда и да открият баланс, който да отговаря на местните обстоятелства (Mataraso and Landry, 1999).

Таблица 1

Оценка на стратегическите дилеми на местно ниво

Крайности в стратегическите дилеми	
Престижни културни събития	Малки по-размер културни инициативи
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Културно наследство	Съвременни изкуства
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Местни и национални събития	Международно събития
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Производство на културни продукти	Представяне на културни продукти
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Субсидиране на културните дейности	Инвестиране в културните дейности
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Продукция на културни продукти	Консумиране на културни продукти
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Събития в центъра на града	Събития в кварталите като автентични

	места на практикуване на културни дейности
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Културни дейности към гостите на Варна	Културни дейности към гражданите на Варна
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Подпомагане на културна инфраструктура	Подпомагане на изкуства
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	
Подкрепа за артисти	Подкрепа на културни оператори
5 4 3 2 1 – 1 2 3 4 5	

Оценката на респондентите не трябва да се приема като пренебрегване на единия полюс на дадена дилема спрямо другия, а по-скоро отразява местните условия на протичане на културните процеси. Така например е дадено предимство на престижните и международните културни събития, които и към момента очертават облика на Варна като фестивален град със силно изразено международно присъствие. Докато оценките на повечето дилеми отговарят на текущите политики за култура и протичането на културните процеси в града, то се откроява желанието на заетите в културата да се постави по-голямо ударение върху инвестирането в културни дейности отколкото на субсидирането, на продукцията на културни продукти отколкото на консумирането и повече подкрепа за изкуствата и артистите. Съпоставени и с проблемните области от съдържателните отговори, се откроява нуждата от задържането на местните артисти в града и създаването на механизми за улесняване и стимулиране на тяхната творческа работа.

Заклучение

Проведеното изследване върху нагласите на заетите в културата относно изработването на културна стратегия на град Варна показва, че съществува съгласие за необходимостта от провеждане на публичен дебат за определяне на споделена стратегическа визия за културата и очертаването на нови цели и приоритети за периода след 2020 г. Бъдещата културна стратегия на града трябва да почива на консултации с различните заинтересовани страни, както и на оценката на наличните културни ресурси. Идентифицирането на проблеми в културната сфера като финансиране, културна инфраструктура, развиване на артистите, привличани на публики и изработването на стандарти за провеждане на

културните прояви в града са една от първите стъпки към определянето на бъдещите приоритети в културните политики на Община Варна.

References

1. Dobрева, N. (2018) Strategii za razvitie na kulturata kao vazmozhnost za balgarskite obshtini. *Izvestia Journal of the Union of Scientists - Varna. Economic Sciences Series*. Varna: Union of Scientists - Varna, 7(1), pp. 145-153.

2. Kabakov, I. (2017) *Integrirano upravlenie na kulturata*. Sofia: St. Kliment Ohridski Press.

3. Pravilnik za rabota na fond „Kultura“ na Obshtina Varna, accepted on 22.12.2015.

4. Matarasso, F. and Landry, C. (1999) *Balancing Act: Twenty-One Strategic Dilemmas in Cultural Policy*. Cultural Policies Research and Development Unit, Policy Note No. 4. Council of Europe Publishing.

5. Tomaz, E. (2015) ‘Culture in Development Strategies of Small and Medium-sized European Cities: A Comparative Analysis’, in Hristova, S., Dragisevic-Sestic, M. and Duxbery, N. (eds), *Culture and Sustainability in European Cities: Imagining Europolis*. Routledge.

СЪСТОЯНИЕ НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ

THE STATE OF HUMAN CAPITAL IN SCHOOL EDUCATION IN BULGARIA

*Д-р Кристиан Вълчев
Интер Тера ООД
k_valchev@mail.bg*

*Kristiyan Valchev, PhD
INTER TERRA LTD
k_valchev@mail.bg*

Abstract

School is the heart of every educational system. Moreover, schools are at the heart of what we call the "society of the future" because they play a key role in forming the "citizens of the future". The importance of schools for future prosperity depends on the skills and knowledge they acquire at school.

Over the last two decades, the state of Bulgarian education has established itself as a topic of particular importance to society.

***Key words:** school education, teaching staff, students, human capital.*

JEL Code: I21, I25, I26, I28

Въведение

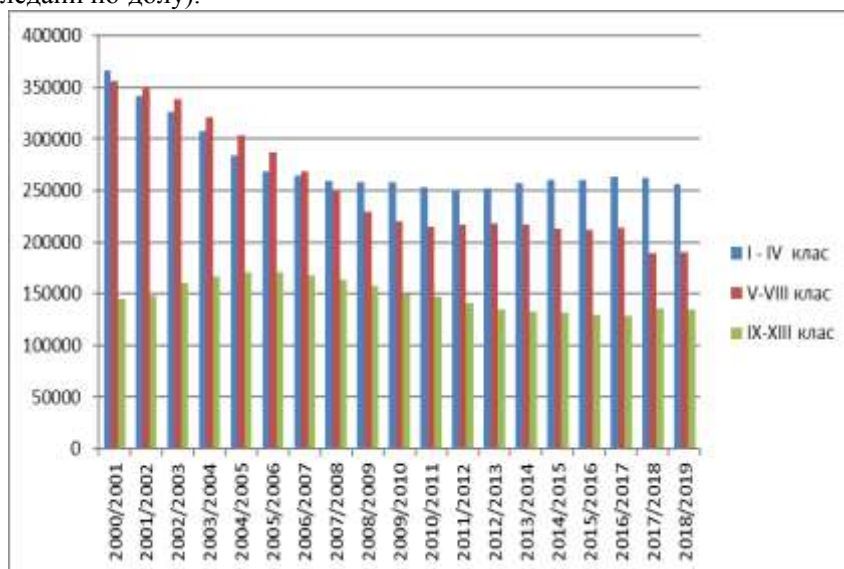
През последните две десетилетия състоянието на българското образование се утвърждава като тема с особено значение за обществото. Сякаш в българското съзнание образованието придобива ролята на един всеобщ нов национален приоритет. Дали това е базирано на широката дискусия около опитите за промяна на исторически събития в учебниците по история или от премахването на някои от основополагащите български произведения от учебниците по литература, тези причини не са в обхвата на настоящото изследване. Тяхното споменаване е във връзка с преобладаващото обществено мнение за необходимостта от изцяло ново дефиниране на целите и приоритетите на българското училищно образование в съответствие с новите потребности на бизнеса в новите икономически реалности, предизвикателствата пред конкурентоспособността на българската работна сила на европейския пазар и в контекста на икономическия растеж, който би могъл

да се поддържа в адекватни граници единствено чрез образование и иновации.

Изложение

България е страна с продължаваща три десетилетия демографска криза¹ – населението е със силно застаряваща структура, с отрицателен естествен прираст и с отрицателен механичен прираст, което се отразява и в динамиката на броя на учениците.

През периода от 2000 до 2018 г. общият брой на българските ученици намалява с почти 30%. Най-осезаема разлика има в основното образование от V - VIII клас, които бележат най-голям спад – от 355918 ученика през учебната 2000/2001 г. до 190033 ученика през учебната 2018/2019 г., т.е. налице е намаляване на техният дял с 47,3%. Разбира се, причините за това могат да се търсят в съвкупност от обстоятелства, в които своето място намират както отрицателният естествен прираст на населението, така и миграционните процеси (които ще бъдат разгледани по-долу).

Фиг. 1. Динамика на броя на учениците

Източник: Собствени изчисления, базирани на данни от Infostat, достъпни в платформата: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=42

¹ Неблагоприятна в демографско отношение е ситуацията в Европа като цяло.

В началното образование също е налице съществена разлика в началото и в края на периода. Броят на учениците от I - IV клас през последните 19 години е намалял с 109803 ученика. През учебната 2000/2001 г. те са били 366421, а през 2018/2019 спадат до 256618, т.е. с 30%. Въпреки цялостния спад на броя на учениците в началното образование, трендовата линия през 19-годишния период показва, че след постоянния спад до 2011/2012 г., е налице постепенно повишаване в следващите учебни години. Причините за това могат да се търсят в повишаването на раждаемостта в периода 2002-2009 г. Тази раждаемост обаче е сред етническите групи от населението с небългарски майчин език. Оценката на данните от извършеното преброяване на населението през 2011 година показва, че делът на децата до 9 годишна възраст, чиито майчин език не е български е около 26% (NSI, 2014). В същото време, според проучване, осъществено от проф. Петър Иванов през 2013 г., за 50% от всички новородени в България деца българският език не е майчин (Sherbanova, 2013). През учебната 2015/2016 г. постъпилите в първи клас ученици, чиито майчин език не е български са 43% (Stancheva, 2016). Данните, които обявява Министърът на образованието и науката за последната учебна 2019/2020 година сочат, че от 60000 първокласници, 20000 не говорят български език (Gazieva, 2019). Потрeвожен е фактът, че значителна част от тях дори не го говорят, т.е. тук не става въпрос за постъпването на двуезични деца, а за такива, които живеят в страната (по-голямата част от които са родени тук от родители с българско гражданство) и израстват в сегрегирани общества, в които не се говори български език.

Тези допълнителни данни се споменават от гледна точка на това, конкретните цифри и дялове на учениците в началното образование да се представят по възможно най-обективния за анализа на човешкия капитал начин и с оглед прогнозиране на неговото качество и количество в бъдеще. От тази гледна точка трябва да се отрази, че най-многобройната етническа група от населението на България с майчин език, различен от българския са ромите. Тази група е и с най-ранното отпадане от училищното образование, като преобладаващата част напускат образователната система именно още в началния ѝ етап, оставайки неграмотни. Преобладаващата част остават неграмотни и неадекватни за съвременния живот и потребности. Имайки предвид етническият състав на настоящите първокласници, вероятността по-голямата част от тях да не

продължат в следващото образователно стъпало е твърде реалистична.

Интересна е динамиката на броя на учениците в средното образование. Линията на тренда показва, че техният брой не само че не спада, но и се повишава с всяка учебна година от 2000/2001 до 2005/2006, след което започва да спада (Фигура 1).

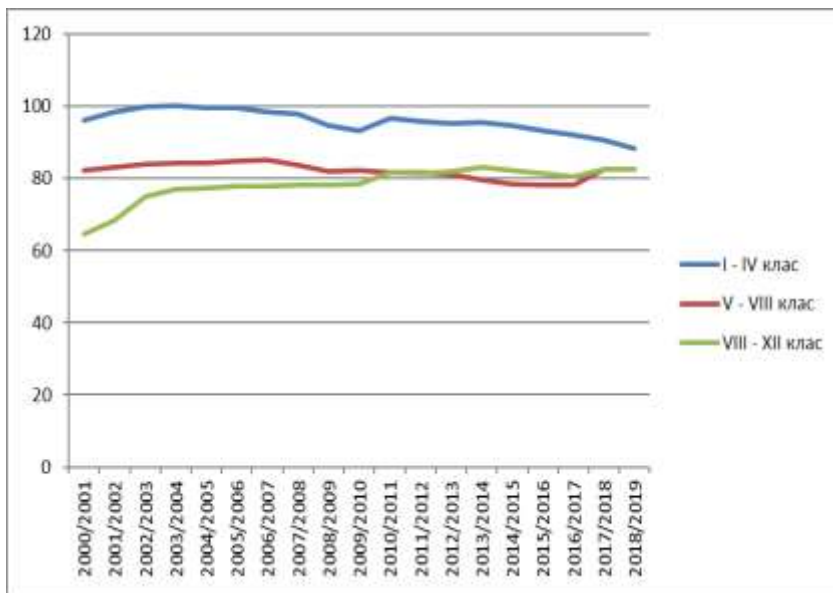
От тези данни, до голяма степен се потвърждава и тенденцията на ранното отпадане от училище на голяма част от населението, което не присъства в редиците на средното образование.

През последните 19 години в страната не се наблюдава една не толкова негативна тенденция по отношение на записването на учениците, като през учебната 2003/2004 година коефициентът на записване достига до 100% в началното образование². Закономерностите показват, че нетният коефициент на записване спада с повишаването на образователното ниво, като главните причини за това – особено в средното/гимназиално ниво – се търсят най-вече в ранната ориентация към нискоквалифицирана трудова заетост (предимно в селата) и ранното раждане и отглеждане на деца в някои категории население (предимно ромския етнос). Трябва да се има предвид, че статистиката не взема под внимание някои по-особени форми на образование³, както и курсовете за професионална квалификация, и по тази причина коефициентът не обхваща всички форми на образование.

През разглеждания 15-годишен период, нетният коефициент на записване на населението намалява в началното и основното образование и нараства в средното. Делът на всички подлежащи на задължително обучение записани ученици от I - IV клас намалява от 96.3% през учебната 2000/2001 г. на 93.2% през учебната 2018/2019 година. В системата на основното/прогимназиално образователно равнище спадът на коефициента е от и от 82.4% на 78.3%. В средното образование налице повишаване на дела на записаните ученици от 64,7% през 2000/2001 г. до 81,5% през 2018/2019 г.

² Причината за тези наглед завишени стойности (в посочената година надвишаващи 100%) е в прилаганата от НСИ методология за изчисляване на коефициента – веднъж на година, като не се има предвид движението на учениците между училищата през годината и миграциите в рамките на страната.

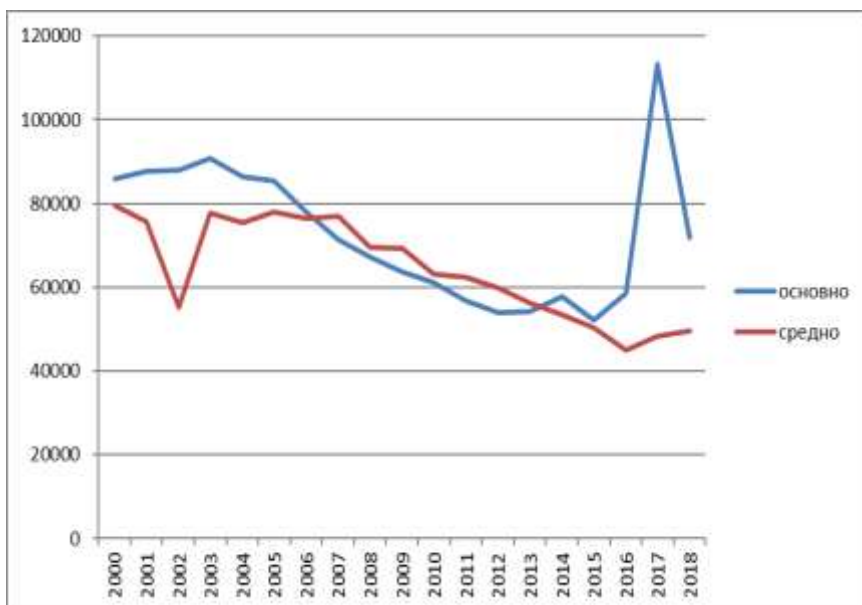
³ Например т.нар. „homeschooling“, който в България съществува като изключително рядка форма на образование, най-вече поради липсата на законова регулация.

Фиг. 2. Нетен коефициент на записване на населението

Източник: Собствени изчисления, базирани на данни от Infostat, достъпни в платформата: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=42

Намаляват сериозно и учениците, които завършват основно или средно образование. Като цяло за периода 2000–2019 г. завършилите училищното си образование в България са намалели с 18%. Завършилите средно образование са намалели с 29%, а тези с основно с повече от 1/3. От представените на фиг. 3 данни се вижда, че през 2017 г. броят на завършилите основно образование се увеличава значително. Причините за това могат да се търсят в няколко направления: първо, наличието на по-висока раждаемост в годините 2008/2009 г., вследствие на което се повишава и броят на завършилите ученици от двата набора през 2017г.; второ, промените в нормативната база значително ограничават някои права на хората без образование, като например, достъп до по-голямата част от пазара на труда, ограничаване на правото за придобиване на шофьорска книжка, ограничаване на правото за придобиване на различни видове стипендии, социални помощи и др. Тези данни като цяло кореспондират с данните за динамиката на броя на учениците и причините за стойностите са аналогични с тях.

Фиг. 3. Динамика на броя на завършилите

Източник: Собствени изчисления, базирани на данни от Infostat, достъпни в платформата: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=42.

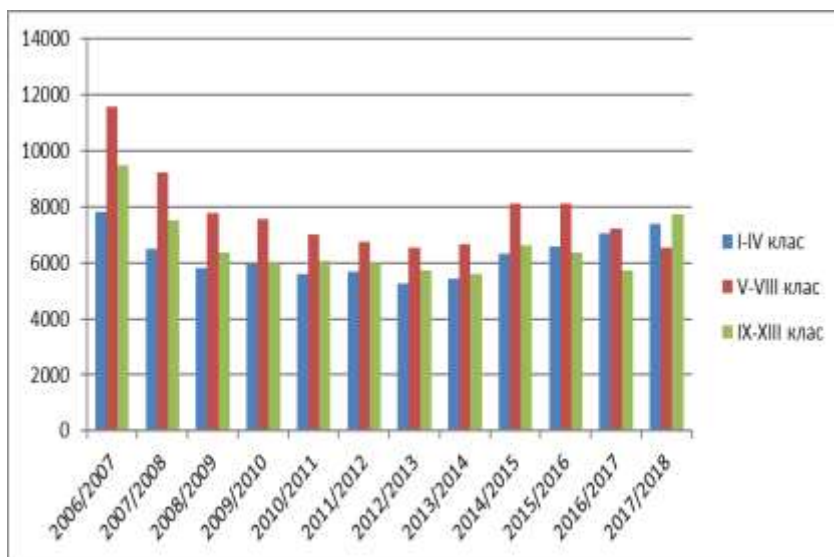
Един от водещите показатели, отнасящи се към училищното образование, е броят на отпадналите от образователната система ученици. Тази група на практика определя броя на хората без завършено образование, респективно дефинира броя на хората с нерелевантна за участие в пазара на труда квалификация. Този показател придобива особено важна роля в контекста на съвременните, ориентирани към високотехнологични сектори икономики, които изискват все по-висока степен на образование и квалификация от своите икономически субекти. По този начин броят на отпадащите от образователната система ученици се възприема като ключов индикатор за развитието на училищната образователна система и нейната ефективност. На практика – колкото по-малък е броят на отпадналите от училище лица, толкова по-адекватно системата отговаря на потребностите на нейните участници и обратно – колкото по-голям е броят на напусналите, толкова по-неуспешно се справя образователната система в отговор на потребностите на участ-

ниците в нея. Това, разбира се е закономерност, към която обаче трябва да се отчетат и културните характеристики на населението, на социално-икономическата действителност и редица други специфики, за да се достигне до действителното дефиниране на резултатите от показателя.

От учебната 2006/2007 г. до учебната 2012/2013 година е налице тенденция към спад на показателя, след което, през следващите две учебни години отново се повишава.

За целия разглеждан период групата на лицата без средно образование постепенно намалява, като през 2013г. спада до 12,5% след като превишава 20% десет години по-рано.

Наблюдаваната тенденция отразява в известна степен и политиката, прилагана в по-малките и обезлюдяващи се населени места в страната – с цел да се избегне закриването на учебни заведения и преподавателски позиции изкуствено се занижават изискванията за прехвърляне в по-горен клас/задържане в образователната система, за да не допринасят те допълнително за намаляването на броя ученици в тези населени места.

Фиг. 4. Напуснали общо

Източник: Собствени изчисления, базирани на данни от Infostat, достъпни в платформата: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=42

Броят на напусналите преждевременно училище деца и младежи обаче, въпреки цялостното намаляване в целия период, бележи увеличение през учебните 2014/2015г. и 2015/2016г., което означава, че дори и при масово прилаганите практики на „реверанс“ към учениците от страна на училищата в малките населени, обезлюдяващи се места, отново е налице повишаване на броя на лицата със загуба на интерес към образователната система по една или друга причина.

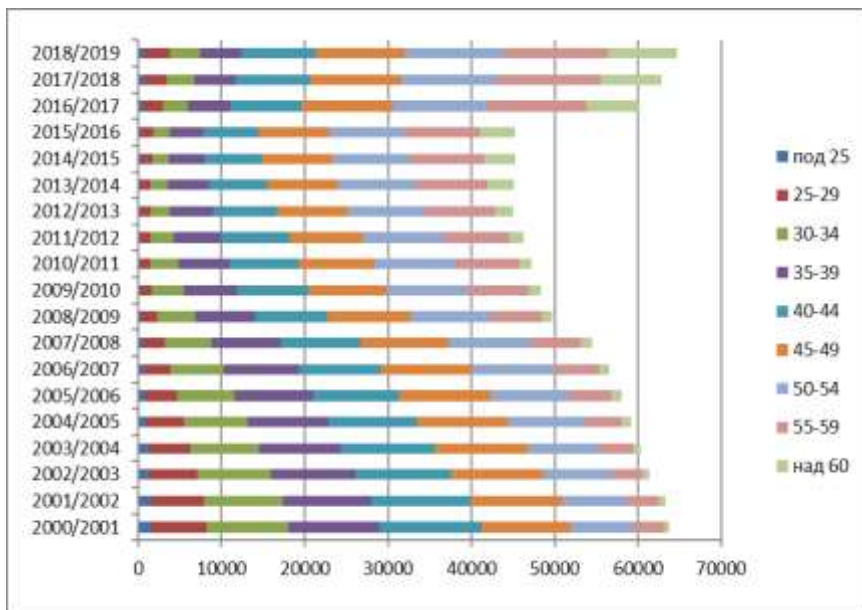
В сравнение със страните членки на Европейския съюз, може да се изведе, че в България показателят брой отпаднали от образователната система не е с проблемни стойности и, че страната ни няма съществен проблем с ранното отпадане от образование. В периода 2011-2013 г. стойността на показателя (16%) дори е малко по-ниска от средната за ЕС (17%), и по-ниска от стойностите му в Испания (28%), Португалия (23%), Италия (19%), Румъния (18%), Великобритания (18%), Гърция (18%), Малта (23%), Исландия (20%) (Eurostat, 2019). В този смисъл, броят на отпадащите ученици се оказва един от малкото показатели, по които България не само не изостава от европейските тенденции, но дори и изпреварва голяма част от тях. В програмата за развитие „Европа 2020“ е заложена цел от 10% за отпадащите от системата на образованието в рамките на Европейския съюз (Roth and Thum, 2010), което с оглед на разглежданите данни е една твърде трудно постижима задача за някои от държавите членки. Ако в нашата страна тенденциите в динамиката на този показател се поддържат към намаляване в следващите пет години, то страната ни ще бъде една от малкото, които са постигнали тази цел без въвеждането на допълнителни мерки в областта.

Една негативна тенденция, наблюдавана в демографските характеристики на педагогическите кадри в страната е силно застаряващата им структура. От фигура 5 се вижда значителното намаляване на учителите във възрастовите групи под 25 г., 25-29 г., 30-34 г. и 35-39 г. за сметка на увеличаването на педагозите във възрастовите групи 55-59 г. и над 60 г.

Относителният дял на най-младите учители до 25 г. намалява със 78,4% до 2015 г., на 25-29 годишните със 77,1%, на 30-34 годишните със 79,9% и на 35-39 годишните със 63,7%. За сметка на тях, учителите от възрастовата група 55-59 г. увеличават дела си със 146,6%, а тези над 60 г. с 85,2%.

Имайки предвид, че учителите придобиват право на пенсия за

осигурителен стаж и възраст при навършване на възраст 58 години и 4 месеца за жените и 61 години и 4 месеца за мъжете (KSO, 1999), то става ясно, че в момента, повече от 20% от българските учители продължават да работят над пенсионната си възраст. В същото време е налице сериозна загуба на интерес от страна на младите педагози към професията. Тези данни индикират наличието на сериозни проблеми в учителската професия, които несъмнено оказват влияние и върху подготовката на учениците.

Фиг. 5. Преподаватели в общообразователните училища по възраст

Източник: Собствени изчисления, базирани на данни от Infostat, достъпни в платформата: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=42

Демотивацията на преподавателите и възприетото мнение за непrestижност на професията сред обществеността са проблеми, които трябва да бъдат преодоляни своевременно, тъй като рискът от недостиг на квалифицирани педагози в дългосрочен план е съвсем реален.

Заклучение

➤ Налице е ясно изразена тенденция за намаляване на броя на учениците в страната, като общият им дял през разглеждания период намалява с повече от 30%. Основните причини за това са от демографски характер – ниска раждаемост и висока емиграция;

➤ Образователната система успява да обхване по-голямата част от населението и да го задържи до завършването на средно образование. По този показател България се представя доста по-добре от повечето държави от региона. Досегашната политика, насочена към подобряване на тези показатели, очевидно дава резултат и тенденцията през последните 15 години е те да се подобряват;

➤ Преподавателският състав страда от редица проблеми, най-острият сред които е продължаваща тенденция към застаряване и липса на млади кадри. Връщането на интереса към преподавателската професия е и най-сериозното предизвикателство пред реформата на образователната система, тъй като изисква подобряване на условията на труд и възнагражденията на преподавателите от една страна и създаване на интерес към педагогическите специалности от друга.

References

1. Gazieva, K. (2019) Raste broyat na parvoklasnitsite, za koito balgarskiyat ne e majchin ezik, bTV Novnite (3.10.2019). Available at: [//btvnovninite.bg/bulgaria/raste-brojat-na-parvoklasnitsite-za-koito-balgarskiyat-ne-e-majchin-ezik.html](http://btvnovninite.bg/bulgaria/raste-brojat-na-parvoklasnitsite-za-koito-balgarskiyat-ne-e-majchin-ezik.html) [03.10.2019]

2. European Commission (no date) Education. Available at: https://ec.europa.eu/info/education_bg [10.08.2019]

3. Institut za izsledvaniya v obrazovaniето (no date) Analizi. Available at: <http://ire-bg.org/analysis/> [05.08.2019]

4. Kodeks za sotsialno osiguriavane (1999) DV 110/17.12.1999 s izm i dop. Available at: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1597824512> [09.09.2018]

5. Ministry of Education (no date) Available at: <https://www.mon.bg/> [10.08.2019]

6. NSI, National Statistical Institute (2014) Census 2011. Available at: <https://www.nsi.bg/census2011/>

7. NSI (2020) Infostat - Education and lifelong learning. Available at: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=42 [20.01.2020]

8. Roth, F and Thum, A.-E. (2010) The Key Role of Education in the Europe 2020 Strategy, CEPS Working Document No. 338, Available at: <https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2010/10/WD338%20Roth%20and%20Thum%20on%20Education.pdf> [09.09.2018]

9. Sherbanova, V. (2013) Balgarskiyat ezik ne e maychin za 50% ot novorodenite u nas, OFFNews.bg (19.12.2013). Available at: <https://offnews.bg/obshtestvo/balgarskiat-ezik-ne-e-majchin-za-50-ot-novorodenite-u-nas-279545.html> [19.12.2013]

10. Stancheva, V. (2016) Za 43 % ot detsata u nas balgarskiyat ne e maychin ezik, otbelyazva uchitelskiyat sayuz, News.bg (25.03.2016). Available at: <https://news.bg/education/za-43-ot-detsata-u-nas-balgarskiyat-ne-e-maychin-ezik-otbelyazva-uchitelskiyat-sayuz.html> [25.03.2016]

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА ДОГОВОРНАТА СИЛА
НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ БРОКЕРИ ДЕЙСТВАЩИ
НА ОБЩОЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ**

**RESEARCH OF THE CONTRACTING STRENGTH
OF INSURANCE BROKERS OPERATING ON
THE NON-INSURANCE MARKET IN BULGARIA**

*Докторант Десислава Рачева
Икономически университет – Варна
desislava_racheva@ue-varna.bg*

*Desislava Racheva, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
desislava_racheva@ue-varna.bg*

Abstract

The importance and role of insurance brokers in the realization of insurance services of the non-life insurance market in Bulgaria is growing. At the same time, regulatory changes pose a number of challenges and require a change in the way they operate. This makes the study of the dynamics of the main indicators characterizing their functioning an important and obligatory element for building an adequate and reliable system of interaction between insurance brokers and insurers. The data obtained can serve as a starting point to which new practices in the activity of insurance brokers can be quickly and easily added. This creates an instant response tool for the insurance companies and allows flexible management of the system of interaction between insurers and intermediaries.

Key words: insurance mediation, non-life insurance market, competitive advantages, sales channel, insurance service.

JEL Code: G22, M31

Въведение

На общозастрахователния пазар в България значителна част от реализирания премиен приход е в резултат от дейността на застрахователните брокери. Тяхната дейност се регулира от Кодекса за застраховането, а контролен орган е Комисията за финансов надзор. Публикуват се данни за обхвата и обема на дейността на този вид застрахователни посредници. Изходните данни са само по отношение реализирания премиен приход в абсолютна стойност за конкретна година. Ана-

лизът и интерпретацията на тези данни, от една страна, очертава състоянието на застрахователния пазар в държавата и може да се използва за изготвяне на обща оценка на национално ниво. От друга страна е основен източник на информация за опериращите на този пазар застрахователни компании. Данните за дейността на застрахователните брокери се използва за създаване на програми за работа с посредниците. Изготвят се краткосрочни, средносрочни и дългосрочни стратегии, които ще предопределят основния курс на комуникация и взаимодействие между застрахователните брокери и застрахователната компания.

Настоящият доклад има за цел да направи обзор на динамиката на някои основни показателя, характеризиращи дейността на застрахователните брокери на общо застрахователния пазар. На база данни в абсолютна стойност за конкретни години е направен анализ, обобщени са показателите за изследвания период и са изведени производни показатели. Ще бъдат разгледани промените в броя на застрахователните брокери и техния пазарен дял, както и причините за това. Обхванатият период на изследването е 2013 г. – 2019 г. Откритите закономерности и изменения ще послужат за основа за изграждане на препоръки за бъдещата съвместна работа между застрахователните компании и застрахователните брокери.

1. Застрахователни брокери – динамика в брой, данни за реализиран премиен приход, темп на прираст

За изследвания период от 2013 г. – 2019 г. броят на застрахователните брокери се променя от 362 през 2013 г. до 331 в края на изследвания период. Динамиката на това движение, както и реализирания премиен приход са обобщени във фигура 1.

Прави впечатление, че броят на застрахователните посредници намалява. Това намаление не е плавно за изследвания период. След известно задържане на броят им в сравнително близки граници следва спад с около 11% за две години (2018 г. и 2019 г.). Въпреки намалението в броя на действащите застрахователни брокери данните за реализирания чрез тях премиен приход показва постоянно увеличение, като за изследвания период ръстът е малко над 100%. Двойното нарастване се дължи от една страна на ръста на пазара на общо застраховане като цяло, а от друга на промяната в културата на потребителите на застрахователни услуги. Последните все по-често предпочитат да намалят раз-

хода си на време при избор на застрахователна защита на изгодна цена. Използвайки услугите на застрахователни брокери с посещението на само един офис те имат възможност да получат оферти на няколко на брой застрахователни компании, да изберат най-подходящата за тях след консултация със специалист, да сключат своята застрахователна полица и да заплатят дължимата застрахователна премия.

Фиг. 1. Съотношение между броя на застрахователните брокери и реализираният от тях премиен приход

Източник: изходни данни от Комисията по финансов надзор

Реализираният премиен приход от застрахователни брокери както и този за пазара на общо застраховане показва стабилен темп на нарастване. Данните са представени във фигура 2.

За разглеждания период 2013 г. – 2019 г. се отчита значителен ръст на премиения приход на пазара за общо застраховане. Той се дължи и на общия ръст на икономиката, структурата на продажбите, увеличение на тези от тях, които са на лизинг и с отложено плащане, които от своя страна изискват задължително застраховане, засилване участието на международни фирми на българския пазар, които пренасят застрахователна култура в страната, повишаването на застрахователната култура на населението, рекламните стратегии на застрахователните компании и не на последно място специализирането на застрахователните посредници и техните системни действия за увеличаване на пазарния им дял.

Фиг. 2. Реализиран премиен приход на общозастрахователния пазар – общ и от застрахователни брокери

Източник: изходни данни от Комисията по финансов надзор.

Законовите изменения в регулаторната рамка и повишените изисквания към застрахователните посредници от 2018 г. са основната причина за намаляване броят на застрахователните брокери. Въведен бе и нов вид застрахователни посредници - посредници, предлагащи застрахователни продукти като допълнителна дейност. В чл. 321а (1) от КЗ те се дефинират като физически лица или търговци, вписани по реда на чл. 30, ал.1, т.12 от Закона за Комисията по финансов надзор, които срещу възнаграждение и по възлагане от застраховател извършват разпространение на застрахователни продукти от негово име и за негова сметка. Това са лица, чиято основна дейност не е разпространение на застрахователни продукти. Такива лица например са туроператорските и турагентските фирми, авто салоните и т.н. Те предлагат ограничен брой застрахователни продукти, обикновено само такива, които служат като допълнение на предлагания от тях продукт или услуга в основната им дейност. Част от посредниците, които отговарят на тези изисквания промениха договорите си. По този начин някои от застрахователните агенти или застрахователните брокери преминаха към статут на посредници, предлагащи застрахователни услуги като допълнителна дейност. Комисията по финансов надзор на този етап не води статистика за реализирания премиен приход от тази нова група участници на застрахователния пазар. По този начин през 2019 г. за първи път се отчете

по-нисък темп на прираст на премиения приход, реализиран от застрахователните брокери спрямо този на пазара като цяло. Във фигура 3 е графично представена тази динамика.

Фиг. 3. Темп на прираст на премиения приход – общ и от застрахователни брокери за периода 2013 - 2019 г.

Източник: изходни данни от Комисията по финансов надзор.

Темпът на прираст на реализирания премиен приход от застрахователни брокери за периода до 2018 г. изпреварва този за пазара като цяло. Успоредно с това прави впечатление, че той се движи с динамиката на пазара и дублира в голяма степен формата на кривата, илюстрираща общопазарния темп на прираст за периода 2015 г. – 2018 г. Промяната през 2019 г. следва да е индикатор, че дейността на застрахователните брокери трябва да се следи и да се изследва през следващите години, за да се определи дали става въпрос за случайна аномалия, изменение породено само от променената нормативна рамка или за сигнал за структурно изменение на пазара.

2. Изменения в договорната сила на застрахователните брокери

Промяната в броя на застрахователните брокери води до увеличаване на тяхната договорна сила (Dimitrova, 2016). Застрахователните компании губят част от партньорите си в лицето на застрахователните

брокери, които прекратяват дейността си. Дори те да не прекратят участието си на застрахователния пазар, а просто да се слеят с друг участник - посредник, това променя вече изградените договорни отношения с компаниите. За да отговорят на повишените изисквания за финансова обезпеченост, качество на обслужване и защита интересите на потребителите на застрахователни услуги част от офисите на застрахователните посредници и цели такива преминават под управлението на по-големи застрахователни брокери на пазара. Коефициентът на концентрация на премиеният приход на първите двадесет и пет застрахователни брокера спрямо премиеният приход, реализиран от брокери ката цяло показва ръст от 58.34% през 2013 г. до 63.16% през 2019 г. За последната изследвана година този процент остава стабилен спрямо 2018 г. въпреки намаленото участие на застрахователните брокери в общия реализиран премиен приход. Ако дейността на първите двадесет и пет застрахователни брокера се отнесат към премиеният приход на пазара като цяло за периода 2013 г. – 2019 г. ще се отчете нарастване от 31.37% на 41.03%. Увеличаване на премиеният приход, реализиран от именно тези посредници увеличават значително тяхната договорна сила и са индикатор за обстоятелството, че дейността на застрахователните посредници става по-концентрирана.

**Фиг. 4. Реализиран премиен приход
от застрахователни брокери за периода 2013 - 2019 г.**

Източник: изходни данни от Комисията по финансов надзор.

Този факт както и все още големият процент на реализиран премиен приход чрез застрахователни брокери обуславя тяхната договорна сила като значителна. На фигура 4 е представено процентното съотношение на реализирания премиен приход чрез дейността на застрахователните брокери.

Въпреки измененията през 2019 г., които вече бяха споменати процентът от реализирания премиен приход чрез дейността на застрахователните брокери остава над 60%, като за 2019 г. той е почти 65% от целия реализиран премиен приход на общозастрахователния пазар. В този общ приход се калкулират и застрахователните премии от договорите за обществени поръчки. По своето естество това за премийни приходи от застраховането на големи инфраструктурни обекти и такива с обществена роля и значение. До такъв тип договори, по презумпция, нямат достъп застрахователните брокери. Пълни данни за това каква част от реализирания премиен приход е именно приход от такива договори няма. Логично е да се заключи, че ако от общия реализиран премиен приход на пазара като цяло се извади този от обществените поръчки, то процентът на дела на премиен приход от дейността на застрахователните брокери ще се увеличи значително. Успоредно с това е правилно и да се предположи, че реализираният премиен приход от застрахователните брокери е от много повече на брой потребители, поради развитите мрежи на посредниците и броят офиси, чрез които функционират. Тези два факта засилват договорната им сила и правят планирането на съвместната дейност между застрахователните компании и застрахователните брокери още по-важна.

3. Препоръки и възможности за моделиране на договорната сила на застрахователните брокери

Значителната договорна сила на застрахователните брокери е в обхвата на анализ на всяка застрахователна компания, която планира ясна и обоснована програма за развитие, увеличаване на пазарен дял и финансова стабилност. Изложените до този момент данни дават възможност за извеждане на няколко насоки, препоръки и възможности за контролиране на договорната сила на застрахователните брокери.

- **Системен анализ на структурата на застрахователния портфейл на застрахователните брокери.** Освен да се наблюдава какъв е реализираният премиен приход от конкретен застрахователен брокер и

какъв е неговият пазарен дял трябва да се прави анализ и на структурата на сключените с негово посредничество застрахователни продукти. Общата структура на застрахователния портфейл на посредника трябва да се съпостави със структурата на портфейла му реализиран към конкретния застраховател. По този начин ще може да се открият потенциални възможности за разширяване на партньорските взаимоотношения. От друга страна портфейлът на застрахователният брокер трябва да се съотнесе към този на пазара като цяло, за да се определи до колко конкретния посредник следва тенденциите на пазара, адаптира се към промените и реагира на сигналите от обкръжаващата среда. Застрахователен брокер, който в голяма степен повтаря структурата на пазара е със силни договорни позиции и следва да се определи като целиви за всяка компания, който иска да се развива и доказва на застрахователния пазар. По отношение на застрахователните портфейли на посредниците трябва да се има предвид и факта, че те са динамични и изследването им трябва да е системно и постоянно.

- **Промените в нормативните изисквания**, които водят до намаляване на броя на застрахователните брокери да се анализират от страна на застрахователите компании и да се използват като източник на възможност за скъсяване на дистанцията „застрахователна компания – застрахователен брокер“. Застрахователните компании не трябва само да се запознават с тези изменения, а да ги имплементират в техните стратегии за развитие. Една от възможните насоки е обединяване на задължението на застрахователната компания за продължаващо обучение на работниците и служители с изискванията за ежегодни обучения на служителите на застрахователните брокери. Кодексът за застраховането не задължава застрахователните компании да обучават служителите на застрахователните брокери, изисквания се поставят само по отношение на служителите на конкретното дружество. Въпреки това застрахователните компании могат да създадат начин, по който да осигуряват обучение и на служителите на застрахователните брокери. Така ще се намали договорната сила на посредниците, чрез засилване на взаимноизгодно партньорство, а от друга ще се гарантира пълното познаване на конкретните застрахователни продукти на компанията.

- **Поставяне на акцент върху управлението на времето при изграждане на договорните взаимоотношения между пазарните участници** – Параметър необходимо време за сключване на застрахо-

вателен договор не се изследва. От една страна заради обективната невъзможност такава информация да се предостави, а от друга поради сложността при отчитането на такъв един параметър. При анализ на абстрактното понятие необходимо време за сключване на застрахователен договор трябва да се отчете, че то включва в себе си времето, което клиентът отделя за избор на застрахователен продукт, времето за оферирание и сключване на застрахователния договор и времето за администрирането му. При разглеждане на концепцията за управление на времето трябва да се отбележат няколко изходни точки:

- Времето, което клиент отделя за намиране на необходимата му информация за избор на застрахователен продукт намалява. Клиентите търсят начин сами или чрез съдействието на застрахователни брокери да намерят подходящ застрахователен продукт. На този етап застрахователните брокери са единствения вариант за получаване на обобщена информация за застрахователния пазар на едно място. Нито застрахователните дружества, нито застрахователните агенти могат да предоставят оферти на повече от една застрахователна компания. Собствено проучване на пазара от страна на клиента изисква време, което те не са склонни да отделят. Именно това е и основната причина за увеличащото се участие на застрахователните брокери на пазара.

- Времето, което застрахователните брокери отделят, за да обслужат даден клиент – при равни други условия печалбата (полагачото се комисионно възнаграждение) на застрахователния брокер се увеличава с увеличаването на броя обслужени клиенти. Няма статистика, която да може да даде картина за времето необходимо за обслужването на даден клиент и сключването на застрахователен договор. Има индикации, които подсказват, че това време се увеличава, заради завишените изисквания за обслужване, представянето на преддоговорна информация и предоставянето на застрахователен съвет. За да се компенсира това увеличаване във времето на обслужване на клиент следва застрахователните компании да обезпечат възможност за намаляване времето за оферирание и сключване на застрахователен договор. Това може да се осъществи чрез изготвяне на типизирани офертни писма, калкулатори за изчисляване на дължимата застрахователна премия, опции за автоматизирано подновяване на застрахователните договори и т.н.

- Времето или честотата, с която се сключват застрахователни договори към компанията. Стремеж на всяка застрахователна компания

е да си осигури постоянен и по възможност нарастващ паричен поток, с който да може да се обезпечи постоянните ликвидационни разходи, които съпътстват дейността.

Дейността на застрахователните посредници включва и действия по обслужване на клиентите след сключване на застрахователния договор. За да увеличат силата и позициите си все повече застрахователни брокери предлагат опции за завеждане на щети с тяхно съдействие, информация за дължими вноски, обслужване при промяна на параметрите по застрахователните договори и т.н. По този начин се увеличава и договорната сила на застрахователните брокери. Компаниите, които могат да отговорят на техните увеличени изисквания по отношение на управлението на времето ще могат да запазят конкурентните си позиции на застрахователния пазар.

- **Анализ на икономическата обстановка** – застрахователните компании като част от финансовия сектор са силно зависими от икономическата ситуация както в страната, така и в света. Настоящата действителност, извънредна по своето естество, ще измени коренно икономическата реалност, в която трябва да функционират застрахователните компании и застрахователните брокери. Намаленият стокооборот, силно ограниченото производство, увеличаващата се безработица, здравословният статус на населението и редица други фактори ще доведат до сериозни сътресения във всички сфери на обществения живот. Застрахователният пазар следва да се подготви за сериозни сътресения, значително намален премиен приход и промяна в структурата на търсените застрахователни продукти. При това рязко свиване на общозастрахователния пазар, което се очаква конкуренцията ще се увеличи значително не само на ниво застрахователни компании, но и на ниво застрахователни посредници. В тази действителност застрахователните компании трябва правилно и бързо да изберат застрахователните брокери, с които ще работят, да променят договорите по начин, по който да гарантира дългосрочно партньорство.

Заклучение

Регулярните обобщения, предоставяни от Комисията за финансов надзор без задълбочен анализ и пречупване през наличната статистическа информация за дейността на конкретната застрахователна компания е неприложима при изграждането на стратегия за развитие на

дружеството. Тези анализи не трябва да са спорадични, а системни, като получените резултати трябва да се съпоставят и анализират.

Силно изменената действителност в момента не само в страната, а и в света в резултат от развилата се пандемична обстановка неминуемо ще окаже значително влияние върху застрахователната дейност. Свиването на потреблението и застрахователния пазар, което се очаква ще увеличи конкуренцията между всички участници на застрахователни пазар. Направените анализи към 2019 г. ще са само изходна точка и въпреки, че няма да са достатъчна основа за развитие на стратегии в силно несигурното бъдеще, те могат да послужат за задаване на основния курс на действие на застрахователните компании – да се изберат целеви партньори в лицето на застрахователните брокери, да се определят целеви застрахователни браншове и да се прогнозира, с високо ниво на песимизъм, бъдещите финансови потоци.

References

1. Charles W. Curland (2004), *Anatomy of the Insurance Broker: The Fundamentals for Extraordinary Success*, Authorhouse
2. De Souza, Bernie, (2017), *Getting “Yes” Decisions: What insurance agents and financial advisors can say to clients*, Fortune Network Publishing
3. Dimitrova, V. (2017). *Gross Margin and Buyer Power in Bulgarian Food Retailing*, *Economic Studies*, Issue 6, pp.172-189
4. Draganov, Hr., Bliznakov, J, Dimitrova, G. (2001) *Izsledvane na zastrahovatelniya pazar v Bulgaria*, Sofia, UNSS
5. Kevin Glaser (2014), *Inside the Insurance Industry*, Right Side Creations, LLC; Revised edition
6. *Kodeks za zastrahovането*, в сила от 01.01.2016 г., *Obn. DV. br.102 от 29 Dekemvri 2015 g*
7. Ronald L. Peters (1989), *The Insurance Brokers' Handbook* Hardcover, Random House Business Books
8. Salova, N., Danchev, D., Dimitrova, V., Traykov, H, Cvetkov, C., Grozdeva, D., (2015) *Razvitie na targoviyata v Bulgaria – sastoyanie, problem i predizvikelstva*. Varna: “Nauka i ikonomika”
9. Skipper, H., Kwon, W. (2007). *Risk Management and Insurance: Perspectives in a Global Economy*, Oxford: Blackwell Publ.

WORKING OR WORKLESS POOR: THE EFFECT OF PANDEMICS

*Iglika Slavcheva, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
islavcheva@ue-varna.bg*

Abstract

Emerging at the end of 2019, COVID-19 rapidly spread among the whole planet, challenging both health care systems and the economy. Most activities were halted due to the outbreak. Consequences are yet to be estimated, though most analysts predict a global economic crisis. Historically, the working poor is among the most vulnerable social groups. With most businesses cutting-off wages and employment, less qualified and poorly educated people face higher risks of unemployment. Moreover, this group relies mainly on monthly income and has small or no savings. Hard times could provoke wrong decisions and such people are often forced into the whirlwind of the shadow economy. The paper highlights the possible outcome for the working poor and suggests policies for reducing the negative impact of the global recession.

Key words: *working poor, COVID-19, pandemics, poverty.*

JEL Code: *E640, I380, I320, J210*

Introduction

2019-nCoV also known as COVID-19 is an infectious disease first identified in China at the end of 2019. Soon after the first reported cases the coronavirus rapidly spread around the world. Following series of public debates in different countries, a pandemic was announced by the WHO on 11st of March 2020. The direct consequences of the virus are grave - over 5 million confirmed cases globally causing over 300 000 bereavements (Worldometers.info). As the pandemics is still spreading, the number of victims is expected to be growing in the next few months. The indirect causes are not so obvious and are yet to be estimated. The vast majority of governments decided to fight the outbreak with similar methods. Starting with Italy and spreading in Europe, most EU countries implemented some kind of lockdown, recommending social distancing. While in Bulgaria there weren't very strict restrictions implied, in other countries, only key (essential) employees were allowed to keep on working. The list of such varies with the main sectors included are health care, emergency services, supermarkets, their respective supply chain, etc. (UK Government Website

2020, California State Website 2020). Due to the specific measures, many businesses had to close temporarily or permanently. The unemployment rate increased significantly. In the U.S. the unemployment rate for April 2020 is 14.7 (U.S. Bureau of Labor Statistics 2020). In many fields, people were forced to become more flexible and use the latest technologies. While for IT and multinational companies adopting work from home policies were possible, other businesses and the public sector were not prepared and were pressured to adapt on the fly. Schools were closed and forced to start digital education. ZOOM, Microsoft Teams, Google Meet, and similar were seen as saviors for education and business activities. The markets were shaken with investors scared of the unknown. Due to the outbreak, access to basic healthcare was reduced. The lack of medical services is affecting mostly the poorest individuals who cannot afford private health insurance or paying for treatments in private hospitals. As expected, countries with poor healthcare systems are experiencing the most severe deprivation. Studies highlight the potential indirect effects of the pandemic. For example, Menendez et al. (2020) suggest maternal and child (especially neonatal) healthcare are vulnerable and depending on the government response to the pandemic.

The effects on the global economy are yet to be estimated. The IMF World Economic Outlook, published in April 2020 predicts the global GDP to contract sharply by -3% this year, meaning that the current pandemic will bring more struggles to the economy than the 2008-2009 financial crisis (Eurostat 2020). The most optimistic projection is for growth in 2021 but this scenario is based on the assumption that pandemic is restricted and economic activities are restored. As the effects of external shocks are usually not symmetrical, groups with the lowest income are expected to be the most severely affected.

1. Working poor - identification and social impact

Working poor are employed people whose incomes fall below a certain poverty line. The definition is vague. Absolute poverty is commonly defined everywhere. It is specified by the lack of resources for covering basic physical and social needs. Absolute poverty is a state in which the survival of the individual or the household is in danger. Relative poverty is compared to something. This provides a wide space for interpretations based on the level of development of the country, the social and cultural practices, etc. Usually the starting point for comparison is the median income. The ones

whose income falls below the median income (offset may be included) are considered as relatively poor. For example, the Eurostat methodology, applied in the national statistics of EU countries, defines the poverty line as 60% of the median income¹. Poverty may be also subjective - based on individuals' perceptions. This category is not comparable and is highly dependent on the understanding and desires of the subjects. Therefore, subjective poverty remains outside the scope of the current paper.

The total poverty rate in EU varies between 0.056 (Czech Republic) and 0.179 (Romania) according to the latest OECD data (fig 1).

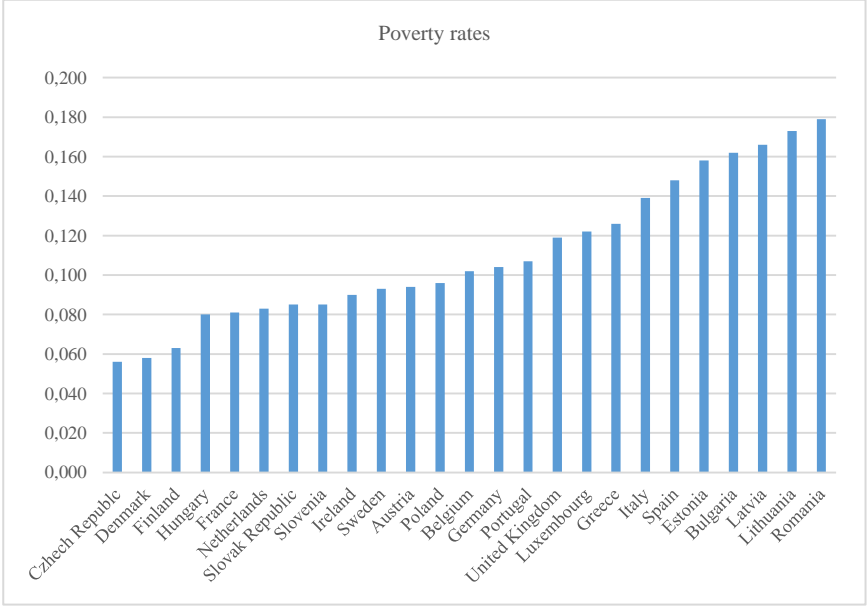

Fig 1. Poverty rates in EU

Source: OECD (2020), Poverty rate (indicator), <https://data.oecd.org/inequality/poverty-rate.htm>

This is based on previous prosperous years. In the last 4 years the GDP was growing². However, economic growth does not benefit everyone equally. There are numerous indexes emphasizing different aspects of poverty and its impact: from the traditional income distribution and equality,

¹ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=tessi014>
² See Eurostat data (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/national-accounts/data/main-tables>)

purchasing power, access to healthcare or cultural events, etc. to more exotic like the Big Mac Index. The most commonly used index for detecting equality in income distribution is the Gini coefficient. It measures the dispersion, dividing the population of decile groups. The interpretation of the Gini coefficient is quite comprehensive. Zero value means perfect equality, while 1 means perfect inequality. In practice, the extreme values are not likely to occur. The average level for EU is about 0.308 while the countries with lower income standards have higher values. Values for Bulgaria in the last 4 years are between 0.379 and 0.4.

Table 1

Gini coefficient in EU members (2010-2019)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
EU	0,305	0,308	0,305	0,305	0,310	0,310	0,308	0,306	0,308	:
Belgium	0,266	0,263	0,265	0,259	0,259	0,262	0,263	0,261	0,257	:
Bulgaria	0,332	0,350	0,336	0,354	0,354	0,370	0,377	0,402	0,396	0,408
Czechia	0,249	0,252	0,249	0,246	0,251	0,250	0,251	0,245	0,240	:
Denmark	0,269	0,266	0,265	0,268	0,277	0,274	0,277	0,276	0,278	0,275
Germany	0,293	0,290	0,283	0,297	0,307	0,301	0,295	0,291	0,311	:
Estonia	0,313	0,319	0,325	0,329	0,356	0,348	0,327	0,316	0,306	:
Ireland	0,307	0,298	0,304	0,307	0,311	0,297	0,296	0,306	0,289	:
Greece	0,329	0,335	0,343	0,344	0,345	0,342	0,343	0,334	0,323	:
Spain	0,335	0,340	0,342	0,337	0,347	0,346	0,345	0,341	0,332	:
France	0,298	0,308	0,305	0,301	0,292	0,292	0,293	0,288	0,285	:
Croatia	0,316	0,312	0,309	0,309	0,302	0,304	0,298	0,299	0,297	:
Italy	0,317	0,325	0,324	0,328	0,324	0,324	0,331	0,327	0,334	:
Cyprus	0,301	0,292	0,310	0,324	0,348	0,336	0,321	0,308	0,291	:
Latvia	0,359	0,351	0,357	0,352	0,355	0,354	0,345	0,345	0,356	0,352
Lithuania	0,370	0,330	0,320	0,346	0,350	0,379	0,370	0,376	0,369	:
Luxembourg	0,279	0,272	0,280	0,304	0,287	0,285	0,310	0,309	0,332	:
Hungary	0,241	0,269	0,272	0,283	0,286	0,282	0,282	0,281	0,287	0,280
Malta	0,286	0,272	0,271	0,280	0,277	0,281	0,286	0,282	0,287	:
Netherlands	0,255	0,258	0,254	0,251	0,262	0,267	0,269	0,271	0,274	:

Austria	0,283	0,274	0,276	0,270	0,276	0,272	0,272	0,279	0,268	:
Poland	0,311	0,311	0,309	0,307	0,308	0,306	0,298	0,292	0,278	0,285
Portugal	0,337	0,342	0,345	0,342	0,345	0,340	0,339	0,335	0,321	:
Romania	0,335	0,335	0,340	0,346	0,350	0,374	0,347	0,331	0,351	0,348
Slovenia	0,238	0,238	0,237	0,244	0,250	0,245	0,244	0,237	0,234	:
Slovakia	0,259	0,257	0,253	0,242	0,261	0,237	0,243	0,232	0,209	:
Finland	0,254	0,258	0,259	0,254	0,256	0,252	0,254	0,253	0,259	0,262
Sweden	0,255	0,260	0,260	0,260	0,269	0,267	0,276	0,280	0,270	:

Source: Eurostat.

Considering the poverty rates and income inequality, it's important to highlight that the working poor is a special group. These are individuals who are responsible for themselves and their families and are part of the active working force. They are not solely relying on social transfers and aid from governmental agencies or NGOs. Their remunerations do not adequately meet their needs, therefore, this group is poor, although working.

The expansion of the so-called sharing economy and the tendencies of globalization of the global market create new challenges for the workforce. As suggested by Blagoycheva (2019) the concurrence for scarce job opportunities in platforms like Upwork may force skilled workers in developed countries to lower their expected pay rate. Another recently discussed problem is how sharing economy companies have built their business models and how they treat the people who work for them. For example, drivers for Uber and similar companies are classified as employees instead of independent contractors in many districts. While a contractor or self-assessed person may be eligible for some tax reliefs, they are deprived of the benefits. For instance, social and health security, pay leaves and other benefits are reserved for employees only. Moreover, governments usually have well-established procedures and tools to monitor and regulate the work conditions and the application of work legislation.

2. Working or workless?

While being a lower-income employee is a constant battle for survival, being workless brings even more uncertainty. As the lowest income workers are usually less educated and have less job opportunities, they are more vulnerable. Recent studies suggest that during crises more employees are

forced to switch to part time work in order to keep their job. Moreover, part-time workers are facing especially high poverty rates (Horemans et al. 2016).

The concept for Universal Basic Income is defined as “A basic income is a periodic cash payment unconditionally delivered to all on an individual basis, without means-test or work requirement.” by the *Basic Income European Network* (BIEN). This idea faces diametrically opposite opinions. Many believe that if residents receive a guaranteed income, this will decrease their desire to work or they will use the cash flow to increase their consumption of alcohol, tobacco or drugs. The Finnish example rejected this hypothesis. However, the two-year experiment conducted in 2017-2018 was evaluated with mixed feelings. During the two years 175 000 were observed. 2 000 of them received a basic income of 560 EUR per month. According to the surveys, the people who received the basic income were happy and motivated to spend more time with their relatives or volunteering. However, the preliminary results showed no significant differences in the labour market behaviour between the test and the control group (Kangas 2019). During the last weeks many suggested that universal basic income may help mitigate the effects of the global economy recession. Spain already declared they will provide basic monthly income to about one million households with lowest income (Reuters 2020).

3. Effect of an avalanche

At the end of 2019 the world economy was still working in a predictable manner. Stock indexes were fluctuating, while companies were preparing their year-end balance sheets. Christmas celebrations shifted supply and demand graphs. Everyone was planning and setting goals for the following 2020. On the last day of 2019 China reported a cluster of unexplained pneumonia cases (WHO 2020a). The virus was soon identified and information was announced in public (Khan 2020). Soon the World Health Organization declared a public health emergency. (WHO 2020b).

Most of the affected countries restricted various services in attempts to force social distancing. The first prevention typically consisted of travel restrictions, for example the China Travel Advisory of the U.S.³. One of the greatest victims of the epidemic is the air transport industry. Air traffic

³ See <https://travel.state.gov/content/travel/en/traveladvisories/traveladvisories/china-travel-advisory.html>

reduction could lead to up to 30 million job losses in 2020. These include people directly employed in flight service, as well as indirectly connected businesses (e.g. fuel suppliers). (Iacus et al. 2020). Flight bans are also linked with losses in tourism as this is one of the main means of passenger transport in the modern world.

The disease continued to spread rapidly and on 2nd April 2020 the total cases in the world exceeded one million. These numbers doubled by 15th April - less than two weeks later (Worldometer 2020). More and more governments forced lockdown, suspending social activities. Demand and supply drastically changed in the new environment. It is still too early to foresee all the effects of COVID-19 on the global economy. Various hypothetical scenarios are suggested including 2 to 4 % decline in the world's GDP (Maliszewska et al. 2020). Although, some countries, depending on tourism and services, could suffer much severe drops (Fernandes 2020). Recent simulations suggest different scenarios for the outcome of the current recession. Depending on the spread and duration of the epidemiological events as well as putting in stock the degree of the shocks, the GDP of the biggest economies may drop from -0.1% to almost -10% (McKibbin & Roshen 2020). However, the Spring 2020 Economic Forecast projects that the euro area economy will contract by a record 7¼% in 2020 and grow by 6¼% in 2021 (European Commission 2020).

Conclusion

The outbreak of Covid-19 was a surprising yet reminding event. The globalisation is more visible than ever and the spreading of the disease is proving this. Although pandemic was not in the forecasts, the world should find a way to deal with the health problem without causing more severe indirect damages. As the governments around the globe are trying to find balance between the collapse of the economies and the death threats, the remaining elements of the economy should not be excluded. The working poor are part of the economy system. They shouldn't be left alone. As a society we should find the most efficient way to protect the most vulnerable members. Elaborating and applying the correct policies is essential for successfully going through the pandemics and the following recession as a society.

References

1. Baker, S.R., Bloom, N., Davis, S.J. and Terry, S.J., 2020. *Covid-induced economic uncertainty* (No. w26983). National Bureau of Economic Research.
2. Basic Income Earth Network [Online] Available from: <https://basicincome.org/basic-income/> [Accessed on 11/05/2020]
3. Blagoycheva, H. (2019). *Socialnata (ne)sigurnost na raboteshtite prez cifrovi platformi*. Pravoto i biznesat v savremennoto obshtestvo. Aktualni pravni predizvikatelstva. Varna
4. California State Website, *ESSENTIAL WORKFORCE* , [Online] Available from: <https://covid19.ca.gov/img/EssentialCriticalInfrastructureWorkers.pdf> [Accessed on 11/05/2020]
5. Critical workers who can access schools or educational settings. U.S. Bureau of Labor Statistics [Online] Available from: <https://data.bls.gov/timeseries/LNS14000000> [Accessed on 11/05/2020]
6. European Commission (2020). Spring 2020 Economic Forecast: A deep and uneven recession, an uncertain recovery [Online] Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_799 [Accessed on 11/05/2020]
7. Eurostat [Online] Available from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=tessi014> [Accessed on 11/05/2020]
8. Fernandes, N., 2020. *Economic effects of coronavirus outbreak (COVID-19) on the world economy*. Available at SSRN 3557504.
9. Horemans, Jeroen & Marx, Ive & Nolan, Brian. (2016). *Hanging in, but only just: part-time employment and in-work poverty throughout the crisis*. IZA Journal of European Labor Studies. 5.10.1186/s40174-016-0053-6.
10. Iacus, S.M., Natale, F., Santamaria, C., Spyrtatos, S. and Vespe, M., 2020. *Estimating and projecting air passenger traffic during the COVID-19 coronavirus outbreak and its socio-economic impact*. *Safety Science*, pp.104791
11. Kangas, O. (2019). *First results from the Finnish basic income experiment*, ESPN Flash Report 2019/17, European Social Policy Network (ESPN), Brussels: European Commission.
12. Khan, N. (2020). *New Virus Discovered by Chinese Scientists Investigating Pneumonia Outbreak*. *The Wall Street Journal*. ISSN 0099-

9660. Available from: <https://www.wsj.com/articles/new-virus-discovered-by-chinese-scientists-investigating-pneumonia-outbreak-11578485668> [Accessed 11/05/2020].

13. Maliszewska, M., Mattoo, A. and Van Der Mensbrugghe, D., 2020. *The potential impact of COVID-19 on GDP and trade: A preliminary assessment*. World Bank Policy Research Working Paper, (9211). Available from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/295991586526445673/pdf/The-Potential-Impact-of-COVID-19-on-GDP-and-Trade-A-Preliminary-Assessment.pdf> [Accessed 11/05/2020].

14. McKibbin, W. & Roshen, F. *The economic impact of COVID-19* (2020). In: Baldwin, R. & di Mauro B. W. (2020) Economics at the time of COVID-19.

15. Menendez, C., Gonzalez, R., Donnay, F., Leke, R.G.F., (2020). *Avoiding indirect effects of COVID-19 on maternal and child health*. The Lancet Global Health S2214109X20302394. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30239-4](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30239-4)

16. Reuters, *Spain to pay basic income to help poorest weather coronavirus*, 17.04.2020[Online] Available from: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-spain-economy/spain-to-pay-basic-income-to-help-poorest-weather-coronavirus-idUSKBN21Z18X> [Accessed on 11/5/2020]

17. World economic outlook reports [Online] Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO> [Accessed on 11/05/2020]

18. Worldometer (2020) [Online] Available from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/> [Accessed on 11/05/2020]

19. WHO (2020a) *Pneumonia of unknown cause – China*. World Health Organisation Available from: <https://www.who.int/csr/don/05-january-2020-pneumonia-of-unkown-cause-china/en/> [Accessed 11/05/2020].

20. WHO (2020b) *Director-General's opening remarks at the mission briefing on COVID-19 – 26 February 2020*. World Health Organisation Available from: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-mission-briefing-on-covid-19---26-february-2020> [Accessed 11/05/2020]

21. UK Government Website, 2020 [Online] Available from: <https://www.gov.uk/government/publications/coronavirus-covid-19-maintaining-educational-provision/guidance-for-schools-colleges-and-local-authorities-on-maintaining-educational-provision> [Accessed on 11/05/2020]

ORGANIZATION OF SOCIAL BUSINESS IN UKRAINE

Assist. Prof. Nataliia Silicheva, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

Assoc. Prof. Kichuk Nadia, PhD

Odessa National Economic University – Odessa, Ukraine

Abstract

The article is devoted to the questions of social entrepreneurship. It has become a highly relevant and effective tool for solving social problems, either for civil society and for small and medium-sized enterprises. It is important in solving social issues, the elimination of disproportions between social and economic development and in achieving of sustainable development in different countries. For Ukraine the social enterprise is a new and under-studied issue. Ensuring the sustainable development of social entrepreneurship, which contributes to the democratization and stabilization of Ukraine, requires consolidated support from the Ukrainian state and international sponsors. With the aim of coping with social problems, social entrepreneurship can generate great trust among people and thus make an important contribution to social cohesion in Ukraine.

Key words: Social business; Social entrepreneurship; Social problems; Small and medium-sized enterprises; Ukraine.

JEL code: A14

1. Introduction

Social entrepreneurship (SE) is important in solving social issues, the elimination of disproportions between social and economic development and in achieving of sustainable development in different countries.

The increased importance of this relatively new field of business for Ukraine stems from the society's response to the social, economic and political challenges at the beginning of a comprehensive reform process in the country. The development of this new model of business becomes especially relevant in Ukraine, as it is a concerning young independent state and it is yet at the stage of forming pervasive and efficient market economy, legislative base, as well as civil society institutes. In such socio-economic situation many citizens are unprotected while facing global and local challenges. Thus, it is a very important to find and implement new efficient forms and methods to address emerging social issues (namely, unemployment, low level of living and others) like SE (Semigina, T., 2019).

The aim of the article is to identify the current trends in the development and organization of SE in Ukraine as a new form of doing business in the context of socio-economic transformations.

2. Methodology and Data

By analyzing and generalizing scientific works of many scientists, the evolution of the development of SE in Ukraine is considered, the views of researchers on the definition of the concept of and its key factors are systematized.

The modern tendencies, barriers and opportunities for the development of SE in general and in Ukraine are revealed.

A prospect for further research in this area is studying regulatory, legal aspects of the emergence of SE in Ukraine as a driver of sustainable economic development of the country.

The term “Social Business” was defined by Nobel Peace Prize Professor Muhammad Yunus. In his books he describes a social business as a business:

- Created and designed to address a social problem;
- A non-loss, non-dividend company, i.e.

It is financially self-sustainable and profits realized by the business are reinvested in the business itself (or used to start other social businesses), with the aim of increasing social impact, for example expanding the company’s reach, improving the products, services or in other ways subsidizing the social mission (Yunus, M., 2008).

The first aim of a social business is to make profit with solving social problems, unlike a company, which just focused on profit-maximizing. Furthermore, the business owners of a social business are not receiving any dividend out of the business profits (Yunus, M. et al., 2011).

Philosophically, a social business is based on what M. Yunus identifies as the two basic motives of human beings, selfishness and selflessness. Selfishly, people do seek profit through business; however, social business is also based on the latter, which motive people by performing “philanthropic” services, like establishing churches, mosques, synagogues, art museums, public parks, health clinics or community centers (Latifee, 2013).

For Yunus, the profits made through a social business operation are less important than the beneficial effects, it have on society. Yunus has more

recently founded Yunus Social Business (YSB) to study, support, and invest in young social businesses.

In his books he published the “Seven principles of social business”. They were developed to help social entrepreneurs:

1. The business objective will be to overcome poverty or other problems (e.g. education, health, technology access, and environment) which threaten people and society.

2. Financial and economic sustainability should be established.

3. Only investors get back their investment amount. No dividend is given beyond the investment money.

4. When the investment amount is paid back, the company profit stays with the company for expansion and improvement.

5. A social business should be gender sensitive and environmentally conscious.

6. The workforce gets market wage with better working conditions.

7. Establishing a social business should be done with joy (Latifee, 2014).

Notwithstanding the growing popularity across different parts of the globe, SE continues to face a wide array of barriers and constraints. Although, these problems are context driven and country-specific, they typically relate to poor understanding of the concept of “social entrepreneurship” by public servants, the general public, investors, and prospective customers.

The term SE tends to be associated with the activities of charities or social integration of disadvantaged, disabled people and not entrepreneurship. Stereotypes, misunderstandings, lack of awareness negatively affect SE growth and financing prospects are pivotal factors in preventing development of relations with partners and prospective customers (Smal, V. et al., 2017).

Lack of specialist business development services also hinders the growth of social enterprise. Most support needed by SE is similar to those of mainstream businesses. At the same time, social enterprises have specific features that create complex needs, which require diversified and, at times, tailored solutions. In most countries, specialist support for social enterprises is either absent or limited and fragmented.

Large contract sizes, disproportionate pre-qualification requirements, payment delays, and many other things, make it difficult for SE to

effectively compete in public procurement markets. They find it difficult to access finance from external sources as conventional investors and lenders do not typically understand the dual purpose and hybrid business models of SE.

Lack of start-up capital is a significant hurdle for social entrepreneurs. At the same time, although it is never easy to obtain the initial investment, most social entrepreneurs acknowledge that at the expansion or growth stage of the social enterprise lifecycle the shortage of funding is even more acute. The major constraint is the difficulty in accessing growth capital.

In Ukraine, the need to provide the legislative framework for SE is seen from a variety of angles. The lack of law that regulates SE should be seen as an advantage, an opportunity for its development. Clarifications in the Tax Code and amendments to business companies law are more important on the opinion of Ukraine's government . In Germany, for example, many SE operate as ordinary limited companies with the exception that under law and Articles of Association they may not distribute profit and must reinvest it to implement social projects or pursue social objectives” (Smal, V. et al., 2017).

Hence, in Ukraine the definition of SE is not legislatively formalized. The laws applicable to entities in accordance with their forms of business organization regulate SE activity. The main forms of business organizations for SE in Ukraine include, inter alia, sole proprietorship, non-governmental organization, civic association enterprise, charitable organization, civic union, private enterprise, limited liability company, and civic association organization.

So far, Ukraine lacks SE experience, practice and understanding, and, above all, a sufficient number of social entrepreneurs, who having united and reached common accord, would defend their interests and develop social entrepreneurship through the making of a law.

Otherwise, elaboration and passage of an imbalanced law may limit the opportunities for SE, narrow down its scope or even have an adverse effect on it (Smal, V. et al., 2017).

3. Results and Analysis

The true indicator that SE has gained a foothold in Ukraine is the moment SE get together to exchange experiences and to influence the formation of an enabling policy and legal framework on SE.

SE is regulated by the following Ukrainian legislation: The Constitution of Ukraine, The President's Report - On the main principles of economic and social policy, National strategy for the decentralization of social services, adopted by the Parliament's Decree No 216/94-BP of 10 October 1994, The President's Decree - On the main directions of social policy for 1997-2000||, developed by the Cabinet of Ministers of Ukraine and approved by the President's Decree No 1166/97 of 18 October 1997; The President's Decree - On the main directions of social policy for 1997-2000,

- The Law of Ukraine - On social services, The Law of Ukraine - On the basis of social protection for the disabled in Ukraine, The Law of Ukraine - On youth and children's public organizations (Grytsulenko, S., 2017).

SE is a relatively new instrument that, through the application of innovative entrepreneurial income generation concepts, addresses both local and regional social challenges to positively impact them. Social recognition and social influence are among the greatest successes for social enterprises.

According to the data from Social Enterprises Directory 2016/2017, there are currently estimated to be about 150 social enterprises of different legal forms (from NGO to LLC) in Ukraine. Some experts estimate the number of Ukrainian social enterprises at up to 1,000. That huge gap could be explained by the fact that not all the social enterprises had all criteria set by Directory (for example, transparent reporting or annual reports publication).

Until now there is no in-depth analysis of the SE sector in Ukraine. A considerable number have been established in the last four years, dedicated to topics such as inclusion, ecology, combating corruption, and others. For example, the pizzeria Pizza Veterano and the café Veterano Coffee in Kyiv advocate for the integration into society of former soldiers and combatants formerly involved in military activities since 2014 in East Ukraine. The Good Bread from Good People bakery in Kyiv integrates people with disabilities by offering them employment opportunities. Public restaurants such as the Urban Space 100 in Ivano-Frankivsk (founded in 2015) and Urban Space 500 in Kyiv (foundation phase) have gathered 100 and 500 social investors, each having contributed \$ 1,000 to their establishment. In doing so, the investors waived a refund and shared of future income of the restaurants. Instead, 80% of these restaurants' profits are invested in local,

social and cultural projects. The charity shop Laska in Kyiv and the Walnut House bakery in Lviv also direct part of their profits to social and community projects (Kornetsky, 2019).

SE development in Ukraine can be divided into three phases.

The first phase can be dated back to the period of 1991-2010 when first international donors (for example, USAID) started to implement the concept of social entrepreneurship in Ukraine and took care of slow but steady establishment of this sector. In 1991, Ukraine adopted a still-valid Law, No. 875-12, 'On the Fundamentals of Social Protection of People with Disabilities in Ukraine'. It ensures social benefits for persons with disabilities who carry out entrepreneurial activities. As a result of this law, a special fund for the financial support of business activities of Ukrainian citizens with disabilities has been established. Although this was an important impetus for the development of social enterprises, it did not lead to the establishment of the term 'social entrepreneurship' as a business activity of people with disabilities in the broader society.

In the course of the implementation of the project Ukraine Citizen Action Network (UCAN) in 2004, the term 'social entrepreneurship' became public for the first time. As a result of the training project funded by the United States Agency for International Development (USAID) and implemented by the Institute for Sustainable Communities (ISC), 28 financially supported SE have emerged, some of which continue to exist today.

The second phase of the development of SE took place between 2010 and 2016. It is characterized by the formation of important collaborations that led to the development of particular programs, as well as by the first publications of articles and books on the subject. For example, in 2010 the project 'Promoting the Development of SE in Ukraine' was launched in cooperation with the British Council, the Eastern Europe Foundation, the International Renaissance Foundation, Pricewaterhouse Coopers and Erste Bank. Within the framework of the cooperation, training for trainers in social entrepreneurship were developed, three support centers were opened in Kyiv, Donetsk and Lviv, and a special program for loans to social enterprises was launched.

Vasyl Nazaruk was a pioneer in research and education during this development phase, co-founding an all-Ukrainian 'Social Initiatives Resource Center in Kyiv in 2012. He is a founding member

of socialbusiness.in.ua - an online portal of this sector in Ukraine launched in 2013 and currently the only online resource in Ukraine. He is a co-author of the first directory of SE in the country and manages the Western NIS Enterprise Fund social investment program, which has been in place since 2015 and awards corporate loans between 5% -10% (Kornetskyy, 2019).

In 2014, the first Ukrainian publication on the subject appeared. The book *Each of Us Creates Change: Social Entrepreneurship and Strategic Philanthropy*, written by Kateryna Smaglyi, was financed by the US Embassy Fund for Democracy Support in Ukraine and published by the Fulbright Program in Ukraine.

The third phase of SE development in Ukraine started around 2016. The industry has seen strong growth and more and more players and international donors, including Germany, and the EU. Ukrainian universities have also shown their interest in the subject. ChildFund Germany, with support of the German Federal Ministry of Economic Development and Cooperation, together with the East Europe Foundation launched 3.5-year Program 'Promotion of Intersectoral Cooperation for the Sake of the Children: Turn IDPs into Active Participants'. This program promotes and strengthens cooperation between civil organizations, representatives of local authorities and businesses in Donetsk, Lugansk, Kharkiv and Odessa regions, which take care of children and people affected by the war and take care of their rehabilitation and education, and also seek to overcome conflicts, counteract corruption and implement economic sustainability in these regions.

The EU-supported Ukrainian Philanthropists Forum within the 2-year program promotes development and popularization of the socio-economic sector in Ukraine. Leading universities in the country, such as the National University 'Kyiv-Mohyla Academy' and the Ukrainian Catholic University included the subject of social entrepreneurship in the curriculum. Ukrainian books like "Social Entrepreneurship: From Idea to Social Change", "What You Should Know about Social Entrepreneurship" or "Social Entrepreneurship: Business Model. Registration. Taxation." Are being published. Dozens of training and funding programs were created (Kornetskyy, 2019).

Moreover, the European Committee of the Regions, an EU advisory body, in its draft opinion on 'The objectives of the Eastern Partnership for 2020: Contributing to local and regional authorities' from 4th/5th of July

2018, assigned a key role to SE. It also called for ‘a concrete action to develop SE as a form of non-formal education among young people and adults at the local and regional level that solves local problems, generates income, creates jobs and promotes social innovations on the ground’.

The sector of SE in Ukraine depends on foreign support up to now. The most significant donor in this area is the United States, but other countries, including Germany, are gaining momentum (Kornetskyy, 2019).

To maintain and develop social entrepreneurship as an effective tool for job creation and to tackle social problems on the ground active international support is needed, further development of partnership in this area, as well as the establishment of appropriate network structures. However, to provide sustainable development for social entrepreneurship, it is impossible to do without the systemic support of this sphere by the state and its providing of economic support to social entrepreneurs in Ukraine. It does not necessarily have to be monetary, but can also be guaranteed by favoring or subsidizing goods and services provided by social entrepreneurs. Similarly, the introduction of social/sustainable student firms into the education system, following the German model, could be promoted as an autonomous model of informal learning and sustainable social development by schools. Continuing support for social entrepreneurship can normalize the concept of responsible development and social responsibility. Transparency in social entrepreneurship can promote tolerance and trust, currently central issues to Ukrainian society (Kornetskyy, 2019).

Legal consolidation, and consequently the increase in the value of social entrepreneurship, would be a key point for it to take its place in politics, economy, society and science. A national fund and a research center (think tank) should also be established with the purpose to document, analyze, and support the development of social entrepreneurship.

4. Conclusion

Implementing functions, services provision by commercial structures or small production at the base of social organizations (namely, those issues which are understood as social enterprise) in Ukraine is not welcome by the state very much and is not supported by current legal base. Whereas the social enterprise ideas are supported by international donors and implemented in relevant projects, via resource centers created (Semigina, T., 2019).

The most popular form is the social enterprise activities at the base of civic organization in cooperation with the physical person-entrepreneur, as well as exclusively at the base of civic organization. Social goals of enterprises engaged into production of goods and other activities may include work with such groups of people like disabled persons, women and children – home abuse survivors, children-orphans, pensioners, children-graduates of boarding schools. Training on social enterprise issues is at its beginning development stage in Ukraine.

It's mainly related to absence of legal base, lack of common agreement on what social enterprise is in Ukrainian context, lack of qualified trainers /lecturers and developed courses (academic and non-academic), as well as to the low community awareness.

However, activities of civic organizations promoting social enterprise ideas, collecting and disseminating data and best practices, conducting training and workshops for all those willing to establish a social enterprise; the first initiatives of Ukrainian academic staff on exploring the content and format of social enterprise education across the world and on initiating introducing special courses/ theme blocks in higher educational settings; development of resource centers and other evidence that there is a great potential in Ukraine for active development of training and education for social entrepreneurs.

References

1. Grytsulenko, S. (2017). The problems of economy. Annotated catalogue (2013). (2019). Retrieved 1st of December 2019, from https://www.problecon.com/annotated-catalogue/?year=2017&abstract=2017_02_0&lang=en.
2. Kornetsky, A., (2019). Social Entrepreneurship in Ukraine: An Effective Tool for Overcoming Challenges? Retrieved 28th of November 2019, from https://socialbusiness.in.ua/knowledge_base/social-entrepreneurship-in-ukraine-an-effective-tool-for-overcoming-challenges/.
3. Latifee, E. H. (2013). Social business: A new window of poverty alleviation. The Financial Express, retrieved 1st of December 2019.
4. Latifee, E. H. (2014). Tourism economics, pollution & social business. The Financial Express, retrieved June 30th of November 2019.
5. Semigina, T. (2019). Research Gate, Social Enterprising (2019). Retrieved 1st of December 2019, from <https://www.researchgate.net/>

profile/Tetyana_Semigina3/
publication/303307382_Social_Enterprising_in_Ukraine_quo_vadis%27/links/573c343308ae9f741b2e7511.pdf.

6. Smal, V., Kokot, V. (2017). Guide “Social Entrepreneurship: Introduction and Best Practices”, 2017. (2019). Retrieved 29th of November 2019, from <http://pleddg.org.ua/en/2018/english-guide-social-entrepreneurship-introduction-and-best-practices-2017/>.

7. Yunus, M. (2008). Creating a world without poverty (p. 320). New York: Public Affairs.

8. Yunus, M., & Weber, K. (2011). Building Social Business: The New Kind of Capitalism That Serves Humanity's Most Pressing Needs (p. 256). Public Affairs.

**ПРИЛОЖИМОСТ НА ОБЩИТЕ ПРАВИЛА
В ДОГОВОРНОТО ПРАВО ПРИ СКЛЮЧВАНЕ
НА ДОГОВОРИТЕ ПО ЕЛЕКТРОНЕН ПЪТ**

**THE APPLICABILITY OF THE GENERAL RULES
IN CONTRACT LAW FOR THE CONCLUSION
OF ELECTRONIC CONTRACTS**

Проф. д-р Маргарита Бъчварова
Икономически университет – Варна
bachvarova@ue-varna.bg

Prof. Margarita Bachvarova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
bachvarova@ue-varna.bg

Abstract

The process of digitalization in the economy necessitates the analysis of the legal regime regarding the conclusion of contracts by electronic means. In legal theory there is no specific theory for contracts concluded electronically. The following peculiarities in the conclusion of contracts by electronic means are analyzed: a) availability of special technical means for exchange of information; (b) use of specific terminology compared to commercial and civil law; (c) adaptation of the general provisions for the conclusion of the contract in the light of special laws; It is found that the most important feature is the availability of electronic means of communication and messaging that qualify as offer and acceptance.

Key words: digitalization, legal theory, contract, commercial and civil law, offer, accept.

JEL Code: K12

Въведение

Развитието на технологиите в съвременното общество неизбежно поражда необходимост от адекватно нормативно уреждане на обществените отношения, свързани с регулирането на стопанската сфера. С оглед да отговори на динамичните процеси в икономиката, основна тенденция в развитието на търговското право е постигането на висока степен на неформализъм при сключването на търговските договори. Общият процес на дигитализацията в икономиката поставя като проблем и необходимостта от анализ на правния режим у нас, свързан с

тяхното сключване. С оглед на горепосочените обективни тенденции е и **целта на настоящото изследване**, а именно: да систематизира особеностите от гледна точка на нормативната уредба при сключването на договорите по електронен път.

За постигането на целта, авторът си поставя следните изследователски задачи: а) систематизиране на основните нормативни положения, регулиращи сключването на договорите по електронен път; б) анализ на особеностите на правния режим; в) съпоставка с общите принципи и нормативна уредба.

Материали и методи

За целите на изследването е анализирана специализираната литература в българската доктрина, както в частта относно общото учение, така и относно сключването на договорите по електронен път. Научните изводи и резултати са изведени на базата на нормативен анализ от действащата вътрешна нормативна уредба. Основните законодателни актове, предмет на изследването, са специални по характера си закони, а именно: Закон за електронната търговия (ЗЕТ), Закона за електронния документ и електронните удостоверителни услуги (ЗЕДЕУУ). В отношенията с международен елемент са от значение Виенската конвенция за международна продажба на стоки и Римската конвенция за приложимото право при договорите. С цел да се осигури свободно движение на информацията, Европейският парламент приема Директива 2000/31/ЕО относно някои правни аспекти на услугите на информационното общество и по-специално на електронната търговия на вътрешния пазар. Чрез нея държавите поемат задължението да гарантират, че националните им правни системи позволяват сключването на договорите по електронен път и правният им режим, приложим към процеса на договаряне не препятства тяхната действителност. В международен аспект от значение е и Регламент (ЕС)№910/2014 на Европейския парламент относно удостоверителните услуги, приели електронни трансакции на вътрешния пазар. Съгласно регламента, създаването на доверие в онлайн средата е ключов фактор за икономическото и социално развитие, като в пряка зависимост за постигането на това е създаването на правна сигурност в сферата на електронните комуникационни технологии. Използването им в съвременната търговия осъществява значителна роля върху икономиката, тъй като водят до промяна на търгов-

ската среда по начин, че сключването, съхраняването, проследяването на сделките водят до създаването на една нова бизнес еко система.(Dimitrova&Semova,2018)

Методологията на изследването включва използването на общи и специализирани методи: нормативен анализ, сравнително-правен метод, исторически метод, систематичен метод, индукция, дедукция.

Резултати и обсъждане

Основните нормативни актове на национално ниво, уреждащи отношенията, свързани със сключването на договорите по електронен път се подразделят на специални: Закон за електронната търговия, Закон за електронния документ и електронните удостоверителни услуги при съответното приложение на общите закони: Търговски закон (ТЗ) и Закон за задълженията и договорите (ЗЗД). Обхватът на ЗЕТ е по-широк и включва не само възможността за сключване на договорите по електронен път, но и свободното предоставяне на услуги в информационното общество в по-голямата си част срещу възнаграждение (чл.1 от ЗЕТ). В глава трета на ЗЕТ са уредени специфични правила относно задълженията на доставчиците при сключване на договорите чрез електронни средства. В допълнение към този правен режим е уредбата в ЗЕДЕУУ, съгласно който извън неговия обхват са: а) сделки, за които законът изисква квалифицирана писмена форма; и б) когато държането на документа или на екземпляр от договора имат правно значение (чл. 1, ал.2 ЗЕДЕУУ).

Във връзка с тях и на основата на нормативния анализ могат да се систематизират следните **особености** при сключване на договорите по електронен път: а) наличие на специални технически средства за обмяна на информация; б) използване на специфична терминология в сравнение с търговското и гражданско законодателство; в) адаптиране на общите разпоредби за сключване на договора, предвид на специалните закони;

В правната теория начинът на обективизиране на волеизявленията на участниците и постигането на съгласието по конкретния договор е от значение за изискванията относно формата на договора, която се отразява върху неговата действителност. Спецификата на електронните изявления и специалният режим относно техните последици е основание за отделни автори да считат, че е възможно да се обоснове наличи-

ето на специална категория договори, означени с наименованията електронни договори (Emanuilov, 2011; Gerdzhikov, 2008). Следва да се подчертае, че на доктринално ниво, терминът електронни договори не е официално утвърден в правната теория (Zazhigalkin, 2005), поради което по наше мнение по-точно е твърдението, че сключването на договорите по електронен път са средството за осъществяване на електронна търговия по смисъла на чл.1 от ЗЕТ. Допълнителен аргумент за посоченото твърдение е и в липсата на разлика относно изискуемите правни условия, на които следва да отговаря т. нар. електронен договор в сравнение с тези, предвидени при традиционния модел за сключване и за договорите, обективирани на материален носител. Основната разлика се състои не във волеизявленията на страните и съдържанието на договора, а в механизма на неговото сключване. В този смисъл т.нар електронни договори, на съвременния етап на развитие на правната теория, не могат да се третираат като самостоятелна категория договори. Независимо от посочения извод, не може да не се отчете наличието на редица особености, свързани с възможността за преодоляване на държавните граници, минимализиране на разходите по оформяне на сделката, наличието на специална виртуална среда, в която се осъществява договарянето, чиито граници се определят от техническите параметри на електронните комуникационни средства и интернет. Именно поради това, общите правила, които се прилагат при класическия модел за сключване на договорите, намират приложение, но при отчитането на тези особености.

За прилагането и тълкуването на правната уредба относно сключването на договорите по електронен път е необходимо изясняване на волеизявленията на участниците, с оглед на особената форма при тяхното обективиране. В гражданските отношения е валиден принципът за формализъм на сделките, но в търговските отношения съществува „аморфност на формата на търговските сделки“ (Zlatarev, E., Hristoforov, V., 2006).

По силата на чл.2, ал.1 от ЗЕДЕУУ електронното изявление и вид словесно изявление, представено в цифрова форма чрез общоприет стандарт за преобразуване, разчитане и визуално представяне на информацията. Поради това, то не може да бъде направено без посредник, който съхранява, изпраща, получава, записва информацията. От гледна точка на страните, респективно участниците в процеса на

сключване на договора са налице различни терминологични наименования. ЗЕДЕУУ разграничава от една страна „автор на изявлението” и от друга страна „титуляр на изявлението.” Авторът е лицето, комуто принадлежи електронното изявление и най-често е посочен с името си след самото изявление. Като „титуляр” се определя лицето, от името на което е извършено изявлението и това е на практика носителят на адреса на електронната поща (Goleva, 2002). В обичайната практическа хипотеза, авторът и титулярът на изявлението съвпадат, но това не е абсолютно изискване. При различие между тях, за оферент се признава лицето, което по смисъла на закона се счита за „автор на електронното изявление”.

Особеност на специалното ни законодателство е, че съществува разграничаване между адресата на предложението и адресата на електронното изявление. Носителят на електронния адрес се счита за адресат на изявлението и е лицето до което е изпратено изявлението. То е лице, което е длъжно да получава или се счита въз основа на обстоятелствата за дало съгласие за получаване на електронни изявления. Но това лице автоматично не се счита и за субекта, до което е отправено предложението. За адресат на предложението се приема лицето, до което предложението е адресирано. При непосочването му в електронното изявление (предложението) се предполага, че акцептант е самия адресат на електронното изявление.

При договорите, сключвани по електронен път нормативната уредба използва особени термини, различни от утвърдената терминология в гражданското (търговско) законодателство. Съгласно общото учение, предложението на оферента се означава с термина оферта, а волеизявлението на приемащата страна с термина акцепт. При сключването на договорите по електронен път се използват понятието поръчка, респективно изявление за сключване на договор и потвърждаване на поръчката. Те съответно се адаптират с оглед термините предложение (оферта) и акцептиране (приемане) съгласно търговското (гражданско) законодателство. В систематизиран вид правните действия, необходими за сключване на договорите по електронен път обхващат: а) *вземане на решение от получателя на услугата да сключи договора, обективирано в изявление, т.е. в предложение, което изпраща на доставчика.* б) *доставчикът на услугата да потвърди без неоправдано забавяне предложението, т.е да акцептира.* За да породи правно

действие е необходимо да е постигнато съгласие, което представлява припокриване на насрещните волеизявления между договарящите се страни (Kalaydjiev,2016). Използването на електронна информационна система при сключването на договорите по електронен път се отразява и върху начина на преценка за постигане на съгласие, в зависимост от обстоятелството дали предложението е направено между отсъстващи лица или между присъстващо по смисъла на чл.13 и 14 от ЗЗД. Поради това са обобщени два способа за сключване (Gerdjikov,2008,): *а) когато договарянето е чрез уеб страница на доставчик на услуги или друга онлайн комуникация, то е налице сключване на договор между присъстващи.; б) когато договарянето е по имейл адрес, то се приравнява на сключване на договор между отсъстващи.* И при сключване на договорите по електронен път се прилага универсалното правило за постигане на съгласие от момента на получаване на приемането, когато предложението е между отсъстващи. По този начин, договорът се смята за сключен от потвърждаването от доставчика на услуги, което се счита и за приемане. Съгласно чл. 11 от ЗЕТ изявлението за сключване на договора и потвърждаването за неговото получаване се смятат за получени, когато техните адресати имат възможност за достъп до тях.

Следващата особеност произтича от използването на техническо средство и/ или посредник, който осъществява връзка между участниците. Именно поради разграничаване на автора и титуляра, съответно адресата и акцептанта, поради използването на технически средства, възможните усложнения на практика са свързани с грешки при изпращане и получаване на изявлението. Възниква въпросът за отговорността и за последиците относно сключването на договора. По наше мнение, съответно намира приложение разпоредбата на чл. 13, ал.5 от ЗЗД, по силата на която - когато от късното пристигане на приемането, се удостовери, че то е изпратено навреме, договорът се смята за сключен, освен ако предложителят не извести незабавно другата страна, че смята приемането за закъсняло.

От съществено значение за търговската практика е и въпросът за действителността и доказването на сключените по този ред договори. С практическо значение е правилото, уредено в чл.3, ал. 2 от ЗЕПЕУУ, по силата на което писмената форма се смята за спазена, ако е съставен електронен документ, съдържащ съответното електронно изявление. Когато договорът е търговски се отчита и специалното правило, уреде-

но в чл. 293 от ТЗ, по силата на което насрещната страна по двустранен договор, която твърди, че не е налице изискуемата писмена форма, не може да се позове на нищожност на изявлението, когато с поведението си не е оспорвала действителността на изявлението. Правилото не се прилага по отношение на договори, за които законодателството предвижда особена форма, която може да бъде спазена само ако формата на документа е на материален носител (нотариален акт, нотариално удостоверяване на договора, завещание и др.)

Заклучение

В резултат на нормативния анализ от действащата ни правна уредба се оформя заключението, че са приети европейски регламенти, гарантиращи принципа на свобода при осъществяване на услуги в електронната търговия и предоставянето на услуги в информационното общество. Констатира се, че най-съществената особеност от класическите способности за сключване на договорите е наличието на електронно информационно средство за комуникация и размяна на съобщения, които се квалифицират като предложение и приемане.

В областта на правната теория, към настоящия момент, не е налице специално учение за договорите, сключени по електронен път, поради което общото учение се прилага съответно и при този вид договори. Поради това е необходимо прецизно да се прилагат както на общи, предвидени в ЗЗД правила, така и на специални разпоредби в ТЗ относно целия механизъм на договаряне по електронен път.

References

1. Bachvarova, M. (2015) Spetsifichni nenaimenuvani targovski dogovori – institut na dogovornoto pravo. Varna: Nauka i ikonomika.
2. Dimitrova, V. Semova, M (2018). Blokcheyn tehnologiyata i umnite dogovori v riteylinga. pp.126-136. [Online] Available from: https://old.ue-varna.bg/Uploads/AdminUploads/Publishing_housebg/Commerce_science_practice_2018.pdf [Accessed 10/04/2020].
3. Emanuilov, I. (2011). Aktualen pogled varhu vodeneto na pregovori i skluchvaneto na dogovori vav virtualna sreda. [Online] Available from: justicedevelopment.org > download > contractsformation ontheinternetie [Accessed 10/04/2020].
4. Gerdzhikov, O. (2008) Targovski sdelki. Kniga po chast treta ot TZ.

Sofia. Trud i parvo. pp. 37.

5. Goleva, P. (2002) Targovsko pravo. Kniga vtora, Sofia. Feneya, pp. 27.

6. Kalaydzhev, A. (2016). Obligatsionno pravo. Obshta chast. Sofia. Ciela.

7. Reglament (ES) № 910/2014 na Evropeyskiya parlament i na Saveta ot 23 yuli 2014 godina otnosno elektronnata identifikatsiya i udostoveritelnite uslugi pri elektronni transaktsii na vatreshniya pazar i za otmyana na Direktiva 1999/93/EO (OJ L 257, 28.8.2014) [Online] Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0910> [Accessed 10/04/2020].

8. Zazhigalkin, A. (2005). Mezhdunarodno-pravovoye regulirovaniye elektronnoy kommertsii. [Online] Available from: <https://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-elektronnoi-kommertsii/read>[Accessed 10/04/2020].

9. Zlatarev, E., Hristoforov, V. (2006) Targovsko pravo. Obshta chast. Vidove targovtsi. Targovski sdelki. Nesastoyajelnost. Sofia: Ciela, pp. 24

**ДЕСЕТ ГОДИНИ СЛЕД РЕФОРМАТА В ПРАВНИЯ РЕЖИМ
НА ПОЛЗВАНЕТО НА ПЛАТЕНИЯ ГОДИШЕН ОТПУСК:
ОПРАВДАХА ЛИ СЕ „СОЦИАЛНИТЕ“ МОТИВИ
НА ИЗМЕНЕНИЯТА?**

**TEN YEARS AFTER THE REFORM OF THE LEGAL
REGIME OF THE ANNUAL PAID LEAVE: WERE
THE “SOCIAL” MOTIVES FOR THE CHANGES JUSTIFIED?**

*Доц. д-р Андрей Александров
Институт за държавата и правото – БАН
a.alexandrov@kambourov.biz*

*Assoc. Prof. Andrey Aleksandrov, PhD
Institute of State and Law, Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
a.alexandrov@kambourov.biz*

Abstract

Exactly 10 years ago the Bulgarian legislator reverted to a decision known in the wording of the Labor Code until 1993: the right to use annual paid leave should be extinguished after a certain period of time in which it was not effectively exercised. The reasons for the amendments were generally limited to the need to preserve and restore the working capacity of employees and to ensure that the holidays are actually used. The dynamics of the regime created in the last years and the constant practical difficulties provoked by it make it very doubtful to achieve such a goal. The purpose of the study is to trace some of the changes related to the use of paid annual leave and to answer the question of whether the interests of the employees are now more protected than they were before.

Key words: *annual paid leave, expiring by lapse of time, social justifications and excuses.*

JEL Code: J880

**I. Законодателните лутания в материята
на платения годишен отпуск през последните десет години**

1.1. Правните последици от неизползването на платения годишен отпуск от работника или служителя през годината, за която се отнася, са намирали различна уредба в развитието на българското трудово законодателство. До 1993 г. Кодексът на труда предвиждаше погасяване на правото на отпуск с тригодишна давност. Между 1993 г. и 2010 г.

беше в сила правилото, че веднъж придобито, правото на платен годишен отпуск може да бъде упражнено винаги, докато съществува трудовото правоотношение, а при прекратяването му се придобива право на парично обезщетение за неизползваната част от отпуска. През лятото на 2010 г. бяха приети изменения в Кодекса на труда и в Закона за държавния служител, с които беше възстановено решението отпреди 1993 г., и то в още по-рестриктивен вариант: давността стана две-, а не тригодишна. Предвидено беше също неизползваният до 01.01.2010 г. платен годишен отпуск за предходни календарни години да може да се ползва само до 31.12.2011 г. (§ 3е от ПР на КТ; аналогична по съдържание промяна имаше и в ЗДСл.).

Конституционният съд обяви част от тези промени за противоконституционни, както и тяхното несъответствие с редица международни актове, по които Република България е страна,¹ което наложи и нови законови изменения в материята през 2011 г. Обявена беше противоконституционност на разпоредбите, че неизползваните отпуска за предходни години могат да се използват само до края на 2011 г., както и допълнението в чл. 224 КТ (респ. чл. 61, ал. 2 от ЗДСл.), което ограничаваше размера на обезщетението за неизползван платен годишен отпуск при прекратяване на трудовото правоотношение до отпуска „за текущата календарна година пропорционално на времето, което се признава за трудов стаж, и за неизползвания отпуск, отложен по реда на чл. 176“. Аргументите на Конституционния съд се свеждаха основно до недопустимост на загубването на вече придобити права. Остана в сила обаче „новият“ ред за ползване и отлагане на ползването на платения годишен отпуск, който да се прилага занапред: правото на ползване на платения годишен отпуск се погасява след изтичане на две години от края на годината, за която се отнася отпускът. Изключения представляват случаите, когато отпускът не е бил използван изцяло или отчасти поради ползване на друг вид отпуск – тогава давността изтича след две години от края на годината, в която е отпаднала причината за неползването на отпуска.

1.2. Погасяването на правото на ползване на платения годишен отпуск по давност е неразривно свързано с темата за отлагането на ползването, т.е. кои са възможните хипотези целият или част от отпуск-

¹ Вж. Решение на КС № 12 от 11.11.2010 г., обн. ДВ, бр. 91 от 19.11.2010 г.

ка за текущата година да остане неизползван, за да се погаси по давност след изтичането на определения в закона давностен срок. Най-общо мислимите варианти са два: или обективно не е съществувала възможност за ползването на отпуска през годината, за която се полага (защото работникът или служителят е ползвал друг вид отпуск), или отлагането е станало по волята само на едната или съгласуваната воля на двете страни по трудовото правоотношение.

Според първоначално приетите текстове работодателят можеше да отложи ползването на част от платения годишен отпуск „поради важни производствени причини“, а по искане на работника или служителя и със съгласието на работодателя беше възможно отлагането на част от отпуска „при уважителни причини“. В последните два случая за следващата календарна година можеше да се отложи ползването само на част от платения годишен отпуск общо в размер на не повече от 10 работни дни (чл. 176, ал. 3 КТ, ред. 2010 г.). Тези разпоредби предизвиква оживени дискусии и в правната ни литература: защо на отлагане подлежат тъкмо 10 дни от неизползания отпуск и какво се случва с остатъка, ако той е по-голям (вж. по-подробно Mrachkov, 2014, pp. 419–423; Popova, 2013, pp. 19–23).

Изглежда и законодателят скоро оцени неефективността на създадената уредба, защото през юли 2015 г. тя за пореден път претърпя изменения. Казано по-точно, част от въведените от 2010 г. нови правила отпаднаха и се възстановиха решения, познати на трудовото ни законодателство в предходни години. Със ЗИД на КТ (обн. ДВ, бр. 54/17.07.2015 г.) отпадна задължението на работодателите да утвърждават графици за ползването на отпуските, а в чл. 176 КТ се премахнаха изискванията за посочване на „уважителни причини“ от работника или служителя за отлагане на ползването на платения годишен отпуск, както и ограничението за отлагане на не повече от 10 работни дни в следващата календарна година (независимо по чия инициатива става това). Разпоредбата доби почти буквално редакцията си от 2001 г., с изключение на правилото, според което неизползваният размер на платения годишен отпуск можеше да се използва от работника или служителя до прекратяване на трудовото правоотношение с този работодател. Естествено, то не е пренесено в действащата и понастоящем уредба, защото тя предвижда погасяване на правото на ползване на отпуска с 2-годишна давност.

1.3. По отношение на законодателната логика, стояща зад въвеждането на специални правила за отлагане на ползването и погасяване на правото на ползване на платения годишен отпуск по давност, могат да се направят редица принципни възражения. Възстановяването на решението отпреди 1993 г. „беше обусловено от натрупването на огромни размери на неизползван платен годишен отпуск, което, от една страна, е в противоречие със социалното предназначение на отпуските, а, от друга страна, води до значителни финансови натоварвания на работодателите с изплащане на обезщетение за неизползвания отпуск при прекратяване на трудовото правоотношение.“ (Sredkova, 2013, p. 614).

Обективно погледнато, водещи – разбира се – бяха финансовите съображения. Не е тайна, че натрупването на голям брой дни неизползван отпуск се наблюдаваше по-често в държавната администрация, отколкото в частния сектор, и измененията представляваха най-вече опит за облекчаване на фиска от изплащането на обезщетения при прекратяване на служебните правоотношения. Доколкото въвеждането на различен режим за заетите по трудово и по служебно правоотношение лица нямаше как да бъде оправдано, уредбата трябваше да се разпростре спрямо всички, а обществено приемливото й обяснение намери израз в „социалните“ мотиви на възродената концепция. При обсъжданията на новите текстове в пленарната зала на Парламента и в публичното пространство се излагаха основно доводи, че предназначението на платения годишен отпуск е свързано с възстановяване и запазване на работоспособността на полагащите наемен труд лица, затова е наложително регулярното му използване в годината, за която се полага. Наистина, човешкият организъм има необходимост от почивка, а претоварването би могло да доведе до преждевременно загубване на работоспособността и настъпване на редица заболявания, понякога с необратими последици. Друг е въпросът, че платеният годишен отпуск няма строго определено целево предназначение, и отникъде не следва, че работникът или служителят ще го използва единствено за отдых и възстановяване на работоспособността си. По собствена преценка той може да го посвети на изпълнението на свои лични или семейни ангажименти, да работи по граждански договор, да встъпи в друго трудово правоотношение и т.н. Тезата за социалното предназначение на платения годишен отпуск да осигури откъсване и почивка от работната среда се разколебава и от хипотезите, в които право на отпуск възниква за периоди, които се

признават за трудов стаж, без да е полаган труд по трудовото правоотношение, напр. при ползване на отпуските за бременност, раждане и отглеждане на малко дете. Очевидно в тези случаи правото на платен годишен отпуск за същия период няма предназначението да осигури временно прекъсване на изпълнението на трудовата функция.

Наред с всичко изложено дотук трябва да се отбележи още, че и режимът между 1993 г. и 2010 г. допускаше работодателят да предостави платения годишен отпуск на работника или служителя без негово съгласие, когато след отправена му изрична покана той не е поискал отпуска си до края на календарната година, за която се отнася. Работникът или служителят също едностранно можеше да определи периода на използване на отпуска, когато не му е била предоставен възможност да го използва навреме. С други думи, механизми за реално използване на отпуските и предотвратяване на опитите за тяхното „капитализиране“ в право на обезщетение при прекратяване на трудовия договор съществуваха и преди, а ако те не са били ефективно използвани, това до голяма степен се е дължало на липсата на инициативност у страните по трудовото правоотношение.

1.4. Сега действащите ограничения пред отлагането на ползването и погасяване на правото на ползване на платения годишен отпуск по давност едва ли са най-верният път за стимулиране на реалното използване на отпуските. Превръщането на правото на ползване на отпуска в задължение за неговия титуляр, дори и мотивирано от „социални“ съображения, изглежда като опит работникът или служителят да бъде предпазен от самия себе си, и то твърде съмнителен в своята ефективност. Могат да бъдат изложени редица аргументи срещу това законодателно решение (Aleksandrov, 2011, pp. 9-13), но тук това едва ли е необходимо. Целта на следващите редове е да се очертаят някои нерешени проблеми в материята със съществена практическа значимост.

II. За действащия режим на отлагането на ползването и погасяването на правото на ползване на платен годишен отпуск по давност

По-горе бяха изложени редица съображения, свързани с целесъобразността на приетото решение, които – разбира се – са въпрос на субективна авторова оценка и не претендират за задължителна правота. Щом законодателната воля е била да се предвиди погасяване на право-

то на ползване на платения годишен отпуск по давност, очевидно мнозинството от народните представители към онзи момент са счели това разбиране за правилно. Добре би било обаче да се помисли и за това в каква правна форма са облекли решението си, защото тук също могат да се направят немалко критики.

А) Отлагане на ползването на платения отпуск за следваща календарна година

Разпоредбата на чл. 176 КТ в действащата ѝ редакция предвижда два механизма за отлагане на ползването на платения годишен отпуск в зависимост от това дали отлагането става по волята на страните или не. Когато обективно не е било възможно използването на целия или част от платения годишен отпуск в годината, за която се отнася, той може да се отложи изцяло или отчасти за следваща календарна година. Това са случаите на ползване на други видове отпуски.

В трудовоправната ни литература се посочва, че в тези случаи отлагането на отпуска е субективно право на работника или служителя, което се упражнява с едностранното му волеизявление – уведомяване на работодателя, че е започнал ползването на друг вид отпуск, поради което отлага ползването на разрешения му платен годишен отпуск (Sredkova, 2011, p. 238). Възможно е обаче и да не се формира изрично волеизявление в този смисъл. Ако например през цялата календарна година служителката е в отпуск по майчинство е очевидно, че няма как да използва платения си годишен отпуск и той следва да се отложи автоматично (още повече, че фактът на ползване на друг вид отпуск е известен на работодателя и без изрично уведомяване). „Отлагането на ползването на платения годишен отпуск в тези случаи се извършва ... по силата на закона (подчерт. мое, А. А.)“ (така Mrachkov, 2010, p. 363). Волеизявление (и уведомяване) ще е необходимо най-вече в хипотезите, когато платеният годишен отпуск се отлага частично, за да се постигне яснота колко работни дни не са могли да бъдат използвани, респ. се „прехвърлят“ в следващата година.

По-интересни и сложни от практическа гледна точка са случаите на отлагане на ползването на отпуска по искане на работника или служителя или по инициатива на работодателя. За отлагането на платен годишен отпуск по чл. 176, ал. 1, т. 1 и 2, предл. второ КТ трябва да са налице конкретни причини. Когато то става по разпореждане на работодателя, тези причини трябва да се характеризират като „важни про-

изводствени“ , както и да е спазено условието на чл. 173, ал. 5, изречение трето (на работника или служителя да е осигурено ползване на не по-малко от половината от полагащия му се за календарната година платен годишен отпуск).²

„Важните“ причини трябва да са съществени за резултатите на предприятието – „например за изпълнение на отговорна поръчка, за осигуряване на спешна доставка, при непланирано продължително отсъствие на колега и т.н. Такива са причините, които водят до сериозни затруднения в предприятието и трудно могат да бъдат преодоленни при липсата на конкретния работник или служител.“ (Ророва, 2013, р. 20). Доколко причините са „важни“ се преценява от работодателя. Тази преценка не подлежи на съдебен контрол (Mrachkov, 2010, р. 363).

Когато отлагането е по искане на служителя, е необходимо и съгласието на работодателя.

Б) Погасяване на правото по давност

Както беше посочено, неизползваният платен годишен отпуск се погасява с изтичането на двегодишна давност, считано от края на годината, за която се полага, съответно от края на годината, в която е отпаднала причината за неизползването му.

В гражданскоправната ни теория детайлно е изследвано действието на погасителната давност и е проведено разграничението между давностни и преклузивни срокове. Най-общо, погасителната давност се определя като период от време, установен в закона, през който едно субективно право не е упражнено или прекратено по друг начин. Изтеклата погасителна давност е юридически факт, който поражда за задълженото лице правото да се позове на давността. След изтичането на давността длъжникът може да избира между два вида поведение – или доброволно да изпълни задължението си, или да изчака спрямо него да

² Интересен е въпросът какви биха били последиците, ако в противоречие с цитираното правило работодателят не е осигурил и ползването на половината от полагаемия се отпуск в съответната календарна година. Възможно е „важните производствени причини“ да не са позволили и по-краткотрайно отсъствие на служителя, а не е изключено и изобщо да не са били налице такива причини. В тези случаи работодателят извършва нарушение на трудовото законодателство и е логично, че не следва да черпи позитиви от собственото си противоправно поведение. Следователно трябва да се приеме, че неизползваният отпуск за съответната година ще се „прехвърли“ в целия си размер в следващата и ще може да бъде използван тогава.

бъдат предявени претенции от титуляра на правото и тогава да възрази, като се позове на изтеклата давност и откаже да изпълни задължението си. Съдът не следи служебно за изтеклата давност (Pavlova, 1996, pp. 253–258).

Ако изтичането на погасителната давност само по себе си не прекратява правото, но може да осуети възможността за принудителното му реализиране, правното действие на преклузивния срок се изразява в прекратяване на субективното право и съответстващото му правно задължение. Например сроковете за налагане на дисциплинарни наказания са преклузивни. За тях съдът следи служебно.

Отнесени към уредбата на погасителната давност при правото на ползване на платения годишен отпуск, тези общи правила би трябвало да обосноват извода, че правото не се загубва и след изтичането на давностния срок. От този момент работникът или служителят ще загуби възможността да го реализира принудително, в случай че работодателят отказва да му предостави отпуска. Съответно при прекратяване на трудовото правоотношение би следвало да възниква право на парично обезщетение за целия размер неизползван отпуск, а работодателят да може да направи възражение относно частта, погасена по давност. Такова тълкуване изглежда напълно приемливо, щом законодателят недвусмислено е определил, че двегодишният срок е давностен, а не преклузивен (Aleksandrov, 2014, pp. 5 – 16).

Анализът на уредбата за съжаление в голяма степен разколебава горния извод. Когато отпускът е отложен или не е ползван до края на календарната година, за която се отнася, работодателят е длъжен да осигури ползването му през следващата календарна година, но не по-късно от 6 месеца, считано от края на календарната година, за която се полага (чл. 176, ал. 2 КТ). Когато работодателят не е разрешил ползването на отпуска, работникът или служителят има право сам да определи времето на ползването му, като уведоми за това писмено работодателя най-малко 14 дни предварително (чл. 176, ал. 3 КТ) – едно право, което по обясними причини не се използва особено често в практиката. Какво ще се случи обаче, ако нито работодателят е осигурил ползването, нито работникът или служителят е упражнил правото си по ал. 3? Краткият отговор е – работникът ще загуби това право.

Впечатлението, че законодателят не е осмислил докрай концепцията си за давността при ползването на платения годишен отпуск се зат-

върждава и от формулировката на чл. 224, ал. 1 КТ относно паричното обезщетение за неизползвания отпуск при прекратяване на трудовото правоотношение. То покрива само неизползвания отпуск, „правото за който не е погасено по давност“. Затова, ако до 2010 г. можеше да се твърди, че правото на ползване на отпуска се „трансформира“ в право на парично обезщетение при прекратяване на трудовия договор, това виждане вече не отразява коректно действащата уредба. При прекратяване на трудовото правоотношение сега възниква право на обезщетение за част от неизползвания отпуск (непогасената по давност част от отпуска за предходни години). Ако работникът или служителят има и погасен по давност неизползван отпуск, той няма да може да го претендира под формата на парично обезщетение с надеждата, че работодателят няма да му противопостави възражение. Това е така, защото нововъзникналото право на обезщетение изобщо не включва в себе си тази част от отпуска. В противовес на общите правила на погасителната давност, тук се постига ефект на преклудирание. Излишно е да се подчертава доколко „социално“ оправдан и справедлив е този ефект за титулярите на правото.

В обобщение, очевидно тази уредба не е в състояние да преодолее практиката част от дните на платения годишен отпуск да остават неизползвани. Затова в погасяването на правото на ползване на платения годишен отпуск по давност няма нищо „социално“. Отменената уредба, при която отпускът можеше да се ползва винаги, докато трудовото правоотношение с този работодател съществува, а ако не е ползван – да се компенсира като парично обезщетение към момента на прекратяване на трудовия договор, беше много по-социално справедливо. Това обезщетение не е „капитализиран“ отпуск или „застраховка“ срещу уволнение, а доплащане за отработеното в повече от дължимото време. Що се отнася до сега действащите правила, макар и привидно наречени „давностни“, реално те имат преклузивен ефект. С изтичането на „давността“ работникът или служителят загубва и правото да ползва ефективно отпуска си, и възможността да получи обезщетение за него при прекратяване на трудовото правоотношение.

III. Поредни законови недоразумения – предоставяне на платен годишен отпуск в условията на обявено извънредно положение

Законовите недомислия в режима на платения годишен отпуск за съжаление се проявиха и в най-„новата“ история на трудовото ни законодателство, след обявяването на извънредно положение в страната с Решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. във връзка с пандемията на коронавирус. На 20.03.2020 г. беше приет *Законът за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с Решение на Народното събрание от 13 март 2020 г.* (ЗМДВИП), обн. ДВ, бр. 28/24.3.2020 г., който предвижда редица изменения в трудовото законодателство, в т.ч. по отношение на ползването на платения годишен отпуск без съгласието на работника или служителя.

В чл. 7, ал. 2 от закона е предвидено, че работодателите и организациите по назначаване могат да предоставят до една втора от платения годишен отпуск на работника или служителя без негово съгласие. Първоначалното наложение се впечатление беше, че редакцията на разпоредбата е „смекчена“ в сравнение с първоначално предложената възможност (отпаднала между гласуванията на първо и второ четене на закона) на служителите да се предоставя принудително целия полагаем се платен годишен отпуск, а след това – и неплатен отпуск.

Изненадващо обаче е едно решение в ПЗР на ЗМДВИП, с което се създава нов чл. 173а КТ: „когато поради обявено извънредно положение със заповед на работодателя или със заповед на държавен орган е преустановена работата на предприятието, на част от предприятието или на отделни работници и служители, работодателят има право да предостави платения годишен отпуск на работника или служителя и без негово съгласие, включително на работник или служител, който не е придобил 8 месеца трудов стаж.“ Тук ограничението да се предоставя не повече от една втора от отпуска не е възпроизведено.

Вече се появиха различни интерпретации относно съотношението между тези текстове. Според едни става дума за действие на общ (КТ) спрямо специален закон (ЗМДВИП), като за конкретно обявеното сега извънредно положение следва да се приложи специалният закон, а за други случаи на извънредно положение – общият. Други застъпват тезата, че чл. 7, ал. 2 ЗМДВИП се прилага за предприятия, които продължават да работят, а чл. 173а КТ е относим за тези, които са преус-

тановили дейност и могат да предоставят на всички служители пълния им платен годишен отпуск (Popova, 2020). Накрая, възможно е и разбирането, че работодателят ще прецени според своите интереси и конкретната ситуация от предприятието коя от двете възможности да използва – да предостави на служителите целия полагаем им се платен годишен отпуск или една втора от него. Бъдещата административна и съдебна практика ще покаже кое становище ще подкрепят контролните органи, но наличието на взаимоизключващи се тълкувания вече говори зле за качеството на създадената правна уредба.

Предвидено е и задължение за работодателя да разреши ползването на платен отпуск по време на обявено извънредно положение на някои категории работници и служители в по-уязвимо социално положение: непълнолетни, бременни работнички и служителки, майки и осиновители и т.н. Ненужно разпоредбата пояснява, че това време се зачита за трудов стаж, тъй като платеният годишен отпуск винаги се зачита за трудов стаж (Aleksandrov, 2020, p. 4).

В контекста на разглежданите тук въпроси може би по-голям интерес представлява друго: кой отпуск може да предостави работодателят без съгласието на работника или служителя при обявено извънредно положение: отложеният от предходни години или полагаемия се за текущата година? Възможно ли е да се предостави и погасен по давност отпуск (разбира се, ако работодателят прецени това за целесъобразно), и ако действително срокът по чл. 176а КТ е давностен, а не преклузивен?

Считам, че – изхождайки от цялостната логика на уредбата да предостави решение за кризисна ситуация – е оправдано разширителното тълкуване. Работодаателят може да предостави всякакъв неизползван до момента платен годишен отпуск. А ако през последните години не бяхме станали свидетели на непрекъснато променяща се, често противоречива и провеждана без всякаква последователност законодателна политика в материята на платения годишен отпуск, може би и сега практиката нямаше да се сблъсква с толкова неясноти и колебания каква е всъщност е била волята на нормотвореца при последните промени.

References

1. Aleksandrov, A. (2011) Otnosno „sotsialnite” motivi pri zakonodatelnoto urezhdane na plateniya godishen otpusk. – Trud i pravo,

issue 1, pp. 9–13.

2. Aleksandrov, A. (2014) Davnostnite srokovе v trudovoto pravo – Za nyakoi sashtestveni vaprosi otnosno srokovete za uprazhnyavane na pravata i izpalnenie na zadalzheniyata po trudovoto pravootnoshenie. – Trud i pravo, issue 7, pp. 5–16.

3. Aleksandrov, A. (2020) Promeni v trudovoto zakonodatelstvo sas Zakona za merkite i deystviyata po vreme na izvanrednoto polozhenie, obyaveno s reshenie na Narodnoto sabranie ot 13 mart 2020 g. – Trud i osiguryavane, issue 4 (183), pp. 2–5.

4. Mrachkov, V. (2010) Trudovo pravo. 7th ed. Sofia, Sibi.

5. Mrachkov, V., Sredkova, K., Vasilev, A. (2013) Komentar na Kodeksa na truda. 11th ed. Sofia, Sibi.

6. Mrachkov, V. (2014) Otlagane i pogasyavane na pravoto na platen godishen otpusk. In: Trudovi otnosheniya 2014. Kniga-godishnik. Sofia, IK „Trud i pravo“, pp. 419–423.

7. Pavlova, M. (1996) Grazhdansko pravo – obshta chast. Band 2. Sofia. SOFI – R.

8. Popova, Ts. (2013) Otlagane i pogasyavane na pravoto na polzване na plateniya godishen otpusk. – Trud i pravo, 2013, issue 5, pp. 19–23.

9. Popova, Ts. (2020) Kakvo oznachavat promenite v trudovoto zakonodatelstvo vav vrazka s izvanrednoto polozhenie. – Kapital, elektronno izdanie, 23.03.2020 Available at: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/pravo/2020/03/26/4046110_kakvo_oznachavat_promenite_v_trudovoto_zakonodatelstvo/ [Accessed 20/04/2020]

10. Sredkova, K. (2011) Trudovo pravo. Spetsialna chast. Dyal I. Individualno trudovo pravo. Sofia, UI „Sv. Kl. Ohridski“.

ОТРАЖЕНИЕ НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА ВЪРХУ ТРУДОВИЯ ПРОЦЕС – РИСКОВЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

REFLECTION OF THE DIGITALIZATION ON THE EMPLOYMENT PROCESS – RISKS AND PERSPECTIVES

*Доц. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна
a.andreeva@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Andriyana Andreeva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
a.andreeva@ue-varna.bg*

Abstract

The report examines the influence of the digitalization on the employment process. Examination objects are the sources of the national labour legislation and related acts of the EU. The main directions of the reflection of the digitalization on the employment process are outlined. On the one side are marked the risks, conditioned by the introduction of the new technologies, on the other are presented the perspectives and the connected to them challenges in front of the legal doctrine and in front of the labour legislation. Based on the analysis are made conclusions and summaries.

Key words: *employment relationship; new forms of employment; digitalisation; artificial intellect; challenges in front of the employment market.*

JEL Code: K310

Въведение

Развитието на технологиите и научно-техническите открития стоят в основата на производството и търговската дейност. Четвъртата индустриална революция се свързва с развитието на информационните технологии, роботизация, изкуствен интелект и др. (Andreeva & Mateeva, 2018; Andreeva & Yolova, 2019; Andreeva & Yolova, 2019; Andreeva, et al., 2019), които навлизат във всички сфери на обществения живот и променят облика на икономиката, административното обслужване, образованието и като цяло отношенията между субектите в професионален и личен план. Свидетели сме на трансформации, които законодателят в различни нормативни източници се опитва да регулира, както на национално, така и на европейско ниво. Международни организации и учени в световен мащаб са насочили усилията си за изс-

ледване и прогнозиране на процесите свързани с изкуствения интелект и новите непознати въздействия и рискове, които той поставя пред класическите правни институти. В тази връзка трудовото право е един от правните отрасли, които са подвластни на протичащите процеси, предвид престирването на труд във всички сфери. Трудовото законодателство има роля, която е пряко свързана с принципите на правния отрасъл и насочена към закрила на труда (Andreeva & Yolova, 2017; Andreeva, 2019; Andreeva, 2018; Andreeva & Dimitrova, 2019). В тази връзка процесите на дигитализация се явяват, както двигател на прогреса, така и предизвикателство за запазване на статуквото и равнопоставеността в отношенията на страните по трудовоправната връзка. Предстоят процеси, които на този етап не могат да бъдат предвидени в пълният им ефект въпреки усилията на учени, институции и гражданското общество. Тези трансформации са с отражение във всички обществени отношения и в пълна степен са относими и в сферата на труда. В България дигитализацията и навлизането на ИИ не са с темпове съпоставими с технологично развитите страни от ЕС и от тази гл. точка законодателството ни е поставено в позиция да синхронизира нормите си с добри практики на развитите страни, както и с актовете на ЕС (Andreeva & Yolova, 2017; Andreeva & Yolova, 2018; Aleksandrov, 2013). В процеса на актуализация на нормите на вътрешното трудово право отговоростта е не само на държавата в лицето на компетентните институции, но следва да се има предвид и ролята на тристранното сътрудничество, като партньорите трябва да постигнат нужния баланс в интересите на страните и същевременно да откликнат на новите предизвикателства. Тази симбиоза е специфична за правния отрасъл и същевременно позволява по един динамичен начин да се приведат нормите в съответствие с актуалните обществени и технологични процеси.

Изследваната проблематика от гледна точка на трудовото право е **актуална**. Тя засяга не само влиянието на дигитализацията върху трудовите отношения, но е насочена към изследване на рисковете и предизвикателствата, пред които е изправено трудовото право. В този процес държавата следва да бъде активната страна, за да извърши адекватна регулация и да създаде нужните гаранции за защита правата и интересите на страните по трудовоправната връзка. Същевременно в процеса на изследване и анализ на отражението на дигитализацията е наложително да се включи и доктрината, тъй като четвъртата индуст-

риална революция поставя въпроси, които засягат базисни понятия и институти и са в състояние да предизвикат сериозни промени в теоретични постановки свързани със субект (Andreeva & Yolova, 2018), правни принципи (Yolova & Andreeva, 2019; Andreeva & Yolova, 2019) и институти (Yolova, 2015; Andreeva, et al., 2017). Интердисциплинарният подход при разглеждането на въпросите и предимствата на технологичните промени е наложителен, за да може процесът на дигитализация да бъде обхванат с всичките му отражения в икономиката, в социалната сфера и в законодателството. От тази гледна точка правната теория, респективно законодателството са призвани да дадат стабилност в условията на динамичния процес на дигитализация (Aleksandrov, 2019).

Цел на настоящата разработка е да се изследва влиянието на дигитализацията върху трудовия процес. **Обект** на изследване са норми на националното трудово законодателство и относими актове на ЕС. Очертават се основните посоки в отражението на дигитализация върху трудовите правоотношения. От една страна се набелязват рисковете обусловени от навлизането на новите технологии, а от друга се представят перспективите и свързаните с тях предизвикателства пред правната доктрина. На база на анализа се правят изводи и обобщения.

За реализирането на поставената цел авторът си поставя няколко изследователски **задачи, а именно**: 1. Да се очертаят основните отражения, които дигитализацията предизвиква в трудовоправната връзка; 2. Да се изведат рисковете, обусловени от дигитализационните процеси, които са свързани с трудовия процес; 3. Да се набележат тенденциите за развитие и предизвикателствата пред трудовоправната доктрина и законодателство; 4. На база на извършеният анализ и изследване да се направят обобщения и изводи.

Материалът е съобразен с националното трудово законодателство и относимите актове на ЕС към 31 март 2020 г. Изследването не претендира за изчерпателност по темата предвид ограниченият си обем. В него е заложена идеята да се даде база, на която трудовоправната доктрина да обсъжда поставените въпроси. Авторът работи и в други свои разработки по въпросите за дигитализацията в контекста на отражението ѝ върху трудовото законодателство и в този смисъл настоящият доклад е част от комплексно научно изследване.

1. Отражение на дигитализацията върху трудовия процес

Дигитализацията е феномен, който започва с технически параметри и в рамките на около десетилетие преминава всички граници, навлизайки в индустрията, образованието (Dimitrova, 2019; Banov, 2017), пазара на труда, личната сфера. Държавите, институциите, гражданското общество, както и отделните субекти ежедневно са част от сложната взаимовръзка опосредствана от дигитализационните процеси (Mateeva, 2019). В сферата на предоставянето на работната сила цифровите технологии навлязоха много бързо, преминавайки през различни нива на въздействие. От чисто технологично включване в трудовия процес с цел заменяне и подпомагане на сложни физически процеси, през високо технологични производства, до „паралелност в субекта носител на работната сила“.

Индустрия 4.0 прави възможно възникването на нови форми за създаване на стойност и заетост (Slavkov, 2018). Същевременно тя налага законодателството да се адаптира към протичащите процеси с темпове, които не само навременно да урегулират новите обществени отношения, но дори да изпреварват и предвиждат новите промени. Дигитализацията е процес, който се различава от предходните индустриални революции, защото се развива с темп, непозволяващ да се изследват процесите и надхвърля всякакви териториални граници. Този процес има както своите безспорни позитиви, така и рискове, които тепърва предстои да бъдат прогнозирани и изследвани. Основните предизвикателства, пред които са изправени отделните икономики (включително и България), са недостатъчна и несъответстваща квалификация на работниците и служителите, нови области и търговски практики, които изискват регулация, риск от загуба на работни места, без да бъдат заменени, липса на адекватни умения, за да се ускори преходът към четвъртата индустриална революция (Kostov, 2018).

Отраженията на дигитализацията върху трудовия процес са многостепенни и следва да се разглеждат от законодателя комплексно. За съжаление не можем да дадем положителна оценка за промяната на българското трудово право в тази посока. Напротив, извършените корекции в нормите на националното ни право са по-скоро откъслечни и в отделни правни институти без да се променя в своята цялост нормативната база.

Въпреки критиките следва да отчетем в няколко насоки извърше-

ните промени, които са свързани с процеса на дигитализация.

На първо място актуализация във видовото разнообразие на трудовите договори. Това беше една от най-машабните промени, които българският законодател извърши през 2011 г. включвайки в КТ набор от трудови договори, посредством които се цели да се отговори на новите потребности на пазара на труда (Andreeva, 2015; Banov, 2018). Проблемът е, че урегулираните към момента социални права, социалният диалог и системите за социална закрила са обвързани предимно със стандартните трудови договори. В условията на нестандартна заетост те не могат да функционират ефективно и да действат в защита на наетите лица (Blagoycheva, 2019).

На второ място отчитане на ролята и значението на образованието за качество на трудовия процес и потребността от непрекъсната актуализация в знанията, уменията и компетенциите на работниците и служителите с цел адекватност на навлизащите нови технологии. В тази посока се направиха допълнения към вече установени норми и се разшириха възможностите за обучение паралелно с трудовия процес (Banov, 2018).

2. Основни рискове и перспективи

Дигитализацията е процес, който освен преимущества явяващи се двигател на прогрес в трудовия процес неизменно се съпътства и с редица рискове. Това се свързва с човешкият фактор, който е в основата на трудовоправната връзка. Предвид естеството на престацията – работната сила, която е неотделима от личността на работника или служителите, около тази специфика на правоотношението са изградени основните трудовоправни институти. Навлизането на високо технологични процеси в трудовия процес налага комплексни мерки. От една страна законодателна намеса, а от друга реакция от всички участници, както по трудовоправната връзка, така и от страна на гражданското общество. Трудовото законодателство ползва източници от различни нива издавани от различни субекти. Това позволява в регулирането на трудовоправната връзка освен на държавно ниво да се влияе и по друг начин. Така ще се осигури по-голяма гъвкавост при отчитането на процеси и отражението им в различните сфери на полагане на труд.

Изследването на рисковете свързани с процеса на дигитализацията е задача, поставена на полето на трудовоправната доктрина не само

в България, но и в чужбина. Озбърн и Фрей (2013) (Frey & Osborne, 2013) правят изследване, в което доказват, че повече от половината (54%) работни места в ЕС са застрашени от компютъризацията през следващите десетилетия. Според тяхното изследване рискът за отделните страни в ЕС варира между 40% (подобно на САЩ) и 60%. Най-нисък е рискът за северните страни - слабо засегнати ще бъдат Швеция (46.69%), Великобритания (47.17%) и Холандия (49.5%). Най-голям риск съществува за Румъния (61.93%), следвана от Португалия (58.94%), Хърватска (57.9%) и България (56.56%). Тази тяхна прогноза лесно би могла да се потвърди и ако бъде разгледан Индекса за дигитална икономика и общество (DESI), който използва ЕК за оценка на дигиталното развитие на страните-членки. Там България е на 27-мо място в ЕС28 (2015, 2016). Страната ни попада в «кълъстера на изоставащите страни» (заедно с Гърция и Франция и всички нови държави членки, освен Естония и Литва), с индекс под средния за ЕС и който нараства по-бавно от този на ЕС като цяло, което предполага все по-голямо задълбочаване на т.нар. „digital gap” (Kostov, 2018).

Втората обвързаност, която може да се отбележи е отражение на дигитализацията върху образованието. Професионалните умения, които се изискват както в старите, така и в новите професии в повечето отрасли също ще претърпят изменения. Местоработата, работното време са други предизвикателства спрямо управлението на процесите. В условията на тази динамика на развиване на пазара на труда е важно да се предвидят и да се подготвят специалисти, притежаващи за умения съобразни с развиващите се технологии (Todorov, 2018). Тази зависимост – дигитализация-образование не може да се отнесе към преките рискове, тя може да се разгледа в много плоскости. От една страна потребността от включване на дигитализацията в учебния процес на различните образователни нива с цел подготвеност на обучаваните лица за пазара на труда, който вече изисква такива умения без значение от избраната професия. На второ място, непрекъснат контакт между бизнеса и образователните институции с цел съвместни усилия за обезпечаване на трудовия процес с подготвени кадри. На трето място потребност от разработване на специални мерки, насочени към стимулиране на работници и служители вече заети в трудов процес за адаптиране на текущите им знания, умения и компетенции с потребностите на дигитализацията.

В основата на промяната е човешкият капитал и неговото ново отношение към придобиването, ползването, създаването и прилагането на знания и опит. Предприятията безпрецедентно бързо трябва да са в състояние да прилагат нови технологии и да създават иновации, за да са конкурентни на новите пазари. Образованието и обучението са в ядрото на протичащите процеси в Четвъртата индустриална революция (Popova, 2018).

Не може да не бъде посочен, като значим и рискът на работното място свързан с новите форми на комуникация. Електронната среда е вече част от работния процес и респективно по отношение на нея са и рисковете за страните по правоотношението. Без съмнение интернет е вече неизменна част от общуването, като електронната кореспонденция се прилага или паралелно или приоритетно пред традиционната. От една страна това е безспорно по-ефективно от гледна точка на бързина, но същевременно крие и множество рискове. На този етап българското законодателство не съдържа норми с трудовоправен характер, които да регулират всички тези процеси. Голяма част от тях са от етично или морално естество и по тази причина трудно се поддават на правно регулиране. Въпреки това работодателите разполагат с механизма на вътрешните актове, посредством които се опитват да наложат в дейността на собствените си предприятия и учреждения определени „рамки“ на контрол, целящи съчетаване на ефективността на работния процес със спазване на трудовата дисциплина и превенция на риска при работа в интернет среда. От гледна точка на работодателската власт въпросът за контрола е ясен с оглед възможността на работодателя да осъществява такъв за организацията на трудовия процес. Но проблематиката на контрола може да се постави и през призмата на нивото и видовете контрол, начините на осъществяване и свързаното с това преминаване на граници от контрол върху трудовите процеси към контрол над личния живот на работниците и служителите. Към настоящият момент в България тези въпроси са слабо изследвани в правната литература и съответно липсва богата съдебна и административна практика. Намирането на баланс в контрола е задача с повишена трудност, т.к. от една страна са отговорностите и интересите на работодателя, а от друга неприкосновеността на личния живот и кореспонденцията на работниците и служителите.

Заклучение

В резултат на извършеното изследване на рисковете и предизвикателствата, които дигитализацията има върху трудовия процес могат да бъдат направени редица **изводи и отправени препоръки**. От една страна те са насочени към компетентните държавни институции, а от друга целят да стимулират работодателите и гражданското общество за тяхното активно участие в процеса.

1. Създаване на стимули за наемане и задържане на квалифицирани служители при гъвкаво работно време;

2. Разработване на стимули, заложили нормативно за работодателите прилагачи мерки със социална насоченост;

3. Изискване спрямо работодателите прилагачи дигитални методи да разработват с участието на представители на синдикалната организация вътрешни актове за управление на дигиталния риск.

В България все още законодателството ни не е подготвено, за да удовлетвори по подходящ начин потребностите на субектите засегнати от многоаспектния ефект на дигитализацията. За да се създаде обвързаност между нормите на различните правни отрасли следва да се насочат усилията на законодателя, на образователните институции и на представителите на гражданското общество за навременно извършване на комплексни анализи, посредством които да се прогнозира процесите. Идентифицирането на рискове, прогнозирането на ефекти и на база на това създаването на комплекс от мерки за превенция и контрол върху нежелани последствия са част от задачите, към които следва да се насочат усилията. Само на базата на адекватни интердисциплинарни анализи може да се очаква законодателят да включи в законодателството норми, годни да урегулират процесите и промените от дигитализацията по ефективен начин.

References

1. Aleksandrov, A., 2013. Nablyudenieto na rabotnoto myasto kato sposob za uprazhnyavane na rabotodatelski kontrol. Ot: Aktualni problemi na trudovoto i osiguritelnoto pravo, Tom 6. Sofia: UI "Sv. Kl. Ohridski", pp. 68-86.

2. Aleksandrov, A., 2019. Mitove i fakti v trudovoto i osiguritelnoto pravo: za digitaliziraneto na trudovopravnite dokumenti. Trud i pravo, Issue 12, pp. 13-19.

3. Andreeva, A. & Dimitrova, D., 2019. Spetsifiki na kontrola na Izpalnitelna agentsia Glavna inspeksiya po truda, v konteksta na garantiite za izplashatane na trudovoto vaznagrazhdenie. Godishnik na BSU, Tom 40, pp. 243 - 258.

4. Andreeva, A. & Mateeva, Z., 2018. Employers as Personal Data Administrators - Specifics and Requirements in the Context of the Information Society. Globalization, the State and the Individual, 18(2), pp. 139 -147.

5. Andreeva, A. & Yolova, G., 2017. Printsipat na sotsialen dialog kato garantsia za sigurnost na trudovite i osiguritelni prava. Ot: Pravoto na sigurnost: Nauchna konferentsia provedena v ramkite na Lyatnata nauchna sesia na Yuridicheskia fakultet, vav Varnenski svoboden universitet "Chernorizets Hrabar", 23 - 25.06.2017. Varna: VSU "Chernorizets Hrabar", pp. 82 - 87.

6. Andreeva, A. & Yolova, G., 2017. Tendentsii i predizvikatelstva pred trudovoto i osiguritelnoto zakonodatelstvo - deset godini sled chlenstvoto na R. Bulgaria v ES. Nauchni trudove na Instituta za darzhavata i pravoto, Sofia: BAN, Tom 16, pp. 251 - 261.

7. Andreeva, A. & Yolova, G., 2018. Garmonizatsia bolgarskogo trudovogo i strahovogo zakonodatelystva s Evropeyskimi printsipami. Sabiedriba un kultura Rakstu krājums, Liepāja, Volume 20, pp. 334-342.

8. Andreeva, A. & Yolova, G., 2018. Za subekta na pravoto na trud i predizvikatelstvata na tehnologichното obshtestvo. Ot: Edinadeseta mezhdunarodna nauchno-prilozhna konferentsia, 29.06 - 01.07.2018g.: Sbornik nauchni trudove. Varna: LARGO SITI, pp. 320 - 328.

9. Andreeva, A. & Yolova, G., 2019. The Challenges of the Fourth Industrial Revolution Faced by the Labour Market: European and National Processes and Trends. In: Mezhdunarodni klasterni politiki: Balgaro-kitayski forum: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna konferentsia. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 178-188.

10. Andreeva, A. & Yolova, G., 2019. The Equality Principle in Labour and Social Security Law. Traditions and Modernity. Economics and Law, Blagoevgrad: South-West University Neofit Rilski Publ. House, 1(2), pp. 8-15.

11. Andreeva, A. & Yolova, G., 2019. The Right to Work in a Digital Society: Evolution and Trends. In: Mezhdunarodni klasterni politiki: Balgaro-kitayski forum: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna konferentsia.

Varna: Nauka i ikonomika, pp. 123 - 134.

12. Andreeva, A., 2015. Novite vidove trudovi dogovori - aktualna forma na zaetost. Ot: Problemi na zakonodatelstvoto i pravoprilaganeto, svarzani s razvitiето na biznesa v Republika Bulgaria, T. 1. Sofia: UNSS, pp. 106-112.

13. Andreeva, A., 2018. Nyakoi aspekti na zashtitata ot diskriminatsia pri uprazhnyavane pravoto na trud - problemi i tendentsii. Ot: Zashtita sreshtu diskriminatsiyata: Pravna uredba, problemi i tendentsii: Sbornik s dokladi ot natsionalna nauchna konferentsia na IU - Varna, 8 yuni 2018. Varna: Steno, pp. 133 - 141.

14. Andreeva, A., 2019. Normativni merki za garantirane na trudovoto vaznagrazhdenie pri nesastoyatelnost na rabotodatelya. Izvestia na IU - Varna, 62(2), pp. 97 - 111.

15. Andreeva, A., Yolova, G. & Dimitrova, D., 2019. Artificial intellect: Regulatory Framework and Challenges Facing the Labour Market. In: CompSysTech '19: 20-th International Conference on Computer Systems and Technologies, 21 - 22 June 2019. Ruse: University of Ruse, Bulgaria: Proceeding, New York: ACM [Association for Computing Machinery] Digital Library, pp. 74 - 77.

16. Andreeva, A., Yolova, G. & Rachev, R., 2017. Aktualni pravni aspekti na trudovite dogovori i svarzanite s tyah pravni instituti. Varna: Nauka i ikonomika, Bibl. "Tsani Kalyandzhiev".

17. Banov, H., 2017. Usavarshenstvane na pravnata uredba na profesionalnata kvalifikatsia, obrazovaniето i obuchenieto v saotvetstvie s politikite za obuchenie na vazrastni v Evropeyskia sayuz. Ot: Nauchni trudove na Instituta za darzhavata i pravoto. T. XVI. Aktualni pravni problemi. Sofia: Institut za darzhavata i pravoto – Balgarska akademia na naukite, p. 262–278.

18. Banov, H., 2018. Concept of labour contract for learning at work. In: Материалы научно-практической конференции "Регулирование социально-трудовых отношений". Respublika Kazahstan: GU "Upravlenie vnutrenney politiki Karagandiiskoy oblasti", pp. 112-115.

19. Banov, H., 2018. Trudoviyat dogovor za obuchenie po vreme na rabota kato forma za osashtestvyavane na mezhdunarodno priznati prava na choveka. Ot: XXVII Mezhdunarodna nauchna konferentsia za mladi ucheni 2018. Sbornik nauchni trudove. Sofia: Avangard prima, pp. 277-285.

20. Blagoycheva, H., 2019. Employers' Social Responsibility in the

Context of Digitization. In: Balgaro-kitayski forum Mezhdunarodni klasterni politiki: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna konferentsia, 2018. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 94-111.

21. Dimitrova, D., 2019. Actual Legal Aspects of the Referencing and Indexing of Scientific Publications in Bulgaria. In: Mezhdunarodni klasterni politiki: Balgaro-kitayski forum: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna konferentsia. Varna: "Nauka i ikonomika", pp. 152-163.

22. Frey, C. & Osborne, M., 2013. The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation. s.l.:Oxford University.

23. Kostov, L., 2018. Industria 4.0 ot gledna tochka na sindikatite. Ot: Industria 4.0 – predizvikelstva i posleditsi za ikonomicheskoto i sotsialnoto razvitie na Bulgaria. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert , pp. 34-38.

24. Mateeva, Z., 2019. Specific Nature of the New Profession „Data Protection Officer” in the Context of Digitalization. In: Mezhdunarodni klasterni politiki: Balgaro-kitayski forum: Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna konferentsia. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 112-122.

25. Popova, M., 2018. Predgovor. Ot: Industria 4.0 – predizvikelstva i posleditsi za ikonomicheskoto i sotsialnoto razvitie na Bulgaria. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert, pp. 2-4.

26. Slavkov, V., 2018. Industria 4.0 Problemi i predizvikelstva pred malkite i sredni predpriyatia. Opitat na „Spesima“ OOD. Ot: Industria 4.0 – predizvikelstva i posleditsi za ikonomicheskoto i sotsialnoto razvitie na Bulgaria. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert, pp. 28-33.

27. Todorov, G., 2018. Industria 4.0 i predizvikelstvata varhu vissheto obrazovanie. Ot: Industria 4.0 – predizvikelstva i posleditsi za ikonomicheskoto i sotsialnoto razvitie na Bulgaria. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert, pp. 18-27.

28. Yolova, G. & Andreeva, A., 2019. Printsipite na svoboda na truda i svoboda na dogovaryane v konteksta na potrebnostta ot aktualizatsia na gavkavite formi na zaetost. Obshtestvo i pravo, Sofia: Sayuz na yuristite v Bulgaria, Issue 7, pp. 4-18.

29. Yolova, G., 2015. Osiguriteln stazh i srodni instituti pri priznavane na nyakoi vidove obezpechenia. Izvestia na IU - Varna , Issue 3, pp. 20-29.

НОВИ ПОДХОДИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ПРЕСТЪПНОСТТА В ДИГИТАЛНАТА ЕРА

NEW APPROACHES TO COUNTERACTING CRIME IN THE DIGITAL ERA

Доц. д-р Галина Ковачева
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”
gstanoeva@abv.bg

Assoc. Prof. Galina Kovacheva, PhD
Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
gstanoeva@abv.bg

Abstract

The current report presents the experience in the development and implementation of counter-crime techniques in the digital era. They have related to situational crime prevention aimed at reducing opportunities of crime committing through intervention on specific criminal situations. Some proposals have made to implementation or expanding the field of application on existing practices in order to enhancement of prevention management effectiveness and interaction between institutions and citizens.

Key words: *situational crime prevention, digitalization, crime reduction, criminal situations.*

JEL Code: K14

Въведение

Престъпността е социален феномен, върху който може да се въздейства както с традиционни, така и с нетрадиционни средства. Независимо дали въздействието е насочено към конвенционалната или новите видове престъпност (икономическа, компютърна, организирана и т.н), то е съобразено както с резултатите от актуалните научни изследвания, така и с възможностите на новите технологии. Еволюцията на възгледите за превенцията на престъпността води до поява на научно-практически подходи, които наред със стратегиите, ориентирани към пряко въздействие върху престъпниците, предпазване на гражданите, дизайн на средата и др., осигуряват нов поглед върху възможните решения. Такъв подход е ситуационната превенция на престъпността, която се свързва с редуциране на възможностите за извършване на специфични видове престъпления (Shariati & Guerette, 2017, p. 261-268).

Превантивната дейност при този подход включва управление, проектиране и въздействие върху непосредствената среда (Clarke, 1983, p. 225). Според Linden (2007) планирането и анализа е по отношение на специфични криминални ситуации, а приеманите превантивни стратегии съответстват на тази специфични обстоятелства. Когато конкретна ситуация или среда улеснява криминалната активност е походящо внедряването на мерки, които биха затруднили извършването на престъпления в тази ситуация или среда.

Практиката в редица държави показва ефективността на някои мерки в превенцията на престъпността, както е отбелязано от Clarke (1997) и Wortley (1998). Следва да се отбележи, че част от тях са провокирани от развитието на технологиите и дигитализацията на съвременното общество. Физическата охрана на обекти например все повече отстъпва място на наблюдението посредством технически средства, контрол на достъпа и създаване на защитени пространства. А разпространението на престъпления, отличаващи се с масовост и засягащи значим обществен интерес, се ограничава чрез анализ на ситуациите и въздействие върху средата, генерираща възможности за извършването им. За целта се използва ресурса на облачните технологии, живото предаване и други иновативни технически решения.

1. Ситуационна превенция на престъпността

За разбиране на възможностите, които предлага ситуационната превенция на престъпността, в съчетанието ѝ с непрекъснато развиващите се дигитални технологии, следва да се изяснят накратко някои теоретични положения.

В основата на ситуационната превенция на престъпността е теорията за рационалния избор (rational choice theory). Фокусът е върху взаимодействието между мотивирания извършител и средата, благоприятстваща извършването на престъплението (Cornish & Clarke 2003, p. 55-56). С други думи, рационалният избор означава, че престъпникът е оценил както възможните ползи (печалби) от извършване на престъплението, така и рисковете от разкриването и привличането му към наказателна отговорност. Поради това, сред петте основни направления, в които се групират техниките на ситуационната превенция (p. 90) са две, които пряко кореспондират с теорията за рационалния избор, а именно: увеличаването на рисковете от разкриване на извършителя и

ограничаване на възможните ползи от извършване на престъплението.

Тезата за редуциране на възможностите за специфични видове престъпления, чрез увеличаване на рисковете и трудностите за престъпниците и намаляване на наградите от престъпленията, дава възможност за прилагане на различни техники на ситуационната превенция. Подходящо е сравнението на този подход с компютърна програма, която оперира със серии от възможни настройки, позволяващи ѝ да работи в различни режими (р. 79). Базовият режим на програмата е свързан с техниките на ситуационната превенция провокирани от теорията за рационалния избор. По-нататък обаче, концепцията разширява своето приложно поле с разбирането за криминалните ситуации като важен фактор при определяне на новите техники на превантивно въздействие. Стремещт е да се ограничат вредите, причинени от престъпността, чрез промяна на ситуационните фактори в средата, където се извършват престъпленията. Тези условия са най-близките във времето до събитията, свързани с даден вид престъпления и се приема, че могат да бъдат подходящ обект на въздействие.

2. Приложно поле на техниките на ситуационната превенция на престъпността

Редица проучвания показват, че ситуационната превенция на престъпността ограничава разпространението на някои видове престъпност, като например престъпността против собствеността (New Zealand Government, 2017, р. 4). В частност е установена ефективността на охранителните камери при ограничаване на кражбата на моторни превозни средства от паркинги за автомобили. В резултат на поставяне на такива камери на паркинги в определен район се установява ефект на ограничаване на кражбите не само от охраняваните обекти, но и такива в съседство, където реално няма камери, но престъпниците предполагат, че има такива. На следващо място, контролът на достъпа до сгради и помещения, чрез заключващи се врати, е показал своята ефективност при ограничаването на взломните кражби. Ситуационната превенция на престъпността е приложима и при ограничаване на кражбите и грабежите в градския транспорт и други обществени места.

Широко е приложението на дигиталните технологии в ситуационната превенция на електронните престъпления. В практиката са познати следните техники за ограничаване на възможностите за извършване

на компютърни престъпления:

- *увеличаване усилията на престъпниците за достигане до целта* като: контрол на достъпа до данни, сървъри и др., защита на данните в хардуера чрез новите технологии, системи за идентификация, физическа сигурност, управление на портовете и т.н;

- *увеличаване на риска за престъпниците* като: одитиране, дигитално разследване, чекиране на служителите при влизане в сградата, внедряване на системи за откриване на забранено проникване, въвеждане на кодове за достъп и др.;

- *намаляване на ползите за престъпниците от извършване на престъплението* като: криптиране на съобщения за избягване на неоторизиран достъп до тях, класифициране на информацията, поставяне на водни знаци, механизми за изтриване/почистване на информация и др. (Beebe & Rao, 2005, p. 14).

Непосредствената връзка между ситуационната превенция на престъпността и дигиталните технологии намира израз в някои техники, приложими при защитата от престъпни посегателства на бизнес сгради, търговски обекти, жилищни сгради и др. Например „ограждането на целта” (target enclosure) представлява ограничаване на достъпа и защита на периметъра в бизнес сгради, стаи или пространство, коли, жилища или магазини, които съдържат потенциални цели за извършване на престъпления (Australian Institute of Criminology, 2017). „Втвърдяването на целта” (target hardening) е друг ефективен способ на ситуационната превенция, при който се постига устойчивост на вещта при нападение или затруднение за нейното преместване или увреждане. Така наред с традиционното поставяне на здрави врати и прозорци на сградите, „втвърдяването на целта” може да бъде решено и чрез използване на дигитални технологии като: монтаж на алармени системи, специални екрани, оградни системи и др. (Bhunu, 2018).

Във Великобритания организацията techUK, в която членуват около 850 компании, представя редица възможности на ситуационната превенция, чрез съвременни технологии като:

- *онлайн заявяване за престъпления*, с което може да се повиши ефективността в заявяването за извършени престъпления от гражданите;

- *популяризиране на живото предаване на кадри до определени контролни стаи* за спестяване на време и средства за полицията и по-

вишаване на ситуационната осведоменост за дадено населено място или район;

- *разпространение на технологии за цифрова идентичност*, с оглед подобряване на онлайн безопасността и ограничаване на киберпрестъпността;

- *използване на „данни в облак“*, т.е. създаване на облачно хранилище за данни от полицията с цел съхранение, обработване и анализ на информация за извършени или извършващи се престъпления и ефективно управление на ресурсите;

- *повишаване на дигиталната компетентност на правоохранителните органи*;

- *внедряване на иновативни технологии* в дейностите за противодействие на престъпността (techUK, 2016, p. 2).

Широки са възможностите за приложение на ситуационната превенция чрез използване на глобалната мрежа. Според Сесцато (2019) развитието на Интернет осигурява участие в реално време на повече хора в превенцията на престъпността, налагайки нови модели за събиране и разпространение на информация. Престъпление, което се случва на определено локално ограничено място (улица или сграда) може да бъде видяно и от отдалечени наблюдатели, чрез споделянето му в социалните медии. Информацията може да достигне до неограничен кръг лица и да предпази от виктимизиране другите граждани и бизнеса.

Наред с ограничаването на виктимизацията сред населението, заснемането и записването на събитията, свързани с конкретно престъпление предоставя нови възможности за взаимодействие между полицията и гражданите. Такава възможност е например създаването на онлайн портали, където могат да се заявяват извършени или извършващи се престъпления (Home Office, 2016). Целеният резултат от такава мярка е предотвратяване извършването на престъпление или ограничаване на възможностите за извършването му. По този начин се постига бързина на реакцията в конкретна криминогенна ситуация.

На следващо място, мобилните приложения осигуряват достъп на широка аудитория до сайтове и ресурси, което от своя страна създава потенцици за развитие на ситуационната превенция на престъпността. Пример за такива възможности е наблюдението на археологически сайтове за превенция на контрабандата на културно-исторически ценности. При него потребителите могат да заявяват или документират

подозрителна активност в сайтовете, които посещават (Weirich, 2019, p. 155). Такъв подход може да се използва за противодействие и на други дейности на организираната престъпност, доколкото анализът на извършваната дейност и организацията на съответната престъпна мрежа, позволява да се използва моделът на ситуационната превенция на престъпността.

3. Някои ефекти от използването на дигиталните технологии в превенцията на престъпността в България. Модели на ситуационната превенция

В контекста на разглеждания подход за противодействие на престъпността е необходимо изясняването на два основни въпроса. Първо, възможно ли е в превенцията на престъпността в България да бъдат приложени някои от техниките на ситуационната превенция и по отношение на кои престъпления е удачно внедряването на такива техники. Второ, ако съществуват възможности за планиране и организиране на мерки и дейности на ситуационната превенция на престъпността, доколко тези мерки и дейности могат да постигнат ефективност в противодействието на престъпността в България.

За отговор на поставените въпроси е необходимо да се почерпи информация от съществуващата съдебна практика. Анализът на мотивите към присъди по наказателни дела показва например, че в търговските обекти широко се използват камери за видеонаблюдение, с цел защита на собствеността от кражби. Камерите дават възможност за събиране на дигитални данни, които след обработка могат да послужат за извличане на снимкови кадри от видеозаписи за разкриване на извършители на кражби от магазини или джебчийски кражби¹. Само по себе си обаче, видеонаблюдението не може да предотврати извършването на престъпление. Но в случаите, когато собствениците на обекти осигуряват онлайн наблюдение на помещения и сгради в реално време от физическо лице (охранител, служител в търговски обект и др.), криминалната ситуация придобива различни характеристики. Най-важната от тях е, че се създават допълнителни условия за въздействие върху ситу-

¹ Вж. напр.: Мотиви към присъда по НОХД № 3271 по описа за 2019 г. на Районен съд – Варна; Мотиви към присъда по НОХД № 6689 по описа за 2018 г. на Районен съд – Пловдив; Мотиви към присъда по НОХД № 6076 по описа за 2018 г. Районен съд - Пловдив.

ацията по начин, който да затрудни или възпрепятства напълно извършването на конкретно престъпление. Това е така, защото онлайн наблюдението е свързано с увеличаване на рисковете от разкриване на извършителите на престъпления и ограничаване на възможните ползи за тях, доколкото те могат да бъдат възпрени във фазата на опита за извършване на конкретно престъпление². На следващо място, не без значение е възможността чрез онлайн наблюдение да се предотвратят както кражби на стоки и вещи от магазини, така и грабежи, джебчийски кражби или престъпления, извършващи се в непосредствена близост до наблюдавания обект. С други думи се мултиплицира ефекта на ситуационната превенция, целящ ограничаването на възможностите за извършване на престъпление.

Друг способ, използван от фирмите и гражданите за защита на собствеността, е монтирането на алармена система. Той кореспондира с една от техниките на ситуационната превенция - „затвърждаване на целта”. Посредством тази техника се ограничават вредите или се постига отклоняване на извършителя на престъплението. Възможният практически ефект е свързан с ограничаване на вредите не само в охранявания обект, а и в сградата като цяло³. Сама по себе си или в съчетание с видеонаблюдение, алармената система увеличава усилията за извършване на престъплението, а също така и рисковете за неговия извършител от разкриването му.

По-нататък, специфика разкриват и някои криминални ситуации, свързани с кражбите от мази в жилищни кооперации или къщи във вилните зони на градовете. В практиката на извършителите е след присвояване на вещите, те да бъдат продадени в пунктове за изкупуване на метали, с цел реализиране на печалба при запазване на анонимността. Един от способите, използвани от органите на МВР за противодействие на този вид престъпления, е извършването на проверки в пунктовете за изкупуване на метали. Основанието за организиране на превантивните мероприятия е зачестяването на сигналите за подобен вид престъпления, като в някои случаи се стига до разкриване на из-

² Вж. напр.: Мотиви към присъда по НОХД № 1492 по описа за 2018 г. на Районен съд – Варна; Мотиви към присъда по НОХД № 630 по описа за 2018 г. на Районен съд – Сливен.

³ Вж. напр.: Мотиви към присъда по НОХД № 3271 по описа за 2019 г. на Районен съд – Варна.

вършителите⁴. Посочените мероприятия обаче не могат да осигурят постоянен превантивен ефект, посредством въздействие върху криминалните ситуации. По-решителна намеса би могла да бъде постигната чрез ситуационната превенция на престъпността, посредством увеличаване на риска за извършителите и ограничаване на ползите от извършване на престъплението. Така например, ако в пунктовете за изкупуване на метали се поставят камери за онлайн наблюдение, те биха осигурили перманентна възможност на полицейските служители да установяват криминално проявени лица при опитите им за продажба на откраднатите вещи.

Друга криминална ситуация, свързана с разпространен вид престъпление е извършването на джебчийски кражби в автобусите на градския транспорт. Струпването на много лица на ограничено място, възможността за близък контакт с жертвите, използването на тяхната разсеяност, създава благоприятни възможности за извършване на набелязаното престъпление. Видеокамерите, монтирани в автобусите на градския транспорт в някои градове имат за цел да ограничат унищожаването или повреждането на имущество на фирмата, както и пътуването на пътници без билет. Очевидно е, че във видеозаписите могат да се открият данни и от други престъпления, извършени в автобуса като например джебчийски кражби и грабежи. Посочените записи могат да послужат за евентуално разкриване и привличане към отговорност на извършителите на престъпления, но не и за предотвратяване извършването на конкретно престъпление. В този смисъл, анализът на ситуацията показва, че има допълнителен ресурс в лицето на съществуващата система за разписание на градския транспорт в реално време. Двата източника на информация могат да осигурят своевременна намеса на органите на МВР за предотвратяване бягството на извършителя при слизането му от автобуса. Посредством насочване на видеонаблюдението към контролен център и установяване местонахождението на превозното средство в реално време, извършителят на престъплението може да бъде задържан от полицията на първата подходяща спирка на градския транспорт, а вредите за жертвата да бъдат напълно възстановени. Мултиплициращият ефект от тази практика би могъл да се свърже с ограничаване на престъпленията в автобусите на градския транс-

⁴ Вж. напр.: Мотиви към присъда по НОХД № 253 по описа за 2018 г. на Районен съд – Търговище.

порт, поради увеличаване на рисковете и отнемане на ползите от евентуалното им извършване.

На следващо място, превенцията на престъпленията в киберпространството, трафика на хора, сексуалната експлоатация и др. изисква бърза и решителна намеса за ограничаване на вредите, а в определени случаи - и за непосредствена защита на живота и здравето на гражданите. Такава намеса може да бъде постигната чрез създаване на портали за онлайн заявяване за извършени престъпления. За разлика от съществуващата практика за подаване на сигнали за престъпления и/или корупционни практики⁵, при онлайн заявяването са налице допълнителни предимства. Те са свързани с предаването на информация под формата на видео, снимки или документи в реално време и възможността за своевременна намеса на компетентните органи за борба с престъпността.

Посочените примери илюстрират някои възможности за прилагане на ситуационната превенция на престъпността в България. Тяхната интерпретация насочва към необходимите стратегиите, чрез които тези възможности да бъдат внедрени в практиката, а именно:

- провеждане на системен анализ на съдебната практика, с цел дефиниране на подходящите за въздействие криминални ситуации и ресурсите на институционалната и обществената среда, които могат да бъдат използвани за превенция на престъпността;

- разширяване на способите за използване на онлайн технологии от органите на МВР и другите компетентни органи за противодействие на престъпността;

- организиране на кампании за информиране на гражданите и бизнеса относно подходящите средства за защита на собствеността от престъпни посегателства.

Заклучение

Настоящото изложение илюстрира някои възможности за прилагане на техниките на ситуационната превенция за противодействие на съвременната престъпност. Те могат се използват по отношение на конкретни криминални ситуации, в сравнително кратки срокове в съ-

⁵ Вж.: <https://mvr.bg/nocorr>; <https://www.cybercrime.bg/bg/contacts>; <https://antico.ription.government.bg/content.aspx?p=12>; <https://nap.bg/page?id=635>; <https://www.minfin.bg/bg/214> и др.

четание с дигитални технологии. Разбира се трябва да се подчертае, че ситуационната превенция е само един от възможните превантивните подходи. Той не може да замени дългосрочните превантивни стратегии, свързани с осигуряване на образователни услуги, социално подпомагане, трудова и социална интеграция, явяващи се част от общосоциалната превенция на престъпността.

References

1. Beebe, N. and Rao, V. (2005) Using Situational Crime Prevention Theory to Explain the Effectiveness of Information Systems Security, Proceedings of the 2005 SoftWars Conference, Las Vegas, NV, Dec 2005.
2. Bhunu, P. (2018) Talking Security: Situational crime prevention techniques. [Online] Available from: <https://www.sundaynews.co.zw/talking-security-situational-crime-prevention-techniques/>.
3. Ceccato, V. (2019) Special Issue: Crime and Control in the Digital Era. Criminal Justice Review, Vol. 44(1).
4. Clarke, R. (1983) Situational Crime Prevention: Its Theoretical Basis and Practical Scope. Crime and Justice: An Annual Review of Research, Vol. 4, University of Chicago Press.
5. Clarke, R. (1997) Situational Crime Prevention. Successful Case Studies. Second Edition. Harrow and Heston Publishers, New York.
6. Cornish, D. And Clarke, R. (2003) Opportunities, Precipitators and Criminal Decisions: A Replay to Worley`s Critique of Situational Crime Prevention. Crime Prevention Studies, vol. 16, pp. 55-56. [Online] Available from: https://popcenter.asu.edu/sites/default/files/Responses/crime_prevention/PDFs/Cornish&Clarke.pdf.
7. Australian Institute of Criminology (2017) Crime prevention approaches, theory and mechanisms. [Online] Available from: <https://aic.gov.au/publications/rpp/rpp120/crime-prevention-approaches-theory-and-mechanisms>.
8. Tech UK (2016) Digital Policing: The Future of Modern Crime Prevention. [Online] Available from: [https://www.techuk.org > security > download > file](https://www.techuk.org/security/download/file).
9. Linden, R. (2007) Situational Crime Prevention: Its Role in Comprehensive Prevention Initiatives IPC Review, Volume 1, p. 147. [Online] Available from: https://www.researchgate.net/profile/Rick_Linden/publication/252139648_Situational_Crime_Prevention_Its_Role_in_Compr

ehensive_Prevention_Initiatives/links/55e07a7c08ae6abe6e88edb6.

10. Home Office (2016) Modern Crime Prevention Strategy. [Online] Available from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/509831/6.1770_Modern_Crime_Prevention_Strategy_final_WEB_version.pdf.

11. New Zealand Government (2017) Situational Crime Prevention. [Online] Available from: <https://www.justice.govt.nz/assets/Documents/Publications/Situational-Crime-Prevention.pdf>.

12. Shariati, A. and Guerette R. (2017) Situational Crime Prevention. Preventing Crime and Violence. [Online] Available from: https://www.researchgate.net/publication/311251189_Situational_Crime_Prevention/link/5ad4c75b458515c60f545b0b/download.

13. Weirich, C. (2019) Situational crime prevention of antiquities trafficking: a crime script analysis. University of Glasgow. [Online] Available from: https://pdfs.semanticscholar.org/89bf/945d437c9277b7ac6f0f60a43050687cc040.pdf?_ga=2.258489922.915825165.1579262151-547754630.1578983487.

14. Wortley, R. (1998). A two-stage model of situational crime prevention. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 7.

**ПРИНЦИПИ НА ЕЛЕКТРОННОТО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ –
ПРАВНИ РАМКИ И ЕТИЧНИ АСПЕКТИ
PRINCIPLES OF THE ELECTRONIC HEALTHCARE –
LEGAL FRAME AND ETHICAL ASPECTS**

*Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет – Варна
ina_yolova@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD
University of Economics – Varna
ina_yolova@ue-varna.bg*

Abstract

The report analyses the essence of the principles of electronic healthcare as a priority European politics. Though clarification of the leading and stated in the strategic documents tendencies and directions of establishing and development are clarified their character, specificities and application guarantees.

Based on the exposition are made conclusions for the importance of the principles, in the frames of their normative regulation as well as guaranteeing of ethic norms in social relations.

***Key words:** electronic healthcare, health systems, eHealth.
JEL Code: K32*

Въведение

Електронното здравеопазване е водеща европейска политика, която като подчинена на Стратегията за единен цифров пазар на Европа, и философията му за оперативната съвместимост на стандартите на цифрови технологии е ориентирана към рязко повишаване качеството на здравни услуги и достъпа до лечение. Базирано на системите за обмен на информация и интегрирана система на здравни записи, електронното здравеопазване е насочено към радикална промяна във философиите и принципите на здравната грижа и качествено различни аспекти на предоставяне на медицински услуги, профилактика и превенция на здравето. Същевременно, трайното му установяване като политики на здравните системи изправя пред сериозни предизвикателства идеологията на базисни правни принципи и различни инструменти за рефлексия на нормите върху основни граждански права и свободи.

Цел на настоящият доклад е да изследва същността на принципите, в тесен, но и като цяло тенденциите на електронното здравеопазване в широк смисъл, като водеща европейска политика. Посредством изясняване на основните и залегнали в стратегическите документи тенденции и посоки на установяване и развитие се изясняват техният характер, специфики и гаранции за прилагане.

За реализиране на посочената цел се извеждат и следните **няколко задачи**:

- Очертаване рамката на установените предвид общностните политики принципи на електронното здравеопазване,
- Обобщаване регулаторните механизми на тенденциите, рецепирани в отделни стратегически документи и разпоредби на националната правна система,
- Извеждане на характерни изводи относно спецификата и тенденциите по установяване на принципите и рефлексията им върху някои аспекти на социалния механизъм и механизмите за защита на човешките права.

В посочените рамки и изследването се фокусира върху водещи аспекти на принципите и общите политиките, чрез систематическото им обобщаване, без детайлност и изчерпателност в изложението, а с акцент анализиране на нуждата от качествена, работеща, и най-вече - етично ориентирана правна рамка.

Като методологическа основа за провеждане на изследването са ползвани комплексно сравнителноправен и аналитичен подход.

1. Обща рамка на европейските политики и принципи в сферата на електронното здравеопазване

От първият план на действие в областта на електронното здравеопазване, приет през 2004 г. (Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions e-Health - making healthcare better for European citizens: An action plan for a European e-Health Area, Brussels, 30.4.2004 COM (2004)), процесите по развитието му като трайно установяване на ефективна и работеща система следва тенденция на развитие в редица общностни документи. По - важни в тази насока са Заключенията на Съвета относно безопасни и ефикасни здравни услуги чрез електронно здравеопазване (eHealth), ОВ С 302,

2009г., Директива 2011/24/ЕС, предвиждаща създаване на мрежа от национални органи, отговорни за електронното здравеопазване с цел оптимизиране на оперативната съвместимост между електронните системи за здравеопазване и непрекъснатостта на грижите и достъпът до безопасно и качествено здравно обслужване, Съобщението на Комисията „План за действие за електронно здравеопазване за периода 2012-2020 година -иновационно здравно обслужване през 21-ви век“, 2012 г., Резолюцията на Европейския парламент относно плана за действие за електронно здравеопазване за периода 2012-2020 година -иновационно здравно обслужване през 21-ви век, 2014, Съобщението на Комисията „План за действие на ЕС за електронно управление през периода 2016-2020 г. Ускоряване на цифровото преобразуване на управлението“, 2016 г. и др.

На национално ниво, в синхрон с общностните политики се приемат поетапно и в систематика различни актове и стратегически документи по цифровизация на здравеопазването. В основата си те се установяват в Националната здравна стратегия 2014-2020, (21.12.2013 г.), Програма за развитие на електронното здравеопазване (2014), Пътна карта към програмата за развитие на електронното здравеопазване (2014 г.), Национална здравна стратегия 2020 (Политика 2.6 "Развитие на електронно здравеопазване"). Общите насоки и очертани рамки са реципирани и в отделни разпоредби, касаещи основно процесите по изграждане на Националната здравно информационна система. (Andreeva and Yolova., 2020, pp. 28-37) .

Налице е разширена и нарастваща тенденция по трайно установяване на правни рамки по оперативна общностна съвместимост на ефективни, електронно базирани здравни системи, гарантиращи равенство, достъпност, експертна медицинска грижа, но и стриктен нормативен механизъм с човешко лице.

Базисни за развитие принципите на електронното здравеопазване са установените през 2001 г. от Гюнтер Айзенбах (Eysenbach, 2001,3(2):e20) (Galeva, S., Danova, N., Grigorov, 2018 №1, pp. 25-26) **10** „e“ на електронната здравна система (e-health). В частност те са: **ефикасност (Efficacy)**, подобряване на качеството на обслужване (**Enhancing quality of care**), основано на доказателства (**Evidence based**), овластяване на потребителите и пациентите (**Empowerment of consumers and patients**), насърчаване (**Encouragement**) на нови тип

отношения между пациента и здравния професионалист, изграждане на партньорство, където решенията се взимат заедно, образование (**Education**) на лекарите (продължаващо медицинско образование) и потребителите (здравно образование, специално подготвена информация за профилактика) чрез онлайн източници на знание, осигуряване на възможност (**Enabling**) за обмен и комуникация на информация между здравните заведения по стандартизиран начин, разширяване (**Extending**) обхвата на здравните грижи извън конвенционалните граници, етика (**Ethics**) и равнопоставеност (**Equity**).

На базата на заложените изисквания са и формулираните и реципираните в отделни общностни документи и стратегии принципи на електронното здравеопазване, които могат да бъдат обобщени в следните няколко насоки:

1. **Ефективност** – чрез непрестанно повишаване качеството и обема на здравните услуги, при минимизиране на административната тежест, отсъствие на дублиране в медицинските дейности и намалени здравноосигурителни разходи,

2. **Качествено здравно обслужване** – с достъпните и развиващи се механизми от интегрирани здравни досиета и възможности за обмен на експертна информация в реално време до телемедицина, здравни грижи от разстояние, роботизирана хирургия, роботизирани медицински устройства и вариации на иновациите, свързани с т.нар. виртуален физиологичен човек,

3. **Базирана на доказателства медицина** с оптимални варианти за вземане на адекватни здравни решения, широки рамки на профилактика и превенция на здравето при пряко ангажиране отговорността на пациента,

4. **Равнопоставен достъп и адекватен и възможен избор на здравни услуги, недискриминационност в подходите, способите и начините за прилагане на лечение**

5. **Насърчаване** на качествено различна връзка между лицата и институциите, основани на доверие, сътрудничество, равнопоставеност в ангажиментите, облекчена административна тежест и за двете страни,

6. **Адекватна, утвърждавана и като знания и в синхрон за разбирането на учене през целия живот подготовка на здравни кадри, включително и такава, допускаща обучение за употреба на хирургически работи при спазването на принципа на наблюдаваната автоном-**

ност,

7. **Оперативна съвместимост** на информационните системи в здравеопазването,

8. **Еднакво качество** на здравните грижи, независимо от географското положение на лечебното заведение и националност на пациента,

9. **Етичност** в отношенията на участващите лица, касаещи поверителност, нужда от прозрачност, информирано съгласие и конфиденциалност,

10. **Равенство в достъпа**, неограничимо по географски, национален, социален или етнически признак.

Доразвитие на тези принципи са транспонирани и в националното ни законодателство, вследствие на стратегиите и документи по въвеждане на електронно здравеопазване. Така, предвид изграждането на Националната здравноинформационна система, в текста на чл. 28г. (Нов - ДВ, бр. 102 от 2018 г., в сила от 01.01.2019 г.) от Закона за здравето се посочва, че създаването и поддържането ѝ следва да се извършва въз основа на принципите гарантиране на актуалност и точност на предоставените и съхраняваните данни, осигуряване на подходяща среда за обмен на данни, гарантиране на регламентиран достъп до данните в електронната информационна система при спазване изискванията на закона, осигуряване на оперативна съвместимост и информационна сигурност.

2. За някои етични аспекти на политиките на електронно здравеопазване

Трайно налагана тенденция в доразвитие на общностните и национални политики в сферата на електронното здравеопазване обаче засягат категорично и при това утвърждаващо се и важни етични аспекти, които могат да бъдат установени на няколко характерни нива. От една страна, и нормативната рамка, и практиките по развитие на новия тип системата на здравни грижи дава основание да се констатира нарастващото влияние на т.нар индивидуализиран модел на здравеопазване, познато като „здравеопазване на четирите П“, посочено в Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Въздействие на цифровата революция в областта на здравеопазването върху здравето осигуряване“ (становище по собствена инициатива) (2017/С 434/01). Основано в значителна степен на самонаблюдение-

то, профилактиката и приноса на пациента в ангажиментите на собственото му здраве, то се базира на четири характеристики, а именно:

- Принос: чрез създаване и проследяване на медицински данни от самите пациенти, чрез нарастващ брой свързани устройства за проследяване на състоянието от вида на Blue bottom и Self data,
- профилактика: осъзнато и активно поддържането на добро здравословно състояние, ориентирано в значителна степен към превенция на здравето и в по-малка към лечение и здравна грижа,
- персонализиране – чрез управление на поток от данни и избор на възможно най-адекватен модел на лечение,
- предсказуемост – при максимален прогностичен капацитет, включително и чрез цифровизацията на човешкия геном. Така, от една страна, със своя прогностичен потенциал декодирането може да предложи съвсем ново измерение на превантивния подход, но същевременно разкрива вероятността от риск за здравето и всички свързани с това сериозни предизвикателства в областта на здравното осигуряване.

Персонализираното здравеопазване категорично измества фокуса на традиционната медицинска грижа от избор на оптимални варианти за лечение до пряка ангажираност и отговорност на пациента за собственото му здраве. Като основан на концепция за холистичен подход и в по-малка степен на лечението, за разлика от традиционната и позната досега медицина, то превръщайки лицата от субекти в обект на контрол и наблюдение (Andreeva and Yolova, 2018) променя рязко етичните рамки на ниво поверителност, отсъствие на конфиденциалност, уязвими варианти за пряк търговски контрол, наблюдение и възможност за технологично влияние. Така съвсем резонно в документа Гражданскоправни норми за роботиката. Резолюция на Европейския парламент от 16 февруари 2017 г., съдържаща препоръки към Комисията относно гражданскоправни норми за роботиката (2015/2103(INL)) (2018/C 252/25) се обръща внимание например на риска, свързан с възможността интегрираните в човешкото тяло киберфизични системи да се окажат обект на хакерски атаки или да бъдат изключени, или паметта им да бъде изтрита, с пряка рефлексия - застрашено човешко здраве и дори и човешки живот.

От друга гледна точка, правилното прилагане на принципа на етика, в тесен смисъл предполага стриктно изграждане на надеждни и гарантирани системи за контролиран достъп до пациентските данни с

цел предотвратяване на възможността те да бъдат използвани от трети, неангажирани страни по начин, не само нарушаващ основни човешки права, но и застрашаващ пространството на личната информация.

Сериозни етични проблеми, свързани с принципите на здравеопазването са налице и при употреба на киберфизични системи за медицински грижи, при отсъствие все още на гарантирано ниво на възможности за надзор и стабилни гаранции за правилен и навременен човешки контрол. Затова в препоръка на цитирания документ, Комисията не без основание апелира към незабавното създаване в болници и други здравни институции на комитети по етика във връзка с роботите, с цел съдействие при разрешаването на необичайни, сложни етични проблеми, свързани с въпроси, засягащи грижите и лечението на пациентите. Последното следва да касае както употребата на роботизирана хирургия, така и медицински приложения като роботизирани протези и жизненоважни медицински уреди, предполагащи непрекъсната поддръжка на софтуера по начин, гарантиращ както устойчивост, полезност, така и ненамеса от външни лица

И не на последното място – гарантиране еднаквото приложение и достъпа на всички до възможностите на цифровите платформи не следва да изостава, а напротив – непрекъснато да акцентира на разбирането, че при отсъствие на равнодостъпност е налице негативен процес на приоритиране, трайна дискриминация на социални групи, ненадеждност в правните рамки за защита на базисни човешки права.

Заклучение

Цифровизираното здравеопазване като сериозно предизвикателство пред здравните и здравноосигурителните системи налага непрекъснати, спешни и адаптивни решения от органите на всички нива за установяване на базисни, но работещи правила и принципи, гарантиращи универсалност и оперативна съвместимост. В посочения смисъл не следва да се пропуска, че докато механизмите на правния ред се създават като работещи с нужните инструменти на нормите и контрола, то етичните аспекти на проблематиката все още търсят своите адекватни отговори. В този смисъл въпросите пред етичната дилема са повече от поставените решения. Гарантиране правата на личността, ненамесата в пространството на индивида, границата между морала и правния ред, и най – вече - неотменимата възможност на всеки да получи нужната и

навременна медицинска помощ са новите предизвикателства пред дигиталното здравеопазване. Адекватното и навременно гарантиране на разбирането за равенство и равнодостъпност, за индивидуална свобода и контролирани свободи следва да се търси непрекъснато и то както с инструментите на правния механизъм, така и с правилата на етичния императив - спешно и по начин недопускащ отстъпление от извоюваното за всички справедливо и достойно съществуване.

References

1. Andreeva, A., Yolova, G., (2018). *Tendentsii pri antidiskriminatsionnite politiki v sferata na zdravnoto osiguryavane v usloviyata na digitalnoto obshtestvo*. Varna, Zashchita sreshtu diskriminatsiyata: Pravna uredba, problemi i tendentsii: Sbornik s dokladi ot natsionalna nauchna konferentsia

2. Andreeva, A., Yolova, G., (2020). Izgrazhdane na Natsionalnata zdravnoinformatsionna sistema - tendentsii i pravna ramka. Meditsinski menidzhmant i zdravna politika, Sofia : Meditsinski universitet - Sofia, Tom 51, pp. 28-37.

3. Eysenbach, G., (2001), 3(2):e20. *What is e-health?*. н.м., Med Internet Res

4. Galeva, S., Danova, N., Grigorov, E. (2018) №1. Elektronizatsia na zdравеопазването v Bulgaria. Godishnik po bolnichna farmatsia , Tom IV, pp. 25-26.

5. Stanovishte na Evropeyskia ikonomicheski i sotsialen komitet otносno „Vazdeystvie na tsifrovata revolyutsia v oblastta na zdравеопазването varhu zdravnoto osiguryavane“ (stanovishte po sobstvena initsiativa)(2017/C 434/01) - <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2017:434:SOM:BG:HTML>

6. Grazhdanskopravni normi za robotikata. Rezolyutsia na Evropeyskia parlament ot 16 fevruari 2017 g., sadarzhashta preporaki kam Komisiyata otносno grazhdanskopravni normi za robotikata (2015/2103(INL))(2018/C 252/25) - <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52017IP0051>

**ДИНАМИКА НА ИНДИКАТОРИТЕ ЗА ОЦЕНКА
НА НАПРЕДЪКА НА БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА
НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СТЪЛБ НА СОЦИАЛНИТЕ ПРАВА¹**

**DYNAMICS OF THE INDICATORS FOR ASSESSING
THE PROGRESS OF BULGARIA IN THE CONTEXT
OF THE EUROPEAN PILLAR OF SOCIAL RIGHTS**

Доц. д-р Маргарита Шопова

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

m.shopova@uni-svishtov.bg

Ас. д-р Евгени Овчинников

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

e.ovchinnikov@uni-svishtov.bg

Assoc. Prof. Margarita Shopova, PhD

“D. A.Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria

m.shopova@uni-svishtov.bg

Assist. Prof. Evgeni Ovchinnikov, PhD

“D. A.Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria

e.ovchinnikov@uni-svishtov.bg

Abstract

In the current paper we clarify the nature of the indicators on which the European pillar of social rights is constructed. We present the informational aspects for their statistical research, based on official statistical data, published by Eurostat. We use the coefficient of autodetermination to identify the patterns in the dynamics of the indicators and to evaluate the potential for their econometric modelling.

Key words: European Pillar of Social Rights, scoreboard for monitoring ‘societal progress’, coefficient of autodetermination.

JEL Code: C22, D63.

Въведение

През последното десетилетие, въпреки усилията на правителствата, насочени към подобряване на икономическите и социалните усло-

¹ Докладът е подготвен по Проект №1-2020 на Института за научни изследвания на Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов. Участието на авторите при написването му е както следва: доц. д-р Маргарита Шопова – въведение, точка 1, точка 2; ас. д-р Евгени Овчинников – точка 3 и заключение.

вия за населението, има процеси, които ограничават постигането на желаните резултати, напр. засилващият се миграционен натиск, неблагоприятните демографски тенденции, непреодолените социални последици от финансовата и икономическата криза и др. Икономически последици както за всяка държава поотделно, така и за Съюза като цяло ще има и пандемията от COVID-19. Тези предизвикателства неминуемо се отразяват върху начина на живот и социалния статус на европейците и са предпоставка за накърняване на техните социалните права, задълбочаване на доходното неравенство, увеличаване на дългосрочната и младежката безработица, нарастване на риска от бедност на големи групи от населението, ограничаване на достъпа до здравни грижи и т. н. Отчитайки съвременните предизвикателства пред социалната политика, идеите на европейския социален модел са вплътени в Европейския стълб на социалните права².

Обект на изследване на доклада е Европейският стълб на социалните права като рамка на социалното измерение на политиката на Европейската комисия за изграждането на по-приобщаващ и по-справедлив икономически и паричен съюз. **Предмет** на изследване са индикаторите, чрез които се оценява напредъкът на всяка държава в съответствие с принципите на Европейския стълб на социалните права. **Цел** на разработката е да се изследва динамиката на индикаторите за България през периода 2005-2018 г.

1. Принципите на Европейския стълб за социалните права – теоретична база за статистическото изследване на социалните права

Разработването на Европейски стълб за социалните права, който да е сърцевината на европейския социален модел, е инициатива на Жан-Клод Юнкер, председател на Европейската комисия за периода 2015-2019 г. Той представя своята идея през септември 2015 г. в първата си реч за състоянието на Европейския съюз. След проведени консултации между държавите членки, институциите на ЕС, социалните партньори и гражданското общество, с Резолюция от 19 януари 2017 г. (2016/2095(INI)). Европейският парламент призовава да се изготви предложение за Европейски стълб на социалните права. Този ангажи-

² За стегнатост на стила и яснота в следващото изложение ще се използва и „Стълбът“.

мент е изпълнен и на 26 април 2017 г. с документ на Европейската комисия Стълбът е представен и е очертан пътят за неговото изпълнение (European Commission, 2017a). Официалното провъзгласяване на Стълба е извършено на 17 ноември 2017 г. в Гьотеборг (Швеция) по време на първата Социална среща на върха за справедливи работни места и растеж.

Европейският стълб за социалните права има стратегическо значение за изграждане на справедливи социални системи и добре функциониращи пазари на труда в Европейския съюз. В него е въплътено социалното измерение в стратегическите програми на Европейската комисия и се установяват социални стандарти. Той може да се разглежда като референтна рамка, чрез която се гарантират социалните права на европейските граждани в средносрочен и дългосрочен план. С него се акцентира върху изграждането на добре функциониращи пазари на труда и системи за социална подкрепа, отговарящи на реалностите и потребностите на настоящото столетие и се подпомага процесът на сближаване между европейските държави в осигуряването на по-добри условия на живот и труд на населението. Стълбът се основава на съществуващото законодателство както на ниво ЕС, така и на международно ниво.

Принципите на Европейския стълб на социалните права имат основополагащо значение за изграждането на по-справедлив икономически и паричен съюз като политически приоритет на Европейската комисия. Въпреки че са правно необвързващи, те подпомагат извършването на необходимите икономически, технологични и социални промени, породени от цифровата революция и внедряването на съвременните технологии. Формулирани са 20 основни принципа, които обхващат три взаимносвързани аспекта на социалните права (European Commission, 2017a):

- Предоставяне на **равни възможности и достъп до пазара на труда** чрез развиване на умения за учене през целия живот, активна подкрепа на заетостта, липса на полови, етнически и др. различия в достъпа, условията и заплащането на труда;

- Гарантиране на **справедливи условия на труд**, чрез които се създават благоприятни предпоставки за сигурна и гъвкава заетост, справедливи възнаграждения и провеждане на социален диалог с участието на работодателите и в крайна сметка се постига баланс между

правата и задълженията на заетите;

- Осигуряване на **социална закрила и приобщаване** на цялото население чрез достъп до здравеопазване и обезпечаване на минимален доход, както и обществена подкрепа за всички уязвими групи – деца, безработни, възрастни хора, хора с увреждания, бездомни хора.

Принципите на Европейския стълб на социалните права се подкрепят от законодателни инициативи на равнище ЕС. Държавите-членки ги спазват, като ги адаптират в националните си законодателства. Напълно естествено е при това транспониране да се отчитат равнището на социално-икономическото развитие, традициите и особеностите на социалните системи на отделните държави.

2. Информационни аспекти на статистическото изследване на социалните права

Резултатността от действията за осъществяване на целите за възможностите за равен достъп до пазара на труда и ефективна социална защита на всички уязвими обществени групи, заложен в принципите на Европейския стълб на социалните права е необходимо да има своите количествени измерения. За целта е формирана система от показатели, предназначени за наблюдение на тенденциите и постигнатия „социален напредък“³ във всяка страна поотделно (European Commission, 2017b). Те са обособени в три групи, съответстващи на аспектите на социалните права, формулирани в Стълба. Въз основа на неговите основополагащи принципи са обособени 12 области, които позволяват количествена измеримост. За всяка от тях са избрани един или два *основни* и няколко *допълнителни показатели*. Така се образува система от над 40 индикатора. Предвид ограничения обем на доклада, в следващото изложение са представени и анализирани само основните от тях.

Основният източник на данни за тях са различни наблюдения на Евростат, като Наблюдението на работната сила (EU-LFS), Наблюдението на доходите и условията на живот (EU-SILC), Изследването на използването на ИКТ от домакинствата и физическите лица и др. Информация се предоставя и от други служби на Европейската комисия,

³ Дефинира се като способност за подобряване и поддържане на благосъстоянието и възможностите чрез създаване на условия хората да разгърнат потенциала си и да задоволят основните си потребности (European Commission, 2017b, p. 2).

като Генералните дирекции „Заетост, социални въпроси и приобщаване“ и „Съобщителни мрежи, съдържание и технологии“. Използват се и резултати от международното изследване на функционалната грамотност на учениците, известно като Програма за международно оценяване на учениците (PISA), които са част от базата данни на ОИСП.

Равните възможности и достъп до пазара на труда се изследват чрез следните показатели:

1. Рано напуснали образование и обучение. Характеризира относителния дял на лицата на възраст 18-24 години, завършили най-много основно образование и неучастващи в процеси на образование и обучение през последните 4 седмици, вкл. наблюдаваната седмица, от населението на същата възраст. Изследването се извършва по признака „пол“.

2. Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта. Има се предвид заетостта на пълно работно време и се определя като разлика между коефициентите на заетост⁴ на мъжете и жените на възраст 20-64 г. Макар, че равенството между половете е порелевантно на еднаквото заплащане при еднакъв труд, изборът за основен на разглеждания показател при оценка на равнопоставеността на половете за достъп до заетостта е свързан с по-лесния достъп до данни за това изследване.

3. Неравенство в разпределението на дохода (S80/S20) се представя като отношение на еквивалентния нетен общ доход, получен от 20% от населението на страната с най-високи доходи (първи квантил) и 20% от населението на страната с най-ниски доходи (последен квантил). Както е известно, така се измерва подоходната диференциация на населението и е възможна оценката на резултатността на провежданата социална политика. Изследването се извършва по признака „пол“.

4. Население в риск от бедност или социално изключване е комплексен измерител и се изчислява на базата на три съставни индикатора: относителният дял от населението на лицата, изложени на риск от бедност; относителният дял от населението на лицата, които живеят в материални лишения; относителният дял от населението на лицата, които живеят в домакинства с нисък интензитет на икономическа активност. Лицата се броят само веднъж, дори да присъстват в няколко

⁴ Коефициентът на заетост се изчислява чрез разделяне на броя на заетите лица на възраст 20-64 г. на броя на населението на същата възраст.

поиндикатора⁵. Изследването се извършва по признака „пол“.

5. Относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години. Изследването се извършва по признака „пол“ и обхваща младите хора, които не са заети през наблюдавания период и не участват в процеси на образование или обучение през последните 4 седмици, вкл. наблюдаваната седмица. Изчислява се в процент спрямо населението на същата възраст. Резултатите от анализа имат важно значение за предприемането на подходящи мерки за ограничаване на риска от бедност и социално изключване на младите хора.

За характеризирание на **динамичните пазари и справедливите условия на труд** се използват следните индикатори:

6. Коефициент на заетост. Значенията му са частно между броя на заетите лица на възраст 20-64 г. и общия брой на населението на същата възраст.

7. Коефициент на безработица. Представява относителният дял на безработните лица на възраст 15-74 г. от икономически активното население.

Последните два показателя се изчисляват по признаците „пол“, „възраст“ и „степен на завършено образование“⁶. Резултатите от анализа им обуславят избора на мерки, които да гарантират равен достъп до пазара на труда и провеждането на активна политика с цел намаляване на риска от ограничаване на социалните права на населението поради бедност и социално изключване.

8. Участие в активни мерки на пазара на труда. Изчислява се като процент на участващите в постоянни активни мерки от общия брой на лицата, които са в неравностойно положение на пазара на труда (безработни, заети в риск и неактивни) и искат да работят. Мерките на политиката на пазара на труда обхващат действията на правителството или публични институции, които осигуряват временна подкрепа и целят активизиране на групите в неравностойно положение на пазара на труда.

9. Реален брутен разполагаем доход на домакинствата. Използва се за оценка на финансовия потенциал на домакинствата и се изчислява на глава от населението по стандарт на покупателната способност. За целта некоригираният брутен разполагаем доход на сектор

⁵ За подробности относно индикатора: (Shopova, 2018, p. 462).

⁶ Възможности за изследването им: (Varbanov, 2014).

„Домакинства и нетърговски организации, обслужващи домакинствата“ се разделя на броя на населението и на индекса на цените по отношение на разходите за крайно потребление на домакинствата при база 2008 г. (2008 г.=100%).

10. Възнаграждение на наетите за отработен час. Позволява да се оцени заплащането на работната сила чрез средното обезщетение за отработен час. То се получава като брутните възнаграждения и заплати, заедно с осигурителните вноски на работодателите (в национална валута или в евро) се разделят на общия брой отработени часове от всички наети.

Възможностите за **обществена подкрепа / социална защита и приобщаване** се оценяват чрез трета група показатели:

11. Въздействие на социалните трансфери (различни от пенсии) за намаляване на бедността. Той дава обективна оценка за ефекта от предоставяните обезщетения от системата за социална защита. Изчислява се по признака „пол“ като разлика между относителния дял на лицата, изложени на риск от бедност, преди и след социалните трансфери.

12. Деца на възраст до 3 години, посещаващи детски градини. Той представлява относителният дял от децата до 3-годишна възраст от тези на същата възраст, за които се полагат професионални грижи извън семейството повече от 1 час седмично, без да се прилага полов признак. По-големите значения на този показател са критерий за равнопоставеност на половете на пазара на труда.

13. Самооценка на неудовлетворената необходимост от медицинска помощ. Той представя относителния дял на лицата на 16 и повече навършени години, живеещи в обикновени домакинства, които не са получили преглед или лечение. Значението на показателя обобщава субективните мнения на респондентите относно липса на необходимост от медицинска помощ или отказ от нея поради финансови ограничения, наличие на списък на чакащите или локация на здравната грижа или живеят на отдалечено място.

14. Равнище на цифровите умения на лицата. Оценява се дигиталната компетентност на лицата на възраст 16-74 г. в четири специфични области на използването на информационните и комуникационните технологии – информационни умения, комуникационни умения, решаване на проблеми и създаване на съдържание. Показателят предс-

тавлява относителният дял на лицата на възраст 16-74 г., които притежават двете най-високи степени на дигитални умения от населението на същата възраст и се изчислява по признака „пол“.

Наличието на обща методология, по която се провежда статистическото изследване във връзка с Европейския стълб на социалните права позволява извършването на сравнения между страните от ЕС. Резултатите от тях са база за оценяване на възможностите за намаляване на различията между страните-членки и сближаване между тях. Резултатите от изчислените показатели се вземат предвид в цикъла на координиране на икономическите и фискалните политики в ЕС (известен като европейски семестър).

3. Анализ на динамиката на индикаторите за оценка на състоянието на социалните права в България

Динамиката на индикаторите за оценка на състоянието на социалните права в България за периода 2005 – 2018 година⁷ е изследвана чрез методология за оценка на коефициента на автодетерминация, предложена в (Ivanov, 2010). Коефициентът е обобщен измерител на вътрешните закономерности в развитието на динамичните редове. Чрез него се извлича информация както за систематичните и случайните компоненти, така и за тяхното моделиране и прогнозиране.

Основно изискване при оценката на коефициента на автодетерминация е той да бъде изчислен въз основа на стационарен динамичен ред. За идентифициране на нестационарността тук е приложена процедура за сравняване на дисперсиите на динамичните редове с тези на първите им последователни разлики. Коефициентът на автодетерминация се получава на базата на първите k автокорелационни коефициенти за стационарните части на реда. При условие, че динамичният ред е нестационарен, формулата се трансформира, като коефициентът се изчислява на базата на коефициента за стационарната част и дисперсиите на изходните и на филтрираните редове. Броят на автокорелационните коефициенти r_k , включени в оценката на коефициента на автодетерминация, се определя на основата на последния статистически значим частен автокорелационен коефициент за стационарната част на реда.

⁷ Наличните данни определят началото на изследвания период за показатели №3 и №4 да е 2006 г., за №12 да е 2007 г., за №13 да е 2008 г., а №14 е изключен от анализа.

Статистическата значимост на коефициента на автодетерминация се установява на базата на тестовата характеристика на мултипликатора на Лагранж, която следва χ^2 – разпределение с k степени на свобода⁸. Ако емпиричната ѝ стойност надвишава в абсолютно изражение теоретичната ѝ величина, то коефициентът на автодетерминация е статистически значим. В обратния случай коефициентът не се различава съществено от нула. Резултатите от проведеня анализ са поместени в таблица 1.

Дисперсиите, изчислени въз основа на първите последователни разлики на показателите, намаляват в сравнение с тези, оценени за изходните динамични редове. Подобно поведение е характерно за нестационарните динамични редове. Изключение правят индикаторите *Въздействие на социалните трансфери (различни от пенсии) за намаляване на бедността* и *Деца на възраст до 3 години, посещаващи детски градини*. При тези два индикатора дисперсията нараства след филтрацията, което е основание редовете да се приемат за стационарни. Коефициентите им на автодетерминация, съответно 0,20 и 0,01, не са статистически значими. Динамиката на тези показатели не се дължи на обективни вътрешни закономерности, а се формира от случайните колебания. Тяхното моделиране на база миналото проявление на реда и разработването на прогнози впоследствие е неприемливо.

Коефициентите на автодетерминация, получени на основата на стационарните части на редовете с тенденция, не са статистически значими в преобладаващата си част. Това означава, че тяхната динамика не се обуславя от цикличните колебания. Статистически значими коефициенти на автодетерминация се получават за индикаторите *Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта*, *Коефициент на заетост* и *Коефициент на безработица* – съответно 0,67; 0,30 и 0,38. Единствено величината на *Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта* е по по-голяма от 0,5. Около 67% от неговите изменения са вследствие на цикличност в динамиката му.

⁸ В настоящото изследване се работи с равнище на значимост $\alpha = 0,05$.

**Числови характеристики за оценка на коефициента
на автодетерминация на изследваните показатели**

Основни показатели*	Дисперсии		Коефициенти на автокорелация $r_k, k = 1, 2$	Коефициенти на автодетерминация**	
	σ_y	$\sigma_{\Delta y}$		AUD	AUD $_{\Delta y}$
1	5,39	1,51	0,33	0,75	0,11
2	3,05	0,82	0,66 / 0,06	0,91	0,67
3	0,73	0,48	-0,18	0,37	0,03
4	66,50	27,48	-0,19	0,60	0,04
5	7,54	2,75	0,46	0,71	0,21
6	11,43	5,25	0,55	0,68	0,30
7	6,60	2,88	0,62	0,73	0,38
8	24,52	15,54	-0,10	0,37	0,00
9	248,11	16,39	-0,16	0,94	0,03
10	1,13	0,01	0,01	0,99	0,00
11	11,21	30,83	-0,45	0,20	-
12	7,22	9,70	0,08	0,01	-
13	17,91	2,89	-0,37	0,86	0,14

Източник: собствени изчисления.

* за основните показатели е използвана номерацията им от изложението в т. 2

** в **bold** са означени статистически значимите коефициенти на автодетерминация

Всички коефициенти на автодетерминация, оценени след отчитането на тенденцията в развитието на показателите, са статистически значими. Следователно в динамиката им се проявяват определени вътрешни закономерности със систематичен характер. Слаби закономерности се идентифицират при показателите *Неравенството в разпределението на дохода (S80/S20)* и *Участие в активни мерки на пазара на труда*. Приблизително по 67% от техните вариации са със случаен характер. Умерени закономерности се регистрират за *Рано напуснали образование и обучение*, *Население в риск от бедност или социално изключване*, *Относителен дял на незаемите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години*, *Коефициент на заетост* и *Коефициент на безработица*. Между 60% и 75% от вариацията на показателите *Население в риск от бедност или социално изключване*, *Относителен дял на незаемите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години* и *Рано напуснали образование и обучение* се дължат само на тенденци-

ята в тяхното развитие. Около 68% и 73% от динамиката съответно на *Коефициент на заетост* и *Коефициент на безработица* се формират относително по равно от наличието на тренд и циклични компоненти. Силно проявени закономерности се наблюдават при *Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта*, *Реален брутен разполагаем доход на домакинствата* и *Възнаграждение на наетите за отработен час*. Тенденцията и цикличните компоненти обясняват приблизително 91% от динамиката на *Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта*, като преобладаващата част е за цикличността. Около 94% и 99% от вариацията съответно за *Реален брутен разполагаем доход на домакинствата* и *Възнаграждение на наетите за отработен час* се дължат само на тенденцията.

Заклучение

В резултат от проведеня статистически анализ на динамиката на индикаторите за оценка на състоянието на социалните права в България могат да се формулират следните изводи относно възможностите за тяхното моделиране и прогнозиране:

Първо, преобладаващата част от динамиката на *Неравенство в разпределението на дохода (S80/S20)*, *Участие в активни мерки на пазара на труда*, *Въздействие на социалните трансфери (различни от пенсии) за намаляване на бедността* и *Деца на възраст до 3 години, посещаващи детски градини* се обуславя от случайните колебания. Поради тази причина моделирането и прогнозирането на тези индикатори въз основа на миналото им проявление не се препоръчва.

Второ, умерени закономерности със систематичен характер се наблюдават при *Рано напуснали образование и обучение*, *Население в риск от бедност или социално изключване*, *Относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години*, *Коефициент на заетост*, *Коефициент на безработица*. Между 60% и 75% от вариацията в тези индикатори може да се обясни чрез построяването на линейни иконометрични модели. За първите три показателя те се построяват само на базата на тенденцията, а за останалите два е необходимо да се включат и цикличните компоненти. Моделите могат да се подобрят, ако се построят на основата на зависимости между тях и други показатели.

Трето, най-силни закономерности са характерни за *Различие*

между мъжете и жените по отношение на заетостта, Реален брутен располагаем доход на домакинствата и Възнаграждение на наетите за отработен час. Тяхната динамика може да се прогнозира в много висока степен чрез модели, построени въз основа на миналите проявления на редовете. Моделите за всички тези показатели следва да отчитат тенденцията, а за **Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта** следва да се вземе предвид и цикличността.

References

1. European Commission (2017a) *Establishing a European Pillar of Social Rights. SWD(2017) 201 final.* [Online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0250&from=EN> [Accessed 30.3.2020].
2. European Commission (2017b) *Social Scoreboard. SWD(2017) 200 final.* [Online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017SC0200&from=EN> [Accessed 3.04.2020].
3. Ivanov, L. (2010) Otnosno poznavatelната sashtnost na avtokorelatsiyata v dinamichnite redove. *Statistika*, Vol. 3-4, pp. 6-28.
4. Shopova, M. (2018) *Sravniteln анализ на бедността между България, Румания и Гърция.* Svishtov, AI "Cenov", pp. 461-467.
5. Varbanov, T. (2014) Statisticheski analiz na bezrabotitsata - natsionalni i regionalni izmerenia. *Choveshki resursi*, Issue 2, pp. 5-7.

**ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИТЕ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
И ПУБЛИКАЦИИ В КОНТЕКСТА
НА АКАДЕМИЧНОТО РАЗВИТИЕ**

**INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC RESEARCHES
AND PUBLICATIONS IN THE CONTEXT
OF THE ACADEMIC DEVELOPMENT**

*Гл. ас. д-р Дарина Димитрова
Икономически университет – Варна
darina@ue-varna.bg*

*Chief Assist. Prof. Darina Dimitrova, PhD
University of Economics – Varna
darina@ue-varna.bg*

Abstract

The work examines the advantages and the problems of the interdisciplinary scientific researches. The analysis of these questions is made in the context of the requirements for holding an academic post. Based on the scientific research are made summaries and conclusions about the applicable legal regulations – the Development of the academic staff in the Republic of Bulgaria act and the Rules for its implementation.

Key words: *scientific researches, scientific publications, academic development.*

JEL Code: I 230; K 200

Въведение

Нормативните актове, които урежда обществените отношения, свързани с академичното развитие са Законът за развитието на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ – Обн. ДВ. Бр. 38 от 21 Май 2010г.) и Правилникът за прилагане на Закона за развитието на академичния състав в Република България (ППЗРАСРБ – Обн. ДВ. бр. 75 от 24 Септември 2010г.). В специалната правна уредба обаче, липсва законово определение на понятието „академично развитие“. Освен него се употребява като синоним терминът „академично израстване“. В настоящото изложение двете понятия са използвани в този смисъл.

Множество са правните проблеми, които се отчитат в практиката и в специализираната литература относно провеждането на процедурите за академично израстване (Andreeva & Ignatova, 2013; Andreeva & Ignatova, 2018; Vanov, 2018; Dimitrova, 2019; Vanov, 2019). Тези проб-

леми се дължат до голяма степен на динамиката в законодателството. Честите изменения и допълнения на нормативната уредба изправят висшите училища и академичния им състав пред множество предизвикателства, сред които са и такива свързани най-вече с въвеждането на минимални национални изисквания към научната дейност, като основен критерий за академично израстване.

Академичното развитие е дълъг и трудоемък процес, който е свързан със създаване и публикуване на различни по обем и сложност научни трудове (монографии, студии, статии, доклади). За съжаление, за голям брой научни области (социални, хуманитарни, педагогически науки и пр.), възможностите за достъп до реферирани и индексирани издания са ограничени, поради тяхната специфика и липсата на подходящи издания. Това мотивира учените от професионалните направления в тези научни области да разработват интердисциплинарни изследвания, с оглед да бъдат приети за публикуване в издания, които макар и да не са в тяхната научна област или професионално направление, но са индексирани и реферирани в Scopus или Web of Science (Dimitrova, 2019). Този изследователски процес на интердисциплинарност, освен с отражение върху процеса на публикуване, респективно академично израстване, е и с важна роля за развитието на доктрината в различните научни области. Еволюцията в научните изследвания се свързва с различни подходи, сред които и този на интердисциплинарно провеждане от екипи от учени в различни области, но по един общ предмет на изследване.

Предвид това можем да направим извод за безспорната актуалност на избраната за настоящата разработка тема. От една страна, това се свързва с процеса на академичното развитие и стимулирането на кадрите за тяхното израстване, а от друга страна – с ползите от интердисциплинарност в науката с цел обхващане в максимална степен на проблематиката по определена тема.

Предвид изложеното, целта на настоящата работа е да се изследват възможностите, които интердисциплинарните научни изследвания дават на авторите им за тяхното академично развитие. Поставената цел се изпълнява чрез следните две основни задачи:

- 1) да се изясни какво следва да се включва в понятията „академично развитие“, „интердисциплинарно научно изследване“ и „интердисциплинарна научна публикация“, предвид липсата на законови оп-

ределения;

2) да се анализират предимствата и проблемите при интердисциплинарните научни изследвания и публикации, с оглед да се направят обобщения и изводи относно приложимата нормативна уредба.

Разработката е продължение на научните интереси на автора самостоятелно и в съавторство в областта на управлението на образованието, като дял на административно право специална част. Материалът е съобразен със законодателството към 25 януари 2020 г.

1. Терминологични уточнения относно понятията „академично развитие“, „интердисциплинарно научно изследване“ и „интердисциплинарна научна публикация“

Буквалният прочит на чл. 1, ал. 1 от ЗРАСРБ¹ навежда на мисълта, че под „академично развитие“ българският законодател има предвид както „придобиване на научни степени“, така и „заемане на академични длъжности“. В действителност „придобиването на научна степен“ е форма на обучение и в този смисъл представлява научно развитие или израстване. Това е форма на обучение, касаеща докторантите в качеството им на обучаващи се лица в ОНС „доктор“ с оглед получаване на последната степен на висшето образование. В този смисъл може да се направи извод, както за свързаност със степените на образование според националната ни система, така и като предпоставка за академично развитие по смисъла на ЗРАСРБ.

Докато „заемането на академична длъжност“ представлява академично развитие (израстване) в прекия смисъл на това понятие, т. К. Е възможно само по отношение на лица, работещи като преподаватели във висши училища или като научни сътрудници в научни организации. Това е процедура, при която в резултат на конкурс и избор се заема академична длъжност и се сключва трудов договор със съответното лице.

Предвид изложената разлика между смисловото съдържание на понятията „придобиване на научна степен“ и „заемане на академична длъжност“, въпреки липсата на законово определение на понятието „академично развитие“ и някои неясни езикови формулировки в

¹ Съгласно чл. 1, ал. 1 от ЗРАСРБ: Този закон урежда обществените отношения, свързани с придобиване на научните степени и за заемане на академичните длъжности в Република България.

ЗРАСРБ, трябва да приемем, че под „академично развитие“ се има предвид само заемането на академична длъжност – асистент, главен асистент, доцент и професор.

Понятията „интердисциплинарна научна публикация“ или „интердисциплинарни научни изследвания“ се срещат рядко в нормативната уредба², но са широко употребявани в академичната общност. За разлика понятията „научно изследване“ и „научна публикация“ се използват както в ЗРАСРБ, така и в Правилника за прилагането му, а също и в Закона за висшето образование (ЗВО – обн. ДВ. Бр.112 от 27 Декември 1995г.), Закона за насърчаване на научните изследвания (ЗНИИ – обн. ДВ. Бр.92 от 17 Октомври 2003г.) и редица други.

Научните изследвания са резултат от научноизследователската дейност, свързана със създаването на нови научни знания и/или решаването на важни проблеми в областта на отделните науки. А разпространението на научните резултати, като част от научноизследователската дейност, става именно чрез тяхното публикуване в специализирани научни издания (арг. От чл. 2 от ЗНИИ). В този смисъл научната публикация представлява средството за разпространение на резултатите от научните изследвания. А научното изследване по своята същност представлява познавателният процес, в резултат на който се създават нови научни знания и/или се решават важни проблеми в областта на отделните науки.

Предвид изложеното „интердисциплинарно научно изследване“ трябва да се разбира в смисъл на научноизследователска дейност, в резултат на която се създават нови научни знания и/или решават важни проблеми в две и повече различни научни области или различни професионални направления в съответната научна област³. Напр. Комп-

² Съгласно Приложение към чл. 7, ал. 2, т. 4 от Правилника на Фонд "Научни изследвания" (издаден от министъра на образованието и науката, обн. ДВ. бр. 41 от 31 Май 2016г., изм. и доп. ДВ. бр.42 от 28 Май 2019г.): Учените, които работят в интердисциплинарни области, могат да се включат във всички области, в които са компетентни, като една **интердисциплинарна публикация** може да бъде представена във всички научни области, за които се отнася. Понятието „**интердисциплинарни научни изследвания**“ се употребява в редица текстове на Националната стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017 - 2030 г. (приета с Решение на Народното събрание, обн. ДВ. бр.47 от 13 Юни 2017г.).

³ Научните области и включените в тях професионални направления се определят съгласно Приложение към чл. 1а, ал. 1 от ППЗРАСРБ.

лексно научно изследване в областта на: философията и правото (Slavova, et al., 2019), правото и икономиката (Blagoycheva, et al., 2018; Blagoycheva, et al., 2019; Andreeva, et al., 2019) и пр. Научно изследване, което е в рамките на едно професионално направление също може да бъде определено като интердисциплинарно, ако с него се създават нови научни знания и/или решават важни проблеми в две и повече различни научни специалности. Напр. Комплексно научно изследване в областта на трудовото и административното право (Andreeva & Dimitrova, 2018; Andreeva & Dimitrova, 2019; Andreeva, et al., 2019; Andreeva & Dimitrova, 2019).

Съответно „интердисциплинарна научна публикация“ е публикуването в специализирано научно издание на резултатите от проведеното интердисциплинарно научно изследване като монография, студия, статия и пр.

Нормативната уредба не дава определение на понятието „научна публикация“, но дефинира понятията „монография“, „глава от книга“, „студия“, „обзор“ и „статия“ в § 1, т. 10 – 14 от Допълнителни разпоредби на ЗРАСРБ. Основната разлика между посочените научни публикации, съгласно законите им определения, е обемът стандартни страници и знаци на страница. Като се има предвид, че изискванията за техническо оформление на отделните научни редакции и издателства са доста различни, не винаги може да се прецени за конкретната публикация дали е статия или студия и дали е студия или монография, само по нейния обем.

Публикацията е крайният резултат от научноизследователската дейност и чрез нея постигнатите резултати стават достояние на научната общност. Но публикациите са важни не само като средство за разпространение на постигнатите научни резултати, а и като основен критерий за академично развитие предвид минималните национални изисквания към научната дейност, която се доказва именно със съответни публикации. За съжаление, предвид правната уредба, значимостта на научната дейност се определя предимно от количествени, а не от качествени показатели.

2. Предимства и проблеми при интердисциплинарните научни изследвания и публикации

Интердисциплинарното изследване може да бъде проведено от

едно лице и научната публикация да има един автор – при условие, че ученият е компетентен в две и повече научни специалности, професионални направления или научни области. Напр. комплексно научно изследване в областта на административното и търговското право, осъществено от едно лице, което има научни интереси и в двете специалности (Mateeva, 2016). В повечето случаи обаче, интердисциплинарните изследвания са резултат от усилията на екип от учени, а научната публикация е от авторски колектив.

Съавторството поражда редица въпроси – за ролята на всеки един от членовете на авторския колектив при провеждане на научното изследване, за авторските права върху публикациите, за начина на цитиране на колективния труд и пр., но това е извън предмета на настоящата работа. Въпросите, които се изследват са свързани с предимствата и някои проблеми при интердисциплинарните научни изследвания и съответните публикации, когато те се представят в конкурси за заемане на академични длъжности, особено по професионалните направления от регулираните професии.

Предимствата на интердисциплинарните научни изследвания и публикации се изразяват в следните насоки. Първо, един научен проблем получава комплексно и всестранно решаване чрез методите на различни науки. Второ, разглежданите научни изследвания представляват интерес за много по-широка аудитория и този тип публикации ще бъдат прочетени, а от там и цитирани от много повече други учени. Трето, ако за някои научни области или професионални направления няма издания, индексирани в Scopus или Web of Science, то може да се осъществи интердисциплинарно изследване в съавторство с колеги от други научни области или професионални направления, за които има таква подходящо издание.

Наред с тези предимства, интердисциплинарните научни изследвания могат да доведат и до някои негативи – безпринципни съавторства и самоцелни публикации, с оглед на увеличаване на т. нар. „научна продукция“ и публикуването на всяка цена в издания, индексирани в Scopus или Web of Science. Това неминуемо води до понижаване на качеството на научните изследвания, а от там и до понижаване на качеството на научната дейност на отделния учен.

Проблемът за качеството на научната дейност важи с особена острота при провеждането на конкурси за заемане на академични длъж-

ности предимно по професионалните направления от регулираните професии за които има допълнителни изисквания.

Съгласно чл. 18, ал. 1, чл. 24, ал. 1 и чл. 29, ал. 1 от ЗРАСРБ, академичните длъжности главен асистент, доцент и професор се заемат от лица, които не само трябва да отговарят на минималните национални изисквания, но и да притежават ОНС „доктор“, която за специалностите от регулираните професии трябва да бъде от същата специалност. Логично е и представените публикации по конкурса да са в областта на същата научна специалност. Но много често за дадена специалност няма достатъчно подходящи издания, включени в Националния референтен списък на НАЦИД или техният брой е много ограничен, а издания, индексирани в Scopus или Web of Science, напълно липсват (напр. за специалностите от професионално направление „право“). В тези случаи учените и университетските преподаватели от тези специалности се намират в неравностойно положение, което ги мотивира да разработват интердисциплинарни изследвания в съавторство с колеги от други научни области или професионални направления, за чиито публикации има подходящи издания. Тогава обаче се поставя въпросът как тези интердисциплинарни публикации ще бъдат оценени от рецензентите и от научното жури. В един конкурс за заемане на академична длъжност по специалност от регулирана професия се следи много стриктно за съответствието на представените публикации със специалността, по която е обявен конкурсът.

Заклучение

Анализът на предимствата и проблемите при интердисциплинарните научни изследвания и публикации при конкурси за заемане на академични длъжности не изчерпва всички аспекти на поставените въпроси, предвид ограничения обем на настоящата работа. Тя обаче позволява да бъдат направени определени обобщения и изводи относно приложимата нормативна уредба.

Въвеждането на минимални национални изисквания към научната дейност, както и изискванията за публикуване в определени научни издания (включени в Националния референтен списък на НАЦИД или индексирани/реферирани в Scopus или Web of Science), не води автоматично до повишаване на качеството на научните изследвания. Като критика към правната уредба трябва да се посочи, че стимулира публи-

кационната дейност в количествено отношение, но не мотивира към качество на научните изследвания.

Интердисциплинарните изследвания са полезни, т.к. един проблем никога не е едностранен и изследването му само от една плоскост крие повече опасности от изкривяване на получените резултати. Включването на специалисти по тематиката от различни области на познанието дава комплексност на научното изследване. Предвид факта, че интердисциплинарните изследвания и публикации са в пряка връзка с академичното развитие, това е меродавно още повече. Университетските преподавателите са част от една по-голяма академична общност, напр. в дадено висше училище, и тяхната съвместна работа в един общ процес предполага съвместни изследвания и публикации. Така както в учебните планове на студентите се залагат дисциплини от различни области на науката, така и в научните изследвания даден проблем трябва да се анализира по всички възможни начини.

Авторът се надява обобщенията и изводите от настоящата разработка да послужат за дискусия по въпросите, свързани с академичното развитие и за бъдещо усъвършенстване на нормативната уредба. При следващи промени в законодателството да се приемат норми, стимулиращи интердисциплинарността, предвид ползите от такива научни изследвания.

References

1. Andreeva, A. & Dimitrova, D. (2018) Trudovopravnite i administrativnopravni aspekti v protsedurite za habilitatsia na akademichnia sastav v R. Bulgaria. Ikonomicheski i sotsialni alternativi, 24(3), pp. 137-150.
2. Andreeva, A. & Dimitrova, D. (2019) Narusheniyata na trudovoto zakonodatelstvo – osnovanie za otstranyavane ot obshtestvena porachka. Izvestia na Ikonomicheski universitet – Varna, 63(1), pp. 25-39.
3. Andreeva, A. & Dimitrova, D. (2019) Spetsifiki na kontrola na Izpalnitelna agentsia Glavna inspektsia po truda, v konteksta na garantiite za izplashtane na trudovoto vaznagrazhdenie. Godishnik na BSU, Tom 40, pp. 243 – 258.
4. Andreeva, A. & Ignatova, I. (2013) Zakon za razvitiето na akademichnia sastav v Republika Bulgaria (ZRASRB) – deystvie i problematika. Izvestia na Sayuza na uchenite – Varna. Seria „Humanitarni nauki“, Issue 1, pp. 43-46.

5. Andreeva, A. & Ignatova, I. (2018) Neobhodimost ot usavarshenstvane na normativnata uredba svarzana s akademichnia sastav v Republika Bulgaria. Nauchni trudove na Sayuza na uchenite – Plovdiv. Seria B. Estestveni i humanitarni nauki, Tom 18, pp. 316 – 319.

6. Andreeva, A., Dimitrova, D. & Aleksandrova, N. (2019) Pravni i ikonomicheski aspekti na kontrola varhu stopanskata deynost na darzhavnite visshi uchilishta. Ikonomicheski i sotsialni alternativni, 25(4), pp. 74 – 85.

7. Andreeva, A., Yolova, G. & Dimitrova, D. (2019) Spetsifiki na trudovata deynost na chuzhdentsite v sferata na turizma v Bulgaria. Biznes i pravo, Issue 3, pp. 15-41.

8. Banov, H. (2018) Sashtnost na promenite ot april 2018 g. V Zakona za razvitiето na akademichnia sastav v Republika Bulgaria i tyahnoto znachenie za dovarshvaneto na otkritite protseduri za zaemane na akademichni dlazhnosti. Obshtestvo i pravo, Issue 4, p. 29–47.

9. Banov, H. (2019) Pravni problemi pri zaemaneto na akademichnite dlazhnosti v BAN. Obshtestvo i pravo, Issue 4, pp. 44-67.

10. Blagoycheva, H., Andreeva, A. & Yolova, G. (2018) Legal Framework of Occupational Health Services in the EU and in Bulgaria. Izvestiya Journal of Varna University of Economics, 62(3-4), pp. 250 – 264.

11. Blagoycheva, H., Andreeva, A. & Yolova, G. (2019) Obligation and Responsibility of Employers to Provide Health and Safety at Work – Principles, Current Regulation and Prospects. Economic Studies, 28(2), pp. 115-137.

12. Dimitrova, D. (2019) Actual Legal Aspects of the Referencing and Indexing of Scientific Publications in Bulgaria. In: Международни клъстерни политики: Българо-китайски форум: Сборник с доклади от международна конференция. Варна: “Наука и икономика”, pp. 152-163.

13. Dimitrova, D. (2019) Predizvikelstva pred visshite uchilishta, svarzani s akademichnoto razvitie. Ot: Pravoto i biznesat v savremennoto obshtestvo: Aktualni pravni predizvikelstva v ikonomikata : Sbornik s dokladi ot 1-va Natsionalna nauchna konferentsia, 9 noemvri 2018. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 349 – 357.

14. Mateeva, Zh. (2016) Problemat za publichnostta na lichnite dannii v proizvodstvoto po nesastoyatelnost na banka. Godishnik na BSU, Tom 34, pp. 131-144.

15. Slavova, V., Andreeva, A. & Dimitrova, D. (2019) Akademichnata avtonomia v konteksta na savremennata universitetska ideya – filosofski i pravni aspekti. Filosofia: Nauchno spisanie, 28(4), pp. 397 – 412.

**БЕЗОПАСНИТЕ И ЗДРАВΟΣЛОВНИ УСЛОВИЯ
НА ТРУД – АНГАЖИМЕНТ НА РАБОТОДАТЕЛЯ
И КОНТРОЛ ЗА СПАЗВАНЕ**

**HEALTHY AND SAFE WORKING CONDITIONS –
ENGAGEMENT OF THE EMPLOYER AND CONTROL
FOR OBSERVANCE**

*Гл. ас. д-р Диана Димитрова
Икономически университет – Варна
dianadim@ue-varna.bg*

*Chief Assist. Prof. Diana Dimtirova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
dianadim@ue-varna.bg*

Abstract

The report analyses the problems of the healthy and safe working conditions as engagement of the employer as well as the control for the observance performed by the General Labour Inspectorate Executive agency. Accent is put on the administrative-law aspects of the control by the General Labour Inspectorate Executive agency for performance of the employers obligation for the insurance of the healthy and safe working conditions. Based on the analysis the author makes conclusions.

Key words: *healthy and safe working conditions, General Labour Inspectorate Executive agency, obligations of the employer, control.*

JEL Code: K320, J28

Въведение

Безопасните и здравословни условия на труд е едно от основните права на работниците и служителите. От десетилетия е осъзната важността на тази проблематика и необходимостта от трайното ѝ законово уреждане, съответно съществуват множество различни актове за регулирането ѝ както на международно така и национално ниво. Проблематиката безспорно не губи своята актуалност, даже и в контекста на настоящата обстановка в международен план с появата на COVID19 отново се поставя този важен въпрос. В България от една страна в държавната политика са въведени основни принципи за осигуряване на безопасните и здравословни условия на труд (БЗУТ), от друга това е и един от важните ангажименти на работодателя. За спазване на законодателс-

твото и въведените от работодателя мерки е предвидено осъществяването на контрол както от страна на работодателя, така и от Изпълнителната агенция "Главна инспекция по труда" (ИА ГИТ). В настоящия доклад акцент е поставен на административноправните аспекти на контрола, упражняван от ИА ГИТ за изпълнение на задълженията на работодателя по осигуряването на БЗУТ.

Цел на доклада е да се изследват контролните правомощия на ИА ГИТ, свързани с въведените задължения за работодателя съгласно действащото българско законодателство. Акцентът е поставен върху административноправните аспекти на проблематиката предвид принадлежността на органа към специализираната структура на държавната администрация. Въз основа на анализа се правят изводи и обобщения. За реализиране на целта авторът си поставя следните задачи: 1. Да се изследва нормативната уредба на задълженията на работодателя за създаване на БЗУТ и контрол по спазването на въведените мерки; 2. Да се изследват контролните правомощия на Изпълнителната агенция "Главна инспекция по труда" за изпълнение на задълженията за създаване на БЗУТ съгласно действащите норми; 3. обосноваване на изводи и обобщения на база на извършения анализ.

Предвид ограничения обем на доклада авторът акцентира само върху основни моменти, които ще бъдат детайлно анализирани в следващи авторски разработки.

1. Задължения на работодателя за създаване на БЗУТ и контрол по въведените мерки съгласно нормативната уредба

В България правото на работниците и служителите на безопасни и здравословни условия на труд е залегнало в чл. 48 ал. 5 от Конституцията и доразвито на законово (Кодекс на труда (КТ)¹ и Закон за безопасни и здравословни условия на труд(ЗБЗУТ)²). Регулация има и на подзаконово ниво (разширена уредба в множество подзаконовни актове напр. Наредба № 7 на МТСП и МЗ (1999) за минималните изисквания за здравословни и безопасни условия на труд на работните места и при използване на работното оборудване, Наредба №5 на МТСП и МЗ

¹ Кодекс на труда, в сила от 01.01.1987 г. Обн. ДВ. бр.26 от 1 Април 1986г., изм. и доп. ДВ. бр.92 от 6 Ноември 2018г

² Закон за безопасните и здравословни условия на труд, Обн., ДВ, бр. 124 от 23.12.1997 г., бр. 97 от 5.12.2017 г.

(1999) за реда, начина и периодичността на извършване на оценка на риска и т.н.). Определение за БЗУТ е дадено в ЗБЗУТ: „Здравословни и безопасни условия на труд“ са такива условия на труд, които не водят до професионални заболявания и злополуки при работа и създават предпоставка за пълно физическо, психическо и социално благополучие на работещите лица”. Задължението на работодателя за осигуряване на БЗУТ е установено като общо такова в КТ – в чл. 127, ал.1, т.3 КТ и чл. 275, ал.1 КТ, според които той е длъжен да осигури здравословни и безопасни условия на труд, така че опасностите за живота и здравето на работника или служителя да бъдат отстранени, ограничени или намалени (Blagoycheva, H., Andreeva, A., Yolova, G, 2019). Такова задължение му е вменено и съгласно чл. 4 ал. 1 от ЗБЗУТ, а в чл. 14 обхваща на задължението се разширява и по отношение на всички останали лица, които по друг повод се намират във или в близост до работните помещения, площадки или места. Негово задължение е и създаването на необходимата организация за осъществяване на наблюдение и контрол по изпълнението на планираните мерки, както и осигуряване на ефективен контрол за извършване на работата без риск за здравето и по безопасен начин³. С Наредба № 7 на МТСП и МЗ (1999)⁴ са въведени минималните изисквания за осигуряването на БЗУТ, на които работните места трябва да отговарят. Задължение на работодателя е да осигури прилагането на изискванията на тази наредба за работните места, трудовия процес и при използване на предоставеното работно оборудване⁵. Съгласно чл. 4 ал. 3 т. 5 от ЗБЗУТ осигурявайки основните принципи на превенция работодателят следва да осигури и привеждане в съответствие с техническия прогрес и замяна на опасното с безопасно или по-малко опасно. Наред с това следва да бъде извършена оценка за риска за здравето и безопасността, вземайки предвид спецификата на

³ Чл. 16 ал. 1 т. 5 и 6 Закона за безопасни и здравословни условия на труд

⁴ Наредба № 7 от 23 септември 1999 Г. за минималните изисквания за здравословни и безопасни условия на труд на работните места и при използване на работното оборудване, Обн. ДВ. бр.88 от 8 Октомври 1999г., изм. ДВ. бр.95 от 29 Ноември 2016 г.

⁵ Чл. 2 Наредба № 7 на МТСП и МЗ (1999) за минималните изисквания за здравословни и безопасни условия на труд на работните места и при използване на работното оборудване, Обн. ДВ. бр.88 от 8 Октомври 1999г., изм. ДВ. бр.95 от 29 Ноември 2016 г.

извършваната дейност⁶. В случаите, когато е необходимо в съответствие с оценката на риска да планира и прилага превантивни мерки и методи на работа и производство, които да осигуряват подобряване нивото на защита на работещите и да са интегрирани във всички дейности и структурни звена на предприятието⁷. При осигуряване на мерките за БЗУТ работодателят следва да включи работещите в процеса като от една страна се консултира с работниците и служителите или с техни представители и организации при обсъждането и приемането на всички мерки, а от друга осигурява подходящо обучение и инструктаж по безопасност и здраве при работа⁸. Негово задължение е и да осигури обслужване на работещите от регистрирани служби по трудова медицина⁹, както и да определи едно или повече длъжностни лица с подходящо образование и квалификация или да създаде специализирана служба за защитата и профилактиката на професионалните рискове¹⁰.

В ситуацията на извънредно положение, въведена на територията на Р България с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. на работодателите са вменени и допълнителни задължения, свързани с тези за осигуряване на БЗУТ, а именно със Заповед №РД-01-124/13.03.2020 г. на министъра на здравеопазването I. т. 6 - да провеждат засилени противоепидемични мерки в работните помещения, в т.ч. филтър, дезинфекция и проветряване, инструктаж за спазване на лична хигиена на персонала и недопускане на служители и външни лица със симптоми на остри заразни заболявания. В следствие заповедта е изменена и допълнена няколко пъти с включване на допълнителни мерки

⁶ Чл. 16 ал. 1 т. 1 ЗБЗУТ; Наредба №5 на МТСП и МЗ (1999) за реда, начина и периодичността на извършване на оценка на риска, Обн., ДВ, бр. 47 от 21.05.1999 г

⁷ Чл. 16 ал. 1 т. 2 ЗБЗУТ

⁸ Наредба № РД-07-2 на МТСП, 2009 за условията и реда за провеждането на периодично обучение и инструктаж на работното място на работниците и служителите по правилата за осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд, Обн. ДВ. бр.102 от 22 Декември 2009г., изм. ДВ. бр.25 от 30 Март 2010г

⁹ Чл. 25 ЗБЗУТ

¹⁰ Наредба №3 на МТСП (1998) за функциите и задачите на длъжностните лица и на специализираните служби в предприятията за организиране изпълнението на дейностите, свързани със защитата и от професионални рискове и превенция на тези рискове, Обн. ДВ. бр.91 от 5 Август 1998г., изм. ДВ. бр.102 от 22 Декември 2009 г.

като недопускане събиране на повече от две лица над 60 годишна възраст, спазване на дистанция и т.н. Или в случая с акт на министъра на здравеопазването – заповед - също се вменят задължения за работодателите.

След извършеният анализ на ангажиментите на работодателя за осигуряване на ЗБУТ според действащото българско законодателство могат да бъдат направени някои изводи и обобщения. Задълженията на работодателя са залегнали в множество и разнообразни източници – закони и подзаконовни актове, като тези актове се актуализират и изменят непрестанно във връзка с динамичното изменение на обществените отношения, а също така и за транспониране на европейските норми и съобразяване с международни норми. Макар да съществуват практики на формално приложение на уредбата се наблюдава и положителна тенденция в поведението на някои работодатели по отношение на осигуряване на този техен ангажимент и задължение, както и ефективното приложение на действащите норми в практиката.

2. Контролни правомощия на Изпълнителната агенция "Главна инспекция по труда" за изпълнение на задълженията на работодателя за създаване на ЗБУТ

Предвид спецификата на регулираните обществени отношения като част от административната/изпълнителната дейност (Dermendzhiev, I., Kostov, D., & Hrusanov, 2012; Andreeva and Dimitrova, 2018; Andreeva and Yolova, 2018; Dimitrova, 2019) се налага упражняването на специализиран административен контрол върху дейността на граждани и организации. Необходима е изрична разпоредба, предвидена в нормативен акт, за извършване на специализиран контрол, като тя следва да определя върху кои лица се провежда контрола, кои техни дейности обхваща, по какъв начин и с какви методи се осъществява контрола, от кого следва да бъде упражнен (функционално обособен орган за контрол), и съответно с какви правни средства може да се въздейства върху контролираните граждани и организации (Lazarov, 2011).

Съгласно чл. 399 КТ ИА ГИТ осъществява цялостния контрол за спазване на трудовото законодателство (Andreeva and Dimitrova, 2019). ИА ГИТ към министъра на труда и социалната политика е юридическо лице на бюджетна издръжка, със седалище в гр. София, което се ръководи и представлява от изпълнителен директор. Структурата и включва

обща и специализирана администрация. Териториалните дирекции „Инспекция по труда“ (специализирани контролни органи) имат щатно обособен персонал (инспекторски и помощен), чрез който реализират своите контролни правомощия¹¹. От една страна Агенцията осъществява цялостен контрол за спазване на трудовото законодателство във всички дейности и отрасли, от друга упражнява и специализиран контрол по спазване на закони¹² и други нормативни актове в това число и ЗБЗУТ. Дейността, състава, структурата, функциите и организация на работа на Агенцията са уредени в Устройствен правилник на ИА ГИТ¹³. Във връзка с правото на изпълнителния директор на Агенцията да предоставя на директори на дирекции или служители на Агенцията, определени за ръководители на проекти, отделни свои правомощия в съответствие с нормативните актове може да се приеме, че контролни органи са директорите на териториални дирекции и инспекторите¹⁴.

Контролът върху спазване на задълженията на работодателя за осигуряване на БЗУТ е регулиран в специални правни норми (КТ, ЗБЗУТ и др.) и цели осигуряване на законосъобразното им приложение в трудовите правоотношения. Упражняваният от ИА ГИТ контрол е административна дейност, извършвана от принадлежащ към изпълнителната власт специализиран орган (Tsankov, P., Andreeva, A., Yolova, G., & Dimitrova, D., 2006; Andreeva and Yolova, 2016), а тъй като липсва йерархична подчиненост на субектите, подлежащи на контрол може да бъде определен и като външноведомствен специализиран контрол.

Съгласно чл. 17 УП ИА ГИТ контролната дейност на дирекциите "Инспекция по труда" се реализира чрез планирано и непланирано инспектиране, като регулацията на правомощията на контролните органи,

¹¹ Виж и Решение № 7483 от 20.05.2019 г. на ВАС по адм. д. № 7830/2018 г., VI °.

¹² Чл. 4 ал. 1 т. 2 УП ГИТ „Закона за здравословни и безопасни условия на труд, Закона за насърчване на заетостта, Закона за трудовата миграция и трудовата мобилност, законодателството, свързано с изпълнението на държавната служба, и правата и задълженията на страните по служебното правоотношение”

¹³ Приет с ПМС № 2 от 13.01.2014 г., Обн. ДВ. бр.6 от 21 Януари 2014г., изм. и доп. ДВ. бр.28 от 29 Март 2018г.

¹⁴ Чл. 21 УП ГИТ: При и по повод изпълнение на служебните си задължения инспекторът е контролен орган... Което не означава, че той действа от свое име, като самостоятелен административен орган по смисъла на § 1, т. 1 ДР на АПК, а при и по повод изпълнение на служебните си задължения - чл. 21, ал. 1 – виж Решение № 7986 от 13.06.2018 г. на ВАС по адм. д. № 178/2018 г., VI о

включващи техните права и задължения е в чл. 402 и 403 КТ. При извършване на контролна дейност върху спазване на задълженията на работодателя за осигуряване на БЗУТ органите имат право да посещават местата, където се извършва работа, да изискват сведения и обяснения от работодателя или да се осведомяват от работници и служители, да вземат проби, мостри и други подобни материали за лабораторни изследвания и анализи, да използват технически средства и апаратура и да правят измервания на фактори на работната среда както и да установяват причините и обстоятелствата, при които са настъпили трудови злополуки. Работодателите, органите по назначаването, длъжностните лица, работниците и служителите са длъжни да оказват съдействие на контролните органи при изпълнение на техните функции. Във връзка с осъществяване на контролните функции контролните органи са задължени да пазят в тайна поверителните и за служебно ползване сведения, станали им известни във връзка с упражняването на контрола, както и източника от който са получили сигнал за нарушение на трудовото законодателство. Като средство за въздействие върху контролираните субекти в рамките на правомощията на ИА ГИТ са предвидени извършване на проверки и налагане на принудителни административни мерки (Andreeva and Yolova, 2008; Andreeva and Yolova, 2009). Принудителните административни мерки, които контролните органи могат да прилагат по свое усмотрение или предложение на синдикалните организации за предотвратяване и преустановяване на нарушенията на трудовото законодателство и на това, свързано с държавната служба, както и за предотвратяване и отстраняване на вредните последици от тях са уредени в чл. 404 КТ. Те включват както даването на задължителни предписания, така и възможност за спиране въвеждането в експлоатация или дейност на предприятие или отстраняване на работници и служители. По специално тези, свързани със ЗБУТ са: 1) спиране въвеждането в експлоатация на сгради, машини и съоръжения, производства и обекти, ако не са спазени правилата за здравословни и безопасни условия на труда и социално-битовото обслужване; 2) спиране на дейността на предприятия, производства и обекти, включително строежа и реконструкцията им, както и машини, съоръжения и работни места, когато нарушенията на правилата за здравословни и безопасни условия на труда застрашават живота и здравето на хората; 3) отстраняване от работа на работници и служители, които не са запознати с правилата за

здравословни и безопасни условия на труда или не притежават необходимата правоспособност, както и работници и служители, ненавършили 18 години, за които е отнето разрешението за приемане на работа по чл. 302, ал. 2 и чл. 303, ал. 3 КТ; 4) даване на предписания за въвеждане на специален режим за безопасна работа при сериозна и непосредствена опасност за живота и здравето на работещите, когато е невъзможно да бъде спряна дейността. Нарушения на трудовото законодателство се установяват с актове, съставени от държавните контролни органи. Отговорността за нарушение на разпоредбите съгласно чл. 413 КТ е глоба в размер 100-500 лв. за лице нарушаващо правилата за осигуряване на ЗБУТ (500-1000 лв. при повторно нарушение). Съответно имуществена санкция или глоба за работодател, който не изпълни задълженията си за осигуряване на БЗУТ в размер от 1500 до 15 000 лв., а виновното длъжностно лице, ако не подлежи на по-тежко наказание - с глоба в размер от 1000 до 10 000 лв. (при повторно нарушение имуществена санкция или глоба от 20 000 до 30 000 лв., съответно глоба от 5000 до 20 000 лв.). За дейността на службите по трудова медицина контролът се упражнява от органите на държавния здравен контрол¹⁵. Предвидени са принудителни мерки и при неизпълнение на предписание и създаване на пречки на контролен орган – 1) имуществена санкция или глоба в размер от 1500 до 10 000 лв. за неизпълнение на задължително предписание на контролен орган за спазване на трудовото законодателство; 2) имуществена санкция или глоба в размер от 20 000 лв., ако не подлежи на по-тежко наказание за работодател, който противозаконно пречи на контролен орган за спазване на трудовото законодателство да изпълни служебните си задължения, а виновното длъжностно лице - с глоба в размер 10 000 лв., ако не подлежи на по-тежко наказание.

В приложената таблица са показани общият брой извършени от ИА ГИТ проверки, както и тези, при които е установено нарушаване на БЗУТ. Съгласно докладите най-голям брой са нарушенията на нормите, свързани с организация и управление на дейността за осигуряване на ЗБУТ. Като основна причина се посочва възлагане на тези дейности на длъжностни лица без компетентност и познания в областта на нормативните актове, а подобни нарушения най-често се допускат в малките и средни предприятия. Видна е тенденция на относително стабилен

¹⁵ Чл .54а ЗБУТ.

брой, като относителният им дял е около 50% от общия брой установени нарушения.

Таблица 1

Извършени от ИА ГИТ проверки

	2014	2015	2016	2017	2018
Брой извършени проверки	52543	50229	48053	45645	43958
Проверени предприятия	41975	39272	39395	37284	32309
Проверени за първи път предприятия	10397	8265	3623	4440	3825
Брой установени нарушения	245478	222245	212357	195783	174318
Брой установени нарушения на ЗБУТ	114135	111895	99709	97615	85197
Относителен дял на нарушение на нормите, регламентиращи ЗБУТ	46.4%	50.3%	46.9%	49.9%	48.9%
Нарушение на нормите, свързани с организация и управление на дейността за осигуряване на ЗБУТ	65347 57%	63017 56.3%	61714 61.9%	60647 62.1%	52112 61.2
Нарушение на нормите по безопасност на работното оборудване и технологичните процеси	30861 27%	32208 28.8%	25394 25.5%	24190 24.8%	21758 25.5%
Нарушение на нормите по хигиена на труда	17927 17%	16670 14.9%	12601 12.6%	12778 13.1%	11327 13.3%

Източник: Доклади за дейността на ИА ГИТ¹⁶

Във връзка с въвеждането на извънредно положение на територията на Р България с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. е приет и Закон за мерките и действията по време на извънредното положение¹⁷. В § 22 от преходните и заключителни разпоредби са приети изменения и допълнения в Закона за здравето(ЗЗ)¹⁸ като се създава чл. 209а. ЗЗ относно отговорността при нарушение или неизпълнение на въведени с акт на министъра на здравеопазването или директор на регионална здравна инспекция противоепидемични мерки. Глобата, освен ако деянието съставлява престъпление, е в размер на 5000 лв., намалени съгласно

¹⁶ <http://www.gli.government.bg/bg/page.php?c=40>

¹⁷ Обн. ДВ, бр. 28 от 24 март 2020 г.

¹⁸ Закон за здравето, обн., ДВ, бр. 70 от 2004 г.; бр. 23 от 2020 г

§17 на Заключителните разпоредби на Закона за изменение и допълнение на Закона за мерките и действията по време на извънредното положение¹⁹ съответно на от 300 до 1000 лв., а при повторно нарушение от 1000 до 2000 лв. В случаите, когато нарушението е извършено от едноличен търговец или юридическо лице, се налага имуществена санкция в размер на 15 000 лв. – намалена впоследствие на от 500 до 2000 лв., а при повторно нарушение от 2000 до 5000 лв. За установяване на нарушения на протиепидемични мерки се съставят актове от държавни здравни инспектори или от длъжностни лица, определени от директора на регионалната здравна инспекция, длъжностни лица, определени от директорите на областните дирекции на Министерството на вътрешните работи, или длъжностни лица, определени от кметовете на общини. Наказателните постановления се издават съответно от директора на съответната регионална здравна инспекция, директора на съответната областна дирекция на Министерството на вътрешните работи и кмета на съответната община. С въведените допълнителни задължения на работодателите за провеждане на засилени протиепидемични мерки са въведени и механизмите на контрол за изпълнение на тези задължения, като са посочени вида и начина на отговорността при нарушение на разпоредбите, както и съответните органи оправомощени да осъществяват този контрол и да налагат наказание в случай на нарушение. Поради високият обществен интерес за запазване на здравето на хората в този случай това е възложено на различни органи, чиито правомощия са разширени и допълнени с тези функции.

След направения анализ могат да бъдат изведени някои обобщения и изводи. ИА ГИТ е органът, извършващ специализиран контрол върху изпълнението на задълженията на работодателите, свързани с осигуряването на БЗУТ. Защитата на това основно право на работниците е значим въпрос, залегнал в държавната политика. Следва да се отбележи, че през годините е проявявано разбиране за важността на проблематиката и е отделяно внимание на нормативната уредба както на задълженията на работодателите по осигуряването му така и на упражняването на контрол върху дейността в тази област. В тази връзка ИА ГИТ притежава редица правомощия за упражняване на контрол, осигуряващи правилното приложение на разпоредбите. Видно от сравнението на резултатите от извършени проверки липсва тенденция за

¹⁹ Обн. ДВ бр. 34 от 9 април 2020 г.

намаляване на установените нарушения. Все още съществува и практика по формално приложение на правилата за ЗБУТ и не достатъчно голяма ангажираност на работодателите, което води до създаване на среда на рисково поведение при изпълнение на трудовите задължения. Според докладите на ИА ГИТ над 90 % от работодателите извършват оценка на риска за безопасността и здравето на работещите, но явно подходът е формален, тъй като не е налице спад на броя на констатираните нарушения. Като положителна тенденция следва да се отбележи, че се наблюдава спазване на изискванията за ЗБУТ в големите предприятия. Основно нарушения се установяват в малките и средни предприятия. Предвид важността на запазване на здравето на престолящите труд следва да се мотивират тези работодатели към по-голяма ангажираност и отговорност при осигуряване на ЗБУТ. Съответно контролните органи следва да продължат със засилено упражняване на контрол и налагане на строги мерки спрямо работодателите предвид пряката обвързаност със запазване на здравето на работници и служители.

Заклучение

Нормативната уредба в областта на ЗБУТ е детайлно регулирана в източници от различно ниво, регламентиращи както задълженията на работодателите по съответното им осигуряване така и правомощията на контролните органи по упражняване на контрол за спазването им и подлежи на постоянно адаптиране и усъвършенстване в синхрон с динамично изменящите се обществени отношения. Единствено с общите усилия на работодателите, чийто ангажимент е осигуряването на ЗБУТ, работниците и служителите, които следва да спазват въведените правила и контролните органи може да бъдат постигнати по-оптимални резултати по приложението на съществуващата уредба на практика.

References

1. Andreeva, A., & Dimitrova, D. (2018). Administrativen kontrol varhu protsedurite za pridobivane na nauchni stepeni i za zaemane na akademichni dlazhnosti. Yuridicheski sbornik, XXV, 86-97.
2. Andreeva, A., Dimitrova, D. Spetsifiki na kontrola na izpalnitelna agentsiya glavna inspektsiya po truda, v konteksta na garantiite za izplashatane na трудовото възнагразденіе. Godishnik na BSU, Burgas :

Burgaski svobodan universitet , 40, 2019, 243 - 258.

3. Andreeva, A., & Yolova, G. (2008). Administrativno-nakazatelna otgovornost za narushenia na trudovoto i osiguritelno zakonodatelstvo. Godishnik na Ikonomicheski universitet-Varna (t.80), str. 206-248.

4. Andreeva, A., & Yolova, G. (2009). Normativni promeni v kontrola za spazvane na trudovoto i osiguritelno zakonodatelstv. Izvestia na IU-Varna(3), str. 164-173.

5. Andreeva, A., & Yolova, G. (2016). Osnovi na publichnoto pravo. Varna: Nauka i ikonomika.

6. Andreeva, A., & Yolova, G. (2018). Za nyakoi osobenosti na administrativnia kontrol i administrativnonakazatelnata otgovornost za narushavane na zdravoslovnite i bezopasni uslovia na trud. Ot Administrativno pravo – savremenni tendentsii v pravorazdavaneto i doktrinata (str. 65-79). Varna: Nauka i ikonomika.

7. Blagoycheva, H., Andreeva, A., Yolova, G. Obligation and Responsibility of Employers to Provide Health and Safety at Work – Principles, Current Regulation and Prospects. Economic Studies, Sofia : Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences, 28, 2019, 2, 115 - 137.

8. Dermendzhiev, I., Kostov, D., & Hrusanov, D. (2012). Administrativno pravo na Republika Bulgaria, obshta chast. Sofia: Sibi.

9. Dimitrova, D. Savremenni tendentsii v administrativnoto zakonodatelstvo na Balgariya. Pravoto i biznesat v savremennoto obshtestvo : Sbornik s dokladi ot 2-ra Natsionalna nauchna konferentsiya, 8 noemvri 2019 g., Varna : Nauka i ikonomika, 2019, 56 - 70.

10. Lazarov, K. (2011). Administrativno pravo. Sofia: Feneya.

11. Tsankov, P., Andreeva, A., Yolova, G., & Dimitrova, D. (2006). Osnovi na publichnoto pravo. Varna: „Nauka i ikonomika“, IU – Varna.

**ОБЖАЛВАНЕ ДЕЙСТВИЯТА
НА АДМИНИСТРАТОР ИЛИ ОБРАБОТВАЩ
ЛИЧНИ ДАННИ ПО СЪДЕБЕН РЕД**

**APPEAL OF THE ADMINISTRATOR'S ACTION
OR PROCESSING PERSONAL DATA**

Гл. ас. д-р Живка Матеева
Икономически университет – Варна
jivkamateeva@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Zhivka Mateeva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
jivkamateeva@ue-varna.bg

Abstract

The right of appeal against the actions of a controller or processor at judicial level is one of the effective means of protection of data subjects provided for in Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and the free movement of such data and the Personal Data Protection Act (LPPD). The purpose of this statement is to analyze the right to effective judicial protection against an controller or processor by clarifying legal proceedings, emphasizing the importance of monitoring the application of personal data protection legislation.

Key words: judicial review; appeal; data subject; data controller; processing personal data.

JEL Code: K23

Въведение

Всеки субект на данни има право на ефективна съдебна защита срещу администратор или обработващ лични данни, когато счита, че неговите права съгласно законодателството за защита на личните данни са били нарушени, в резултат на обработване на личните му данни. Правото на съдебна защита е предвидено в чл. 79 от Регламент (ЕС) 2016/679 и чл. 39, ал. 1 от Закона за защита на личните данни (ЗЗЛД).

Регламентът позволява на субектите на данни да започнат производството срещу администратори или обработващи лични данни пред съда на държавата-членка, в която са установени администраторите или обработващите на лични данни. Предвидена е и възможност за об-

разуване на производството пред съда на държавата-членка, в която субектът на данните има обичайно местопребиваване. Изключение има само ако администраторите или обработващите лични данни са публични органи на държавите-членки, действащи при изпълнение на техните публични правомощия.

ЗЗЛД не предвижда подробна процедура за обжалване по съдебен ред, за разлика от административното производство пред националния надзорен орган за защита на личните данни. Разпоредбата на чл. 39, ал. 1 от ЗЗЛД е препращаща. Поради това важат общите разпоредби в дясло трети, глава девета на Административнопроцесуален кодекс (АПК) (Dimitrova, 2019), които установяват единен режим за съдебен контрол за отговорността на всички администратори или обработващи лични данни. Съдебното производство е двуинстанционно, т.е. субектът на данни може да обжалва действията на администратора пред съответния административен съд или пред Върховния административен съд (ВАС) по общите правила за подсъдност и при условията на чл. 39, ал. 1 и ал. 4 от ЗЗЛД. До момента производството не е било предмет на самостоятелно изследване. Предвид ограничения обем на настоящото изследване ще акцентираме само върху съществените материалноправни и процесуалноправни аспекти на съдебната защита срещу администратор или обработващ лични данни, които предвижда действащото законодателство за защита на личните данни.

Изложение

На обжалване пред съда подлежат действията и актовете на администраторите или обработващите на лични данни, независимо от тяхната правосубектност и правни качества (държавен орган, длъжностно лице или частноправен субект). Производството срещу тях се образува пред съответния административен съд по правилата на местната подсъдност по чл. 133 от АПК. Законодателят дава право на субекта на данните да оспори пред съда законосъобразността на актовете и действията на администраторите и без да е изчерпана възможността за оспорване по административен ред. Сезирането на комисията за защита на личните данни (КЗЛД) не е задължителна процесуална предпоставка за съдебно обжалване, но субектът на данни не може да сезира съда, ако има висящо производство пред комисията за същото нарушение или нейното решение относно същото нарушение е обжалвано и няма

влязло в сила решение на съда, съгласно чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД. По искане на субекта на данни или на съда комисията удостоверява липсата на висящо производство пред нея по същия спор. Посочената разпоредба не допуска едновременното водене на производство пред националния надзорен орган и пред съда. От което следва, че висящото производство, образувано на същия засегнат субект и при идентичност на предмета на нарушението и нарушителя, пред комисията е процесуална пречка за сезиране на съда. Разпоредбата на чл. 39, ал. 4 ЗЗЛД следва да бъде тълкувана и прилагана в контекста на общите правила за подведомственост на споровете, които не допускат да бъде конкурирана компетентността на съда, който е приел оспорването/иска за разглеждане, респ. да се развият паралелно съдебни производства по различен процесуален ред, но с идентични страни и предмет (Определение № 3859 от 12.03.2020 г. по адм. д. № 1795/2020 г., V отд. на ВАС). Изборът, коя от двете части на контролната фаза да бъде използвана, се предоставя на заинтересованите правни субекти. Нещо повече, оспорването по административен ред не изчерпва изцяло контролната фаза на процеса. То се явява част от нея, другата част представлява оспорването по съдебен ред. Съдебното производство не изключва административното, защото съдебният контрол е с по-ограничено приложно поле, той е само за законосъобразност, за разлика от административния, който е и за правилност. Ограничение на това право може да има само при изрична разпоредба на АПК или на специален закон.

Абсолютна процесуална предпоставка за допустимост на жалбата е наличието на правен интерес от оспорването, съгласно чл. 159, т. 4 от АПК. Интересът трябва да е личен. Правната необходимост за жалбоподателя чрез делото, което завежда пред съд, е да премахне неблагоприятните за него правни последици от незаконосъобразните действия на администратора или обработващия лични данни, представляващи неправомерно обработване на лични данни. Това поражда правния интерес на субекта на данни от преустановяването им. За наличието на правен интерес съдът следи служебно, тъй като е процесуална предпоставка за допустимостта на всяка форма на съдебна защита.

Срокът за обжалване на актовете и действията на администратора или обработващия лични данни не е посочен в чл. 39, ал. 1 от ЗЗЛД. Поради което следва да се прилага общата разпоредба на чл. 149 от АПК, а именно: срокът за обжалване е 14-дневен от съобщаването на

акта или едномесечен срок при мълчалив отказ/мълчаливо съгласие, от момента, в който администраторът или обработващият е следвало да се произнесе по искането. Срокът е преклузивен, тъй като след неговото изтичане, ако субектът на данни не упражни правото си да оспори акта или действието на администратора или обработващия, то се погасява.

Задължителното съдържание на жалбата е посочено в разпоредбата на чл. 150 от АПК. Съгласно нея, жалбата се подава в писмена форма и трябва да съдържа подробни данни за жалбоподателя (трите имена, адрес, телефон, факс), да посочва съда, обжалваното действие или акта на администратора, указание в какво се състои неговата незаконосъобразност и какво е искането на жалбоподателя. Посочват се доказателствата, които трябва да бъдат събрани, и се прилагат разполагаемите писмени доказателства. След постъпване на жалбата административният съд извършва проверка за редовността и допустимостта ѝ. Ако жалбата е допустима, съдията-докладчик разпорежда препис от жалбата да бъде изпратен на страните – участници в производството. В 14-дневен срок от получаването на преписа от жалбата всяка от страните може да представи писмен отговор и да посочи доказателства. Писмените доказателства се прилагат към отговора. Когато за изясняване на правния спор е необходимо да бъдат събрани и други доказателства освен тези, които се съдържат в преписката, съдът указва на съответната страна необходимостта от тяхното събиране.

Пред административния съд се оспорва само законосъобразността на актовете и действията на администраторите или обработващите лични данни. Производството пред съда е по реда на чл. 145 и сл. от АПК, вр. с чл. 39, ал. 1 от ЗЗЛД. Предмет на проверка по съществото на спора е дали обработването на личните данни е действително правомерно или не съобразно изискванията на действащото законодателство за защита на личните данни. Условиата за допустимост на обработването на лични данни са закрепени в чл. 6 от Регламента. Това са основания, свързани с качеството на данните, наличието на поне едно от които е предпоставка за законосъобразното обработване. Те определят обхвата и границите на обработката, поради което служат за ръководство на администраторите или обработващите при обработването на личните данни. Основната им цел е личните данни да бъдат обработвани въз основа на валидно правно основание, т.е. да бъде спазен принципът за законосъобразност.

Принципът за законосъобразност на практика означава, че администраторите или обработващите трябва на първо място, да имат законна основа за обработване на лични данни; второ, да не използват данните по начини, които имат неоправдани последици върху засегнатите лица; трето, да предоставят информация за законосъобразното условие за обработване на данните. Обработването е законосъобразно, когато администраторите или обработващите на лични данни имат законна основа за обработване на данните. Поради това следвайки принципа на отчетност в чл. 5, параграф 2 от Регламента, те трябва да прилагат законосъобразната основа за обработване на данните във всеки конкретен случай. В противен случай ще са в нарушение на принципа за законосъобразност и добросъвестност. В този смисъл администраторите или обработващите трябва да спазват всички изисквания на регламента в пълна степен при всяко обработване на личните данни и да действат в рамките на законните им права.

Ключът към спазване на регламента е да се следват следващите шест условия за законосъобразност, при които е допустимо обработването на личните данни:

- а) когато е налице съгласие на физическото лице;
- б) изпълнение на задължения по договор, по който физическото лице е страна;
- в) като нормативно установено задължение на администратора;
- г) за защита на жизненоважни интереси на субекта на данните (важни интереси);
- д) за изпълнение на задача, която се осъществява в обществен интерес или за упражняване на законно предоставени правомощия;
- е) за реализиране на законните интереси на администратора на лични данни, освен когато преимущество имат интересите на физическото лице.

Поне едно от тези условия, изрично уредени в чл. 6 от Регламента, трябва да се прилага винаги, когато се обработват лични данни. Като цяло, правилната преценка за избора на определено условие за обработване е необходимост, както от гледна точка за осигуряването на високо ниво за защита на физическите лица, така и за намаляване на риска от злоупотреби. От друга страна, всяко едно от изброените основания за законосъобразност е достатъчно, за да може субектът на данните (жалбоподателя) да претендира за преустановяването на незаконно-

разните действия и актове на администратора или обработващия на лични данни по съдебен ред.

В рамките на това съдебно производство субектът на данни може да иска обезщетение за претърпените от него вреди вследствие на неправомерно обработване на лични данни от страна на администратора или обработващия. Упражняването на правото на обезщетение за причинени вреди е регламентирано изрично в чл. 82, пар. 1 от Регламента и чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД. Посочената разпоредба от регламента разширява кръга на лицата, които имат право да получат обезщетение. Съгласно нея, всяко лице, което е претърпяло материални или нематериални вреди в резултат на нарушение на настоящия регламент, има право да получи обезщетение от администратора или обработващия за нанесените вреди. Следователно правото на обезщетение може да се упражни и от лице, което не е субект на данни. За разлика от регламента, разпоредбата на чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД дава правната възможност само на субекта на данни да предяви и претенцията за обезщетение, която може да бъде разглеждана в същото съдебно производство.

Незаконосъобразността на действието или бездействието на администратора или обработващия лични данни са елемент от фактическия състав на неправомерно увреждане, което е основание за отговорността на извършителя. За да се ангажира тази отговорност е необходимо да се установи, че данните са обработени от администратора или обработващия неправомерно, за физическото лице са настъпили вреди с имуществен или неимуществен характер и причинна връзка между неправомерното обработване на данните и вредите. Не е задължително съвместното разглеждане на претенцията за обезщетение в съдебното производство по обжалване действията на администратор или обработващ лични данни, тъй като чл. 39, ал. 2 от ЗЗЛД дава допълнителна възможност на субекта на данни при желание да присъедини различни средства на защита на личните данни. В случаите, в които субектът на данни не е поискал установяване на твърдяното от него нарушение, не може да му бъде отречено правото да предяви осъдителен иск за обезщетение. Възможността в отделен процес самостоятелно да се иска установяване на противоправност не може да бъде разглеждана като процесуална пречка за предявяване на самостоятелен осъдителен иск за обезщетение. В този смисъл ВАС се е произнесъл, че разпоредбата на чл. 39, ал. 2 ЗЗЛД е допълнителна процесуална възможност за съединя-

ване на претенцията със защитата по чл. 39, ал. 1 от ЗЗЛД и не следва да бъде разглеждана като препятстваща упражняването на правото на иск (вж. Определение № 2859 от 24.02.2020 г. по адм. д. № 1713/2020 г., V отд. на ВАС).

Правото на обезщетение е свързано с отговорността за вреди, която трябва да понесе извършителят, вследствие на неправомерното обработване на личните данни на физическото лице. Процесуалният ред за реализиране на тази отговорност за вреди, респективно предявяване и разглеждане на исковете за присъждане на обезщетение, е по правилата на АПК, глава единадесета „Производства за обезщетения“. Когато администраторът на лични данни е административен орган или длъжностно лице на държавата и общините тогава правото на обезщетение се упражнява и съобразно правилата на Закона за отговорността на държавата и общините за вреди. Лицата, задължени да платят обезщетение са администратора и обработващия на лични данни, а основанието за ангажиране на отговорността им е незаконосъобразността на акта или действието, което е в пряка причинна връзка с претендираната вреда. Понятието „вреда“ следва да се тълкува в по-широк смисъл в контекста на съдебната практика на Съда по начин, който отразява напълно целите на регламента, съгласно съображение 146 от преамбюла на Регламента. Вредата се изразява в засягане на имуществените и неимуществените права и защитени от правото блага на пострадалия и е една от необходимите предпоставки на деликтната отговорност (Tasev, 2009, с.19). Например неимуществени (морални) вреди могат да възникнат при неправомерното обработване на лични данни, изразяващо в накърняване на доброто име, чест и достойнството на субекта на данните. Съответно вредите трябва да са настъпили като естествен резултат от незаконосъобразното действие на администратора или обработващия лични данни. Наличието на неимуществена вреда, която е в пряка и непосредствена причинни връзка се доказва чрез събиране на гласни доказателства. Целта на реализирането на отговорността е да се компенсират претърпените от лицето вреди от неправомерното обработване на неговите лични данни, извършено в нарушение на изискванията на регламента (Toshkova-Nikolova, D., N. Feti, 2019, p. 407).

Отговорността на администратора е различна от тази на обработващия лични данни. Съгласно чл. 82, пар. 2 от регламента, всеки администратор, участващ в обработването, носи отговорност за вреди, про-

изтичащи от извършеното обработване, което нарушава настоящия регламент. Докато обработващият лични данни ще носи отговорност за вреди, произтичащи от извършеното обработване, само при неизпълнение на конкретните си задълженията по регламента или когато е действал извън законосъобразните указания на администратора или в противоречие с тях. Нещо повече, администраторът ще бъде отговорен не само при нарушение на регламента, но и в случай на неспазване на делегираните актове и актовете за изпълнение на регламента, както и правото на държава-членка, конкретизиращо правилата на регламента (Съображение 146 от преамбюла на Регламента). Отговорността по чл. 82, пар. 2 от регламента може да отпадне, само при положение, че администраторът или обработващия лични данни докаже, че по никакъв начин не е отговорен за събитието, причинило вредата. С цел да се гарантира действително обезщетение на субекта на данни, разпоредбата на чл. 82, пар. 4 от регламента установява солидарна отговорност за причинените вреди на администратора или обработващия. Такава отговорност има когато в една и съща операция по обработване участват повече от един администратор или обработващ лични данни или съответно едновременно им участие. Всеки от посочените лица носи отговорност за цялата вреда. Претърпелият вредата субект на данни има право да насочи претенцията си срещу всички лица, участващи в обработването. Обезщетението може да се раздели съобразно отговорността на всеки администратор или обработващ за причинената от обработването вреда, при положение, че всички претенции са обединени в едно съдебно производство. Когато администраторът или обработващият изплати пълното обезщетение за причинената вреда на увредения, то той има право на регресен иск, изрично уреден в чл. 82, пар. 5 от регламента. В този случай, той има право да поиска от другите администратори или обработващи лични данни, участвали в операцията по обработване, да му възстановят част от платеното обезщетение, съответстваща на тяхната част от отговорността за причинената вреда.

Административният съд постановява решение в едномесечен срок от заседанието, в което е приключило разглеждането на делото. Този срок е инструктивен, не е задължителен и неговото неспазване не се отразява на качеството или оценката на решението на съда. Правомощията на съда са посочени в чл. 172, ал. 2 АПК. Когато съдът постанови, че жалбата е основателна, личните данни на съответното физическо

лице не могат повече да бъдат обработвани от администратора или обработващия лични данни в нарушение на Регламента и ЗЗЛД.

Решенията на административния съд подлежат на касационно оспорване пред ВАС. Те могат да бъдат обжалвани изцяло или в отделни свои части, съгласно чл. 208 АПК. Касационното производство не решава материалноправния спор, а спора за законосъобразността на първоинстанционното решение, затова е контролно-отменително, а не въззивно (Penev *at. al.*, 2006, р. 384-412). ВАС обсъжда както посочените в жалбата пороци на решението на първата инстанция, така и преценява съответствието му с материалния закон.

Правото да обжалват решението на първата инстанция принадлежи на страните по делото и лицата, които не са участвали в делото, но спрямо тях решението има сила. Предпоставка за възникване на правото им на касационно оспорване е решението за тях да е неблагоприятно. Жалбата се подава до ВАС чрез съда, постановил първоинстанционното решение, в писмена форма и трябва да съдържа посочените в чл. 212 АПК реквизити. Сроковете за касационното обжалване са преклузивни и са посочени в чл. 211 АПК. Съгласно посочената разпоредба, за страните по делото срокът е 14 -дневен и започва да тече от деня на съобщението, че решението на първата инстанция е изготвено; неучаствалите в делото лица, които са засегнати от решението, могат да го обжалват до момента на влизането му в сила за страните по делото; в едномесечен срок от деня, в който е постановено решението на първоинстанционния съд, главният прокурор или неговият заместник може да подава протест до ВАС чрез съда, постановил решението.

Посочването на касационните основания е условие за допустимост на касационната жалба (Kandeva, 2003, р. 20), а не до основателността ѝ. Касационните основания са изчерпателно изброени в чл. 209 АПК, а именно: нищожност, недопустимост и неправилност на съдебното решение. Неправилните съдебни решения от своя страна се групират в три групи: нарушение на материалния закон, нарушение на съдопроизводствените правила и необоснованост. Наличието само на едно от тях прави съдебното решение порочно.

В касационното производство се допускат писмени доказателства за установяването на касационните основания. Разпоредбата на чл. 219, ал. 2 АПК изрично забранява допускането на доказателства за установяване на обстоятелства, несвързани с касационните основания (вж.

Radanov, 2016, с. 1-10).

В едномесечен срок от заседанието, в което е приключило разглеждането на делото, касационния съд се произнася с решение. Правомощията на ВАС като касационна инстанция са уредени в разпоредбите на чл. 221 и 222 АПК, които могат да се обобщят в следните:

- оставя в сила първоинстанционното съдебно решение;
- отменя решението в оспорваната му част, когато установи, че то е неправилно;
- обезсилва решението в оспорваната част, когато то е недопустимо. В този случай, касационния съд прекратява делото, връща го за ново разглеждане или го препраща на компетентния съд или орган;
- обявява нищожността на решението изцяло, когато е нищожно и ако делото не подлежи на прекратяване, го връща на първоинстанционния съд за постановяване на ново решение;
- решава делото по същество, когато отмени първоинстанционното съдебно решение. Изключение от това правило има в при съществено нарушение на съдопроизводствените правила и при установяване на факти, за които събирането на писмени доказателства не е достатъчно. В тези случаи ВАС връща делото за ново разглеждане от друг състав на първоинстанционния съд.

Касационното решение е окончателно и произвежда действие за субекта на данните и администратора/обработващия на лични данни.

Заклучение

В заключение можем да обобщим, че единствената процесуална пречка за образуване на съдебното производство е наличието на висящо такова пред КЗЛД, образувано от същия засегнат субект и при идентичност на предмета на нарушението и нарушителя. Основното предимството на съдебната защита срещу действията и актовете на администратора или обработващия лични данни спрямо административното производство пред националния надзорен орган, е упражняването на правото на обезщетение на субекта на данни за вредите, претърпени в резултат на неправомерното обработване на лични му данни.

References

1. Dimitrova, D. (2019) Savremenni tendentsii v administrativnoto zakonodatelstvo na Balgariya. Pravoto i biznesat v savremennoto

obshtestvo: Sbornik s dokladi ot 2-ra Natsionalna nauchna konferentsiya, 8 noemvri 2019 g., Varna: Nauka i ikonomika, pp.56-70.

2. Kandeveva, Em. (2003) Sporni vaprosi v administrativnoto sadoproizvodstvo. Pravna misal, (1). pp.3-26.

3. Penchev, K., Todorov, I., Angelov, G., Yordanov, B. (2006) Administrativnoprotsesualen kodeks. Komentar, parvo izdanie, Sofiya: Siela, pp. 523.

4. Radanov, V. (2016) Dokazatelstvata v kasatsionnoto administrativnonakazatelno proizvodstvo. Norma, (1). pp.1-10.

5. Tasev, S. (2009) Deliktnata otgovornost. Sofiya: Siela, pp.269.

6. Toshkova-Nikolova, D., N. Feti (2019) Zashtita na lichnite dannii. Sofiya: IK „Trud i pravo“, pp.751.

**НОРМАТИВНО РЕГЛАМЕНТИРАНИ ДЕЙСТВИЯ
И КОНТРОЛНИ ПРОЦЕДУРИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ
НА КОРУПЦИЯТА**

**REGULATORY ACTIONS AND CONTROL PROCEDURES
FOR THE PREVENTION OF CORRUPTION**

Гл. ас. д-р Ивелина Петкова
Университет за национално световно стопанство, София
ivapetkov@abv.bg

Chief Assist. Dr Ivelina Petkova
University of National and World Economy, Sofia
ivapetkov@abv.bg

Abstract

Effectiveness in the fight against corruption requires the establishment of an effective legal framework appropriate to the type of management structures and control system in the country. The purpose of this report is to analyze and evaluate the regulations for the prevention of corruption, and on this basis make proposals for the introduction of adequate mechanisms and preventive controls at each stage of the processes in which to ensure the successful implementation of the activities. The development of measures that are of different preventive nature should be integrated into a comprehensive substantiated document to serve as a strategy to counteract corruption.

Key words: control, prevention, corruption.

JEL Code: H83, M48

Въведение

Изграждането на антикорупционна политика изисква добро познаване на проблемите свързани с корупцията на международно и национално ниво, анализ и оценка на основните рискови области и приоритетно ориентиране на нормативната уредба. При изграждане на антикорупционните политики е необходимо да бъде обхванат публичният и частният сектор и съответно да се отчитат и културните и социални характеристики в поведението на обществото. Стратегиите и политиките съпътстват необходимостта от промени в нужната посока, даваща ефективно развитие на обществото.

В България нормативната рамка на борбата с корупцията обхваща комплекс от регулативни режими от почти всички правни отрасли, ка-

то акцентът е поставен върху наказателното правораздаване. Динамиката на процесите в международен и национален аспект влияят върху антикорупционните политики и развитието на нормативната уредба.

1. Основи на антикорупционните политики и стратегически насоки за контрол на корупционните процеси в България

В голяма степен основите и изграждането на националната антикорупционна политика в България се съпътстват с развитието на процесите свързани с изграждането на гражданското общество. През 1998 г. се изготвя първата цялостна програма за противодействие на корупцията в България, включваща шест основни насоки на действие: създаване на неблагоприятна среда за корупция – правно-институционална среда, реформи в съдебната система, ограничаване на корупцията в стопанската сфера, засилване на гражданския контрол в борбата срещу корупцията, промяна на обществените представи за корупцията и международното сътрудничество. Акцентът в този период в борбата с корупцията е свързан с условията на контролната среда. Това е средата, която следва да осигури структура и дисциплина, които да благоприятстват постигането на основните цели на системата за вътрешен контрол (Dineva, 2017).

Използването на качествените и количествените характеристики и анализи разкрива нейните типични и характерни черти. Някои автори (Petrunov, 2016), считат, че в определени аспекти средата в значителна степен благоприятства развитието на корупционните процеси и, който обвързват корупцията с друго негативно явление, „прането на пари“. Капиталите се пренасочват от продуктивни към така нар. „стерилни“ инвестиции и престъпността и корупцията процъфтяват. Същевременно обект на корупционни схеми в този аспект се явява и митническата контрабанда. „Обектът на контрабанда е изключително широк. От човешки органи и ядрени материали до закриване на отрасли и подотрасли и налагане на монополи. Това я прави проблем, засягащ всички сфери на стопанския живот“ (Dimov, 2008). Това се явява и сериозен управленски проблем, който следва да бъде решен чрез адекватни действия и мерки. (Harizanova, 2015).

Един от първите правителствени документи ориентирани към противодействие на корупцията е – Националната стратегия за противодействие на корупцията, приета през 2001 г. с Решение на Минис-

терски Съвет. В стратегията се очертават основни цели и насоки за антикорупционни реформи в публичните институции, съдебната система, стопанската сфера и по-специално областите, в които най-силно се пресичат обществени и частни интереси. През февруари 2002 г. се приема и Програма за нейното изпълнение. Програмата очертава насоките за ограничаване на корупцията - чрез засилване на правозащитната и регулативната функция на държавата, гарантиране на прозрачност и публичност на административно-управленските процеси, утвърждаване на гражданския контрол и на ценности като почтеност и етика в обществените отношения. В нея се набляга на контролни механизми ориентирани към възпиране на антикорупционните прояви, като съчетава в себе си теоретични и практически насоки, като възприетият от някои автори теоретичен подход, фокусиран върху превантивните мерки и теорията за общо възпиране (Bashev, 2019).

Важна и съществена част от тази Програма са законодателните мерки за ограничаване на корупцията.

Антикорупционната стратегия представлява документ даващ основните насоки по отношение на необходимата реформа. В нея са очертани целите, които си поставят националните органи, отговорни за борбата с корупцията, както и законодателните и практически мерки за осъществяването на тези цели. В съдържателен план ефективността на стратегията и планът за нейното осъществяване изисква въвеждане на определени конкретни индикатори, по които да бъде оценявано изпълнението на всяка една мярка.

През последните 15 години в България са приети 4 антикорупционни стратегии, като недостатъците при всяка една от тях се повтарят в една или друга степен – недостатъчна конкретност на поставените мерки и индикатори, хаотичност на действията по изпълнението, липса на последователност както между предишната и следващата стратегия, така и между органите, които отговарят за координацията през различните периоди.

2. Нормативно регламентирани действия за противодействие на корупцията

Преди създаването на настоящия антикорупционен закон държавната политика по превенция на корупцията не е изрично дефинирана в рамките на законите, регламентиращи дейността на отделните антико-

рупционни органи. Тя се извежда предимно от конкретните антикорупционни действия и политики, които са инициирани и осъществявани от отделните структури, и не е поставена във фокуса на вниманието на законодателя. Нормативната рамка на борбата с корупцията обхваща комплекс от регулативни режими от почти всички правни отрасли, като естествено акцентът е поставен върху наказателното правораздаване (Dimitrov et al., 2018).

Със Закона за противодействие на корупцията и за отнемане на незаконно придобитото имущество (ЗПКОНПИ) нормативната уредба относно превенцията на корупцията може да бъде определена като една от новостите в антикорупционното законодателство, тъй като до този момент комплексът от мерки за превенция на корупцията не е изрично уреден на законово ниво и единствено практическото изпълнение на останалите антикорупционни мерки позволява те да се интерпретират като инструменти за превенция на корупцията. Въпреки че разпоредбите, предвидени в глава четвърта за ЗПКОНПИ, имат общ характер, тяхното изрично дефиниране и ефективното им прилагане може да служи същевременно и като инструмент за осъществяването на целенасочена държавна политика по превенция на корупцията. Във функциите на ЗПКОНПИ се включват, събиране и анализ на информация относно резултатите от антикорупционните политики, поддържането на бази данни относно антикорупционни политики и мерки, извършването на наблюдение и периодична оценка на приложението на антикорупционните политики, разработването на мерки с антикорупционна насоченост и оказването на методическа помощ по прилагането им.

В ЗПКОНПИ е предвиден един нов компонент, който се явява и предизвикателство – изготвянето на оценка на корупционния риск в законопроектите и извършването на последяващ анализ на въздействието. В тази връзка в разпоредбите на ЗПКОНПИ се предвижда правомощия за съгласуване на проектите на закони, изготвени от органите на изпълнителната власт. Законодателните предложения на народните представители не подлежат на такава оценка. В съгласувателната процедура становището на Комисия за противодействие на корупцията и отнемане на незаконно придобитото имущество (ЗПКОНПИ) представлява консултативно мнение относно корупционен риск. Вносителят следва да изготви мотивиран отказ, в случай, че не го приема в цялост

или от части.

3. Контролни механизми за проверка на имуществото и установяване на конфликт на интереси

Въвеждането на адекватни механизми за контрол са ефективен инструмент за предотвратяване на конфликт на интереси. „Неслучайно контролите се разглеждат като ключов елемент в системата за контрол.“ (Dineva, 2014, p. 97). Механизмът за деклариране и проверка на имущество на висшите длъжностни лица и служителите в публичните институции има изключително важно значение при осъществяването на политиката по превенция на корупцията. Режимът на декларации по ЗПКОНПИ е важен антикорупционен механизъм. В декларациите се изисква спазването на правилата за несъвместимост, като декларирането е инструмент за превенция срещу конфликта на интересите. От друга страна прозрачността на имуществото и интересите чрез публикуване на декларациите пред обществото предоставя възможност за мониторинг и граждански контрол спрямо публичната власт. Контролните процедури независимо от своя вид характер и форма имат една основна цел именно контролната функция (Donchev, 2015). Адекватното проектиране на дейности и процедури биха довели до съответните ефективни резултати (Stoyanova, 2015).

Със създаването на ЗПКОНПИ е разширен обхватът на проверката на имуществото на длъжностните лица. Обединяват се декларациите за имущество и интереси в един общ документ, като по този начин се намалява тежестта при попълване и обработка на документа.

Конфликтът на интереси в българското право е уреден като административно нарушение.¹

Понятието за конфликт на интереси включва кумулативно три предпоставки:

- (1) наличие на лице, заемащо висша публична длъжност;

¹ Нормативната уредба на производството за установяване на конфликт на интереси е регламентирано в глава шеста „Сигнали“, глава седма „Защита на подалия сигнала“ и глава осма „Конфликт на интереси“ на антикорупционния закон. В допълнение, редът за установяване на конфликт на интереси на длъжностните лица по параграф 2 се определя и от разпоредбите в Наредбата за организацията и реда за проверка на декларации и установяване на конфликт на интереси (НОРПДУКИ – обн. ДВ, бр. 81/2.10.2018 г., в сила от 5.10.2018 г.)

- (2) изпълнено правомощие или задължение на овластеното лице;
- (3) частен интерес на овластения или на свързано с него лице, който води до облага и може да повлияе върху обективното и безпристрастно изпълнение на правомощието.

Без наличието на която и да е от тези три предпоставки конфликт на интереси не може да възникне. За да има действие при конфликт на интереси, самото наличие на тези предпоставки не е достатъчно. Трябва да е осъществено нарушение на някоя от забраните, регламентирани в чл. 55–62 (да представлява държавата или общините, когато има частен интерес от вземане на решение, да гласува в частен интерес, да използва служебното си положение, за да влияе при подготовката, приемането, издаването или постановяването на актове, при изпълнението на контролни и разследващи функции, да сключва договори в частен интерес, да се разпорежда с имущество публична собственост или бюджетни средства, включително средства от фондовете на ЕС, да използва информация за частен интерес, да извършва консултантска дейност, да използва служебното си положение за търговска реклама).

Основният проблем в правната рамка на конфликта на интереси в ЗПКОНПИ, е във въвеждането на децентрализирана система за установяване на конфликт на интереси.

Индикирането на конфликт на интереси в голяма степен се възприема, като сигнал за нередност. Например типични случаи на съмнения за нередности и измами във връзка с конфликт на интереси при провеждането на обществените поръчки през различните етапи са свързани с редица индикатори. (Lecheva, 2015). Обикновено те са добре регламентирани в специалната нормативна уредба свързана с конфликта на интереси.

Според ЗПКОНПИ (§ 2, ал. 5 и ал. 8) КПКОНПИ² и редица други органи в България по избор и назначаване и постоянни комисии към общинските съвети имат правомощия да установяват и санкционират конфликт на интереси. Броят на лицата, които следва да подлежат на такъв контрол е около 130 000. Сред тях КПКОНПИ има статут на основен такъв санкциониращ орган. Установилите и санкционни правомощия на комисията са ограничени само до около 15 000 лица, заемащи висша публична длъжност. За лицата, заемащи длъжност по § 2, ал.

² <https://register.caciacf.bg/2018/index.html>

1 производството се провежда от инспекторати или специални комитети, назначени от органа по избор или назначаване. Същите провеждат производството, а самите органи по избор или назначаване издават решенията, с които ще установяват или не конфликт на интереси. При централизираната система, функционираща в периода от 2011 до 2018 г., един професионален и специализиран орган с компетентност на територията на цялата страна установява конфликт на интереси по отношение на над 120 000 лица, заемащи публична длъжност.

Основните проблеми пред новата система по установяване на конфликт на интереси е липсата на компетентността и опита да провеждат такива производства, както и формиране на различна практика по идентични казуси в различните институционални системи.

Като положителни елементи на правната уредба относно конфликта на интереси може да се отбележи:

1) обединяването на двете процедури по установяване и санкциониране в един акт, което съкращава процедурата. Продължителност на процедурата по отменения закон е около три години и половина.

2) диференцирането на административните наказания за двете категории лица, са свързани с утежнени санкции и последици за лицата, заемащи висши длъжности, което е в съответствие с разбирането, че ефективното противодействие на корупцията следва да се фокусира върху решаващата роля на ръководните нива в институциите.

4. Процедурни механизми за разглеждане на сигнали за корупция и защита на лицата подали сигнали

Израз на съвременните политики за превенция и противодействие на корупцията и една от най-важните функции, с които са натоварени антикорупционните органи, е получаването и разглеждането на сигнали за корупция.

Подаването на сигнали може да бъде разграничено на два типа съобразно подателите:

а/ сигнали от частни лица;

б/ сигнали от медии и медийни публикации;

Важни и съществени моменти, които могат да се открият са въпросите свързани със защитата на лицата, които са подали сигнали. В ЗПКОНПИ тези въпроси са намерили отражение съответно в глава шеста и глава седма. Процедурата, която е описана сочи основните ка-

нали за постъпване на сигнали, както и основните принципи, които се прилагат по защита на граждани и служители в административните структури, сигнализирали за нередности. Както в предходните закони, така и в настоящия не са дефинирани детайлно изискванията, на които следва да отговарят сигналите за корупция или за конфликт на интереси. За подателите на сигнали се изисква трите имена, ЕГН, адрес, телефон, факс, електронен адрес и подпис. Детайлните изисквания за подателя на сигнала в известна степен могат да породят отказ за предоставяне на „чувствителна информация“.

В разпоредбите относно защитата на подателите на сигнали няма съществени промени, запазен е общият подход, при който мерките за защита са насочени към опазване на самоличността на сигнализиращите, а инструментариумът за обезщетяване се изчерпва до дефиниране на право за търсене по съдебен път на обезщетение за претърпени имуществени и неимуществени вреди.

Сезирането по медийни публикации, разпоредбите в закона поставят въпросите свързани с критерият за селекция на публикации и дали конкретните изисквания относно съдържанието на сигнала могат да се използват като основание за отказ от разследване.

5. Разследване и разкриване на корупционни прояви

Нормативната уредба относно разкриването на корупционни прояви е разработена в глава девета на ЗПКОНПИ „Противодействие на корупцията чрез разкриване на прояви на лица, заемащи висши публични длъжности“, както и в глава четвърта на правилника за устройството и дейността на Комисията. Със създаването на ЗПКОНПИ е осъществена институционална реорганизация, като дейността на ДАНС по сведения и сигнали за корупционни престъпления е включена в правомощията на КПКОНПИ. Една от целите на тази промяна е осъществяването на връзка между тези действия и възможностите, които предоставят производството за гражданска конфискация, проверката на имуществото на длъжностни лица и установяването на конфликт на интереси.

ЗПКОНПИ създава добра база за взаимодействието на Комисията с други държавни органи във връзка с осъществяване на функциите ѝ: установен е законов ред за събиране на конкретни доказателства за водените производства, предвиден е достатъчен ресурс за осъществяване

на основните функции на КПКОНПИ. Важно значение имат и разпоредбите в глава трета на закона – „Взаимодействие на Комисията с други държавни органи и международно сътрудничество“. В чл. 24 - чл. 27 се определят широк кръг от институции, с които Комисията си взаимодейства, с които следва да бъдат сключени споразумения за сътрудничество, както и да бъдат разработени съвместни инструкции за взаимодействие.

Нормативната уредба относно отнемането на незаконно придобито имущество е предвидена в глави десета, единадесета, дванадесета и тринадесета на антикорупционния закон. Макар и основанията за започване на процедура по отнемане да са разширени, процедурата и правните последици в ЗПКОНПИ като цяло възпроизвеждат съдържанието на разпоредбите в отменения закон. Запазено е принципното положение, въведено през 2012 г., да не се изисква влязла в сила осъдителна присъда, за да бъде стартирана процедура за отнемане на незаконно придобито имущество. Запазена е и обърнатата доказателствена тежест. Както налагането на обезпечителни мерки, така и отнемането на незаконно придобитото имущество по новия закон продължават да се извършват.

По силата на съдебни актове на компетентни съдилища, постановени по реда на специалния закон и на ГПК.

КПКОНПИ има правомощия да взема решения за:

- ✓ образуване на производство;
- ✓ внасяне в съда на искане за налагане на обезпечителни мерки;
- ✓ внасяне на иск за отнемане на установеното имущество, ако към момента на приемане на съответното решение са налице две предпоставки по отношение на лицето, чието имущество се проверява.

Законът възпроизвежда концепцията за отнемане на незаконно придобито имущество, действала в периода 2012 – 2017 г. Със създаването на ЗПКОНПИ са въведени четири нови основания за започване на производството за отнемане на незаконно придобито имущество по отношение на държавни служители.

Заклучение

Изграждането на националния антикорупционен орган, следва спазване на международните конвенции, добрите практики и действащи модели в международен план.

Създаването на изрична нормативна уредба, посветена на превенцията на корупцията, както и детайлно регламентиране на дейността на антикорупционния орган го доближава до класическия модел на специализирана антикорупционна агенция, която интегрира функциите по превенция и по противодействие на корупцията.

References

1. Bashev, Y. (2019) Modeli za vaznikvane i predotvratyavane na izmami. Ikonomicheski i sotsialni alternativi, br. 1, pp. 101-107.
2. Dimitrov, G., Gunchev, V., Velikov, I, Kiryakov, Z. (2018) Sravnitelen analiz na modeli za protivodeystvie na koruptsiyata, sbornik dokladi ot nauchna konferentsia „Aktualni problemi na sigurnostta”, IK NVU „V.Levski“, pp. 164-170.
3. Dimov, O. (2008) Kontrabanda i mitnicheski kontrol /opit za kvalifikatsia/, Teoria i praktika na finansovite prestaplenia, sbornik dokladi, 55 godini Finansovo-schetovoden fakultet, Universitetska pechatnitsa UNSS, p. 239.
4. Dineva, V. (2014) Metodologicheski aspekti na vatreshnia odit. Izsledvane v zastrahovatelnia sektor. Sofia, ATL-50, pp. 35-36.
5. Dineva, V. (2017) Sistemite za kontrol v podkrepa na upravlението na ustoychivoto razvitie, Regionalna ikonomika i ustoychivo razvitie, Sbornik s dokladi ot nauchna konferentsia, organizirana ot Nauchnoizledovatelски институт pri Ikonomicheski universitet – Varna. g., Tom 2, pp. 90-101.
6. Donchev, T. (2015) Sravnitelen analiz mezhdru modela COSO i standarti za upravlениe na kachestvoto ISO, sbornik s dokladi ot edinadeseta mezhdru-narodna nauchna konferentsia na mladite ucheni na tema „Ikonomikata na Bulgaria i Evropeyskia sayuz: Konkurentosposobnost i inovatsii” Sofia: UNSS, p. 654.
7. Harizanova, H. (2015) Upravlensko konsultirane v agrarnia biznes i ekoikonomicata, ATL-50.
8. Lecheva, I. (2015) „Indicators for conflict of interest in public procurement financed by the EU Structural funds“; Knowledge Society Institute, Vol. VIII, 2, pp. 23-25.
9. Petrunov, G. (2016) Izpirane na pari, Mashtab, efekti, publichni politiki, Sofia: UNSS.
10. Ranchev, G. (2019) Aktualni vaprosi na danachnoto oblagane na

avtomobili v evropeyskia sayuz, Ikonmikata na Bulgaria i Evropeyskia sayuz v globalnia svyat. IK-UNSS, pp. 424-434.

11. Stoyanova, Z. (2015) Prilagane na proektnoto upravlenie vav vodnia sektor v ES, sbornik dokladi ot nauchna konferentsia Agrobiznesat i selskite rayoni- nastoyashte i badeshto razvitiie, IU-Varna.

**АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРЕД ОПАЗВАНЕТО НА
НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ**
**ACTUAL PROBLEMS OF THE PROTECTION OF IMMOVABLE
CULTURAL HERITAGE IN BULGARIA**

Гл. ас. д-р Милена Иванова
Икономически университет – Варна
milena_ivanowa@ue-varna.bg

Chief Assist. Milena Ivanova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
milena_ivanowa@ue-varna.bg

Abstract

The report presents some problems of the protection of immovable cultural heritage in Bulgaria. The solution of this problems will help for both saving the physical authenticity of the immovable cultural properties but also for a sustainable urban development and a new opportunity for the development of cultural tourism.

Key words: cultural heritage, cultural tourism, immovable cultural heritage, protection of cultural heritage.

JEL Code: Z100

Въведение

България е приемник на културно-историческото наследство на седем цивилизации и се нарежда на трето място в Европа – след Гърция и Италия – по брой и разнообразие на недвижими паметници на културата. Много от българските градове са със специфичен облик, дело на редица архитекти, строителни инженери и скулптори, създали забележителни сгради в периода XIX-XX в. Това е ресурс, разположен на почти цялата територия на страната, който включва седем културни и два природни обекта в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО и около 40 000 регистрирани недвижими културни ценности (НКЦ), като архитектурно строителните са около 19 400. Този ресурс е не само повод за гордост, а предизвикателство и отговорност – да се съхрани и опази недвижимо културно наследство, което не е само българско, но и наследството на света – европейско и световно. Това виждане е залегнало в Конвенция за защита на архитектурното наследство на Европа – Гренада (КЗАНЕ, 1985), в която е по-

сочено, че архитектурното наследство представлява незаменим израз на богатството и разнообразието на културното наследство на Европа е неопенимо свидетелство за нашето минало и общо благо за всички европейци.

Целта, която си поставя авторът на доклада, е да изследва някои от проблемите по опазването на недвижимото културно наследство на България, с оглед да се подпомогне теорията и практиката в тази област.

2. Същност и значение на недвижимото културно наследство

Понятието „културно наследство“ се налага за първи път като общовъзприет термин през 1954 г. в конвенцията на ЮНЕСКО (Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, 1954) и в Европейската културна конвенция на Съвета на Европа (European Cultural Convention, 1954). Според Закона за културното наследство (ЗКН, 2009) недвижимото културно наследство обхваща културни ценности, които са трайно закрепени към земята, включително под водата, както и прилежащата им среда. За нуждите на изследването авторът се придържа към определението, дадено в Международната харта за реставрацията и консервацията на паметниците на културата (МХРКПК, 1965), известна още като Венецианската харта: *„понятието паметник на културата включва не само отделната архитектурна творба, но и градския и селския ансамбъл, който съдържа свидетелства за определена цивилизация, за забележителен еволюционен процес или за дадено историческо събитие. Това понятие включва не само големите, но и по-скромните творения, които с течение на времето са придобили културно значение“*.

Значимостта на недвижимото културно наследство е обусловена от следните причини:

1. Недвижимото културно наследство е обществено благо, което в значителна степен определя специфичния облик на дадено населено място.

2. Недвижимото културно наследство е дългосрочен актив, който е фактор за развитие на туризма и по-специално – на културния туризъм. В Стратегическия план за развитие на културния туризъм (СПРКТ, 2009) е посочено, че културният туризъм е способен да допринесе за повишаване на инвестициите в района, създаване на работ-

ни места и увеличаване на заетостта, увеличаване на доходите, реализирани на база повишаване на броя на туристите, нарастване на социалното благосъстояние на населението, което няма парично изражение. В проекта на „Актуализация на Националната концепция за пространствено развитие 2013-2025 г.“ (НКПР, 2019) е посочено, че валоризирането на културното и природно наследство чрез включване в туристически продукти е един от местните, регионални и национални ресурси с все още неоползотворен потенциал.

3. В Заключение на Съвета от 21 май 2014 година относно културното наследство като стратегически ресурс за устойчива Европа (ЗСОКНСР, 2014) се казва, че културното наследство (в т.ч. и недвижимото - б.а.) играе специална роля за постигането на целите на стратегията „Европа 2020“ за „интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж“, тъй като оказва социално и икономическо въздействие.

4. Културното наследство, в т. ч. и недвижимото, има важно значение за европейската икономика. По данни на Евробарометър над 300 000 души са заети в сектора на културното наследство, а над 7,8 милиона работни места са непряко свързани с него. Към всяко работно място, което е пряко свързано със сектора, се добавят около 26 непряко свързани работни места (напр. от секторите „Строителство“ и „Туризъм“).

5. Значимостта на културното наследство е осъзната от европейската общност и 2018 г. е обявена за Европейска година на културното наследство. Целта на Европейската година на културното наследство е да се насърчат повече хора да откриват и изучават културното наследство на Европа, както и да се засили чувството на принадлежност на европейците към общото европейско семейство. Акцентът е поставен върху стойността на културното наследство за обществото, неговият принос за икономиката, ролята му в европейската културна дипломатия и значението на неговото съхранение за бъдещите поколения.

3. Проблеми пред опазването на недвижимото културно наследство

През последните години възникват сериозни проблеми за недвижимото културно наследство на страната ни, което създава предпоставка за загуба на част от културната история, за заличаване и подмяна на автентичния облик на редица обекти. Причините за това са разнооб-

разни и могат да бъдат обособени в следните групи:

Първа група – административно-организационни проблеми. В националната система за опазване на културното наследство са включени редица органи и структури на национално и местно ниво. Според чл. 4 на Закона за културното наследство отговорни за провеждането на държавната политика по опазване на културното наследство са министърът на културата във взаимодействие със съответните компетентни държавни и общински органи, Св. синод на Българската православна църква и централните ръководства на другите регистрирани вероизповедания и гражданското общество. В същия закон е предвидено създаването на Национален институт за недвижимо културно наследство (НИНКН), който е държавен културен институт с национално значение и извършва дейност в областта на опазване на недвижимото културно наследство, включително и научноизследователска дейност по издирване и изучаване на недвижимото културно наследство. Този институт подпомага министъра на културата при упражняване на неговите правомощия по провеждане на държавната политика в областта на опазването на недвижимото културно наследство. Към Министерство на културата функционира Инспекторат за опазване на културното наследство. Една от функциите на този инспекторат е контрол за спазването на изискванията на Закона за културното наследство и на издадените въз основа на него актове, свързани с териториално-устройствена защита на недвижимите културни ценности (чл.15 от ЗКН). На местно ниво на кметовете на общините и общинските съвети са вменени функциите по опазване и поддържане на тези обекти.

Всичко това на пръв поглед създава впечатление за добре изградена административна обезпеченост на системата за опазване на недвижимото културно наследство. Налице е известна децентрализация, но въпреки това системата функционира предимно централизирано. Доказателство за това е липсата на териториални структури на Министерство на културата и на НИНКН (в Закона за културното наследство е предвидена възможност за създаване на териториални структури на НИНКН, но такива към настоящия момент липсват- б.а.). Това възпрепятства изпълнение на функциите и задачите на института, както и административното обслужване на граждани и юридически лица.

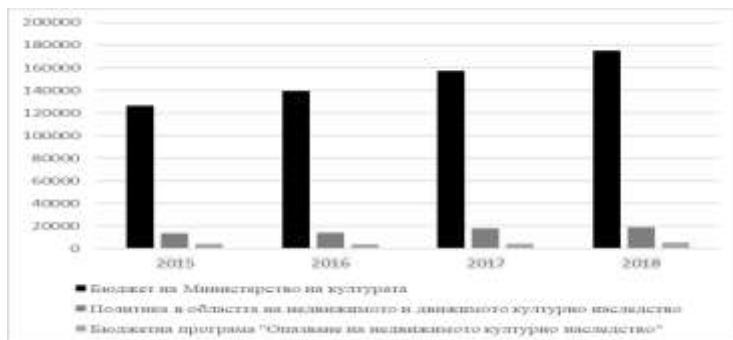
Втора група – стратегически и нормативни проблеми. В чл. 2 на Закона за закрила и развитие на културата е предвидено приемането

на Национална стратегия за развитието на културата за срок 10 години. Едва през 2019 г. е разработен проект на Стратегия за развитие на българската култура 2019-2029 г., в която е обърнато внимание на всички културни области (ПСРБК, 2019). Предвид спецификите на недвижимото културно наследство възниква и въпросът защо не е разработена отделна стратегия за неговото опазване. Положителен момент е създаването на Стратегически план за развитие на културния туризъм, в който е обърнато внимание на значимостта на недвижимото културно наследство за развитието на културния туризъм. Последната е приета през 2009 г., което поставя на преден план въпроса за нейното актуализиране. По отношение на нормативната материя в областта на недвижимото културно наследство следва да се посочи положителният момент, че в националното законодателство за опазване на недвижимото културно наследство са отчетени в значителна степен разпоредбите на конвенциите на ЮНЕСКО и Съвета на Европа. На опазването на недвижимото културно наследство е обърнато внимание и в чл. 23 от Конституцията на Република България (КРБ, 1991), където е посочено, че държавата се грижи за опазване на националното историческо и културно наследство. Въпреки това все още не е разработен интегриран модел за неговото адекватно стратегическо управление. Все още не са разработени от съответните органи и планове за опазване и управление (ПОУ) и интегриран консервационен план (Krastev, 2018). Все още липсват и изрични нормативни разпоредби за извършване на оценка на въздействието на инфраструктурни и устройствени проекти върху недвижимото културно наследство. Ограничено регламентирана с нормативни актове е и дейността по мониторинг на недвижимото културно наследство. По този начин се затруднява обменът на информация относно състоянието, функциите, отговорностите и предприемането на адекватни мерки по опазването на тези обекти.

Трета група – финансови проблеми. В чл. 71 на Закона за културното наследство е посочено, че собствениците, концесионерите и ползвателите на недвижими културни ценности са длъжни да полагат необходимите грижи за тяхното опазване, съхранение и поддържане в добро състояние. Тези грижи са свързани със значителен размер финансови средства, с които не винаги собствениците, концесионерите и ползвателите на недвижими културни обекти разполагат. Положителен момент е, че в Закона за местните данъци и такси (ЗМДТ, 1999) е пред-

видено освобождаване от данък върху недвижимите имоти на сградите-културни ценности, когато не се използват със стопанска цел. Това обаче е крайно недостатъчно, с оглед значителните разходи за поддръжка на тези обекти. В нашата страна не се прилагат и гъвкави финансови инструменти, като например лизингът на недвижими културни имоти. При него собственикът има възможността да получи обратно напълно възстановен и отговарящ на изискванията, залегнали в режимите за опазване имот, след известен период от време (Кръстев, 2015). Друг проблем са недостатъчните средства за опазване на обектите на недвижимото културно наследство, които се предвиждат в бюджета на страната (Виж. Фигура 1).

Въпреки положителната тенденция към увеличаване на утвърдените разходи по бюджета на Министерство на културата и политиката в областта на недвижимото и движимото културно наследство, дялът на разходите по бюджетна програма „Опазване на недвижимото културно наследство“ остава малък. Дялът на разходи за изпълнение на програма "Опазване на недвижимото културно наследство" е около 3% от бюджета на Министерство на културата и в рамките на 26-32% от разходите по политиката.

Фиг. 1. Утвърдени разходи по бюджета на Министерство на културата съгласно Закона за държавния бюджет на Република България (хил. лв.)

Източник: Одитен доклад № 0300100418 за извършен одит на изпълнението „Опазване и поддържане на обекти на архитектурното наследство в градска среда“ за периода 01.01.2015 г. до 30.06.2018 г.

Четвърта група – проблеми, свързани с човешките ресурси. Недостигът на човешки ресурси е един от съществените проблеми пред опазването на недвижимото културно наследство. В Таблица 1. са представени данни относно броя на служителите в специализираната администрация на Националния институт за недвижимо културно наследство.

Таблица 1

**Брой обекти в НРНКЦ и брой служители
в специализираната администрация на НИИКН**

Показатели	2015	2016	2017	2018
Брой обекти в НРНКЦ	39 141	39 150	39 135	39 667
Брой служители в спец. администрация на НИИКН	37	35	34	34
Брой обекти средно на един служител	1058	1119	1151	1167

Източник: Одитен доклад № 0300100418 за извършен одит на изпълнението „Опазване и поддържане на обекти на архитектурното наследство в градска среда“ за периода 01.01.2015 г. до 30.06.2018 г.

От данните става ясно, че един служител в института отговаря за над 1000 обекта, което означава значителен обем работа. Според Одитния доклад за извършен одит на изпълнението „Опазване и поддържане на обекти на архитектурното наследство в градска среда“ за периода 01.01.2015 г. до 30.06.2018 г. (Одитен доклад № 0300100418, 2018) част от дейностите не се извършват, а друга част от тях не се извършват в пълен обем или се извършват със закъснение. Административната дейност (изготвяне на справки и становища) преобладава и отнема много голяма част от времето и усилията на служителите. Друг съществен проблем е липсата на сертифицирани оценители на недвижими културни ценности. Въпреки че съществува специфична нормативна уредба, свързана с оценяването на такива обекти, в Публичния регистър на независимите оценители в България няма вписани лица с правоспособност за оценка на недвижими културни ценности (Публичен регистър на независимите оценители, 2020).

Пета група – проблеми, свързани с технология на подмяната. Според Ст. Веков (2014) през последните години се наблюдава траен процес, който може да се дефинира като технология на подмяната. Това включва умишлена безстопанственост на обекти на недвижимото

културно наследство и тяхното довеждане до разрушаване и самосрутване, както и на разрушаване на съществуващи обекти на недвижимото културно наследство. В законодателството е предвиден механизъм за принуда на собствениците да поддържат обектите на недвижимото културно наследство в добро състояние, но той почти не се прилага. Проблем, свързан с технологията на промяната, е и пълното или частично разрушаването на сгради – архитектурни паметници и повторното им построяване по модел на оригинала. При последния вариант се наблюдава подмяна на автентичната архитектура поради амортизиране, като новата възстановка на сградата е далеч от оригинала и подмяна на автентичната архитектура в резултат на саниране.

Шеста група – социални проблеми. Вандалиски прояви и пресъптна небрежност спрямо обекти на недвижимото културно наследство не са изолирано явление. Щетите, които им се нанасят, са трайни и значими. Примерите за това са многобройни – тютюневите складове в Пловдив, Царските конюшни, Двойната къща и Захарната фабрика в София, сградата на бившата Софийска банка във Варна и др. Архитектурни паметници, „украсени“ с графити, могат да се видят в много български градове. Недостатъчна е и обществената активност по въпросите на опазването на недвижимото културно наследство. Налице е и ниска степен на информираност и отношение в обществото относно значимостта на културното наследство. В България все още не е популярна практиката собствениците и/или ползвателите на сгради – архитектурни паметници да се обединяват в сдружения, които чрез свои представители да заявят и защитават своите общи интереси.

Заклучение

Настоящото изследване не претендира за изчерпателност. То очертава възможни насоки за допълнителни, по-обстойни изследвания на проблемите по опазването на недвижимото културно наследство, с оглед подпомагане на теорията и практиката в тази област. Решаването на тези проблеми не е еднократен акт, а непрекъснат и дългосрочен процес, който е ангажимент на различни участници – държавни органи, общински структури, религиозни институции, собственици и ползватели. Съвместните и навременните усилия на всички заинтересовани страни ще допринесат за съхраняване на физическата автентичност на недвижимите културни ценности, за устойчиво развитие на градската

среда и ще предоставят нови възможности за развитие на културния туризъм.

References

1. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (1954) [Online] Available from http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [Accessed 03/04 /2020].

2. European Cultural Convention (1954) [Online] Available from <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168006457e> [Accessed 03/04 /2020].

3. Konstitutsiya na Republika Balgariya, Obn., DV. br. 56 ot 13.07.1991 g. [Online] [03/04/ 2020] Dostapen: <https://www.parliament.bg/bg/const>.

4. Konventsia za zashtita na arhitekturnoto nasledstvo na Evropa (1985) [Online] [03/04/2020] Dostapen: <http://mc.government.bg/page.php?p=141&s=147&sp=0&t=0&z=0>.

5. Krastev, M. (2018) Nasoki za razvitie na nedvizhimoto kulturno nasledstvo na teritoriya na Stolichna obshtina. *Journal Real Estate Property and Business, Volume 2, pp.58-69*.

6. Krastev, M. (2015) Nyakoi aktualni problem pri upravlението na nedvizhimoto kulturno nasledstvo [Online] [03/04/2020] Dostapen: https://ue-varna.bg/~uevarna/uploads/filemanager/303/publishing-complex/2015/Stroitelno_predpriemachestvo_nedvijima_sobstvenost_2015.pdf.

7. Mezhdunarodna harta za konservatsiya i restavratsiya na pametnitsite na kulturata i zabezhitelnite mesta (1965) [Online] [03/04/2020] Dostapen: http://icomos-bg.org/filebank/att_82.pdf.

8. Natsionalna kontseptsia za prostranstveno razvitie 2013-2025 (proekt) (2019), [Online] [03/04/2020] Dostapen: <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=4894>.

9. Oditen doklad za izvarshen odit na izpalnenieto "Opazvane i poddarzhane na obekti na arhitekturnoto nasledstvo v gradska sreda" za perioda 01.01.2015 do 30.06. 2018 g. [Online] [03/04/2020] Dostapen: <https://www.bulnao.government.bg>.

10. Proekt na strategiya za razvitie na balgarskata kultura 2019-2029 (2019) [Online] [03/04/2020] Dostapen:<http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=4155>.

11. Publichen registar na nezavisimite oceniteli (2020) [Online] [03/04/2020] Dostapen: http://public.ciab-bg.com/index.php?action=registrar&branch=®_type=&account_type=personal&knob_membership=&name=&cert_type=2&address_city=&cert_num=.

12. Strategicheski plan za razvitie na kulturniya turizam (2009) [Online] [2020-04-03]. Dostapen: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=573>.

13. Vekov, St. (2014) Na kade se dvizhi nedvizhimoto kulturno nasledstvo na Varna *Izvestia Journal of the Union of Scientists - Varna*. [Online] [03/04/2020] Dostapen: http://www.su-varna.org/izdaniy/2014/KNVn-2014/pp_144_154.pdf

14. Zaklyuchenie na Saveta ot 14 may 2014 godina otnosno kulturnoto nasledstvo kato strategicheski resurs za ustoychiva Evropa (2014) [Online] [03/04/2020] Dostapen: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52014XG0614\(08\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52014XG0614(08)).

15. Zakon za kulturnoto nasledstvo, Obn., DV. br. 19 ot 13.03.2009 g. [Online] [03/4/2020]. Dostapen: https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135_623662.

16. Zakon za mestnite danatsi i taksi, Obn., DV. br. 117 ot 10.12.1999 g. [Online] [03/04/2020] Dostapen: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134174720>.

17. Zakon za razvitie i zakrila na kulturata, Obn., DV. br.50 ot 1.06.1999 g. [Online] [2020-04-03] Dostapen: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134664704>.

**НЕПРЕКЪСНАТОСТ ПРИ ПРЕДОСТАВЯНЕТО НА ЗДРАВНИ
УСЛУГИ – ЕДИН ОТ ЕЛЕМЕНТИТЕ ЗА ИЗМЕРВАНЕ
НА КАЧЕСТВОТО НА МЕДИЦИНСКАТА ПОМОЩ
ПРИ ОЦЕНКА НА ФУНКЦИОНИРАНЕТО
НА ЗДРАВНАТА СИСТЕМА**

**CONTINUITY OF CARE – ONE OF THE DIMENSIONS FOR
MEASURING QUALITY OF CARE TOWARD HEALTH SYSTEM
PERFORMANCE ASSESSMENT**

Ас. Валерия Николова

Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“

Valeriya.V.Nikolova@gmail.com

Assist. Prof. Valeriya Nikolova

Medical University „Prof. Dr. Paraskev Stoyanov“, Varna, Bulgaria

Valeriya.V.Nikolova@gmail.com

Abstract

Several countries and organizations introduce their conceptual frameworks for health system performance assessment (HSPA) in the last twenty years. Quality of health care is a core component used for health system performance assessment (HSPA). It is measured through six dimensions – effectiveness, safety, patient-centredness, appropriateness, and continuity of care. Dimension “continuity of care” consists of indicators for chronic conditions like cancer, diabetes, psychiatric disorders, etc. It gives information for the degree of coordination among all levels of the health system.

Key words: *continuity of care, performance, quality of care, health system.*

JEL Code: I110

Въведение

През последните две десетилетия редица страни и организации представят своите концептуални рамки за оценка на функционирането на здравните им системи. Чрез извършването на тази оценка се получава ясна и конкретна по съдържание информация за областите, нуждаещи се от коригиране. Използването на този инструмент допринася за постигането на прозрачност и отчетност на резултатите от функционирането на здравната система на дадена страна (Rohova et al., 2019). Качеството на здравните услуги е един от основните компоненти, съдържащ се в концептуалните рамки за оценка на функционирането на

здравната система. Някои автори твърдят, че тази оценка всъщност представлява оценка на качеството на медицинска помощ (Arah et al., 2006). Качеството на здравните услуги се измерва чрез шест основни елемента – ефикасност, безопасност, поставяне на пациента в центъра на здравната система, достъп, уместност и непрекъснатост при предоставяне на здравните услуги. Елементът „непрекъснатост при предоставяне на здравните услуги“ проследява „пътя на пациента“ във всички нива на здравната система. Измерването му е тясно свързано с наличието на здравно-информационна система в дадената страна или т.нар. електронно здравеопазване.

Целта на настоящото изследване е да проучи същността на елемента „непрекъснатост при предоставянето на здравни услуги“ и да изведе и систематизира най-често използваните индикатори за неговото измерване, посочени в рамките за оценка на функционирането на здравната система.

Материали и методи

Прегледани са научни публикации, описващи същността и съдържанието на непрекъснатостта при предоставяне на здравни услуги. Проучени са концептуалните рамки на 15 страни и развитието им през годините (общо 23 документа) и доклади (общо 10 документа) на различни организации. След направения преглед са изведени най-често използваните елементи и техните индикатори, измерващи качеството на медицинската помощ.

Резултати и обсъждане

След преглед на концептуалните рамки и развитието им през годините на страните Белгия (KCE 2010; Vrijens et al., 2013, 2016; Devos et al., 2019), Холандия (den Berg et al., 2015), Грузия (WHO 2009), Малта (Grech et al., 2015), Нова Зеландия (Gauld et al., 2011), Унгария (Szigeti et al., 2014), Англия (Department of Health, 2010), Португалия (WHO, 2011), Турция (WHO, 2012), Австралия (NHPC, 2000; NHPPC, 2017; Bennett et al., 2018,), Канада (CINI 2006, 2008 2012, 2013), Естония (WHO, 2010), Армения (WHO 2009), Латвия (Noto et al., 2019) САЩ – The Commonwealth Fund (The Commonwealth Fund, 2017) – сравнение на американските щати и международно сравнение, както и на доклади на Организацията за икономическо сътрудничество и раз-

витиe (Hurst et al., 2001; Kelley et al., 2006; OECD, 2017, 2018), Световната здравна организация (WHO 2015, 2018), Европейски съюз (EU, 2012; Pousette *et al.*, 2014) и Агенцията за проучване на здравеопазването и качеството (AHRQ 2017, 2019), се установи, че качеството на медицинската помощ е ключов компонент, използван за оценка на функционирането на здравната система. То присъства в 14 от 15 проучени рамки на различните държави и във всеки от разгледаните доклади на отделните организации.

Качеството на здравните услуги в прегледаните източници се измерва чрез шест основни елемента – ефикасност, безопасност, поставяне на пациента в центъра на здравната система, уместност, достъпност и непрекъснатост при предоставянето на здравни услуги. Непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги се среща в рамките на Белгия (KCE 2010; Vrijens et al., 2013, 2016; Devos et al., 2019), Австралия (NHPPC, 2017; Bennett *et al.*, 2018), Канада (CINI 2006) и в доклад на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (Hurst et al., 2001). Този елемент съдържа най-малко на брой индикатори (37 бр.), сравнено с останалите елементи. Това може да бъде обяснено с виждането на някои автори, че “непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги” представлява част от елемента „поставяне на пациента в центъра на здравната система” (Hurst et al., 2001), което обуславя потящото му използване като отделен елемент. Въпреки това, „непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги” е необходим компонент за измерване на качеството на медицинската помощ при оценка на функционирането на здравната система. Определена е като „степен-та, в която предоставянето на здравни услуги за определена група пациенти от различните медицински специалисти, институции и региони, е организирана безпроблемно и обхваща цялата траектория на лечение“ (Arah et al., 2006). По своята същност, той включва в себе си целия набор от услуги (клинични прегледи, диагностика, лечение, грижа в домашни условия и др.), които са необходими за подобряването на здравословното състояние на даден пациент (Hofmarcher et al., 2007). По-конкретно, това е целият обхват от медицинска помощ, който трябва да бъде предоставен на пациенти, чието състояние изисква продължително лечение и възстановяване, каквито са хроничните заболявания. Те се характеризират с дълга продължителност, бавен етап на възстановяване и остават водеща причина за инвалидност и смъртност в

световен мащаб (Pousette et al., 2014; OECD, 2017, 2018). Поради спецификата на тяхното протичане и пораженията, които нанасят е необходимо те да бъдат регулярно проследявани от медицинските специалисти. По този начин може да се намали вероятността от настъпването на усложнения и необходимостта от болнично лечение. Осъществяването на този процес изисква много добра координация между различните звена на здравната система, чрез която да се постигне осигуряване на навременна медицинска помощ (ННРС, 2001).

Непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги има четири аспекта - **информационна непрекъснатост** (възможността за използване на информацията от минали здравни събития като изследвания, прегледи и др., съдържащи се в здравното досие на пациента от даден медицински специалист), **свързана непрекъснатост** (връзка между пациентите и един или повече медицински специалисти), **управленска непрекъснатост** (постигане на съгласуване между отделните медицински специалисти, работещи в различни здравни съоръжения по отношение на предоставянето на здравните услуги) и **координация при предоставянето на здравни услуги** (осъществяване на навременна връзка между различните медицински за постигането на обща цел) (Devos et al., 2019).

В някои от разгледаните източници, съществуват разногласия по отношение на присъствието на координацията при предоставянето на здравни услуги в контекста на непрекъснатостта. Според някои автори, координацията при предоставянето на медицинска помощ не е компонент на непрекъснатостта, а неин синоним заедно с мениджмънта на заболяването, кейс мениджмънта и др. (McDonald et al., 2007), а други твърдят, че координацията е резултат от осъществяването на непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги (Reid et al., 2002). Това изисква уточняване на същността на тези понятия. Както беше посочено, „непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги“ обхваща целия процес от осигуряване на здравни услуги от различните нива на здравната система, необходими за подобряването на здравословното състояние на даден пациент. Мениджмънтът на заболяването е модел, при който се създава мрежа от различни лечебни заведения, организации и социални структури, чрез които да се осъществи споделяне на професионален опит и знания за лечение на определени социално значими заболявания (Ivanov et al., 2005). Кейс мениджмънтът е процес на

осигуряване на медицинска помощ в определен епизод на заболяването, който включва координация при предоставянето на здравни услуги и оптимално използване на наличните ресурси (Fabbri et al., 2017). Координацията при предоставянето на медицинска помощ е процес на съгласуване на дейностите между различните медицински специалисти при осъществяване на дадена услуга (Hofmarcher et al., 2007). След изясняване на същността на въпросните понятия става ясно, че те не могат да бъдат определени като синоними. Между мениджмънта на заболяването, кейс мениджмънта и непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги има сходство по отношение целта на прилагането им – осигуряване на правилното лечение за подобряване на състоянието на пациентите, но не могат да бъдат определени като синоними – те са насочени и обхващат различен етап от протичането на дадено заболяване. Координацията при предоставянето на медицинска помощ също не може да бъде определена като техен синоним, защото тя е част от процеса на тяхното предоставяне. Тя представлява свързващото звено по отношение на действията, които се предприемат от медицинските специалисти, свързани с лечението на даден пациент. Поради ключовата роля, която заема в този процес, някои автори я определят като фактор, който може да окаже положително влияние за постигането на желаните здравни резултати, т.е. за подобряването на ефикасността (Devos et al., 2019).

Индикаторите, измерващи „непрекъснатостта при предоставянето на здравни услуги“ в проучените концептуални рамки, са насочени към състояния като диабет, рак, психиатрични и други хронични заболявания. В таблица 1 са изведени и групирани най-често използваните от тях. Тяхното систематизиране и извършено на базата на две и повече повторения в разгледаните рамки за оценка на функционирането на здравната система. Поради по-тясното му използване като самостоятелен елемент, голям дял от групираните индикатори са от рамката на една и съща страна и развитието ѝ през годините. По тази причина таблицата съдържа и избрани единични индикатори за измерване на непрекъснатостта, с цел по-пълното представяне на елемента. Те събират информация по отношение на осигуряването персоналната грижа, амбулаторните услуги при психиатрични състояния и др.

Индикатори за измерване на елемента "непрекъснатост при предоставянето на здравни услуги"

Най-често използвани индикатори	Страна
Честота на повторните хоспитализации при пациенти с психиатрични заболявания	Белгия, Австралия, Канада
Процент от населението, имащи здравно досие	Белгия (2012/2015/2019)
Осъществяване на преглед от личен лекар седем до десет дни след изписването на пациента от болница (пациенти 65 +)	Белгия (2012/15/19)
Дял на пациентите с онкологични заболявания, обсъждани от мултидисциплинарни екипи	Белгия (2012/15/19)
Съотношение на пациентите с диабет, имащи установен план/ здравно досие/ траектория на осигурената медицинска помощ	Белгия (2015/2019)
Честота на срещите между пациента и личния му лекар	Белгия (2012/15/19)
Единични индикатори	
Дял на терминално болните пациенти, имащи контакт с техния личен лекар през последната седмица от техния живот	Белгия (2012)
Осигурена продължаваща грижа	Канада (2006)
Осигурена ежедневна грижа за възрастни	Канада (2006)
Трансфер на възрастни пациенти 70+ от болницата до дом за възрастни хора	Австралия (2017)
Дял на пациентите с астма, имащи изготвен план за предоставяне на необходимите им услуги	Австралия (2018)
Дял на пациентите с психиатрични заболявания, имащи изготвен план за предоставяне на необходимите им услуги	Австралия (2018)
Дял на пациентите с диабет, имащи изготвен годишен план за необходимите им услуги от личния им лекар	Австралия (2018)

Източник: Компиляция на автора.

Най-често използваните индикатори за измерване на „непрекъснатостта при предоставянето на здравните услуги“ в проучените концеп-

туални рамки са насочени към три състояния – диабет, онкологични и психиатрични заболявания. Като основни причини за това могат да бъдат посочени:

- Онкологичните заболявания продължават да бъдат водеща причина за смърт в световен мащаб (OECD, 2017, 2018).

- Нарастването на честотата на психиатричните заболявания през последните години и значителните последици, които те предизвикват в икономически, здравословен и социален аспект (WHO, 2019).

- Продължаващо увеличение на броя на заболелите от диабет, най-вече в страните с ниски и средни доходи и множеството усложнения, до които води това заболяване (ампутация на долните крайници, слепота, бъбречна недостатъчност и др.) (WHO, 2018).

Важна роля за контролиране и забавяне на хода на диабета и психиатричните заболявания имат специалистите от първичната и специализираната извънболнична медицинска помощ. Тези заболявания спадат към т.нар. „състояния подлежащи на амбулаторно лечение“, при които редовната медицинска помощ оказва положително въздействие върху хода на тяхното протичане (WHO, 2016). Това обуславя и нуждата от постигане на добра координация между специалистите, работещи в тези лечебни заведения.

Като важен момент за измерването на елемента „непрекъснатост при предоставянето на здравни услуги“ в концептуалните рамки, се откроява и необходимостта от наличието на здравно-информационна система или т. нар. електронно здравеопазване. Това се подразбира от четирите аспекта на елемента, в основата на които стои необходимостта от достъп на различните медицински специалисти до здравното досие на пациента. По този начин се постига по-добра информираност и прозрачност по отношение на извършените процедури и манипулации, отчитане на резултата от тяхното прилагане и необходимостта от промяна на лечението. Това улеснява планирането и разпределянето на ресурсите, необходими за обгрижването на пациентите с хронични заболявания.

Заклучение

Използването на елемента „непрекъснатост при предоставянето на здравни услуги“ за измерване на качеството на медицинската помощ при оценка на функционирането на здравната система, дава представа

за нивото на координация между извънболничната и болнична медицинска помощ при състояния, изискващи продължително лечение. Той спомага за постигането на съгласуваност между различните медицински специалисти, която би довела до подобряване на ефикасността и ефективността на здравните системи.

References

1. Agency for Healthcare Research and Quality. 2017 National Healthcare Quality and Disparities Report. AHRQ. Report №18-033-EF. 2017. Available from: <https://www.ahrq.gov/research/findings/nhqdr/nhqdr17/index.html>

2. Agency for Health Research and Quality. Quality Indicator User Guide: Patient Safety Indicators (PSI) Composite Measures. Agency for Health Research and Quality. 2019. Available from: https://qualityindicators.ahrq.gov/Downloads/Modules/PSI/V2019/PSI_Composite_Development.pdf

3. Arah, O. A. et al. (2006) 'A conceptual framework for the OECD Health Care Quality Indicators Project', International Journal for Quality in Health Care, 18(SUPPL. 1), pp. 5–13. doi: 10.1093/intqhc/mzl024.

4. Bennett, V. et al. (2018) Australia's health 2018. Australia's health 2018. Australia's health series no. 16. Canberra: Australian Institute of Health and Welfare; 2018 Available from: <https://www.aihw.gov.au/getmedia/7c42913d-295f-4bc9-9c24-4e44eff4a04a/aihw-aus-221.pdf.aspx?inline=true>

5. Berg, M. J. et al. (2015) Dutch health care performance report 2014, RIVM rapport 2015-0050. Available from: <http://www.rivm.nl/dsresource?objectid=rivmp:277134&type=org&disposition=inline%5Cnhttp://www.gezondheidszorgbalans.nl/English/>.

6. Canadian Institute for Health Information and Statistic Canada. Canadian Health Indicators Framework. Available from: https://umanitoba.ca/faculties/health_sciences/medicine/units/chs/departamental_units/mchp/protocol/media/Canadian_Health_Indicators_Framework.pdf

7. Canadian Institute for Health Information. Health Indicators 2008. Ottawa: Statistics Canada's National Contact Centre. 2008 Available from: https://www150.statcan.gc.ca/n1/en/pub/82-221-x/82-221-x2008001-eng.pdf?st=z_VJZDom

8. Canadian Institute for Health Information. A Performance

Measurement Framework for the Canadian Health System. Ottawa: Canadian Institute for Health Information; 2012 Available from: <https://secure.cihi.ca/estore/productFamily.htm?locale=en&pf=PFC2196>

9. Canadian Institute for Health Information. Health Indicators 2013. Ottawa: Canadian Institute for Health Information; 2013 Available from: https://secure.cihi.ca/free_products/HI2013_EN.pdf

10. Department of Health (2010) 'The NHS Outcomes Framework 2011 / 12', Framework, p. 56. Available from: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/213789/dh_123138.pdf.

11. Devos, C. et al. (2019) Performance of the Belgian Health System – Report 2019, Health Services Research, Brussels. Available from: www.kce.fgov.be.

12. EU (2012) 'The European Core Health Indicators (ECHI) shortlist of 88 health indicators identified by policy area', p. 5. Available from: http://ec.europa.eu/health/indicators/docs/echi_shortlist_by_policy_area_en.pdf.

13. European Core Health Indicators. The European Core Health Indicators shortlist of 88 health indicators identified by policy area. Available from: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/indicators/docs/echi_shortlist_by_policy_area_en.pdf

14. Fabbri, E., De Maria, M. and Bertolaccini, L. (2017) 'Case management: an up-to-date review of literature and a proposal of a county utilization'. doi: 10.21037/atm.2017.07.26.

15. Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg. Een eerste naar het meten van de performantie van het Belgische gezondheid zorgsysteem. Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg. Report number: 128 A, 2010. Available from: <https://kce.fgov.be/sites/default/files/atoms/files/d20101027325.pdf>

16. Gault, R. et al. (2011) 'Scorecards for health system performance assessment: The New Zealand example', Health Policy. Elsevier Ireland Ltd, 103(2–3), pp. 200–208. doi: 10.1016/j.healthpol.2011.05.016.

17. Grech, K. et al. (2015) 'Report on the Performance of the Maltese Health System, 2015', p. 264.

18. Hofmarcher, M. M., Oxley, H. and Rusticelli, E. (2007) 'Improved Health System Performance through better Care Coordination'. doi: 10.1787/246446201766.

19. Hurst, J. and Jee-Hughes, M. (2001) Performance Measurement and Performance Management in OECD Health Systems. Labour Market and Social Policy Occasional Papers No. 47. doi: 10.1787/788224073713.

20. Kelley, E. and Hurst, J. (2006) 'Health care quality indicators project: Conceptual framework paper', Oecd Health Working Papers, (23), pp. 1–37. doi: 10.1787/18152015.

21. McDonald, K. M. et al. (2007) Closing the Quality Gap: A Critical Analysis of Quality Improvement Strategies, Volume 7--Care Coordination. Available from: www.ahrq.gov (Accessed: 21 February 2020).

22. National Health Performance Committee. National Health Performance Framework Report. Queensland Health. 2001. Available from: <https://www.aihw.gov.au/getmedia/cab4b2a3-e55c-48c6b87fe39fcd945ac7/nphfr2001.pdf.aspx?inline=true>

23. National Health Information and Performance Principal Committee. The Australian Health Performance Framework. National Health Information and Performance. 2017. Available from: <file:///C:/Users/Valeriya.Nikolova/Downloads/TD7%20%20NHIPPC%20The%20Australia%20Health%20Performance%20Framework%20September%202017.pdf>

24. Noto, G. et al. (2019) 'Health system performance assessment in small countries: The case study of Latvia', International Journal of Health Planning and Management, (April), pp. 1–15. doi: 10.1002/hpm.2803.

25. OECD. Health at Glance 2017: OECD Indicators. Health at a Glance. Paris: OECD Publishing. 2017 Available from: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-2017_health_glance-2017-en

26. OECD. Health at a Glance: Europe 2018: State of Health in the EU Cycle. Health at Glance: Europe. Paris: OECD Publishing; 2018 Available from: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-europe-018_health_glance_eur-2018-en

27. Pousette, A. et al. (2014) 'Съобщение на комисията относно ефективни, достъпни и устойчиви системи на здравеопазване', Implementation Science, 39(1), pp. 1–15. doi: 10.4324/9781315853178.

28. Radley D, McCarthy D, Hayes S. Aiming Higher: Results from the Commonwealth Fund Scorecard on State Health System Performance. 2017 ed. New York: The Commonwealth Fund; 2017 Available from: https://interactives.commonwealthfund.org/2017/mar/state-scorecard/assets/1933_Radley_aiming_higher_2017_state_scorecard_FINAL.pdf

29. Reid, R. J., Haggerty, J. L. and McKendry, R. (2002) 'Defusing the confusion: Concepts and measures of continuity of healthcare', Health Services Research Foundation, p. 258. Available from: http://www.cfhi-fcass.ca/Migrated/PDF/ResearchReports/CommissionedResearch/cr_contcare_e.pdf.
30. Szigeti S, Evetovits T, Gaal P, Pusztai Z, (ed.). Strengthening health system performance assessment in Hungary: analysis and recommendations. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2014 Available from: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/294882/Strengthening-HSPA-Hungary-Analysis-Recommendations.pdf
31. Vrijens, F. et al. (2013) 'The Belgian Health System Performance Report 2012: Snapshot of results and recommendations to policy makers', Health Policy, 112(1–2), pp. 133–140. doi: 10.1016/j.healthpol.2013.06.010.
32. Vrijens, F. et al. (2016) 'Performance of the Belgian Health System - Report 2015', Health Services Research, Brussels, p. 84. Available from: www.kce.fgov.be.
33. WHO Regional Office for Europe. Turkey Health System Performance Assessment 2011. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2012 Available from: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/165109/e95429.pdf
34. WHO (2018) Diabetes. Available from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/diabetes> (Accessed: 8 April 2020).
35. WHO (2019) Mental disorders. Available from: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders> (Accessed: 8 April 2020).
36. WHO Regional Office for Europe (2010) Estonia health system performance assessment – 2009 snapshot. Copenhagen. WHO Regional Office for Europe. 2009 Available from: <http://www.euro.who.int/en/countries/estonia/publications/estonia-health-systemperformance-assessment.-2009-snapshot>
37. World Health Organization Regional Office for Europe. Armenia health system performance assessment 2009. Copenhagen: Who Regional Office for Europe. 2009. Available from: <http://www.euro.who.int/en/countries/armenia/publications/armenia-health-system-performance-assessment>
38. WHO Regional Office for Europe. Georgia health system performance assessment. WHO Regional Office for Europe. 2009. Available

from: http://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0012/43311/E92960.pdf

39. WHO Regional Office for Europe (2016) Assessing health service delivery performance with hospitalizations for ambulatory care sensitive conditions. Copenhagen. WHO Regional Office for Europe. 2016. Available from: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/primary-health-care/publications/2016/assessing-health-services-delivery-performance-with-hospitalizations-for-ambulatory-care-sensitive-conditions-2016>

40. WHO Regional Office for Europe. Portugal Health System Performance Assessment. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2010 Available from: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/131766/E94518.pdf?ua=1

41. WHO. Global Reference List of 100 Core health Indicators. Geneva: WHO; 2015. Available from: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/173589/WHO_HIS_HSI_2015.3_eng.pdf?sequence=1

42. WHO. 2018 Global Reference List of 100 Core Health Indicators (plus health – related SDGs). 2018 Geneva: WHO; 2018 Available from: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259951/WHO-HIS-IER-GPM-2018.1-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

43. Ivanov I., Golemanova, J. (ed.) (2005) Health management. National centre of Public Health and Analyses. Available from: http://ncpha.government.bg/files/kniga_boln_menidjment.pdf

44. Rohova M., Koeva S., Atanasova E., Dimova A., Kostadinova T., Koeva L., Dimitrova M., Minev M., Mihaylov, N., Nikolova, V., Yordanova M. Health system performance assessment: rationale and scope. Health policy and management, 19, pp. 265–269. Available from: https://www.researchgate.net/publication/333825880_Ocenka_na_funkcioniraneto_na_zdravnata_sistema_-_obosnovka_i_obhvat

**ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РОДИТЕЛИ И ДЕЦА
В УСЛОВИЯТА НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ**

**THE RELATIONS BETWEEN PARENTS AND CHILDREN
UNDER THE CONDITIONS OF A STATE OF EMERGENCY**

Ас. Мария П. Петрова
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“
mariya.p.petrova@abv.bg

Assist. Prof. Mariya P. Petrova
Varna Free University „Chernorizets Hrabar“, Bulgaria
mariya.p.petrova@abv.bg

Abstract

The state of emergency declared on 13 March 2020 by the National Assembly of the Republic of Bulgaria has put the population of the country into specific conditions, which are unfamiliar and to a large extent unregulated by the Bulgarian lawmaker. In these extraordinary conditions, people are facing hardships that no one has been prepared for – neither the parents or the children, nor the institutions. This study is an attempt to systematize and overcome the gaps in the legislation in the field of some of the most delicate relations – the relations between parents and children.

Key words: *children, parents, the relations between parents and childrenp state of emergency.*

Въведение

Административните и съдебните процедури гарантират конституционно признатите основни права на родителите и децата в отношенията помежду им и намесата на държавата в тях при необходимост. В действителност обаче тези процедури не са най-ефективните способи за постигане на желания резултат за преодоляване на противоречията и споровете между родителите и децата. И това е така, защото поначало отношенията между родители и деца са едни от най-деликатните отношения в семейното право. Те засягат личния живот и живота на семейството, които са по правило неприкосновени, съгласно чл. 8 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи¹,

¹ Ратифицирана със закон, приет от Народното събрание на 31 юли 1992 г., обн. ДВ, бр. 66 от 14 август 1992 г., в сила за Република България от 7 септември

както и според чл. 32, ал. 1 от Конституцията на Република България². И затова е най-добре тези отношения да се регулират доброволно, с разум и взаимни компромиси, в рамките на семейството. Държавната принуда е нежелателна крайна мярка, приложима само тогава, когато няма никакъв друг път за разрешаване на семейните въпроси.

През последните години разрешаването или консултирането на отношения между родители и деца предизвикват многостранни дискусии, поставят се все повече практически въпроси и проблеми от различен характер както по съдебните дела, така и пред административните органи (преди всичко Дирекцията за социално подпомагане, и по-конкретно – отделите за закрила на детето), при практическата работа на други лица: на работещите в центровете за медиация, в центровете по семейно консултиране и пред специалистите в различни области (социални работници, психолози, педиатри, медицински сестри, акушерки, юристи, акушер-гинеколози и медиатори).

В основната си част тези дела, административни преписки или индивидуална работа са по бракоразводни процеси – висящи или приключили, други – по спорове за родителски права между родители без сключен брак. В някои случаи се касае за деца, които са родени в брак, в други – извън брака, но чийто произход е установен. В трети се касае за деца, чийто произход не е установен от единия родител³. Отношенията родители – деца са предмет на регулиране и при уреждане на въпросите на произхода на децата или при осиновителните правоотношения. Те са засегнати и при назначаването на настойничество или попечителство. Спорове между родители възникват и при несъгласието на единия родител за издаване на лични документи на децата му и пътуването им в чужбина с другия родител. Но във всички тези хипотези, когато възникне спор, се решават аналогични въпроси: трябва да се определи кой от родителите да упражнява родителските права, къде да е

1992 г., доп. с Протокол № 2 от 6 май 1963 г., изм. с Протокол № 3 от 6 май 1963 г., Протокол № 5 от 20 януари 1966 г., Протокол № 8 от 19 март 1985 г., обн. ДВ, бр. 80 от 2 октомври 1992 г., изм. ДВ, бр. 137 от 20 ноември 1998 г., попр. ДВ, бр. 97 от 9 ноември 1999 г., изм. ДВ, бр. 38 от 21 май 2010 г.

² Обн., ДВ, бр. 56, от 13 юли 1991 г., в сила от 13.07.1991 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 100 от 18 декември 2015 г.

³ Преди всичко от бащата, въпреки че е възможно произходът да е установен само от бащата, чрез припознаване, или да не е установен и от двамата родители. (Бел. моя)

местоживеенето на децата, какъв да е режимът на лични отношения между детето и другия родител, както и размерът на месечната издръжка на детето, респективно – начинът на изплащането ѝ.

Необходимо е да се преосмисли практическото приложение на правните норми, които уреждат разглеждания тип отношения, с оглед на тяхната ефективност, а това предполага регулирането както на поведението на семейноправните субекти, така и на конкретните механизми, които на практика, по най-благоприятен начин, да обосноват това поведение. Важно е фактическото поведение на участващите в различните административни процедури и съдебни производства, на компетентните органи, на вещите лица, назначавани от съдилищата и други специалисти от практиката.

Още по-наложителен е и по-задълбоченият анализ на семейните отношения и в частност – на отношенията между родители и деца и съответно – адаптирането им към новите условия на живот, предизвика извънредното положение⁴, обявено в страната ни със Закона за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. (ЗМДВИПОРНС)⁵. Още повече че такова бе въведено и в редица други държави. Положението завари и постави много от семействата в колапс по най-разнопосочни обективни и субективни причини. Най-често те се обосноваха от ограничителните мерки (невъзможност за предвижване, поставяне под карантина и др.), което неминуемо се отрази и на упражняването на родителските права, на местоживеенето на децата, на прилагането на режима на лични отношения и на изплащането на дължимата издръжка и други права и задължения.

1. Материали и методи на изследването

Материалите, използвани за изследването са нормативните източници; съдебни актове; актове относно организацията и провеждането на съдебните и административните процедури; актове на Отдела за закрила на детето – Варна, непубликувани съдебни актове по постановени привременни мерки; конкретни казуси от практиката на адвоката.

Методът на империчното изследване е наблюдение.

Методите на научното изследване: преход от абстрактното към

⁴ От 13 март до 13 май 2020 г. (Бел. моя)

⁵ Обн. ДВ, бр. 28 от 24 март 2020 г., в сила от 13 март 2020 г.

конкретното, хипотетичен метод, логически метод, анализ и синтез, индукция и дедукция.

2. Правна уредба на отношенията между родители и деца и начините на прилагането ѝ

Разглежданите семейни отношения са нормативно уредени в редица действащи за страната ни международни актове, които имат примат пред актовете от вътрешното ни законодателство. По-значимите от тях са: Конвенция за защита на правата на човека и основните свободи, в която е предвидена защитата на правото на личен и семеен живот (чл. 8), Конвенцията за правата на детето⁶, според която доколкото е възможно всяко дете има „*правото да познава и да бъде отглеждано от своите родители*“ (чл. 7, т. 1, предл. 4 и 5), а двамата родители носят обща отговорност за отглеждането и развитието на детето (чл. 18, т. 1, изр. 1), водени от основната грижа за спазване на висшите интереси на детето (чл. 18, т. 1, изр. 3).

Сред актовете на вътрешното ни законодателство правната уредба се съдържа в Конституцията на Република България и в Семейния кодекс (СК)⁷.

Във върховния ни закон, освен неприкосновеността и на личния и семейния живот (чл. 32, ал. 1), са прогласени и други основни правила: „*Семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото*“ (чл. 14); „*Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата*“ (чл. 47, ал. 1). „*Децата, родени извън брака, имат равни права с родените в брака*“ (чл. 47, ал. 3), „*Условията и редът за ограничаване или отнемане на родителските права се определят със закон*“ (чл. 47, ал. 5). Тези норми на върховния ни закон установяват, че личните и семейните отношения между родители и деца са гарантирани и защитени от държавата и от обществото.

В Семейния кодекс е уредено правото на *семейство* (чл. 3, предл. 2), а „*отношенията, основани на родство и осиновяване*“, се определят

⁶ Приета с Резолюция 44/25 на Общото събрание на Организацията на обединените нации на 20 ноември 1989 г., ратифицирана с решение на Великото народно събрание от 11 април 1991 г. Обн. ДВ, бр. 32 от 23 април 1991 г. Обн. ДВ, бр. 55 от 12 юли 1991 г., в сила от 3 юли 1991 г.

⁷ Обн., ДВ, бр. 47 от 23 юни 2009 г., в сила от 1.10.2009 г., с посл. изм. ДВ, бр. 101 от 27 декември 2019 г.

като семейни (чл. 1, предл. 2 и 3). Въздигнати са принципите, че *семејните отношения* се уреждат съобразно принципите за „*особена закрила на децата*“ (чл. 2, т. 4) и за „*равенство на родените в брака, извън брака и на осиновените деца*“ (чл. 2, т. 5). Изрично отношенията между родителите и децата са уредени в едноименната Глава девета на СК. При развод на родителите тези отношения се уреждат по правилата на чл. 59 от СК.

Редица материалноправни и процесуалноправни норми, засягащи връзките родители – деца, се съдържат и в други нормативни актове – както закони, така и подзаконови⁸. Но по процесуалните въпроси съдебните производства се подчиняват основно на нормите на Гражданския процесуален кодекс (ГПК)⁹ и само в някои случаи се прилагат норми от специални закони.

На 11 март тази година Световната здравна организация обяви, че коронавирусът COVID-19 вече може да се определи като пандемия. Малко по-късно у нас бе приет специален нормативен акт – ЗМДВИ-ПОРНС.

Съгласно този закон и въз основа на взето решение от Висшия съдебен съвет (ВСС)¹⁰, съдилищата трябваше да преустановят разглеждането на делата (в това число граждански, наказателни и административни), считано от 16 март 2020 г. до 13 април 2020 г., с някои изключения, в това число на делата по спорове за родителски права, но само относно привременни мерки. Беше въведена и забрана за образуване на дела извън посочените в самото решение на ВСС изключения (т. 5).

По-късно, с Решение на Народното събрание за удължаване на срока на обявеното извънредно положение¹¹, срокът, изтичащ на 13 април 2020 г., бе удължен до 13 май 2020 г. А с приемането на Закона за изменение и допълнение на Закона за мерките и действията по време

⁸ Законът за лицата и семейството (Обн. ДВ, бр. 182 от 9 август 1949 г., в сила от 10.09.1949 г., с посл. изм. ДВ, бр. 120 от 29 декември 2002 г.), Законът за закрила на детето (Обн. ДВ, бр. 48 от 13 юни 2000 г., с посл. изм. ДВ, бр. 101 от 27 декември 2019 г.), Законът за защита от домашното насилие (Обн. ДВ, бр. 27 от 27 март 2005 г., с посл. изм. ДВ, бр. 101 от 27 декември 2019 г., в сила от 1 юли 2020 г.) и др. закони и подзаконови нормативни актове.

⁹ Обн., ДВ, бр. 59 от 20 юли 2007 г., в сила от 1 март 2008 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 100 от 20.12.2019 г.

¹⁰ С протокол № 9 от извънредното заседание на съдийската колегия на ВСС, проведено на 15 март 2020 г.

¹¹ Обн. ДВ, бр. 33 от 7 април 2020 г.

на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г.¹², в раздел II „Граждански и търговски съдебни производства“, т. 1, 2 и 3 от Приложение към чл. 3, т. 1 от ЗМДВИ-ПОРНС, бяха изрично обявени производствата и делата, по които сроковете не спират да текат. Въз основа на тази промяна съдилищата трябваше да продължат да разглеждат делата за упражняване на родителски права само относно привременни мерки (раздел II, т. 1), както и делата по Закона за защита от домашното насилие (ЗЗДН)¹³ само относно заповед за незабавна защита или изменение на същата, както и в случаите на отхвърляне на молбата за защита (раздел II, т. 2), производствата за разрешения за теглене на суми от детски влогове (раздел II, т. 3).

По този начин изрично бе гарантирана защитата на интереса на децата при определянето на привременни мерки по упражняването на родителските права от единия родител и режима на лични отношения с другия родител, местоживеенето на децата и тяхната издръжка в условията на извънредно положение, както и защитата им в отношенията с родителите в случаите на домашно насилие, евентуално – при теглене на суми от детски влогове. Въпреки това много от въпросите и проблемите, засягащи или свързани с отношенията родители – деца, останаха неуредени и неразрешени на практика.

От гледна точка на нормативното им регулиране, извън обсега на допустимите за разглеждане дела останаха всички други съдебни и административни производства, които касаят пряко или косвено правните връзки родители – деца: за установяване и оспорване на произход, за допускане или прекратяване на осиновяване, за настойничество и попечителство, за търсене на наказателна отговорност за неплащане на дължимата издръжка, за търсене на наказателна отговорност за неплащане на дължимата издръжка, или за търсене на наказателна отговорност на родител, който не изпълни или по какъвто и да е начин осуети изпълнението на съдебно решение относно упражняване на родителски права или относно лични контакти с дете и др.

Уредени останаха обезпечителните производства (по раздел II, т.

¹² ДВ, бр. 34 от 9 април 2020 г., в сила от 9 април 2020 г.

¹³ Обн., ДВ, бр. 27 от 29 март 2005 г., загл. изм. ДВ, бр. 102 от 22 декември 2009 г., в сила от 22 декември 2009 г., с посл. изм. ДВ, бр. 101 от 27 декември 2019 г., в сила от 1 юли 2020 г.

4 от Приложение към чл. 3, т. 1 от ЗМДВИПОРНС), съответно – молбите с искане за допускане на обезпечителни мерки по висящи съдебни производства (по аргумент от цитираната т. 4); делата за обезпечаване на доказателства (по раздел II, т. 5 от Приложение към чл. 3, т. 1 от ЗМДВИПОРНС); делата по ЗЗДН, с изключение на случаите относно заповед за незабавна защита или изменение на същата, както и в случаите на отхвърляне на молбата за защита (по раздел II, т. 2 от Приложение към чл. 3, т. 1 от ЗМДВИПОРНС); производствата за разрешения за теглене на суми от детски влогове (по раздел II, т. 3 от Приложение към чл. 3, т. 1 от ЗМДВИПОРНС). Административните извънсъдебни процедури и др. дейности (медиация, консултиране, изготвяне на социални доклади по делата, работа с родители и деца и др.) не бяха спрени, друг е въпросът доколко възможно и достъпно, съответно адекватно и ефективно беше тяхното провеждане.

Множество въпроси и проблеми се породиха както поради липсата на изричната им законодателна уредба в новите условия на живот, така и предвид условията на социална изолация и другите ограничения (за пътуване, за спазване на карантина и др.). И обществото, и законодателят, и съдебните и административни органи и др. институции, организации и специалисти се оказаха неподготвени за толкова ненадейна ситуация. А съответно на това и за бърза и ефикасна промяна и адаптация, което от своя страна предпостави и противоречива обективна и субективна интерпретация и решения.

Сред всички аспекти на отношенията между родители и деца в съдебната практика основният акцент се падна върху делата за привременни мерки, които са и основен предмет на настоящото изследване¹⁴.

3. Практически аспекти на споровете в отношенията между родители и деца по време на извънредното положение

Поначало в условията на извънредно положение, съобразно изричната правна регламентация, както вече беше отбелязано, не се допусна разглеждането на дела за отношения между родители и деца в следните хипотези: за родителски права, когато родителите са извън

¹⁴ Поради лимитирания обем на изложението, извън предмета на изследването са всички останали хипотези, касаещи отношенията между родители и деца. (Бел. моя)

брак (по Глава девета от СК), по искания за разрешение на съда, замествашо липсата на съгласие на единия родител за пътуването на детето с другия родител (по реда на чл. 127а от СК)¹⁵, за родителски права при развод (по реда на чл. 59 от СК), за установяване и оспорване на произход (по реда на Глава шеста от СК), за допускане или прекратяване на осиновяване (по реда на Глава осма от СК), за издръжка на дете (по реда на Глава десета на СК), за настойничество и попечителство (по реда на Глава единадесета от СК), за даване на разрешение за издаване на лични документи на дете и за пътуване в чужбина с единия родител (по чл. 127а от СК), за търсене на наказателна отговорност за неплащане на дължимата издръжка (по чл. 183 от Наказателния кодекс, съкр. НК)¹⁶, или на родител, който не изпълни или по какъвто и да е начин осуети изпълнението на съдебно решение относно упражняване на родителски права или относно лични контакти с дете (по чл. 182 от НК) и др. Изключенията обхващат само привременните и обезпечителните мерки, мерките по защита от домашно насилие в изрично посочените хипотези и разрешенията за теглене на суми от детски влогове по което и да е от различните видове съдебни производства с предмет отношения между родители и деца.

За целите на настоящото изследване интерес представляват съдебните производства по привременни мерки, уредени в чл. 323, ал. 1 от ГПК, при иск за развод или за унищожаване на брака, или по чл. 127, ал. 3 от СК при спор за родителски права), евентуално по чл. 133, ал. 3 от СК (в производство за ограничаване или лишаване от родителски права). Интерес будят и насрочените съдебни заседания, тяхното разглеждане и постановяването на съдебните актове (определения) по тези дела. За емпиричен материал са използвани данни, които са общодостъпно публикувани в сайта на Районен съд – Варна¹⁷.

Практическото наблюдение показва, че в изследвания период на извънредното положение – от 13 март до 5 май 2020 г. включително,

¹⁵ Тук не става въпрос за пътуване с цел почивка или екскурзия и др. под., а за пътувания – по здравословни причини, свързани с планирани или спешни хирургични или др. интервенции по животоспасяващи показатели или др. обективно наложителни причини, свързани със здравето и живота на детето. (Бел. моя)

¹⁶ Обн. ДВ, бр. 26 от 2 април 1968 г., в сила от 1 май 1968 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 28 от 24 март 2020 г.

¹⁷ Вж. <https://varna-rs.justice.bg/bg/5544>.

Варненският районен съд е постановил девет съдебни определения по привременни мерки по девет разгледани граждански дела, разпределени между шестима районни съдии (вж. Таблица 1). Прави впечатление, че в периода 13 март – 31 март, т.е. в началото на периода няма постановено, а това предполага и разгледано, нито едно гражданско дело по привременни мерки.

Таблица 1

Дела за привременни мерки за периода на извънредното положение (13 март – 5 май 2020 г.)

№	Вид дело	Номер / година	Обвинител, ищец, жалбоподател	Обвиняем, ответник или ответник на жалбата	Съдия-докладчик	Статус на заседанието	Насрочване на делото
1	Гражданско дело	16097/2019	Г. Д. Б.	М. Д. Б.	Даниела Душкова Павлова	С определение по привременни мерки	31.03.2020/ 13:30
2	Гражданско дело	3024/2019	Е. К. Ч.	Д. Г. Ч.	Пламен Петев Танев	С определение по привременни мерки	06.04.2020/ 11:00
3	Гражданско дело	12475/2019	М. А. А.	С. Д. М.	Николай Свиленов Стоянов	С определение по привременни мерки	06.04.2020/ 13:30
4	Гражданско дело	3565/2020	Н. А. Д.	В. В. М.	Пламен Петев Танев	С определение по привременни мерки	22.04.2020/ 13:00
5	Граж-	1126/	П. Ц. П.	П. М.	Галя	С определе-	27.04.

	данско дело	2020		М.	Димитрова Алексиева	ние по привременни мерки	2020/ 09:30
6	Гражданско дело	530/ 2020	К. К. И.	Н. Р. Р.	Галя Димитрова Алексиева	С определе- ние по привременни мерки	27.04. 2020/ 10:30
7	Гражданско дело	3548/ 2020	Т. С. Ж.	П. Ж. Ж.	Деница Добрева Добрева	С определе- ние по привременни мерки	29.04. 2020/ 14:30
8	Гражданско дело	786/ 2020	М. К. Д.	М. В. М.	пламен петев танев	С определе- ние по привременни мерки	04.05. 2020/ 14:00
9	Гражданско дело	3555/ 2020	Х. С. С.	Д. А. С.	Магдалена Колева Давидова	С определе- ние по привременни мерки	05.05. 2020/ 10:00

Източник: <https://varna-rs.justice.bg/bg/5544?from=08.05.2020&to=13.05.2020&casenumber=&caseyear=>

Към настоящия момент не са достъпни текстовете на самите определения по посочените в таблицата дела, но може да се направи сравнение със съдебните актове от предходен период, като за целите на изследването на случаен принцип е избран периодът 2 януари – 12 март 2020 г. (който е период, включващ малко по-дълъг отрязък от време по сравнение с първия, посочен по *Таблица 1*).

При справка в сайта на Районен съд – Варна се установи също, че още на 2 януари 2020 г. е имало насрочени съдебни заседания по други дела, но по привременни мерки първото определение на съда е от 14 януари 2020 г. (вж. *Таблица 2*), което предполага два алтернативни извода. Първият: че не са били насрочвани заседания по привременни мерки в периода между 2 януари (първият работен ден за годината) и

12 март (денят преди обявяване на извънредното положение). Вторият: че ако все пак е имало насрочени такива заседания, те по някаква причина са били отложени за разглеждане в следващо съдебно заседание, поради което и няма произнасяне на съда по тях. Следователно, в случай, че въобще е нямало насрочени дела за привременни мерки, то тогава може да се вземе предвид само по-краткия срок, от 14 януари до 12 март 2020 г., в който са насрочени пет дела – по-малко от делата по Таблица 1 (ср. с Таблица 2).

Таблица 2

**Дела за привременни мерки преди извънредното положение
(2 януари – 12 март 2020 г.)**

№	Вид дело	Номер / година	Обвинител, ищец, жалбоподател	Обвиняем, ответник или ответник на жалбата	Съдия-докладчик	Статус на заседанието	Насрочване на делото
1	Гражданско дело	10081 / 2019	Г. С. К.	Е. Г. К.	Виолета Тодорова Кожухарова	С определение по привременни мерки	14.01.2020 13:15
2	Гражданско дело	16579/ 2019	А. Ж. И.	Ж. А. К.	Даниела Душкова Павлова	С определение по привременни мерки	21.01.2020/ 16:30
3	Гражданско дело	6713/ 2019	Г. Р. М.	Е. Р. М.	Антония Светлинова	С определение по привременни мерки	27.01.2020/ 16:15
4	Гражданско дело	7771/ 2019	В. С. Г.	Й. Т. Т.	Димитър Илиев Димитров	С определение по прив-	04.02.2020/ 11:30

						ременни мерки	
5	Гражданско дело	18075 /2019	Н. С. М.	К. К. М.	Виолета Тодорова Кожухарова	С определение по привременни мерки	10.03. 2020 /16:00

Източник: [https://varna-rs.justice.bg/bg/5544?from=01.01.2020&to=12.03.2020 &casenumber=&caseyear=](https://varna-rs.justice.bg/bg/5544?from=01.01.2020&to=12.03.2020&casenumber=&caseyear=)

При всички случаи при съпоставяне на периодите по двете таблици може да се направи обобщение, че в условията на извънредно положение се е увеличил броят на разглеждания тип дела, съответно – увеличил се е и броят на постановените съдебни актове по тях. Предмет на отделен анализ биха могли да бъдат по-нататък въпроси и проблеми по съществото на споровете, както и на процесуалните действия в хода на всяко отделно производство.

От достъпните данни може да се констатира, че достъп до правосъдие по делата за привременни мерки е бил осигурен, съдът е разгледал тези спорове и се е произнесъл по тях, независимо от извънредното положение.

Проблеми могат да се търсят в рисковете от отлагане на тези производства както по обективни, така и по субективни причини, както и в начина, по който са събирани доказателствата по тези производства, а оттук – и в невъзможността за обективност и безпристрастност при формиране на мотивите и изводите на съда при постановяване на съдебните актове.

Така например, от личен опит по едно от делата, може да се сподели на първо място, че под съмнение беше допускането на участниците в производството. Първоначално отчетената телесна температура с много леко завишени показания на дистанционния термометър при проверката от охраната на съда впоследствие се оказа грешна. След няколкократно контролно измерване на температурата по-късно отпадна пречката за допускането на страните в сградата на съда. В противен случай невявяването на когото и да е от родителите би наложило отла-

гане на делото, с оглед задължението на съда лично да изслуша всеки от родителите. Обстоятелство, което не би възпрепятствало нито съда, нито страните в обичайния ритъм на разглеждане на делата, извън извънредното положение.

На второ място, социалният доклад, изготвен по делото, се основаваше единствено и само на споделеното от единия родител, който е ищец по делото, домът му не беше посетен от социалния работник, изготвил доклада, не беше проведен разговор или среща с другия родител – ответник по спора, не беше посетен дома му. Разговор с детето също не беше проведен. С други думи, обективно заключение по становището на социалния работник не беше налице. Въпреки това съдът го прие по делото и очевидно го кредитира като меродавно за конкретния случай.

На трето място, свидетелите (при режим на изчакване пред сградата на съда), не бяха допуснати, при това без ясно формулиран (всъщност без никакъв) мотив от страна на съда.

Липсваха доказателства за доходите на единия от родителите (работещият), при признания от страна на другия родител за себе си, че от години не работи.

Обобщено – при представения начин на разглеждането на конкретното съдебно производство не се установи родителският капацитет на нито един от двамата родители, нито условията, при които детето би живяло при когото и да било от двамата родители, възможностите на всеки от родителите при определянето на издръжката на детето, както и при определянето на личните контакти с детето. Не се стигна и до яснота по главния въпрос – как висшите интересите на детето биха били защитени по най-благоприятен за него начин.

В изложениия смисъл съдебното определение бе постановено при неизяснена фактическа обстановка, при непълнота на доказателствата, а поради това и при невъзможност съдът съвкупно да прецени по съвест и по вътрешно обективно убеждение твърденията и претенциите на страните. А това, дори по време на наложеното извънредно положение (при запазване на действието на непроменените норми на ГПК), съставлява нарушение на съдопроизводствените правила.

Може също така само да се предполагат (хипотетично) проблеми и по други дела в съдилищата в страната. Възможно е делата да са били осуетени по обективни или субективни причини, свързани пряко или

косвено с мерките по извънредното положение. Например по обективни причини, свързани с обявената пандемия – с оглед неявяването на някоя от страните поради поставянето ѝ под карантина, поради невъзможност за предвижване предвид отмяна на полет заради закриване на границата между държавите, или други пречки, свързани с мерките по извънредното положение. Или по субективни причини – с оглед неявяването на участник в процеса поради страх от заразяване от обявената пандемична болест, или страх от предаване на болестта поради неяснота за опасността от вирусопреенасяне и др. Възможно е също така да е налице невъзможност за изготвянето на експертизи по делата (най-често съдебни психологични, комплексни съдебни психологично-психиатрични или др.), невъзможност за провеждане на изследване по експертизата, защото родителя и вещото лице не могат да се срещнат поради заболяване или наложена карантина на родителя или поради заболяване или поставяне под карантина на самото вещо лице. В аналогични условия е възможно да са били поставени родителите и/или социалният работник, комуто е възложено социалното проучване с цел изготвяне на становище/социален доклад по делото.

Действителните проблеми могат да бъдат констатирани при бъдещ задълбочен анализ, при това едва след като приключи извънредното положение.

Проблеми, произтичащи от обявената пандемия, се проявиха и в другите споменати производства. От практическа гледна точка и с оглед постигане на ефективен резултат най-притеснителните сред тях, които заслужават особено внимание, са съдебно-изпълнителните дела. Родителите и децата бяха поставени в неравностойно положение в различните хипотези. Поради забранения достъп до съдебните сгради страните бяха лишени от получаване както на съдебни актове по делата, така и на изпълнителни листове по тях, съответно – от възможността да заведат изпълнителни дела. А тези, които разполагаха с изпълнителни листове, предвид изключенията по чл. 5, ал. 2 от ЗМДВИ-ПОРНС, можеха да инициират такива производства и след образуването им да поискат да се пристъпи към принудителни действия – по въпросите на издръжката, на предаване на дете или последващо връщане на дете по реда на ГПК. Несъмнено, поради мерките на изолация, карантина, невъзможност за пространствено предвижване и по др. причини, в много от случаите изпълнителните действия на практика се

оказаха неприложими и не се осъществиха.

Затварянето на училищата и детските градини и ясли, преминаването на дистанционен начин на общуване чрез дигиталните технологии в редица случаи затрудниха или даже блокираха работата с децата и родителите по преодоляване на проблеми в техните отношения, като например провеждането на индивидуални консултации с психолог, с юрист, с други специалисти, както и на комуникативни групи с деца, родителски групи с основен фокус върху формирането и развитието на родителски умения.

И още един практически аспект. Една немалка част от родителите се възползваха от обявената пандемия, за да осуетят упражняването на родителските права, местоживеенето на децата и режима на лични отношения. Формално погледнато неукоримо е може да се обоснове поведението на единия от родителите да не изпълни уговореното извънсъдебно или съдебно постановеното положение в отношенията между детето и другия родител. И това даже би било препоръчително, с оглед защитата на здравето на детето (а по хуманни съображения – и обратното: на здравето на другия родител). Но в останалите, нередки случаи единият родител по субективни причини абсолютно необосновано и злоумишлено се възползва от извънредното положение, за да осуети упражняването на правата на другия родител, без да си дава сметка, че така нанася вреда преди всичко на собственото си дете.

Заклучение

Настоящото изследване очертава основните проблеми в отношенията между родители и деца в условията на извънредно положение поради липсата на изрична законодателна уредба преди обявяването му и въпреки приемането на специалния ЗМДВИПОРНС. Поради тези предпоставки в практиката се създаде възможност за субективна преценка на казусите, свързани с правата на родителите и децата и отношенията помежду им, без да се държи сметка за последиците от евентуалните неблагоприятни действия/бездействия и/или разрешения на тези казуси от страна на съда, на административни органи, на адвокати или други юристи, на вещи лица, на социални работници и други лица.

От друга страна, въпроси с изключително значими правни последици останаха извън полезрението на законодателя – свързаните с произхода на децата, с осиновяването, с настойничеството и попечителст-

вото и др.

Налага се преосмисляне на редица нормативни актове и на правилата за прилагането им по повдигнатите въпроси, което би довело до стабилитет и сигурност в правоприлагането, а това означава и в защитата на интересите на децата, при спазване на правата и на техните родители.

References

1. *Semeen kodeks – prilojen komentar* (2015) Tsanka Tsankova, Metodi Markov, Anna Staneva, Velina Todorova, Veselin Petrov, Emanuela Balevska, Verginia Micheva

2. Grigorova, St. (2011) *Prakticheski problemi na noviya Semeen kodeks*.

3. Grigorova, St. (2010) Aktualni problem na otnosheniyata „roditeli – deca“ spored noviya Semeen kodeks. *Advokatski pregled*. 10-11. pp. 3-16.

4. *Comentar na noviya Semeen kodeks* (2009) Tsanka Tsankova, Metodi Markov, Anna Staneva, Velina Todorova

ДИГИТАЛНИ АКТИВИ И ДИГИТАЛНО НАСЛЕДСТВО

DIGITAL ASSETS AND DIGITAL HERITAGE

Адвокат Гергана Костова Върбанова
Варненският свободен университет „Черноризец Храбър”
gergana@varbanova.bg

Gergana Kostova Varbanova, PhD student
Varna Free University “Chernorizets Hrabar”, Bulgaria
lawyer at the Varna Bar Association
gergana@varbanova.bg

Abstract

The existence of a parallel, virtual world presents a number of challenges to law and legal doctrine. Reality goes beyond its usual framework, and a new, physically non-existent world, the digital one, is considered real. It creates virtual art – images, photos, audio-visual recordings, works of art and science that can never be transmitted to the real world. This new virtual universe offers fast, easy access to various virtual financial instruments, e-wallets and the ability to trade cryptocurrency. All these virtual assets are someone’s property, have their own financial dimension and has their own value. This in turn raises the question of what digital assets are, can they be inherited and what is digital heritage.

Key words: digital assets, digital heritage, inheritance, cryptocurrency, software.
JEL Code: K240

Въведение

Смъртта е онзи правно значим факт, с настъпването на който имуществото на едно лице преминава в патримониума на неговите наследници. В българското законодателство няма легално определение за понятието наследство. Този неутрален законодателен подход е логичен, доколкото не могат да бъдат изброени изчерпателно всички права, задължения и фактически отношения (Malchev, 2019), с които са обвързани с патримониума на наследодателя към момента на откриване на наследството.

Динамиката на обществените отношения може да доведе до правно регулиране и създаване на нови имуществени и неимуществени права, които да влизат в състава на наследството, а други да бъдат изведени извън гражданския оборот и съответно изключени от него. В

контекста на изложеното и пренесено на плоскостта на достиженията на техниката и науката се появиха нови обекти и явления, за които се поставят множество въпроси относно това дали същите са защитени от закона и дали влизат в състава на наследството. Доколкото от практиката и волята на пазарните субекти същите имат определена измерима в пари стойност, те са известни още под наименованието “*дигитални активи*”.

1. Дигитални активи

Дигитализацията променя света по начин, по който не сме подозирали. Все повече хора влизат в обществени отношения в една виртуална среда, опосредена от информационните технологии, в която създават блага, акумулиращи стойност. В националното и наднационалното право не съществува унифицирано легално определение за дигитални активи. Понятието е доктринерно и се извлича от характерните особености на възникващите за субектите особени имуществени права върху тези нови явления.

Дигиталният актив е особено имуществено право. Той съществува само във виртуална среда и представлява цифров запис със субективна стойност, притежаващ качеството наследимост. Последният белег – наследимост, е от съществено значение, доколкото дигиталните активи влизат в състава на наследството, което е съвкупност от права, задължения и фактически отношения, образуващи масата на наследството.

От гледна точка на правото, всяко лице потребител на дигитални услуги в възможно да притежава определени дигитални активи, които могат да бъдат наследени.

Особеното при дигиталните активи е, че те представляват *електронни, цифрови записи* и могат никога да не съществуват като обект в реалния живот. Тази специфична тяхна природа тепърва ще повдига въпроси, свързани с възможността да бъдат включени в наследствената маса, начина на тяхното управление или дори включването им в делбеното производство. Разграничителен критерий дали едно технологично явление е дигитален актив, е дали правото го е *регулирало* и е свързало с неговото съществуване възникването на определени права за субектите. Настоящото изследване акцентира върху някои от възможните дигитални активи, които могат да бъдат обект на наследяване. Не е

възможно изчерпателно да бъдат посочени всички дигитални активи, които биха могли да бъдат наследени. Преценката за всеки актив е *индивидуална* и зависи от това дали оценяем в пари, дали е правно регулиран и дали притежава качеството наследимост.

2. Видове дигитални активи

Криптовалутите, основани на блокчейн технология, представляват такъв дигитален актив. Едни от най-популярните видове криптовалуту са *биткойни*, *етери* и *лайткойни* (Varbanova, 2019). Особеното при тези дигитални активи е, че те представляват цифров запис в платформа, в която притежателят на определено количество криптовалута има дигитален портфейл. Стойността на една единица от съответната криптовалута е *субективна*, зависи от доверието на потребителите към нея, сравнимо с конвенционалните валути – евро, щатски долар, британска лира и т.н., броя на издадените единици криптовалута и възможностите за реализиране на определени сделки посредством нея. Един от основните фактори за формирането на разменния курс на криптовалутата спрямо фиатните пари е търсенето и предлагането.

Динамиката в обществените отношения показва, че криптовалутите се използват за придобиване на *реални имуществва* (напр. придобиване на движима вещ). В този случай страните придават определена субективна стойност на криптовалутата и заменят един актив с друг – в посочения пример криптовалута срещу вещ.

Възможността една единица криптовалута да бъде превърната във фиатни пари е посредством размяната ѝ в определени платформи за търговия с криптовалута или чрез прехвърлянето ѝ в контрол на конкретен субект – директно от един криптопортфейл в друг. Между титуляря на платформата, която е изградила и поддържа криптопортфейла и потребителя, който има записани определени единици от криптовалутата, съществува *облигационно отношение* (Tsankova, et al. 2014). Доколкото правото на страната по това облигационно отношение има имуществена стойност и не е от категорията на *intuitu personae* права, то следва да е наследимо. Правото върху криптовалута по същество е *делимо*. Технологията позволява един биткойн да бъде разделен до осем десетични знака, т.е. най-малката единица, която може да бъде обработена при единична трансакция, е 0,00000001 биткойна. В този смисъл, допустимо е наследниците на лицето да поискат притежавани-

те от него биткойни да бъдат разпределени и прехвърлени в техните индивидуални криптопортфейли, съобразно притежаваните от тях идеални части от наследството. Всяка платформа сама определя общите си условия и какви документи следва да представят наследниците във връзка с откритото наследство. Обичайно практиката е всеки от наследниците да открие свой собствен криптопортфейл и всеки от сънаследниците да получи принадлежащия му се дял от наследената криптовалута.

Основният практически проблем, който възниква, е *знанието* за притежаването на криптопортфейл от наследодателя, т.е. за съществуването на облигационното отношение между него и платформата, осъществяваща записите по портфейла. Липсата на информация у наследниците би довела до състояние, при което те не знаят за съществуването на дигиталните активи, които наследяват. Възможни са различни решения – отпечатване ключа за портфейла и физическото му съхраняване в документацията на наследодателя, използване на специализиран софтуер, който уведомява посочено от наследодателя лице за притежаваните от него акаунти, предоставяне на информация за определени ресурси на трети лица, и т.н. Тези решения обаче са *чисто практически* и не намират законодателна опора, а това може да затрудни упражняването на отделни права от наследниците.

Друг интересен практически пример е широкото използване на водещата платежната система “PayPal”. В нея макар да се обработват записи за притежавани фиатни пари, те остават винаги като електронни записи. PayPal има изготвени стандартни *общи условия*, които съдържат правила за действие при смърт на титуляра на акаунта. Основният проблем, който може да възникне е, че в общите условия е предвидено, че изпълнителят на завещание следва да уведоми PayPal за смъртта на титуляра на акаунта, съответно да представи доказателства, че е изпълнител на завещанието. Наследодателите рядко създават приживе завещания, общо по-рядко въобще предвиждат как ще се наследят активите му при на смърт. При това положение дори и да има завещателни разпореждания, дигиталните активи сякаш остават извън тях. В случай че наследодателят не е оставил завещание, то наследникът по закон трябва да представи официален документ, който го легитимира като такъв – например удостоверение за наследници. При положително становище от PayPal, на наследника се изплащат по банкова сметка всички суми

от виртуалния акаунт на починалия наследодател. Системата не предвижда друг начин за изплащане на сумите, натрупани по виртуалния акаунт в PayPal, поради което банковите сметки на наследодателя, свързани с PayPal акаунта, не следва да се закриват преди да е приключила процедурата пред PayPal. Ако обаче PayPal откаже да изплати сумите, би следвало наследниците да насочат претенцията си към платежната система на основание факта на наследяването.

Обект на наследяване може да бъде и притежавано от наследодателя право върху *домейн име (домейн)*. Домейн името представлява буквено-цифровата асоциация на даден ресурс или устройство в Интернет (Dimitrov, 2014). Докато техническите характеристики на домейн имената не будят дискусии (Dimitrov, 2014), дискуссионен е *правният* им характер.

Една от теориите е, че домейн името представлява *невеществена интелектуална собственост*, но тази теория мъчно може да бъде споделена в светлината на българското материално право. В националното ни право няма норми, които да уреждат правата, свързани с домейн имената. Практически за получаване на правото върху домейн име субектът-заявител сключва договор с регистър на домейн имената. Този договор е ненаименуван, но може да се квалифицира като договор за предоставяне на услуга на информационното общество по смисъла на Закона за електронната търговия. В рамките на договорната свобода, съгласно нормата на чл.20а от ЗЗД договорите имат сила на закон за тези, които са ги сключили. За страните възникват права и задължения – за *регистранта* – да заплати сумата за съответния домейн, а за регистъра – да поддържа съответна адресация на наименованието на домейн името спрямо посочения от регистранта IP адрес в интернет, за срока на договора. Създадената *облигационна връзка* не се разкъсва със смъртта на заявителя. Напротив, договорът продължава да обвързва регистъра и правоприемниците на заявителя, тъй като облигационното право е *имууществено, не е от категорията на личните права*, които се прекратяват със смъртта на титуляра им и поради това е наследимо.

По отношение на домейн имената от областта .bg, в България се поддържа регистър от Регистър.БГ, който е утвърдил общи условия за регистрация. В тях обаче няма разписани правила какво ще е поведението на регистъра при смърт на заявителя – как се осъществява смяната на титулярството на правото върху домейн, как се извършва уп-

равлението на домейна и не на последно място какви са последиците от управление на домейна само от единия от наследниците. За разлика от криптовалутите, правото върху домейн името е *неделимо*. То съществува само спрямо конкретна цифрово-словесна форма и е *уникално*.

Самото домейн име обичайно не съществува самостоятелно, а често насочва към интернет ресурс, където е разположено дигитално съдържание, което може да е обект на права, различни от правата върху домейн името. Така например домейнът може да сочи към интернет страница, на която да са разположени *авторски произведения* (Dimitrov, G.) – аудио-визуални файлове, литературно произведение, дизайн и др дигитални обекти. Тези дигитални обекти, обаче, може да са обект на самостоятелна правна закрила. Така например може да се закрилят като обекти на авторско право или като марки. В този случай наследяването им е различно от наследяването на правото върху домейн името.

При наследяването на права върху домейн проблем би възникнал с начина на управление на домейна, тогава когато между наследниците липсва съгласие или някой от тях не желае домейн името да продължи да бъде поддържано и администрирано.

Дали даден дигитален актив може да бъде наследен, т.е. притежава ли качеството наследимост, е въпрос на преценка във всеки конкретен случай. Общият практически проблем в областта на наследяването на дигитални активи възниква основно във връзка с *узнаването* от страна на наследниците за съществуването му.

Дигиталните активи се обективират в *електронна форма* върху някакво външно устройство (напр. мобилно устройство, твърд диск на компютър), в облачно пространство достъпно посредством облачна услуга или въобще чрез някаква достъпна технология. Достъпът до такива активи, обаче, обичайно е *защитен с някакво тайно знание* (напр. потребителско име и парола) или с някаква специфична *физиологична даденост* (напр. пръстов отпечатък, глас, биометрия на лице и др.). Самият дигитален актив може да бъде и *криптиран* посредством различни криптографски алгоритми, при които без знанието на *автентифициращата* информация, е невъзможно да бъдат декриптирани и достъпени. В тази връзка се поставя въпросът как се достъпват активите е много сложен и се преценява във всеки конкретен случай, в зависимост от използваната технология.

Интересен въпрос се поставя относно наследимостта на дигитални

активи – *акаунт, акумулиращ имуществени права*. Поначало правото върху акаунт в платформа е лично право и в общия случай би следвало да е ненаследим. Въпреки това, определени платформи дават възможност на наследниците да получат достъп до определен ресурси, съдържащи се в акаунта на наследодателя. Google например, урежда възможност как доставчикът на услугата ще процедира с потребителски акаунт, в случай, че потребителят е неактивен за дълъг период от време. Възможните опции са потребителският акаунт да бъде изтрит или данните от него и съдържащата в него информация да бъде споделена с трето, доверено лице, посочено от титуляря на акаунта. Ако потребителят не се е възползвал от тази възможност, Google има създадена нарочна процедура за подаване на заявка при починал потребител. В този случай *възможностите за наследниците са лимитирани* – акаунтът да бъде закрит, да получат информация за налични средства на потребителския акаунт и да получат достъп до данните от акаунта. Процедурата е свързана с представяне на документи, удостоверяващи смъртта на титуляря на акаунта и качеството наследник на заявителя, но зависи от субективната преценка на доставчика на услугата и може да завърши с отрицателен отговор. В изследвания случай, обаче, не говорим за наследяване в общия смисъл на това понятие, а за определени права, от които наследниците могат да упражнят, доколкото не се касае за разкриване на тайната на кореспонденцията.

С оглед на всичко изложено става ясно, че наследяването на дигитални активи поставя много трудности. Те могат да произтичат както относно *узнаването* за съществуването им от страна на наследниците, така и по отношение на *достъпът* до тези активи, но също и по отношение на установяването на тяхната *“наследимост”* от гледна точка на правото.

В тази връзка се поставя и въпросът как приживе наследодателят да уреди наследяването на притежаваните от него права върху дигитални активи. Законодателят не дава отговор на този въпрос, но саморъчното завещание изглежда *неподходящ* и не *адаптиран* към новите обществени отношения правен инструмент, доколкото за да се осигури достъп на наследниците, в него трябва да е разкрита тайната на всички всички потребителски имена и пароли, ключове към криптопортфейли и други, което поставя имуществото на наследодателя в риск приживе. От друга страна, *няма законодателно решение*, което да регулира за-

вещаване на дигитални активи и как информацията, свързана с тях да бъде достъпна за наследниците. От практическа гледна точка е възможно наследодателят да избере да съхранява информацията, свързана с притежаваните от него дигитални активи, при *доверен адвокат или при ексроу-агент*, който има задължение след смъртта му да уведоми наследниците за оставената в негово държане информация. Някои *платформи*, предоставящи услуги по поддържане и администриране на криптопортфейли, издават трети ключ, който се отпечатва на хартия и при предявяването му платформата осигурява достъп на държателя му до криптопортфейла на наследодателя. Преценката как ще се разпореде с активите си по повод на смърт е изцяло на притежателя на дигиталните активи. Поради липса на законодателно решение, наследодателят може да се възползва от различни софтуерни продукти, които имат за цел да съхранят информация за притежаваните от него акаунти и при неговата смърт да изпратят информация до посочено от него трето лице, с указания как да се разпореде с дигиталните му активи.

Заклучение

Наследственото право има за предмет регулирането на онези имуществени отношения, които са свързани с факта на смъртта и преминаването на правата на наследодателят в патримониума на неговите наследници. Достиженията на науката и техниката ни дават един нов, различен поглед върху понятието наследствено имущество и какво представлява то. Съществуването на дигиталните активи е ново предизвикателство, което тепърва ще поставя въпроси свързани с начина на упражняване на наследствените права при дигитално наследство, управлението на дигиталните активи и начина, по който се реализира наследственото право на всеки наследник, спрямо оставеното дигитално наследство.

References

1. Dimitrov, G. (2014) Pravo na informatsionnite i komunikatsionnite tehnologii. Grazhdanskopravni aspekti. Chast 1., „Pravo i internet“ foundation
2. Dimitrov, G. (2014) Avtorsko pravo i e-kontent, „Za bukvite – o, pismenehy“ publishing
3. Malchev, M. (2019) Iskat za nasledstvo kato sredstvo za zashtita na

pravoto na nasledyavane, Ciela pub., p.85

4. PayPal terms and conditions [Online] Available from: <https://www.paypal.com/us/smarthelp/article/How-do-I-close-the-PayPal-account-of-a-relative-FAQ1694> [Accessed 20/04/2020]

5. Register.BG terms and conditions. [Online] Available from: <https://www.register.bg/> [Accessed 20/04/2020]

6. Tsankova, Ts., Mateeva, Ek., Markov, M., Petrov, V., Tanev, D. i Georgiev, I. (2016) Zakon za nasledstvoto. Nauchnoprilozhen komentar, IK Trud i pravo, Sofia, p.73

7. Varbanova, G. (2019) Legal aspects of cryptocurrency trading, The law and the business in the contemporary society. Actual Legal Challenges in the Economics, University of Economics - Varna, pp 261-269

ДОГОВОРЪТ ЗА АНТИХРЕЗА В СВЕТЛИНАТА НА ПОДХОДА НА ИКОНОМИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ПРАВОТО

THE ANTICHRESIS CONTRACT IN THE LIGHT OF THE APPROACH TO THE ECONOMIC ANALYSIS OF LAW

Пламен Калев

Адвокат, вписан в Адвокатска колегия – Бургас

Plamen Kalev

Lawyer, registered with the Bar Association – Burgas

Abstract

In the present study, in the light of the economic analysis of law approach, the economic effects of the introduction of the anti-cross contract into the pledge of movable property were sought and revealed. The effectiveness of the contract on the allocation of scarce resources in the pledge of movable property is evaluated. De lege ferenda proposals have been made.

Key words: *antichresis contract, economic analysis of law.*

JEL Code: D86, K12

Първите систематични научни занимания, посветени на икономическия анализ на правото са дело на американските академични среди от първата половина на двадесетото столетие в развиваното направление „право и икономика“.

Принципите на икономическия анализ на правото са формирани на основата на методологията на икономическата наука и тяхното съдържание включва анализиране на последиците от приложението на правните норми, касателно поведението на техните адресати, даване оценка на ефективността на правните норми от гледище на икономиката и предложения de lege ferenda за изменение съдържанието на нормативните предписания или за въвеждане на нови правни норми при съпоставка на ползите и разходите на различните възможни нормативни решения и приемане на икономически изгодната алтернатива.

Изходна позиция за всички представители на направлението „право и икономика“ се явява рационалното човешко поведение, целящо максимизиране на полезността при използването на оскъдните ресурси за конкуриращи се цели.

Основната задача на икономическия анализ на правото се свежда изследване дали приложението на правните норми води до икономически ефективни резултати. При условие, че това не се установи, то при провеждането на икономическия анализ на правото се изготвят предложения за промени на законодателството в желаната насока, при спазване на условието, че разходите по промяната няма да надвишават ползите.

Човешката природа, още от времето когато е завършено формирането на генома на съвременните хора, разкрива двуаспектна същност – веднъж на живо същество, стоящо редом до останалите живи същества и втори път, в отличие от последните като съзнателно същество. В основата на тези две характеристики на човека следва да се търси оправдание на неговата деятелност, която винаги през вековете е тясно свързана с неговата жива природа, но която за разлика от останалите живи организми, съзнателно, а не инстинктивно го ръководи за да оживее и създаде поколение. Извършена под контрола на съзнанието човешката деятелност включва две групи волево поведение, исторически появили се в следната последователност: извличане на суровини и тяхното изменение съгласно нуждите на живота през отделните исторически епохи; и търговия с натрупаните излишъци от суровини и готова продукция. И двете групи човешка деятелност са практически осъществими при ефективно разпределение на ресурсите, което изисква определяне и спазване на дадени правила за поведение и зачитане на нечии имуществени права. В съвременната социална структура посоченото нормативно регулиране се възлага на правото. Именно от правните норми се осъществява нормативно регулиране на конкуриращите се алтернативни приложения на ограничените ресурси за осъществяване на горепосочените дейности на човека. Следователно правото изпълнява икономически функции, поради което правото и икономиката са „две страни на една и съща монета“.

В настоящото изследване, в светлината на подхода на икономическия анализ на правото, са потърсени и разкрити икономическите ефекти от въвеждане в законодателството на договора за антихреза при залога на движими вещи. Прави се оценка на ефективността на договора относно разпределението на ограничените ресурси при залога на движими вещи. Направени са предложения *de lege ferenda*.

Договорът за антихреза разкрива отколешна история, като първи-

те негови прояви са датирани от историците още от времето на древните вавилонци, при които в случаите на съмнение на кредитора относно възможността на длъжника да погаси заема се предвиждало длъжникът да предаде на разположение на кредитора свое движимо или недвижимо имущество, като доходът от него се получава от кредитора и се отчита за погасяване на лихвата по заема.

Наименованието на договора за антихреза има древногръцки корени и означава „използване вместо заем“.

В римското право института на договора за антихреза преминава от древногръцката правна култура и се прилага до византийската епоха. Приложението и широкото разпространение на договора за антихреза в рамките на римската юриспруденция се дължи на икономически непоносимите и непосилни за погасяване от длъжниците поземлени кредити, което наложило предоставяне на кредиторите ползването на поземлени имоти на длъжниците, като дохода от ползването кредиторите прихващали с лихвата по кредита.

От римското право през късната античност и ранното средновековие антихрезата преминава в западното европейското право, където станала известна под името „mort-gage“.

Съгласно договора за антихреза въпросите за лихвите по задълженията са уредени форфетно, поради което не се противоречи на ограниченията в размера на лихвите, наложени от нормите на каноническото право. Независимо от това представителите на каноническото право съзирали в договора за антихреза едно прикрито вземане за лихви, надхвърлящо наложените ограничения. По тази причина през средните векове страните по договора за антихреза договаряли прихващане на плодовете от вещите на длъжника срещу главницата (капитала – *vif gage*), вследствие на което, сключването на договори за антихреза постепенно намаляло до окончателното изчезване на института до началото на XVIII век.

Практическото приложението на договора за антихреза се възстановява при влизането в сила на *Code Civil des Français*. От Наполеоновия граждански кодекс института на договора за антихреза се реципира в редица европейски законодателства, включително и в българското законодателство чрез рецепцията на италианското облигационно право.

В отменения Закон за задълженията и договорите /ЗЗД/ от 1892 г., антихрезата се регламентира като договорно съглашение, по силата на

което кредиторът има право да получава доходите на едно имущество на своя длъжник, при задължение да ги прихваща годишно срещу лихвата, ако такава се дължи, и после срещу капитала на своето вземане¹, т.е. главницата.

С отмяната на ЗЗД от 1892 г. при приемането на социалистическото законодателство материята на договора за антихреза не се урежда, защото при приемането на ЗЗД от 1950 г., в сила до момента, се считало, че института на договора за антихреза не съответства и противоречи на централизираните социалистически икономически отношения и на правилата на социалистически морал.

В духа на настъпилите политически, социални и икономически промени в страната през 1989 г. в съответствие с въведеното демократичното управление и въведената пазарна икономика, следваше да се промени юридическата и моралната представа за договора за антихреза, което да доведе през годините до неговото институционализиране при допълнение и изменение на ЗЗД от 1950 г. Допустимостта в съвременното ни право на договора за антихреза от гледище на правото и морала е несъмнена след изоставяне на социалистическите морални възгледи и порядки за централизирана икономика. На юридическата и морална допустимост на договора за антихреза в съвременното ни законодателство следва да се посвети друго изложение, различно от настоящото, фокуса на което се насочва към изследване на договора за антихреза при залога на движими вещи в светлината на икономическия анализ на правото.

В подкрепа на горепосоченото следва да отчете, че при допълнението на Търговския закон /ТЗ/ от 1996 г. се предостави възможността за сключване на договор за антихреза при търговските залози, като в случаите когато заложената вещ дава плодове, с договора за залог може да се предвиди право на кредитора да събира плодовете за сметка на задължението.² Въвеждането на института на договора за антихреза при търговските залози се дължи не само на допустимостта на последния от правно и морално гледище, но още на ефективността при разпределение на ограничените ресурси, преценена съгласно принципите

¹ Буквалната дефиниция на договора за антихреза се съдържа в текста на чл. 629 от ЗЗД, обн. ДВ. бр.268 от 1 Януари 1892г.

² Съдържанието на договора за антихреза при търговските залози се намира в текста на чл. 314 от ТЗ в сила от 1991 г.

на икономическия анализ на правото. И това е така, защото икономически неефективно и ограничаване на разпределението на ресурси се явява предаването на заложената вещ на кредитора при лишаване на последния от възможността да ползва веща и да прихваща плодовете от последната с размера на дълга за лихва и главница.

Възможността за сключване на договор за антихреза при търговските залози се явява по-скоро законодателно изключение и не се разпростира в отношенията при залога на движими вещи между лица, които не са търговците по смисъла на ТЗ. Посочената по-горе празнота в ЗЗД от 1950 г., касателно възможността за сключване на договор за антихреза при класическата форма на институционализиране на залога на движими вещи остава незапълнена, което се явява неприемливо от позициите на икономическия анализ на правото. Съгласно закона се предоставя възможността на кредитора да държи заложената вещ, докато обезпеченото вземане бъде погасено изцяло, като няма право да си служи с нея, освен ако е уговорено противното.³ Посочената възможност за кредитора да ползва веща при липса на негово задължение да прихваща плодовете от веща с размера на дълга, преценена от позицията на икономическия анализ на правото води до извода, че ще са много редки, дори изключение случаите, когато между кредитора и длъжника ще се стигне до договоряне ползването на заложената вещ. Следователно, при липса на нормативно регулирана възможност да се сключи договор за антихреза при залога на движими вещи разглежданата правна норма се явява икономически неефективни и води до ограничаване на разпределението на ресурси, вследствие на задържането на веща от кредитора и невъзможността за извличане на икономическите ползи от последната, както за кредитора, така още за длъжника.

Изложеното вследствие на приложението на принципите на икономическия анализ на правото по отношение на нормативната регламентация на залога на движими вещи в ЗЗД от 1950 г. и по отношение на съдържанието на договора за антихреза идва да покаже нуждата от допълнение на ЗЗД от 1950 г. В тази връзка, изразяваме предложение *de lege ferenda* за допълнение на ЗЗД от 1950 г., изразяващо се в институционализиране на договора за антихреза при залога на движими вещи. Направеното предложение *de lege ferenda* се явява основателно, не-

³ Правната регламентация на залога на движими вещи се съдържа в ЗЗД от 1950 г.

зависимо, че при сегашните предписания на нормите на ЗЗД юридически и морално сключването на договора за антихреза при залога на движими вещи е практически възможно като сключване на ненаименован договор.

References

1. Avdiyskiy, I. (2012) Ekonomicheskiy analiz prava. Vestnik finansovogo universiteta, vol. 2, pp 101 - 107.

2. Raybalov, O. (2012) Antikhrez – zalog nedvizhimosti s peredachey vladeniya. Vestnik Vysshego Arbitrazhnogo Suda Rossiyskoy Federatsii. Vol. 4, pp.4-11.

3. Sedlarski, T., Bazoteva, M. (2011) Prilozhenie na ikonomicheskiya analiz na pravoto kam regulatsiyata na aptechniya pazar v Balgariya. Godishnik na Sofiyskiya Universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Stopanski fakultet, vol. 6, pp. 153-176.

4. Sedlarski, T. (2011) Ikonomika i pravo: ikonomicheski analiz na vaznikvaneto i efektite na pravnite normi. Ikonomicheski alternativni. vol. 6, pp. 82-102.

ДЕЙСТВИЕ НА СТОПАНСКАТА НЕПОНОСИМОСТ В НЕМСКАТА ПРАВНА СИСТЕМА

THE EFFECT OF HARDSHIP IN THE GERMAN LEGAL SYSTEM

Докторант Ивайло Икономов
Икономически университет – Варна
ivaylo_ikonotov@ue-varna.bg

Ivaylo Ikonotov, PhD student
University of Economics – Varna, Bulgaria
ivaylo_ikonotov@ue-varna.bg

Abstract

The report analyzes the approach of legislature and judges towards the implementation and application of the hardship doctrine in German civil law. The study is focused on the historical evolution of hardship in the German legal system and the contemporary prerequisites for its application and effects thereof.

The codification of hardship in German law in § 313 of the Bürgerliches Gesetzbuch in 2002 is considered in the international legal community as the most balanced and just approach in dealing with change of circumstances due to its flexible and open nature. Because the German approach has similarly been adopted by the Bulgarian legislature in art. 307 of the Commercial Code, its in-depth study is instrumental in improving the understanding and application of hardship with regard to the sustainable development and progress of Bulgarian commercial law.

Key words: *hardship, change of circumstances, German civil law, § 313 BGB.*

JEL Code: K220

Въведение

Още в древността различни юристи стигат до извода, че стриктно спазване на принципа за задължителната сила на договорите в определени ситуации би имало несправедливи последици. Поради тази причина се утвърждава приложението на институти, които при наличието на определени предпоставки изключват обвързващата сила на договорите. Един от най-ярките примери за такъв институт е *clausula rebus sic stantibus* (клауза за неизменността на обстоятелствата), според който последващата промяна в основополагащи обстоятелства, съществували към момента на сключване на договора, може да бъде основа-

ние за неговата промяна или прекратяване. Принципният въпрос дали и как правото следва да реагира при съществена промяна в обстоятелствата е бил предмет на множество остри спорове в доктрината.

В днешно време институтът е възприет в международното публично право и в почти всички континентални правни системи. В България той е познат като „*стопанска непоносимост*“, в Италия като „*eccessiva onerosità*“, във Франция като „*théorie de l'imprévision*“, в Германия като „*Störung der Geschäftsgrundlage*“ и др.

Може да се твърди, че най-значима роля за изграждането на модерния облик на стопанската непоносимост имат немските юристи през първата половина на XX в.

1. „Предпоставката“ на Виндшайд

През XIX в. идеята за *clausula rebus sic stantibus* била категорично отхвърлена от юристите, които разработвали Германския граждански законник от 1896 г. (*Bürgerliches Gesetzbuch* – нататък BGB) (Kelly, 2016). Единствен от тях Бернхард Виндшайд (1817-1892) се опитал да възроди концепцията чрез своето „учение за предпоставката“ (*Voraussetzungslehre*) (Jansen et al., 2018, p. 904). „Предпоставката“ (*Voraussetzung*) на едно действие според него било всяко предположение или очакване, без което субектът не би действал (Lenel, 1892, p. 49). Идеята била, че който сключи правна сделка въз основа на някаква предпоставка и направи това явно за другата страна, несъмнено е искал настъпването на правните последици от сделката, но същевременно ясно е показал, че не би искал тяхното настъпване без наличието на предпоставката (Lenel, 1892, p. 50). Виндшайд поставял акцента върху истинската воля на страните и поради тази причина изследвал възможността за модалитет на волята. Предпоставката трябвало да се разбира като специфичен вид резерва по отношение на сделката – страната е заявила обвързаността си само при условие, че определено обстоятелство настъпи, съществува или продължава да съществува.

Опонентите на Виндшайд критикували „Учението за предпоставката“, тъй като липсвало ясно разграничение между предпоставката и водещите мотиви на страната за сключването на сделката (Lenel, 1892, p. 62). Според Виндшайд мотивите на страната променяли своето правно естество, когато бъдат манифестирани пред контрагента като модалитет на волята (Lenel, 1892, p. 51). В теорията се изтъквало, че

така всяка страна, която е манифестирала водещите си мотиви за сключването на сделката и се окаже в последствие сбъркала относно тях, би могла да атакува сделката поради неизпълнената предпоставка (Lenel, 1892, р. 50). На свой ред това би създавало съществена несигурност в оборота. В резултат на споровете в доктрината „учението за предпоставката“ на Виндшайд не успяла да намери място в окончателния проект на BGB.

2. Паул Йортман и „основата на сделката“

Основание за нов прочит на института *clausula rebus sic stantibus* дала Първата световна война. След Версайския договор Германия била разтърсена от безпрецедентна хиперинфлация. Към края на 1922 г. цените на основни продукти били 1475 пъти по-високи, отколкото са били преди войната (Chung, 2017, р. 126). Продължителният период на хиперинфлация тласнал немските юристи да търсят нови и по-добри разрешения, които по-адекватно да обслужват динамичния оборот. Малко преди пика на хиперинфлацията, през 1921 г., Паул Йортман (1865-1938) издал своята монография „Основата на сделката – едно ново правно понятие“ („*Die Geschäftsgrundlage – Ein neuer Rechtsbegriff*“). Той определил „основата на сделката“ като предположения относно настоящото, бъдещото или продължаващото съществуване на определени обстоятелства, без които едната страна е нямало да сключи сделката (Jansen et al., 2018, р. 904).

Чрез „основата на сделката“ Йортман съществено развил и надградил „учението за предпоставката“ на Виндшайд. За да могат да са „основа на сделката“, предположенията или очакванията на едната страна трябвало да съвпадат с тези на другата (Chung, 2017, р. 126). В концепцията на Йортман коренната промяна на обстоятелствата, засягаща „основата на сделката“, създавала право за страната да поиска от съда отмяната на договора, доколкото другата страна не се е съгласила договорът да бъде изменен съответно (Baranauskas et al, 2009, р. 205). Скоро след издаването на монографията теорията на Йортман бива оценена високо и навлиза в съдебната практика.

През 1922 г. било постановено първото значимо решение на Върховния съд (*Reichsgericht*), което се позовавало на „основата на сделката“ във връзка с покупко-продажбата на предачна фабрика (*Vigognespinnerei-Entscheidung* – RG 3.2.1922, RGZ 103, 328, 331)

(Rösler, 2009). През май 1919 г. страните по делото постигнали споразумение за продажбата на дяловете в търговското дружество, собственик на фабриката. Стойността на дяловете трябвало да бъде заплатена на две равни части – първата през януари 1920 г. при прехвърлянето на дяловете и втората в началото на 1921 г. Междувременно обаче през втората половина на 1919 г. немската марка се обезценила с 80%. Продавачът отказал да прехвърли своите дялове, тъй като уговорената цена вече била далеч по ниска от реалната стойност на дяловете. Купувачът завел срещу него иск за реално изпълнение, а продавачът се позовал на *clausula rebus sic stantibus* в своя защита (Chung, 2017, р. 127). Като последна инстанция Върховният съд признал на продавача правото да се откаже от договора, ако купувачът не е готов да предоговори цената съобразно изменените обстоятелства. Въпреки липсата на изрична разпоредба в BGB Върховният съд се позовал принципа на добросъвестността (§ 242 BGB) и приел, че институтът *clausula rebus sic stantibus*, обясняван като *Geschäftsgrundlage*, е част от немското право.

След знаковото решение на Върховния съд идеята за „основата на сделката“ била възприета широко от германските съдии. Повечето от тях били представители на средната класа, пострадала сериозно от хиперинфлацията, и поради личния си опит били склонни да решават възникналите проблеми чрез своите актове (Baranauskas et al, 2009, р. 205). В друго свое решение Върховният съд казва: „Сривът на германската валута е толкова голям... че съдилищата трябва да проявяват креативност при постановяването на решения, които да съответстват на справедливостта. Водещият принцип трябва да бъде справедливото адаптиране на застрашените интереси.” (Baranauskas et al, 2009, р. 205).

В кризата след Втората световна война „основата на сделката“ на Йортман придобива още по-голямо значение. От този период е едно от най-ключовите решения на Федералния върховен съд на Германия (*Bundesgerichtshof*), касаещо поръчката на пневматични чукове (*Bohrhammerfall* – BGH MDR 1953, 282). Ответник по това дело било дружество, установено в Западен Берлин, което поръчало от дружеството ищец 600 пневматични чука, като ищецът знаел, че машините ще се използват в мини в Източна Германия. Ищецът приел поръчката и бил произвел вече около 200 от поръчаните машини, когато влязла в сила Берлинската блокада. Ответникът отказал да приеме машините и да плати за тях, тъй като вече било невъзможно да бъдат внесени в Из-

точна Германия (Baranauskas et al, 2009, p. 205). По възникналия казус Федералният върховен съд приел, че валидността на договора не зависи от възможността за доставка до Източна Германия, но именно тази възможност била „основа на сделката“, защото и двете страни презюмирали, че пневматичните чукове ще могат да бъдат доставени в Източна Германия в обозримото бъдеще (Markesinis et al., 2006, p. 344). Поради тази причина съдът преценил, че и двете страни трябва да понесат отговорността за отпадналата субективна цел на договора. Той посочил, че е ирелевантно дали „основата на сделката“ не е съществувала още при сключването на договора или е отпаднала в следствие, тъй като последиците биха били едни и същи – изменение на договора в съответствие с реалната ситуация. Съдът стигнал до извода, че „ако в договор за доставка и плащане на редица обекти, всички индивидуални претенции, произтичащи от договора, са предмет на спора, то съдът трябва да приспособи договорната връзка като едно цяло към фактическото положение, освен ако обстоятелствата не сочат към пълно освобождаване от всички задължения. Това приспособяване може да доведе до промяна, особено до намаляване на индивидуалните претенции, или до частично запазване на договора в съответствие със съществуващите клаузи, съчетани с отмяна на дългосрочните задължения“. С тези мотиви съдът изменил договора поради отпадане на „основата на сделката“, като задължава ответника да приеме и да плати само за една четвърт от първоначално поръчаните машини (Baranauskas et al, 2009, p. 206).

3. Приемането на § 313 BGB

Едва през 2002 г. институтът, станал известен и широко прилаган като „отпадането на основата на сделката“ (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*), е кодифициран в § 313 BGB под името „нарушение на основата на сделката“ (*Störung der Geschäftsgrundlage*). В постоянната практика на съдилищата до този момент институтът винаги е бил прилаган във връзка с принципа на добросъвестността (§ 242 BGB), като се е считало, че да се иска изпълнение от длъжника при отпадане на основата на сделката представлява нарушение на задължението за добросъвестност на кредитора (Pieck, 1996, p. 125). Допълнението в закона отразява развитието на института в доктрината и съдебната практика и създава възможност на съдилищата да обосновават решени-

ята си върху изрична правна норма за съществената промяна в обстоятелствата (Baranauskas et al, 2009, p. 206).

Съвременната разпоредба в BGB звучи по следния начин:

§ 313 Нарушение на основата на сделката

(1) Ако обстоятелства, които са станали основа на договора, са се променили значително след сключването на договора и ако страните не биха сключили или биха сключили с различно съдържание договора, ако бяха предвидили тази промяна, то тогава може да бъде поискано изменението на договора, доколкото, като се вземат предвид всички обстоятелства в конкретния случай, и по-специално договорното или законово разпределение на риска, една от страните не може да се очаква да спази договора без промяна.

(2) Налице е промяна на обстоятелствата, ако се установи, че съществени представи, които са станали основа на договора, са неправилни.

(3) Ако изменението на договора не е възможно или от едната страна не може да се очаква да го приеме, страната в неблагоприятно положение може да се откаже от договора. В случай на продължаващи задължения правото на отказ се замества от право на прекратяване за напред.

Текстовете не разглеждат само отпадането на основата на сделката, а и различни ѝ съществени нарушения. Трите разпоредби се занимават съответно с обективната основа на сделката, субективната основа и ситуациите, в които не е възможно изменение (Živković, 2013, p. 14). § 313 (1) BGB касае обективната основа на сделката и разглежда хипотезите, в които е нарушена равностойността на взаимните престации или тежестта на изпълнението пада само върху едната страна и договорът не би бил сключен в този му вид, ако страните са знаели за настъпването на обстоятелствата. Страната, за която настъпилите обстоятелства са неблагоприятни, има право да поиска от съда изменение на договора. Съдът извършва преценка за основателността на искането, като взема предвид обстоятелствата във всеки отделен случай и по-специално договорното или нормативно уредено разпределението на риска (Živković, 2013, p. 15).

При промяна в субективното възприемане на обстоятелствата се предвиждат същите последици съгласно § 313 (2) BGB. Промяната в субективната основа на сделката е налице при взаимна грешка относно

фактически обстоятелства, които са в основата на договора.

4. Предпоставки

Доктрината извежда четири предпоставки, чието кумулативно наличие е необходимо за приложението на § 313 BGB. Първо, трябва да е настъпила съществена промяна в обстоятелство, което е имало значение за формирането на съдържанието на договора (Penades et al, 2015, p. 146). Обстоятелства, които са били съществено променени, трябва да се различават от обстоятелствата, които са част от самия договор. В този смисъл тълкуването на договора има предимство пред приложението на § 313 BGB (Dastis, 2015, p. 94). Второ, разпределението на риска във връзка с промяната трябва да не е било определено в договора и да не може да се установи по тълкувателен път или чрез прилагане на законови правила (Penades et al, 2015, p. 146). Трето, в следствие на промяната на обстоятелствата трябва да е настъпило значително изменение в еквивалентността на договорните задължения на страните и от естеството на договора да не следва, че някоя от страните е длъжна да поеме по-обременителното изпълнение (Penades et al, 2015, p. 146). За установяването на това изменение съдът трябва да изследва интересите на страните във всеки отделен случай. В своята практика Федералният върховен съд изтъква, че нарушението на основата на сделката трябва да е толкова сериозно, че да предизвиква грубо несъответствие между насрещните задължения (BGH, 08.02.1984 - VIII ZR 254/84). Четвърто, промяната на обстоятелствата не трябва да се дължи на поведението на някоя от страните (Penades et al, 2015, p. 146).

В доктрината се посочва, че § 313 BGB не следва да се прилага, когато някоя от страните по договора е в забава (Penades et al, 2015, p. 146). Освен това правото на страна да поиска изменението на договора от съда не е обусловено от задължителни предварителни действия като уведомяване на другата страна или опит за преговаряне (Živković, 2013, p. 15).

Подобно на § 313 BGB разпоредбата на § 275 (2) BGB има сходни цели. Нейният текст гласи: „Длъжникът може да откаже да изпълни, доколкото изпълнението изисква усилия, които, вземайки предвид предмета на задължението и изискванията за добросъвестност, са несъразмерни с интереса на кредитора от изпълнението. Когато се определя какви усилия могат разумно да се изискват от длъжника, трябва също

да се вземе предвид дали той носи отговорност за затрудняването на изпълнението“. В доктрината се посочва, че именно § 275 (2) и § 313 BGB са двете кодифицирани правни основания, които позволяват на съда при наличието на определени предпоставки да изменя договорните отношения между страните (Chung, 2017, p. 132).

Възприетият в немското частно право модерен подход приписва „социална функция“ на частните правоотношения, като акцентира върху голямото значение на добросъвестността (Chung, 2017, p. 133). Договорите не се разглеждат единствено като инструменти на свободата на договаряне, а като нещо повече. Според немската правна доктрина договорът е “замислен като инструмент за социално общуване и това позволява разглеждането на извъндоговорни елементи като промени в обстоятелствата и тяхното влияние върху икономическото положение на длъжника“ (Hay, 1961, p. 350). Тази идея е едно от многото проявления в немската правна система на модела на социалната пазарна икономика (*Soziale Marktwirtschaft*). Социалната функция на частното право изисква договорните отношения да бъдат съобразени с принципа на добросъвестността (Chung, 2017, p. 133). Поради тази причина и основата на сделката следва да се основава върху същия принцип. Ролята на съдията в тази концепция е да бъде обективният страничен наблюдател с високи нравствени качества, който да даде справедливо съдържание на договора в съответствие с изискванията за добросъвестност и еквивалентност на престациите (Chung, 2017, p. 133).

С оглед гарантирането на правната сигурност обаче водещ винаги следва да бъде принципът на задължителната сила на договорите. Това обяснява предпазливостта, с която немските съдии подхождат при позоваването на нарушения на основата на сделката. Въпреки широкия теоретичен обхват на § 313 BGB, институтът на практика не се прилага много гъвкаво (Markesinis et al., 2006, p. 324). За това донякъде играе роля и фактът, че правните норми, уреждащи унищожаемостта поради грешка (§ 119 BGB), невъзможността за изпълнение (§ 275 BGB) и отговорността за дефекти, се прилагат с предимство пред § 313 BGB.

Исторически значението на института на нарушение на основата на сделката се е проявявало в крайни случаи на инфлация или хиперинфлация, политически катаклизми (OLG Düsseldorf NJW 1955, 1797), законодателни интервенции (BGH NJW 1951, 836), действия на изпълнителната власт (BGHZ 38, 146, 149), влошаване на икономическата

ситуация (BGH NJW 1978) и др. (Horn, 1985, p. 19).

5. Правни последици

Изменението на договора по принцип се предпочита пред неговото прекратяване, което се разглежда като съвсем крайна мярка (Berov et al., 2004, p. 11). Законът изрично посочва, че прекратяването има субсидиарно приложение. За да вземе съдът решение да прекрати договора при нарушение на основата на сделката, е необходимо да бъдат изпълнени предпоставките на § 313 (3) BGB – изменението на договора да не е възможно или да не е прието от едната страна и същевременно страната в неблагоприятно положение да поиска да се откаже от договора. Прекратяването е с обратно действие съгласно правилата за отказ от договор (§ 346 и сл. BGB). Ако договорът е с продължително или периодично изпълнение, то прекратяването има само действие занаяпред.

При изменението на договора последиците, които настъпват, могат да бъдат значително по-сложни. Федералният върховен съд на Германия е обсъдил в свое решение въпроса за правните последици при приложението на института на нарушението на основата на сделката (BGH, Urteil vom 30.9.2011 – V ZR 17/11) (Penades et al, 2015, p. 147). Когато съдът уважи искането на едната страна за изменение на договора по § 313 BGB, то другата страна е длъжна да спазва измененото съдържание на договора. В противен случай страната, поискала изменението, ще разполага с осъдителен иск за реално изпълнение и ще има право на обезщетение за претърпени вреди в съответствие с § 280 (1) BGB (Penades et al, 2015, p. 147).

Макар че § 313 BGB не задава конкретни критерии, които да водят съда в преценката му, в теорията се изтъква, че първоначалната цел на договора следва да се взема предвид като обективен критерий при неговото изменение (Penades et al, 2015, p. 147). Разпоредбата не посочва предварително какъв ще бъде резултатът от приложението на института, защото той може да бъде различен във всеки отделен случай (Markesinis et al., 2006, p. 324). Текстът на закона насочва съдиите към един цялостен поглед върху всички релевантни обстоятелства, въз основа на който да преценят дали и как следва да упражнят правомощията си за изменение на договора. Съдът следва да възстанови договорната еквивалентност съгласно изискванията на справедливостта, но същевременно и да запази принципа на сигурност и стабилност в търгов-

ския оборот (Chung, 2017, p. 134).

Договорната еквивалентност означава преди всичко правилното разпределение на риска между страните. На съда принадлежи преценката коя от страните да понесе „риска от реалността“ (*Risiko der Wirklichkeit*) (Chung, 2017, p. 134). Институтът на нарушение на основата на сделката цели чрез намесата на съда да сподели този риск между страните по договора. Освен това съдът е длъжен да се съобрази с договорни клаузи или законови разпоредби, които разпределят по определен начин риска от съществена промяна в обстоятелствата. Федералният върховен съд подчертава постоянната си практика в тази връзка при обсъждането на казус за покупко-продажбата на дялове в дружество, което в последствие се оказва, че е било свръхзадължено към момента на сделката (BGH, Urteil vom 26.09.2018 - VIII ZR 187/17). Съдът посочва, че в случая отговорността за скрити дефекти на продадената вещ не е приложима, тъй като тя касае недостатъци на дяловете, но не и финансовото състояние на самото дружество. Приложението на § 313 BGB обаче би било възможно в конкретния случай, тъй като в договора са били изключени законовите гаранции за такъв вид сделка и същевременно не са били включени клаузи, които да разпределят риска. На това основание делото е върнато за ново разглеждане на долноинстанционния съд.

В доктрината се застъпва мнението, че изменение на договора на основание § 313 BGB не трябва да се допуска, когато едната страна е застрахована срещу риска от настъпването на съответните обстоятелства (Penades et al, 2015, p. 147). По същия начин страните би следвало да нямат право да искат изменение, когато стойността на договора представлява малък процент от общия обем на сделките между страните (Penades et al, 2015, p. 147). Изменение не трябва да се допуска и когато бъде доказано, че кредиторът е бил в състояние да задоволи интереса си след промяната в обстоятелствата на по-ниска цена с друг договорен партньор (Penades et al, 2015, p. 147). В такъв случай по-подходящо би било прекратяването на договора, евентуално и с обезщетение за претърпени вреди.

Заклучение

Съществува голяма близост между правния режим на стопанската непоносимост в България и нарушението на основата на сделката в

Германия. Въпреки че в България институтът намира израз в закона по-рано¹, в немската съдебна практика и доктрина той е развит много по-задълбочено поради продължителния период, през който е бил прилаган. Близостта в уредбата и богатият опит в немските юристи създават обоснован интерес от изучаването на института на нарушението на основата на сделката.

Подобреното разбиране на стопанската непоносимост и нейното мотивирано приложение придобива още по-голямо значение в разгара на икономическата криза, свързана с пандемията от COVID-19. Исторически *clausula rebus sic stantibus* е институт, който излиза на преден план в периоди на криза. Няма да е по-различно и сега – сложната динамика на икономическите отношения и затрудненията при спазване на договорните задължения ще ангажират съда с огромен брой случаи както на непреодолима сила, така и на стопанска непоносимост.

References

1. Baranauskas, E. and Zapolskis, P. (2009) The effect of change in circumstances on the performance of contract. *Jurisprudencija: Mokslo darbu žurnalas*, Vol. 4 (118), pp. 197-216.
2. Berov, H. and Belling, D. (2004) *Novata pravna uredba na neizpalnenieto v obligatsionnite pravootnosheniya po Germanskiya Grazhdanski Zakonnik (GGZ)*. [Online]. Available from: https://www.uni-potsdam.de/u/lis_burarlo/files/neizp.pdf [Accessed 10/04/2020].
3. Chung, G. (2017) A Comparative Analysis of the Frustration Rule: Possibility of Reconciliation Between Hong Kong-English ‘Hands-off Approach’ and German ‘Interventionist Mechanism’. *European Review of Private Law*, Vol. April, pp. 109-142.
4. Dastis, J. (2015) Change of Circumstances (Section 313 BGB) Trigger for the Next Financial Crisis?. *European Review of Private Law*, Vol. 23, No. 1, pp. 85-99.
5. Hay, P. (1961) Frustration and Its Solution in German Law. *American Journal of Comparative Law*, Vol. 10, Issue 4, pp. 345-373.
6. Horn, N. (Ed.). (1985) *Adaptation and Renegotiation of Contracts in International Trade and Finance*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International. [Online] Available from: <https://www.trans-lex.org/113700>

¹ При приемането на Търговския закон през 1991 г. в него е поместен чл. 307, озаглавен „Стопанска непоносимост“

[Accessed 12/04/2020].

7. Jansen, N. and Zimmermann, R. (Eds.). (2018) *Commentaries on European Contract Laws*. Oxford: Oxford University Press.

8. Kelly, J. (2016) *Kratka istoriya na zapadnata teoriya na pravoto*. Sofia: Digitalna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika. [Online] Available from: http://www.electronic-library.org/books/Book_0067.html [Accessed 01/04/2020]

9. Lenel, O. (1892) *Nochmals die Lehre von der Voraussetzung*. *Archiv für die civilistische Praxis*, 79. Bd., pp. 49-107.

10. Markesinis, B., Unberath, H. and Johnston, A. (2006) *The German Law of Contract: A Comparative Treatise*. Oxford: Hart Publishing.

11. Penades, J. and Velencoso, L. (Eds.). (2015) *European Perspectives on the Common European Sales Law*, Berlin: Springer.

12. Pieck, M. (1996) A Study of the Significant Aspects of German Contract Law. *Annual Survey of International & Comparative Law*, Vol. 3, issue 1, pp. 111-176

13. Rösler, H. (2009) *Geschäftsgrundlage*. – In: Basedow, J, Hopt, K. and Zimmermann, R. (2009) *Handwörterbuch des Europäischen Privatrechts*. Heidelberg: Mohr Siebeck. [Online] Available from: <http://hwb-eup2009.mpipriv.de/index.php/Gesch%C3%A4ftsgrundlage> [Accessed 02/04/2020]

14. Živković, V. (2013) *Hardship in French, English and German Law*. *Strani pravni život*, January, [Online] Available from: <https://ssrn.com/abstract=2158583> [Accessed 09/04.2020]

**МСФО 16 – ЛИЗИНГ – ПРЕЗ ПРИЗМАТА
НА ЛИЗИНГОДАТЕЛЯ**

**IFRS 16 – LEASING – FROM THE PERSPECTIVE
OF THE LESSOR**

Докторант Кремена Илиева
Икономически университет – Варна
kremena.ilieva@ue-varna.bg

Kremena Ilieva, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
kremena.ilieva@ue-varna.bg

Abstract

The report clarifies major differences between the new standard IFRS 16 Leases in comparison with the superseded IAS 17 Leases concerning lessors. In its considerable part comments on the topic of the new standard are concentrated to the impact on the lessees and changes for lessors are neglected. The purpose of this report is to present the impact of the standard on lessors, as well as to clarify major changes in accounting, presentation and disclosure from their perspective. In this sense, the focus is on sale and leaseback transactions and the assessment of whether the transfer is a sale or not, subleases, requirements for accounting a lease modification and the additional disclosures regarding lease transactions in the financial statements.

Key words: *Lease, lessor, sale and leaseback, sublease, lease modification.*
JEL Code: M41

Въведение

МСФО 16 заменя съществуващите стандарти и тълкования, относно лизинговите сделки и договори, като задължението за прилагането му е за годишните периоди, започващи на или след 1 януари 2019 г. Научните и практическите разработки, свързани с МСФО 16 в по-голямата си част са насочени към промените при лизингополучателите. Измененията при лизингодателите остават настрана и се negliжират, а изследванията по тази тема са сравнително малко на брой. В действителност обаче новият стандарт въвежда няколко промени и нови изисквания и за тях. Всичко това обуславя актуалността и избора на темата на доклада. Целта на настоящата разработка е да се представи влиянието на стандарта над лизингодателите и да се пояснят основните изме-

нения при отчитането, представянето и оповестяването от тяхната гледна точка. В този смисъл се акцентира на сделките под формата на обратен лизинг и оценката дали прехвърлянето представлява или не продажба, сделките при преотдаване на актив, изискванията при отчитането на настъпили изменения в лизингов договор и допълнителната информация при оповестяването на лизинга във финансовите отчети. Направена е и кратка съпоставка с отменените текстове от МСС 17 – Лизинг, във връзка с посочените допълнителни разпоредби. Разработката се ограничава до измененията в стандарта, касаещи лизингодателите. За постигане на посочената цел докладът е разделен на 4 части, съответстващи на основните изменения и нови изисквания, към които е насочено изследването, като първата от които е посветена на продажбата с обратен лизинг.

1. Продажба с обратен лизинг

От позицията на МСФО 16, ако предприятие прехвърли даден актив на друго предприятие и вземе този актив на обратен лизинг от купувача-лизингодател, както продавачът-лизингополучател, така и купувачът-лизингодател отчитат договора за прехвърляне и лизинга, като прилагат изискванията на стандарта (IFRS 16.98). МСС 17 очертава изискванията при подобен тип сделки само от гледна точка на лизингополучателя и счетоводното третиране зависи от вида на лизинговия договор – оперативен или финансов. В това отношение МСФО 16 въвежда значителна промяна, която обхваща както наемателите, така и наемодателите. Като отправната точка за определяне начина на счетоводно отчитане е това дали продажбата на актива отговаря на условията за признаване на сделката като продажба или не. Стандартът акцентира над изискванията на МСФО 15 (IFRS 16.99). Според СМСС прилагането на изискванията за признаване на МСФО 15 при сделки от типа продажба с обратен лизинг ще бъде от полза както за подготвителните, така и за потребителите на финансови отчети, тъй като ще увеличи сравнимостта между продажбите, извършени под формата на обратен лизинг и всички останали продажби (IFRS 16.BC261). Два са възможните варианти, съгласно МСФО 16. При първия вариант прехвърлянето на актива представлява продажба (т.е. отговаря на изискванията на МСФО 15). Лизингодателят (купувачът) отчита покупката на актива съгласно приложимите стандарти (в т.ч. МСС 2, МСС 16, МСС

38) и отчита лизинга съгласно счетоводните изисквания към лизингодателите, регламентирани в МСФО 16 (IFRS 16.100), т.е като оперативен или финансов лизинг. При втория вариант прехвърлянето на актива не представлява продажба (т.е. не отговаря на изискванията на МСФО 15). Лизингодателят не признава прехвърления актив, признава финансов актив, равен на постъпленията от прехвърлянето и го отчита, съгласно МСФО 9 (IFRS 16.103).

Възможен е вариант, при които производител, лизингодател и лизингополучател договорят сделка, при която лизингодателят закупува от производителя актив, който от своя страна е отдаден на лизинг на лизингополучателя. Лизингополучателят може да получи правото на собственост върху основния актив преди то да бъде прехвърлено на лизингодателя. В този случай, ако лизингополучателят придобива правото на собственост, но не и контрола върху основния актив преди прехвърлянето му на лизингодателя, сделката се отчита като лизинг, а не като продажба с обратен лизинг (IFRS 16.C46-47). Правната форма и получаването на правото на собственост не определя счетоводното третиране (IFRS 16.B45).

МСФО 16 въвежда значителна промяна при начина на признаване на продажба или не при този тип сделки, като това е в основата и на начина на счетоводно отчитане на покупката от страна на лизингодателя (купувача), както и отчитането на договора за лизинг. Освен при продажбата с обратното лизинг, МСФО 16 въведе и промяна, касаеща лизингодателите, свързана с класификацията на договор за лизинг при сделки по преотдаването или т.нар. сублизинг. Промените са разглеждани в следващата част от доклада.

2. Преотдаване на лизинг (сублизинг)

Сублизингът е вид пренаемно отношение. Ако основният актив се преотдаде от лизингополучател на трето лице и първоначалният лизингополучател запази основното задължение по първоначалния лизинг, транзакцията е сублизинг. Първоначалният лизингополучател обикновено продължава да отчита първоначалния лизинг (т.нар. главният лизинг) като лизингополучател и отчита сублизинга като лизингодател (т.нар. междинен лизингодател) (Ernst & Young, 2018). МСФО 16 въвежда специфични изисквания за отчитането на преотдаването на лизинг (сублизинг), каквито липсват в МСС 17. При класификацията на

договори за преотдаване междинният лизингодател класифицира договора като финансов лизинг или оперативен лизинг според следното:

а) ако основният лизинг е краткосрочен лизингов договор, който предприятието, като лизингополучател, е отчело съгласно параграф 6, договорът за преотдаване се класифицира като оперативен лизинг.

б) във всички други случаи договорът за преотдаване се класифицира в зависимост от активите с право на ползване, възникващи от основния лизинг, а не в зависимост от основния актив (например актив под формата на имоти, съоръжения, оборудване, който е предмет на лизинговия договор) (IFRS 16.B58).

Сублизингът, класифициран от междинен лизингодател като оперативен лизинг, прилагайки МСС 17, сега може да бъде класифициран като финансов лизинг, след като бъдат приложени разпоредбите на МСФО 16. Това е така, защото МСФО 16 изисква междинният лизингодател да оцени преотдаването по отношение на актива за правото на ползване произтичащи от основния лизинг, а не по отношение на основния актив, както беше, съгласно МСС 17 (IFRS 16.BC290).

В случай че основният лизинг не е краткосрочен и след преотдаването се класифицира като финансов лизинг, междинният лизингодател преустановява признаването на актива за правото на използване и вместо това признава вземане от лизинг, равно на нетната инвестиция в сублизинга. Разликата между актива за право на ползване и нетната инвестиция в сублизинга се признава в печалбата или загубата. Запазва се задължението за лизинг, свързано с основния лизинг в отчета за финансовото си състояние, което представлява дължимите наемни плащания в качеството му на наемател към основния наемодател. По време на срока на преотдаване, междинният лизингодател признава както финансов приход от сублизинга, така и разход за лихви по основния лизинг (BDO, 2018). Лизингодателят използва лихвения процент, заложен в лизинговия договор, за да определи размера на нетната инвестиция. В случай на преотдаване, ако лихвеният процент, заложен в договора за преотдаване, не може да бъде непосредствено определен, междинният лизингодател може да използва дисконтовия процент по основния лизинг (коригиран за първоначалните преки разходи, свързани с преотдаването), за да оцени нетната инвестиция по договора за преотдаване (IFRS 16.68).

Когато основният лизинг не е краткосрочен и след преотдаването

е класифициран като оперативен лизинг, междинният лизингодател запазва в отчета за финансовото състояние задължението за лизинг и актива за право на ползване, свързан с главния лизинг. По време на срока на сублизинга междинният лизингодател признава разход за амортизация на актива за право на ползване и лихва върху лизинговото задължение. Във връзка със сублизинга признава приходите от наем, получени от преотдаването (BDO, 2018). В случай, че лизингополучателят преотдава актив или възнамерява да преотдаде актив, основният лизинг не отговаря на условията за лизинг на актив с ниска стойност (IFRS 16.B7).

Тъй като, обикновено справедливата стойност на актива с право на ползване е под справедливата стойност на основния актив, вероятно е сублизингите да бъдат класифицирани като финансов лизинг. Освен това, тъй като, лизингодателят при преотдаването в същото време е лизингополучателят по отношение на главния лизинг, във всеки случай ще трябва да признае актив в баланса си – като актив за право на ползване по отношение на сублизинга (ако е класифициран като оперативен лизинг) или вземане във връзка с преотдаването (ако е класифицирано като финансов лизинг) (PwC, 2016). Много лизингодатели, съвсем разбираемо, са заключили, че приемането на МСФО 16 няма да ги засегне. Въпреки това, когато предприятието е лизингодател при договор за преотдаване, МСФО 16 усложнява отчитането на лизинговия договор. Като част от процеса на приемане на МСФО 16, финансовите екипи трябва да идентифицират всички лизингови договори, в които са междинни лизингодатели, и да определят всеки един отделен лизинг дали ще бъде класифициран като финансов лизинг или оперативен и какво ще бъде приложимото счетоводно третиране. (BDO, 2018).

При прехода към МСФО 16 междинният лизингодател:

а) прави повторна оценка на договорите за преотдаване, които са били класифицирани като оперативен лизинг съгласно МСС 17 и са действащи към датата на първоначалното прилагане, за да определи дали всеки един от договорите за преотдаване следва да се класифицира като оперативен или финансов лизинг съгласно настоящия стандарт. Междинният лизингодател изпълнява тази оценка към датата на първоначалното прилагане въз основа на оставащия срок и условия на основния лизингов договор и на договорите за преотдаване на тази дата;

б) отчита договорите за преотдаване, които са били класифицира-

ни като оперативен лизинг съгласно МСС 17, но преквалифицирани като финансов лизинг съгласно настоящия стандарт, като нов договор за финансов лизинг, сключен на датата на първоначалното прилагане (IFRS16.C15).

Новите изисквания за класификация при преотдаване несъмнено усложняват отчитането на лизинговия договор при лизингодателя, особено при прехода от стария към новия стандарт. МСФО 16 прецизира текстове, които липсват в МСС 17 не само по отношение на сублизинга. Пример за това са новите изисквания за отчитане на настъпили изменения в условията на лизингов договор.

3. Изменения на лизинговия договор

Съгласно МСФО 16 изменението в лизинговия договор се дефинира като промяна в обхвата на лизинговия договор или на възнаграждението по него, което не е било част от първоначалните условия на лизинговия договор (например добавяне или прекратяване на правото на ползване на един или повече основни активи или удължаване или съкращаване на срока на лизинговия договор) (IFRS 16.Appendix A). Стандартът дефинира отчитането на измененията в лизинговия договор в зависимост от това дали настъпилите изменения са в договора за финансов или оперативен лизинг. При договор за финансов лизинг в зависимост от вида на изменението се отчита като отделен лизинг или не. Лизингодателят отчита изменението като отделен лизинг, ако:

а) изменението увеличава обхвата на лизинговия договор, като добавя правото на ползване на един или повече основни активи; и

б) възнаграждението по лизинговия договор се увеличава със сума, съизмерима със самостоятелната цена за увеличението в обхвата и евентуални корекции на тази цена за отразяване на обстоятелствата по конкретния договор (IFRS 16.79).

Ако и двата критерия са изпълнени, лизингодателят следва указанията относно признаването и измерването на този отделен лизинг. Това изискване в голяма степен е еквивалентно на разпоредбите в МСФО 15, съгласно които от продавача се изисква да отчита промени, които добавят отделни стоки или услуги като отделни договори, ако тези допълнителни стоки или услуги са съизмерими с тяхната самостоятелна продажна цена (IFRS 16.BC238).

Изменение на договор за финансов лизинг, което не е отчетено

като отделен лизинг, се отчита от лизингодателя, както следва:

а) за договор, който е щял да бъде класифициран като договор за оперативен лизинг, ако изменението е било в сила на датата на въвеждане, лизингодателят:

i) отчита изменението на договора за лизинг като нов лизинг от датата на влизане в сила на изменението; и

ii) оценява балансовата стойност на основния актив като нетната инвестиция в лизинговия договор непосредствено преди датата на влизане в сила на изменението на договора за лизинг;

б) в противен случай лизингополучателят прилага изискванията на МСФО 9 (IFRS 16.80).

Може да се обобщи, че ако изменението не отговаря на изискванията за отчитане като отделен лизинг, съгласно стандарта дружеството трябва да прецени дали класификацията на лизинга би била различна, ако променените условия са били в сила към датата на въвеждане на лизинга. Следователно, ако към тази дата са били валидни тези условия е възможно лизингът да бъде класифициран не като финансов, а като оперативен лизинг или тези условия да не променят класификацията въобще и да останат изпълнени условията за финансов лизинг.

При договор за оперативен лизинг лизингодателят отчита изменението като нов лизинг от датата на влизане в сила на изменението, като взима предвид всички авансово платени или начислени лизингови плащания, свързани с първоначалния договор за лизинг, като част от лизинговите плащания за новия лизинг (IFRS 16.87).

KPMG коментира, че много компании ще приветстват въвеждането за първи път в МСФО на подробни насоки за отчитане на изменението на лизинга. Това е важен проблем от няколко години насам, като промените в лизинга стават често срещани при променящите се икономически обстоятелства (KPMG, 2016).

Когато се отчита промяна при лизинговите плащания предприятието разглежда заедно както договора за лизинг, така и приложимото законодателство. С други думи, при прилагането на МСФО 16 предприятието третира промяна в лизинговите плащания по един и същ начин, независимо дали промяната е резултат от промяна в самия договор или например от промяна в приложимото законодателство (IFRS Foundation, 2020).

Дефинирането на начина на счетоводно отчитане на изменения в

лизинговия договор е от изключително значение в бързопроменящите се условия в бизнеса. Въпреки това най-съществената промяна, която касае лизингодателите не е в тази връзка, а е свързана с информацията, която трябва лизингодателите да оповестят по повод лизинговите сделки. В следващата част от доклада е направена съпоставка на отменените регламенти, съгласно МСС 17 и са представени основните коментари по повод въвеждането на новите изисквания за оповестяване.

4. Оповестяване

Целта на оповестяванията при лизингодателите е да разкрият информация, която дава основание на потребителите на финансови отчети да преценят ефекта, който лизингите оказват върху финансовото им състояние, финансовите резултати и паричните потоци. (Ernst & Young, 2018) МСФО 16 изисква лизингодателят да предостави някои допълнителни оповестявания, за да се даде възможност на потребителите на финансови отчети да оценяват по-добре несигурността на паричните потоци, свързани с лизинговите му дейности (IFRS Foundation, 2016).

В таблица 1 са систематизирани изискванията за оповестяване, съгласно МСФО 16 и МСС 17.

Таблица 1

Изискванията за оповестяване, съгл. МСФО 16 и МСС 17

МСФО 16 Лизинг	МСС 17 Лизинг
<p><u>Финансов лизинг</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - печалба или загуба от продажба; - финансов доход по нетната инвестиция - доходите, свързани с променливи лизингови плащания - количествено и качествено обяснение на промени нетната инвестиция. - анализ на падежите на вземанията по лизингови плащания - равнение между недисконтираните лизингови плащания и нетната инвестиция в лизинговия договор. 	<p><u>Финансов лизинг</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - брутната инвестиция в лизинговия договор и настоящата стойност на минималните лизингови плащания и равнение между тях. - нереализирания финансов доход; - негарантираните остатъчни стойности, начислени към дохода на лизингодателя; - натрупаната отстъпка за несъбираеми изискуеми минимални лизингови плащания; - условните наеми, признати като доход за отчетния период;
<p><u>Оперативен лизинг</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - дохода от лизинг и доходите, свързани с променливите лизингови пла- 	<p><u>Оперативен лизинг</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - сума на бъдещите минимални лизингови плащания по неотменими до-

МСФО 16 Лизинг	МСС 17 Лизинг
<p>щания</p> <ul style="list-style-type: none"> - оповестявания изисквани съгласно МСС 16 за имоти, машини и съоръжения, предмет на оперативен лизинг. Разбивка по активи, предмет на оперативен лизинг, и активи, които не са. - Други изисквания за оповестяване в МСС 36, МСС 38, МСС 40 и МСС 41 - Анализ на падежите на лизинговите плащания, представящ недисконтираните лизингови плащания 	<p>говори за оперативен лизинг</p> <ul style="list-style-type: none"> - общата сума на условните наеми, признати като доход за отчетния период - Други изискванията за оповестяване съгласно МСС 16, МСС 36, МСС 38, МСС 40 и МСС 41
<p><u>Допълнителна качествена информация, касаеща всички лизинги</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - естеството на лизинговите дейности - как управлява риска, свързан с правата, запазени от него по отношение на основните активи. Стратегия за управление на риска във връзка с правата, запазени от него по отношение на основните активи, включително всички средства, чрез които той намалява този риск. Например споразумения за обратно изкупуване, гаранции за остатъчна стойност или променливи лизингови плащания при използване извън рамките на определените ограничения. 	<p><u>Допълнителна качествена информация, касаеща всички лизинги</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - описание на значителните лизингови ангажименти на лизингополучателя.

Източник: МСФО 16 пар. 89-97 и МСС 17 пар. 49-57

МСФО 16 изисква от лизингодателя да оповести количествена и качествена информация за своите лизингови договори, значителните преценки, направени при прилагането на МСФО 16 и сумите, признати във финансовите отчети, свързани с лизинговите договори. Наемодателите може да се наложи да направят преценка, за да определят подходящото ниво, на което да обобщат или разделят оповестяванията, така че смислената информация да не се затъмнява от незначителни подробности (Ernst & Young, 2018). KPMG коментира, че лизингодателите също трябва да преценят дали е необходима допълнителна информация за постигане на общата цел. В резултат на това ще са необходими повече усилия и преценка при подготовката на оповестяванията (KPMG,

2016).

В своя доклад от 2016г „Анализ на ефектите – МСФО 16 – Лизинг“ СМСС описва ползите и разходите, до които ще доведе въвеждането на добавеното допълнително оповестяване при лизингодателите (IFRS Foundation, 2016). Първият по-съществен елемент от оповестяването е изискването лизингодателя да разкрие компонентите на доходите от лизинг признати през отчетния период. Бордът очаква тази информация да помогне на потребителите на финансови отчети да разбират състава на доходите на лизингодателя, аналогично на информацията, която ще се предоставя за приходи от договори с клиенти, съгл. МСФО 15 (IFRS Foundation, 2016). Въведено е също изискване за оповестяване на информация как лизингодателите управляват риска, свързан с каквито и да е права запазени от тях по отношение на основните активи. СМСС, коментира, че тази мярка е въведена в отговор на проблемите на инвеститори и анализатори, които не получават достатъчна информация за излагането на лизингодателя на риска свързан с остатъчната стойност на активите, когато лизингодателите прилагат счетоводния модел в МСС 17 (IFRS Foundation, 2016). Освен това отбеляза, че лизингодателят отчита активите, наети по оперативен лизинг, подобно на притежаваните и използвани от него активи (например за целите на дейността му). Лизинговите и притежавани активи обаче обикновено се използват за различни цели – т.е. наети активи генерират доход от наем, а не допринасят за каквато и да е друга дейност, генерираща приходи от лизингодателя. Поради тази причина СМСС заключи, че потребителите на финансови отчети ще се възползват от получаване на информация за активи под наем, които генерират доходи от наем отделно от притежавани и използвани от лизингодателя активи. Следователно МСФО 16 изисква лизингодателят да раздели всеки клас имоти, машини и съоръжения на активи, предмет на оперативен лизинг, и активи, които не са обект на оперативен лизинг (IFRS 16.BC256), както и да оповести как управлява излагането на риска, свързан с остатъчната стойност на тези активи (IFRS Foundation, 2016).

Заключение

В заключение може да се обобщи:

1. При продажбите с обратен лизинг е въведена промяна при оп-

ределяне дали продажбата на актива отговаря на изискванията на МСФО 15 за признаване на сделката като продажба или не. Целта е да се увеличи сравнимостта между продажбите под формата на обратен лизинг и всички останали продажби.

2. При сублизинга промяна има при дефиниране изискванията за класификация на договора като финансов или оперативен лизинг от межинния лизингодател. След прехода към МСФО 16 договор класифициран като оперативен лизинг, сега може да бъде класифициран като финансов, което усложнява прехода, тъй като е необходима повторна оценка на всички договорите за преотдаване.

3. Важен проблем с отчитането на измененията в лизинговия договор е решен в МСФО 16, като е въведен начина на отчитането им.

4. Допълнителните оповестявания са в отговор на необходимостта за по-детайлна информация и по-добро разбиране на лизинговата дейност, ефектите от лизинга и управлението на активите и риска.

References

1. BDO, 2018. *IFRS 16 is 'business as usual for lessors' but creates complexity for subleasing arrangements*. [Online] Available at: <https://www.bdo.com.au/en-au/accounting-news/accounting-news-october-2018/ifrs-16> [Accessed 2020].

2. Ernst & Young, 2018. *Applying IFRS A closer look at IFRS 16 Leases*. [Online] Available at: [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-apply-leases-update-december_2018/\\$File/ey-apply-leases-update-december%202018.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-apply-leases-update-december_2018/$File/ey-apply-leases-update-december%202018.pdf) [Accessed 2020].

3. IFRS Foundation, 2016. *Basis for Conclusions on IFRS 16 Leases*, London: IFRS Foundation Publications Department.

4. IFRS Foundation, 2016. *Effects Analysis - IFRS 16*. [Online] Available at: <https://www.ifrs.org/-/media/project/leases/ifrs/published-documents/ifrs16-effects-analysis.pdf> [Accessed 2020].

5. IFRS Foundation, 2016. *IFRS 16 Leases – Project Summary and Feedback Statement*. [Online] Available at: <https://cdn.ifrs.org/media/project/leases/ifrs/publisheddocuments-/ifrs16-project-summary.pdf> [Accessed 2020].

6. IFRS Foundation, 2020. *IFRS 16 and covid-19*. [Online] Available at: <https://cdn.ifrs.org/-/media/feature/supporting-implementation/ifrs-16/ifrs-16-rent-concession-educational-material.pdf> [Accessed 2020].

7. IFRS 16, Commission regulation (EU) 2017/1986 of 31 October 2017 amending Regulation (EC) No 1126/2008 adopting certain international accounting standards in accordance with Regulation (EC) No 1606/2002 of the European Parliament and of the Council as regards International Financial Reporting Standard 16

8. KPMG, 2019. *Lease modifications Accounting for changes to lease contracts IFRS 16*. [Online] Available at: <https://home.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2018/09/lease-modifications-2018.pdf> [Accessed 2020].

9. PwC, 2016. *IFRS 16 – A new era of lease accounting: PwC In depth*. [Online] Available at: https://inform.pwc.com/s/IFRS_16_A_new_era_of_lease_accounting_PwC_In_depth_INT2016_01/Lessee_accounting/informContent/1957110901126654#ic_1957110901126654 [Accessed 2020].

ПРАВНО ЗНАЧЕНИЕ НА МЕТОДИКАТА ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ЛИХВЕНИЯ ПРОЦЕНТ ПРИ ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ КРЕДИТИ

LEGAL MEANING OF THE METHODS FOR DEFINING THE INTEREST RATE IN CONSUMER CREDITS

*Петя Стоянова, задочен докторант
Институт за държавата и правото – БАН
petyastoyanova@abv.bg*

*Petya Stoyanova, extramural PhD student
Institute for State and Law to the Bulgarian Academy of Sciences
petyastoyanova@abv.bg*

Abstract

The legal meaning of the bank methods used for defining the interest rate value in the consumer credits is researched in the report. An attempt for comparing the different kinds of interest rates defined by the banks and their applicability in the cases of their change in the consumer credit contracts is made.

Key words: methods, an interest rate, a consumer credit contract.

JEL Code: K22

Въведение

Възникването на договорни отношения между банките и потребителите зависи не само от нуждата на потребителя да получи кредит от конкретна банка или финансова институция и кредитоспособността му, но до голяма степен зависи и от цената, на която банката ще предложи кредитния продукт на пазара, което от своя страна е предопределено и от използваната от банката методика за определяне на референтния лихвен процент при потребителските кредити. В доклада е направен опит за определяне на правното значение на методиката, която банките използват при определяне на лихвения процент по договорите за потребителски кредит, като същият не претендира за изчерпателност.

Изложение

1. Правна уредба

При отпускане на кредит банката е длъжна да предостави безплатно и в писмена форма на клиента своите условия по кредитите, чието минимално съдържание е определено в чл. 58, ал. 1 ЗКИ. Преддо-

говорните задължения на банката включват и задължението за предоставяне на кредитополучателя на метода за изчисляване на лихвата¹. В първоначалната редакция на Закона за потребителския кредит (ДВ, бр. 18 от 5 март 2010 г.) използваният от банката метод или методика за изчисляване на лихвата не е посочен като необходим елемент от съдържанието на договора за потребителски кредит. Със Закона за изменение и допълнение на Закона за потребителския кредит (ДВ, бр. 58 от 30 юли 2010 г.) е създаден нов чл. 33а в ЗПК, с който се въвежда задължение за кредиторите да публикуват на интернет страницата си използваната от тях методология за определяне на референтния лихвен процент, а със Закона за изменение и допълнение на Закона за потребителския кредит (ДВ, бр. 35 от 22 април 2014 г.) е създадена нова т. 9а на чл. 11, ал. 1 ЗПК, с която като част от съдържанието на договора за потребителски кредит се въвежда методиката за изчисляване на референтния лихвен процент. С последния посочен закон се извършват изменения и в чл. 33а ЗПК по отношение прецизиране на използваните терминологични понятия². За отправна точка при определяне на понятието методика за изчисляване на лихвен процент следва да се имат предвид и Насоки (ЕС) 2019/1265 на Европейската централна банка от 10 юли 2019 г. относно индекса на лихвени проценти по краткосрочни депозити в евро (ЕЦБ/2019/19).

2. Понятие

В българското законодателство няма легална дефиниция на методиката за определяне на лихвен процент. Макар и в законите, даващи уредба на банките и предоставяните от тях услуги, да се използват редица термини с икономическо съдържание, последното значително се различава от правното значение, което законодателят е вложил в тях.

¹ Преддоговорното задължение за банките при сключване на договор за банков кредит е уредено и в чл. 39, ал. 1, т. 2 ЗБ. Задължението на банката за предоставяне на метода за изчисляване на лихвата се определя като преддоговорно (Bobatinov, 2003, p. 82), (Goleva, 2018, pp. 555-556).

² Използваният термин методология предполага съвкупност от методи, прилагани от една наука при изследвания, докато методиката е съвкупност от методи за извършване на някоя дейност. Използваният в ЗПК термин методика дава възможност за съчетаване на различни методи, докато в ЗБ се предвижда използването на конкретен метод (бел. моя).

Методиката за определяне на лихвения процент по договорите за потребителски кредит е съвкупност от икономически методи, използвани от банките или финансовите институции, за определяне на конкретен вид лихвен процент по договора за потребителски кредит към момента на възникване на преддоговорните отношения между страните.

3. Изисквания, на които трябва да отговаря методиката

Използваната от банката или финансовата институция методика за определяне на лихвения процент при договорите за потребителски кредит трябва да отговаря на изискванията, посочени в чл. 33а ЗПК³, а именно:

1. Да съдържа ясна и разписана изчислителна процедура (формула), в която се посочват видът, количествените изражения и относителната тежест на отделните компоненти (пазарни индекси и/или индикатори).

2. Да се описва в договора за потребителски кредит.

3. Да е публикувана на интернет страницата на кредитора.

Изискването за използване на ясна формула гарантира използването на такива компоненти във формулата за изчисление от банката, които при заместване с посочените в методиката пазарни индекси и/или индикатори от страна на потребителя да позволява на потребителя сам да провери размера на лихвения процент преди сключване на договора. В тази насока са и няколко решения, постановени по реда на чл. 290 от ГПК, които възприемат изискванията, на които трябва да отговаря използваният от банката метод за изчисляване на съответния лихвен процент⁴.

Избраните от банката и включени в методиката индекси и/или индикатора трябва не само да бъдат посочени като дефиниции, но и да има препратка към съответния сайт на банкова институция, която определя техния размер за даден период от време.

³ Сходни изисквания са въведени и в чл. 25 ЗКНИП относно прилаганата от кредитора методика за определяне на референтен лихвен процент при договор за кредит с променлив лихвен процент. За кредитора по силата на чл. 25, ал. 5 ЗКНИП съществува задължение да осигури информация за индекси, използвани за изчислението на променлив лихвен процент за срок от 20 години назад.

⁴ Вж. решение № 95 от 13.09.2016 г. на ВКС по т.д. № 240/2015 г., II т.о., ТК; решение № 205 от 07.11.2016 г. на ВКС по т.д. № 154/2016 г., I т.о., ТК; решение № 165 от 02.12.2016 г. по т.д. № 1777/2015 г., I т.о., ТК.

Второто от посочените в закона изисквания за описание на използваната от банката методика в договора гарантира, че именно посочената в договора методика, а не друга такава, например посочена в действащи общи условия, ще бъде приложима към конкретния договор за периода на неговото действие. Обективизирането на методиката в определен договор за потребителски кредит означава, че страните са постигнали съгласие за начина на формиране на договорната лихва, представляваща възнаграждение за кредитора по договора за кредит.

Публикуването на методиката на страницата на интернет на кредитора предоставя информация на лицата, които имат намерение да кандидатстват за предоставяне на кредит, в периода на преддоговорните отношения. Ето и няколко примера, извлечени от методики на лицензирани банки на територията на Република България, избрани на случаен принцип⁵. Така например някои банки посочват в приетата от тях методика не само индексите, които банката използва, но и мястото и времето на публикуването им, както и размера на възприеманата от банката стойност⁶. Същевременно в използваната от други банки методика се посочва словесно формулата за определяне на променливия лихвен процент, мястото на публикуването му и определяне на неговата стойност⁷. В методиката на трета група банки се наблюдава посочване на математическа формула със словесно описание на използваните компоненти, начина на определяне на конкретния вид лихвен процент, мястото и времето на публикуване на индексите⁸.

Към посочените в Закона за потребителския кредит изисквания

⁵ Към 18.04.2020 г. на територията на Република България действат 25 банки и клонове на чуждестранни банки, от които: 19 лицензирани в страната банки и 6 клонове на чуждестранни банки (BNB, 2019).

⁶ Вж. Методика на „Инвестбанк“ АД за определяне на референтен лихвен процент, прилаган по потребителски и ипотечни кредити на физически лица и по кредити на МСП и на корпоративни клиенти, публикувана на интернет страницата на банката, като всички посочени по-долу в бележките методики са валидни към 18.04.2020 г. (бел. моя).

⁷ Вж. Методика на „Общинска банка“ АД за формиране на променлив лихвен процент по кредитите, предоставяни на физически лица от 18.10.2018 г., публикувана на интернет страницата на банката.

⁸ Вж. Методика за определяне на референтен лихвен процент по кредити на физически лица на „Тексим банк“ АД, Правила за изчисляване на референтен лихвен процент в лева на „Сосиете Женерал Експресбанк“ АД, Методика за определяне на вътрешнобанков референтен лихвен процент по ипотечни кредити на „Централна кооперативна банка“ АД, публикувани на интернет страниците на банките.

следва да се прибавят и посочените в чл. 6 от Насоки (ЕС) 2019/1265 на ЕЦБ. Въведените от ЕЦБ изисквания към използваната методика, независимо че същите са приложими към индекса на лихвените проценти по краткосрочните депозити в евро, намирам за относими и към определяне на лихвения процент по договорите за потребителски кредит, тъй като лихвите, които конкретна банка определя по депозити и кредити са свързани помежду си. Тези изисквания към методиката са:

1. Да включва обосновка за приемане на индекса.
2. Определяне на лихвения процент по кредита.
3. Източниците на входяща статистическа информация.
4. Методът на изчисляване.
5. Правилата за публикуване и повторно публикуване на индекса на лихвени проценти.
6. Политика на прозрачност по отношение на периодичното публикуване на грешки.
7. Условиата на задействане на процедурата при извънредни обстоятелства.
8. Изчисляване на размера на индекса при извънредна ситуация.
9. Установяване и поддържане на определени работни процедури, описващи действията, които трябва да се предприемат за осъществяване процеса на определяне на индекса на лихвени проценти.

Посочените изисквания към методиката гарантират в по-голяма степен, че банката или финансовата институция са съобразили по-голям брой обективни критерии при избор на методика за определяне на лихвения процент на потребителските кредити, което от своя страна ще гарантира и устойчивост на възникналото правоотношение.

Важно изискване към методиката е тя да бъде постигната по взаимно договаряне между страните по договора за потребителски кредит. Това е така, защото методиката заедно с условията, при които може да се променя до пълното погасяване на задължението на кредитополучателя, са кумулативно предвидени условия, при които банката предоставя кредит на потребителя.

На следващо място методиката не може да се променя едностранно от кредитора след сключване на договора за кредит. Това изискване е приложимо по отношение на договорите за потребителски кредит след влизане в сила на ЗИД на ЗПК (ДВ, бр. 58 от 30 юли 2010 г.), като впоследствие текстът на чл. 33а ЗПК е изменен със ЗИД на ЗПК (ДВ,

бр. 35 от 22 април 2014 г.).

Методиката следва да бъде подкрепена и от пример с конкретни изчисления чрез заместване на посочените в избраната формула компоненти (пазарни индекси и/или индикатори). Този извод следва от задължението на кредитора да предостави на потребителя преддоговорна информация съобразно с изискванията на чл. 5 ЗПК под формата на стандартен европейски формуляр съгласно приложение № 2 и указанията за попълването му⁹.

4. Промяна на използваната методика

Методиката за определяне на конкретен лихвен процент, начисляван от банките и финансовите институции може да бъде изменяна при промяна на обществено икономическата обстановка и при извършен анализ от страна на съответните органи на банката или финансовата институция. Променената методика ще бъде приложима спрямо новите кредитни продукти, предлагани на потребителите. Тя не може да бъде приложена към вече действащ договор за потребителски кредит, тъй като въз основа на нея е договорен лихвения процент, дължим от потребителя, който лихвен процент представлява възнаграждение за кредитора за предоставения кредит. Приложение на новата методика от страна на кредитора е допустимо само в случаи на рефинансиране от страна на кредитора, по силата на което потребителят кандидатства за предоставяне на нов кредит от същата банка или финансова институция за погасяване на свое старо задължение по предходен договор за потребителски кредит между същите страни. Практически отново сме изправени пред нов договор за кредит между същите страни, но в ситуация на променена социално-икономическа обстановка, при която дължимото на банката или финансовата институция възнаграждение се определя по нова методика. При рефинансиране от страна на същия кредитор в този случай ще бъде без значение за каква цел се използват средствата по кредита. Възникването на ново правоотношение между същите страни може единствено да бъде обусловено от възможност за договаряне на по-нисък референтен лихвен процент, но в рамките на допустимите отклонения при съобразяване с действаща към момента на възникване на правоотношението методика на кредитора.

⁹ Повече за задължението за предоставяне на преддоговорна информация вж. Goleva (2015, p. 360), Sukareva (2015, pp. 182-183).

Променената методика би могла да бъде приложима и по действателно правоотношение по договор за потребителски кредит единствено в хипотезата, в която длъжникът сам е направил искане за изменение на лихвения процент и е дал изрично съгласие за приложение на нова методика след предоставяне на информация от страна на кредитора и възможност за запознаване от потребителя. В случаите на липса на дадено изрично съгласие от потребителя за изменение на лихвения процент по новата методика, макар и при отправено от последния искане за промяна на лихвения процент по договора за потребителски кредит, означава, че промяна на лихвения процент е възможна при използване на първоначално договорената между страните методика при положение, че кредиторът се съгласи да получава по-ниско възнаграждение по договора. Предпоставките за прилагане на нова методика за определяне на лихвен процент по договор за потребителски кредит са отправено искане от потребителя или направено предложение от кредитора, предоставяне на възможност за запознаване с новата методика в разумен срок и наличие на изрично съгласие от потребителя. В случая разумен би бил срокът, необходим на потребителя за запознаване с методиката, за извършване на нужните справки и евентуално за икономическа и правна консултация. След изтичане на този срок следва да се приеме, че липсва съгласие за промяна на лихвения процент по новата методика за определянето му.

5. Последници от неизпълнение на изискванията относно избраните от банките методики

Неизпълнението на изискванията на закона относно методиката от страна на кредитора ще доведе до тежки последици за самия кредитор.

На първо място неизпълнението на задължението на банката, закрепено в чл. 33а, ал. 1 ЗПК или липсата на избрана методика за определяне на референтния лихвен процент, не означава, че по договора за потребителски кредит изобщо не е бил уговорен лихвен процент, представляващ възнаграждение за кредитора. В случай че потребителят установи плащане на възнаграждение в размер по-висок от обичайния, той ще може да предяви иск за неоснователно обогатяване¹⁰.

На следващо място липсата на ясна и разписана изчислителна

¹⁰ Недължимо платените лихви могат да се претендират на основание чл. 55, ал. 1, предл. 1 ЗЗД. В този смисъл вж. Kalaidziev (2016, p. 243).

процедура (формула) относно избраната методика, с посочване на вида, количествените изражения и относителната тежест на отделните компоненти, като пазарни индекси и/или индикатори, съобразно с изискването на чл. 33а, ал. 2 ЗПК, би позволило на банката или финансовата институция едностранно да определи дължимото от потребителя възнаграждение по договора за потребителски кредит, възползвайки се от положението на последния на по-слабо защитена страна. Липсата на добросъвестност у кредитора не само представлява нелоялна търговска практика, но и възползването му от това положение би довело до тежка санкция – прогласяване на определени клаузи от договора за потребителски кредит за нищожни като неравноправни¹¹.

На трето място законът въвежда задължение за кредитора да опише използваната методика в договора и едновременно с това и забрана за едностранна промяна на методиката от кредитора след сключване на договора. По аргумент на противното от разпоредбата на чл. 33а, ал. 3 ЗПК следва, че методиката може да бъде променена по време на преддоговорните отношения между страните и новата или променената утвърдена от кредитора методика може да послужи като основа за определяне на конкретен лихвен процент. В този случай за потребителя съществуват две възможности – да не предприеме следващи действия за сключване на договор с кредитора, в случай че по силата на променената методика се определя по-висок лихвен процент, или да сключи договор с кредитора, при определяне на по-нисък лихвен процент съобразно с променената методика. За потребителя съществува възможност след сключване на договора за потребителски кредит, при условията на променена методика, да реализира правото си на отказ по смисла на чл. 29 ЗПК.

Неизпълнението на задължението на кредитора да публикува на интернет страницата си методиката и размера на референтния лихвен процент по ал. 1 на чл. 33а ЗПК би довело до налагане на административна санкция на кредитора – банка или финансова институция в размерите и съобразно с чл. 50а ЗПК. Подобна санкция е предвидена и в чл. 80 ЗКНИП за нарушаване на изискването на чл. 25 ЗКНИП, като в последния случай при констатирано повторно нарушение е предвидена имуществена санкция в по-висок размер. В случай че кредиторът не е

¹¹ Вж. посочените в бележка 4 съдебни решения.

публикувал методиката за определяне на лихвения процент на своята интернет страница и не предостави на потребителя преддоговорна информация съобразно с изискванията на чл. 5 ЗПК, то за потребителя съществува възможност или да реализира правото си на отказ по смисъла на чл. 29 ЗПИ, или да атакува като неравноправни онези клаузи от договора, които определят лихвен процент в по-висок размер от този, който би могъл да бъде договорен между страните при прилагане на известна на потребителя методика.

С налагане на административна санкция е обвързано и неизпълнение на задължението на кредитора за осигуряване на информация за индекси, използвани за изчислението на променлив лихвен процент за срок 20 години назад, при предоставяне на кредит за недвижими имоти на потребители, което задължение е закрепено в чл. 25, ал. 5 ЗКНИП.

Във всеки един случай, в който потребителят установи начисляване на лихва от страна на кредитора в размер над договорения и в нарушение на договорената между страните методика, той разполага с възможност да защити правата си по установения ред.

6. Приложима методика при извънредни мерки

В българското законодателство не се съдържат изисквания към използваната от кредитора методика за определяне на лихвения процент при действието на извънредни мерки на територията на страната. В последните няколко месеца човечеството се изправи пред състояние на пандемия, което ще окаже влияние и върху икономиките на отделните държави, а последното от своя страна ще рефлектира върху съществуващите и бъдещите договорни отношения между банките и финансовите институции от една страна и от друга страна – потребителите.

С оглед на обявеното извънредно положение в страната, което няма аналог в новата ни история, беше приет Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. (ДВ, бр. 28 от 24 март 2020 г.), впоследствие изменен и допълнен със Закон за изменение и допълнение (ДВ, бр. 34 от 9 април 2020 г.). В съответствие с обявеното извънредно положение на 9 април 2020 г. Управителният съвет на БНБ утвърди по предложение на Асоциацията на банките в България „Ред за отсрочване и уреждане на изискуеми задължения към банки и дъщер-

ните им дружества – финансови институции във връзка с въведеното на 13.03.2020 г. от Народното събрание извънредно положение, произтичащо от пандемията от COVID 19¹². Приетите от БНБ предложения засягат механизма на разсрочване на изискуеми задължения. Съгласно т. 10 ДР на Предложенията извън обхвата на настоящия ред кредиторите могат да договарят с клиентите си индивидуални схеми на отсрочване, различни от уредените в предходните точки, както и други облекчения. Тези други облекчения могат да включват промяна на дължимата на кредитора възнаградителна лихва за периода след обявяване на извънредното положение при действащата методика или в резултат на нова, утвърдена от кредитора методика, но при изрично съгласие от страна на потребителя.

7. Предложение de lege ferenda

Посочване на минимално необходимото съдържание на използваната от кредитора методика за определяне на лихвения процент, въвеждането на легална дефиниция на понятието „методика за определяне на лихвен процент“, както и на ясни критерии, при които ще се допуска изменение на действащата методика, а също и разработването на методика, при която ще бъдат предоставяни потребителски кредити на физически лица при условия на извънредно положение, са предложения с оглед подобряване на законодателството, които от своя страна ще изключат възможността за нарушаване забраната за едностранна промяна на методиката от страна на кредитора, а от друга страна ще подпомогнат страните по бъдещите договори за потребителски кредит чрез публикуване на интернет страницата на кредитора на методика, която ще се прилага при условия на извънредно положение.

Заклучение

Като извод от извършеното изследване може да се заключи, че е необходимо въвеждане на легална дефиниция на понятието „методика за определяне на лихвен процент“, което освен икономическо, има и правно значение, а въвеждането на ясни и подробни критерии, по които кредиторът следва да се ръководи при изготвяне на методиката, както и въвеждането на критерии, при които се допуска изменението ѝ,

¹² Пълният текст на предложенията на Асоциацията на банките в България вж. на интернет страницата на Асоциацията.

има значение за правоприлагането, както и за развитие на законодателството. Предложеният опит за изследване на правното значение на методиката за определяне на лихвения процент при договорите за потребителски кредит засяга и необходимостта от изработване на методики от банките, които да бъдат прилагани в ситуации на извънредно положение.

References

1. Association of Banks in Bulgaria (2020) Red za otsrochvane i urezhdane na iziskuemi zadalzheniya kam banki i dashternite im druzhestva – finansovi institutsii vav vrazka s vavedenoto na 13.03.2020 g. ot Narodnoto sabranie izvanredno polozhenie, proiztichashto ot pandemiyata ot COVID-19. Available at: <https://abanksb.bg/red-otsrochvane-krediti> (17.04.2020).
2. Bobatinov, M. (2003) Dogovoriat za bankov kredit. Sofia: Trud i Pravo.
3. Bulgarian National Bank (2019) Register of licensed banks and foreign banks' branches in the Republic of Bulgaria. Available at: https://www.bnb.bg/RegistersAndServices/RSCIRegisters/BS_CI_REG_BANKSLIST_BG (17.04.2020).
4. Goleva, P. (2015). Obligatsionno pravo. Sofia: Nova Zvezda.
5. Kalaidzhiev, A. (2016). Obligatsionno pravo. Sofia: Sibi.
6. Sukareva, Z. (2015). Potrebitelsko pravo. Sofia: Nova Zvezda

Секция
ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА
В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА
Section
EDUCATION AND SCIENCE
IN THE DIGITAL AGE

**КОМЕРСИАЛИЗАЦИЯ НА АКАДЕМИЧНИЯ
НАУЧЕН ПРОДУКТ В БЪЛГАРИЯ**

**COMMERCIALIZATION OF THE ACADEMIC
SCIENTIFIC PRODUCT IN BULGARIA**

Доц. д-р Виолета Димитрова
Икономически университет – Варна
violeta_dimitrova@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Violeta Dimitrova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
violeta_dimitrova@ue-varna.bg

Abstract

The purpose of the paper is to study the academic scientific product commercialization in Bulgaria on the basis of a theoretical analysis of the process of product and innovation commercialization. Commercialization is seen as an area of education for students and doctoral, a field of research, a part of the universities policy in the field of scientific products and intellectual property. The author argues that commercialization requires an interdisciplinary approach, covering not only the last stage of marketing new products, but also the process of implementing the strategy and the chosen business model. The theoretical and descriptive analysis were used. In conclusion, the author draws attention to the philosophical context of commercialization associated with the freedom of academic scientific research.

Key words: *commercialization, scientific academic product*

JEL Code: M2 Business economics, O380 Technological Change: Government Policy.

Въведение

В днешната дигитална икономика на знанието, иновациите са основно средство за икономически растеж. През последните години комерсиализацията като понятие широко навлиза в областта на мениджмънта на иновациите и високотехнологичните продукти, които се характеризират с големи инвестиции в изследователска и развойна дейност, интензивност на използването на ресурсите и високо равнище на добавена стойност. Много висши училища въвеждат академични курсове и специалности в областта на комерсиализацията, създават центрове за комерсиализация на иновациите, новите технологии и резулта-

тите от научните изследвания. В дигиталната информационна ера, в условията на индустрия и търговия 4.0 (Dimitrova, 2018), за да достигнат до печалба предприемачите се нуждаят както от бизнес умение, така и от възможността да разбират, развиват и популяризират новите технологии.

Гореизложеното обуславя целта на настоящия доклад – да се проучи същността на процеса на комерсиализацията на академичния научен продукт и неговото развитие в България. Разработката е структурирана в две точки, въведение и заключение. Въведението разкрива предпоставките за избор и дефиниране на предметната област на доклада. В първа точка се прави теоретичен анализ на същността на комерсиализацията, връзката ѝ с маркетинга и областите на нейното изследване. Във втора точка е проучено състоянието на политиките за комерсиализация на продукта на висшите училища в България, направен е кратък контент анализ на публични документи и дескриптивен анализ на НИРД в сектора на висшето образование в страната с фокус върху обществените науки. В заключението са изведени предимства и ограничения на комерсиализацията на академичния научен продукт в контекста на философията на свободата и етиката, както и направления за бъдещи изследвания на неговата комерсиализация.

1. Същност на комерсиализацията.

Комерсиализация и маркетинг

Иновативната вълна свързана с дигитализацията изисква на ново равнище да се разгледат класическите идеи за търговската модерност (Rusev, 2015), появили се в зората на индустриалната революция. Тогава първите бизнес училища в Европа и света получават наименованието търговски. Като Търговска академия се популяризира и утвърждава сред обществеността Висшето търговско училище във Варна, чийто правопреемник днес е Икономически университет-Варна. Понятието бизнес се утвърждава за дефиниране на всяка дейност, чрез която се произвеждат продукти, стоки и/или услуги, но не за лични цели, а за потребление от други лица чрез обмена или търговията. Съществуването на всеки бизнес предопределя необходимостта от връзка с пазара, което означава намиране на способности за оттъргуването на иновацията.

Преди век Butler (1918) разглежда промените в търговските отношения в контекста на историята на световната търговия и проблемите

на сложните взаимоотношения в модерната търговия като резултат от индустриалната революция и появата на модерния маркетинг на производствените фирми. Днес необходимостта от преосмисляне на обмена и възможностите за комерсиализация на продуктите и технологичните иновации се определя от промените в цялостната бизнес еко система, начините за осъществяване на обмена в условията на цифровизация, взаимоотношенията между пазарните агенти, специализацията, включително в отделни операции и процеси при производството и реализацията на продуктите, интегрирането на функциите по обмена. В глобалната икономика търговската политика играе ключова роля за укрепване на конкурентоспособността на веригите за доставки на стоки и услуги.

Фокусът на предприемачи и изследователи се насочва към връзката между пазарните агенти, която се осъществява на пазара чрез обменните, търговските процеси. Появява се потребност от преразглеждане на класическите идеи за търговията като посредник между производителя на продукта и неговия потребител – посредничество при трансфер на знания (*intermediating knowledge transfer*). Изследователите непрекъснато разработват материали, технологии или процеси със значителен търговски потенциал. Защитата на интелектуалната собственост на тези нововъведения и въвеждането им на пазара изисква значителна инвестиция на време и ресурси. Интелектуалният капитал (Nikolova, 2019) заема все по-голям дял във факторите на производствения процес. Налице е необходимост от координиране на усилията на изобретатели, патентни адвокати, търговски партньори през целия процес на комерсиализация. Комерсиализацията на технологиите е пресечната точка от действията на откриватели, бизнес партньори и адвокати по защита на правата на интелектуалната собственост.

Тук логично възниква въпросът, защо се използва понятието комерсиализация, а не маркетинг? В някои публикации се използва понятието „маркетингизация“ („*marketization*“) (Tijssen, 2004). Маркетинговата теория дефинира комерсиализацията като последен етап от процеса на създаването на новия продукт (Kotler et al., 2010). За да се достигне до успех от използването на иновациите, резултатите от научните изследвания и интелектуалната собственост е необходимо да се избере подходящ метод за комерсиализация. Обучението в областта на комерсиализацията фокусира върху бизнес моделите и бизнес моделирането.

Същността на комерсиализацията е свързана с постигането на поставените пазарни цели – продуктът да се оттъргува, да се получи печалба.

В информационното ръководство на Европейската комисия (IPR Helpdesk, 2016) за управление на интелектуалната собственост, комерсиализацията се определя като процес на обръщане на продуктите и услугите в търговска жизнеспособна стойност (*viable value*) или тяхното реализиране чрез пазара. Комерсиализацията е процес на достигане до печалба от иновация чрез продажбата или включването на конкретна технология в продукт, стока или услуга (Szycher, 2017). Комерсиализацията изисква познания и умения не само по маркетинг, но и в областта на бизнес моделирането, финансите, правото – защитата на интелектуалната собственост, търговските сделки и преговорите. Достигането до печалба се осъществява чрез обмена или търговската дейност. Реализирането на печалба изисква стойността да се обмени между пазарните агенти. Комерсиализацията може да се определи като валоризация на резултатите от научните изследвания (Gbadegeshin, 2017).

Гореизложеното е предпоставка за по-широко разглеждане на същността на комерсиализацията. Университетите както и фирмите приемат идеята, че успешната иновационна икономика изисква интердисциплинарно мислене. По-широкото интердисциплинарно осмисляне на същността на комерсиализацията насочва не само към разработването и избора на пазарна стратегия, но и нейната реализация, която изисква осъществяване на всички процеси на търговското посредничество. Последното ни доближава до едно от класическите разбирания за дистрибуционните функции, описвани чрез 8-те потока (Rosenbloom, 2010), които се осъществяват в процеса на реализация на стоките: придвижване на продукта до клиента; смяна формата на собственост; маркетингови комуникации; преговаряне; финансов поток; разпределяне на риск; поток на осъществяване на поръчките; поток на плащанията.

Направените разсъждения подкрепят тезата от потребността да се използва по-широка теоретична основа при осмислянето на комерсиализацията, която произтича от същността на обмена – сърцевина на пазарната икономика. Маркетингът е само една от бизнес дейностите, които трябва да се осъществят. Комерсиализацията отчита производството, маркетинга, дистрибуцията, продажбите и обслужването на клиен-

тите, необходими за постигане на търговски успех. Понятието комерсиализация обхваща както процеса, така и ефектите от него.

Въз основа на гореизложеното могат да се направят следните обобщения относно същността на комерсиализацията на продуктите, включително на резултатите от научни изследвания, иновации, интелектуална собственост:

- Същностна характеристика на комерсиализацията е процесът на обмен с цел постигане до печалба от продукта. Осъществяването на обмена означава извършване на множество дейности – маркетингови, логистични, финансови, правни (защита на интелектуална собственост, смяна на формата на собственост), разпределяне на риска, информационни, застраховане и др.;

- Комерсиализацията е свързана с избор на определен бизнес модел, което пряко я отнася до предприемаческата дейност. Някои от възможните модели за комерсиализация на изобретенията и иновациите, както и резултатите от научните изследвания, са свързани със създаването на нови предприятия. Оползотворяването на бизнес възможностите от приложение на новите технологии и знанието предполага търсене на уникални съчетания от съществуващи бизнес модели и създаване на нови.

- За разлика от индустриалната революция, където предмет на комерсиализация са стоките, днес предмет на комерсиализация са главно услугите и отделни процеси от създаването и реализацията на продуктите, тяхното превръщането в източници на печалба. Извличането на печалба от отделни операции и процеси предполага комплексни бизнес решения.

- Докато маркетингът, който като бизнес дейност основно е стратегически ориентиран, комерсиализацията е процесно ориентирана, тя прави връзка между стратегията и нейната реализация. Тук отговорът е в затварянето на цикъла „стратегия-изпълнение“, което означава преодоляването на пропастта между стратегия и изпълнение (Gbadegeshin, 2017). Често се застъпва тезата, че маркетингът свършва там откъдето започват усилията по продажбата и осъществяването на трансакцията

- Специалистите подчертават необходимостта от гъвкавост на процеса на комерсиализация. На примера на изследването на университетски spin-off технологични комерсиализации Gbadegeshin (2017)

доказва, че успехът не се крие в стриктно следване на отделните етапи на процеса на комерсиализация.

Етапите на процеса на комерсиализация са проучени и обобщени предимно в областта на иновациите. Специалистите определят комерсиализацията като част от мениджмънта на доставките и веригата за създаване на стойност. Комерсиализацията на продуктите включва всички дейности по производството, маркетинга, логистиката и други свързани дейности, които да подпомогнат тяхната търговска реализация. По този начин се присъединявам към тезата, че комерсиализацията обхваща дейности от стратегическия мениджмънт и мениджмънта на операциите.

2. Комерсиализация на научния продукт на университетите

В световен мащаб комерсиализацията на академичния научен продукт има дълга, повече от вековна история, с утвърдени практики първоначално в САЩ за взаимодействие между университетите и бизнеса. Изследователите се обединяват около тезата, че масовото прилагане на политиката за комерсиализация на научния академичен продукт датира от седемдесетте години на миналия век (Bok, 2003). Изследване на проникването на политиката за комерсиализация прави Irzik (2013) като насочва вниманието към тезата на Radder (2010) за разграничаване на комерсиализацията (Radder използва понятието *commodification*) на академичната наука в тесен и широк смисъл на понятието. В тесен смисъл комерсиализацията на науката (тук той използва понятието *commercialization*) се свързва със стремежа за получаване на печалба от резултатите от научните изследвания, докато в широк смисъл всички видове научни дейности и резултати от тях преимуществено се интерпретират и оценяват на основата на икономически критерии.

Политиката на ЕС в областта на комерсиализацията на образователния и научния продукт на висшите училища постепенно прониква в нашата страна. Един от ключовите въпроси изведени в документите по оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, Инструменти за подпомагане на центровете за върхови постижения и центровете за компетентност, е получаването на приходи и повишаване на пазарната ориентация на научните изследвания, и комерсиализация на научните продукти. Изграждането и разширяването на потенци-

ала за комерсиализация е една от основните дейности на центрoвете за трансфер на знания.

В България концепцията за комерсиализация на резултати от академични научни изследвания се появява в официални документи сравнително отскоро, след присъединяването ни към ЕС. В стратегията за развитие на висшето образование в България се визира недостатъчната комерсиализация на резултатите от научните изследвания. По този начин в основен стратегически документ се поставя акцент върху комерсиализацията на резултатите от научните изследвания. Например като очакван резултат по четвърта цел „Стимулиране на научноизследователската дейност във ВУ и развитие на иновациите“ е залегнало увеличение на приходите от комерсиализация на научни продукти. Посочва се необходимостта от осигуряване на извънбюджетни източници за финансиране и комерсиализация на научния продукт, и на тази основа засилване на партньорствата с бизнеса.

За насърчаване на комерсиализацията на образователния и научния продукт на висшите училища през 2016 г. се прави допълнение в ЗВО при дефинирането на академичното самоуправление като се предоставя право на висшите училища да извършват стопанска дейност свързана с основната дейност, обучението и реализацията на резултатите от научноизследователската работа и обекти на интелектуална собственост, право на сдружаване с други лица и създаване на търговски дружества. През същата година се направиха промени в Закона за насърчаване на научните изследвания, където се създаде алинея 3 към чл.6 и към функциите на държавата се добавиха „създава условия за взаимодействието между научната дейност и икономиката чрез изграждане на инструменти за общи действия“, както и алинея 11 „съдейства за достигане на научния продукт и неговото разпространение във всички области на икономиката“.

Основна цел на Националната стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017-2030 е „превърщането на българската наука във фактор за развитието на икономика базирана на знанието и иновационните дейности“. Висшите училища включват в своите политики стремежът да окажат положително въздействие върху икономиката, обществото и региона чрез знанието. Да бъде предприемачески и образователен център, който създава реален принос за обществото, е заложено във визията на Икономически университет-

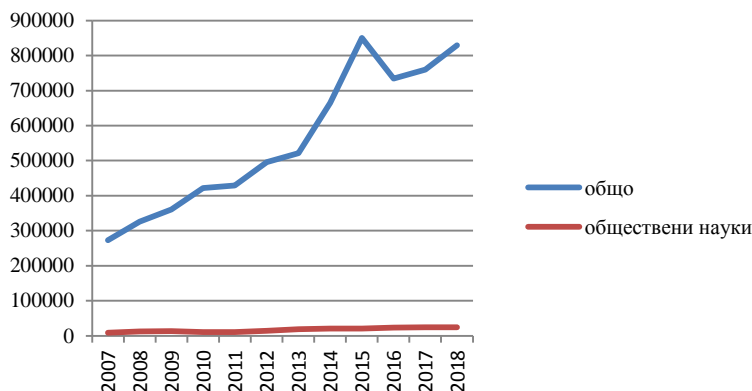
Варна. Важен аспект на това въздействие е способността да пренасят резултати от изследванията в нови или подобрени продукти и услуги на пазара. Мисията на най-старото икономическо висше училище е да бъде водеща образователна и научна институция. С цел подпомагане развитието на науката в Икономически университет-Варна е създаден Научноизследователски институт с Постановление №285/21.10.2015 г. на Министерски съвет на РБългария за извършване на изследователска работа в приоритетните за университета научни направления. Институтът обединява дейността на 6 научноизследователски центровете. С всяка година нарастват приходите от научна дейност.

Промените в макрофакторите, стратегията на МОН, измененията на ЗВО в областта на академичната автономия, както и политиките на ЕС за предоставянето на целеви проектни средства, определя действията на висшите училища в посока на приемане на комерсиализацията на резултати от научните изследвания като част от политиката на висшите училища. Прегледът на публични документи на висши училища в България показва, че голяма част от тях, са приели правилници за комерсиализация и трансфер на резултатите от научните изследвания и/или други дейности на университетите.

С традиции в прилагането на политики в областта на комерсиализацията са висшите училища осъществяващи обучение и научна дейност в областта на технологиите и медицината. Понастоящем комерсиализацията е включена във вътрешната нормативна база на водещи университети съгласно рейтинговата система на страната. Например СУ „Климент Охридски“ дефинира процеса на комерсиализация на резултатите от научните изследвания в Правилата за управление на правата на интелектуална собственост. Един от специализираните в областта на икономиката университети СА „Д. А. Ценов“ разработва през 2016 г. стратегия за експлоатация и комерсиализация на резултатите от научноизследователската дейност.

В плановете за комерсиализация на резултатите от научноизследователската работа се включват дейности за насърчаване културата на предприемачество в университетите. Основен предмет на изследване в областта на комерсиализация на академичния научен продукт са прилаганите методи: продажба на бази данни, услуги, ноу-хау; комерсиализация на авторски права чрез джойнт-венчър, лицензиране и франчайзинг, вкл. образователен франчайз (Bachvarova, 2014); до-

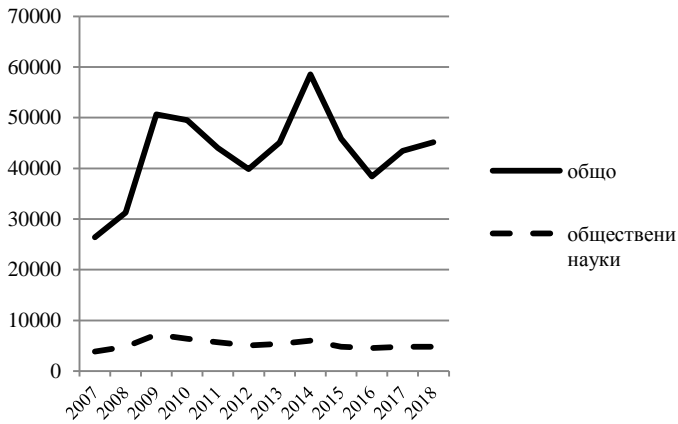
говори за съвместна дейност; създаването на spin-off (Gbadegeshin, 2017) и start-up компании; внедряване на резултати от научни изследвания и дейности в собствена продукция (например, разработване на софтуерни продукти за целите на обучението) и други в рамките на законодателството.

Фиг. 1. Разходи за НИРД в България по текущи цени (хил. лв.)

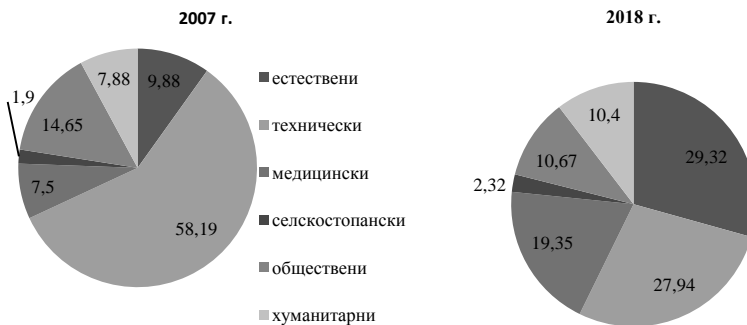
Източник: НСИ, <https://www.nsi.bg>

На настоящия етап е трудно да бъдат обобщени данни за приходите от комерсиализация на академичните научни продукти. Статистическите данни предоставят информация основно за разходите за наука. За периода след икономическата криза през 2007г., проявила се в страната ни през 2008г., общите разходи за НИРД по текущи цени в България се увеличават от 273 млн. лв. през 2007 г. на 829 млн. лв през 2018г. или повече от 3 пъти (фиг. 1). Показателен е фактът, че разходите за обществени науки нарастват от 8 801 хил лв. на 24 671 хил. лв или с 2,8 пъти, но техният относителен дял намалява от 3,22% през 2007 г. на 2,98%. Интересът към приходите и разходите в областта на обществените науки е разбираем. Към тази област се отнасят 3-те от общо 4-те професионални направления на образователния и научния продукт на Икономически университет - Варна.

Фиг. 2. Разходи за НИРД във висшето образование по текущи цени (хил. лв.)

Източник: НСИ, <https://www.nsi.bg>

Фиг. 3. Структура на разходите за НИРД във висшето образование (%)

Източник: НСИ, <https://www.nsi.bg>

На фиг. 2 са представени данни за разходите за НИРД във висшето образование, общо и в т.ч. за обществени науки. В сравнение с разходите за НИРД в страната, които за посочения период нарастват повече от 3 пъти, разходите за НИРД във висшето образование се увеличават само с 71,07% по текущи цени. Разходите за академични изследва-

ния в областта на обществените науки се увеличават със значително по-нисък процент – 24,59%. Структурата на разходите за наука във висшето образование търпи промени, като относителният дял на разходите за обществени науки намалява от 14,65% през 2007 г. на 10,67% през 2018 г. Финансирането на научните академични изследвания в областта на обществените науки основно се осъществява със средства от бюджета и по проекти, финансирани от европейските структурни фондове.

Заклучение

Днес технологичните иновации стоят в основата на икономическото развитие, а иновациите зависят от ценности, култура и управление. Тяхната комерсиализация, изисква, както и в началото на индустриалната революция, нова дигитална търговска модерност. В постиндустриалното общество услугите са доминиращи. Цифровизацията води до иновации в осъществяването на отделни операции и процеси, и потребност от тяхното отгъргуване, което налага връщане към корените на класическото икономическо знание. Настъпва търговската модерност на дигиталната епоха – потребността от обмен или получаване на приходи от научноизследователската дейност чрез различни бизнес модели, чрез комерсиализация на права на интелектуална собственост, на отделни операции и процеси.

Положителните страни за развитието на висшите училища от комерсиализацията на техните научни продукти са безспорни. Успехът от внедряването на резултати от научните изследвания в бизнес практика оказва значително въздействие върху икономиката на даден регион и страната. Но ефектите от комерсиализацията на научните продукти следва да се оценяват и през призмата на възможността университетите и в частност преподавателите в тях да запазят своята академична свобода в областта на научните изследвания. Подобни въпроси са свързани с критичен етичен анализ на ефектите от процеса на комерсиализация на висшите училища и са предмет на изследвания (Ivancheva and Lunch, 2015) в страните с натрупан опит в областта на комерсиализацията на образователния и научния продукти.

В чл. 3 на Закона за насърчаване на научните изследвания е указано, че „Научноизследователската дейност се основава на принципите на етичност, прозрачност, публичност, достъпност и приложимост“⁶. В

Европейската харта на изследователите (2005) са дефинирани принципите, които учените, работодателите и финансиращите е необходимо да следват. На първо място е посочена научната свобода – „в полза на човечеството и за разширяване границите на научното познание“. Отбелязани са и ограниченията на тази свобода, които могат да настъпят в резултат на процеса на комерсиализация. Посочено е, че съществуването на такива ограничения следва да се признае, но те не трябва да нарушават признатите етични принципи и практики.

Комерсиализацията на научния академичен продукт е комплексен процес, не само с икономически, но и с политически, етични, правни, образователни, идеологически, културни измерения. Връзките и взаимодействията между икономическите агенти, които създават, разпространяват и адаптират съществуващо знание са критични за комерсиализацията на научния продукт.

Понастоящем комерсиализацията е област за обучение на студенти и докторанти, предмет на научни изследвания, част от политиката на университета в областта на стимулирането на развитието на науката. Проучвания в областта на комерсиализацията на академичния научен продукт предстои да бъдат извършени от гл. т. на прилаганите методи за комерсиализация, факторите за успех на комерсиализацията на научните продукти, ефектите от комерсиализацията, приходи и разходи, както и въздействието ѝ върху предметната област на научните изследвания, тяхното качество и висшите училища като цяло.

References

1. Bachvarova, M. (2014) Education Franchise – Legal Aspects, *Izvestiya*, Issue 1, pp. 23-29.
2. Bok, D. (2003) *Universities in the Market Place. The Commercialization of Higher Education*, Princeton: Princeton University Press.
3. Butler, R. (1918) *Marketing Methods*. New York, USA: Alexander Hamilton Institute, [Online] Available from: <https://archive.org/details/marketingmethods05butluoft/page/14> [Accessed 19/04/2020], pp.14-16.
4. Dimitrova, V. (2018) Impact of Digitalization on Competition in Bulgarian Retailing, *Izvestia Journal of the Union of Scientists – Varna, Economic Sciences Series*, vol.7 №1, pp.5-13.
5. Gbadegeshin, S. (2017) *Commercialization Process of High*

Technology: A Study of Finnish University Spin-off. *Academy of Entrepreneurship Journal*, November, 23(2):1-22. Higher Education Act, [Online] Available from: <https://www.neaa.government.Bg/images/Legislation/Law/ZVO-1posleden-EN.pdf> [Accessed 20/04/2020].

6. Irzik, G. (2013) Introduction: Commercialization of Academic Science and a New Agenda for Science Education, *Science & Education* 22 (10), [Online] Available from: https://www.researchgate.net/publication/257662255_Introduction_Commercialization_of_Academic_Science_and_a_New_Agenda_for_Science_Education [Accessed 19/04/2020].

7. Ivancheva, M., Lunch, K. (2015) Academic Freedom and the Commercialisation of Universities: a Critical Ethical Analysis, *Ethics in Science and Environmental Politics* [Online] Available https://www.academia.edu/16470833/Academic_freedom_and_the_commercialisation_of_universities_a_critical_ethical_analysis [Accessed 19/04/2020].

8. Kotler., M. and Armstrong, G. (2010) *Principles of Marketing*. 13th Ed. London: Prentice Hall, p.292.

9. Nikolova, I. (2019) Manifestation of Intellectual Capital in Trade During Period 2008 – 2018, *Economic Alternatives*, Issue 3, pp. 370-384.

10. Radder, H. (2010) *The Commodification of Academic Research*, University of Pittsburgh Press, p.4, [Online] Available from: <https://upittpress.org/wp-content/uploads/2018/07/9780822962267exr.pdf>, [Accessed 19/04/2020].

11. Rogers, D., Lambert, D., Knemeyer, A. (2004) The Product Development and Commercialization Process. *The International Journal of Logistics Management*, 15(1), p.143, [Online] Available from: <https://www.researchgate.net/publication/240259205>, [Accessed 19/04/2020].

12. Rosenbloom, B. (2010), Six Classic Distribution Paradigms for Global Marketing Channel Strategy, *Symphonya Emerging Issues in Management*, n. 1, [Online] available from: <https://pdfs.semanticscholar.org/30f3/b64866710593e6633d68e4e18509643f32e7.pdf>, [Accessed 20/04/2020], pp.7-11.

13. Rusev, I. (2015) Targovskata Modernost na Balgarskoto Vazrajidane kato Kulturna I praktika, Rovita.

14. Strategy for Development of Higher Education in the Republic of Bulgaria for the 2014-2020 period, [Online] Available from: file:///D:/Downloads/STRATEGY_MS_29_09_2014.pdf [Accessed 20/04/2020].

15. Szycher, M. (2017) *Commercialization Secrets for Scientist and Engineers*. London: CRC Press.
16. The European Charter for Researchers. The Code of Conduct for the Recruitment of Researchers (2005) Available from: <https://www.jic-bas.eu/images/files/policies/eu/charter-and-code.pdf> [Accessed 20/04/2020].
17. The European IPR Helpdesk. Your Guide to IPCommercialisation, p.5, [Online] Available from: <https://www.iprhelpdesk.eu/sites/default/files/documents/EU-IPR-Guide-Commercialisation.pdf>, [Accessed 19/04/2020].
18. Tijssen, R. (2004) Is the Commercialisation of Scientific Research Affecting the Production of Public Knowledge? *Global Trends in the Output of Corporate Research Articles, Research Policy*, 33, pp. 709–733, Available from: <file:///E:/papers/2020/Tijssen-ResearchPolicy33pp.709-7332004.pdf>, [Accessed 19/04/2020].
19. National Statistical Institute, <https://www.nsi.bg>.
20. Zakon za nasarchavane na nauchnite izsledvaniya, Available from: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135472978>, [Accessed 20/04/2020].

ОБУЧЕНИЕ ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА

EDUCATION DURING A CRISIS

Доц. д-р Добрин Добрев
Икономически университет – Варна
dobrin.dobrev@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Dobrin Dobrev, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
dobrin.dobrev@ue-varna.bg

Abstract

During their development, countries and communities pass through different critical situations. The current crisis is caused by a virus epidemic and has placed the administrations in a difficult situation. In this aspect, the education system is one of the most sensitive. The possibilities for effective measures aren't many. One of them could be using online education platforms. In this report we can see the summarized expectations of both students and teachers regarding the usage of electronic devices and online platforms for the educational process. I've also made some summaries and conclusions.

Key words: crisis, education, digitalization.

JEL Code:A2

Въведение

В историята на човечеството непрекъснато са се проявявали кризи от различно естество и различни мащаби. Изследователският интерес към темата (независимо от какъв аспект) е значителен, и това личи от огромния брой научни публикации. Последващите анализ и обобщения като че ли не са особено полезни (може би неверни, несъдържателни), защото след по-кратък или по дълъг период обществата или част от системите отново са връхлетени от поредната криза. В настоящата публикация няма да се изследва полезността на осъществените научни проучвания за протеклите кризи. Основната цел е, на сравнително ранен етап от проявлението на настоящата криза, да се проследи готовността за посрещане на кризисни предизвикателства и адаптивността на една от основните обществени системи, а именно – образователната (с акцент върху висшето образование). Съставна част на публикацията е проведено в предходен период изследване на каналите за комуникация между студенти и преподаватели от ИУ – Варна.

1. Същност и кратка характеристика на кризисната среда

Настоящата криза е породена от възникването и масовото разпространение на вирус с висока степен на заразност. От регионална и национална, за сравнително кратко време, кризата прие пандемичен характер и стана световна. Това означава, че негативните ефекти от нея ще намерят проявление във всяка държава и почти във всички социално-икономически системи. От тази позиция обект на изследването е една от основните социални системи – образователната.

Развитието на самата криза е лесно проследимо. От първия регистриран случай на 31.01.2019 в Китай и първите съобщения за непознатия вирус, през първите заразени в Европа и Америка, до ежедневните съобщения за масовия брой поразени в различни страни.

На този времеви период от развитието (03.04.2020 г.) почти във всяка от засегнатите страни са предприети комплекс от мерки за противодействие (независимо от степента в която са засегнати страните). Основна част от тези мерки касаят работата на образователните институции. В съдържателно отношение те (мерките) не са нито сложни, нито трудни за изпълнение. Обикновено изискват прекратяване на образователния процес и физическо дистанциране на обучавани, обучавачи и администрация. В такава посока са мерките предприети и в България. Необходимо е да отбележим, че страната ни има известен опит в тази посока, поради ежегодните сезонни вирусни инфекции, предприеманите мерките за въздействие и резултатите от тях. Основен проблем в настоящата криза е невъзможността да се прогнозира продължителността на епидемията и срока за действие на ограничителните и забранителните мерки. Основателно възникват въпроси относно възможности за преобразуване, реструктуриране и оптимизиране на образователния процес. Кой са и в какви параметри могат да се заложат компенсационните механизми.

„Опциите“ пред управлението на национално, регионално и местно ниво не са много:

- Оптимизиране на учебното съдържание и учебния процес и приключване на обучението с приемливи компромиси в рамките на плановата година. Валидно при сравнително кратки периоди на действие на ограничителния режим. Ситуацията е сравнително позната и отработена в предходни периоди. Системата няма да изпита съществени затруднения.

- Удължаване на срока за обучение. Възможност под условието на два основни въпроса (проблема). Какъв да бъде срока на удължаване? В каква посока и до каква степен това ще повлияе на другите задължителни и планиране процеси в образователната система (матури, държавни изпити, кандидатстудентски кампании, прием във Национални и чуждестранни ВУЗ и т.н.)?

- Анулиране на учебната година. Краен вариант с непознати и трудно предвидими последствия.

- Провеждане на електронно неприсъствени обучение. Оптимална възможност, съобразно мащабите на кризата.

Предизвикателствата пред осъществяването на последната концепция (изискваща значително ниво на дигитализация), не са малко и са от различно естество.

Техническа осигуреност. Хардуерното и софтуерното осигуряване са определящи още на началния етап. Недостигът на този ресурс трудно може да бъде компенсиран – необходими са значителни средства и време. Изградени мрежи и договори с доставчици на интернет в достатъчно количество и с необходимото качество. Изграден и добре функциониращ център за електронно обучение във ВУЗ, обезпечен с достатъчно кадри и специалисти – това също е трудно постижимо в кратки срокове. Синхронизирани усилия и работа на университетската администрация. Значителна готовност на преподавателския състав за работа в дигитална среда – предполага достатъчно компютърни умения и подготвени учебни материали.

2. Изследване нагласите на студенти и преподаватели

Образователният процес предполага осъществяване на обратна връзка между преподаватели и студенти относно различни аспекти на обучението. От тази изходна позиция можем да използваме резултати от проучване сред студенти и преподаватели, осъществено в рамките на ИУ – Варна¹

В публикацията е използвана информация за някои от формите за комуникация между студенти и преподаватели². Следват представяне

¹ Темата на конкретното проучване е: Мениджмънт на знанието при информационния обмен между студенти и преподаватели

² От проведеното мащабно проучване, ще бъдат използвани част от въпросите, имащи отношение към изследвания проблем.

на емпиричните данни и кратък анализ на резултатите.

Посочете откъде обикновено намирате информация за учебния процес (график, изпити, изборни дисциплини и др.):

Отговор	Брой	Процент
Колеги от потока (1)	123	26,45%
Колеги от групата (2)	302	64,95%
Преподаватели (3)	171	36,77%
Интернет-страницата на университета (4)	390	83,87%
Фейсбук-страницата на университета (5)	120	25,81%
Табла/монитори (6)	10	2,15%
Фронт офис (7)	33	7,10%
Друго	88	18,92%

При отговорите на този въпрос има ясно открито предпочитание, а именно – преобладаващата част от респондентите (84%) използват интернет-страницата на университета. Друг масово използваем канал за информация е комуникацията с колеги от групата. Фейсбук-страницата на университета и колегите от потока са значително по-малко използвани като източник (около 28%). Прави впечатление сравнително слабата връзка между студенти и преподаватели. Едва 36% са посочили преподавателите като източник за информация, когато става въпрос за изпити, избираеми дисциплини и др.

Първата група въпроси от анкетата касае начина на осъществяване на връзка с преподавателите. Предвидени са шест опции – електронна поща, фейсбук, телефон, по време на консултации, по време на занятия и друго.

По какъв начин осъществявате връзка с Вашите преподаватели при необходимост? [Чрез e-mail]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	198	42,58%
Често (3)	127	27,31%
Понякога (2)	101	21,72%
Никога или рядко (1)	38	8,17%
Без отговор	1	0,22%

Електронната поща е предпочитана много често и често от около 70 % от анкетираните, като много често я използват 43%. Почти обратна е ситуацията с използването на фейсбук. Половината студенти не използват тази форма, или го правят много рядко (49,46%). Отговор „понякога“ са дали почти 23% от студентите. Вероятна причина за тези стойности е нерегистрирането на част от преподавателите в социалната платформа.

По какъв начин осъществявате връзка с Вашите преподаватели при необходимост? [Чрез Фейсбук]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	50	10,75%
Често (3)	70	15,05%
Понякога (2)	106	22,80%
Никога или рядко (1)	230	49,46%
Без отговор	9	1,94%

По какъв начин осъществявате връзка с Вашите преподаватели при необходимост? [По телефона]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	11	2,37%
Често (3)	19	4,09%
Понякога (2)	77	16,56%
Никога или рядко (1)	350	75,27%
Без отговор	8	1,72%

Още по-неизползваема е комуникацията по телефон. Над 70% не я използват, а около 17% го правят понякога. Далите отговор „много често“ и „често“ са пренебрежимо малко. Това е интересен факт с оглед на обстоятелството, че преподавателите в университета разполагат с персонален служебен телефон, с публично оповестен номер.

Много по-предпочитани са личните контакти, както става ясно от отговорите за връзка по време на консултации. „Често“ и „понякога“ са посочили над 56% от студентите. Негативно впечатление оставя високият дял на студентите, които никога не използват консултативната форма – над 31%

По какъв начин осъществявате връзка с Вашите преподаватели при необходимост? [По време на часовете за консултации]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	53	11,40%
Често (3)	83	17,85%
Понякога (2)	178	38,28%
Никога или рядко (1)	145	31,18%
Без отговор	6	1,29%

Най-значим е делът на студентите, които предпочитат директната връзка по време на занятия (56,34%). Заедно с тези, като го правят често се формират над 82%. Логичното обяснение за този резултат е „икономията на време“, т.е. Присъствието на занятие се уплътнява и с обясняване на възникнали текущи въпроси и необходимост от уточнения.

По какъв начин осъществявате връзка с Вашите преподаватели при необходимост? [По време на занятията]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	262	56,34%
Често (3)	120	25,81%
Понякога (2)	59	12,69%
Никога или рядко (1)	19	4,09%
Без отговор	5	1,08%

Следващата група въпроси търси отговори за степента на удовлетвореност от комуникацията на студентите с преподавателите по различните комуникационни канали.

До каква степен сте удовлетворени от комуникацията с Вашите преподаватели по посочените канали? [Чрез e-mail]

Отговор	Брой	Процент
Напълно удовлетворен (4)	187	40,22%
По-скоро удовлетворен (3)	191	41,08%
По-скоро неудовлетворен (2)	36	7,74%
Напълно неудовлетворен (1)	20	4,30%
Не мога да преценя (0)	31	6,67%
Без отговор	0	0,00%

До каква степен сте удовлетворени от комуникацията с Вашите преподаватели по посочените канали? [Чрез Фейсбук]

Отговор	Брой	Процент
Напълно удовлетворен (4)	115	24,73%
По-скоро удовлетворен (3)	92	19,78%
По-скоро неудовлетворен (2)	34	7,31%
Напълно неудовлетворен (1)	33	7,10%
Не мога да преценя (0)	181	38,92%
Без отговор	10	2,15%

Напълно удовлетворени (40,22%) и по-скоро удовлетворени (41,08%) от комуникацията чрез e-mail са над 81% от анкетираните студенти, а комуникацията чрез фейсбук удовлетворява по-малко от половината. Почти същата е ситуацията с използването на телефон. Впечатляващ и труден за обяснение е високият дял на отговорилите „не мога да преценя“ (за първата форма достига почти 40% , а за втората - почти 60%).

До каква степен сте удовлетворени от комуникацията с Вашите преподаватели по посочените канали? [По телефона]

Отговор	Брой	Процент
Напълно удовлетворен (4)	42	9,03%
По-скоро удовлетворен (3)	71	15,27%
По-скоро неудовлетворен (2)	40	8,60%
Напълно неудовлетворен (1)	33	7,10%
Не мога да преценя (0)	273	58,71%
Без отговор	6	1,29%

До каква степен сте удовлетворени от комуникацията с Вашите преподаватели по посочените канали? [По време на часовете за консултации]

Отговор	Брой	Процент
Напълно удовлетворен (4)	139	29,89%
По-скоро удовлетворен (3)	144	30,97%
По-скоро неудовлетворен (2)	31	6,67%

Напълно неудовлетворен (1)	14	3,01%
Не мога да преценя (0)	133	28,60%
Без отговор	4	0,86%

Сравнително висока е удовлетвореността от комуникацията по време на консултации – над 60%. Най-високо оценена е удовлетвореността от контактуването по време на занятия. Напълно и по-скоро удовлетворени са над 85%, срещу 2,37% напълно неудовлетворени.

До каква степен сте удовлетворени от комуникацията с Вашите преподаватели по посочените канали? [По време на занятията]

Отговор	Брой	Процент
Напълно удовлетворен (4)	220	47,31%
По-скоро удовлетворен (3)	177	38,06%
По-скоро неудовлетворен (2)	38	8,17%
Напълно неудовлетворен (1)	11	2,37%
Не мога да преценя (0)	16	3,44%
Без отговор	3	0,65%

Следващата група въпроси разглежда потенциалното желание на студентите за активност в учебната дейност (Виж таблиците).

Дискусиите в учебните часове са най-предпочитаната форма в която студентите биха били активни. Това личи от отговорилите с „да“ – почти 50%. Отговор „по-скоро да“ е посочен от почти 33%. Активност при тази форма не предпочитат едва 2% от анкетираните.

Готовност за дискуссионна активност в он-лайн форум на дисциплина показват над 61%.

Още по-голяма е готовността за дискусия във фейсбук страница на дисциплината – отговор „да“ и „по-скоро да“ са дали 65% от студентите.

Най-ниска би била активността в дискусия по дисциплина в он-лайн чат – 54% от анкетираните биха участвали (с отговори „да“ и „по-скоро да“). Последните резултати са логични поради изискването за включването по едно и също време на всички онлайн (това невинаги е възможно поради различните ангажименти и предпочитания на студентите).

Бихте ли се включвали в следните активности? [Дискусии в

часовете]

Отговор	Брой	Процент
Да (4)	184	49,20%
По-скоро да (3)	122	32,62%
По-скоро не (2)	42	11,23%
Не (1)	8	2,14%
Не мога да преценя (0)	11	2,94%
Без отговор	7	1,87%

Бихте ли се включвали в следните активности? [Дискусии в он-лайн форум]

Отговор	Брой	Процент
Да (4)	95	25,40%
По-скоро да (3)	134	35,83%
По-скоро не (2)	85	22,73%
Не (1)	38	10,16%
Не мога да преценя (0)	15	4,01%
Без отговор	7	1,87%

Бихте ли се включвали в следните активности? [Дискусии във Фейсбук група]

Отговор	Брой	Процент
Да (4)	109	29,14%
По-скоро да (3)	134	35,83%
По-скоро не (2)	70	18,72%
Не (1)	39	10,43%
Не мога да преценя (0)	15	4,01%
Без отговор	7	1,87%

Бихте ли се включвали в следните активности? [Дискусия в он-лайн чат]

Отговор	Брой	Процент
Да (4)	98	26,20%
По-скоро да (3)	104	27,81%
По-скоро не (2)	93	24,87%
Не (1)	46	12,30%
Не мога да преценя (0)	26	6,95%
Без отговор	7	1,87%

Получените резултатите в тази група въпроси директно кореспондират с настоящата тема. Анализът е показателен, а именно – има висока степен на готовност и нагласа за използване на дистанционни електронни форми за осъществяване на активна дискусия и провеждане на учебен процес. Не е за подценяване обаче и заявеното категорично предпочитание за учебен процес в класическата присъствена лекционна форма (над 82% от анкетираните са посочили отговор „да“ и „по-скоро да“).

От анкета проведена сред преподаватели са включени ограничен брой въпроси, свързани пряко с настоящия доклад.

Въпроси третиращи начина, по който преподавателите осигуряват информация на студентите, свързана с учебния процес.

Информираност чрез използване на електронна поща е предпочитана много често от над 32% от преподавателите. Заедно с тези, които ползват имейл „често“ и „понякога“ се формират почти 87%.

По какъв начин предоставяте информация на студентите за учебния процес по Вашата дисциплина? [Чрез имейл]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	12	32,43%
Често (3)	10	27,03%
Понякога (2)	10	27,03%
Рядко (1)	3	8,11%
Никога (0)	2	5,41%
Без отговор	0	0,00%

Информираността чрез фейсбук определено не е предпочитана форма – над 43% посочват, че никога не я използват. Останалите преподаватели са посочили различните опции сравнително равномерно разпределени. Най - висок процент посочили използване е „сравнително рядко“ – 16,22%

По какъв начин предоставяте информация на студентите за учебния процес по Вашата дисциплина? [Чрез Фейсбук]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	4	10,81%
Често (3)	5	13,51%

Понякога (2)	4	10,81%
Рядко (1)	6	16,22%
Никога (0)	16	43,24%
Без отговор	2	5,41%

Сайтът на университета се използва от преподавателите обикновено за предоставяне на учебни материали. Най-много – 32%, използват тази форма рядко. Често, понякога и много често се използват в следните съотношения 21,6 %, 19% и 16,2%. В получените резултати прави впечатление сравнително малката част от преподаватели (около 16%), които използват тази форма много често.

По какъв начин предоставяте информация на студентите за учебния процес по Вашата дисциплина? [В сайта на университета чрез качване на учебни материали]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	6	16,22%
Често (3)	8	21,62%
Понякога (2)	7	18,92%
Рядко (1)	12	32,43%
Никога (0)	3	8,11%
Без отговор	1	2,70%

Личен уебсайт или форум определено не е предпочитана форма. Над 70% от преподавателите заявяват, че не са я използвали никога. „Рядко“ и „много често“ се използва от около едва 10%.

По какъв начин предоставяте информация на студентите за учебния процес по Вашата дисциплина? [Чрез личен уебсайт / форум]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	4	10,81%
Често (3)	2	5,41%
Понякога (2)	0	0,00%
Рядко (1)	4	10,81%
Никога (0)	26	70,27%
Без отговор	1	2,70%

Най-предпочитаната форма за предоставяне на информация относно учебния процес е по време на лекции и занятия. Използват я над 97% от преподавателите.

По какъв начин предоставяте информация на студентите за учебния процес по Вашата дисциплина? [По време на лекциите / занятията]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	36	97,30%
Често (3)	1	2,70%
Понякога (2)	0	0,00%
Рядко (1)	0	0,00%
Никога (0)	0	0,00%
Без отговор	0	0,00%

Часовете за консултация също могат да бъдат определени като предпочитани за предоставяне на информация. Над 40% от преподавателите използват консултациите за информиране на студентите често, а почти 22% са отбелязали „много често“. Интересно е, че над 8% от анкетираните посочват, че не използват консултациите никога за информиране на студентите.

По какъв начин предоставяте информация на студентите за учебния процес по Вашата дисциплина? [По време на часовете за консултации]

Отговор	Брой	Процент
Много често (4)	8	21,62%
Често (3)	15	40,54%
Понякога (2)	7	18,92%
Рядко (1)	4	10,81%
Никога (0)	3	8,11%
Без отговор	0	0,00%

Обобщението на резултатите в тази част показват следното:

- Преподавателите имат готовност, и използват електронни форми за осигуряване на информация и осъществяване на комуникация със студентите;
- Сайтът на университета и личен уебсайт не са предпочитана

форма за комуникация, същото се отнася и за фейсбук;

- Най-предпочитаната форма за предоставяне на информацията относно учебния процес остават лекции и занятия.

Осъществяването на неприсъствено обучение чрез използване на електронни платформи и средства за комуникация е възможно. Техническото и софтуерното осигуряване е определящо. В настоящите условия това осигуряване е на достатъчно ниво в ИУ – Варна. Анкетираниите студенти показват високо ниво на компютърна подготовка и желание за използване на електронни форми в обучението. Забелязва се определено противоречие в предпочитанията на студенти и преподавателите относно възможните канали за комуникация и предоставяне на информация. Класическият присъствен учебен процес е предпочитан и от студенти и от преподаватели. Това затвърждава тезата, че неприсъственото обучение във висшето образование може и е удачно да се използва при кризисни ситуации. Може да се разглежда като подходящ инструмент, който временно компенсира неблагоприятната среда за провеждане на учебен процес. Прилагането му е свързано с възприемането на правила и процедури на университетско и национално ниво.

Заклучение

Връзките между средното и висшето образование, студентската мобилност и възможностите за образование в чужбина поставят на изпитание мениджмънта в отговорните структури – училища, университети, министерства. Освен с качеството на образователния процес, основните проблеми са свързани и с: начина и сроковете за приключване на учебната година; форми и срокове за дипломиране; организация на кандидатстудентска кампания. Антикризисните решения трябва да са удовлетворителни за всички заинтересовани страни, съобразени с нормативната база и съгласувани с международните партньори. Предприетите мерки и дейности трябва да бъдат изпълнени в срок и с достатъчна ефективност. Резултатността е в пряка зависимост от управленската адекватност и продължителността на пандемичната криза.

ОБРАЗОВАНИЕ ЧРЕЗ ДИГИТАЛНА КОМУНИКАЦИЯ EDUCATION THROUGH DIGITAL COMMUNICATION

*Доц. д-р Елица Куманова
Русенски университет „Ангел Кънчев“
ekumanova@uni-ruse.bg*

*Доц. д-р Николина Ангелова
Русенски университет „Ангел Кънчев“
nangelova@uni-ruse.bg*

*Assoc. Prof. Elitsa Kumanova, PhD
„Angel Kanchev“ University of Ruse, Bulgaria
ekumanova@uni-ruse.bg*

*Assoc. Prof. Nikolina Angelova, PhD
„Angel Kanchev“ University of Ruse, Bulgaria
nangelova@uni-ruse.bg*

Abstract

The educational process is a dialogue in the form of communication and interchange of meanings. The essence of the distance learning is based on modern digital technologies. Its roots are in the perception of education as a protected legal asset and the constitutional principle of compulsory education places the problem of its implementation. At the beginning of the 21st century, the construction of virtual higher education platforms in Bulgaria was started and the process was institutionalized after the accession to the EU. A number of challenges arise in this respect, such as distance learning in universities, training of persons with disabilities, training during a state of emergency.

***Key words:** distance learning, digital technologies, training of persons with disabilities.*

JEL Code: I28

Въведение

Правото е продукт на осъзнат социален опит, съществуващ съвместно с изначални и вродени представи и образци за поведение. Съзнанието създава модела на правото паралелно с развитието на обществото и социалното ниво на съвместно съществуване. Социалното битие на правото се проявява в общите норми, чрез които се изявява правната нормативност в конкретните поведенчески актове

на правните субекти, които се нормират от правила, създадени по пътя на автономното правно регулиране (Milkova, 2009).

Юридизирането на едно социално явление означава неговото абстрахиране като модел и включването му като част от системата на правото. По този начин съответното социално явление получава и правно значение, става компонент на правото. По отношение на образованието юридическото разрешение е предпоставено – правото на образование имплицитно включва в своето съдържание свободата на избор на образователни модели и се юридизира като конституционно гарантирано право на гражданите. Юридизирането на образованието като субективно право е свързано с намиране и приемане на онези само негови прояви форми, които са обществено оправдани.

1. Реализиране на правото на образование

Правото на образование е основно право на гражданите. Изследването на неговото съдържание не се подчинява на следването на традиционното разглеждане на правомощията, а се основава на неговия многопластен характер. На преден план излиза ангажираността на държавата с оглед осигуряването на условия за неговото реализиране.

Всеобщата декларация за правата на човека постановява, че образованието е фундаментално благо. Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно, поне що се отнася до началното и основното образование. Началното образование трябва да бъде задължително. Техническото и професионалното образование трябва да бъдат общодостъпни, а висшето образование трябва да бъде еднакво достъпно за всички на основата на техните способности.

Целта на образованието е да допринесе за цялостното развитие на човешката личност и засилване на уважението към правата на човека и основните свободи. То трябва да съдейства за разбирателството, търпимостта и приятелството между всички народи, расови или религиозни групи, както и за осъществяване дейността на Организацията на Обединените нации за поддържане на мира.

Реализирането на правото на образование е свързано с правомощието на родителите, които имат свободата, с приоритет, да избират вида образование, което да получат техните деца. Така формулиран моделът на избор на достъп до образование включва в съдържанието си многообразие от форми и приложими методи на образование.

Международният пакт за икономически, социални и културни права отново прогласява принцип за свобода на вида образование. Държавите, страни по този пакт, признават правото на всеки да се обучава. Те са съгласни, че образованието трябва да бъде насочено към пълното развитие на човешката личност и усещането за нейното достойнство и към укрепване зачитането на правата на човека и основните свободи. Държавите се задължават да зачитат свободата на родителите да избират за своите деца училища, различни от тези, установени от публичните власти“.

По този начин правото предоставя на субектите възможности за самоопределение и проява на свободна воля като съизмеримост на позиции по повод блага (Mihaiylova, 2002). В контекста на реализирането на правото на образование е налице корелацията между институционализирането на образователни политики и тяхното ресурсно обезпечаване. Изследването на нейните параметри е от изключително значение по отношение на отклоненията от политикоправния ред.

Редът е в основата на обществения живот. Неговото поддържане е едновременно задача и цел на общността. Успешното им постигане е резултат и на етичната адекватност на социалните норми, които предопределят и налагат реда. Всяка устойчива човешка общност съществува като организирано цяло от координационни и субординационни връзки. Организираността е йерархично подчинение на волята. Властта е средство за постигане на организираността. Социалната власт е средство за постигане на обществената организираност като цел (Dachev, 2001).

Разграничението политическа държава – правов ред проличава особено при “извънредно положение”, когато общите норми не могат да се прилагат за преодоляването на кризата и се налага въвеждането в действие на принципно неограничена власт. В подобни ситуации се налага да бъде суспендиран в някаква степен съществуващият правов ред и “правото отстъпва” в полза на държавата на първо място в ограничаване на правата на гражданите (Zheleva, 2012).

Правата на гражданите в общ план, и правата на децата в частен план, се възприемат като правно признато средство за осигуряване на социални блага. Тяхното евентуално ограничаване или отнемане, както и ограничаване упражняването на права е относимо към изрично предвидени хипотези. Разпоредбата на чл. 57 ал.3 от Конституцията

съдържа хипотеза за “временно ограничаване упражняването на отделни права на гражданите”, като се касае за права – основни, конституционни и общи – за всички физически лица. Това ограничаване е възможно само при обявяване на война, на военно или друго извънредно положение чрез приемане на съответен закон. Определени изрично посочени права – на живот, на неприкосновеност, на защита, не се ограничават. Принципът на неотменимостта и неотчуждаемостта на основните права означава, че основните свободи са изначално присъщи и валидни по отношение на всяко човешко същество (Spasov, 2005). Ограничаването на основните права представлява “запазване на каталог от основни права, които не могат да бъдат суспендирани в условията на извънредно положение права” (Tanchev, 1998). Правото на образование, прогласено в разпоредбата на чл. 53 от Конституцията, не попада в този каталог. Въпреки това на неговото упражняване също трябва да се придаде фундаментално значение и това право също не следва да бъде ограничавано или съспендирано. Необходимо е законодателят *de lege ferenda* да предвиди адекватни механизми за неговото упражняване, като например дигитални образователни технологии, по време на извънредно положение в държавата.

2. Институционализиране на дигиталните образователни технологии

В последните десетилетия развитието на информационно-комуникационните технологии допринесе за възможността за една различна форма на съществуване на правната реалност, а именно – дигитална или виртуалната реалност.

Институционализирането на съвременни дигитални проявления на правото на образование е свързано с въвеждането на дистанционно обучение. За първи път такава форма е предвидена съгласно разпоредбите на Закона за предучилищно и училищно образование. В разпоредбата на чл. 113 на закона се предвижда, че дистанционна форма на обучение може да се организира за обучение на ученици, които по здравословни причини, удостоверени с медицински документ, издаден от съответната експертна лекарска комисия, определена в Закона за здравето, не могат да се обучават в дневна форма; ученици със специални образователни потребности; ученици с изявени дарби; ученици, които поради семейни причини пребивават трайно на територията на друга

държава и не могат да посещават училище на нейната територия. Обучението в дистанционна форма се провежда по училищен учебен план, разработен въз основа на съответния рамков учебен план за дистанционна форма. Обучителните материали – познавателни книжки, учебници и учебни помагала – се създават като печатни издания, печатни издания с електронен вариант или електронни издания. В предвидените хипотези учениците имат възможност да се обучават присъствено или неприсъствено (дистанционно), без това да създава хипотези на дискриминация на ученици със съответни заболявания и способности за тяхното интегриране.

3. Резлизиране на правото на образование от уязвими групи ученици

Процесът на интегриране на деца със специалните образователни потребности (СОП) и специфичните обучителни трудности (СОТ) в системата на образованието стартира след 2002 г., когато са приети нормативни актове, регламентиращи необходимите базисни предпоставки за осъществяване на този процес. Водещ международен акт представлява Декларацията от Саламанка от 1994 г. приета от участниците в Световната Конференция „Образованието за хора със специфични образователни нужди: достъп и качество”, организирана от ЮНЕСКО. В Декларацията се посочва, че всяко дете има основното право на образование и трябва да получи възможност да достигне и овладее приемливо ниво на знания. В Закона за предучилищно и училищно образование и Наредбата за приобщаващо образование са предвидени държавни образователни стандарти за организацията на обучение на децата и учениците със специални образователни потребности и подкрепа на ученици със сензорни увреждания.

Децата със специални образователни потребности са със значителни нарушения в развитието, докато тези със специфични обучителни трудности проявяват дефицити в разбирането и използването на езика, без да има физиологични предпоставки за това и без да е налице първично увреждане.

СОП могат да имат деца със следните нарушения – сензорни увреждания - нарушено зрение или увреден слух, нарушения от аутистичния спектър, сензорно интегративна дисфункция, дисфазия на развитието.

При обучение на деца със СОП и СОТ все по-често се използва мултисензорният подход, основан на идеята, че образователният материал се възприема много по-лесно, когато се стимулират едновременно повече сензорни канали. За целта се проектират и създават мултимедийни учебни ресурси, които едновременно визуализират и озвучават и изискват действие от страна на обучавания, с което се постига по-голямо въздействие върху децата със СОП и СОТ. Същественото при обучението на такива деца е да се ангажира и задържи тяхното внимание, за да се проведе активен образователен процес. Мултисензорният подход ангажира в по-голяма степен вниманието и засилва концентрацията, което е предпоставка за по-цялостно възприемане на учебния материал.

Съвременните деца живеят в среда и условия на информационна обвързаност. Чрез използването на информационните и комуникационни технологии (ИКТ) са разработени специализирани браузъри за достъп до Интернет ресурси. За незрящи лица, например, е разработен такъв браузер е *WebbIE*. Софтуерът е разработен на 15 езика и се предлага безплатно в Мрежата. Браузърът обработва интернет страниците като премахва изображенията и форматиранията на текста, а резултатът се интерпретира с екранен четец като *JAWS*, *WindowEyes*, *Thunder*, *NVDA*, *Narrator*, *SpeechLab 2.0*.

В последните години навлиза използването на *Kinect* в класната стая. *Kinect* е продукт на *Microsoft* и в основата му лежи концепцията за естествен потребителски интерфейс или физически интерфейс – система за взаимодействие между човек и компютър като потребителят извършва интуитивни действия, свързани с естественото му поведение, и чрез тях контролира компютъра.

„Децата със специфични обучителни трудности са много и мястото им е в общообразователното училище. Децата с този модел не се отличават интелектуално от останалите и не трябва да бъдат третирани като непълноценни, увредени или болни. Българското образование трябва да разработи и прилага модели за работа с тези деца.“ Този текст посреща посетителите на първата страница на българския сайт sopbg.org. Това е информационен портал за деца със специфични обучителни трудности, чиято цел е да подпомага обучението им под формата на он-лайн обучителни игри. (Ivanova et al., 2012)

4. Резлизиране на правото на висше образование чрез дистанционно обучение

Законът за висше образование регламентира държавни изисквания за организиране на дистанционна форма на обучение във висшите училища, като предвижда съответна наредба. В наредбата се дефинира дистанционната форма на обучение като организиране на учебния процес, при който студентът и преподавателят са разделени по местоположение, но не непременно и по време, като създадената дистанция се компенсира с технологични средства чрез използване на аудио, видео, компютърни и комуникационни технологии и средства за обучение.

В българските университети от повече от десетилетие съществуват добри практики в създаването на дигитални ресурси за обучение. От виртуален факултет през виртуален университет до виртуални тематични мрежи обобщават натрупания опит в процеса на комуникацията между студенти и преподаватели. Един начин за ангажиране на вниманието на студентите към формалното обучение е да се интегрират в учебния процес онези средства, които те използват ежедневно в личното си виртуално пространство. Провеждане на интерактивни аудиторни упражнения, разработка и защита на индивидуални и групови проекти с използване на концепциите на електронното обучение от второ поколение (e-learning 2.0), приложение на Web 2.0 във всичките му форми при контактите между студенти и преподаватели, както и достъп до виртуални лаборатории за симулации, при измервания и проектиране се явяват успешни стратегии (Stoikova et al., 2012)

Заклучение

Реализирането на правото на образование чрез прилагане на дигитални информационни технологии и тяхното адекватно полагане в българското законодателство предстои да допринесе за оптимално благоприятни резултати за нашето общество. В този смисъл метафоричното твърдение от известната реч на Нобеловия лауреат за мир за 1993 г. Нелсън Мандела - „Образованието е най-мощното оръжие, което можете да използвате, за да промените света” – има своето непреходно значение (Mandela, 2012).

References

1. Dachev, L. (2001) *Uchenie za darzhavata*. Sofia: Svida, p.113
2. Ivanova A., Ivanova G., Deneva K. (2015) Rolyata na informatsionnite tehnologii v integriraneto na detsata sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti i spetsifichni obuchitelni tudnosti. V *Sotsialnite prava na balgarskite grazhdani – problemi i perspektivi* Ruse: Ruse University press. pp. 73-109.
3. Mandela, N. (1990) *Education is the most powerful weapon which you can use to change the world*. Speech, Madison Park High School, Boston. Oxford Essential Quotations [Online] Available from: <https://www.oxfordreference.com/> [Accessed 16/04/2020].
4. Mihaiylova, M. (2002) *Teoriya na pravoto*. Sofia: Feneya., pp. 47, 48.
5. Milkova, D. (2009) *Obshta teoriya na pravoto*. Sofia:Albatros, pp. 43-46.
6. Spasov, B. (2005) *Sastavyane na pravni normativni aktove*. Sofia:Yurispres.
7. Stoykova, V. Ivanova, A., Smrikarov, A. (2012) Dobri praktiki pri e-obuchenie na studentite ot digitalното pokolenie V: *Nauchni trudove na Rusenski universitet*. Ruse: Ruse University press. volume 51, issue 3.2 pp.149-154.
8. Tanchev, E. (1998) Konstitutsionen status na grazhdanite. V: *Osnovni prava na choveka i grazhdanina*. Sofia: Sofia University press. pp. 35-36.
9. Zheleva M. (2012) Izvanrednoto polozhenie. Politicheski i pravni aspekti. V: *Nauchni trudove na Rusenski universitet*. Ruse: Ruse University press. volume 51, issue 7 pp.144-148.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА – БЛАГОДАТ ИЛИ ПРОКЛЯТИЕ ЗА СТАТИСТИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

DIGITIZATION – BLESSING OR CURSE FOR THE STATISTICAL EDUCATION

Доц. д-р Маргарита Ламбова

Икономически университет – Варна

lambowa@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Margarita Lambova, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

lambowa@ue-varna.bg

Abstract

There are presented thoughts and ideas about the dangers in respect to introducing consumer statistical software in teaching. The emphasis is on particular worrisome issues related to the algorithmic type of teaching, which is also disconnected from the theoretical and logical grounds, statistical methods through statistical software by specialists in the field of non-methodological sciences where statistical methodology is applied. A conclusion is made that when in teaching the focus is on statistical software as the main tool of “recipe”-like learning of how to apply the methods rather than their essence and logics, to a greater degree digitalization turns out a curse than a blessing for the education in statistics.

Key words: *Statistical education, Statistical software, Statistical methodology, Logic and Statistics.*

JEL Code: C10, A20

Въведение

В съвременния дигитализиран свят статистическата наука и практика вече са немислими без специализирания софтуер, който предоставя възможност за събиране, обработка и анализ на огромни количества информация за кратко време, за разработване и приложение на методи, основаващи се на симулации и генерирани данни, за перфектна визуализация на процесите и резултатите и т.н.

Възможностите, които се откриват пред статистическата наука благодарение на статистическия софтуер, са безгранични и не би било пресилено твърдението, че последният е благодат за развитието ѝ. Дали обаче същото важи и за статистическото образование?

Целта на доклада е разкриването на опасности, свързани с навлизането на потребителския статистически софтуер в обучението.

Изложението не претендира за изчерпателност по отношение на разглеждания проблем, акцентира се върху отделни тревожни моменти, свързани с преподаването на статистически методи с помощта на статистически софтуер от специалисти в областта на предметните науки, в които статистическата методология намира приложение.

Изложение

При правилен логически подход, когато софтуерът съпътства изучаването на статистическата методология като помощно средство, а не като инструмент за алгоритмично усвояване на механичното приложение на отделни статистически методи, не би следвало да възникват проблеми. За целта обаче е необходимо да се положат усилия за справянето със сериозна теория, която масово се пренебрегва под удобния предтекст, че по-важни са практическите, а не теоретичните знания, като под практически знания обикновено се разбира единствено умението да се работи с потребителски статистически софтуер.

По този начин статистическата методология се принизява до конгломерат от механично приложими количествени методи, лишен от своя логика и философия, ампутиран от качествения анализ, който е необходима предпоставка за правилния избор на методи и обуславя надеждността на получените резултати.

При преподаването се акцентира върху статистическия софтуер, който едва ли не може да свърши почти цялата работа, без за това да са необходими задълбочени теоретични познания за статистическите методи. Стига се дори до абсурдни ситуации, учебни планове да включват дисциплини като „Статистически софтуер” и „Data mining”, но в тях да не се предвижда изучаването на теория на статистиката, докторанти и преподаватели да претендират за курсове за изучаване на проверка на хипотези чрез SPSS, без да имат теоретичната основа, свързана със статистическите заключения и т.н. Целта е придобиването на „практически” умения за осъществяване на алгоритмичен „статистически” анализ на базата на количествена информация с неизяснено естество, който да придаде наукообразна форма на изследванията.

Напълно споделям мнението на Rürger (2012), според който „Наивистичното „необвързано с теорията” приложение на статистически

методи, подход, изкушаващ чрез достъпността на статистически програмни пакети и съответно е широко разпространен, води до напълно необозрими последствия с възможни сериозни грешки в емпиричната изследователска практика.”

Разсъжденията тук са свързани с няколко основни опасности, които крие преподаването на статистически методи чрез статистически софтуер, абстрахирайки се от теоретичните основи на статистическата методология:

1. Липса на стимул за запознаване със същността и логиката на статистическите методи;
2. Неправилен избор на методи и измерители;
3. „Рецептурно” изучаване и приложение на статистически методи;
4. Погрешна интерпретация на резултати;
5. Целенасочено търсене на данни и методи, които да осигурят определен желан резултат;

Когато статистическите методи се изучават „на парче” чрез потребителски статистически софтуер, на пръв поглед изглежда излишно придобиването на теоретични знания относно същността и логиката им. След като за всяка болка може да се намери „универсално” хапче и просто трябва да го глътнем, за да се излекуваме, защо ни е необходимо да знаем какви са неговите съставки и техните съотношения? Имаме информация и определена цел, намираме „подходящ” метод в софтуера, въвеждаме информацията и получаваме желан резултат, за какво ни е да полагаме „излишни” усилия да четем сложни учебници по статистика? Но както не съществуват универсално приложими медикаменти, които могат да бъдат назначени без поставена диагноза и без странични действия, така и няма универсални статистически методи, които осигуряват надеждни резултати без предварителен качествен анализ на ситуацията, без съобразяването с предпоставките и ограниченията за приложението им, без знания относно логическия им смисъл, последствията при неправилното им приложение и алтернативите, които се предоставят от статистическата методология.

Преподаването на статистически методи чрез статистически софтуер сугестира практическа насоченост на обучението, но когато то не включва логическите основи на статистическата методология, може да бъде сравнено със строеж на сграда без фундамент и без проект.

Грешките при избора на методи и измерители се обуславят основно от неспазването на изискванията, свързани с измерването и статистическите измерителни скали, като една от главните причини е незнанието, предизвикано от алгоритмичното усвояване на статистически методи. Когато вместо на статистическата теория при обучението се акцентира върху статистическия софтуер, обикновено извън ползрението остава проблемът с нивото на скалиране на променливите и възможностите за измерване на различието между техните значения.

Изборът на статистически инструментариум, подходящ за приложение в дадено емпирично изследване, би следвало да е обусловен от нивото на скалиране на включените в анализа променливи. Дали ще бъде целесъобразно използването на даден измерител на централната тенденция, дали ще е логически обосновано изчисляването на показатели на разсейването, дали би следвало да бъдат предпочетени параметрични или непараметрични статистически методи, зависи от нивото на информация, до което може да се достигне при измерването на свойствата на единиците.

Параметрични статистически методи по правило би следвало да се използват само при количествени признаци, т.е. при метрична скала, защото единствено тя позволява информацията относно параметрите на разпределението – средна аритметична величина и дисперсия. Според Schnell, Hill и Esser (2013) приложението на даден статистически метод е допустимо само тогава, когато достоверността (истинността) на резултатите от приложението му не се променя при всички позволени за съответната скала трансформации на значенията на признака.

Основната грешка, която се допуска, е при работа с качествени свойства с естествена градация на значенията, които се измерват с помощта на псевдоколичествени индикатори, да се избират параметрични статистически методи, въпреки че е налице ординално ниво на скалиране.

Псевдоколичествени индикатори са измерителни инструменти, при конструирането на които участват променливи, чиито естествено степенувани значения могат да бъдат установени само на базата на субективна преценка. Като примери за подобни индикатори могат да бъдат посочени оценките по точкова или бална система, качеството на продуктите, зададено чрез рангове, степента на агресия, зададена чрез рангове, но също така мултидименсионални индикатори като светов-

ния индекс за свобода на пресата (World Press Freedom Index), индексът за възприятие на корупцията (Corruption Perceptions Index), индексът на човешкото развитие (Human Development Index), индексът за бизнес средата (Ease of Doing Business Index), индекс на демокрацията (Democracy Index) и др., където субективизъм е налице не само при установяване на значенията на някои от участващите променливи, но и при определяне на тежестта на отделните променливи.

Според статистическата методология е логически несъстоятелно преминаването от по-слаба към по-силна скала, но в подкрепената от статистическия софтуер практика (особено в областта на психологията, социологията и маркетинга) при работа с подобни индикатори „на доверие” се предполага интервално ниво на скалиране и по този начин се заобикалят изискванията за приложение на параметрични статистически методи.

По правило винаги, когато от определени данни се изчислява средна аритметична величина, по подразбиране се приема, че е налице метрично ниво на скалиране, тъй като само при метричните скали са допустими и логически състоятелни необходимите математически операции. Конструирани са различни методи за тестване на надеждността на измерителни инструменти, по своята същност псевдоколичествени индикатори, които имат за цел доказването на наличието на предпоставките за приложение на параметрични статистически методи, но те не се приемат безрезервно от научната общност. Според Diekmann (2017) дори евентуално потвърждение на предположение за нормално разпределение на резултатите от измерването не предоставя информация относно нивото на скалиране, въпреки че в практиката често се използва точно този аргумент за приравняването на конкретен измерителен инструмент (скала) към интервално ниво на скалиране.

Когато статистическите методи се изучават чрез потребителски статистически софтуер, опасността от възприемането на статистиката като „готварска” книга, която съдържа готови „рецепти” за количествен анализ, подходящи за всяка практическа ситуация, е огромна. Дали е достатъчно добросъвестно да бъде изпълнена „рецептата”, за да може да се разчита на надеждни и логически състоятелни резултати?

Спазването на „рецептата” без осмисляне на същността на участващите величини и на логиката на възприетия подход не може да гарантира състоятелност на анализа поради редица причини:

- Входящата информация може да не е подходяща за приложение на дадения метод, например вместо данни за случайна извадка се използват такива за произволна или преднамерена извадка, която не изпълнява изискванията за провеждане на случаен експеримент, като тази недопустима замяна е гаранция за абсолютна ненадеждност на резултатите;

- В „рецептите” понякога са включени нелогични „съставки”, които без знания за същността на метода и участващите величини не могат да бъдат разпознати като такива – например масово се „обосновават” извадки с помощта на обем, изчислен по определена формула, като терминът и вложеното в него съдържание са некоректни (Lambova, 2017);

- При работа с извадки съществува опасност анализът да бъде осъществен с помощта на неподходящо теоретично разпределение, след като липсват знания за разпределението на статистическите оценки като случайни величини. Например масово се прилага стандартното нормално разпределение, без да се проверява, дали то може да апроксимира съответното извадково разпределение на статистическата оценка или на статистическия критерий;

- Неправилно се формулират хипотези и/или се избират статистически критерии, които не съответстват на конкретната ситуация и т.н.

Проблеми и опасности възникват и при интерпретацията на получените на базата на „рецептурно” приложение на методите резултати. Например при чисто алгоритмично преподаване и осъществяване на статистически тестове чрез статистически софтуер не се обръща достатъчно внимание на логиката на интерпретацията, като това води до грешки и заблуди при тълкуването на получените резултати. „Една готварска рецепта за тестване на хипотези в края на краищата не би следвало да поощрява разсъждения относно цената.” (Gigerenzer, Krauss, 2000). При непознаване на логическата същност на величините, използвани като критерии за вземане на решение, вездесъщата „статистическа значимост” много често се обвързва със сигурността, с която се приема алтернативната хипотеза и по този начин чрез нея се симулира необосновано голяма тежест на получените резултати.

В осъществено емпирично изследване с цел установяване на възприятието за статистическа значимост като респонденти са участвали 44 студенти по психология и 69 преподаватели от берлински универси-

тети, които е трябвало да отговорят на следния въпрос (Krauss, Wassner, 2001):

Представете си, че с помощта на t - тест проверявате, дали откритото различие между две извадки е статистически значимо. Оказва се, че при равнище на значимост, възлизащо на 1%, разликата е статистически значима. Кое от следните твърдения следва да бъде изведено на базата на тази фактология? (възможно е да бъдат верни повече от едно твърдения или нито едно от тях)

1. Еднозначно е доказано, че нулевата хипотеза е невярна.
2. Открита е вероятността за валидност на нулевата хипотеза.
3. Еднозначно е доказано, че алтернативната хипотеза е вярна.
4. Може да бъде изведена вероятността, с която е вярна алтернативната хипотеза.
5. Ако бъде направено заключение за отхвърляне на нулевата хипотеза, тогава е известна вероятността, това заключение да бъде неправилно.

6. Ако експериментът бъде повторен много пъти, то в 99% от случаите би се стигнало до статистически значим резултат.

Всяко от тези твърдения е само илюзия, въпреки това 100% от студентите и 86% от преподавателите са предположили, че едно или няколко са верни. Твърденията са грешни, тъй като понятието „статистическа значимост“ имплицира винаги „свят“, в който нулевата хипотеза е вярна (Krauss, Wassner, 2001). Следователно вероятността на конкретните резултати би трябвало да се разглежда въз основа на предположението за валидна нулева хипотеза.

Погрешно тълкуване се допуска и в случаите, когато тестът доведе до приемане на нулевата хипотеза. Въз основа на осъществен анализ на 791 статии, публикувани в пет научни списания, е установено, че 51% от тях включват неправилна интерпретация на статистически незначим резултат, като се твърди, че проверяваният ефект не е налице (Amrhein, Greenland, McShane, 2019).

За да бъдат интерпретирани правилно резултатите, са необходими задълбочени познания за логическия подход, използван при дадения статистически метод, за евентуалните вътрешни противоречия, каквито например при проверката на хипотези са налице заради сливането на две концепции, изградени върху различна логика (на Нейман-Пирсън и на Фишер). Обикновено такива познания липсват, когато статистичес-

ките методи се изучават чрез потребителски софтуер и вероятността за погрешна интерпретация е много голяма.

Използването на потребителски статистически софтуер като инструмент за алгоритмично преподаване и приложение на статистически методи крие още една сериозна опасност, която за разлика от досега споменатите, генерирани основно от незнанието и наивистичния подход, е свързана със съзнателна манипулация и целенасочено заобикаляне на изискванията на статистическата методология, с цел получаване на „удобни“ резултати. Докато статистиците имат респект пред логиката и философията на своята наука и е въпрос на професионална етика да се съобразяват с предпоставките и ограниченията за приложение на отделните методи, като са наясно с последствията, до които може да доведе неспазването им, много ползватели, специалисти в областта на предметните науки, обслужвани от статистиката, се отнасят изключително „либерално“ към рестрикциите, зададени от статистическата методология, като за тях целта оправдава средствата. В „рецептурника“ съвсем целенасочено се търсят методи, които са в състояние да осигурят желания резултат, манипулира се или се отсява входяща информация, осъществява се т.нар. „p-Hacking“ (Nuzzo, 2014), т.е. тръгва се на лов за конкретни величини, които да бъдат облечени в наукообразна форма от приложения по „рецепта“ статистически метод.

Заклучение

В съответствие с поставената цел са разкрити някои опасности, свързани с навлизането на потребителския статистически софтуер в обучението, позволяващ алгоритмично преподаване на статистически методи от специалисти в областта на предметните науки, в които статистическата методология намира приложение.

Направените разсъждения аргументират твърдението, че когато потребителският статистически софтуер не съпътства изучаването на статистическата методология като помощно средство, а се използва като основен инструмент за „рецептурно“ усвояване на приложението на отделни статистически методи, откъснати от техните теоретични основи, дигитализацията се оказва в по-голяма степен проклятие отколкото благодат за статистическото образование, като подпомага практика, обозначена с наложилото се в разговорния език понятие „стъкмистика“.

References

1. Amrhein, V., Greenland, S., McShane, B. (2019) Schickt die statistische Signifikanz in den Ruhestand, *Spektrum - die Woche*, 52, pp. 42-50.
2. Diekmann, A. (2017) *Empirische Sozialforschung*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag.
3. Gigerenzer, G., Krauss, S. (2000) Statistisches Denken oder statistische Rituale? Was sollte man unterrichten, Anregungen zum Stochastikunterricht. In: Borovcnik, Manfred and Engel, J. and Wickmann, D., (eds.) *Anregungen zum Stochastikunterricht : die NCTM-Standards 2000 ; klassische und Bayessche Sichtweise im Vergleich*. Franzbecker, Hildesheim, pp. 53-62.
4. Krauss, S., Wassner, C. (2001) Wie man das Testen von Hypothesen einführen sollte. *Stochastik in der Schule* 21 (1), pp. 29-34.
5. Lambova, M. (2017) Za „representativnite“ izvadki i tyahnata „obosnovka“, *Economic Studies*, Vol. 26, Issue 2, pp.172-197.
6. Nuzzo, R. (2014) Der Fluch des p-Werts. *Spektrum der Wissenschaft*, 9/2014, pp. 52-56.
7. Rürger, B. (2012) *Test- und Schätztheorie, Band I: Grundlagen*. München, Wien, Oldenbourg Verlag.
8. Schnell,R., P.B.Hill, E.Esser (2013) *Methoden der empirischen Sozialforschung*. München, Oldenbourg Verlag.

VIRTUAL TECHNOLOGY BASED LEARNING

Assoc. Prof. Marija Dragicevic Curkovic, PhD
University of Dubrovnik Economics – Dubrovnik, Croatia
marija.dragicevic@unidu.hr

Abstract

The goal of the paper is to present the results of the primary research which has been carried out at University of Dubrovnik, Department of Economics and Business and refers to the students' perceptions towards virtual technology (VR) application in the learning process. The experiences vary based on the customer's active or passive participation and on absorption or immersion in the experience. According to the results of the primary research which has been carried out in 2020., using the method of personal interview and including the sample of 150 students it is visible that students have positive attitudes towards virtual (VR) and augmented (AR) reality and their implementation in education.

Key words: *Virtual technology, learning, students, Dubrovnik.*

JEL Code:A00 - see <https://www.aeaweb.org/jel/guide/jel.php> (style: !abstract)

Introduction

The goal of the paper is to present the results of the primary research which has been carried out at University of Dubrovnik, Department of Economics and Business, refers to the students' attitudes towards virtual technology (VR) application in learning process. The primary research has been carried out in 2020, including the sample of 150 students. For the purpose of this paper the main hypotheses has been stated:

H1. Virtual technology should be more implemented in the leaning processes at University of Dubrovnik and the usement should be adapted according to the students' preferences.

For analyzing data the descriptive statistics has been used. For exploring the students' attitudes the Pine & Gilmore Model has been used. According to the Pine and Gilmore (1999) there are four realms or dimensions of experience differentiated by level and form of learner involvement (Gupta, Singh, 2020, p 205). These domains are placed on a matrix divided by an active-passive involvement axis and absorption-immersion dimensions axis that together produce quadrants. The four domains are: Entertainment, Educational, Esthetic, Escapist. Entertainment

component refers to occupying a person's attention agreeably. The Educational component refers to the consumer's active participation through interactive engagement of one's mind or body. The consumer absorbs and by doing so increases skills and knowledge. Esthetic component refers to the consumer's passive appreciation and does not alter the nature of the environment. Escapist element refers to the consumer active participation. He is immersed in an actual or virtual environment. The consumer is an active actor or participant in events or activities (Pine, Gilmore, 1999).

2. Virtual technology (VR) application

Augmented reality (AR) can be considered as an extension of VR, which mixes a vision from the real world with virtual elements to create a real-time mixed reality. However, there is no sharp line delineating a frontier between AR and VR (Gutierrez et al., 2017, p.473). Different categories of immersive reality (AR, VR, MR) involving different types of equipment have potential to establish a contextual relationship between users, reality, and virtuality and enable collaboration and engagement in virtual environments. In recent years, Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR), have become popular immersive reality technologies for knowledge dissemination. The different situations are defined by factors that refer to the technology's or the interaction method's potential and/or demonstrated capability to: (1) establish a contextual relationship between users, virtual content, and learning context, (2) allow collaboration between users, and (3) enable engagement with the context in the virtual environments and the virtual environment itself.

The common types of interaction methods are: tangible, collaborative, device-based, sensor-based, multimodal, and hybrid interaction methods. Tangible interfaces allow direct manipulation and interaction with virtual information through physical objects. Collaborative interfaces often use a combination of complementary interaction methods, sensors, and devices to enable a co-located and/or remote collaboration among users. Device-based interfaces use GUIs and conventional devices, such as mouse, gamepad, joystick, and wand to enable interaction and manipulation of virtual content. Sensor-based interaction interfaces use sensing devices to perceive users' interaction inputs. The common types of sensors include motion trackers, gaze trackers, and speech recognisers. Multimodal interfaces are a fusion of two and more sensors, devices, and interaction

techniques that sense and understand humans' natural interaction modalities. This interface group allows gestural, gaze-based, and speech-based interaction with virtual content. Multimodal interfaces are closely related to sensor-based interfaces. However, the former combines multiple modes of interaction. Hybrid interfaces integrate a range of complementary interaction interfaces to devise a method that combines different characteristics from the above categories. For instance, a combination of collaborative, and multimodal interfaces (Bekele, Champion, 2019. p. 4).

So, one of the challenges faced by VR/AR companies was creating less complex and more affordable hardware, which is a key factor to popularize virtual technologies. Latest hardware developed by these companies is classified into three categories: smartphones mounted on headsets, dedicated head mounted displays and augmented reality glasses. Mobile devices like smartphones have actually processors powerful enough, to make them suitable for VR/AR visualization (Martinez-Gutierrez et al.2017, p 476). Presentation devices are the core of immersive reality. They are divided into visual, auditory and tactile presentations devices. There are five types of visual display technologies: Head-Mounted Display (HMD), Spatial Augmented Reality(SAR), Hand Held Devices (HHD), desktop screen and projection and Cave automatic Virtual Environment (CAVE).

HMDs are highly immersive and commonly utilized across all immersive reality categories. Usually, HMDs made for AR and/or MxR are either video or optical see-through, whereas HMDs built for VR and/or AV experiences are blocked headsets since users' direct view to the physical environment is blocked. Spatial Augmented Reality (SAR) projects virtual information directly on the real environment through video-projectors. Two or more projectors are used for 3D effects. HHDs are portable displays such as smartphones and tablets. This group of displays have become a popular platform for mobile AR. These devices can also support VR if they are combined with additional VR kits such as Google Cardboard and RoboVR. Desktop screens and table-top projectors are common display systems for non-immersive VR and AR applications with a limited interactivity. These displays can provide 3D experiences with the addition of stereo glasses. The CAVE is a projection-based display technology that allows multiple co-located users to share fully immersive VR experiences. (Bekele, Champion, 2019, p.3)

There are studies in academic literature refer to the benefits of virtual

technology on learning performances. Virtual Reality is motivating for students and they have positive attitudes towards using VR in learning process (Mikropoulos et al., 1998). For instance the students in building construction programs learn to analyse the design for building projects and plan their construction by reviewing 2D project drawings and it improves the their learning process (Messner, et al., <http://www.researchgate.net>). According to the SWOT analysis of VR/AR technologies in education given by Azhar, Kim & Salman (2018) it is visible that the main strengths are: accurate depiction of real scenarios, interactive, improve knowledge retention, improve students interest, reduce dependence on fields visits, matches life style of generation Z. The main weakness refer to next elements: immature technology, substantial time commitment in the development stage, not suitable for all instructors, motion sickness, high costs. Opportunities provided by virtual technology implementation are: effective platform for the 21 st century education, suitable in both education and training, technology is becoming cheaper and affordable, encourage active learning. According to the Azhar, Kim & Salman (2018) there are also next threats: less sustainable, not suitable in a traditional classroom, multiple support platforms „confuses“ users.

3. The results of the research

The primary research has been carried out in 2020., at University of Dubrovnik, Department of Economics and Business, including the sample of 150 Croatian undergraduate and graduate students and student in Erasmus+ mobility program. For exploring students' attitudes towards Virtual technology the method of personal interview has been used.

The table 1. refers to the students' attitudes towards different types of technologies and their importance in education. According to the results of the research given in table 1. it is visible that students show the higher level of interest for education including virtual technology implementation.

The importance of each type of the virtual technology in education

Type of technology \ Importance	Very important	Important	Neither important nor unimportant	It is not important
2D	25%	60%	10%	5%
3D	12%	68%	20%	-
4D	20%	65%	15%	5%
5D	55%	25%	15%	5%

Source: Author.

According to the result of the research carried out at University of Dubrovnik, Croatia, including the the sample of 150 students it is visible that the largest number of respondents, that is 60% of them consider that 2D technology is important and 25% think it is very important in education. The share of 10% consider that VR technologies are neither important, nor unimportant and for 5% of them think it is not important. From the data given via table 1. it is visible that 68% of students think that 3D technologies are important and 12% that it is very important, 20% consider it neither important, nor unimportant. The share of 65% think that 4D technology is important, 20% find out that it is important, 15% think it has middle level of importance and for 5% of them it is not important . The situation is just a little bit different with 5D technologies where 55% of students think that it is very important, 25% it is important, 15% consider it neither important, nor unimportant and 5% think it is not important.

According to the result of the research carried out at University of Dubrovnik, Croatia, including the the sample of 150 students it is visible that the largest number of respondents, that is 70% of them consider that virtual technology has high level of importance in educational organizations in the area of entertainment, while 30% think it is neither important, nor unimportant. The situation is the same with VR influence at the element of education, but just a little bit different in case of the esthetics. The most of students, 53% of them consider that the virtual technology is neither important, nor unimportant for educational organizations in the area of esthetics, 35% of them think that it is important and 12% consider that it is not important at all. The results of the research refers to the area of escapism shows that 42 % of students consider that it has high level of

importance for educational organizations, and 58% find out it has middle level of importance.

Table 2

Importance of VR technologies based on Pine & Gilmore model elements

Importance	High	Middle	Small	Not at all
Elements				
Entertainment	70%	30%	-	-
Education	70%	30%	-	-
Esthetics	35%	53%	-	12%
Escapism	42%	58	-	-

Source: Author.

The students have stated the main advantages and disadvantages of VR technology implementation in education. According to the students' opinions the main advantages of VR technology implementation are that education is very interesting, there is a possibility to „get through something“ , the interaction with the other persons of virtual team, it encourages the young people to educate themselves without attending the physical space in the classroom. On the another site there are some disadvantages and the main of them according to the students' opinion are costs, the lack of knowledge and skills through such approach can be realized, universities' adaptation to VR or AR reality.

Conclusion

The students find out that implementation of these technologies is especially important the area of entertainment and education, but it is has significant role and in the area of esthetics and escapism. The educators have ability to tune/adjust the active /passive participation (by gamification of AR learning environment) and also the degree to which the learning environment is immersive. According to the result of the research carried out at University of Dubrovnik, Croatia, including the the sample of 150 students it is visible that the students consider that 2D technology is important in education, but they find out the most important 3D technology. The students also stated the advantages and disadvantages of digitalization and VR/AR technology usement in the learning process, but they have positive attitudes towards digitalization. The main challenge for educators is to adapt the virtual learning methods according to the students' preferences.

References

1. Azhar, S., Kim, J., and Salman, A. (2018). Implementing virtual reality and mixed reality technologies in construction education: students' perceptions and lessons learned, *Proceedings of ICERI2018 Conference*, Seville, Spain.pp. 3720-3730.
2. Bekele, K. And Champion, E. A. (2019) Comparison of Immersive Realities and Interaction Methods: Cultural Learning in Virtual Heritage, *Front. Robot.*
3. Gupta, N. and Singh, N.P. (2020)*When artificial intelligence meets augmented reality* pp. 195-209. In Management and Business Education in Time of Artificial Intelligence, The need to Rethink, Retrain and Redesign, Information Age Publishing, 2020. Ed. Stachowicz-Stanush Agata, AmannWofgang
4. Martinez-Gutierrez, J., Efen Mora, C., Anorbe-Diaz, B. and Gonzales-Marrero, A. (2017) Virtual Technologies Trends in Education, Eurasia. *Journal of Mathematicsscience and technology Education*. 13 (2). pp. 469-486.
5. Messner, J., Yerrapathruni, A., Baratta, A. and Whisker, V. *Using virtual reality /space visualization in design education:VR-desktop Initiative*, <http://www.resesarchgate.net>. [Accessed 25 February 2020]
6. Pine B. J and Gilmore, J. H. (1999) *Experience economy: Work is theater and every business a stage*. Harvard Business School: Boston<http://www.srdc.msstate.edu>. [Accessed 25 February 2020]

CHALLENGES REGARDING IN TEACHING INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS

*Assoc. Prof. Nadya Velinova-Sokolova, PhD
Sofia University "St.Kliment Ohridski", Bulgaria
nadya.sokolova2009@gmail.com*

Abstract

The increasing pace of global conformance towards the adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) highlights the need for accounting students as well as accounting practitioners to be conversant with IFRS. The objective of the Conceptual Framework of IFRS is to facilitate the consistent and logical formulation of IFRSs, adopting a Framework-based approach to teaching IFRSs provides students with a cohesive understanding of IFRSs by relating the requirements in IFRSs to the objective of IFRS financial information and the concepts that underlie IFRSs and inform its development. This paper presents challenges regarding in teaching IFRS. We suggest a three-step approach to teaching IFRS judgements (concepts, to principles/rules, to the judgements required in the application of those rules), and provide accounting educators with guidance and resources.

Key words: *IFRS, teaching, challenges, innovative technics*

JEL Code: *M41*

“Education is the manifestation of perfection already in man”
(Swami Vivekananda)

Introduction

Since the extension of the globalization process, the interest shown for the harmonization of the financial reporting process by introducing a unitary set of international financial reporting standards at global level has also increased. For the emerging countries which are in the process of transition from the financial reporting local regulations to the IFRS it is essential to identify and analyse the potential benefits and obstacles which should be expected, in order to reduce, as much as possible, the necessary efforts to avoid the obstacles and to obtain the highest impact from the positive aspects.

The use of different accounting frameworks in different countries which require different treatments and disclosures for same transactions

shall create confusion amongst users of financial statements. So this calls for the need to adopt unified standards such as IFRS that can help economy, industry and accounting professionals. Adoption of IFRS will encourage in transparent and reliable preparation and presentation of financial statements. These standards would enable comparability of financial information which will boost investor confidence. It will provide easy access to global capital markets and at low cost. These will provide impetus to cross border mergers and acquisitions, affiliate partnerships and ventures with foreign establishments.

The board of directors is supposed to be accountable to shareholders in any company for effective monitoring; hence there must be an independent relationship between the board and management. This has resulted to various rules, principles and regulations which have been issued in various countries in the area of audit, accounting, and internal control and audit committees to checkmate the operations of corporate body and corporate fraud (different sectors).

The objectives and importance of introducing IFRS according to Fowokan (2011) are:

- To work actively with the national setter to bring about convergence of national accounting standards.
- IFRSs are designed for adoption by profit oriented entities.
- IFRSs require that financial statements (FS) give a true and fair view of the financial health of entities.
- To develop a single set of high quality understandable and enforceable global accounting standard that requires transparent and comparable information in financial statements.
- To help participants in various capital markets (investors, stock brokers, etc) across the globe to understand financial statements.

The accountants, auditors, etc, whether in companies or institutions are expected to abide by these rules and regulations but most of them are deviants to these rules. Hence, some of these accountants and the managements (managers) are deviants in reporting the financial statements based on true and fair views. It is glaring that to operate in the modern day world economy and to realize the full gains of international listing; no individual country can act in isolation in its financial reporting standards.

1. Teaching IFRS in University

The educational system development must be based on the modern advanced concepts, implementation of the new pedagogical technologies, scientific and methodical achievements inside the teaching and educational process, creation of the new system of educational information support. The qualitative result of this process can be achieved through the usage of actual methods, tools and techniques of the scientific knowledge array acquirement. In such context, the innovative methods provide the educational unconventional character, as they lead to the efficiency improvements of the educational process.

As good teacher knows, all students do not learn in the same way. In addition, it is common for a class of students to be at a variety of levels in any particular subject. Teachers need to use different teaching methods in order to reach all students effectively. A variety of teaching strategies, a knowledge of student levels, any and an implementation of which strategies are best for particular students can help teachers to know which teaching methods will be most effective for their class.

The first step to choosing a teaching method is to assess the students. This assessment can be formal or informal. Formal assessments include standardized tests, tests from the textbook or curriculum being used, or teacher-created tests. These assessments can give you an idea of the previous instruction that the students have received as well as their academic level. The students in your class may have undergone various teaching methods and quality of instruction in previous years (Soa NL, Hang TT 2017).

Informal instruction is, as the name suggests, much less formal. Good teachers know their students. If you have been teaching a particular group of students for some time, you probably already know quite a bit about their interests, ability levels, and learning styles. If the group of students is new to you, you can make a point of asking them, individually or in a group, about their interests and academic strengths. Depending on the age of the children, they may also be able to write about this, or answer some form of questionnaire about their hobbies, interests, previous instruction, strengths, and weaknesses. Students generally enjoy talking about themselves and having their teacher get to know them well, as it makes them feel special, as well as directing you in choosing your teaching methods (Lubbe, E., 2016).

Once you have assessed your students, you need to plan for different

teaching methods. Direct instruction is the most common form of instruction. This is the lecturing method of teaching. Many teachers use this teaching method almost exclusively, as it is considered the simplest, and you can cover large amounts of material in a short period of time. However, this is not the most effective teaching method to reach all students, especially younger ones, who often need a more engaging, hands-on strategy in order to learn effectively. In addition, it is hard for teachers to tailor instruction to students at different levels. The process of planning the lectures illustrated in figure 1.

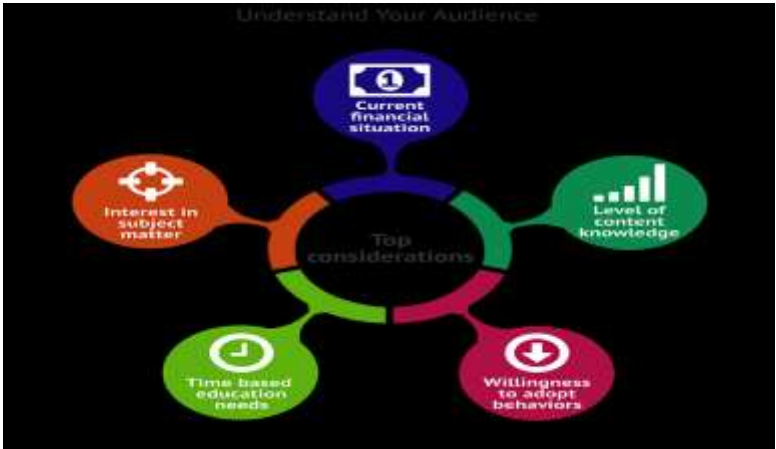

Fig. 1. The planning education process

Source: IASB (2015).

Critics of contemporary accounting education contend that accounting education has been unable to respond to the environmental changes and needs a paradigm-shift. However, disenchantments with contemporary accounting education continue unabated. Some other observations and criticisms about contemporary accounting education appear below:

- 1) Suggested changes in accounting education have had an accretion approach to improvements.
- 2) Accounting education may have “a perilous future”.
- 3) Accounting majors are treated to a litany of rules and even tutoring in how to look up additional and newer rules”. There is a short-term focus in accounting education on entry-level preparation.

4) Accounting education emphasizes production of accounting data, and not strategic and other uses of accounting information.

5) Benefits of higher education have been accepted generally but the cost-benefit differential of college education has been questioned.

2. Methods for effective teaching in the university

One of the most common and important characteristics of IFRS is that IFRS is designed based on accounting principles (Deaconu A, 2011). IFRS focuses on the introduction of principles for practicing accountants. Accordingly, important goals are set to ensure that correct financial statements are prepared, examples are given to guide and explain the objectives. The basic benefits of accounting standards are based on the principle that there are clear and practical guidelines for a variety of cases. However, it must be acknowledged that accounting standards are based on the principle of lack of specific guidelines for each of the economic operations so businesses can have different uses, financial information generated consistent and will make it difficult to compare between businesses. With this feature IFRS significantly affects accounting training. IFRS requires that accountants change their approach to teaching methodology rather than following the current rules. With those changes, the requirements for the accountant also changed, specifically:

- Teaching emphasizes basic concepts rather than rules, giving students the ability to discover and find solutions and keep up with what they have learned.

- Teaching focuses on helping learners to improve their professional judgment (assessment) skills. Through job judgments, learners will be able to learn how to handle uncertain cases, understand why there is more than one answer to a question.

- Focused teaching helps learners develop creativity and protect choice of accounting policy. Achieving this goal requires accountants to have in-depth knowledge and to constantly improve their knowledge through research and student motivation in scientific research.

- In order to provide accounting instruction in accordance with IFRS, accountants need to have access to international accounting standards and high quality documents in general.

In our opinion, the main reason that the use of IFRS in teaching accounting in universities is still only in the experimental, learning and not

completed stage by the trainers, Not aware of the need, necessity and benefit of accounting training under IFRS. Besides, the hesitant psychology of the accounting teachers is very significant. Therefore, the paper poses a number of hypotheses and proofs of these hypotheses, contributing to raising the awareness of young accountants about the meaning, role and benefits of accounting teaching in IFRS.

Focused teaching helps learners develop creativity and protect choice of accounting policy. Achieving this goal requires accountants to have in-depth knowledge and to constantly improve their knowledge through research and student motivation in scientific research. Research and writing will help faculty and students develop creative thinking, reasoning with more selective and scientific alternatives. On the other hand, with the new quantitative research trend, researchers need to have certain knowledge about the related sciences.

The teaching of accounting has been done, mostly, by conventional (traditional) or slightly sophisticated teacher-centered methods rather than modern student-oriented applications and techniques while the transmission of knowledge and information has been realized with the usual form of lectures or discussions. By implementing a student-centered approach in the classroom, the hope is to have a self-confident, critical-thinking student who fully understands the terminology and fundamentals of accounting. The role of accounting educators is to teach their students communication skills, positive work ethic and appropriate professional behavior besides providing them with accounting knowledge and skills (Braun & Rodriguez, 2014).

Inquiry-based learning is a teaching method which is rapidly gaining popularity in many universities. Based on the scientific method, this teaching method can be used for virtually all subjects. Using inquiry-based learning takes a lot of time, energy, and planning, but it is often very effective. Students practice problem solving and critical thinking skills to arrive at a conclusion. This teaching method is extremely student-centered and student-directed, and can be modified for students at any level, reaching them where they are. Teachers will generally need to start by modeling the process to the students.

Cooperative learning is another teaching method that is considered highly effective when done correctly. With cooperative learning, students are put in small groups to work together. They are usually not grouped by ability, but put in a group with children at a variety of levels. The students

are then given tasks to accomplish together. Teachers may need to monitor these groups carefully, to make sure they are staying on task and that all students are participating. This form of instruction also lends itself well to differentiation, because the teacher can assign specific tasks to children at different ability levels (Sokolova, N., 2019).

One more common teaching method is to teach information processing strategies. While it is often advisable to have students really understand the teaching methods and not just memorize facts, there are some cases when facts need to be memorized. Facts and concepts may also need to be grouped or organized in order to facilitate better understanding. Teachers can use various teaching methods to help students with memorization, or they can use graphic organizers, mind maps, story webs, or other ways to represent information visually.

Accounting academics and practitioners are responding to the challenges to accounting education by calls for “comprehensive reforms” that are based on a variety of models of accounting education. Competency-development of tomorrow’s professional accountants represents one of these models. Competency-based student learning and assessment are a practical method for teaching.

The model proposed in this article suggests the employment as appropriate of active learning methods including cases, simulations, field studies, internships, writing assignments, oral presentations, and information technology applications. Selection of specific learning methods and strategies depends mainly on what, why, and who facets of the proposed model. Example: for financial accounting students at intermediate level the competency-area of accounting cycle could be facilitated through interactive analytical problem-solving and simulations and could employ Socrates-style of facilitation, writing assignments, oral presentations, team assignments/projects and cooperative/collaborative learning, financial statement interview, and information technology applications.

The following table 1 includes examples of teaching strategies and classroom techniques that may be used to teach technical content in accounting courses, but that also address one or more of the core competencies or elements of core competencies.

Teaching strategy

Teaching Strategy Example	Brief Description
Enhanced (Modified) Lecture	Traditional lecture modified to include active elements including: pausing for discussion among students, including immediate mastery tests/quizzes over lecture material, using demonstrations, responding to pre-submitted student-generated questions.
Questioning and Discussion	Includes questioning students in a way that helps them evaluate their own thought processes by probing the thinking behind their statements and questions. Also includes asking students different types of questions: knowledge questions, comprehension questions, analysis questions, synthesis questions, evaluation questions.
Writing in Class	Writing for the purpose of learning and thinking. Includes journals, one-minute papers, responses to unstructured problems or cases.
Problem-Based Learning - Cases	Students use knowledge, concepts, and skills relevant to a course to solve realistic business problems.
Problem-Based Learning- Guided Design	A student team attacks a problem by dividing it into a series of prescribed steps (e.g. identify the problem, state the goal, list constraints, etc.) to be resolved in order; after each step, instructor provides written "expert" analysis elaborating on the various alternatives the students had available during the previous step.
Group Learning – Teamwork	Students work together in teams, collaborating to complete a problem or project.
Debates	Students work together in teams, collaborating to complete a problem or project
Technology - Visual and Computer - Based Instruction	Tutorials
Technology- Based Delivery	Courses Delivered partially or wholly online
Fieldwork - Service Learning	Accomplishment of tasks needed by the community combined with intentional learning goals, conscious reflection, and critical analysis
Fieldwork - Accounting Internships	Students get academic credit and real-world experience working in industry, government or public accounting

Source: Author & Chennappa (2012.)

Applying IFRS training in the school environment helps learners develop the ability to innovate and protect their choice of accounting policies, and to increase their ability to judge (evaluate) their career. By focusing on career judgments, learners will be able to learn how to deal with uncertain cases (events); Understand why there is more than one answer to a question. Therefore, IFRS-trained students in the university will have better access to accounting work after graduation.

There are many, many more teaching methods, but these are the most common. If the teacher finds the best teaching method for a particular group of students, the students are likely to learn more quickly and be more engaged. In addition, using a variety of teaching methods will keep children from being bored, and help them encounter the information in new and exciting ways.

Conclusions

In the article has proposed a competency model of accounting education that has three phases of curriculum management based on systems life cycle. The model also suggests a systems approach to implementation of curriculum management for enhancing its success. Further research is needed to extend and support/refute the propositions of this model. For instance, testing of the model using case studies of actual programs implementing this model may provide some empirical evidence relating to the model.

The article has contributed to raising the awareness of young accountants, training managers about the benefits and importance of teaching accounting in accordance with IFRS in the integration trend. However, there are some shortcomings in the methodology. Or recommendations for improvement, primarily aimed at improving the capacity of faculty to conduct accounting teaching under IFRS without taking into account other relevant factors.

For universities specializing in accounting to be able to apply IFRS accounting in a timely and successful manner, attention should be paid to the training and recruitment of trainers. math. The training of accountants should take into account the opportunities for the development of skills in assessing, evaluating and practicing careers, enhancing creativity and general knowledge for trainers, to shorten the distance between training and practice.

References

1. Bitkina I.K., (2013) Efficiency Of Educational Innovative Techniques In Teaching Financial And Economic Disciplines, Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), Modern Research of Social Problems, №8(28), www.sisp.nkras.ru
2. Braun, G. and Rodriguez, R. (2014): "Using Gray"s (1988) Accounting Values to Explain Differing Levels of Implementation of IFRS", International Journal of Accounting and Financial Reporting, Vol. 4, No. 2, pp 104-136
3. Bruner, Robert F., Benton E. Gup, Bennie H. Nunnally, Jr., and Laurence C. Pettit, (1999), "Teaching with Cases to Graduate and Undergraduate Students", Financial Practice and Education, Fall/Winter, 111 -119.
4. Chennappa. D, (2012) Srinivas L,"Modern teaching techniques in Management", Global reseach society Publications, Hyderabad.
5. Deaconu A (2011). Principles and Rules-based Accounting Debate: Implications for an Emergent Country.
 1. The Journal of the Faculty of Economics, 1(1): 602-608.
6. Dewey, John, (1994), "Thinking in Education", in Teaching and the Case Method by Louis B. Barnes, C. Roland Christensen, and Abby J. Hansen, Harvard Business School Press (Boston).
7. Dung TM, Hong NT (2015). Teaching IFRS in Accounting Training. Journal of Economic Development at National Economics University.
8. IASB (2015). A guide to the IFRS Education initiative.Web: <http://www.ifrs.org/Use-around-the-world>.
9. Fowokan, T. (2011). IFRS Adoption in Nigeria: Tax implications. A paper presented at CITN seminar on IFRS Adoption in Nigeria 4-10
10. Gabbin, A.L. (2002). The crisis in accounting education. Journal of Accountancy, 193(4):81
11. Hung NX (2016). The trend of accounting teaching in the context of integration. National Scientific Conference 2016-Hanoi University of Industry.
12. Lainema, (2003) "Enhancing organizational business process perception-experience from constructing and applying a dynamic business simulation game", Turku school of economics, series A., [Online] Available: http://info.tse.fi/julkaisut/vk/Ae5_2003.pdf

13. Lubbe, E., (2016) Innovative teaching in accounting subjects: analysis of the flipped classroom, *International Journal Of Social Sciences And Humanity Studies*, Vol 8, No 2, 2016 ISSN: 1309-8063 (Online)
14. Roach, T. (2014). Student perceptions toward flipped learning: New methods to increase interaction and active learning in economics. *International Review of Economics Education*, 17:74-84.
15. Soa NL, Hang TT (2017). Assessing the capacity of accounting faculty to conduct IFRS training in Vietnamese universities, *Journal of Economic Development at National Economics University*.
16. Sokolova, N., (2019). Innovative techniques in teaching accounting and financial disciplines. Jubilee international scientific conference "Contemporary Management Practices X - Connectivity and regional partnerships"
17. Van Romburgh, H. (2014). Accounting education: Investigating the gap between school, university and practice. Potchefstroom: North-West University. (Dissertation - Masters).
18. Voznyuk M. A., Huzar U. E., Lutsyk M. V., Voznyuk-Bohiv I. M., (2018) The innovative teaching methods of financial specialists in terms of european integration of the educational systems.

НЯКОИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБРАЗОВАНИЕТО И ОБУЧЕНИЕТО ПО СЧЕТОВОДСТВО

SOME DIFFERENCES BETWEEN EDUCATION AND TRAINING IN ACCOUNTANCY

*Доц. д-р Светлозар Стефанов
Икономически университет – Варна
svetstefanov@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Svetlozar Stefanov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
svetstefanov@ue-varna.bg*

Abstract

The subject of consideration of this report is some differences between accounting education and training. It is argued that education and training in accountancy are related to gaining knowledge, acquiring skills and competences conducive to human development. However, they have some things in common and some differences as well. Accounting education includes accounting training as a separate element, but also, the educational process is broader and covers in addition to training the upbringing, the formation of the worldview of an individual and his/her involvement in the traditions of the professional accounting guild.

***Key words:** education, training, accountancy, accounting education.
JEL Code: M410*

Въведение

На съвременния етап все повече се поставя въпросът за глобализацията и интернационализацията на националните икономики. Осъществяването на тези процеси е в пряка зависимост от развитието на образователния сектор като цяло и на висшето образование в частност. Образователните институции и по-конкретно университетите в световен мащаб непрекъснато се променят под влиянието на новите информационни и комуникационни технологии, съществуващите програми за студентска и преподавателска мобилност, откриването на университетски филиали и изследователски центрове в други държави, в отговор на засилената конкуренция на образователния пазар и др.

В настоящия доклад, акцентът се поставя по-конкретно върху счетоводното образование, осъществявано във висшите училища в Репуб-

лика България като цяло и Икономически университет – Варна, в частност. Обект на разглеждане са някои различия между образованието и обучението по счетоводство, предвид нееднократно отправяните критики от страна на бизнеса по отношение на професионалната подготовка на кадрите, притежаващи диплома за завършено висше образование в сферата на счетоводството.

1. Образованието и обучението като две страни на образователния процес

По наше виждане, въпросът за различията между образованието и обучението като цяло и счетоводното образование и обучение в частност винаги ще се отличава с особена актуалност, поради факта, че на съвременния етап, ползвайки информационните и комуникационни технологии, базирани на интернет, всеки човек има достъп до специализирана литература и разнообразни специализирани курсове (в голямата си част безплатни), които дават възможност да се придобият практически умения в различни професионални направления. В този смисъл, в резултат на все по-широкото използване на достъпната информация в интернет пространството, все по-голям брой млади хора намират традиционното висше образование (в т.ч. и счетоводното) като прекалено скучно и свързано с получаване предимно на теоретични знания, с много малка практическа насоченост. Изхождайки от такива позиции, съвсем естествено е да възникне въпросът: Необходимо ли е висше счетоводно образование в съвременните условия? За да се отговори на този въпрос следва да се разгледат различията между образованието и обучението по счетоводство, целите и задачите, които са поставени пред образователните институции, които го предлагат, професионалната ориентация на лицата, които са го завършили, равнището на бизнеса, в който лицата, получили университетска диплома, осъществяват трудовата си дейност след завършване на образованието си и др.

Обикновено, в най-широк смисъл образованието се дефинира като процес на придобиване на знания в образователна институция. В този смисъл се говори за начално, основно, средно, средно-специално и висше образование. В рамките на образователния процес, обучаемите лица получават предимно теоретични знания, свързани с научаване и интерпретиране на факти, концепции, събития и принципи. Всичко то-

ва формира начин на мислене, благодарение на който, хората, получили съответното образование, придобиват критично мислене и възможност впоследствие да решават конкретни практически проблеми в бъдеще. В този смисъл образованието поражда постоянни промени в поведението на хората, води до развитие на личността в различни направления, промяна на миогледа и др. Образованието представлява конституционно човешко право и съществен инструмент за развитие на обществото в бъдеще.

В по-тесен смисъл, образованието се дефинира като резултат, получен след овладяването на знания в конкретна област (например счетоводното образование). Следователно този аспект на образованието се свързва с получаването на професионална подготовка, която позволява на човека да се развива в конкретната професионална област.

За разлика от образованието, обучението се свързва с придобиване и усвояване на знания и най-вече практически умения, както и създаването на навици, необходими за решаването на конкретни практически задачи. Обучението най-често се осъществява, посредством посещаването на специализирани курсове, насочени към придобиване на практически умения. Редица професии, една от които е счетоводната, предопределят необходимостта от провеждане на иманно такива практически обучения. Следователно обучението, за разлика от образованието е насочено към получаване на специализирани умения с цел обучаемото лице да може да се справя с конкретни задачи, които трябва да решава на работното си място, изпълнявайки ежедневните си трудови задължения. Различията между образованието и обучението във всяка една професионална област (в т.ч. и счетоводната) могат да се илюстрират с посещаването на курсове за правоуправление на МПС, посредством които, обучаемото лице придобива конкретни знания и умения, свързани с управлението на автомобила. Както е известно всеки курс за правоуправление на МПС включва теоретично обучение (общо устройство на автомобила, правила за движение по пътищата и др.) и практическо обучение, насочено към получаване на конкретни умения за управление на автомобила в градски условия, извънградско каране, успоредно и перпендикулярно паркиране и др. Не на последно място следва да се отбележи, че всеки един успешно преминал шофьорски курс завършва с теоретичен (решаване на листовки) и практически изпит – най-често управление на автомобила в градски условия,

като при успешното му полагане, лицето получава Свидетелство за правоуправление на МПС от съответните органи, удостоверяващо придобитите по време на обучението умения, свързани с управлението на автомобила. В случая по време на обучението на практика отсъства образователен елемент (или той е пренебрежимо малък), а обучението се свежда до придобиване на ограничен обем теоретични знания и най-вече до усвояване на практически умения за управлението на МПС. Подобен подход може да се приложи по отношение на обученията, свързани с усвояването на всяка професия, в т.ч. и счетоводната.

2. Особенности на образованието и обучението по счетоводство

Имайки предвид горепосочените основни характеристики на образованието и обучението, нека видим как те намират приложение по отношение на образованието (най-вече университетското) и обучението по счетоводство.

Висшето счетоводно образование се придобива във висши училища, получили акредитация в професионално направление Икономика по реда и условията на Закона за висшето образование (ЗВО). Целта на висшето образование е подготовката на висококвалифицирани специалисти, притежаващи знания в сферата на счетоводството, анализа и контрола. Предвид на факта, че университетът представлява образователна институция, в която преподаването на знания на студентите по спец. “Счетоводство и контрол, “(или друга с аналогично наименование) се извършва по учебен план и програми, утвърдени по съответния ред, съгласно ЗВО. Университетът осигурява подходяща среда, в която студентите и преподавателите контактуват помежду си, като едни от бъдещите професионалисти в сферата на счетоводството. Университетът променя и начина на мислене на студентите. Изучавайки счетоводните дисциплини, студентите придобиват аналитично мислене, като по този начин могат да предлагат варианти за решаване на проблеми на база на наличната счетоводна информация. Мисленето на студентите се насочва към решаване на проблеми и предлагането на решения – едни от най-ценните качества за всеки счетоводител на съвременния етап. Университетското образование в сферата на счетоводството е насочено към получаването на знания, т.е. университетът дава основните, базисни знания, необходими за бъдещата професионална реализация. В учебния план на специалността са включени учебни

дисциплини, които оформят мирогледа на бъдещите счетоводители. Обучението по счетоводство в университета започва с изучаването на фундаменталната учебна дисциплина „Теория на счетоводството,“ включена в учебните планове на всички икономически специалности в ИУ – Варна. След това последователно се изучават специалните дисциплини „Организация на счетоводството,“ Финансово счетоводство първа и втора част,“ „Счетоводство на банките,“ „Счетоводство на бюджетните предприятия,“ „Теория на контрола,“ „Финансов контрол,“ „Финансов анализ,“ „Управленско счетоводство“ и др. По време на обучението в магистърската програма по „Счетоводство и контрол“ в ИУ – Варна, студентите получават възможност да дообогатят своите знания, посредством изучаването на специфични дисциплини като: „МСС/МСФО,“ „Счетоводство,“ „Одит,“ „Данъчно облагане“ и др. Следва да се отбележи, че по време на обучението си в бакалавърската степен на обучение, студентите получават и практически умения, свързани с организацията на счетоводството в предприятието, текущото счетоводно отчитане, попълването на първични счетоводни документи, завеждането на счетоводните регистри, изготвянето на ГФО и др. Това се постига най-вече по време на семинарните занятия по специалните учебни дисциплини. По време на обучението в бакалавърската и магистърска степен на обучение, студентите придобиват умения за работа в екип, презентационни умения, умения аргументирано да формулират и защитават тези и становища, които са едни от най-търсените умения от работодателите при подбор на счетоводен персонал.

Университетът представлява образователна институция, неговата мисия е да предостави фундаментални, базисни знания по счетоводство, като насърчава иновациите, дигитализацията и хоризонтите за учене, като по този начин предоставя възможности на младите хора за професионално развитие и усъвършенстване. Независимо, че в учебния план на студентите, обучаващи се по спец. „Счетоводство и контрол“ в ИУ – Варна има дисциплини с практическа насоченост, университетът няма за задача да провежда конкретни практически обучения по отделни въпроси на счетоводството, анализа и контрола. Затова съществуват други институции, осъществяващи професионално обучение в различни области, в т.ч. и по счетоводство, където обучаемите могат да придобият конкретни практически знания и умения (професионални гимназии по икономика, центрове за професионално обучение). Той има за

задача, предоставяйки базисни, фундаментални знания по счетоводство, студентите да могат самостоятелно да се ориентират и по пътя на самообучението или посредством, посещавайки специализирани курсове за обучение да повишават своята професионална квалификация и компетентност.

Основните различия между университетското счетоводно образование и обучението по счетоводство, осъществявано от различни образователни институции могат да бъдат систематизирани по начина представен в таблица 1.

Таблица 1

**Основни различия между образованието
и обучението по счетоводство**

Признак за сравнение	Счетоводно образование	Обучение по счетоводство
Определение	Процес, свързан с получаване на фундаментални, базисни знания, насочен към формиране на счетоводно мислене и възможност за решаване на практически проблеми в бъдеще.	Процес, насочен към формиране на умения и навици, свързани с решаване на конкретни задачи, при изпълнение на трудови задължения
Какво представя	Форма на учене в различните образователни степени	Процес насочен към придобиване на конкретни практически умения
Обхват на получаваните знания	Предимно теоретични знания	Предимно практически умения и навици
Подготвя обучаемите лица за:	Бъдеща работа и бъдеща професионална кариера	Настояща работа, на конкретното работно място
Времени хоризонт	Процес с дългосрочен характер, ориентиран към бъдещето	Процес, ориентиран към настоящето. Например обучение за работа с конкретен счетоводен софтуерен продукт, който следва да се използва на конкретното работно място

Имайки горепосоченото може да се обобщи, че обучението по счетоводство е процес, свързан с постигането на конкретни цели в краткосрочен план. Той задължително следва да се провежда след като обучаемото лице, вече притежава необходимото образование и на тази база се обучава за да може да изпълнява определени задачи на конк-

ретно работно място. По отношение на счетоводството, всеки един студент, придобил висше образование по счетоводство следва да може, на база получените фундаментални знания в университета да се ориентира във всяка една практическа ситуация и по пътя на самообучението или ако е необходимо, посещавайки специализирани курсове за обучение да придобие уменията, които са необходими, за да изпълнява задачите, свързани със счетоводното отчитане на осъществяваната стопанска дейност.

Обучението по счетоводство води до придобиване на умения и практически опит за разрешаване на практически проблеми, което е свързано и с повишаването на квалификацията на счетоводителите. Много често, когато в България се говори за висококвалифицирани специалисти, като такива се приемат, хората завършили висше образование. Може би в някои сфери като: медицина, право, инженерни науки това да е валидно, но по отношение на счетоводството, завършеното висше образование не е критерий за наличието на висока професионална квалификация. Това е така, тъй като счетоводството е практическа дейност, чието успешно упражняване изисква наличието на счетоводно образование и най-вече продължително обучение по счетоводство. В сферата на счетоводството и високото образование и високата квалификация се ценят на пазара на труда, но последните не са взаимосвързани.

Категорично не можем да се съгласим с често отправените критики от страна на бизнеса, свързани с това, че висшето счетоводно образование в България не е практически ориентирано и студентите нямат практическа подготовка за пазара на труда. Подобен упрек от страна на бизнеса може да бъде отправен евентуално към професионалните гимназии по икономика, които обучават ученици по професия „Оперативен счетоводител“ и специалност „Оперативно счетоводство,“ но не и към университетите в България. Основание за подобно твърдение ни дава фактът, че след завършване на 12 клас, наред с Дипломата за средно образование, учениците в професионалните гимназии по икономика, получават и Свидетелство за професионална квалификация – трета степен, след положени държавни квалификационни изпити по теория и практика на специалността, съгласно Държавните образователни изисквания. Полученото свидетелство трябва да гарантира на бизнеса, че лицето, което го притежава, притежава теоретични знания

и най-вече практически умения, които му позволяват да организира текущия отчетен процес в предприятието. Доколко това е така, ще покаже историята.

Както вече беше посочено, университетът представлява образователна институция, чиято мисия и визия е насочена към получаването на знания, формиращи счетоводно-аналитично мислене, които надграждат знанията, получени в средното образование и дават възможност на дипломираните счетоводители да предлагат варианти за решаване на конкретни практически въпроси. Университетът няма за цел да предоставя конкретни практически знания по счетоводство, а по-скоро да направи така, че дипломираните счетоводители да бъдат способни да се развиват в бъдеще, без присъствието на преподавателя.

Практиката показва, че има студенти, които на база на получените в университета знания, могат сравнително бързо да се адаптират към изискванията на бизнеса и да приложат на практика своите знания. За това спомагат и съществуващите възможности за провеждането на стажове в реална работна среда, посредством участието в редица проекти, един от които е проекта „Студентски практики,“ възможности за почасова работа по време на следването в специализирани счетоводни предприятия и не на последно място възможностите за субсидирана заетост по програми и мерки, администрирани от Агенцията по заетостта, каквато е например схемата „Младежка заетост,“ финансирана по ОП Развитие на човешките ресурси. Следва нашите студенти да осъзнават, че придобитото счетоводно знание само по себе си не създава стойност. Добавена стойност възниква само тогава, когато това знание може да се приложи на практика, като на негова база на клиентите се предлагат конкретни решения на техните проблеми.

Заклучение

Голяма част от студентите, придобили ОКС „Бакалавър“ и/или ОКС „Магистър“ по спец. „Счетоводство и контрол“ успешно прилагат получените в университета знания и успешно се реализират като оперативни счетоводители, счетоводители, финансови консултанти, финансови мениджъри, регистрирани одитори, контролни органи и други. За съжаление има и такива студенти, които независимо, че са придобили счетоводно образование, знания и умения в университета, не успяват да се адаптират към изискванията на бизнеса и не могат да

приложат на практика, знанията, придобити в университета. Обикновено тези студенти сменят сферата на своята професионална реализация и упражняват професии, които не са свързани със счетоводството. За съжаление не малка част от студентите, завършили счетоводни специалности, дори и да работят в сферата на счетоводството, така и не успяват да разберат неговата проста логика и принципи. И накрая, завършвайки нашето изложение можем да направим логичния извод, че университетът обучава кадри, някои от които стават истински счетоводители, а други просто само завършват специалност „Счетоводство и контрол.“

**ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОСТТА КАТО ПРОБЛЕМ
НА КОМПЕТЕНТНОСТНОТО УНИВЕРСИТЕТСКО
ОБРАЗОВАНИЕ НА ПЕДАГОЗИ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА**
**TEXTOCENTRICITY AS A PROBLEM OF COMPETENT UNI-
VERSITY EDUCATION OF TEACHERS IN THE DIGITAL AGE**

*Доц. д-р Снежанка Георгиева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
s.dobрева@shu.bg*

*Гл. ас. д-р Наташа Колева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
n.koleva@shu.bg*

*Assoc. Prof. Snezhanka Georgieva, PhD,
“Konstantin Preslavsky” University of Shumen, Bulgaria
s.dobрева@shu.bg*

*Assist. Prof. Natasha Koleva, PhD
“Konstantin Preslavsky” University of Shumen, Bulgaria
n.koleva@shu.bg*

Abstract

The article raises the question of the role and multifunctionality of the text in the competence-oriented university training of future teachers in the modern digital age. In this context, the results of a student survey on the importance of the competences of trainees and trainers in contemporary school and university education are presented. The importance of combining activities with text and the capabilities of digital tools for the successful formation of academic, pedagogical and communicative competence is theoretically substantiated. Analyzes text-centered educational models (relying on the use of linear and branching / digital texts) aimed at developing skills for personal identification, socialization and professional growth; teaching and learning, reflective assessment. The advantages of the chosen model in the context of the supposed transformative nature of the organization of training, new roles of teacher and student, new type of relationships and interactions between them are substantiated.

Key words: *digital age, competency model, digital competencies, text-centricity, interactive techniques.*

JEL Code: I00

Основна образователна цел и на училищното, и на университетското образование е формирането на компетентности. Високи изисква-

ния „предявява“ съвременното информационно общество към учителите и подготвяните за учители студенти. Компетентностните подходи на дигиталната епоха променят съдържателните и технологичните модели на образователен дизайн; съизмерват успешността на обучителните парадигми с овладяността на механизми за личностна и социална самоидентификация, на стратегии за саморазвитие. В света на глобализация България съизмерва професионализма на настоящите и бъдещите си учители с четири ключови компетентности: *академична компетентност* (предполагаща първоначална професионална подготовка (педагогическа, психологическа, методическа, специално предметна) и умения за учене през целия живот); *педагогическа компетентност* (свързана с планиране на педагогически ситуации; организиране и ръководене на образователния процес; адекватно оценяване на напредъка на учениците); *комуникативна компетентност* (основана на умения за качествено общуване при работа в екип); *административна компетентност* (свързана със справяне с необходимата учебна и училищна документация) (Naredba № 12, 2016). Университетското образование, в характеристиката си и на професионален педагогически конструкт, и на социокултурен феномен, е отговорно за професионализма на образователните субекти (преподаватели, осъществяващи обучение; студенти, подготвяни за учители); за процесите на формиране на институционално утвърдените компетентности у бъдещите учители. Успешността на университетската подготовка на студенти с педагогически профил се съизмерва и със стъпки по опознаване на ключовите компетентности, към които трябва да бъдат водени учениците в училищното обучение (езикови, творчески, дигитални, социални, граждански и др.), с овладяността на умения за прилагане на разнообразни съдържателни и технологични модели за развитие на трансверсални компетентности. Всичко това актуализира проблема за многофункционалността на текста при компетентностно ориентираната университетска подготовка на бъдещи учители; закономерно обвързва успешните им дейности и резултатност с работа с разнообразни по тематика, жанр, тип, сфера на употреба текстове.

Съвременната дигитална епоха нормативно утвърждава ключови не само за педагозите в България, а и в Европа цифрови компетентности. Като граждани учителите е необходимо да притежават дигитални умения на личностно и професионално равнище. Като ролеви модел те

трябва да могат ясно да показват своите компетентности на възпитаниците си, да ги фасилитират обективно и критично в усвояване на творческите ползи от технологиите. Като професионалисти, посветени на преподаването, учителите се нуждаят и от специфичните за тях цифрови компетентности (в допълнение към общите им компетентности за живот и работа). Общата европейска рамка, разглеждаща цифровата компетентност на педагозите (наричана DigCompEdu), е научно обоснована и може да бъде пряко адаптирана към прилагането на регионални и национални инструменти и програми за обучение и квалификация на педагозите (Redecker, 2017). DigCompEdu определя набор от цифрови умения на педагозите, специфични за професията им, в контекста на възможностите да се възползват от потенциала на иновациите, на цифровите технологии за повишаване на качеството на образователния процес. Актуализираните с рамката 22 компетентности са обединени в шест области – професионална ангажираност, цифрови ресурси, преподаване и учене, оценяване, овластяване на учащите, подпомагане на цифровите умения на обучаемите.

Статията е разсъждение върху проблема за търсене на алтернативи за адекватност на университетско обучение на бъдещи педагози в условията, когато всичко (включително и образованието) „се дигитализира, виртуализира и автоматизира“, когато „монополът на учителя върху знанието е сериозно подкопан от Интернет и безбройните образователни сайтове“, когато за ефективно може да се приеме университетско образование, което подготвя студента не за „разказвач“, а за „проводник на информацията“ (Vitanova, 2018). Изследователите са провокирани в педагогическата си практика от търсенето на адекватните отговори на въпроси като: Какви текстове да се използват за формиране на академична компетентност на бъдещите педагози през университетския им курс? Как да се работи с тези текстове? В какви взаимодопълващи се аналитични контексти да бъде поставяна работата с текстове по различните педагогически дисциплини и тясно специални методики? Как и доколко текстът може да пресече специално предметната подготовка с дисциплината „Информационни и комуникационни технологии в обучението и работа в дигитална среда“? Доколко могат да отговорят на изискването за академична престижност и резултатност модели на университетска компетентностна подготовка, които успешно активират текстоцентричността (в традиционните и дигитал-

ните ù формати); които използват всеобхватността на текста в интернет пространството за постигане на образователни резултати. Изследователите си поставят, от една страна, задача лаконично теоретично да обосноват значимостта на разнообразните съдържателно-технологични модели на текстова работа, от друга страна, да представят дигиталните ресурси като стимулатор и активатор на успешната компетентностна подготовка на бъдещите педагози.

Ефективността на всяко обучение и самообучение на човек е предопределена от целесъобразния взаимоотношен на текстове, от способността на индивида да „включва“ текста в осъществяваните от него речеви дейности, да реализира дейности с тези текстове (по отношение на рецепцията и анализа им, на съпоставянето и противопоставянето им с други текстови източници, на обобщаването на информацията в тях и др.). В научната литература връзката между човека и текстовата (езиковата/семиотичната) му практика (продукция, трансфер и рецепция на устни и писмени текстове) се осмисля и в „аспекта на социалните роли“, регулиращи процесите на успешна езикова комуникация в различни типове дискурси (Dobрева, Savova, 2004). Уменията за материализиране на информацията в разнообразни текстови формати, за диференциране на речевите продукти като не/подходящи са ключови за специализирания/специфичния тематичен репертоар на педагогическа комуникация на учителите. Затова текстът е ключово понятие при университетската подготовка на студенти с педагогически профил – в ролята си и на средство (за обучение, оценяване, комуникация), и на крайна цел на тази подготовка. Текстът е основно средство за получаване на информация в университетското образователно пространство; средство за реализиране на обучителни и оценителски дейности. Той, в своите статични модификации и дейностни интерпретации (чрез включване на обучаваните в речеви действия говорене, четене, слушане, писане; в рецептивни, редакторски, съпоставително-йерархични, анализационно-синтетични дейности), е основното ядро на психолого-педагогически дисциплини, тясно предметни методики и дори специфични дисциплини, свързани с усвояване на цифрови компетентности. Дигитализираното ни съвремие поставя предизвикателства пред уменията на университетския преподавател да използва текста в толерантно етични рефлексивни и комуникативни педагогически модели; да го активира като средство, допринасящо за успешността на личностната

идентификация, професионалното изграждане и социалното адаптиране на обучаваните студенти с педагогически профил. Уменията за търсене и обработка на информация, поднесена в разнообразни текстови формати (на чисто езикови текстове или смесени текстове, допълващи вербалния си пласт с ресурси от графични и визуални платформи), са средство на университетската педагогическа подготовка и нейна крайна цел. Качеството на избора на текстови модели, на планирането и реализирането на текстоцентрирана дейност е предопределено от обективни фактори (съдържателни акценти в учебните програми по различните учебни дисциплини, нормативни разпоредби за качество на висшето образование) и от субективни фактори (равнища на компетентност на университетските преподаватели, мотивация за действеност и резултатност на обучаваните студенти, предпочитанията им към тематични области и техники за работа).

Първоначално експерименталният модел е свързан с проучване на гледните точки на студенти с педагогически профил относно образователните перспективи на овладяността на компетентността „общуване на роден език“ за придобиване на академическа, професионална и комуникативна компетентност; на уменията за целесъобразното използване на текстове в различни типове дейности по образователни етапи; на отношението им към интерактивните образователни формати в училищното и университетското образование. Основните изводи от анкетното проучване на 131 студенти са: осъзнатост на повече от половината анкетирани (55,29 %) относно недостатъчността на познанията им за текста (налагаща се от това необходимост от по-глобална работа с текста в семинарните занятия); предпочетена интерактивност (48,24 %), прагматичност (27,06 %) и диалогичност (61,18 %) на лекционно-семинарните занятия, с преобладаващо използване на възможностите на информационните и комуникационните технологии (23,53 %). Предпочитанията на респондентите относно прагматично отработване на езикови явления са към текстови откъси от художествени произведения (75,30 %); сравнително по-малка част приемат за подобна дейност и текстове от нормативни документи за образованието (12,94 %) и откъси от ученически/студентски текстове (11,76 %). От студентите са предпочитани разнообразни форми на самостоятелна работа, всяка от които е свързана със специфична употреба на текстови маркери, предопределени от съответната жанрова форма: дискусии (44,71 %); реша-

ване на казуси по учебното съдържание (37,65 %); разнообразни упражнения (61,18 %); писане на реферати/доклади (40 %); разработване на курсови работи с теоретична и практическа част (37,65 %); работа по проект (29,41 %) (Georgieva, 2019).

Представените и анализирани в статията образователни практики са съобразени със становищата на анкетирания респонденти; същевременно тръгват от презумпцията, че педагози, които осъзнават и приемат разнообразните потребности на обучаемите са склонни да им предоставят възможности те сами да планират и проследяват собственото си обучение. Затова представеният модел предполага многоаспектно използване на текста (в традиционните му реализации и дигитални трансформации) за образователна активност и резултатност при развитие на академична, професионална и комуникативна компетентност на бъдещите педагози. Това изисква разнообразно включване на текстови модели в педагогическата комуникация върху основата на перманентно осъществявани речевни действия (говорене, слушане, четене, писане) и речемисловни процедури (рецепция, продукция, репродукция, редактиране на текст) в контекста на педагогически детерминирана интерактивност. Експерименталният (през учебните 2017/2018 и 2018/2019 г.) образователен модел включва текстоцентрирани задачи от три съдържателни блока, концентрирани върху: 1) адекватна личностна идентификация, успешна социализация и педагогическо сътрудничество; 2) успешно преподаване и учене; 3) адекватно на съвременните изисквания оценяване.

Първият блок представят задачи за работа върху собствен сайт/блог; коментар на целесъобразността (като съдържание и структура) на персонално предложени в интернет пространството образователни портали; изграждане на електронно портфолио на обучаващия/обучавания (в различни университетски учебни дисциплини); сравняване на сайтове на образователни организации, на лични блогове на преподаватели, създадени за образователни цели. Включват се и задачи върху текстове, представяващи провокация към мисленето, въображението, асоциациите на обучаваните. В този образователен контекст текстът е звено от индуктивни и дедуктивни модели на работа. Позволява да се осмисля и проблемът грешка в широк мащаб – например дейности по изследователски проекти за откриване на книжовноезикови отклонения в интернет пространството; анализиране на

модел на успешен алгоритъм за прилагане на знание на практика; екипна дейност за извеждане на модели на не/професионална комуникация студент – преподавател (чрез обработка на студентски съобщения към преподаватели в скайп или по имейл). Моделът позволява професионални компетентности да се формират при съизмерване на разлики между поколенията на обучаващи и обучавани с оглед на дигитални компетентности и отношения към форматите на текста (традиционен – хартиен – и дигитален); при експлициране на персонални педагогически представи за настоящо и бъдещо личностно ориентирано образование в свят на информационно изобилие и хаос, в който безценна е способността на обучавания да конструира самостоятелно знание от прекалената детайлизираност и разпиляност на информацията в образователни сайтове, портали, електронни учебници, софтуерни продукти. Задачите са провокативни – идеята за образователни блогове с езиково културна насоченост се допълва с предложения за интернет проверки на равнища на грамотност и интелигентност (learningapps.org, Wordwall, Ucha.se, Quizizz и др.). Така студентът е пред предизвикателството да съизмерва количеството традиционно зазубрено академично знание по педагогически и частно специални дисциплини с трайността на придобито чрез практика знание (при това в условия на комбиниране на образователни или общоинформационни ресурси от глобалния свят). Обучаемият е пред алтернативата да дискутира за електронния продукт на друг или да приеме предизвикателството да предложи собствен цифров модел на самоидентификация/ самопредставяне в личен и в професионален план; да използва интернет за актуализиране на специфични компетентности и за идентифициране на подходящи възможности за самообучение и професионално развитие. Поставен в специфични условия на педагогическо сътрудничество, студентът трябва и да се социологизира, като дава критична оценка на достоверността и надеждността на цифров ресурс; да използва харесаните от него дигитални модели, съобразявайки се с възможни ограничения за използване или повторна употреба на тези ресурси (авторско право, тип файл, технически изисквания, законови разпоредби).

Вторият тематичен блок – текстоцентрични модели за успешно преподаване и учене – е сведен до работа в три аспекта:

- Първи – съдържателни аспекти на преподаването и ученето, осъществяван чрез задачи за търсене на информация по педагогическа

тема; анализиране на учебносъдържателни акценти в различни електронни ресурси; обобщаване на информация от текст чрез преминаване от една в друга комуникационна система (например от чисто вербална към таблична, графична, схематична); йерархично подреждане със средствата на комуникационните системи на учебно съдържание по определена урочна тема, усвоима в няколко последователни класа/часа и т.н. Задачите са свързани със създаване, редактиране, съпоставяне, възприемане, анализиране на различни текстове (като авторство, сфера на употреба, жанр, тематика, тип) в контекста на съотнесеността им с урочни теми по различни учебни дисциплини, както и за връзка между различните учебни блокове.

- Втори аспект – технологичен, свързан със задачи за съотнасяне на дигитално визуализирани семантични блокове с типове уроци и урочни звена на един урок; селектиране на технологични модели за постигане на резултатност по конкретна учебна тема при ученици с различни интелектуални/езикови възможности и мотивационни модели за учене; екипна работа по изграждане на корпус с интерактивни задачи, подходящи за мотивиране на урочна тема; дигитализация на традиционно поднесено учебно съдържание и др. Този подмодел (по подобие на първия) предполага работа върху подбор на текстове или коментар върху целесъобразността на подбора и комбинирането им в контекста на съобразеност с различни педагогически фактори (целесъобразност при конкретни урочни звена, учебни теми, типове уроци; възможност на текста за формиране на ключови за учениците компетентности, за овладяване на култура и ценности). Практиката е резултативна с възможностите, които предоставя за избори и задължителното им аргументативно обосноваване. Бъдещият учител е провокиран да проучи възможностите на електронните учебници, на игровизацията и игровите технологии (компютърните игри и интернет предложени игрови механизми) като мотивираща към резултатност образователна провокация (учене чрез опита, чрез преминаване през собствените грешки).

В дигиталното време учителят е изправен пред многобройността на избори, които може да осъществи по почти всяка тема от учебното съдържание (фиг. 1). Цифровите технологии могат да подобрят стратегиите за преподаване и учене, ако още от студентските години се изгражда ясна критериална база, с която да се съобразява изборът на учебно помощни дигитализации.

Фиг. 1. Възможни избори от дигиталното пространство

За да избира педагогическа стратегия, учителят трябва да има специфична цифрова компетентност относно ефективното организиране на цифрови технологии в различни фази на процеса на обучение (проектиране, планиране и прилагане на цифровите технологии). Умело подбрани и съчетани, тези технологии допълват подхода на учителя с възможността за изместване на фокуса на процеса на обучение от учителя към учениците. По този начин цифрово компетентният учител може да се реализира като ментор и наставник за учащите в техните по-автономни учебни начинания. В подобен контекст значима е ролята на цифрово компетентните университетски преподаватели, които могат (предоставяйки насоки и подкрепа на учащите индивидуално и колективно) да помагат за проектиране на адекватни на конкретна ситуация педагогически подходи. В образователния процес, в който преподавателите успяват да инициират, подкрепят и наблюдават както самостоятелни, така и съвместни учебни дейности, студентите се градят като педагози чрез взаимосвързаност на компетентности – учат се да се изразяват чрез цифрови средства, да създават цифрово съдържание в различни формати, да променят съществуващи ресурси, спазвайки авторските права и правилата за позоваване на източници и лицензи (Koleva, 2019).

Трети аспект – комуникативен, свързан с анализ на учителската речева продукция в два контекста: учебносъдържателен (дискурсни модели за усвояване на учебна информация), социализиращ (езиково-поведенчески модели за изразяване на оценка, съгласие/несъгласие, реагиране на вербално/невербална провокация от страна на учениците). Тези обучителни дейности насочват към диалогични предизвикател-

ства – дискусии относно допустимостта и резултатността от своеобразна педагогическа интертекстуалност в педагогическото пространство (например – разговор за уместността от вплитане в репликите на учителя със социализираща функция на стилово и емоционално разнородни елементи – с битово-разговорен, жаргонен, иронично-пейоративен характер и др.). Предоставените възможности ангажират активно обучаемите в техния собствен образователен процес, повишават мотивацията им и стремежа към креативност в практически приложими знания, съответстващи на индивидуални интереси и планове.

Третият тематичен блок е свързан с проучване на текстови модели за адекватно формиращо оценяване. Чрез разнообразни дискуссионно-рефлексивни дейности се активират учебни задачи, доказващи антагонистичните роли на оценяването (на посредник или пречка) за иновациите в университетското/училищното образование. Работи се както върху създаване на адекватни дигитални оценъчни блокове за ученици, подходящи дигитални системи за самоконтрол на справеността с изпитна ситуация, така и върху решения за преодоляване на кризисни ситуации (нарушена анонимност и индивидуалност на обратната връзка с оценка от преподавател към обучаван). В езиковедските дисциплини моделът позволява да се работи ефективно и върху прагматични модели за визуализация на процесите на продуциране/редактиране на текст (фиг. 2).

Фиг. 2. Продуцирането (редактирането) на текст като обратна връзка

Създават се условия за индивидуализиран процес на обучение, в

който преподавателят (в предимно консултативната си роля) допълва взаимодействието си с обучаваните посредством цифрови технологии; с лекота използва цифрови инструменти за предоставяне на обратна връзка за резултатите от обучението, за да могат студентите да проследяват персоналния (собствен, на състудента) напредък в детайли. Успешната реализация на модела задължително включва рефлексия (върху силни и слаби страни) като ключов маркер на педагогическия професионализъм. Студентът е в ситуация на изразяване на мнение за собствена постижимост или постижимостта на другия (ученик, състудент); може да избира вербалните модели на експлициране на оценката си особено при констатирана дефицитност. Оценъчно-рефлексивният модел предполага самоопознаване в изборите на комуникативни и аксиологични модели за самокритична или критична оценка. Мотивиран от гласуваното му доверие да дава оценка за напредъка си, студентът педагог използва разнообразни комуникативни модели, за да докаже не само собственото равнище на знания (чрез откритите грешки в текста на друг обучаван или дефицити в речевото поведение на състудент), а и да покаже адаптационна способност за взаимодействие с различни образователни субекти, нов тип социална комуникация, съчетаваща обективност, търпимост, етичност, човечност, умения да слушаш другия. Създават се условия за “познавателна активност и креативност” в различни учебни дисциплини (Peucheva, 2018).

Предложените дейности модели променят функциите на образователните субекти в университетската образователна среда, предполагат образователна комуникация, подчинена на нови дидактически правила. С комуникативните и цифровите си компетенции **преподавателят** успешно изпълнява ролевата си позиция не на знаещия всичко дидактик, а на ориентиращия се как да достигне до интересувашото го знание учител медиатор и фасилитатор. Цифрово компетентният преподавател, отворен за междупредметни взаимодействия, трансформира чисто информативната си роля в наставническа спрямо по-автономни студентски активности. Той не е дърпащият конците, казващият само общовалидни педагогически истини, а стимулиращият обучавания, за да прозре многовариативността на педагогическото взаимодействие и факторите, определящи целесъобразността на едно от възможните решения. Зад анализираният модели стои идеята да се формират цифрово компетентни учители (още за начален образователен етап), които могат

ефективно да използват цифрови технологии за удовлетворяване на индивидуалните потребности на учениците (чрез предоставяне на подходящи персонализирани ресурси за работа съобразно персонални компетентности равнища, темп на работа, образователни цели, мотивираност за резултатност). Преподавател, умеещ да активизира традиционно-дигиталните позитиви на текстоцентричността в информативните, комуникативните, изследователските и рефлексивните модели на педагогическата си дейност, способства за креативността в учебната и професионалната дейност на бъдещите учители, обезпечава педагогическото развитие и личностното им саморазвитие.

Ученето се връща на **студента**, активен в комуникативно-педагогическата си дейност, мотивиран за последващо професионално развитие. Студентът е в ситуация на избор да работи не само върху професионални, а и върху жизненоважни умения за дигиталния свят – да се ориентираш в информационното многообразие; да анализираш, селектираш и обработваш информация; да изградиш верни селекционни критерии за източниците на информация, на която можеш да се довериш; да умеш да насочваш и обучавания от теб как да придобива подобни умения. Ново измерение придобива активността, еквивалент не просто на когнитивни операции, а превръщаща се в избор на тактики за решаване на задачи/проблеми; преодоляване на конфликти; максимално добро представяне на реализирания краен продукт; оценяване на алтернативи; усвояване на стратегии за запаметяване, разбиране и приобщаване, за обобщаване, за контрол; изработване на стратегии за успех. При подобни, отворени към креативност образователни модели, се създава атмосфера за плурализъм в мисленето на студентите и свободата при споделянето на усвоеното знание, постигнатото разбиране по конкретен методически казус. Така се задава един образователен модел, който разчита на образователните възможности не само на усвоено учебно съдържание от учебната програма, а и на педагогически модели, които студентът може да преосмисли като възможност и за бъдеща интерактивна работа в училище с ученици.

Перманентното прилагане на подобни на анализираните практики слага край на стандартизираното мислене, на консервативността и безучастността в процесите на учене; провокация са за този тип педагогически взаимодействия, изискващи задължително трансформация на знанието в умение, разгръщането му в компетентност. **Организира се**

образователен процес, който в единство и взаимодействие работи за формиране на ключови компетентности на бъдещите педагози; който позволява степенуване по сложност на задачи и отработване на педагогически умения по пътя на аргументираното приемане на едни и обоснованото отхвърляне на други. Моделът е резултативен, защото води до постижимост чрез споделяне на отговорности и взаимно сътрудничество. Той стимулира активното учене чрез гъвкав пренос на общоизвестно (в дигиталното пространство) съдържание към новаторската му интерпретация, изключваща доминантността на единствено правилното педагогическо решение. Моделът е позитивно резултативен за формиране не само на когнитивни стратегии, а и за усвояване на комуникативно-реторични и информационни стратегии, стратегии за учене и саморазвитие.

References

1. Dobrova, E. and I. Savova (2004) *Tekstolingvistika. Uvoden kurs*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.
2. Georgieva, S. (2019) *Tekstat i obrazovatelните mu efekti pri universitetskata podgotovka na uchiteli po roden ezik.* – V: *Sbornik dokladi Sedemnaeseta natsionalna nauchna sesiya za studenti i prepodavатели*. Pleven: Izdatelski tsentar pri Meditsinski universitet.
3. Koleva, N. (2019) *Tsifrovite kompetentnosti na balgarskite uchiteli*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.
4. Naredba № 12 ot 01.09.2016 za statuta i profesionalното razvitie na uchitelite, direktorite i drugite pedagogicheski spetsialisti. *Obn.* – DV, № 75 ot 27.09.2016, v sila ot 27.09.2016 g.
5. Peycheva, Y. (2018) *Poznavatelna aktivnost i kreativnost v obuchenieto po tehnologii i predpriemachestvo*. Shumen: UI „Episkop K. Preslavski“.
6. Redecker Ch., P. Y. (2017) *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu*. Publications Office of the European Union. Available from: <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/euro-scientific-and-technical-research-reports/european-framework-digital-competence-educators-digcompedu>.
7. Vitanova, N. (2018) *Education in the „flat World” and beyond – probability theory.* – *SocioBrains*, Issue 51, November, 2018.

**СТОКОВЕДНАТА НАУКА
В СЪВРЕМЕННИТЕ ПАЗАРНИ УСЛОВИЯ**
COMMODITY SCIENCE IN MODERN MARKET CONDITIONS

Доц. д-р Теменуга Стойкова
Икономически университет – Варна
tstoikova@ue-varna.bg
Доц. д-р Денка Златева
Икономически университет – Варна
zlateva@ue-varna.bg
Доц. д-р Събка Пашова
Икономически университет – Варна
spashova@ue-varna.bg
Assoc. Prof. Temenuga Stoykova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
tstoikova@ue-varna.bg
Assoc. Prof. Denka Zlateva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
zlateva@ue-varna.bg
Assoc. Prof. Sabka Pashova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
spashova@ue-varna.bg

Abstract

This report presents the emergence and development of commodity science, and in particular a brief history of the specialty Commodity Science at the University of Economics-Varna, Bulgaria. The state of the Commodity Science in modern market conditions is described. The actuality of the training of specialists with high qualification in the field of Commodity Science in the department of Commodity science is presented and the possibilities for their wide realization are outlined. The factors that determine the relevance and importance of the Commodity science, and the perspective directions for its development are outlined.

Key words: *commodity science, development, goods, quality.*

JEL Code: A20, I25

Въведение

Създаването и развитието на стоковото производство и пазарните

отношения, осигуряването на свободно движение на стоките, защита интересите на потребителите, гарантиране качеството на стоките и конкурентоспособността на фирмите на международните пазари, определят необходимостта и перспективите за развитие на стоковедната наука. Актуалността на знанията за стоките и потребността от тях обуславят значението на стокознанието като наука и специалност, неговата важна роля за развитие на пазарната икономика и утвърждаване на пазарните отношения, за удовлетворяване нарастващите изисквания на потребителите.

Обособяването на фирмите като самостоятелни стопански единици, отговорни за своята технологична, икономическа, организационна и териториално обособена форма, изисква осъществяването на функциите им при нарастваща отговорност и повишаване ролята на трудовите ресурси. Определянето на производствената политика, технологията на стокодвижението, организирането на пазарните проучвания, търговската дейност, избора на доставчиците на суровини и материали, на потребителите и задоволяване на техните актуални изисквания, засилва ролята и необходимостта от икономически кадри с висша квалификация в областта на стоковото познание.

Целта на изследването е да се проучи развитието на стоковедната наука, нейните проявления и специфика в България, факторите и актуалните ѝ направления в съвременните пазарни условия.

1. Възникване и развитие на стоковедната наука

Възникването и развитието на стоковедната наука обективно е обусловено от развитието на стоковото производство и обращение, от усъвършенстване на производствените, договорните отношения и потребителската култура.

Историческите корени на стокознанието трябва да търсим назад във времето. Необходимостта от знания за свойствата и полезността на стоките възниква още в древността, като по това време те са имали изцяло практическа насоченост и емпиричен характер. Потребността от изучаване на качеството на стоките се налага като обективна необходимост с утвърждаването на стоковото производство и разширяването на стоковото обращение. Особено бързо стоковедната наука се развива в началото на XIX век, когато стокообменът излиза от своите национални рамки и се развива международната търговия.

Можем да обособим няколко етапа в историческото развитие на знанията за стоките (които всъщност възприемаме като основополагащи за възникването на стоковедната наука):

Античен етап – от този етап датират интересни сведения, свързани със същността, свойствата, съхранението на стоките в трудовете на различни автори от древността. Варон (116 г.–27 г. пр. н.е.) описва методи за оценка на качеството на добитък, мляко, сирене и др., Колумела (4 г.–70 г. сл. н. е.) представя данни за методите за съхранение на зърно, за стареенето на виното (Zhiryayeva, 2012).

Средновековен етап – по това време бурно развитие бележат естествените науки (биология, химия, физика), а това допринася за развитието на знанията за стоките. С развитието на манифактурното и машинното производство се увеличава количеството и се разширява асортимента на стоките, развива се бурно търговията. През този етап възниква необходимостта от бързи и надеждни методи за оценяване на стоките.

В епохата на просвещението – на този етап започва да се формира научната терминология и се поставят научните основи на стокознанието. През 1594 г. в университета в Падуа (Италия) се поставят основите на стокознанието като учебна дисциплина и се създава катедра по стокознание на растителните, животинските и фармацевтичните материали, а през 1739 г. е издаден един от първите учебници по стокознание – „Въведение в стокознанието или учение за важни чуждестранни стоки“. По това време са издадени и първите значими писмени трудове в областта на стокознанието – в 1575 г. в Русия е отпечатана „Торговая книга“ (с неизвестни автори), в която е представена информация за разнообразни хранителни и нехранителни стоки, предимно от внос (Kosarev, Nepp, Nikonov, Rushitskaja, 2013). През 1756 г. е издадена книгата на И. Г. Людовец „Основи на цялостната система за търговия“ (Основы полной торговой системы), където се поставят основите на стокознанието като област на научното познание. Авторът пръв определя предметът и съдържанието на стоковедната наука и дефинира термините „стока“ и „стокознание“. През 1859 г. е издадена книгата на А. Наумов „За хранителните вещества и най-важните способности за рационалното им приготвяне, съхранение и откриване на примеси в тях“, която представлява доста обхватна стоковедна характеристика на редица хранителни продукти

(Yarbilova, 2008). Писмените трудове от този период обаче се отличават с описателен характер и липсата на научен анализ при оценка на потребителните свойства на стоките.

В този период стокознанието се въвежда като самостоятелна учебна дисциплина в учебните планове на редица висши училища и университети. През 1774 г. започва да се изучава в Гьотингенския университет, а малко по-късно (през 1824 г.) започва преподаването на стокознание в Търговския факултет на Политехническият институт във Варшава. През 1852 г. в Анверс, Белгия, е създадено първото Висше търговско училище. В Италия подобно училище е основано във Венеция през 1868 г., а по-късно такива училища се откриват в Бари, Генуа и Торино. В САЩ първото търговско училище е открито през 1881 г. във Филаделфия, а след кратък период от време такива училища се разкриват в Чикаго, Ню Йорк и други градове. Във Виена Имперската експортна академия (основана през 1898 г.) е предшественик на Висшето училище по икономика, в чийто учебен план дисциплината „Стокознание“ фигурира от основаването му през 1919 г. (Holzl, 1982). През 1920 г. е основана Търговската академия в Клуж-Напока (Румъния), където стокознание се изучава от тогава. В някои от водещите университети в Полша (в Краков, основан през 1924 г. и в Познан, основан на следващата година) учебната дисциплина „Стокознание“ се преподава от основаването им до днес.

В епохата на промишлената революция – през 30-те години на ХХ век се диференцират знанията за хранителните и нехранителните стоки. Разработването на научни методи за оценка на качеството на стоките води до разширяването на научните основи на стокознанието. С течение на времето се задълбочава познанието за физичните и химичните свойства на стоките, методите на изследване започват да стават все по-точни и по-надеждни. През този етап от развитието на стокознанието описателният характер на научните изследвания се заменя със задълбочен изследователски подход относно формирането на качеството на стоките и влиянието на отделните фактори – суровини, материали, технологични процеси, видове опаковъчни материали. (Stoykova, 2008). От началото на 60-те години на ХХ век започва системното издаване на учебна, справочна и научно-практическа литература в областта на стокознанието, като особен принос в тази насока имат редица полски и немски автори.

В нашата страна през 1920 г. е открито първото Висше търговско училище във Варна. За основоположник на научното стокознание в България се смята неговият създател и първи ректор – професор Цани Калянджиев. Той има редица изследвания за спецификата и състава на стоките, възможностите за фалшифицирането им и др. Той насочва изследователските си интереси към стратегически за страната ни и за международния пазар стоки – розово масло, тютюн, високоалкохолни напитки и др. През 1922 г. той издава първият учебник по стокознание, предназначен за висши училища, а научните изследвания на преподавателите от създадената през 1948 г. катедра „Стокознание“ и до днес са неделима част от научното богатство на Икономически университет – Варна (Stefanov, 1995, Kozuharov, 2008, Zhelyazkova, 2010).

Съвременен етап - на настоящия етап стокознанието има два неразривно обвързани аспекта – научен и практико-приложен. Стоковедната наука се отличава със своя интердисциплинарен характер и с интегрирането на научни знания от различни области. Изграден е единен подход за изследване на хранителните и нехранителни стоки, базиран върху теоретична рамка, анализираща основните характеристики на всички видове стоки, независимо от тяхното предназначение.

След приемането на новата стратегия в рамките на политиката на ЕС в областта на околната среда, наречена Интегрирана продуктова политика (ИПП) (European Commission, 2001) през 2001 г., Европейският съюз стартира пакети от политически мерки и законодателство за насърчаване на производство и потребление на екологични продукти. Целта на интегрираната продуктова политика е подпомагане на устойчивото развитие чрез намаляване на отрицателните въздействия на продуктите върху околната среда през целия им жизнен цикъл. Част от инструментите за подобряване на качеството на околната среда са: информираност на потребителите, план за действие за устойчиво потребление и производство и устойчива производствена политика (European Commission, 2008), еко-етикетиране, мерки за намаляване на отпадъците, разработване на стандарти за рециклиране, хармонизиране на стандартите за продуктите и др. Всички тези мерки, инициативи и регулации налагат необходимостта от нов вид обобщени знания, базирани на стокоедната наука и технологиите, за да се решат проблемите, свързани с многообразието и сложността на глобализираните стокови пазари.

Според други автори (Waginger, 2008) в развитието на стокознанието могат да се обособят четири етапа. Първият от тях продължава до XVIII век и се отличава с енциклопедичен характер, основният стремеж е да се направи пълно описание на съществуващите по това време стоки. Следващият етап обхваща XIX век и има по-скоро емпиричен характер, повлиян от развитието на естествените науки. Акцентът вече се измества върху идентифицирането и тестването на стоките, следвайки принципите на природните науки (като зоология или ботаника). През XX век се обръща по-голямо внимание на потребителите и техните изисквания, а през XXI век се наблюдава бурно развитие в областта на информационните и комуникационните технологии, което оказва влияние върху по-нататъшното развитие на стоковедната наука.

2. Състояние на стоковедната наука в съвременните условия

Осигуряването на висококвалифицирани специалисти, със знания и практически умения за установяване на свойствата, качеството и безопасността на стоките, е жизнено важно за устойчивия растеж на икономиката, индустрията и търговията. Съвременните пазарни отношения изискват гаранция между партньорите, основани на стабилни принципи и правила, активно сътрудничество между образователната система, представителите на бизнеса, контролните органи и потребителските организации. Водеща роля вече повече от 70 години в подготовката на специалисти с висша квалификация в областта на стоковедната наука има катедра „Стокознание“ при Икономически университет-Варна. Тя обучава специалисти в: бакалавърски специалности „Стокознание“ и „Стокознание и митническа дейност“; в магистърска специалност „Качество и експертиза на стоките“; в докторска програма „Стокознание“ (Stoykova, 2018). Подготвените специалисти имат широка реализация в различни организации по цялата производствена, управленска, логистична и търговска верига на стоките (Stoykova, 2016, Stoykova, 2019).

В съвременните условия на динамично променяща се дигитална епоха стоковедната наука продължава да развива и да утвърждава своя авторитет в страната и чужбина. Това се постига на основата на установени трайни връзки със сродни катедри и учени, специалности в областта. Международното академично сътрудничество през годините се осъществява чрез участие в престижни научни форуми (кръгли маси,

конференции, симпозиуми), съвместни публикации, работа по проекти, обмен на студенти и академичен състав. Последното десетилетие доказва, че знанието за стоките е актуално, значимо и търсено в различни сфери на социалния живот.

Науката за стоките в съвременния динамично развиващ се свят на електронизация, изследва стоките на всеки етап от жизнения цикъл, методите за оценка на качеството, асортимента на стоките, изискванията към качеството, ефективността от тяхното производство, оборот и потребление. Системата от средства и методите, влияещи върху формирането и запазването на потребителните свойства на стоките по време на жизнения цикъл са в основата на методологията на стоковедната наука (Mazaraki & Prytulska, 2017).

Актуалността на стоковедната наука се дължи на широкия спектър от знания, които тя дава и могат да се обобщят в следните области: състав и свойства на стоките; влияние на технологичния процес на производство на стоките върху качеството и възможността за използването им по предназначение; класификация, асортимент, сертификация, стандартизация и кодиране на стоките; идентифициране и фалшифициране на суровините, на материалите и на готовите изделия; качество и безопасност на стоките; показатели за качество и методи за определяне на степента и равнището на качеството; съответствие на стоките с изискванията на нормативната документация (национално и съюзно законодателство); мениджмънт на опаковките; условия и промени в стоките при съхранение, управление на качеството и безопасността, експертизата, на стоките (Stoykova, 2016, Stoykova, 2018a).

Днес преподаването на стокознание е застъпено в много университети в различни страни по света - Полша, Германия, Русия, Украйна, Република Литва, Австрия, Италия, Румъния, Република Чехия, Словакия, Китай, Япония, Южна Корея, Канада и др. (Pashova, 2009). Проведени проучвания в областта доказват, че аналогични по наименование и обхват на знанията и практическите умения на тези в България са специалностите в университетите в Полша, Русия, Украйна и Литва (Университет по икономика и бизнес-Познан, Икономически университет-Краков, Икономически университет-Плеханов, Сибирски федерален университет-Красноярск, Национален университет по търговия и икономика-Киев, Университет по търговия и икономика-Львов). В описаните университети обучението по стокознание е в областта на

хранително-вкусовите и промишлените стоки. В световен мащаб преобладаващо е обучението в областта на хранително-вкусовите стоки, а обучението по стокосзнание на промишлените стоки е по-ограничено и е свързано с изучаване на някои от свойствата и качеството на конкретни суровини, материали и стоки (Mazaraki & Prytulska, 2017, Zeljazkova, et. al. 2006).

Ролята на стоковедната наука е изключително важна за подобряване и обогатяване на асортимента на продуктите за потребление, контрола на качеството, държавната политика за защита на потребителите като част от социалната политика, насочена към формирането на социалната сигурност на гражданите и обществото. Всичко изложено дотук представя състоянието на стоковедната наука, нейното устойчиво развитие през годините, търсеща и намираща отговор на всички предизвикателства в условията на динамична променяща се среда и в съвременната дигитална епоха (Pashova, 2011).

Учените и експертите в областта на стокоснанието, работят съвместно в различни научни области и са част от Международната научна общност по стокосзнание и технология (International Society of Commodity Science and Technology (IGWT)). Международната асоциация по стокосзнание и технологии (International Association for Commodity Science and Technology - IGWT) е основана на 6 август 1976 г. в Залцбург, Австрия. Уставът на асоциацията е разработен от проф. Шлик, проф. Хьолцл и Ото Гекелер, и е в съответствие с австрийското законодателство. През октомври 1978 г. общността е официално регистрирана, на адреса на катедрата по технологии и стокови науки на Университета по икономика и бизнес администрация - Виена. Взето е решение Международната общност да бъде съредактор на списание „Forum Ware“, издадено за първи път през 1976 г. от германската и австрийската общност (Waginger, 2016).

Следва постепенно присъединяване на други национални асоциации и отделни членове към Международната общност. Този процес е насърчен от пътувания и индивидуални контакти на проф. Йозеф Хьолцл и неговите помощници (проф. Герхард Вогел), които са поели задачата да пътуват до Япония, за да проведат срещи и подготвят сътрудничеството с японските колеги. През 1978 г. в международната общност членуват експерти по стоките от: Белгия, Германия, Израел, Япония, Австрия и Швейцария. През 1979 г. се присъединява полската

научна общност по стокознание. България става член на IGWT през 1989 г. Понастоящем националните организации и членовете са от различни страни: Австрия, Белгия, България, Беларус, Китай, Германия, Унгария, Италия, Япония, Корея, Литва, Нидерландия, Полша, Румъния, Русия, Словакия, Словения, Швейцария и Украйна (Waginger, 2016).

В продължение на над 70 години катедра „Стокознание“ при ИУ-Варна е развивала и утвърждавала своя авторитет в страната и чужбина. Академичният състав към катедрата членува в Международната организация по стокознание и технологии (IGWT) повече от 30 години. Членовете на катедрата поддържат трайни научни контакти със свои колеги от водещи университети в страната и чужбина (Полша, Италия, Русия, Украйна, Румъния, Австрия, Братислава, Сърбия и др.). Широкото международно сътрудничество на катедрата позволява провеждане на научни изследвания, научни форуми и актуализиране на учебната документация в съответствие с тази на нашите партньори, а това съдейства за утвърждаване престижа на катедрата и университета на международно научно ниво (Donchev, Pashova, 2002, Donchev, 2018).

За първи път в България и в ИУ-Варна през 2016 г. се проведе 20-тия международен симпозиум по стокознание и технологии, чиито домакин и организатор беше катедра „Стокознание“. Това е заслужена чест и международно признание за академичния състав на катедрата, тъй като тя провежда вече 72 години научни изследвания, очертава насоките за развитие на стоковедната наука и подготвя специалистически експерти с висша квалификация в това направление. На симпозиума присъстваха 83 учени от Европа и Азия от повече от 10 страни (Полша, Италия, Южна Корея, Австрия, България, Германия, Япония, Румъния, Русия, Словакия, Украйна и Армения). Проведеният форум утвърди научния и изследователски авторитет на ИУ-Варна и катедра „Стокознание“ в световното научно пространство.

3. Перспективи за развитието на стоковедната наука

Актуалността и значимостта на стоковедната наука са обусловени от следните икономически фактори (Stoykova, 2018b, Stoykova, 2018c): развитието на пазарните отношения и засилване на конкуренцията; усъвършенстване на отраслите на икономиката; развитието на националния и международния туризъм; международното разделение на

труда; свободното движение на стоките на регионално и международно равнище; иновация на предлагания асортимент; удовлетворяване изискванията на потребителите; социална и екологична отговорност при създаване и търговия със стоките.

Основните направления за развитие на стоковедната наука в съвременната пазарна икономика са следните:

- Разработване и утвърждаване принципите на стоковедната наука, терминологията, класификацията и кодирането на стоковите групи;

- Разработване, внедряване и поддържане на системи за управление на качеството, безопасността, околната среда, както и на интегрирани системи на основата на публичните и частните стандарти;

- Управление на качеството през всички етапи от жизнения цикъл на стоките;

- Усъвършенстване на методите за изследване и контрол на стоките - развитие на експресни и нови методи за установяване на техния състав, качество, идентификация, основни потребителни свойства, фалшификация, оценка и контрол;

- разширяване обекта на научното познание чрез изследване на екологичните проблеми, свързани с опазване живота и здравето на потребителите, животните и околната среда;

- Разработване режими и методи за съхранение на различни стокосни групи, изследване на промените при тяхното съхранение, взаимодействието между стока и опаковка, обосновка избора на подходяща опаковка;

- Усъвършенстване на стандартизационната политика, приложение методите на стандартизацията и резултатите от нейната дейност, участие в разработването на нови стандартизационни документи, позволяващи правна защита и доверие относно качеството и безопасността на произведените и предлаганите на пазара стоки;

- Изследване дълговечността на стоките, възможността за тяхното рециклиране и създаване на вторични продукти – екологични, качествени и безопасни;

- Развитие и приложение на продуктовата доброволна сертификация чрез разработване, приложение и инспекционен контрол на сертификационни системи и схеми. Това ще създаде нови перспективи за развитие на стоковедната наука и реализацията на специалистите със

стокоедна квалификация;

- Изследване поведението на стоките в процеса на потребление и на тази основа задаване създаването на нови видове асортимент със зададени потребителни свойства;

- Изучаване изискванията и удовлетвореността на потребителите с цел усъвършенстване методите за контрол на стоките и защита на техните интереси.

Заклучение

Стокоедната наука в условията на пазарна икономика придобива изключителна актуалност и непреходна значимост. Това се определя от следните основни икономически фактори като развитие и усъвършенстване на производството, отраслите, международното разделение на труда и пазарните отношения, необходимостта от удовлетворяване изискванията на потребителите, прилагането на социална и екологична отговорност при целия жизнен цикъл на стоките.

Стокоедната наука се развива динамично в съответствие с изискванията на бизнеса и потребителите като предлага съвременни методи, средства и високо квалифицирани кадри за решаване на редица актуални икономически проблеми в глобализиращата се икономика, изграждане на доверие относно качеството на предлаганите стоки и повишаване на тяхната конкурентоспособност.

References

1. Donchev, H. (2018) *Rolya na eksperimentalnite izsledvania na hranitelno-vkusovite stoki za razvitie na stokovednata nauka*. Stokovednata nauka – tradicii i aktualnost: Sbornik s dokladi ot 13 nauchna konferenzia s mezdunarodno uchastie, posvetena na 70 godishnina ot sazhdavaneto na katedra Stokoznanie, Varna, Universitetsko izdatelstvo Nauka i ikonomika, pp. 78 - 85.

2. Donchev, H., Pashova, S. (2002) Deveta nazionalna nauchna konferenzia po Stokoznanie s mezdunarodno uchastie Aktualni problem na stokovednata nauka i praktika. *Izvestiya Journal of Varna University of Economics*, Varna, vol. 4, pp. 118-121.

3. Hözl, J. (1982). *Geschichte der Warenkunde in Österreich*. Schriftenreihe des Institutes für Technologie und Warenwirtschaftslehre der Wirtschaftsuniversität Wien, vol. 5.

4. Kosarev, A., Nepp, A., Nikonov, O., Rushitskaja, O. (2013) *Development of insurance terms based on risk assessment // AIP Conference Proceedings Cep. «11th International Conference of Numerical Analysis and Applied Mathematics 2013, ICNAAM 2013»*. pp. 1545–1549.

5. Kozuharov, H. (2008) Minalo, nastoyashte I badeshte na stokoznaniето kato uchebna distsiplina, spetsialnost i nauka. *Izvestia*, 4, pp. 93- 99.

6. Mazaraki, A., Prytul'ska, N. (2017) Commodity Science in Ukraine: Present and Future. *Izvestiya Journal of Varna University of Economics*, vol. 61, № 1, pp. 12-17.

7. Pashova, S. (2011) *Obuchenieto v spetsialnost „Stokoznanie“ v usloviata na pazarna ikonomika. // Upravlenie i obrazovanie - Burgas: BSU*, 7, № 4, pp. 114 - 121.

8. Pashova, S. (2009) *Neobchodimost ot isuchavane na stokovednata nauka ot profesionalnite specialist v turisma. Sbornik s dokladi ot mezdunarodna nauchno-prakticheska konferenzia Turisam i ustoiichivoto razvitie na obshtestvoto*, Varna: Nauka i ikonomika, pp. 455-463.

9. Stefanov, D. (1995) Sedemdest i pet godini obuchenie po stokoznanie v Ikonomocheski universitet-Varna, *Izvestiya Journal of Varna University of Economics*, Varna, vol. 2, pp. 123-134.

10. Stoykova, T. (2019) *Podgotovka na kadri v oblata na kachestvoto, kontrola i ekspertisata na stokite. Kachestvo, kontrola i ekspertisata na stokite : Sbornik s dokladi or kragla masa s mezdunarodno uchastie = Quality, Control and Expertise of Goods : Articles from a Round Table with Intern. Participation*, Varna: Science and economics, pp. 19 - 27.

11. Stoykova, T. (2018a) *Kratka istoria na katedra „Stokoznanie“ i spetsialnost „Stokoznanie“ : 70 godini (1948 - 2018)*. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 102.

12. Stoykova, T. (2018b) *70 years Department and Specialty Commodity Science. Stokovednata nauka – tradicii i aktualnost: Sbornik s dokladi ot trinadeseta nauchna konferenzia s mezdunarodno uchastie : Posvetena na 70 godishninata ot sazdaneto na katedra Stokoznanie*, Varna, 18 - 19 oktombri 2018, Varna : Nauka i ikonomika, pp. 33 - 77.

13. Stoykova, T. (2018c) *Actuality and Perspectives of the Development of the Commodity Science in the Modern Market. Tserevitinovskie chteniya – 2018: MaterialaV Mezdunarodnoi konferentsii, 23 matra 2018*, Moskva : FGBOU VO RĀU im. G. V. Plechnova, pp. 172 - 174.

14. Stoykova, T. (2016) *Commodity Science in Bulgaria - Development and Topicality*. Commodity Science in a Changing World: 20th IGWT Symposium: Proceedings Scientific Works, 12th - 16th Sept. 2016, Varna: Publ. House Science and Economics, University of Economics - Varna, Bulgaria, pp. 64-69.

15. Stoykova, T. (2008) *Perspektivi za razvitie na stokovednata nauka i realizaziata na specialistite s visha stokovedna kvalifikazia*, Sb. dokladi specialnost "Stokoznanie – tradizii i perspektivi", Izdatelstvo "Nauka i ikonomika" Ikonomicheski universitet-Varna, pp. 46-50.

16. Waginger, E. (2016) Department of Technology and Sustainable Productmanagement, Vienna University of Economics and Business Administration, Austria International Society of Commodity Science and Technology (IGWT), *History, The Development of the Society* - [Online] Available from: <http://www.igwt-int.org>. [Accessed 04/04/2020].

17. Waginger, E. (2008) *Evolution of Commodity Science in Central Europe with Special Consideration to the Development in Austria and Germany and New European Perspectives*. Sbornik dokladi ot kragla masa, posvetena na 60 godishninata ot sazdavaneto na specialnost Stokoznanie, Specialnost Stokoznanie – tradizii I perspektivi Izdatelstvo "Nauka i ikonomika", UE-Varna, pp. 58-65.

18. Zhelyazkova, M. (2010) Nauchnite izsledvania po Stokoznanie v Ikonomicheski universitet-Varna. *Izvestia Journal of the UE-Varna*, Varna: Universitetsko izdatelstvo Nauka i ikonomica, 60 (4), pp. 46-56.

19. Zhelyazkova, M., Usunova, I., Zlateva, D. (2006) *Universitetskoto obrasovanie v specialnost Stokoznanie – aktualnost i evropeiski perspective*. V: Sb. Kachestvo na stokite – problemi I perspective, pp. 300-308.

20. Zhiryaeva, E. (2012) *Tovarovedenie : uchebnoe posobie*. Vtoroe izd. SPb., pp. 652.

21. Yarbilova, A. (2008) *Metodicheskii kompleks po tovarovedenii neprodovolsvenach tovarov: uchebnoe posobie*. Mahachkala : DGINH, pp. 136.

22. European Commission (2001): Green Paper on Integrated Product Policy. COM/2001/0068 final.

23. European Commission (2008): Communication on the Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy. Action Plan. Brussels, COM(2008) 397 final.

ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕТО ПО ВЪТРЕШЕН КОНТРОЛ И ВЪТРЕШЕН ОДИТ - СБЪДНАТА РЕАЛНОСТ

INTERNAL CONTROL AND INTERNAL AUDIT ONLINE TRAINING - A REAL REALITY

Гл. ас. д-р Валерия Динева

*Университет за национално и световно стопанство, София
deval@mail.bg*

Chief Assist. Prof. Valeria Dineva, PhD

*University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
deval@mail.bg*

Abstract

The need for online training in internal control and internal audit is conditioned by many factors and is a unique response to the current challenges of the overall education system. The development of technology, lifestyle and the needs of young people requires online learning, but the real catalyst for its systematic implementation has been the current state of emergency and the need to implement emergency security measures. The report examines the opportunities, benefits and barriers to online learning, given the specifics of internal control and internal audit. The results of the studies conducted are presented.

Key words: *internal control, internal audit, training, innovative approaches, online training.*

JEL Code: A2; O3

Въведение

Потребността от онлайн обучение по вътрешен контрол и вътрешен одит се обуславя от множество фактори. Сред тях може да се посочи потребността от по-широка дигитализация на контрола и одита, което налага подготовката на бъдещи специалисти в тези професии да включва и ИТ умения, в т.ч. работа във виртуална среда. комуникация, обмен и анализ на данни и др.

Стилът на живот и потребностите на младите хора е друг фактор, който влияе върху прилагането на онлайн обучение. Студентите живеят удобно и естествено в дигиталния свят и е нормално да имат очаквания за подобни преживявания и в обучението. Както отбелязва Michael Schaefer „Съвременното образование и обучение се нуждае от

нови методи и съвременни форми, които трябва да бъдат адаптирани към глобалната комуникация и начин на живот“ (Schaefer, M. 2016).

Развитието на технологиите, предоставя все по-големи възможности и предизвикателства пред обучението. Използването на имейли, на споделени платформи, в т.ч. чатове, видеолекции, онлайн тестове, анкети и др. са възможности, които се предоставят на преподаватели и учащи се. Те са плод на развитието на информационните технологии и представляват осигурителната база, без която не би могло да се осъществи онлайн обучението. Същевременно технологиите са предизвикателство, особено за преподавателите. Именно тяхната мотивация и компетентност превръща онлайн обучението в реалност.

Както се оказа, съществен, определящ фактор може да бъдат съдбоносни събития, събития като феноменът „Черният лебед“¹, за какъвто може да бъде определена пандемията COVID 19. Пандемията наложи вземането на ограничителни мерки, които в България приоритетно бяха приложени в образованието. Занятията и в училищата, и в университетите бяха напълно преустановени. Именно това събитие се оказва мощен катализатор за бързото „пренастройване“ на системата и възобновяване на учебния процес във виртуална среда. Както посочва Насим Талеб „Тъй като Черните лебеди са непредвидими, ние трябва да се нагодим към тяхното съществуване (Taleb, N. 2011, p.20).

За кратко време онлайн обучението от осъзната и желана потребност, се превърна в необходима и осъществена реалност.

1. Материали и методи

За целите на изследването са проучени литературни източници в областта на иновациите в обучението, включително и онлайн обучението.

Представени са резултати от анкетно проучване, което представлява част от изследователски проект: „Изследвания, развитие и прилагане на иновативни методи в процеса на обучение “ (Peycheva, M., et al. 2019).

Използваните методи са анализ и синтез, съпоставяне и обоснов-

¹ Черен лебед е понятие въведено и използвано от Насим Талеб. Черният лебед е рядко или случайно събитие, което е неочаквано и се отличава с три характеристики: то е непредсказуемо, има огромно въздействие и може да бъде обяснено със задна дата.

ка, сравнително-исторически метод, вторичен анализ, анкетно проучване, метод на наблюдение и метод на системен анализ.

2. Онлайн обучението като иновационен подход.

Онлайн обучението по вътрешен одит и вътрешен контрол

Изследване на иновационните подходи в обучението разглежда онлайн обучението като иновационен подход и по-конкретно иновационен подход в извънкласните занимания (Dineva, V. 2019, p. 5-11).

Проучване, проведено в България показва, че 68% от анкетираните студенти, разпознават онлайн връзката с преподавателите като иновативна форма на обучение. Прави впечатление високият процент получен при отговорите на магистрите, който е 77% (Peicheva, M., 2016, p.23).

Според изследване на Международната асоциация за одит и контрол на информационните системи, ISACA масивните отворени онлайн курсове заемат шесто място сред топ десет нововъзникващи тенденции в цифровите технологии (ISACA, 2015).

Обучението по вътрешен контрол и вътрешен одит се отличава с определени специфики. Тези дисциплини са силно практически ориентирани. Затова е необходимо използване на иновационни подходи, които са близки до реалната среда. Например, симулиране на стратегическо планиране или на изпълнение на одитен ангажимент би било много полезно и интересно за студентите. Ситуационни игри, включващи темите за обективност, независимост, етика са подходящи за обучението по вътрешен одит. Характерно за вътрешния одит е използването на методи като анкета и интервюта, които могат да бъдат симулирани в онлайн среда, но това по-скоро важи за техните писмени форми. Вътрешните одитори работят с извадки и с големи масиви информация, така че обучението в работа с данни и извадки е важно за бъдещата реализация на студентите и е от полза за техните работодатели. Редно е изборът на иновационни подходи в обучението по вътрешен одит да е съобразен и с технологичните тенденции.

Същевременно за вътрешния контрол и вътрешния одит от съществено значение е комуникацията, в т.ч и невербалната. Именно това налага обучението по вътрешен контрол и одит да бъде съобразено с тази специфика. Друг важен акцент, който следва да се постави в обучението по тези дисциплини е работата в екип. Обучението в тези уме-

ния може да бъде затруднено при онлайн обучението и да се окаже пречка в тази насока.

3. Опитът на Университета за национално и световно стопанство в онлайн обучението

Онлайн обучението не е ново за Университета за национално и световно стопанство. Преподаватели са използвали едни или други форми и платформи за онлайн обучението, най-вече като допълнение към традиционната, класическа форма на обучение. В университета, в дистанционната форма на обучение се използва платформата Moodle. През годините са обсъждани различни идеи за онлайн обучение, имало е различни виждания за подходящи платформи и формати, но както често в живота се случва, събитията слагат точка на колебанията. Тази точка, в случая беше въвеждането на извънредно положение, което постави сериозно предизвикателство пред обучението. В отговор на това предизвикателство Ректорското ръководство на Университета за национално и световно стопанство, заедно с катедра „Информационни технологии и комуникации“ и дирекция „Информационни технологии“ за 48 часа създадоха условия за преминаване изцяло към онлайн обучение, посредством обединената платформа за комуникация и сътрудничество Microsoft Teams , която комбинира множество възможности за видео срещи/лекции, постоянен чат, съхранение и споделяне на файлове, интеграция на приложения и др.

4. Резултати от анкетно проучване

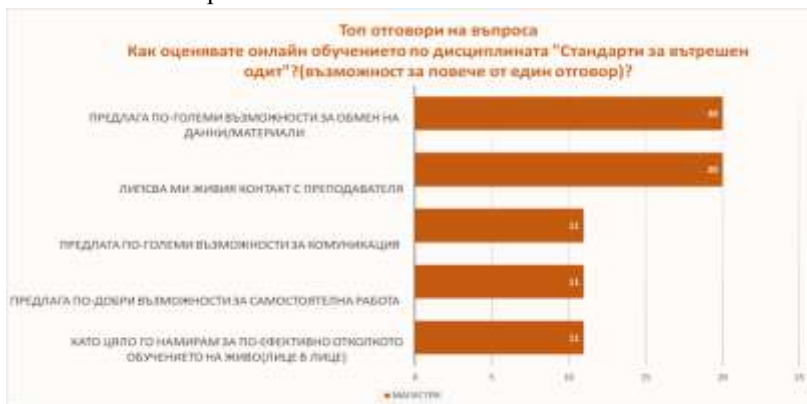
Представеното анкетно проучване е част от изследователски проект на тема: „Изследвания, развитие и прилагане на иновативни методи в процеса на обучение” (Peucheva, M., et al. 2019).

Анкетното проучване беше проведено в два студентски потока, от които един в ОКС „Бакалавър“ и един ОКС „Магистър“, по отношение на дисциплините „Вътрешен контрол и вътрешен одит“ (ОКС „Бакалавър“) и „Стандарти за вътрешен одит“ (ОКС „Магистър“). Проучването съвпадна с мерките, наложени във връзка с извънредното положение в България поради пандемията COVID 19.

Един от въпросите, който беше зададен на студентите, целеше да се установи какво е тяхното възприятие за онлайн обучението. По-конкретно студентите трябваше да определят неговите силни и слаби

страни спрямо традиционните лекции. Основната хипотезата беше, че отговорите ще бъдат приоритетно в полза на онлайн обучението.

Анализът на данните при магистрите показва, че те имат положителна нагласа към онлайн обучението. На фиг. 1 са показани техните топ отговори.

Фиг. 1. Топ отговори на магистри

Както се вижда от представените данни сумата на положителните топ отговори е 53%, като 20% от отговорите отдават предимство на онлайн обучението поради по-големите възможности за обмен на данни материали, които то предлага. Другите силни страни на онлайн обучението според магистрите са съответно по-големите възможности за комуникация, които то предлага (11%), както и по-добрите възможности за самостоятелна работа (11%). Същият процент (11%) от отговорите определят онлайн обучението като цяло за по-ефективно. Прави впечатление и относително високият дял на отговорите (20%), определящи, че при онлайн обучението им липсва живия контакт с преподавателя.

Отговорите на бакалаврите значително се отличават от тези на магистрите. Техните топ отговори са по-скоро в полза на класическите лекции на живо, тъй като им липсва живия контакт с преподавателя (25%), както и живия контакт при работата в екип (22%). Все пак и бакалаврите, подобно на магистрите считат, че онлайн обучението предлага по-големите възможности за обмен на данни материали (23%). Интересно е, че при бакалаврите има изразена негативност към онлайн обучението, като 7% са посочили, че онлайн обучението не им харесва.

На фиг. 2 са показани топ отговорите на бакалаврите.

Фиг. 2. Топ отговори на бакалаври

Друг въпрос, на който трябваше да отговорят студентите, беше свързан с това как биха искали да бъде провеждано обучението им извън условията на извънредното положение. Отговорите на магистрите са показани на фиг. 3.

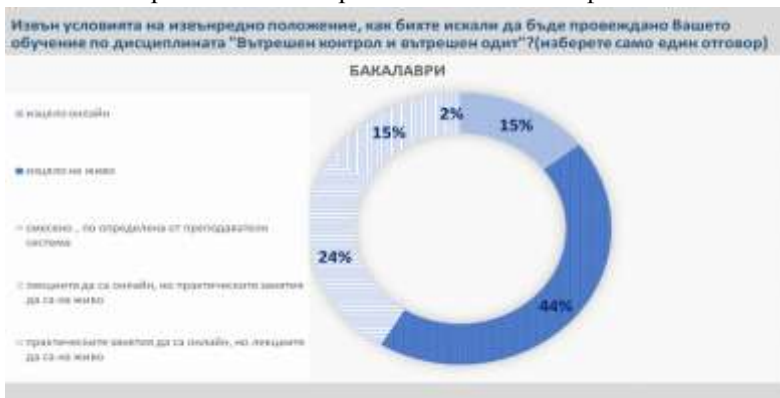

Фиг. 3. Разпределение на отговорите на магистри относно формата на обучение

Както е видно от графиката 31% от магистрите са изявили желание и извън условията на извънредно положение обучението им да бъ-

де изцяло онлайн. Обучение изцяло на живо желаят 23%. Същият процент са желаещите да различни формати на смесено обучение.

Отговорите на бакалаврите са показани на фиг. 4.

Фиг. 4. Разпределение на отговорите на бакалаври относно формата на обучение

При отговорите на бакалаврите прави впечатление големият процент (44%) на студентите, които предпочитат обучението на живо. Близко два пъти по малко (24%) е процентът на желаещите обучение, което да е изцяло онлайн. Привърженици на различни формати на смесено обучение са общо 32%

Фиг. 5. Съотношение между отговорите на магистри и бакалаври относно формата на обучение

На фиг. 5 е представена графика, която нагледно съпоставя пред-

почитанията на магистрите и бакалаврите относно формите на обучение.

Отговорите показват, че хипотезата за предпочитание изцяло към онлайн обучението не се сбъдна. Както и при предходния въпрос се наблюдава разминаване в отговорите на магистрите и бакалаврите. При магистрите процентът на желасщите обучението да е изцяло онлайн е 31%, докато при бакалаврите този процент е 15%. Желанието за обучение на живо при бакалаврите е значително по-голямо, като 44% от тях изразяват предпочитание именно към тази форма на обучение, докато при магистрите този процент е 23%. Тези съществени разлики в резултати може да се обяснят с факта, че голяма част от магистрите работят и лекциите които включват и практически занятия, по дисциплината „Стандарти за вътрешен одит“ се провеждат вечер. Вероятно те са твърде уморени и са склонни да възприемат удобството на онлайн обучението.

Анализът на данните получени за цялата съвкупност от анкетиранни студенти показва, че почти два пъти е по-голям общият процент на студентите, които предпочитат обучението да е изцяло на живо (39%), отколкото процентът на онези, които изцяло предпочитат онлайн обучението (19%). Прави впечатление относително високият процент на студентите, които са посочили, че предпочитат различните форми на смесено обучение (42%).

В заключение може да се обобщи, че онлайн обучението по вътрешен контрол и вътрешен одит е потребност и реалност. Предвид спецификите на естеството на преподаваните дисциплини тази форма на обучение до голяма степен е подходяща. Има и някои пречки, като липсата на живата комуникация, на живия контакт, с преподавателя и колегите, динамичната работа в екипи. В условията на извънредно положение тази форма се оказва единствено възможна, за да се осигури непрекъсваемост на учебния процес. Направените проучвания показват, че онлайн обучението има бъдеще и извън условията на извънредно положение. Очертава се потребност от прилагане на хибридни форми на обучение, съчетаващи класическото обучение на живо с онлайн обучението. Развитието на технологиите ще усъвършенства и разнообрази онлайн обучението, като то ще се превръща във все по-значима, неразделна част от традиционното обучение по вътрешен контрол и вътрешен одит, а в определени случаи, може да се прилага и като изцяло

ло самостоятелна форма на обучение. За преподавателите това е сериозно предизвикателство, тъй като трябва да развиват компетентности в съответствие с технологичните тенденции, за да предоставят по-приятни преживявания за своите студенти в полза на ефективния учебен процес.

References

1. Dineva,V. (2019) Research on the possibilities for applying innovative approaches in education and In internal audit training in particular, Journal SEPIKE, Edition 25,2019, Publisher: © 2013 Association 1901 "SEPIKE", Poitiers, Frankfurt, Los Angeles
2. ISACA, Innovation Insights, 2015
3. Peycheva, M., Dineva,V, Andonov, V. (2019) project NID NI-13/2019, UNWE, „Izsledvane, razrabotvane i vavezhdane na inovativni metodi v protsesa na obuchenie“ Project manager Miroslava Peicheva Available from:
4. <https://www.unwe.bg/bg/pages/182/%d1%83%d0%bd%d0%b8%d0%b2%d0%b5%d1%80%d1%81%d0%b8%d1%82%d0%b5%d1%82%d1%81%d0%ba%d0%b8.html>
5. Peicheva, M. Monograph Association (2016) 1901 “SEPIKE”, Edition 1, Poitiers (France), Frankfurt (Germany), den 31.07.2016
6. Schaefer, M. (2016) Monograph Association 1901 “SEPIKE”, Edition 1, Poitiers (France), Frankfurt (Germany), den 31.07.2016
7. Taleb,N. Cherniyat lebed, izdatelstvo "InfoDAR", Sofia, 2011

НЕПРИСЪСТВЕНО ЕЛЕКТРОННО БАЗИРАНО ОБУЧЕНИЕ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРОБЛЕМИ

DISTANCE E-BASED LEARNING – OPPORTUNITIES AND PROBLEMS

Гл. ас. д-р Ваня Стоянова

*Икономически университет – Варна
vstoyanova@ue-varna.bg*

*Ch. Assist. Prof. Vanya Stoyanova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
vstoyanova@ue-varna.bg*

Abstract

The report looks at distance e-based learning as an alternative to the traditional higher education learning process. The need for such training and the opportunities it provides are commented. Some of its attendant problems are also considered. Data from distance e-based learning conducted at UE-Varna are used.

Key words: distance learning, online learning, e-learning, opportunities, problems.

JEL Code: I210

Въведение

Идеята за електронно базирано образование не е нова и тя възниква във връзка с т.нар. продължаващо обучение или образование през целия живот. То се свързва с необходимостта на хората да повишават квалификацията си или да придобият нова такава. Много често се налага това да се осъществи без откъсване от работен процес и без възможност за пътуване до друго населено място. Електронно базираното обучение (дистанционно обучение) е решение в такива случаи. В много по-голяма степен то се прилага в областта на висшето образование, но все по-често намира приложение и в средното образование. В настоящия доклад се разглежда електронното обучение, предлагано във висшето образование като за пример се използва провеждания в ИУ – Варна неприсъствен електронно базиран процес на обучение в образователна степен „бакалавър“. Предпоставките за електронно обучение са свързани на първо място с развитието на технологиите. В съвременния свят технологиите навлизат във всяка сфера на човешкия живот.

Голяма част от длъжностите включват изисквания за владене и използване на нови технологии, софтуерни продукти и др. Образованието, от една страна, трябва да отговори на тези изисквания чрез подготовка на кадри и от друга, да се адаптира към променящите се условия в съвременното общество. На второ място, като фактор за появата и развитието на електронното обучение е необходимостта от перманентно обучение без откъсване от ежедневните задължения. В най-голяма степен това е важно условие за лица, на които се налага да повишат придобита вече квалификация или да придобият нова. В сферата на висшето образование тази необходимост е по-силно изразена при обучение в образователна степен „магистър“. На трето място, предпоставка за развитие и предлагане на електронно обучение е интернационализирането и глобализацията на висшето образование. Все по-често се говори за транснационално обучение, за сравнимост и съвместимост на дипломи като съществено място се отделя на разширяването на електронните университетски услуги (Stoicova et al., 2011).

1. Електронно базирано обучение – същност, видове, предимства и проблеми

Когато става въпрос за неприсъствено обучение най-често се използват термини като дистанционно обучение, електронно базирано обучение и онлайн обучение. Общото между всички тях е, че описват обучение от разстояние или т.нар. неприсъствено обучение (Mooge et al., 2011). Въпреки че тези определения са много сходни, между тях има и съществени разлики. Исторически най-рано се появява дистанционното обучение. Неговото развитие започва преди появата на интернет като за комуникация между преподавателите и обучаваните се използват печатни медии и кореспонденция по пощата. Тази форма на обучение има за цел да предостави възможност за получаване на образование на студенти, които са далеч от определен университет. При дистанционното обучение се съчетава предоставяне на материали за обучение с реални присъствени срещи. В по-широк смисъл задочното обучение също може да се възприеме като форма на дистанционно обучение. Онлайн обучението се появява през миналия век като основната му разлика с дистанционното обучение е, че се използват възможностите на интернет за предоставяне на материали, за връзка между преподавателите и студентите или за връзка между самите студенти.

Електронно базираното обучение по своята същност също е вид дистанционно обучение и се появява приблизително по същото време като онлайн обучението. То се определя като самостоятелен вид обучение поради използването на различни формати и методи – като CD-ROM, интранет, интернет, аудио и видео формати. Тъй като технологиите се развиват, то и този вид обучение продължава да се развива. Безспорно последният вид обучение в най-голяма степен използва възможностите на технологиите и преодолява липсата на „живия“ контакт.

Електронно базираното обучение има доста предимства пред традиционния присъствен учебен процес, но с приложението му са свързани и не малко проблеми.

Някои от по-важните предимства на електронно базираното обучение са:

1. Бърз, лесен и навременен достъп до предоставените от всеки курс материали. Тази възможност за осигуряване и използване на учебни материали може да се разглежда като предимство по отношение на традиционното посещение на библиотека или читалня. От една страна, спестява време за осигуряване на необходимите материали за обучение и от друга, при препоръчани различни източници, предоставените материали от водещия на съответния курс са предпоставка за добра информираност и ориентация още в началото на обучението.

2. Достъпът до необходимите материали е осигурен 24 часа, 7 дни в седмицата и независимо от географското местоположение на обучаващия се.

3. Електронното обучение дава възможност за интерактивно представяне на информацията, което я прави по-забавна и по-лесно разбираема. Когато подобни материали се използват паралелно с препоръчани литературни източници, това прави обучението по-интересно.

4. Обучаващият се може сам да избере кога и колко да учи (Arkorful et al., 2015). По този начин той се чувства съпричастен и отговорен към собственото си обучение като има възможност да управлява в някаква степен учебния процес. Изключение от казаното може да се наблюдава само в случаите на електронно обучение чрез конферентна връзка по предварителен график.

5. Електронното обучение е по-добра възможност за някои от хората в неравностойно положение, които при този вид обучение са рав-

нопоставени с останалите обучаващи се.

6. Неприсъственото електронно базирано обучение не налага да се променят ежедневните задължения на обучаващите се, то се съчетава с тях много по-добре и по-лесно в сравнение с традиционния учебен процес. В същото време е нужно да се спомене, че този вид обучение изисква добра организация на времето и желание за обучение и придобиване на нови знания.

Проблемите, свързани с електронното обучение могат да се обобщят в няколко групи:

1. Технически проблеми. Провеждането на електронно обучение е свързано с технически ограничения, които се отнасят до скоростта на интернетната връзка и определени хардуерни и софтуерни стандарти. За провеждането на този вид обучение е необходимо участниците да разполагат или да имат достъп до подходящи устройства. Последното се отнася предимно за обучаващите се, доколкото преподавателите са осигурени с необходимите устройства от обучаващата организация.

2. Организирането на този вид обучение в началния етап е свързано със значителни инвестиции от страна на обучаващата организация.

3. Нивото на техническите умения на участниците в обучението, включително и на преподавателите. Този проблем може би е по-характерен за сферата на училищното образование поради по-ниската възраст на учениците и по-ограниченото използване на електронно базираното обучение. В университетите и висшите училища дистанционно и електронно базирано обучение се провежда от години. Във връзка с това периодично се провеждат курсове за обучение на преподавателите за използване на платформи за електронно обучение. Въвеждането на смесена система на провеждане на текущ контрол (традиционна и чрез използване на платформа за електронно обучение) също оказва влияние върху подготовката на студентите за участието им в този вид обучение.

4. Ограничения при използването на електронно базирано обучение в някои научни области като медицина например.

5. Липса на „жив“ контакт. При провеждането на електронно базирано обучение се акцентира върху самоподготовката чрез предоставяне от преподавателя на необходимите материали. Това, което липсва при този вид обучение са допълнителните разяснения, които обучава-

щите се имат възможност да получат по време на реалните присъствени часове. За решение на този проблем се използват възможностите за контакт, които се предоставят от платформите – чат, форум и конферентна връзка, като последната в най-голяма степен преодолява посочения проблем. Съществува мнение, че по-добри резултати се получават, когато обучаващите се участват активно в обучението чрез задаване на въпроси, общуване помежду си и с преподавателя в сравнение с обучението само на база предоставени материали (Shelley, L., 2002).

6. Организацията на времето от страна на обучаващите се, която да им осигурява възможност за присъствие по време на провеждане на обучение чрез конферентна връзка при предварително определен график. Идеята за т.нар. работа при „home office” не е нова, но преди провеждането на извънредното положение в България не беше често срещано явление. Във връзка с това се публикуват съвети от психолози и кариерни специалисти как работещите да организират времето си и да са по-ефективни (Cukev, 2020). За провеждането на неприсъствено електронно базирано обучение в сферата на училищното образование МОН дава препоръки за продължителността на учебните часове и почивките между тях, т.е. обучаващите се не правят сами организация на времето си. В сферата на висшето образование обучаващите се сами трябва да подредят приоритетите си и да организират ежедневните си задължения (като изключение може да се разглеждат установените предварително занимания, провеждани чрез конферентна връзка). За съжаление, голяма част от студентите макар и пълнолетни, някои от тях и работещи, все още са в младежка възраст и се учат на самостоятелност, част от която се изразява в ефективна организация на деня и задълженията, свързани с обучение и работа. Посещаемостта на занятия, провеждани при определен график чрез конферентна връзка, до голяма степен зависи от умението им да създадат добра организация на времето си.

2. Неприсъствен електронно базиран процес на обучение в Икономически университет - Варна

В Икономически университет – Варна дистанционно обучение се прилага от години като предлаганото обучение използва възможностите на интернет за връзка между преподаватели и студенти, за предоставяне на материали, поставяне на задания и тяхното текущо оценяване.

В този смисъл за въвеждането на неприсъствен електронно базиран процес на обучение има изградена основа. Основните проблеми в този случай се изразяват в:

1) Използваната в университета платформа никога преди това не се е използвала толкова интензивно, тъй като в дистанционна форма на обучение студентите винаги са били по-малко в сравнение с редовната. В настоящата ситуация, когато се увеличават както посещенията в платформата, така и обема на публикуваните материали, това свръхнатоварване се отразява на качеството на осъществяваната връзка. За решаването на този проблем се вземат решения и се предприемат необходимите действия за увеличаване на ресурсите на платформата, за да се отговори на нарасналите потребности на университета.

2) Недостатъчната предварителна техническа подготовка на преподавателите и студентите за използване на платформата за електронно обучение. Поради неочакваното и бързото развитие на ситуацията с пандемията не само в България, но и в световен мащаб, всички участници в електронното обучение придобиват нужните за това умения „в движение“. Трябва да се отбележи, че периодично в ИУ – Варна са провеждани обучения за работа с електронна платформа, но тези обучения обхващат предимно преподаватели, които имат натовареност с дистанционно обучение. За решаването на възникналите във връзка с това проблеми най-голяма заслуга имат служителите от ЦЕДО, които бързо и пълноценно отговарят на възникнали въпроси и оказват съдействие и помощ в случай на необходимост от такава.

3) Обезпеченост с технически средства, необходими за участие в електронно обучение. Този проблем е по-силно изразен при студентите. Няма изследване в България, което да установява броя на студентите, които нямат достъп до необходимите устройства, но по данни на МОН около 10% от учениците не разполагат с техническа възможност да участват в неприсъственото електронно базирано обучение, провеждащо се в момента в страната. Може да се предположи, че и сред студентите има такива, които нямат техническа възможност да участват в обучението, дори и техният относителен дял да е по-малък от този на учениците. Преподавателите в ИУ – Варна разполагат със служебни преносими компютри и участието им в новата форма на обучение е технически осигурено. Евентуален проблем може да възникне при недостатъчно бърза и качествена интернет връзка в домашни условия.

4) Липсата на „жив“ контакт. Електронно базираното обучение, може би, позволява по-голяма осигуреност на студентите с материали, дори и когато те не участват активно в процеса на обучение. В стремежа си да осигурят ефективната подготовка на студентите, преподавателите предоставят повече и по-подробни учебни материали, особено в настоящата ситуация при необходимост от социална изолация. Тези материали са достъпни постоянно. Но ако обучението и подготовката могат да се осигурят само чрез предоставените материали, то това ще е форма на електронно базирано самообучение. Сериозен проблем при формите на дистанционно обучение, при които контактите се осъществяват чрез чат или форум е, че студентите са лишени от разясненията на преподавателите. В повечето случаи обясненията, които могат да получат при провеждане на реални присъствени часове, са много по-необходими и по-полезни за подготовката им отколкото предоставените материали под формата на учебници, лекции, казуси и решени задачи. За преодоляване на този проблем успешно се използва синхронна конферентна връзка.

5) Недостатъчна активност от страна на студентите, която се изразява чрез слабо присъствие по време на провежданите чрез конферентна връзка занятия. От една страна, причината е недостатъчно добра организация на времето, но от друга – може да се дължи на гарантирания комфорт чрез осигурените материали, който води до увереност, че това е напълно достатъчно за успешна подготовка.

За сравнение на присъствието преди и след въвеждането на неприсъственото електронно базирано обучение са представени данни за относителния дял на присъствалите на занятия студенти от шест специалности. Всички студенти се обучават в редовна форма в ОКС „Бакалавър“, от един и същ курс на обучение и изучават една и съща дисциплина, но са част от два различни потока, които за удобство са номерирани.

Таблица 1

Посещаемост на занятия

Поток	Относителен дял на присъствалите студенти(%)				
	2-6.03.	23-27.03.	30.03.-3.04.	6-10.04.	13-17.04.
1	59	13	22	27	24
2	62	22	29	23	35

Източник: изчисления на автора.

Данните показват, че относителният дял на присъствалите намалява повече от два пъти по време на неприсъственото електронно обучение. Очаквано този дял е най-нисък през първата седмица (23-27.03.), когато все още не всички са се информирали за възможността да присъстват на занятия, провеждани чрез конферентна връзка. В следващите три седмици има леко увеличение на присъствието, но все още не са достигнати нивата от присъственото обучение (седмичата 2-6.03.). В същото време относителният дял на студентите изпълнили задания за текущ контрол е много по-висок от относителния дял на присъствалите (таблица 2). Впечатление прави, че изпълнението на първото задание е 100 % или близо до 100 %. Това задание е проведено след въвеждането на неприсъствено обучение, но темите включени в него и информация за периода на провеждането му е дадена преди това. Темите, включени във второто задание са разгледани по време на неприсъственото обучение, а изпълнението намалява с повече от 20 % за първите две специалности и с над 50 % за третата специалност. (Данните в таблица 2 се отнасят само за единия поток, защото за другия не е давано задание за текущ контрол към момента на изготвяне на доклада.) По-високият относителен дял на изпълнените задания от този на присъствалите може да се тълкува като интерес и отговорно отношение към обучението, но провеждано като самоподготовка на базата на публикуваните материали. В същото време намалението на относителния дял на изпълнените второто задание най-вероятно се дължи на това, че не всички студенти посещават занятията, провеждани чрез конферентна връзка и поради тази причина не са подготвени и информирани за изпълнението на поставеното задание.

Таблица 2

Изпълнение на заданията за текущ контрол

Специалности	Относит. дял на изпълн. на първо задание %	Относит. дял на изпълн. на второ задание %
1	89	65
2	85	64
3	100	48

Източник: изчисления на автора.

По отношение на присъствието според специалността, в която се обучават студентите от тези шест специалности може да се обобщи, че

за всички е характерен най-голям брой на тези, които никога не са присъствали и най-малък на тези, които винаги са присъствали. За всички представени е характерно, че тези които никога не са присъствали на занятия, провеждани чрез конферентна връзка са повече от половината студенти от специалността.

Таблица 3

Посещаемост на занятия по специалности

Специалности	Брой студенти според честота на посещенията		
	Никога	Понякога	Винаги
1	47	32	2
2	35	10	8
3	17	4	2
4	16	3	1
5	11	12	3
6	37	7	11

Източник: изчисления на автора.

За измерване на връзката между специалностите и посещаемостта на занятия може да се използва корелационния коефициент на взаимната връзка. Според изискванията за приложение на метода наблюдаваните единици трябва са повече от 50 и емпиричните честоти в оформените групи да са по-големи или равни на 10. От данните се вижда, че първото условие е изпълнено, но второто не е, тъй като в така представеното разпределение на студентите има групи с абсолютна честота по-малка от 10. Това налага да се обобщат данните и да се оформят групи с по-големи абсолютни честоти, за да се приложи метода. За целта специалностите отново ще бъдат представени като два потока. Това обединяване до известна степен ще намали различията в разпределението на студентите, но забелязаните основни закономерности ще се запазят.

Таблица 4

Посещаемост на занятия по потоци

Потоци	Брой студенти според честота на посещенията		
	Никога	Понякога	Винаги
1	99	46	12
2	64	22	15

Източник: изчисления на автора.

Корелационният коефициент на взаимната връзка се изчислява по

следната формула (Lambova et al., 2012):

$$r = \sqrt{\frac{\chi^2}{n + \chi^2}}, \text{ където } \chi^2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^m \frac{(f_{ij} - f_{ij(0)})^2}{f_{ij(0)}}, \quad f_{ij(0)} = \frac{f_{i.} \cdot f_{.j}}{n}$$

Изчислената стойност на коефициента е 0,14 и за да се тълкува резултата е необходимо да се нормира коефициентът чрез максималната му стойност.

$$r_{\max} = \sqrt{\frac{M-1}{M}}, \quad r_{\text{norm}} = \frac{r}{r_{\max}}$$

Нормираният коефициент приема стойност 0,2 и това показва, че няма силна зависимост между посещаемостта и специалността, в която се обучават студентите. Посещаемостта на занятия не зависи от вида на специалността, в която се обучават студентите.

Заклучение

Едно от най-големите предимства на неприсъственото електронно базирано обучение е, че позволява на учащите да учат по всяко време и навсякъде. Това прави образованието достъпно и дава възможност то да се съчетава с ежедневните задължения. Неговата поява и развитие са обективно обусловени в съвременния живот. Развитие на технологиите позволява да се използват нови и разнообразни възможности за приложението му и за решение на някои от свързаните с този вид обучение проблеми. Предоставянето на възможности за преодоляване на липсата на „жив“ контакт между обучаващи и преподавател приближава електронното обучение до традиционното, но с използването на по-атрактивни и съвременни форми за представяне на информация. Като всяка една дейност, успешното приложение на неприсъственото електронно базирано обучение зависи в най-голяма степен от участниците в него – от желанието, интереса и мотивацията им.

References

1. Arkorful, V., Abaidoo, N. (2015) *The role of e-learning, advantages and disadvantages of its adoption in higher education* [Online] Available from: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.694.3077&rep=rep1&type=pdf#page=33> [Accessed 14/04/2020].
2. Cukev, I. (2020) *7 tehnologii, koito mogat da ni pomognat da si*

varshim rabotata distancionno(video) [Online] Available from: <http://aula.bg/blog/distancionna-rabota/> [Accessed 07/04/2020].

3. Lambova, M., Rusev, Ch., Koseva, D., Stoyanova, V. (2012) *Vavedenie v statistikata* Varna: Steno.

4. Moore, J., Dickson-Deane, C., Galyen, K. (2011) *E-learning, online learning and distance learning environments: Are they the same?* [Online] Available from: https://www.academia.edu/6554958/e-Learning_online_learning_and_distance_learning_environments_Are_they_the_same [Accessed 12/04/2020]

5. Shelley, L. (2002) *Review and resources: Online education Implementation and Evaluation* [Online] Available from: <http://depts.washington.edu/assessmt/pdfs/reports/OEARReport0211.pdf> [Accessed 12/04/2020].

6. Stoicova, T., Hristova, E. (2011) *Savremennoto obrazovanie: Modernizacia I internacionalizacia* [Online] Available from: <http://ebox.nbu.bg/ssc12/index2.php?id=ne3/07>. [Accessed 10/04/2020].

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД ОБУЧЕНИЕТО ПО ИКОНОМИКА И ТЪРГОВИЯ

THE DIGITALIZATION AND THE CHALLENGES TO EDUCATION OF ECONOMICS AND COMMERCE

Гл. ас . д-р Виолета Петева

Икономически университет – Варна

v.peteva_laskova@ue-varna.bg

Гл. ас . д-р Миглена Душкова

Икономически университет – Варна

megi.dushkova@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Violeta Peteva, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

v.peteva_laskova@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Miglena Dushkova, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

megi.dushkova@ue-varna.bg

Abstract

In today's highly dynamic and uncertain environment, universities are faced with a responsible and difficult mission - to educate young people to be successful through the formation of knowledge and skills, including cognitive and socio-behavioural, necessary for their personal and professional realization. Digitization has required significant changes in education and has pushed innovation, made e-learning and distance learning possible. But at the same time, there were some challenges and problems to the participants in the e-learning process. The report presents the personal opinion of the authors on: the digitalization and learning process of students in economics and commerce; the current situation; some benefits and challenges of e-learning and distance learning.

Key words: *digitalization, challenges, distance learning, economics, commerce, soft skills, cognitive skills.*

JEL Code: I25; M2

Въведение

Светът днес е по-различен, по-сложен, по-взаимосвързан и много по-несигурен, отколкото беше вчера. Утре ще бъде по-различен, отколкото е днес. Промените са изключително бързи и във всички сфери –

икономика, технологии, култура, демография, образование и т.н. Образователните институции днес, в т.ч. и университетите, трябва да се променят и адаптират, за да изпълняват основната си мисия: да обучават студентите да бъдат успешни в този сложен и динамичен свят¹.

През последните години информационните технологии наложиха значителни промени в обучението и дадоха сериозен тласък на иновациите в тази сфера, но в същото време поставиха някои предизвикателства и проблеми пред образователните институции. Понастоящем, образователната система разчита изключително на възможностите, които дигитализацията предоставя за провеждане на неприсъствен учебния процес, с оглед на извънредната ситуация. На практика сме свидетели на пълна трансформация на обучението от реална в дигитална среда. До момента на преустановяване на учебните занятия, образователният процес, като че ли показваше по-видимо и в по-голяма степен ползите от дигитализацията. Например, в много университети се създадоха богати електронни библиотеки с лекции и други учебни материали по всички дисциплини от учебния план. Наличието на електронни учебни материали за студентите даде възможност да се развият нови форми на обучение – *електронно обучение (учене по всяко време и от всяко място)* и *дистанционно обучение*. Преди обявяването на извънредното положение, тези нови форми се прилагаха комбинирано с традиционното присъствено (редовно) обучение. Може да се каже, че това е вид смесено обучение, при което редовното и електронното се допълват и подпомагат взаимно. При новата кризисна ситуация, с преминаването към електронен неприсъствен учебен процес, се проявиха някои проблеми и несъвършенства. Участниците в процеса на обучение, който по принцип е двустранен, са изправени пред нови предизвикателства от различен характер – психологически, педагогически, технологични, институционални и др.

Целта на авторите е да представят своята лична позиция относно дигитализацията и процеса на обучение по икономика и търговия, актуалната ситуация в момента, ползите и предизвикателствата на този процес. Авторите нямат претенции за изчерпателност и цялостност на изложението, както и за безпристрастност на изразените лични позиции.

¹ За иновациите в образованието. https://ec.europa.eu/education/policies/innovation-in-education/about-innovation-in-education_bg, достъпен на 10.4.2020.

1. Дигитализацията и обучението на студентите по икономика и търговия

Обучението по търговия има над 70 годишна история в Икономически университет – Варна, със създаването на специалност „Икономика на търговията“ през 1948 г. и след това – на катедра „Икономика и управление на търговията“ през 1953 г. Обучението на студентите по икономика и търговия е претърпяло значими промени, в контекста на изискванията и перспективите на времето. Днес, в условията на дигитализация и глобализация, необходимостта от обучение по търговия в дигитална среда е неизбежна. Дигитализацията има ключова роля за интегрирането на образователния процес и търговската практика, с оглед предоставяне на модерно и практико-приложно обучение на студентите. Безспорно, използването на дигиталните технологии в областта на образованието дава редица възможности, като например: преодоляване на времевите и пространствени ограничения между преподаватели и студенти; по-добро управление на информацията; актуални новини и събития, насочени към студентите; достъп до по-голямо количество учебни материали; повече интерактивност между студентите и учебните ресурси; прилагане на индивидуален подход в преподаването; по-удобна комуникация (синхронна и асинхронна) със студентите и др.

Търговията е един от икономическите сектори, в които дигитализацията навлезе бързо и създаде нови възможности за по-ефективно протичане на бизнес процесите. Търговията на дребно намери място в дигиталната среда, чрез електронните магазини, онлайн платформите и дори през социалните мрежи. Интернет се превърна в новото място за осъществяване на търговия и за вълнуващи преживявания на потребителите, а мобилните технологии дадоха възможност на потребителите да пазаруват отвсякъде. Дигитализацията формира нови бизнес модели и нови взаимоотношения между участниците в търговията. Развива се и ще продължава да се развива омниканалната търговия. Тези и други дигитални тенденции променят не само търговската практика, но изискват и нови подходи при обучението. В Икономически университет – Варна се предлага обучение по търговия, което се усъвършенства непрекъснато, в отговор на новите предизвикателства на бизнеса и измененията на дигитализацията. В подкрепа на това, могат да се посочат следните дейности (Dushkova, 2018):

1. актуализиране на учебното съдържание на преподаваните дисциплини и разработването на нови задължителни и избираеми дисциплини;

2. привличане на специалисти от бизнеса като гост-лектори, с цел повишаване на практико-приложната страна на обучението;

3. разширяване на формите на обучение чрез въвеждане на дистанционна форма в ОКС „Бакалавър“ и въвеждане на електронно обучение в ОКС „Магистър“.

В учебния план на студентите по икономика и търговия са разработени нови, актуални теми в задължителните и избираемите дисциплини². Задълбочаването на връзката между дигитализацията и обучението по търговията, изисква изучаването на по-тясно специализирани дисциплини, например „Електронен бизнес“ и „Електронен маркетинг“, а също разработването на модул, включващ изцяло дисциплини в областта на дигитализацията. Повишаването на практико-приложната страна на обучението може да се търси в използването на повече дигитални практики и демонстрации, които да надграждат вече установени учебни стандарти. През последните години, в бизнеса нараства интересът към управлението на фирмените уебсайтове, онлайн магазините и намирането на допълнителни канали за комуникация, както и поддържане на взаимоотношения с клиентите. Търсенето на популярни модели за онлайн реклама и по-ефективно брандиране в маркетплейс платформите представлява огромно предизвикателство за милионите търговци в необятното Интернет пространство. В тази връзка, обучението по търговия се стреми да развива уменията за вземане на управленски решения в дигитална среда.

Изключително полезно за усъвършенстване на учебната дейност би било въвеждането на *дуалното обучение*, което съчетава обучение и практика през годините на учене. Подобна инициатива е сериозно предизвикателство за всеки университет, тъй като е свързана с намирането на дългосрочни партньори и поддържането на системно взаимодействие между преподаватели и мениджъри. Благоприятна възможност за стартиране на дуално обучение са изградените вече тесни връзки меж-

² Такава дисциплина са: „Търговски мениджмънт“, „Управление на търговските операции“, „Електронна търговия“, „Логистика“, „Управление на човешките ресурси“, „Потребителско поведение“, „Търговия с интелектуални продукти“, „Търговия с услуги“, „Борсова търговия“ и др.

ду университета и фирмите, които понастоящем дават възможност за провеждане на практическото обучение на студентите. Инициативата се реализира, чрез въвеждането на проект „Иновативна партньорска мрежа за устойчиво сътрудничество университет-бизнес” (UEBN), която има сериозен потенциал да расте и да се развива в бъдеще.

Привличането на специалисти от бизнеса като гост-лектори е една от активните дейности в Икономически университет – Варна. В това отношение е особено значима ролята на *Карриерен център* и „*Форум кариери*“, които регулярно организират различни инициативи: майсторски клас по лидерство и управление на таланти; тренинг за развитие на емоционалната интелигентност в кариерата; обучение и състезания по предприемачество и др. Провеждат се и съвместни публични събития, например с Регионалната агенция за предприемачество и иновации – Варна, на които студентите имат възможност да обменят идеи за стартиране на собствен бизнес. Организират се срещи с представители на бизнеса и служители на държавни органи, като Комисията за защита на потребителите и др. Тези инициативи са добра възможност за споделяне и обсъждане на идеи между специалисти от практиката и студенти, за развитие на творческите способности и креативността на студентите.

Разширяването на обучението чрез въвеждане на *дистанционната форма* се превръща в едно от предизвикателствата в Икономически университет – Варна. Същевременно, то дава нови възможности за по-пълно използване на ресурсите и капацитета на университета. Отчетите за приема на студенти в дистанционна форма показват реален интерес към това обучение. Съществена роля за въвеждането на дистанционното обучение има добрата професионалната подготовка на специалистите от „Център за електронно и дистанционно обучение”. Платформите за дистанционно и електронно обучение дават възможност за използване на нови методи на подготовка и провеждане на обучението, чрез електронните учебни ресурси и електронните учебни дейности. Учебните ресурси³ дават възможност да се качи и визуализира учебни-

³ Такива ресурси са: Файл за качване на презентации, лекционен материал и упражнения; Папка за качване на учебници, учебни помагала и сборници; URL за пряк достъп до хипервръзка; Страница за съобщения, текущи събития и друга допълнителна информация и др., които спомагат за подобряване работата на използваните ресурси.

ят материал в платформата, което има въздействащ ефект върху студентите и улеснява процеса на възприемане. Учебните дейности⁴ са насочени най-вече към самостоятелна работа на студентите, с цел да стимулират творческите им възможности, както и да усъвършенстват дигиталните им умения. Тези платформи непрекъснато се усъвършенстват и адаптират към потребностите на преподавателите и студентите.

Основната цел на дистанционното обучение е да предостави *достъп до образователната услуга (висше образование)* на тези групи потенциални студенти, които по една или друга причина не могат да се възползват от редовната форма на обучение. Това са хора, работещи на основен трудов договор; младежи, които по икономически причини не могат да бъдат редовни студенти; хора с увреждания; студенти, които живеят или работят в чужбина; студенти, които са отпаднали от редовно обучение по различни причини и др. Следователно, чрез дистанционната форма на обучение се реализира допълнителен прием на студенти, от една страна, а от друга страна – вратите на университета се отварят по-широко пред всички, желаещи да учат. При нормални условия дистанционното обучение включва кратки *присъствени периоди през всеки семестър*, по време на които се осъществява реален учебен процес и комуникация „лице в лице“ между студенти и преподаватели.

Извънредната кризисна ситуация промени рязко екосистемата на всички образователни нива, като затвори учащите и преподавателите въкъщи, за дълъг период от време. Това обстоятелство наложи съвременна и адекватна реакция от страна на образователните институции, с цел продължаване на учебния процес. При преминаване към изцяло неприсъствен електронен процес на обучение, се разкриха някои ограничения и несъвършенства на *дистанционното обучение в неговия „чист“ вид*. На изпитания бяха поставени както студентите, така и преподавателите, а също и технологичните възможности на платформите за електронно обучение. Основните проблеми, които се проявиха в новата ситуация, са следните:

- ограничения и невъзможност за извършване на пълноценна екипна работа по учебни проекти, поради липса на пряк контакт между студентите;

⁴ Такива дейности са: Задания; Дискусионен форум; Чат; Тест; Работилница и др., които се използват за самоподготовка по дадена тема, упражнения и изпитване на студентите.

- по-ниска степен на синхронизиране на дейностите между преподаватели и студенти;
- по-ниско равнище на контрол върху текущата работа на студентите;
- невъзможност за оказване на стимулиращо въздействие върху студентите за научна и творческа дейност;
- проблеми в комуникацията и общуването между преподаватели и студенти, както и между студентите, от организационен и психологически характер;
- по-ниска ефективност на комуникацията между преподаватели и студенти, поради неизбежното влягане на повече ресурси (усилия и време) за постигане на същия или по-малък ефект.

Не е изненадващо, че в основата на всички несъвършенства на неприсъствения електронно базиран учебен процес стои една единствена причина – липсата на пряк контакт, на комуникация „лице в лице“ между участниците.

2. Предизвикателства пред обучението по икономика и търговия в съвременните условия

Безспорен факт е, че изискванията към съвременните кадри, търсещи работа, се увеличават непрекъснато и така ще бъде в бъдеще. Университетите, които подготвят тези кадри, трябва да отговорят на нарасналите очаквания към качеството на техния образователен продукт. В настоящите условия на изключително динамична, несигурна и променлива среда, тази задача обаче не е лесно изпълнима. Защо? Защото в икономиката на знанието, колкото и странно да звучи, *когнитивните умения* не са достатъчни. Те са много ценни, особено техническите и технологични умения на по-високо равнище, но те трябва да бъдат надградени и допълнени с умения, които са извън конкретната област на познание. Например: творческо мислене и креативност, критично мислене, способност за сътрудничество, самоконтрол, емоционална интелигентност, адаптивност, самодисциплина и др. Това са умения и способности, които една личност трябва да прибави към когнитивните си умения, за да успее да приложи наученото на практика и най-вече да създаде нови идеи, продукти, теории. Терминът, с който можем да обозначим тези умения, е *социално-поведенчески умения*. Те се отнасят към емоционалната област и са свързани с взаимодействията

между хората. Тъй като са трудни за проследяване, демонстриране и измерване, често се наричат „*меки умения*“ в противовес на „*твърдите умения*“, които се асоциират с когнитивните (професионални, технически).

В съвременния глобализиран свят на високи технологии, автоматизация и роботизация все по-висока стойност ще имат човешките способности, които не могат да бъдат имитирани от машините. Става въпрос отново за социално-поведенчески умения, защото именно в областта на емоциите технологиите засега нямат напредък. Това са: способност за работа в екип, колаборация, емпатия, разрешаване на конфликти и проблеми, самоорганизация, управление на времето и др. Всички тези способности увеличават човешкия капитал на личността и могат да донесат икономически ползи, напълно съизмерими с ползите, свързани с когнитивните умения.

Динамичната икономическа и социална среда, както и променящият се характер на работата, изискват също такива качества на работниците, като адаптивност и гъвкавост. Това означава наличието на набор от умения, които подобряват пригодността на хората, като им позволяват лесно да се прехвърлят от една работа в друга. Работодателите принципно посочват, че оценяват най-високо когнитивните (в т.ч. и техническите) умения от по-висок клас и социално-поведенческите умения на работниците. В доклад на Световната банка се цитира проучване, според което в европейските държави със среден доход, като България и Румъния, търсенето на работници в професии, включващи нерутинни когнитивни и междуличностни умения, се увеличава. От друга страна, търсенето на работници в нерутинни ръчни професии с ниска квалификация остава стабилно (Hardy et al., 2018). Други проучвания сред работодатели в България, Северна Македония, Полша, Украйна и др. страни показват, че липсата на социално-поведенчески умения при наетите млади специалисти е толкова проблематична, колкото и липсата на технически умения⁵.

Променящата се природа на работата предизвиква повишен интерес към висшето образование по три начина⁶ :

⁵ Променящата се природа на работата. Доклад за световното развитие 2019, Групата на Световната банка, достъпно на <http://documents.worldbank.org/curated/en/840761559349527449/pdf/Main-Report.pdf>, с. 106.

⁶ Пак там, с. 110.

Първо, технологията и интеграцията повишават търсенето на общи когнитивни умения от по-висок порядък (комплексно решаване на проблеми, критично мислене) и напреднали комуникативни или социално-поведенчески умения. Тези „меки умения“ могат да се прехвърлят през различни работни места, но не могат да бъдат придобити само чрез обучение.

Второ, висшето образование увеличава нуждата от *учене през целия живот*. Предполага се, че работниците ще имат няколко различни кариери, а не просто множество работни места през живота си. Висшето образование може да отговори на това нарастващо търсене с гъвкави модели на предлагане на разнообразни курсове и специализации, както и онлайн обучение, отворени университети, центрове за продължаващо обучение, центрове за обучение през целия живот и др.

Трето, университетите стават по-привлекателни в променящия се свят, служейки като платформа за иновации и предприемачество.

Висшето образование допринася за изграждането на преносимите социално-поведенчески (меки) умения като: работа в екип, устойчивост, самоувереност, себеизразяване, управление на времето, емоционална интелигентност. Повечето от тези умения не се учат в университет, а се развиват в процеса на самостоятелното личностно и професионално израстване на човека. Въпреки това, образованието може да подпомогне в голяма степен формирането на „меки умения“, чрез включването им като допълващи към основните учебни програми, чрез създаването на подходяща учебна и възпитателна среда, чрез личния пример на преподавателите, чрез академичния дух и етика.

Безспорно е, че успешният процес на обучение е неразривно свързан с доброто ниво на *общуване и комуникация* между участниците в процеса. Една от основните функции на преподавателя е комуникативната (Tsvetanska, 2006). Ефективната комуникация предполага вникване в мотивите на другия, постигане на истинско разбиране на неговата индивидуалност, което предполага наличието на *емпатия* у преподавателя. Понятието за емпатия е въведено от американския психолог Карл Роджърс (1902-1987), един от основоположниците на хуманистичната психология, появила се през 60-те години на 20-ти век. Да си в състояние на емпатия, според Роджърс, означава да възприемаш вътрешния свят на другия точно, със запазване на емоционалните и смисловите оттенъци. Като че ли ставаш този друг, но без да губиш усеща-

нето „като че ли“ (Rogers, 1975)⁷. В днешно време емпатията се дефинира като сложен конструкт, обединяващ когнитивен и афективен (емоционален) компонент (Hojat et al., 2002). Когнитивният компонент е способността да се разберат чувствата и преживяванията на другия, да се види ситуацията от неговата гледна точка. Афективният компонент се свързва със способността за съпреживяване на чувствата на другия.

За да има емпатия, е необходимо реално разбиране на позицията и потребностите на другия, нещо което може да се постигне най-добре при *комуникация лице в лице*. Именно липсата на такава комуникация лице в лице е най-сериозният недостатък на електронното обучение, когато се прилага в чист вид. Преподавателите, които са развили и притежават високо ниво на емпатия, ще се стараят да я проявят винаги и във всички ситуации, в т.ч. и при електронно и дистанционно обучение. Но фактът, че връзката студент – преподавател се опосредства и се осъществява в електронна платформа, независимо как – чрез видео или чат, променя ефекта от емпатията, затруднявайки и двете страни. Не трябва да се пренебрегва обстоятелството, че поддържането на комуникация със студентите в електронна среда изисква повече психологически и физически усилия от страна на преподавателя. От друга страна, студентите също са изправени пред определени предизвикателства, например – психологически бариери, които са сериозна пречка за ефективна онлайн комуникация.

В условията на все по-голяма технологизация и дигитализация на съвременното общество, търсенето на човешки контакт нараства и ще продължи да нараства. Това е напълно нормална ответна реакция на хората, на социалните групи, на организациите и на обществото като цяло. В този контекст, вниманието към личността на човека излиза на преден план. Най-важните задачи на човека, които той трябва да изпълнява на работното си място, няма да са толкова свързана с когнитивните умения, а със социално-поведенческите умения, т.е. с емоционалната област на човешката дейност.

Заклучение

В съвременната изключително динамична и несигурна среда, уни-

⁷ Цитирано по: Farber, Barry A. The psychotherapy of Carl Rogers: cases and commentary. Guilford Press, 1998

верситетите са изправени пред отговорна и трудна мисия – да обучават младите хора да бъдат успешни. Образованието има решаваща роля за изграждането на ключовите компетентности на студентите, а именно знания и умения, в т.ч. когнитивни и социално-поведенчески, необходими за тяхната личностна и професионална реализация. В условията на силно конкурентна среда, ролята и значението на социално-поведенческите умения, наречени още „меки“, нарастват, а университетите полагат сериозни усилия, за да подпомогнат тяхното изграждане във възпитаниците си. Електронното и дистанционното обучение разширяват своята роля и значение, независимо от основния им недостатък – липсата на пряка комуникация „лице в лице“ между преподавателите и студенти, както и между самите студенти.

В условията на дигитализация и променяща се природа на работата, необходимостта от развитие и усъвършенстване на обучението е безспорна. В Икономически университет – Варна се предлага обучение по икономика и търговия, което се усъвършенства непрекъснато, в отговор на новите предизвикателства на бизнеса и новите измерения на дигитализацията. Образователният процес и търговската практика се интегрират, с оглед създаване на модерно и практико–приложно обучение. Ключова роля в процеса на обучение и в процеса на неговото усъвършенстване, има преподавателят – преподавателят като професионалист, с неговите когнитивни и социално-поведенчески умения и преподавателят като личност.

References

1. Dushkova, M. (2018) *Suvremenni predizvikelstva pred obuchenieto na studenti v oblastta na ikonmikata na targoviyata, V sb: Targoviya 4.0 - nauka, praktika i obrazovnie*, University of Economics – Varna, 12 October, pp. 184-185.
2. Tsvetanska, S. (2006). *Strategii na obshtuvane pri grupova organizatsiya na obuchenieto. Pedagogika*, kn. 11, pp. 29–41.
3. Farber, Barry A. (1998) *The psychotherapy of Carl Rogers: cases and commentary*. Guilford Press,
4. Hardy, Wojciech, Roma Keister, and Piotr Lewandowski.(2018) “Educational Upgrading, Structural Change, and the Task Composition of Jobs in Europe.” *Economics of Transition* 26 (2): pp. 201–31.
5. Hojat, M., J. Gonella, T. Nasca et al. (2002). *Physician Empathy:*

Definition, Components, Measurement and Relationship to Gender and Specialty. *Am J Psychiatry* 159:9, September 2002, pp. 1563–1571.

6. Promenyashtata se priroda na rabotata. Doklad za svetovnoto razvitie 2019, Grupata na Svetovната banka. <http://documents.worldbank.org/curated/en/840761559349527449/pdf/Main-Report.pdf> [Accessed 10/04/2020].

7. Za inovatsiite v obrazovaniето. https://ec.europa.eu/education/policies/innovation-in-education/about-innovation-in-education_bg [Accessed 10/04/2020].

FORMATION OF A FITNESS CLUB CUSTOMER LOYALTY PROGRAMME

Candidate of economic sciences, Evgenia Yazovskikh

Candidate of pedagogical sciences, Oksana Yatsenko

Ural federal University named after the first President of Russia B.N.Yeltsin

Abstract

Nowadays healthy lifestyle has become very popular. There are free sports fields, many online fitness marathons, delivery of proper nutrition dishes. More and more fitness clubs, various gyms and studios are constantly opening. It results in tougher competition in the Russian market of fitness services. As consumers have more choices, it's much more difficult for the company to form regular customers. Consumer loyalty is in the centre of marketers' attention. The thing is that companies having a significant number of regular customers are more competitive in modern economy than the companies whose activities are based on one-time deal with consumers.

Key words: *loyalty program, fitness club, fitness services, company customers*

JEL Code:M31

Introduction

In the last decades competition is getting stronger and consumers have more alternatives of meeting their needs. Hence, one of the most important problems a modern marketer faces today is the formation of customer loyalty as the loss of a customer results in spending extra costs on finding new ones for the company. Implementing the strategy of attracting a new customer is much more expensive for the company than following the retention strategy and increasing the loyalty for existing customers.

A satisfied customer becomes loyal and promotes the company he deals with recommending it to his friends and relatives. A loyal customer reacts neutrally to any competitors' activities. A loyal customer is more lenient to the company's difficulties and he is also ready to share his ideas about improving its activities, the quality of goods and services. Thus, the formation of customer loyalty is one of the most important areas of marketing activity today.

Methodology

Marketing theorists and practitioners have a lot of approaches to the definition of the term "loyalty". According to Ph. Kotler, the costs of

attracting a new customer is five times higher than the costs of maintaining relationships with the existing one, and a 5 per cent reduction in the coefficient of consumer withdrawal increases the company's profit by 25-85 per cent (Aaker, 2015, p. 175). Thus, the economic efficiency of increasing customer loyalty is proved.

W. Wells believes that brand loyalty implies the situation “when a product is attractive to consumers and makes him repeat a purchase.” (Balashov, 2018, p. 138)

D. Aaker defines loyalty as “a measure of consumer brand commitment” (Kotler, 2016, p. 351). In his opinion, loyalty shows the degree of consumer’s probability to switch to another brand, especially when it undergoes changes in terms of price or any other indicators. With increasing loyalty, the tendency of consumers to perceive competitors’ actions decreases.

To O. Oiner’s mind, customer loyalty can be defined as a customer characteristic, ensuring his loyalty and positive attitude to the brand, product, service or the company as a whole. Loyalty is the result of not only rational, but also emotional factors. Loyalty can be expressed in the willingness of customers to use the company’s services regularly and intensively, in their indifference to competitors’ marketing actions and in their desire to recommend the company and its products to others [4, p. 240].

Discussion and Results

Consumer loyalty is often associated with satisfaction. Indeed, satisfaction, as a positive assessment of services, increases the chance of a repeat purchase, but does not necessarily lead to it.

At the initial stage of loyalty formation, the company creates a positive image of its brand informing a customer about its services, giving him the opportunity to see what needs he can meet through the consumption of company’s products (advertising, PR and others elements of the promotion complex) [5, p. 35].

At the next stage, stability and activity in the use of the company's goods and services, as well as an RFM analysis determining how active the consumer is, are added to the positive perception of the company:

1. Recency (limitation of deals) - the less time has passed since the last activity of the customer, the greater probability is that the customer will

repeat the action.

2. Frequency (amount of deals) - the more any actions a customer performs, the greater probability is that the customer will repeat them in future.

3. Monetary (sums of deals), the more money was spent, the greater probability is that the customer will place an order.

K. Balashov suggests supplementing this list of factors with the indicator "C – categorization", which determines the goods or services the company uses (Wells, Burnet, Moriarty, 2015, p. 37). If the customer demonstrates stable purchases, spends great sums of money and uses lots of company's offers, it means that he is satisfied.

The next step to loyalty is high value relationships with the company. At this stage the company provides a customer with various privileges: customers' promoting, receiving discounts for using company's services, offering gifts for purchases, as well as various loyalty programs based on discount - bonus schemes, and offers to join the club.

At the very top of the "pyramid" is loyalty. This step implies that the consumer has already passed all the previous ones, he perceives the company positively, actively acquires its services, he is satisfied with them, and his relations with the company are of high value to him.

After passing these steps, the customer comes to loyalty based on his individual set of arguments in favor of the choice made. Arguments can be both rational, (price expressed by specific numerical indicators) and emotional (convenience of parking, customer orientation of staff). Thus, to increase customer loyalty, one should pay attention to both rational and emotional aspects. As a rule, truly loyal customer demonstrate only one part of the emotional and rational sphere. In addition, long-term customer loyalty is based, in most cases, on both components, but in different proportions.

There is no unified classification of loyalty types. O. Oiner suggests the following types of loyalty: behavioral (transactional), perceived (perceptual) and complex (a combination of behavioral and perceived loyalty) (Oiner, 2015, p. 242).

To increase customer loyalty, various methods and tools can be used: providing contests and raffles, organizing a loyalty club, congratulating on birthdays and other holidays, sending out booklets and etc. Game mechanics or gamification are also gaining popularity in the system of increasing customer loyalty [6].

The goal of the loyalty program is to obtain a certain number of regular customers who will bring more profit than a large number of one-time ones. The loyalty program is a whole range of activities aimed at meeting the needs of the target audience, encouraging them to long-term mutually beneficial cooperation and increasing the volume of selling goods and services.

There are open and closed customer loyalty programs, which have their advantages and disadvantages. The degree of openness means the availability of the loyalty program for the customer. Anyone can join the open loyalty program. It's necessary to fulfill certain conditions to participate in a closed loyalty program, e.g., to make a purchase for a certain sum of money. Loyalty programs stimulate demand for company products and create value for consumers. Comparative characteristics are shown in table 1.

Table 1

Comparative characteristics of open and closed loyalty programs

Open Loyalty Programs	Closed Loyalty Programs
A large number of participants	A limited number of participants
Easy joining the program for any client	Paying client's membership fees to participate in the program
A complete customer database enables to segment all company's customers and develop its own marketing mix for each segment	Participation conditions can be formed in such a way that the base reflects the target segments of the company
A large number of participants cover the program costs and make a profit eventually	Limited access attracts customers, creates exclusivity
	The database includes only those customers who are interested in the company and purchase its products
	Membership fees cover the costs of the program, as well as stimulate the organizers to constant improving the values offered to consumers

Loyalty programs can be discount, bonus and multistage. The discount loyalty program is the most common type which is expressed either in a one-time or cumulative discount. As a rule, it is a discount card giving a certain percentage discount when buying. Such cards are either with a fixed

or cumulative discount.

The bonus loyalty program has the same principle of operation, but here the customer does not receive discounts, but bonuses. When making a purchase for a certain sum of money, the customer receives a percentage of bonuses from the transaction sum on his account or card, which can be spent on the next purchase.

The multistage loyalty program is the one when the more money a customer spends in the company, the more interesting group of customers he gets in and the more interesting bonuses he receives, e.g. some additional services (free delivery, extended warranty, etc.). Thus, spending more money, the customer raises himself in status. Such loyalty programs are often used in banking, insurance or airlines.

So, despite many types of loyalty programs, each of them has its own advantages and disadvantages and is not suitable for all companies. For the best choice of a loyalty program, one must analyze the values of the target segments and the specifics of the company. There are also many methods for assessing customer satisfaction, the most used are the following: CSI (Customer Satisfaction Index) and NPS (Net Promoter Score).

Results

In order to study the phenomenon of loyalty and improve the competitiveness of the company, the marketing activities analysis of “Ultra Family Fitness” club in Yekaterinburg, Russia was carried out and some recommendations were proposed for making and introducing the loyalty program to its customers.

“Ultra Family Fitness” has a club system allowing its customers to use the services of the fitness club. It is equipped with a two-level gym with premium equipment, a swimming pool with three types of saunas, a squash court and various group programs are offered to customers: anti-gravity yoga, Pilates, dance classes, sports sections, martial arts. Customers also have an access to extra-club sports and social life, e.g. tournaments, fitness projects, and festive events. The club has its own beauty salon providing nail services, hairdressers and cosmetology services, massage and hydro massage.

“Ultra Family Fitness” club has the following strengths: skilled personnel (all coaches have higher sports education and additional courses in their specialization); annual recertification of the staff; fitness equipment

is of the “Life Fitness” brand (it’s the only manufacturer of fitness equipment enabling to connect all cardiovascular equipment to a single network resource; it’s also the first manufacturer that created an application compatible with both Apple and Android devices [8]; a variety of sports areas, including ones in the city (squash, arm wrestling, a suspended simulator for stretching and rehabilitation, more than 20 directions from martial arts to anti-gravity yoga); rich interclub life (holidays, field events); water programs; professional sports doctors and free consultations for each customer.

There are some serious disadvantages of this company: firstly, there is no reasonable media plan for communication with customers. Offline advertising for its customers is carried out through an intra-club ad system. Only advertising in sales areas is used; outdoor, media, TV, radio, transport advertising in the cinema is not used. Bulletin boards, televisions in reception areas, gym and changing rooms are mostly used for advertising. Any actions are reported by speakerphone inside the fitness club. “Ultra Family Fitness” club also presents the customers with gift products containing its own logo: cards, bags, pens, T-shirts that are given on holidays.

Secondly, online advertising is carried out through social networks such as VKontakte, Facebook, Instagram, but the club does not have an employee who purposefully deals with SMM marketing. Managing groups and publics on social networks is carried out by a videographer, or by the heads of units.

Thirdly, ineffective work aimed at retaining customers. The percentage of prolonging customers’ club cards is only 55 per cent. It means that 45 percent of them refuse to continue cooperation with a fitness club, stop attending it and switch to competitors’ services.

Fourthly, there is a weak feedback from the company’s administration with the customers regarding their complaints and comments and ineffective work on selling additional services.

On the basis of the marketing analysis the following measures were taken by the administration of “Ultra Family Fitness” club:

- conducting research of satisfaction and loyalty of fitness club customers; working out a loyalty program for customers including a system of accumulative bonuses and rewards;
- expanding the functions of a personal manager for effective

communication between the customer and the club administration: selecting and selling additional services, personal scheduling, information support for the loyalty program;

- organizing inter-club competitions and customer visits to global fitness events for scoring points under the loyalty program;
- purchasing new simulators and bio-impedance meters, conducting master classes for customers by club physicians as events for scoring points under the loyalty program;
- working out individual programs for customers, cooperating with the international company “Les Mills” to increase customer satisfaction;
- conducting master classes by famous Russian and foreign athletes as events for scoring points under the loyalty program and etc.

Conclusion

The loyalty program for customers is a system of accumulative bonuses that can be credited to customers’ accounts for various activities: prolonging a club card, purchasing personal training, services in a beauty salon and in the medical department, visiting any sports events at the expense of the club and etc.

The fitness club also organizes free events for different target segments where the customer can get certain points. In case of paying for services 5 percent of the purchase sum is credited to the customer’s bonus account and in case of visiting free events, the amount of bonus accumulations is fixed.

Information support is very important. It is aimed at showing a customer how many bonuses are in his account at the moment, giving personal recommendations for upcoming events and the number of bonuses for every one, offering a list of goods and services the customer can spend his bonuses on.

Thus, the goal of the loyalty program is to attract the customers and increase the company's competitiveness in the premium class market.

References

1. Aaker D. Strategic market management, Peter, Saint Petersburg, 2015.
2. Balashov, K. Construction of customer loyalty systems, Marketing, Moscow, 2018.
3. Kotler Ph. Marketing management, Peter, Saint Petersburg, 2016.

4. Oiner O. Management of marketing performance, Yurayt, Moscow, 2015.
5. Wells W., Burnet J., Moriarty S. Advertising: principles and practice, Peter, Saint Petersburg, 2017.
6. [https:// wiseeconomist . ru](https://wiseeconomist.ru)
7. [https:// in-scale.ru](https://in-scale.ru)
8. <https://www.lifeitnness.ru>

ИНТЕРАКТИВНОСТТА В МУЗЕЙНАТА ПЕДАГОГИКА

INTERACTIVITY IN MUSEUM PEDAGOGY

Гл. ас. д-р Маргарита Калейнска
Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий"
magymavrodieva@gmail.com

Д-р Делян Пенчев
Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий"
vojdavt@abv.bg

Chief Assist. Prof. Margarita Kaleynska, PhD
"St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
magymavrodieva@gmail.com
Delyan Penchev, PhD
"St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
vojdavt@abv.bg

Abstract

The article presents the results of a literature review on the contemporary aspects of the interactivity in museum pedagogy. It also covers the current Bulgarian educational policies in the field specifically by presenting the national programme "Assuring a contemporary educational environment". Based on several case studies of international museums the authors present good practices of activities reflecting the innovative elements of interactivity in museum pedagogy and a basic classification of these activities.

Key words: *museum pedagogy; interactive methods; interactive education; partnership "school-museum".*

JEL Code: I20

Въведение

В българската научна педагогическа литература въпросите свързани взаимодействието между училището и музея, както и спецификите на обучението осъществявано в музейна среда са все още слабо разработени. От гледна точка на съвременните тенденции и новото законодателство в българското образование привличането на музея като основен партньор на училището е от съществено значение за постигане на по-високо качество на обучение и възпитание. В този смисъл, пред педагогическата теория и практика могат да се очертаят редица теоре-

тични и практически задачи, чрез решението на които в значителна степен да се повиши качеството на взаимодействие между музеите и образователните институции.

В настоящата статия се прави опит за **анализиране и извеждане на възможностите за реализиране на интерактивни дейности и интерактивно обучение в българските музеи при безспорно водещата роля на училището**. Имайки предвид съвременната българска образователна политика съвместните образователни дейности между училищата и музеите се превръщат във водеща насока за развитие на българското образование. В този контекст интерактивността може да се разглежда в два аспекта, първият от които – отнасяща се до подобряване на преживяването на посетителите в музея и втората, прилагането ѝ в музейна среда, но с цел постигане на определени образователни, обучителни и възпитателни цели. В така очертаните рамки на изследване се приема, че при взаимодействието между училище и музей водеща роля заема образователната институция, тъй като целите на това партньорство са общите и частни образователни цели заложи на национално, местно и институционално ниво.

1. Терминологични уточнения

Термините “интерактивност” и “интеракция” широко се използват в науки като социология, психология, културология и т.н. В педагогиката тези понятия навлизат предимно по отношение на някои специфични методи на обучение определяни като интерактивни. В този смисъл редица автори заговарят за интерактивно обучение и извеждат научните основи на интерактивността в обучението. Смята се, че в научната литература понятието “**интеракция**” е въведено от М. Шериф, който го използва за означаване на “взаимодействията и взаимовлиянията, които отделните личности или групи от хора си оказват, когато общуват помежду си.” (Ivanov, S., 2018, p. 140). Интеракцията предполага не безучастно наблюдение на действията на един или повече човека, а активно реагиране и участие в тях. Това означава реално взаимодействие между участващите страни, споделяне на опит, съвместно вземане на решения и т.н. От друга страна трябва дебело да се подчертае, че под интерактивно взаимодействие се разбира не само това между отделни личности, но и между човек и дадено техническо средство или негов продукт. Или както го дефинира Иван Иванов (Ivanov, I.,

2012, р. 94) “..... взаимодействието с компютърна или друга техническа система или педагогически агент (туторска или анимационна система), напр. “интерактивно видео”, “интерактивна бяла дъска” и др.”. В контекста на дефинираната по този начин “интеракция” в педагогиката се говори за **интерактивни методи** на обучение. Според Костова и Владимирова (Kostova et al., 2011, р. 203) “Интерактивен метод в образованието означава, метод на обучение, на преподаване и учене, който включва техники за комуникиране на обучаваните помежду им и с учителя. Към тях се отнася използването на традиционни и иновационни техники, на хардуерни и софтуерни системи, които отговарят на въздействие от страна на потребителите, предлагат им диапазон от възможности и избори или им предоставят разнообразие от ресурси, за да действат спонтанно и да реагират конструктивно, да изследват определен обем от знания и да създават диалог между потребителя и системата.”. В педагогическата наука е общоприета тезата, че интерактивните методи за обучение биват три вида - **ситуационни (метод на конкретните ситуации; казус; симулация; ролева игра), дискуссионни (анкета; беседа; брейнсторминг; дискусия; дебат) и опитни/емпирични методи (метод на проектите; експеримент; моделиране)**. Третото важно понятие, в този контекст, е “**интерактивно обучение**”. В най-общи линии, то може да бъде дефинирано като обучение, което се реализира чрез прилагане на интерактивни методи. Тази дефиниция е доста тясна и в известен смисъл ограничена, но може да се каже, че тя отразява същността на понятието. Според Костова и Владимирова интерактивното обучение е (Kostova et al., 2011, р. 204): “сложна система, която включва интерактивни стратегии, интерактивни технологии и интерактивни техники”. В контекста на музейната педагогика от особено значение е да се изведат някои същностни характеристики и черти на интерактивното обучение и интерактивната образователна среда. По думите на Тоцева и Динчийска, поради специфичния характер на интерактивното обучение при неговото планиране и организация трябва да се спазват следните правила (Totseva et al., 2009):

- В работата да се включват всички участници.
- Преподавателят да се погрижи предварително за психологическата подготовка на участниците за активна дейност.
- Броят на участниците е зависим от задачите, но не бива да над-

вишава 20 – 25, за да позволява гъвкавост в конструирането на по-малки и по-големи групи.

- Успехът зависи от правилната организация на средата с оглед осигуряване на лично пространство за всеки, за общуване и сътрудничество.

- Внимателно обмисляне и уточняване на процедурите и регламента.

- Възможности за конструиране на малките групи върху принципа на доброволността и на случайния подбор.

Според Гюрова и колектив, като основни характеристики на интерактивната образователна среда могат да се посочат (Gyurova et al., 2006):

- смяна на ролите на “обучаващия и обучавания”;
- повишена активност на учащите, в т.ч. и чрез групова/екипна работа;

- роля на водещия (когато има такъв) като улесняващ и подпомагащ учебната работа;

- интерактивни методи и техники на работа (основаващи се на взаимодействието);

- съчетаване на различни форми на контрол (самоконтрол, групов контрол, индиректен и неавторитарен контрол от страна на обучаващия);

- значителна свобода на избор на учащите по отношение на средствата, мястото, времето и ритъма на учене;

- специфична организация на времето и пространството;

- перманентна обратна връзка.

Варианти на обучение базирано на интерактивния подход могат да са: **обучението като изследване; ситуативно обучение; инцидентно обучение; „ученикът като учител“; базирано на работа учене; проблемно обучение; съвместно (кооперативно) обучение; базирано на игра обучение.**

2. Актуални образователни политики в България

Направеният кратък преглед на понятията свързани с интерактивното обучение и образователна среда е в пряка връзка с установените партньорски отношения между училището, като основна образователна институция и музеите като част от културните институции в България.

През 2019 г. образователното министерство стартира националната програма “Осигуряване на съвременна образователна среда”. Нейна основна цел е подобряване на образователната среда основно по отношение на два аспекта - материално-техническа осигуреност на образователните институции и реализиране на образователни и обучителни дейности в извънучилищна среда, като културни институции, музеи, галерии и т.н. Особено по отношение на последния аспект, се цели повишаване ефективността на обучението, чрез използване образователния потенциал на музейната среда. По този начин се предлагат на учениците по-широки възможности за усвояване на знания и компетенции в реални или възможно най-близки до реалните условия, възможностите за експериментална работа, както и се стимулира ученето през целия живот. Като основни дейности в програмата са залегнати (Natsionalna programa...):

- провеждане в музеите и галериите на задължителни, избираеми и факултативни учебни часове по учебни предмети от училищната подготовка за класовете от началния и прогимназиалния етап на основното образование и първи гимназиален етап на средното образование;

- провеждане на виртуални турове и видеоуроци.

Също така приоритет е създаването на Национален център “Музейно училище” към Национален музей на образованието в гр. Габрово. Специфичните цели на този център са дефинирани като (Programa za deynostite.....):

- Координация между музейни и педагогически специалисти за ползване на музеите и културноисторическите пространства като съвременна образователна среда;

- Запознаване на учители и музейни педагози със съвременни методи и форми за провеждане на занятия в културноисторически пространства - музеи и места с историческа памет, и интегрирането им с учебните програми на МОН;

- Популяризиране и утвърждаване на добри музейно-педагогически практики.

3. Интерактивността в музейното дело - изследване на световната практика

Музейните институции са изправени пред задачата да търсят нови

форми и методи на образователна дейност, нови форми за формиране на национално самосъзнание и национална самоидентификация в различните групи от населението (на първо място, при деца и млади хора) (Вугов, 2009) При реализирането на тази задача те са ангажирани да следват тенденциите както в технологично направление, така и в педагогическата практика. Почти всички големи музеи имат свои обособени системи за сътрудничество с посетители на различна възраст, с акцент върху учениците, като тяхната форма зависи от вида на музея и начините, по които популяризира наличната информация. Интерактивните образователните дейности, които към момента музеите успешно реализират и предлагат могат да бъдат групирани в три основни категории: интерактивни дейности в самите институции, изнесени музейни дейности в образователните институции и образователни дейности онлайн.

Интерактивни образователни дейности в музеите

Специфичното възприемане на музейното пространство, което съвременните деца имат, изисква и специфичен дизайн на изложбите, използването на съществено нови педагогически методи и образователни технологии. То е и причина да подтикне към промяна на институциите към иновативни музеи, в които образованието и развлеченията съществуват в хармонично единство, приближавайки експонатите и други предмети, правейки ги много по-достъпни по разнообразни начини. (Birch, 2018) В този смисъл, музеите се стремят да запазят функцията и ролята си в общност като място на културно възпроизводство и разпространение, а за да го постигнат те преосмислят вътрешното си разпределение, за да осигурят достъп на всички социални групи и така да представят себе си като публична институция. Музеите, които определят децата като ключови потребители на изложбите си, преосмислят дизайна на подредбата на музейните експонати, така че да са на височината на очите дори за малки деца, по възможност отворени и достъпни за тях, удобни за евентуално ползване, т.е. на височината на ръката. Конкретен израз на това преструктуриране на пространството с цел улесняване използването му за образователни цели е поставянето на места за сядане, обособяването на площи за групова работа в залите, създаване на активни инсталации, включващи част от експонатите.

По отношение на интерактивните образователни дейности в самите музеи, следва да се подчертае, че те се зараждат от приемането на

идеята, че доминиращото текстово представяне на експонатите, класически подход при подготовката на изложбата, вече не отговаря на начините на възприемане на информацията от бъдещите посетители. Налага се преосмисляне на презентационния формат, така че да бъдат включени повече сетива, да бъде приложен дейностен подход, в който посетителя да установи реална връзка с предмета. Интерактивните образователни дейности включват модернизирани беседи, арт-занимания с експонатите (възпроизвеждане на самия експонат, работа с предварително подготвени тематични листи, театрални възстановки) експерименти с копия на експонати, възстановки, включващи експонати. Често срещана практика е подготовката на инсталации, включващи експонатите, позволяващи самостоятелна интеракция от страна на учащите, с оглед на съвременните педагогически виждания за необходимост от диференциация при преподаването. В България примери за музеи предлагащи именно такива интерактивни образователни възможности са Варненският учебен музей, Националният музей “Земята и хората” и “Музейко”. Общински Исторически музей - Карлово е разработил широкообхватна образователна програма "Възрожденското училище разказва. Учи и се забавлявай в музея". Интересен пример е и детската програма „Ваканция в музея” с творческа и образователна част, която провежда през пролетта и лятото Музея на историята на София.

Интересна практика по отношение интерактивните образователни дейности в музеите реализират Британски музей, Лондон, Обединените музеи, Страсбург, които са публикували каталози от предварително разработени интерактивни образователни дейности със своите активни изложби, от които учителите могат предварително да заявят за конкретен период на визитата на класа в музея. Така от една страна, педагозите могат да планират предварителни подготвителни занимания към визитата, а от друга музея да планира своето пространство и ако се налагат промени в дизайна да направи такива за конкретното време.

От друга страна днес дигиталните стратегии за обогатяване на образованието и интерпретацията на наличните ресурси следва да са част от мисията на музея, адаптирана към неговите цели и финансови средства. Дигиталните технологии като част от образователната мисия на музея имат потенциал да засилят обществената стойност на музеите, като предоставят вдъхновяващи и ангажиращи възможности за учене през целия живот за всички. Приложенията, които вече успешно се ин-

тегрират от музеите се състоят от видео истории, интерактивни виртуални среди и 3D модели. Потребителите могат да изследват виртуалната среда, да се фокусират върху конкретен артефакт, да слушат истории, да играят игри и други подобни. (Ćosović et al, 2020)

Изнесени музейни дейности в образователните институции

Световната практика на изнесени дейности от музея към училището включва основно осигуряване на децата достъп до конкретни експонати от институциите или техни реплики чрез представянето им в класовете. Такава практика имат всички френски музеи, както и музеите в Обединеното кралство. В България тази педагогическа практика се прилага в мобилният образователен проект „Музей в куфар“, насочен към децата в детските градини и училищата. Проектът стартира в Музея на занаятите, Троян през 2011 година, след обучение в Шотландия, а към момента е била реализирана във градовете Бургас, Варна, Велико Търново, Казанлък, Пловдив, Свиленград, Септември, София и Шумен. В рамките на инициативата уредници на музеите представят избрани исторически експонати от музея в учебните институции, за да може повече деца да се докоснат до тях, като темите на посещенията се уточняват предварително с ръководствата на детските градини и училищата. Този тип образователна дейност позволява непосредственото визуално и сетивно възприемане на експонати на музея в обстановка комфортна за децата. Нестандартна изнесена дейност предлага Музеят на Лондон, който освен материали има разработени образователни представления и работилници върху теми от своите експозиции.

Образователни дейности онлайн, предлагани от музеи

С настъпилите извънредни обстоятелства и временното затваряне на вратите на музеите за публика през пролетта на 2020 година, музеите по цял свят рязко обърнаха поглед към възможността за създаване на онлайн ресурси за децата, свързани и основани на музейните им колекции. Важно е да се отбележи, че такива образователни дейности съществуват като постоянна част от услугите в сайтовете на големи световни музеи като Британският музей и Музей на изящните изкуства и Монреал, например, но броят на институциите, предлагащи подобни ресурси на своите онлайн канали, нарасна драстично в периода на изолация в световен мащаб. Основата причина за това въвеждане на образователни дейности чрез мрежата е желанието на музеите да допринесат за домашното обучение на учениците по цял свят, като същевре-

менно поддържат и засилят интереса на децата към музейната експозиция и институцията като цяло.

Образователните дейности онлайн, предлагани от музеите могат да бъдат обединени в няколко направления. От една страна това са *виртуалните посещения*. Виртуалното посещение или обиколка на музей позволява на потребителите да разглеждат изложбите в музеите чрез видеа на техните сайтове или 360-градусови изображения на отделните зали или експонати. Този тип образователни дейности се реализират както през самостоятелните сайтове на музеите, така и през обединени портали. За Европейския съюз през 2008 е създаден порталът Europeana, тогава под името Дигитална европейска библиотечна мрежа (European Digital Library Network), който към началото на 2020 вече обединява хиляди европейски архиви, библиотеки, музеи и галерии и предлага достъп до повече от 50 милиона дигитализирани артикула. Участието в този портал за всички европейски музеи е безплатно. За улеснение достъпа до този тип образователни ресурси, предлага и най-популярната търсачка Google, която има изградена обща страница, на която събира връзките - Arts&Culture (Изкуство и Култура). В края на март 2020 година по време на изолацията, наложена заради пандемия, броят на музеите по целия свят предлагащи такава обиколка на своите зали чрез google надхвърля 2500.

Сред интерактивните образователни дейности, предлагани от музеи са и осъществяването на *предавания на живо* от самите институции. Тази практика също повиши своята популярност сред всички културни институции в периода на временното им затваряне за посетители като форма на продължаване на дейността на музеите. Потоците на живо позволяват на музеите да показват своите изложби онлайн в реално време и дават възможност на институциите да споделят събития, като откриване, с много по-голяма аудитория и така да достигнат до повече хора и да привличат потенциални посетители. Платформите за социални медии като Facebook и Instagram предлагат безплатно функции на поточно предаване на живо, които позволяват на потребителите да предават съдържание директно към своите последователи. Пионери в предлагането на този тип образователна дейност са големи световни музеи като „Смитсониян“ (САЩ), Национални музеи на Шотландия, Националният музей на Австралия и др. Специфичното за предаванията на живо за целите на образованието е, че музейните работници следва

да имат подготвени интерактивни дейности, в които да включат децата (индивидуално или групово). В България този тип дейност успешно предлага “Музейко”.

Друга популярна форма на интегриране на образователни дейности онлайн, предлагани от музеи е предоставянето на *материали за изтегляне*. Възможностите за дигитални материали варират от образователни ресурси, за предварителна подготовка за посещение в музей, като например планове за уроци върху колекции от музея, през ресурси за работа на терен в самия музей, като карти и пъзели, до материали, позволяващи да се поддържа контекстуална връзка, като дигитални изображения на експонати, задачи за проекти, базирани върху колекции и др. Подобни цифрови ресурси и инструменти позволяват на учителите и учениците да персонализират, коментират и споделят музейни ресурси или да създават свои собствени материали (Sayge, 2008). Порталът Euforeana също предлага част от качените виртуални колекции и експонати като образователни материали за изтегляне за учителите, за улесняване провеждането на уроци върху конкретни ресурси и изготвянето на презентации или материали за разпечатване. Услугата е безплатна и достъпна до всички учители. Към момента, все още не е достъпна на всички европейски езици.

4. Налични ресурси за развиването на интерактивни образователни дейности в и с музеите

За подпомагане на интегрирането на интерактивни дейности в музеите са разработени редица наръчници, които описват стъпка по стъпка как това следва да се случи и съответно обобщават добри практики в направлението. Тези наръчните са разработени от музейни работници за музейни работници, което ги прави практически ориентирани. Приоритетно този тип помагала са разработени за конкретната музейна среда на национално ниво в различни държави. Подобно помагало, под формата на обобщен доклад, с предложения за бъдещето на музеите са разработили Американският алианс на музеите, с цел да се улесни интегрирането на такива образователни дейности от всички музейни институции техни членове. Документът е достъпен през техния сайт. Универсално помагало за музейни работници разпространяват Международен комитет за образование и културни действия (International Committee for Education and Cultural Action) с конкретни стъпки за при-

лагането на различни дейности.

Техническите входни бариери също са снижени благодарение на развитието на социалните мрежи и възможностите, които предоставят безплатно на своите потребители. Така благодарение на възможността за потоци на живо през социалните медии дори през телефон, могат да бъдат провеждани образователни дейности в музеите без да се налага закупуване на специализирана техника или съответно заплащане на специалисти за реализацията. Въпреки, че качеството, което може да бъде поддържано към момента не е оптимално, е достатъчно високо, за да позволи реализирането на базисни образователни дейности и виртуално. Допълнително улеснение за българските музеи е наличието на общо европейска платформа Europeana, която позволява да интегрират своите експонати и изложби във вече наложил се информационен канал, разпространяван сред учебните институции от Европейския съюз.

Заклучение

Проведеният литературен анализ позволи извеждането и систематизирането на редица възможности за реализиране на интерактивни дейности и интерактивно обучение в българските музеи. Представените добри практики от наши и чужди музеи в направлението, както и дефинирането на свободно достъпните ресурси, свалящи входните бариери при разработването на нови услуги от страна на музейните институции, позволяват да се заключи, че разработването и реализирането на интерактивни образователни дейности е една от вероятните потенциалните възможности за музеите да се наложат като ключови културни и социални актьори в модерното общество и водещи партньори на образователните институции.

References

1. American Alliance of Museums, *Museums and P-12 Education*. [Online] Available from: <https://www.aam-us.org/programs/museums-and-p-12-education/> [Accessed 09/04/2020].

2. Birch, J. (2018) Museum spaces and experiences for children – ambiguity and uncertainty in defining the space, the child and the experience. *Children's Geographies*. 16 (5: Young children's museum geographies: spatial, material and bodily ways of knowing), pp. 516-528

3. Burov, V.N. (2009) *Pedagogicheskaya kulturologiya muzeynoy*

deyatelnosti, St. Petersburg: Kontsert.

4. Ćosović, M., Brkić, B. (2020) Game-Based Learning in Museums – Cultural Heritage Applications. *Information* 2020, 11(1), 22. [Online] Available from: <https://www.mdpi.com/2078-2489/11/1/22> [Accessed 09/04/ 2020].

5. Gyurova, V., Bozhilova, V., Valkanova, V., Dermendzhieva, G. (2006) Interaktivnostta v uchebniya protses (ili za ribarya, ribkite i ribolova). 1st Ed. Sofia: Agentsiya Evropres.

6. Ivanov, I. (2005) Interaktivni metodi na obuchenie. Yubileyna nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchashtie 50 godini DIPKU-Varna na tema: «Obrazovanie i kvalifikatsiya na pedagogichesките kadri – razvitie i proektsii prez XXI vek».

7. Ivanov, I. (2012) Pedagogicheskata interaktivnost. Inovatsii I interaktivni tehnologii v obrazovaniето. pp. 91-99. Sofia.

8. Ivanov, S. (2018) Psihologiya na profesionalno-pedagogicheskoto obshtuvane. 1st Ed. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.

9. Kostova, Z., Vladimirova, E. (2011) Interaktivno obuchenie: sashtnost, trudnosti, teoretichni osnovi I kritichni otsenki. Strategii na obrazovatelnata i nauchna politika. 19 (3). pp. 203-238.

10. Natsionalna programa “Osiguruyavane na savremenna obrazovatelna sreda” [Online] Available from: <https://www.mon.bg/bg/100739> [Accessed 12/03/2020].

11. Penchev, D. (2019) Nyakoi aspekti na vzaimodeystviето “uchilishte-muzey”. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya “Pedagogicheskoto obrazovanie – traditsii i savremennost” – Velikotarnovski universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.

12. Portal Arts&Culture [Online] Available from: <https://artsandculture.google.com/> [Accessed 09/04/2020].

13. Portal Europeana [Online] Available from: <https://www.europeana.eu/> [Accessed 09/04/2020].

14. Programa za deynostite na Natsionalniya tsentar “Muzeyno uchilishte”. [Online] Available from: <https://www.mon.bg/bg/100739> [Accessed 12/03/2020].

15. Sayre, S., Wetterlund, K. (2008) The Social Life of Technology for Museum Visitors. *Visual Arts Research*. 34(2). pp. 85-94.

16. Totseva, Ya., Dinchyska, S. (2009) Interaktivno obuchenie na

vazrastni. 1st Ed. Veliko Tarnovo: FABER.

17. van Veldhuizen, A. (2017) *Education toolkit: methods & techniques from museum and heritage education*. [Online] Available from: http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/ceca/Annual_Conference_Docs/2017-10-08_Education_toolkit_-_e-book_EN.pdf [Accessed 09/04/2020].

**ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ОЦЕНКА НА РЕЗУЛТАТИТЕ
ОТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО „УНИВЕРСИТЕТ – БИЗНЕС“
В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЛОГИСТИКА И УПРАВЛЕНИЕ НА
ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИТЕ**

**INDICATORS FOR EVALUATING THE RESULTS
OF UNIVERSITY-BUSINESS INTERACTION IN LOGISTICS
AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT EDUCATION**

Гл. ас. д-р Мирослав Стефанов
Университет за национално и световно стопанство, София
m.stefanov@unwe.bg

Chief Assist. Prof. Miroslav Stefanov, PhD
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
m.stefanov@unwe.bg

Abstract

Over the last decade, the customer service requirements have dramatically increased due to a number of factors, among which the development of the digital economy, the shifts in consumer behavior patterns, the increase in services' share of GDP and more. In such environment, business organizations have changed their traditional business models, have developed new competencies and have diversified their business. On the other hand, higher education institutions (HEIs) have faced a number of challenges related to improving the quality of educational service to respond more quickly and adequately to the specific and rapidly changing business needs of skilled professionals. This calls for the need of better co-operation between HEIs and business organizations in the different professional fields of education. The purpose of this paper is to present a system of relevant measures and related indicators for evaluating the outcomes of collaboration between HEIs and business organizations, which can be implemented in the context of logistics and supply chain management education. The system takes into account the points of views of the both above-mentioned stakeholders and provides a tool for measuring the effectiveness of the co-operation between them.

Key words: *education, business organizations, higher education institutions (HEIs), logistics, supply chain management*

JEL Code: I230, I290

Въведение

Изграждането на по-тесни връзки между висшите учебни институции (ВУИ) и бизнес организациите е сред ключовите приоритети в обобщевропейската образователна политика, която е

насочена към модернизирването на образователните системи на страните членки. Взаимодействието на двете заинтересовани страни е иновативен инструмент, който насърчава трансфера на знания, иновациите, развитието на предприемачеството и личната креативност (Официален уебсайт на ЕС, 2020). В последните години броят на научните изследвания фокусирани върху сътрудничеството между ВУИ и бизнес организациите нараства значително. Въпреки това се наблюдава липса както на проучвания за взаимодействието в областта на обучението по логистика и управление на веригата на доставките (Л/УВД), така и на изградени методически инструменти за оценка на резултатите от съвместните усилия на двете страни. С оглед преодоляването на този недостиг, настоящият доклад си поставя за цел да представи система от подходящи измерители и показатели за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите, което се реализира по повод на обучението по Л/УВД.

Извън обхвата на разработката остават инструментите за оценка на резултатите от сътрудничеството между двете заинтересовани страни, които се реализират по направленията на научните изследвания, иновациите и управлението.

1. Области на взаимодействие и основни резултати от сътрудничеството между ВУИ и бизнес организациите

Взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите е многопластово и се осъществява в три основни области – обучение, научни изследвания и иновации (Díaz et al., 2013, pp. 1059-1060). Допълнително към тях може да се причисли и групата на управлението (Davey et al., 2018 p. 40). Сътрудничеството между ВУИ и бизнес организациите в посочените области се реализира чрез интензивен двупосочен обмен, който е мотивиран от конкретните потребности на двете заинтересовани страни и от възможностите да бъдат намерени решения за удовлетворяване на тези потребности. Оттук следва изводът, че към всяка форма на взаимодействие между заинтересованите страни има най-малко две гледни точки.

Първото направление на взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите се осъществява по повод на обучението. Бизнес общността е тази, която може да идентифицира ясно необходимостта от конкретни квалификационни характеристики на човешкия си

капитал, да окаже подкрепа при създаването на някои учебни програми, да осигури гост-лектори за подпомагане на учебния процес, да организира достъп на студентите за наблюдение на реални процеси, както и да създаде възможност за провеждане на студентски и следдипломни стажове, с което да ускори постъпването на младите специалисти на трудовия пазар. От своя страна ВУИ могат да осигурят поддръжане на квалификацията на заетите, според конкретните потребности на работодателите, да участват активно в реализацията на програми за учене през целия живот, да ориентират съществена част от подготовката на студентите към актуалните потребности на бизнес организациите и да допускат повече открити лекции с гост-лектори, практикуващи съответната професия.

Второто направление на взаимодействието между ВУИ и бизнеса се реализира по повод на научните изследвания и чрез механизми като съвместно финансиране на научни изследвания, осъществяване на договорни изследвания и осигуряване на мобилност на човешките ресурси, която се реализира чрез практически специализации на учени в бизнес организации и специализации на практики във ВУИ, обусловени от необходимостта от провеждане на теоретични изследвания и др.

Третото направление на взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите се осъществява по повод на иновациите и създаването на условия за ускоряване на техния трансфер както чрез основаване на съпътстващи организации за високотехнологични разработки и знания (spin-offs), така и посредством стартиращи организации (start-ups), както и чрез управлението на процеса по придобиване на патенти за изобретения и лицензи за продукти от съвместни проекти.

В рамките на *четвъртото допълнително направление*, а именно управлението, сътрудничеството се реализира чрез три механизма: *участие в ръководни органи*, което може да бъде както на преподавателите в бордове на бизнес организации, така и на висши мениджъри в академични настоятелства и бордове на съветниците към катедрите; *споделени ресурси*, например дълготрайни материални активи и ноу-хау, както и *подкрепа от страна на бизнеса*, която се изразява в различни форми на академично спонсорство с цел провеждането на научни изследвания, конференции и отпускане на стипендии.

В настоящия доклад акцентът ще бъде поставен само върху

изграждането на система от индикатори и показатели за оценката на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите по направление на обучението, а научните изследвания, иновациите и управлението няма да бъдат разглеждани.

Взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите се материализира в конкретни резултати, които предизвикват полезен ефект за двете заинтересовани страни по всяко едно направление на сътрудничество. Така например, резултатите в областта на обучението за ВУИ се изразяват в: създаването на нови учебни програми, нарастване на гост-лекторите от бизнес практиката; подобряване на възможностите за провеждане на стажове за студенти, дипломанти, докторанти и пост-докторанти, както и разширяване на портфолиото от образователни услуги с курсовете за следдипломно обучение, „специализирани обучения за специфични потребности на бизнес организациите и сертификационни програми. Резултатите за бизнес организациите в областта на обучението се разкриват по отношение на нарастване на степента на адекватност на уменията и компетенциите на студентите, осигуряване на възможност за обновяване на човешкия капитал на организацията, както и осигуряване на потребностите от обучения в конкретни тематични области. Отделно от това се наблюдават и конкретни положителни резултати за обществото. Така например, подобряването на знанията, уменията и компетенциите на работната сила в конкретен отрасъл създава предпоставки за нарастване на производителността на труда и БВП на глава от населението, а сътрудничеството на ВУИ и бизнес организациите позволява да се ускори трансферът на иновации, което подпомага създаването на нови продукти и услуги и съдейства за подобряване на фирмената конкурентоспособност.

2. Инструментарниум за оценка на резултатите от взаимодействието на ВУИ и бизнес организациите в обучението по логистика и управление на веригата на доставките

В хода на проучването бяха открити разнообразни източници на информация като заключителни доклади от проекти на професионални организации, научни статии и академични доклади, които са насочени към изграждане на методичния инструментариум за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в трите

направления – образование, научни изследвания и иновации. Този инструментариум се състои както от системи от показатели, така и от специално разработени методи за оценка. Неговото многообразие се разкрива чрез наличието на универсална система за многоаспектен анализ на дейностите в посочените три направления (Holi et al., 2008), система от общи показатели за обзорни изследвания в споменатите направления (Seppo, Lilles, 2012) и универсална система от показатели, отчитаща гледните точки на ВУИ и бизнес организациите в трите направления (Davey et al., 2018). Открива се и ръководство с количествени и качествени показатели, което е специално проектирано за провеждане на изследване по темата в Австралия (Jensen et al., 2009). Отделно от това са налични и системи за оценка с по-тесен обхват, които обхващат взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в част от направленията като например научните изследвания и иновациите в областта на техническите науки в Малайзия (Rast et al., 2012) или само в рамките на отделно направление чрез проектиране на карта за резултатите и рамка за оценка на съвместните дейности в областта на образованието (Healy et al., 2014) или посредством представяне на алгоритъм за анализ на резултатите от сътрудничеството в научноизследователската и развойната дейност (Fernandes, 2017).

Задълбоченото проучване на инструментариума за оценка на резултатите от сътрудничеството между ВУИ и бизнес организациите, конкретно в областта на обучението позволява да се формулират няколко основни **извода**:

Първо, в съществуващите системи за оценка е налице балансирано използване на количествени и качествени показатели за анализ на резултатите от взаимодействието между двете заинтересовани страни.

Второ, наличните системи за оценка са насочени към общи анализи на всички научни сфери или конкретна от тях – например техническите науки. Липсват инструменти за изследване и оценка на сътрудничеството в областта на Л/УВД.

Трето, в съществуващите системи гледната точка на бизнес организациите се изследва със същите показатели, както и тази на ВУИ.

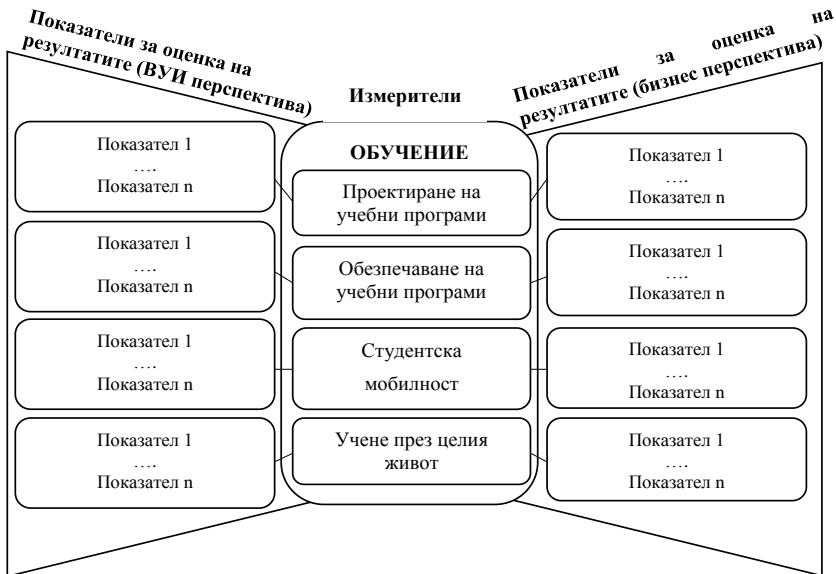
В обобщение, липсата на методичен инструмент за оценка на взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в областта на Л/УВД, който да отчита техните специфични гледни точки, показва необходимостта от неговото създаване. За обезпечаването на нуждите от

провеждане на научни изследвания в тази сфера и по-конкретно по отношение на обучението е необходимо да бъде изградена система от измерители и показатели, която да позволява провеждането количествени и качествени оценки, да взема предвид особеностите на сътрудничеството в динамично развиващия се сектор на Л/УВД и да отразява позициите на ВУИ и бизнес организациите.

3. Концептуална рамка на системата от измерители и показатели за оценка на взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в обучението по логистика и управление на веригата на доставките

Системата от измерители и показатели за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в областта на Л/УВД се основава на адаптирането на идеи от съществуващите универсални системи и въвеждането на нови показатели. Този подход позволява да се разработи инструмент, който се основава на съществуващото познание и да се разширят неговите възможности за оценка.

Концептуалната рамка на предложената система се основава на представените от Davey и кол. измерители на резултатите от сътрудничеството между ВУИ и бизнес организациите в областта на обучението, които са: проектиране на учебни програми; обезпечаване на учебни програми; студентска мобилност; дуални програми за обучение и учене през целия живот (Davey et. al., 2018). Дуалните програми за обучение са нов похват във висшето образование в България и са в ембрионална фаза на развитие, поради което този измерител е изваден от системата за оценка на резултатите от взаимодействието на двете заинтересовани страни в обучението по Л/УВД. И докато при Davey и кол. гледната точка на ВУИ и бизнес организациите се измерва с едни и същи показатели, то в представената система ще бъдат въведени различни такива за двете отделни перспективи. В обхвата на всеки измерител ще бъдат подбрани подходящи показатели, така че да бъде отчетена спецификата на двете заинтересовани страни. Илюстративно концептуалната рамка е представена във фиг. 1.

Фиг. 1. Концептуална рамка на системата за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите по направление „обучение“

Източник: Изображение на автора по идея от (Davey et al., 2018, p. 40).

Посочената концептуална рамка може да се приложи във всички професионални области. Следващата стъпка е свързана с адаптирането на системата от измерители и показатели, конкретно за сферата на Л/УВД.

Познавателните възможности на всеки един от избраните измерители са представени в табл. 1.

Таблица 1

Измерители за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в обучението по Л/УВД

№	Измерител	Цел на измерителя
1.	Проектиране на учебни програми	Измерителят оценява доколко ВУИ и бизнес организациите участват в съвместно разработване на учебни програми в областта на Л/УВД
2.	Обеспечаване на учебни програми	Този измерител оценява до каква степен бизнес организациите взаимодействат с ВУИ по повод на осигуряване на гост-лектори, които да подпомагат практи-

№	Измерител	Цел на измерителя
		ческото обучение на студентите в областта на Л/УВД
3.	Студентска мобилност	Измерителят оценява доколко студентите участват в стажове в бизнес организации в областта на Л/УВД, както и в каква степен организациите подкрепят този процес чрез разкриването на нови работни места за временни и постоянни длъжности
4.	Учене през целия живот	Този измерител показва способността за осигуряване на гъвкава работна сила в областта на Л/УВД, в условията на нарастваща пенсионна възраст и необходимост от непрекъснато повишаване на квалификацията

Източник: Интерпретация на автора.

В обхвата на измерителя „проектиране на учебни програми“ може да се причисли абсолютният показател „брой на учебните програми, разработени съвместно с бизнеса“ (Seppo, Lilles, 2012, p. 216), който е количествен и не може да служи за директни сравнения между различни университети. Това налага да се въведе показателят „относителен дял на съвместно разработените с бизнеса учебни програми по Л/УВД“. Той отчита гледната точка на ВУИ и осигурява провеждането на сравнителни анализи. Неговото определяне се извършва като отношение на абсолютните показатели „брой на разработените учебни програми с представители на бизнеса“ към „общия брой на разработените учебни програми“, умножено по 100. Отделно от това е въведен показател, който отчита и гледната точка на бизнес организациите, които са ангажирани в процеса. Това е „относителният дял на приетите покани от ВУИ за участие в разработването на учебни програми по Л/УВД“. Той може се изчисли чрез съотношението на абсолютните показатели „брой на приетите покани за разработване на учебни програми по Л/УВД“ и „общ брой на постъпилите покани за съвместно разработване на учебни програми“ (от различни университети и за различни професионални области), умножено по 100.

В обхвата на измерителя „обезпечаване на учебните програми“ може да се отнесат абсолютните показатели „брой учебни дисциплини с гост-лектори от бизнеса“ (Seppo, Lilles, 2012, p. 216) и „лекциите, предвидени за гости“ (Davey et al., p. 40). Учебните дисциплини по Л/УВД се различават като брой в отделните ВУИ, в зависимост от учебните им планове и образователно-квалификационната степен, за която са предназначени. С оглед осигуряването на възможност за сравнителни анализи между отделните ВУИ, представените по-горе показателни

тели са трансформирани в показателя „относителен дял на учебните дисциплини по Л/УВД с гост-лектори“. Той оценява гледната точка на ВУИ и се изчислява като съотношение между абсолютните показатели „брой дисциплини по Л/УВД, в които се допускат гост-лектори от практиката“ и „общ брой разработени дисциплини по Л/УВД“, умножено по 100. От своя страна бизнес организациите се интересуват в каква степен могат да подпомогнат обучението, т.е. от броя на работниците, които желаят да участват в обучителния процес като лектори. За целта се изисква притежаването на набор от добре развити презентационни умения, вербална комуникационна компетентност, умения за структуриране на учебното съдържание и др. Поради тази причина, не всички работници от бизнес организациите се съгласяват да участват в обучителния процес. Предвид това е въведен показателят „относителен дял на работниците, участвали като гост-лектори по Л/УВД“, с който ще се оцени гледната точка на бизнес организациите. Показателят е съотношение между абсолютните показатели „брой работници взели участие като гост-лектори“ и „общия брой работници в организацията“, умножено по 100.

В обхвата на измерителя „*студентска мобилност*“ могат да се причислят показателите „брой студентски стажове в индустриален отрасъл“ (Seppo, Lilles, 2012, p. 216), „студентски стажове“ и „стажове след завършване“ (Davey et al., p. 40). При подготовката на системата фокусът е поставен само върху студентските стажове проведени по време на обучението, които могат да бъдат контролирани и надеждно отчетени, за разлика от стажовете, осъществени след дипломирането. Споменатите по-горе показатели са модифицирани и е въведен показателят „относителен дял на проведените стажове по Л/УВД в организации-партньори“, с който ще се оцени гледната точка на ВУИ. Показателят представлява съотношение между „броя проведени стажове в партниращи логистични организации“ и „общия брой на всички проведени стажове в звеното или ВУИ“, умножено по 100. В научните статии се откриват и други показатели, които могат да бъдат причислени в групата на измерителя „студентска мобилност“ – например „брой финансирани от бизнеса работни позиции“ (Seppo, Lilles, 2012, p. 216). По същество той показва новите работни места, които са разкрити за студенти, дипломанти, докторанти и пост-докторанти. За тяхното измерване ще бъде въведен показателят „относителен дял на разкритите нови

работни места за стажанти, дипломанти, докторанти и пост-докторанти”. Той показва гледната точка на бизнес организациите и се определя като съотношение между „броя разкрити работни места за изброените по-горе категории – студенти, дипломанти, докторанти и пост-докторанти“ и „общия брой разкрити работни места“, умножено по 100.

В обхвата на измерителя „*учене през целия живот*“ може да се отнесат абсолютните показатели: „брой на проведените курсове“; „брой присъстващи“ и „брой на завършилите курсове“ (Seppo, Lilles, 2012, p. 216). Вариантите за следдипломно обучение се различават по своя формат, поради което обхватът от примерни показатели се разширява до: „курсовете за следдипломно обучение“; „специализираните обучения за специфични потребности на бизнес организациите“ и „сертификационни програми“ (Davey et al., p. 40). Точното отразяване на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите изисква да се прецени доколко ВУИ предлагат следдипломни обучения по Л/УВД във всички форми и тематични направления, изисквани от бизнеса. Поради тази причина е необходимо да се въведат абсолютните показатели: „брой предлагани курсове за следдипломно обучение по Л/УВД“; „брой проведени специализирани обучения по Л/УВД в резултат на специфични потребности на бизнес организациите“ и „брой предлагани сертификационни програми по Л/УВД“. Въз основа на предложения от Seppo и Lilles показател за успешно завършилите, е въведен модифицираният показател „относителен дял на успешно завършилите всички форми на следдипломна квалификация по Л/УВД“. Той може да бъде изчислен, като отношение между „броя на успешно завършилите всички форми на следдипломна квалификация по Л/УВД“ и „общия брой на приетите курсисти във всички форми на следдипломна квалификация по Л/УВД“, умножено по 100. Посочените дотук показатели отразяват гледната точка на ВУИ. Бизнес организациите от своя страна се интересуват доколко предлаганите форми на следдипломно обучение са подходящи и покриват тематичната област на техните търсения. Това може да бъде оценено с въвеждането на следните показатели: „относителен дял на подходящите следдипломни обучения по Л/УВД“; „относителен дял на проведените специализирани обучения по Л/УВД“ и „относителен дял на подходящите сертификационни програми по Л/УВД“. Първият от посочените показатели се

изчислява като отношение между „броя проучени следдипломни обучения по Л/УВД, покриващи търсените тематични области“ и „общия брой проучени следдипломни курсове по Л/УВД“, умножено по 100. Вторият показател се определя като отношение между „броя реално проведени обучения по Л/УВД със специфична тематика“ и „общия брой запитвания за провеждане на обучения по Л/УВД със специфична тематика“, умножено по 100. Третият показател се изчислява като отношение между „броя сертификационни програми по Л/УВД, покриващи търсените тематични области“ и „общия брой проучени сертификационни програми по Л/УВД“, умножено по 100.

Системата от измерители и показатели за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в областта на обучението по Л/УВД е с универсален характер на приложение и може да се използва за изследвания в различни държави.

В обобщен вид първата перспектива на системата, оценяваща резултатите от сътрудничеството от гледната точка на ВУИ е представена в табл. 2.

Таблица 2

**Система от показатели за оценка на резултатите
от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите
в областта на Л/УВД (гледна точка на ВУИ)**

Измерители и показатели	Източник
<i>Измерител проектиране на учебни програми</i>	
Относителен дял на съвместно разработените с бизнеса учебни програми по Л/УВД	По идея от Seppo & Lilles, 2012, p. 216
<i>Измерител обезпечаване на учебните програми</i>	
Относителен дял на учебните дисциплини по Л/УВД с гост-лектори	По идея от Seppo & Lilles, 2012, p. 216 и Davey et. all. 2018, p.40
<i>Измерител студентска мобилност</i>	
Относителен дял на проведените стажове по Л/УВД в организации-партньори	По идея от Seppo & Lilles, 2012, p. 216 и Davey et. all. 2018, p.40
<i>Измерител учене през целия живот</i>	
Брой предлагани курсове за следдипломно обучение по Л/УВД	По идея от Davey et. all. 2018, p.40
Брой проведени специализирани обучения по Л/УВД в резултат на специфични потребности на бизнес организациите	По идея от Davey et. all. 2018, p.40

Измерители и показатели	Източник
Брой предлагани сертификационни програми по Л/УВД	По идея от Davey et. all. 2018, p.40
Относителен дял на успешно завършилите всички форми на следдипломна квалификация по Л/УВД	По идея от Seppo & Lilles, 2012, p. 216

Източник: По идеи от (Davey et al., 2018) и (Seppo, Lilles, 2012)

Втората перспектива на системата, оценяваща резултатите от взаимодействието от гледната точка на бизнес организациите е представена в обобщен вид в табл. 3.

Таблица 3

**Система от показатели за оценка на резултатите
от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите
в областта на Л/УВД (гледна точка на бизнес организациите)**

Измерители и показатели	Източник
<i>Измерител проектиране на учебни програми</i>	
Относителен дял на приетите покани от ВУИ за участие в разработването на учебни програми по Л/УВД	Предложение на автора
<i>Измерител обезпечаване на учебните програми</i>	
Относителен дял на работниците, участвали като гост-лектори по Л/УВД	Предложение на автора
<i>Измерител студентска мобилност</i>	
Относителен дял на разкритите нови работни места за: студенти стажанти; дипломанти; докторанти и пост-докторанти	По идея от Seppo & Lilles, 2012, p. 216
<i>Измерител учене през целия живот</i>	
Относителен дял на подходящите следдипломни обучения по Л/УВД	Предложение на автора
Относителен дял на проведените специализирани обучения по Л/УВД	Предложение на автора
Относителен дял на подходящите сертификационни програми по Л/УВД	Предложение на автора

Източник: По идеи от (Davey et al., 2018), (Seppo, Lilles, 2012) и предложението на автора.

Заклучение

В настоящия доклад беше представена система за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в обучението по Л/УВД. Предложеният набор от инструменти за оценка

се състои от четири групи измерители и няколко подходящи показателя, а дизайнът му позволява да бъдат анализирани ефектите от сътрудничеството, като се отчетат гледните точки на двете заинтересовани страни. Предложената система представлява базов инструмент, който може да бъде включван и адаптиран в други методики за оценка, както и да се използва за провеждането на международни сравнения на сътрудничеството между конкретни ВУИ и бизнес организациите в областта на обучението по Л/УВД в различни държави.

Бъдещи изследвания могат да бъдат насочени към представянето на системи за оценка на резултатите от взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите по направленията на научните изследвания и иновациите в областта на Л/УВД. Също така, интерес биха представлявали и резултатите от реални проучвания, които се основават изцяло или частично върху представената система от показатели.

Настоящата публикация е създадена в рамките на проект “*Взаимодействие между висшите учебни институции и стопанските предприятия в България в областта на логистиката и управлението на веригата на доставките*“, 2018-2020 г., финансиран от фонд “НИД на УНСС”.

References

1. Davey, T., Meerman, A., Galan Muros, V., Orazbayeva, B. and Baaken, T., (2018). The state of university-business cooperation in Europe final report. *Luxembourg: Publications Office*. Available from: https://www.ub-cooperation.eu/pdf/final_report2017.pdf [Accessed 10/04/2020].
2. Healy, A., Perkman, M., Goddard, J. and Kempton. (2014) Measuring the impact of university-business cooperation: final report, EC. Available from: https://www.eurashe.eu/library/miissionphe/NC0214337ENN_002.pdf [Accessed 06/04/2020].
3. Holli, M.T., Wickramasinghe, R. and Van Leeuwen, M. (2008). Metrics for the evaluation of knowledge transfer activities at universities. Cambridge: Library House, 5. Available from: https://pdfs.semanticscholar.org/a1e7/2e99146857c4fa7820c837097435e56dcbbf.pdf?_ga=2.47241509.36159761.1587377594-2136832240.1587377594 [Accessed 10/04/2020].

4. Jensen, P.H., Palangkaraya, A. and Webster, E. (2009). A guide to metrics on knowledge transfer from universities to businesses and industry in Australia. Intellectual Property Research Institute of Australia. Available from: <http://paulhjensen.com/wp-content/uploads/2013/11/A-Guide-to-Metrics-on-Knowledge-Transfer-Activities-in-Australian-Universities.pdf> [Accessed 10/04/2020].

5. Díaz, A., Lafont, P., Munoz-Guijosa, J.M., Muñoz, J.L., Echavarri, J., Muñoz, J., Chacón, E. & De la Guerra, E. (2013). Study of Collaboration Activities between Academia and Industry for Improving the Teaching-Learning Process. *The international Journal of Engineering Education*, 29(5): 1059-1067.

6. Fernandes, G., Pinto, E.B., Araújo, M., Magalhães, P. and Machado, R.J. (2017). A Method for Measuring the Success of Collaborative University-Industry R&D Funded Contracts. *Procedia computer science*, 121, pp.451-460.

7. Rast, S., Khabiri, N. and Senin, A.A. (2012). Evaluation framework for assessing university-industry collaborative research and technological initiative. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 40, pp.410-416.

8. Seppo, M. and Lilles, A. (2012). Indicators Measuring University-Industry Cooperation. *Estonian Discussions on Economic Policy*, 20(1), pp. 204 – 225, p. 216.

9. Официален сайт на Европейския съюз, Available from: https://ec.europa.eu/education/policies/innovation-in-education/university-business-cooperation_en [Accessed 19/04/2020].

ACHIEVING PROMINENCE IN THE DIGITAL AGE

Chief Asst. Prof. Petar Petrov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

p.k.petrov@ue-varna.bg

Senior Lecturer Diana Miteva

University of Economics – Varna, Bulgaria

diana_mitevabg@ue-varna.bg

Senior Lecturer Kristana Ivanova

University of Economics – Varna, Bulgaria

kristana_ivanova@ue-varna.bg

Abstract

This paper aims to provide an overview of the PROMINENCE project (2017 – 2020), a collaborative project of seven EU universities, developing a set of employability skills in our students. It intends to outline the project goals, discuss work in progress and summarise results. It argues that the project two international trainings, two surveys (with businesses and with students), as well as the developed online interactive learning platform and the dissemination of project results are outstanding examples of HE internationalization and efficient partner collaboration. With a special focus on enhancing intercultural communication and leadership skills, the project provides an effective innovative framework for HEIs across boundaries while responding adequately to the requirements of the business in the digital age.

Key words: *PROMINENCE, internationalization, intercultural competence, leadership skills, surveys.*

JEL Code: M160, Z190

Introduction to PROMINENCE

The PROMINENCE project addresses key objectives of policies concerning the relevance of higher education (HE) by opening avenues for cooperation, digitally connecting teachers, students and employers. As the 21st century will surely see an increasingly interdependent world, intercultural communication competencies too will need to be transferred to students to promote success in globalized commerce and trade. HE programmes must provide the impetus for ensuring that students recognize the need to widen their view of how the world does business and how it communicates.

PROMINENCE is about providing small and medium enterprises

(SMEs) with greater opportunities for international development, by improving the quality of the participants in the international labour market. The approach is focused on training graduates using ‘authentic, up-to-date, digitalised learning materials, meeting the actual needs SMEs identify in overcoming cross-cultural communication problems affecting their business activities. The main output is an online learning and teaching platform to the development of which stakeholders from educational institutions (both students and teachers)’ and employers and employees from SMEs can contribute. The digitally created environment allows access to all stakeholders across borders. The content of the project, ‘promotion of cross-cultural communication skills together with the utilisation of ICT tools and modern pedagogical approaches, aims to increase interoperability and portability of applicable information, as well as to encourage educational institutions to adopt innovative ways of teaching and learning in the international context.’ (PROMINENCE, 2020)

The PROMINENCE project supports the following educational goals (PROMINENCE, 2020):

- on-going curriculum reform, in which students, teachers and SMEs are involved.

- strengthening mobility. The project provides home-based internationalization with the help of the PROMINENCE on-line platform and training at three intensive courses in various European cultural contexts. The aim is to increase the motivation of teachers and students of participating HEIs in mobility schemes in such a way that there will be an average 10% increase in short-term staff and student exchanges after the project is completed.

- improving employability of HEI graduates and maintaining and renewing skilled workforce. The project objective is to improve the transversal competences, not only among the HEI students and teachers but also among SME staff in the partner regions/countries. Based on the open access principle, the PROMINENCE platform is available to be used by SMEs interested in training their staff. The e-handbook will assist in using the platform. The Intensive Programs organized in three different countries will focus on three different topics a) Different Worlds, Different Languages: Getting to Grips with Cultural Diversity, b) Managing and Leading in Different Cultures, and c) Practicing Cultural and Emotional Intelligence across Cultures.

➤ reinforcing the global dimension as the curriculum, intensive programmes and the on-line platform are of use not only to European degree students but also those coming from outside Europe.

The project's main focus and its aim is to improve the transversal competences of teachers, students and SME staff. This will be done through joint curriculum development, guided and self-based learning with the help of the PROMINENCE platform, and three intensive programmes. The participating HEIs aim at incorporating the developed curriculum in their relevant courses and promoting it to other interested HEIs and SMEs.

1. Setting the stage

Three online surveys have been conducted in order to identify the level of intercultural competence, the needs and the practices of the target groups (business representatives, students and HEI lecturers).

One of the three surveys¹ conducted in the framework of PROMINENCE was with **respondents from businesses** in the industrial sector (20 per cent of respondents) and the services: IT (18 per cent), finances (10 per cent), communication services (8 per cent), and others, in the PROMINENCE universities' host countries: Bulgaria, Poland, Hungary, Germany, Finland, the Czech Republic, and France.

The data was collected via an online questionnaire (58 questions) written in English and disseminated by all PROMINENCE partners in their respective countries from early February to early April 2019 with 168 total number of respondents.

Respondents answered questions about the set of skills intercultural leaders needed to have. Some questions reflected the Global Competencies Inventory, defined by Stevens, et. al. (2014).

These are some of the survey findings.

The smaller and less globalised businesses put an emphasis mostly on the importance of language training whereas the larger and more globalised businesses truly recognise the challenges of cultural differences and embrace intercultural competences as key to their global success. Similarly, the more globalised and the larger a company is, the more importance it places on intercultural competences, irrespective of the economic sector.

¹ The surveys with the businesses and the students were designed by Stéphane Ganasali, Université Savoie Mont Blanc, and the ongoing survey with university lecturers was designed by Petar Petrov, University of Economics – Varna.

(Ganassali, 2019).

70 per cent of respondents confirmed that local universities could support them in developing or fostering their intercultural leadership competencies, with over two-thirds of the affirmative respondents sharing they would attend university trainings for staff and managers if offered, with just one in ten believing they would benefit from academic publications.

The preference for a more hands-on approach to developing intercultural leadership competences with the support of local universities was confirmed by almost half of the affirmative respondents who maintained universities could facilitate their capacity building in intercultural leadership competences with either work placements of international interns, or projects completed by international students, or consulting services.

UE – Varna has the potential to offer such leadership trainings or consulting services to local businesses as its PROMINENCE team has already designed such a training programme for students and is ready to customise trainings to meet the needs of companies. Students at UE – Varna hail from across Europe, the Middle East, the Indian subcontinent, Russia and the former Soviet Union. This broad potential of cultural approaches to leadership may be employed accordingly.

As 30 per cent of respondents were businesses with over 250 employees, 250 being the threshold for SMEs, such trainings could benefit both SMEs and larger companies.

We may conclude that both SMEs and larger companies clearly recognise the impact of cultural differences on the way business is conducted and fully acknowledge their needs for cultural competencies training. Businesses who have expressed a strong interest in further cooperating with academia need to be supported by universities.

The survey **conducted with students** from PROMINENCE partner universities (University of Economics – Varna, University of Economics in Katowice, University of Debrecen, Aschaffenburg Technical University of Applied Sciences, Seinäjoki University of Applied Sciences, University of Economics in Bratislava, and Université Savoie Mont Blanc) had a threefold purpose: 1/ to study the importance of intercultural competence for students, 2/ to outline their self-assessment in terms of skills and subskills and 3/to define the expected instruments of development.

The data was collected via an online questionnaire (82 questions)

written in English and disseminated by all PROMINENCE partners in their respective countries from the end of March to early June 2018 with 941 total number of respondents. The number of students majoring in Business and Economics accounted for two thirds of all respondents so results may have important implications for curricula and syllabi design at University of Economics – Varna once skills gaps have been clearly identified.

For the evaluation of intercultural competencies, the study used the Global Competencies Inventory (GCI) defined by Stevens, Bird, Mendenhall and Oddou (2014). It incorporated 16 competencies grouped into three main dimensions: Perception Management, Relationship Management and Self-Management.

Students were asked to define the three most important skills related to intercultural competence. Their answers indicated the following skills: 1/hard skills, related to certain knowledge: mainly foreign languages and cultural studies; 2/communication skills: the ability to listen, understand and speak easily to people; 3/ soft skills, based on personality traits such as open mindedness, tolerance, respect, acceptance, patience, as well as adaptability and flexibility (Ganassali, 2018).

Assessing the importance of having or acquiring a high intercultural competence with view of their personal or professional goals, only 2.7% of students considered it of low or no importance. It can be concluded that students fully realise the importance of IC with almost 85% considering it important or top priority.

Students' perception of their own IC was as follows: 6.1% considered it low or rather low whereas 6.2% found their personal IC very high; almost 87 % of students believed they had moderately high or rather high IC. Overall, students demonstrated a rather optimistic self-evaluation of their IC.

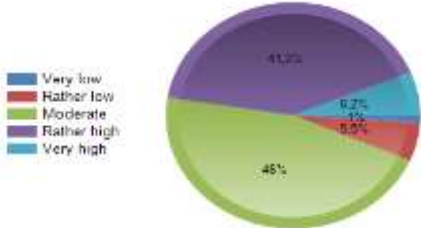

Fig.e 1. Self-evaluation of intercultural competence

Source: Research data

As far as foreign languages command is concerned, fig 2. illustrates the linguistic profiles of students, indicating how many foreign languages they speak at least at an intermediate level.

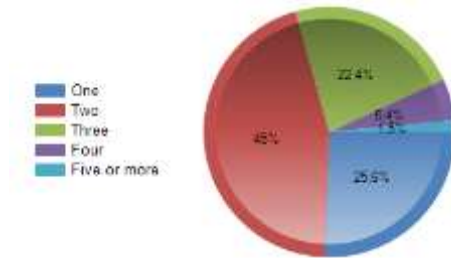

Fig. 2. Linguistic profiles of students

Source: Research data

For students some of the perceived obstacles to improving their IC (e.g. through educational mobility) is a low command of foreign languages, multiple priorities, budget constraints and underdeveloped communication skills. In comparison, the main challenges faced by employees for developing their IC seem to be insufficient command of foreign languages, joining international teams and lack of knowledge about foreign cultures, regulations and business practices. (Reference: Ganassali, 2018).

As to the expected tools for developing their IC, both students and employees show a decisive preference for more interactive, participatory forms.

Based on the survey results outlined, some important implications can be outlined for student IC development: improving foreign languages command at least at an upper-intermediate level and above, developing communication skills which will result in confidence building, and focusing on interpersonal skills, emotional and conflict management, as well as tolerance of ambiguity. With view of developing skills for the future, the following skills required by businesses should be further developed in students: emotional intelligence and stress management. Employees, on the other hand, will need more customised training on specific intercultural topics and leadership training along with improving their foreign language competence and IC. Moreover, they are fully aware of the need to improve “their knowledge about foreign cultures, regulations and business practices” in order to be internationally operational and globally competitive (Ganassali, 2019).

The third survey is focused on **HEI lecturers**. It consists of three main topics: intercultural competence of the lecturer, adoption of teaching methods for IC and demographic profile. The first part uses the same instrument for assessment of IC applied in the other survey (Global Competencies Inventory). The survey is currently being disseminated by the partner universities (as of May 2020). The deadline for completion is Fall 2020.

2. Building bridges

The first PROMINENCE Interactive Programme (IP) **Different Worlds, Different Languages: Getting to Grips with Cultural Diversity** was designed by the PROMINENCE team at the University of Economics in Bratislava. It took place in Bratislava, Slovakia, in March 2018.

The first IP was concerned with one of the thematic areas of *Prominence Interactive*, i.e. cultural intelligence for individuals. It was the preparatory phase of content creation. Content-creation was focused on intercultural awareness development to create theoretical and pragmatic knowledge through lectures, presentations, round-tables, knowledge tests and quizzes, contest and sweepstakes, polls and surveys, and interactive infographics; and on experiential learning to develop and enhance cognitive, metacognitive, motivational, and behavioural capabilities through research tasks, and project work, and videos of real-life experiences. Content created during the 1st IP was transferred into the online platform. Thus, target groups created, tested, and used the content of the online platform during the first IP.

The IP aimed to develop and enhance intercultural awareness through cognitive perspective (to understand cultural differences and similarities), cultural awareness perspective (to understand the universal and specific aspects of culture), and self-awareness perspective (to identify attitudes, opinions, and biases embedded in one's own culture).

During the IP the students learned how to articulate insights into their own cultural rules and biases (metacognitive capabilities); demonstrate a sophisticated understanding of the complexity of cultures (cognitive capabilities); cope with their own emotions (motivational capabilities); articulate a complex understanding of cultural differences in verbal and nonverbal communication (behavioural capabilities); learn to negotiate a shared meaning based on culture-bound differences (all-inclusive

intercultural competence).

The preparatory task for the students was to prepare an inspirational country guide to culture, customs, and etiquette of their home country (a five/ten-minute video). The students focused on things that might surprise others about life in their own culture. The ten-minute inspirational videos included country-specific basic factual information and knowledge about deeply structured cultural values in their own country.

The IP itself included lectures and workshops held by specialists in the field of intercultural competence and business practitioners. Students discussed social themes such as migration and racism. They gained awareness about affective and cognitive filters that individuals used in interpreting and evaluating the behavioural patterns of culturally diverse individuals. These filters included perception, ethnocentrism, stereotype, prejudice, and discrimination. Students were encouraged to talk about their own experiences and expectations.

Each group of students was asked to solve a mini case study to break the habit of stereotypes, ethnocentrism, prejudice and discrimination against any group. These workshops focused on the promotion of awareness through education, tolerance through understanding, and acceptance through experience.

The intercultural experience of the students was intensified by hosting an international buffet and the participation in a scavenger hunt. The scavenger hunt was an experiential learning opportunity to help students learn about the Slovak culture and the city of Bratislava, as well as to know more about their teammates.

The IP concluded with the presentation of creative videos on the topic *Cultural Intelligence in Practice* – lessons learned about other cultures.

The second PROMINENCE Interactive Programme (IP) **Managing and Leading in Different Cultures** was designed by Prof. Alexandra Angress and Prof. Sylvana Krausse and took place at Aschaffenburg Technical University of Applied Science in April 2019.

With the underlined rationale to incorporate a diverse range of theoretical concepts such as: the critical incident technique in intercultural communication, Landis, Bennet & Bennet (2004); Kolb's experiential learning cycle (1984); the GLOBE research project (2014); leadership theories, such as the LMR model; among others, the IP aimed at providing a diverse range of structured learning opportunities to 40 students from the

seven university project partners over five 12-hour days such as: lectures and workshops; role plays; a company visit; a physically and intellectually challenging teambuilding event covering the city; international and local dinners; a visit to the European Space Operations Centre in Darmstadt; PROMINENCE online platform material testing.

Students were given structured guidance to be able to commit to real-life scenarios and experiences to gain insights into cultural and leadership concepts and models and further apply them so that they enhanced their intercultural, cross-cultural, transcultural, leadership, decision-making and international negotiation skills, eventually developing transferable skills that could boost their academic mobility skills, ultimately enhancing their global job competitiveness.

The academic content was student-focused, with students having been assigned tasks to research and complete in their university teams prior to the IP. Once they presented their findings at the IP launch, students took part in a number of workshops: on cultural differences, negotiation, leadership, etc. The input was both corporate and academic, with lecturers from the business and academia, all from across Europe, with students allocated in multinational teams, thus exposing them to an even wider range of valuable content and experience across boundaries, further promoting the development of key competencies across cultures.

As part of this IP, the UE – Varna PROMINENCE team researched, developed and delivered a leadership workshop to students from all seven university project partners. The workshop aimed to emphasise the importance of developing leadership skills for successful careers in a globalised business environment.

During the workshop students were presented with opportunities to share, learn and interact with UE – Varna trainers and with each other. They were familiarised with different leadership theories and they were encouraged to discuss the pros and cons of different approaches and various leadership styles, thus developing their analytical, reflective and critical thinking skills. Students recognised the connection between leadership and culture and learned how to identify leadership profiles in culture-specific contexts.

As the UE – Varna PROMINENCE team was using the workshop to test the teaching material intended for the PROMINENCE digital platform, students were requested to offer e-feedback on the training session, so that

the material could be fine-tuned to best serve this target group needs. The feedback offered was highly encouraging and rewarding.

The IP wound up with students presenting their research on tasks they had to research during the event in multinational teams.

The aggregate results from this IP student feedback were highly positive, confirming the event success, adding project value to an already excellent example of how joint efforts could bring better higher education and as a result, stronger society in Europe.

The third **IP Practicing Cultural Intelligence across Cultures** (https://ue-varna.bg/~uevarna/uploads/filemanager/352/PROMINENCE_end.pdf) is currently being planned to be held at Université Savoie Mont Blanc, Annecy, France, in Nov 2020². Its main goal is to bring the participating students from the seven PROMINENCE partner universities together to apply their cross cultural knowledge to a real business situation. Students will have to develop an advertising campaign for a specific brand on different European markets. During the training, short lectures will be delivered to support students in their assignment while there will be more emphasis on group work in international teams for designing and presenting the cross cultural advertising campaign. An interim report and instructors' feedback will be provided to fine tune the final presentations. Students will also test some of the activities of *Prominence Interactive*, providing feedback on their experience. The rationale of the IP is to provide a context for IC awareness raising in a professional perspective. Using innovative methods (receiving feedback from respondents from the specific target countries in real-time), students will further improve their cross-cultural communication skills and reflect on the importance of cultural intelligence in business.

Take-outs

PROMINENCE will contribute to the development of personal competences for establishing effective relationships across cultural differences through the interpersonal processes of dialogue, conflict recovery, and collaborative problem-solving. The project strategies will maintain intercultural awareness, establish ongoing outreach programs in the community to recruit culturally diverse and mindful employees; develop a

² Due to the coronavirus situation this IP was postponed from March to Nov 2020.

dynamic mix of culturally diverse employees. This new approach to intercultural encounters will help the neutralization of negative emotional or affective reactions that are present in the process of identity change, and cultural diversity in general.

In brief, the desired impact on all the above-mentioned levels is:

- ✓ increased awareness of the importance of transversal skills among students, teachers, enterprises and public authorities.

- ✓ improved pool of future employees, who will be able to work in diverse cultural environments and enhance the competitiveness of enterprises.

- ✓ international transfer of knowledge – new projects and cooperation.

- ✓ mutual transfer of information amongst HEIs, companies, researchers, wider public.

- ✓ increased cooperation between EU HEIs, networking, students' mobility and their participation in projects, ECTS transfer.

The accomplished intellectual outputs of the project are also worth mentioning:

- ✓ *Prominence Interactive* is available online with useful information, online courses, tasks, presentations, E-book, etc.: <https://www.prominenceproject.eu/index.php/prominence-interactive/study-guide/>

- ✓ Two completed IPs which received highly positive feedback from both students and businesses and can be used as a framework for future activities at UE – Varna.

- ✓ Reports on two surveys ready to be used for improving IC and employability of students.

- ✓ Courses on intercultural competence and leadership are included in the curricula of all English-taught majors at UE – Varna and all Business English and Specialised English courses at UE – Varna have been redesigned on the initiative of the UE – Varna PROMINENCE team to incorporate IC skills development in a digitally-enhanced way.

References

1. Ganassali, S. (2018) *Students' Survey – Intercultural Competencies: Importance, Self-assessment and Instruments of Development*, unpublished report, Université Savoie Mont Blanc.

2. Ganassali, S. (2019) *Companies' Survey – Intercultural Leadership: Importance, Self-assessment and Instruments of Development*, unpublished

report, Université Savoie Mont Blanc.

3. *Prominence Interactive* (2020). Available at: <https://www.prominenceproject.eu/index.php/prominence-interactive/study-guide/>.

4. *PROMINENCE Project* (2020). Available at: <https://www.prominenceproject.eu/index.php/prominence/goals/>.

5. Stevens, M., Bird, A., Mendenhall, M. and Oddou, G. (2014) Measuring Global Leader Intercultural Competency: Development and Validation of the Global Competencies Inventory (GCI), *Advances in Global Leadership*, Vol. 8) Emerald Group Publishing Limited, pp. 115-154. <https://doi.org/10.1108/S1535-120320140000008014>.

THE VALUE ADDED AND THE TRANSFORMATIONS OF ECONOMIC SCIENCE IN THE DIGITAL AGE

Chief Assist. Prof. Silviya Topleva, PhD
University of Food Technologies – Plovdiv, Bulgaria
silviyatopleva@gmail.com

Abstract

The technology deployment provokes changes in the production relations and economic structure of societies. Every major industrial revolution (for example, the First and Third Revolutions) was followed by a subsequent technical revolution (respectively, the Second and Fourth Revolutions), which expands the innovation business potential and determines a new pathway for the economic theory development. The contemporary digital revolution is transforming economic science on the basis of value added. The focus of change is on the role of consumers, the structure of enterprises and the competitive environment. The intention for value added enhances the innovation activity of companies and their network participation as a competitive advantage.

Key words: *Value added, industrial revolution, digitalization, transformation, economic science.*

JEL Code: O30, O33, B10, B20,

Introduction

The development of production technologies determines the dynamics of the economic, social and institutional environment. The progress of mankind is the result of innovation.

After three industrial revolutions, the world today is facing the challenge of the fourth technological revolution - Industry 4.0. Comprehensive digitization brings to the fore the aggregate efforts to increase the value added not only for customers but also for the company, its customers and partners and the community. On the basis of value added, digitalization takes business relations into a qualitatively new dimension and transforms economic theory, business models and the competitive environment.

Transformations of economics and structure of industrial relations in the era of digitalization concentrate around innovation and value added growth. Business strategies focus on increasing the value added that changes the economic theory and practice. The high- technological digital environment is changing the structure of enterprises, involving the consumer

in the production process, invalidating the theory of marginal utility, and casting doubt on the concept of scarcity of resources and goods.

The purpose of this study is to systematize the transformations in business practice and economic theory provoked by the rise of the value added that expresses in a synthesis way production relations, business management, customer satisfaction and competitive environment of the digital network age. Digitization and integrated efforts to increase value added transform economic science and business models into a qualitative aspect.

1. The projections of industrial revolutions in economic science

The industrial revolutions are the result of the development of technologies whose engines are initiative, innovation and entrepreneurs (Schumpeter, 2003). Technological progress changes the face of production and economic relations and raises the need for new analytical interpretation. The dominant science paradigm proves unable to explain the changes. Thus, new paradigms arises in science, corresponding to technological innovations and their projections in different areas of knowledge (Kuhn, 2012). The concept of T. Kuhn on scientific revolutions is especially valid for the progress of economic science.

Scientific and technical thought deployment, provoked by limited production capabilities of the manufactories to satisfy market potential and competitive pressure, led to the First Industrial Revolution at the end of the XVIII c. The crucial innovations of water and steam power transform economic theory and practice. The First Industrial Revolution changed the production process, economic relations, standard of living and social policy in advanced countries. The labor theory of value was dominated in the economic science. At the dawn of the First Industrial Revolution David Ricardo first applied the labor theory of value in the analysis of socio – economic relations, profits, capital, wages, money supply and credit (Ricardo, 2001).

The production intensification and the market expansion provoke the integration of the utility of products in the economic theory. The consumption was gradually becoming a dominant category in market relations. The conditions for growth of national wealth, the improvement and rationalization of business structure and production and the problems of distribution were the priority in economic science (Ricardo, 2001;

Mill, 2009).

The need to increasing production in response to expanded consumer demand and competitive pressure to lower production costs has stimulated the next-generation manufacturing processes rationalization and renovation. Thus, in the 70s of the XIX c., the Second Industrial Revolution was born in the most advanced countries. The application of electric power, the introduction of the assembly lines and the mass production determined the oncoming economic transformations (Spielvogel, 2009). The chemical industry, the pharmaceutical industry, synthetics were entering in the structure of economic sectors. In the manufacturing process was achieved the energy consumption reducing.

The concentration of production and capital increased, which led to the monopolization of certain industries. The role of bank capital was increasingly deepening. The financial capital was formed by the symbiosis of industrial and banking capitals.

The destruction of natural resources, uncontrollable environment pollution and the mass consumption are the negative externalities of increased production capabilities.

The innovations in the manufacturing sphere, mass production and expanded consumer demand lead to a marginal revolution in economic theory. The neoclassicism became a dominant economic paradigm. The labor theory of value was replaced by subjective economic categories. Economic knowledge focuses on mathematical study of psychological determinants in the economic units' behavior. At the heart of economic interpretations are the benefit and utility for consumer and the scarcity of goods (Marshall, 2010). The mathematical models of static and dynamic economic equilibrium were created (Walras, 1926; Wicksell, 1977).

Technological advances in electronics and deepening manufacturing processes automation provoked the emergence and deployment of the Third Industrial Revolution in the 70s of the XX c. Information and communication technologies (ICT), the Internet and renewable resources have transformed not only manufacturing processes and business practice, but also economic science and people's lifestyles. Improved production automation was rapidly evolving into the electronization and robotization of a number of sectors. Microelectronics and biotechnology were emerging as new areas of the scientific and technological revolution. The services have occupied an increasing share in the structure of economic sectors

(Toffler, 1981).

Strengthening the role and importance of artificial intelligence validate the mathematical modeling of economic science. Priority spheres of modeling and econometric analysis are the general market equilibrium, economic efficiency in the imperfect competition conditions, the structure and relationships of financial markets, economic growth, the social welfare. At the same time, the sociologization and technologization were entering into the economic theory. The neoliberalism, contractual relations, environmental protection and the welfare determine the modern economic science development direction.

The intensive ICT development towards smart solutions for business management, production, supply and delivery chains determine growth in the era of private and public sectors digitalisation. Technological innovations in the direction of comprehensive digitization and the sustainability onset lay the foundations of the Fourth Technical Revolution, called Industry 4.0. In light of the idea and efforts to increase the customer value added, Industry 4.0 transforms production models, business practice and economic theory. The achievements of every industrial revolution form so-called gales of innovation (Schumpeter, 2003).

A brief overview of the projections of industrial revolutions in economic science allows us to summarize that the achievements of the First Industrial Revolution prepare the findings of the Second Technical Revolution, which transforms economic theory and practice. The Information Revolution is the result of the technical thought development within the Second Industrial Revolution in the conditions of improvement of the established economic models and business practices. The digitalization or the Industry 4.0, as an embodiment of the technological achievements of the Information Revolution, brings in a quality new dimension business relationships and, on the basis of value added, transforms business models and economic theory.

Every major industrial revolution (for example, the First and Third Revolutions) was followed by a subsequent technical revolution (respectively the Second and Fourth Revolutions), which opened up new business possibilities and assigned a new line of economic science development.

2. The economic dimension of digitalization

At the heart of the digital revolution is the rise of the Internet and the knowledge economy. Emerged as a joint development of a scientific, institutional and military consortium in the 1960s, the Internet now has 4 574 150 134 users worldwide (Internet World Stats, 2019). Within the EU, every 10th European has never used the internet. In Bulgaria, 27% of the population do not use the Internet. The most active internet users in the EU are Denmark (19,0%), the Netherlands (20,0%), Sweden (18,3%) and Finland (18,0%). Citizens of Greece (7,86%), Bulgaria (5,27%) and Romania (3,61%), at the lowest level organize their professional and private involvement through the global network (Digital Economy and Society Index, 2019).

The digital revolution is much more than the Internet use. It is an information transformation of production on the basis of knowledge externalities, knowledge connectivity, viability of knowledge interaction and transaction (Antonelli et al., 2017). As a result of this path dependence process, the integration of data, people, processes, services and systems creates smart factory and new manufacturing ecosystems. Industrial Intelligent Production (Intelligent Production), Intelligent Logistics and Intelligent Services, integrated into Industrial Internet of Things and Internet of Services, End-to-End Engineering and Cyber-physical Systems, are on the basis of Industry 4.0 (Neugebauer et al., 2016).

Cyber-physical systems and end-to-end engineering achieve the integration of artificial intelligence, people, processes and innovation (Neugebauer et al., 2016). It ensures the integration of digital and physical processes during the product life cycle. The aim is to increase the stakeholders' value added in digital age.

Smart factory brings to a new level the production processes automation. Industrial Internet of Things combines in intelligent system the communication and technical phases of the manufacturing process and provides distant products and services support. Saved costs, time and resources increase the production process operational efficiency and quality. The production digitalization delivers value added simultaneously to companies and consumers.

The high-technological environment of the digital era allows direct integration of consumer desires into the production process. Mass production is gradually draws back to mass consumption and consumerism.

The consumer culture acquires a quality new direction of development, related to the new role of consumers in economic relations.

A distinctive feature of the digital society is its network structure. The network organization overcomes the constraints of time and space and concentrates knowledge, flexibility, innovation and capital (Castells, 2010).

The IT infrastructure construction, the creation of specialized software products and the expansion of Internet capabilities have created many new professions, reveal millions of new highly skilled jobs and discover boundless business opportunities. The intensification of information and communication links has tremendously increased world trade and business activity, provoking the deepening of economic integration between countries and the development of globalization. The e-business and e-market have dominated the structure of economic relations (Rifkin 2011). The distribution of digital manufacturing technologies and e-business are not evenly distributed across countries. In the EU, for example, Ireland (31,8%) and Denmark (24,1%) are the leaders in digitalization, while the lowest among countries are Bulgaria (4,85%) and Romania (6,23%) (Digital Economy and Society Index, 2019).

Moreover, the transition from conventional to high-technological production increases inequality between companies and consumers. The dividing line is a digital literacy. The digital literate consumers will benefit from a higher standard of living. The high-technological companies will receive economic rents from their innovation capabilities (Stiglitz, 2013; Stiglitz, 2015). The conventional production companies will gradually constrict their market share. The unemployment among unskilled workers will increase. The maintenance of conventional manufacturing capacities will make production more expensive. Thus, the digital incompetent consumers will aggravate dramatically their standard of living. On the one hand, they will not benefit from high value added, and, on the other hand the marginal utility that they would receive would have constantly rising price.

The transformation of the economic environment into the digital era also affects the traditional management business models. Combining individual processes into the innovation management, products, and benefits for customer in an integrated high technological digital smart system determines the transition to flat, horizontally мрежови organizational structures. Each consumer request is a separate business case that validates the project management model and insists on decentralized decision making.

The business structure activity is governed by smart decentralized targeted working networks based on situational and independent project and process management. In the digital economic context, the competition between firms is shifted by cooperation. The aim is to achieve flexibility and efficiency in delivering of high value added to stakeholders.

Intelligent ICT and the efforts to increasing value added generate intelligent cross-linked value creation modules that enhance effective resource allocation and optimize environmental performance through supply chain and value creating chain integration. The creation of such complex value networks changes the competitive environment and companies partnerships relations. The telecoms and Internet providers become the main industrial contractors of enterprises.

It can be summarized that the high-technological digital environment of the digitalization achieves simultaneous horizontal and vertical integration and automation of the value chain and value added chain.

3. Value added and the revolution in economic science

The core of high-technological digital environment is to provide the products with high value added for customers, nature and society. The value added reflects a conscious effort to increase the potential value of resources, products and services to stakeholders through process innovation. The economic relations in the digital age are positioned around the idea of value added. The creation of high value added products requires a technological orientation of industrial policy and deepening of innovative entrepreneurship (Slavenkov, 2012). The dimensions of the transformation of economic science on the basis of value added affect the role of consumers, the structure of enterprises and the competitive environment. The strategies to increase the value added correspond with the innovation activities of the firms and their participation in various networks.

In the high-technological environment of the digitalization, the value added increasing strategy allows the achievement of efficiency, corporate growth, high consumer satisfaction and community welfare. The main advantage of the pursuit to provide high value added for stakeholders is the possibility of holding out new marketplaces beyond the usual competitive edge for the industry by effective consumer's involvement into the production process. The customer integration in product life cycle stages merges manufacturing and consumption. They are in a horizontal integration

state.

The new relationships producer – consumer go beyond the neoclassical model of price, quantity and utilities comparisons. The time lag between production and realization shortened enormously. The complete synergy between production and market is established. Their symbiosis creates the value added chain. In the light of this situation, the price loses its sense of information bearer of signals from the consumer to the producer. According to the specific consumer requests, the prices are individualized.

The digitization and personalization of consumer preferences leads to an endless increase in consumer choice in the conditions of sustainable high-technological manufacturing solutions (Stock and Seliger, 2016). The digital technologies overcome the supply scarcity of goods. The ability to personalize products and services increases endlessly their diversification. This situation puts under doubt the notion of scarcity of resources and goods as a regulator of economic relations. Thus, the marginal utility concept becomes gradually inadequate in the business digital environment.

The value added economic model focuses on the client and the portfolio of its needs, which correspond to transformations in the organization of the business. The processing and project management of client preference satisfaction proves its effectiveness in the delivery of high value added (Alexieva et al., 2018). In this perspective outline, the achievement of high and sustainable business results consists in the proactive creation of value innovation (Chan and Mauborgne, 2015) that combines reduced production costs and increased consumer value. The goal is the complex satisfaction of consumer expectations and desires and long-term competitiveness (Háry, 2016).

The digital possibilities ensure integration of the internal and external innovation capabilities of the firms. Thus, the total productivity increases in the condition of minimal production costs. The achievement of this endless efficiency is also facilitated by transformations in the enterprise management. The network organization penetrates the corporate structure, which becomes flatter, more flexible and adaptable (Castells, 2010). The implementation of specialized software products for organization of the business activities accelerates the management change (Markovska, 2015). The processing and project network organization of the business activity enhances the innovative willingness and value added for all stakeholders.

The institutional transformation of microeconomics towards value

added implies following the consistency: value for the client – price – cost (see Chan and Mauborgne 2015). Increasing consumer value by lowering costs and simultaneously profit keeping for company provokes the development of innovative environmental and digital practices in the production and distribution of the product and / or service.

The consumer integration in the manufacturing process changes the nature of marketing towards digitalisation (Kulova and Mihailov, 2018). The digital business environment is an emanation of one-to-one marketing (Amor, 2002). In light of this idea, the marketing is orientated to establishing sustainable relationships with target audiences through identification, interaction, differentiation, tracking, personalization and customization (Amor, 2002). Building client loyalty is a function of the ability of company to integrate them into the product lifecycle stages and to produce and deliver their preferred products and services. In Industry 4.0, business revenues and success depend on the ability and the capacity of companies to satisfy in time and quality consumer desires.

The rising value added perspective provides a potential to redefine the competitive areas in the given industry with a focus on the customer and the creative expression of his needs and desires. The design of the customer welfare in the digital age, based on the value added change traditional competition patterns. The dominated digital competition model is commensurate with the innovation capability. In the digital environment, the long-term competitiveness of companies is a function of increasing flexibility, efficiency, communication, information and intelligence (Gabriel and Pessl, 2016). Competition is accomplished on the axis innovation –value added for client - quality and capability to satisfy the expressed consumer desires.

The innovations and increased value added are the focus of overall economic structure of the digital age. In the complex modern environment, the project consortia and cluster associations carry out the creation of innovations. The synergy is the driving force for cooperation achievement. Building clusters and high-technological hubs have the advantages for innovations, productivity and efficiency of participating companies. Along with the ability to create valuable innovations, the involvement of the company in various network partnerships in the process of design and realization of products and services is a major competitive advantage. The increasing role of clusters in creating value added approves them as the main form of capital concentration and intellectual power in the high-

technological economic environment of the digital age. The focus on personalized product manufacturing implies the construction of target clusters and the establishment of temporary network partnership configurations. Thus, the boundaries of a particular market and its competitive environment are dynamically variable. The capability of companies and their capacity to create and deliver high value added to stakeholders determine the capital concentration. The innovativeness is a function of participation in targeted cross-sector cooperation and clusters (see Figure 1).

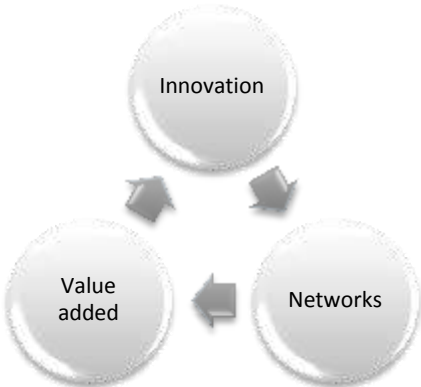

Fig. 1. The relationship between innovation and value added

In summary, the analysis of changes in economic science resulting from transformation toward value added allows drawing the following conclusion: the establishing the structural and functional digital economic relations on the idea of increasing added value imposes a change in traditional economic models based on marginal analysis. In the digital age, the innovation and the value added are the new economic regulators.

Conclusion

The products of scientific and technological progress, reflected in the industrial revolutions, transform the economic relations into a structural and functional aspect. During the First and Second Industrial Revolutions economic science evolved from the labor theory of value to marginal analysis. The rise of technological innovations from the Third Industrial Revolution in Industry 4.0 transforms economic theory, business practice and public policy by increasing the value added for the stakeholders,

companies' innovation activity and network participation. The economic growth, consumer satisfaction, individual and community welfare are a function of innovations and value added.

The digital age's focus on increasing value added stands out for its evolutionary origins and revolutionary dimensions for economic science, business practice and welfare. The enhancement of digitalization of business and production relations is not only a question of innovations and investment. It is a choice for higher standard of living through sustainable creation and delivery of increasing value added.

References

1. Alexieva, V., Teneva, T. and Yordanova, P. (2018) Survey of How Process Modeling Works in the Bulgarian Organizations, International Conference on High Technology for Sustainable Development, HiTech 2018 – Proceedings, DOI: 10.1109/HiTech.2018.8566320
2. Amor, D. (2002) The E-bussiness (R)evolution. Living and working in an interconnected world, Ed. New Jersey: Prentice Hall PTR
3. Antonelli, C. and G. Ferraris (2017) The creative response and the endogenous dynamics of pecuniary knowledge externalities: An agent based simulation model. *Journal of Economic Interaction and Coordination*: 1-39
4. Castells, M. (2010) *The Rise of the Network Society*, 2d edition, Wiley-Blackwell
5. Chan, K. and R. Mauborgne (2015) *Blues Ocean strategy*, Ed. Boston, Massachusetts: Harvard Business Review Press
6. Digital Economy and Society Index, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi>
7. Gabriel, M. and E. Pessl (2016) Industry 4.0 and sustainability impacts: Critical discussion of sustainability aspects with a special focus on future of work and ecological consequences. *Annals of Faculty Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering*. T. XIV, Romania, 14(2): 131 – 136
8. Hány, A. (2016) Future possibilities, social challenges and adaptation requirements of industrial progress. *Vezetéstudomány /Budapest Management Review*, 47(10): 31-38
9. Internet World Stats, <https://www.internetworldstats.com/>
10. Kuhn, T. (2012) *The Structure of Scientific Revolutions*, 4th edition, The University of Chicago Press

11. Kulova, I. and Mihailov, M. (2018) Digital Marketing – the Key to Successful Electronic Business, Scientific Works of University of Food Technologies, Proceedings of the 65th Anniversary Scientific Conference with International Participation “Food Science, Engineering and Technology – 2018”, Organized in cooperation with the Foundation "Scientific Research", pp. 205-210
12. Markovska, V. (2015) Detection and analysis of problems in enterprise IT solutions, International conference 2015, UNWE/Ravda
13. Marshall, A. (2010) Principles of economics, Ed. Liberty Fund
14. Mill, J.S. (2009) Principles of political economy, Ed. W. J. Ashley, London, UK. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/30107/30107-pdf.pdf>
15. Neugebauer, R., S. Hippmann, M. Leis and M. Landherr (2016) Industrie 4.0 - From the Perspective of Applied Research. 49th CIRP Conference on Manufacturing Systems, (CIRP-CMS 2016)
16. Ricardo, D. (2001) On the principles of political economy and taxation, Ed. Kitchener: Batoche Books
17. Rifkin, J. (2011) The third industrial revolution, Ed. USA: Palgrave Macmillan
18. Slavenkov, B. (2012) Teorij na novata industrialna politika – tehnologichnata promqna i inovativното predpriemachestvo. Nauchni trudove na Faculteta po ikonomicheski i socialni nauki, № 8, UI „Paisii Hilendarski“, pp. 7-28
19. Spielvogel, J. (2009) Western civilization: A brief history, 7th Edn., Wadsworth, USA: Cengage Learning
20. Schumpeter, J. (2003) Capitalism, socialism and democracy, Ed. London and New York: Routledge
21. Stiglitz, J. (2013) The price of inequality. How today’s divided society endangers our future, Ed. New York, London: W.W. Norton and Company
22. Stiglitz, J. (2015) The great divide: Unequal societies and what we can do about them, Ed. New York, London: W.W. Norton and Company
23. Stock, T. and G. Seliger (2016) Opportunities of sustainable manufacturing in industry 4.0. Procedia CIRP 40. 13th Global Conference on Sustainable Manufacturing - Decoupling Growth from Resource Use. pp: 536 – 541
24. Toffler, A. (1981) The Third Wave, Pan Macmillan Limited

25. Walras, L. (1926) Elements d'économie politique pure, Ed. R. Pichon et R. Durand-Auzias, Paris, F. Rouge. Lausanne: Libraire-Editeur
26. Wicksell, K. (1977) Lecture on political economy. Ed. Augustus M. Kelley. New Jersey: Publishers

**ФОРМИ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ВИСШИТЕ
УЧЕБНИ ИНСТИТУЦИИ И БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ
В ОБЛАСТТА НА ЛОГИСТИКАТА И УПРАВЛЕНИЕТО
НА ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИТЕ**

**FORMS OF INTERACTION BETWEEN HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS AND BUSINESS ORGANISATIONS IN THE FIELD
OF LOGISTICS AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT**

Гл. ас. д-р Стиляна Микова

Университет за национално и световно стопанство, София

s.mikova@unwe.bg

Chief Assist. Prof. Stilyana Mikova, PhD

University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria

s.mikova@unwe.bg

Abstract

There is a wide variety of collaborative forms of interaction between higher education institutions and business organisations. Through them knowledge, technology or other resources (human, financial and material) can be transferred. On the basis of the existing body of research, this paper aims to outline the typical forms of such interaction and their characteristics in the field of logistics and supply chain management in the different domains – research, education, and innovation. The results suggest that most of the relationships between higher education institutions and business organizations in the field of logistics and supply chain management are in education and research domain and less in commercialization, entrepreneurship and participation in governance structures. These findings allow a better understanding of the main forms of collaboration and help guide future assessment of the interaction between higher education institutions and business organisations.

Key words: *higher education institutions, business organisations, forms of interaction, research, education, and innovation.*

JEL Code: I23, O30

Въведение

Знанието се превърна в ключов актив за всяка една сфера и равнище на икономиката. То е от значение не само за успеха на отделния индивид и за дейността на дадена стопанска единица, но и за просперитета на нациите в икономическо и социално отношение. Ключова роля за развитието на знанието, неговото разпространяване и практи-

ческо използване имат висшите учебни институции (ВУИ). С оглед генерирането на стойност за бизнеса и за обществото, знанието, което се създава, трансферира, респективно прилага, следва да бъде практически ориентирано и обвързано с потребностите на неговите ползватели. Това налага постоянно и по-тясно взаимодействие между ВУИ и бизнеса. По отношение на обучението сътрудничеството с бизнес организациите допринася за осигуряването на адекватна на техните изисквания и нужди подготовка на студентите, а по отношение на научните изследвания – за по-високата им практическа приложимост и за постигането на полезни за бизнеса резултати и иновации. Това е и причината, поради която взаимодействието между ВУИ и бизнеса, както и моделите за разгръщане на триъгълника на знанието¹ все по-често са във фокуса на националните и регионални политики в областта на образованието, научните изследвания и иновациите и са обект на засилен изследователски интерес, който се отразява в нарастващия брой на научните публикации по тази проблематика през последните години. Въпреки множеството изследвания върху сътрудничеството между ВУИ и бизнеса, към момента логистиката и управлението на веригата на доставките (УВД) като области на взаимодействие са слабо застъпени в тях. Едни от основанията да се проведат изследвания и в тази сфера са, от една страна, динамичното развитие на науката и практиката на логистиката и УВД, от друга, логистиката и УВД са повсеместни, характерни за всяка сфера на обществения и икономическия живот, и, от трета, постоянният недостиг на висококвалифицирани кадри в областта. Тези факти предполагат да се развият форми на устойчиво сътрудничество между ВУИ и бизнеса. Към момента установените в областта изследвания засягат единични случаи (казуси) и от тях не могат да се извлекат генерални изводи и заключения относно взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в областта на логистиката и УВД, не могат да се извършат сравнения както по отношение на отделните участници във взаимодействието (между ВУИ и ВУИ, между ВУИ и бизнес, между бизнес-бизнес), така и по отношение на проведените в други области изследвания, въз основа на което да се очертаят спецификите на взаимодействие в тази сфера. Цел на настоящия доклад е представянето на практиките на взаимодействие между ВУИ и бизнеса,

¹ Триъгълникът на знанието изразява релацията „наука-образование-иновации“.

приложими в областта на логистиката и УВД. Очертаването на възможните практики ще позволи тяхната фактическа оценка по отношение на: степен на формализация на взаимодействието; честота на проявление; интензитет на взаимодействие по отделните направления (обучение, научни изследвания и иновации); равнище на значимост за отделните страни – ВУИ и бизнес организации. Представеният доклад е част от проучванията и анализите в рамките на университетски проект на УНСС на тема „Взаимодействие между висшите учебни институции и бизнес организациите в България в областта на логистиката и управлението на веригата на доставките“⁴. Проектът цели да оцени взаимодействието между ВУИ и бизнеса у нас в областта на логистиката и УВД посредством система от показатели, която да отрази многоаспектността на това отношение, интегрирайки всички негови елементи (мотиви, бариери, ключови фактори, практики и резултати), обхващайки отделните направления, в които може да се прояви (обучение, научни изследвания и иновации).

1. Форми на взаимодействие между висшите учебни институции и бизнес организациите

От прегледа на литературата се разкриват изключително разнообразни форми на взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите като: съвместни изследвания, привличане на бизнес организациите в образователните дейности на ВУИ, обучение на фирмени служители, технологичен трансфер посредством лицензиране и създаване на нови компании и др. Поради това многообразието отделните автори предлагат различни класификации. Общоприета в специализираната литература е класификацията в зависимост от степента на формализация (Grimpe et al., 2008; Tartari et al., 2012; da Cunha Lemos et al., 2017; Ankrah et al., 2015). По този критерий основно се разграничават две групи форми на взаимодействие – формални и неформални. Неформалните форми на взаимодействие нямат правна основа (извъндоговорно взаимодействие), като се отнасят до лични контакти, чрез които може да се трансферира тацитно² знание (Grimpe et al., 2008). Такива лични контакти може да се осъществят по време на конференции, панаири и изложения. В изследването на Kongsted et al. (2017) са проучени 6 неформални

² Тацитното знание е неявно, скрито, свързано с индивидуалния опит и умения и трудно се вербализира.

канала: даване на неформален съвет чрез лични контакти, участие в срещи и др.; участие в конференции със значително присъствие на представители на академичната общност, бизнеса, публичния сектор или на други неакадемични организации; изнасяне на публични лекции, например в училища, музеи, обществени организации и др.; публикуване на статии в ежедневници или в популярни научни издания (вкл. онлайн издания); участия в телевизионни и радио предавания. Към посочените като неформален канал за трансфер на знания може да се добави и разпространението на резултатите от научните изследвания сред обществото независимо от формата на тяхното представяне. По отношение на равнището на формализация на взаимодействието между ВУИ и бизнеса се установява, че неформалните контакти преобладават в сравнение с формалните (Kongsted et al., 2017). В друго изследване се разкрива, че между неформалните и формалните канали съществува връзка: използването и на двата канала допринася за по-високи иновационни резултати (Grimpe et al., 2008). Авторите също отбелязват, че успешното формално сътрудничество се основава на успешно неформално сътрудничество. Неформалните канали предпоставят кооперирането (Galan-Muros et al., 2019) и смекчават конфликтите при формалните канали (Tartari et al., 2012). За разлика от тях формалните форми на взаимодействие са значително по-разнообразни. Формалните форми на взаимодействие са тези, които представляват или водят пряко до правен инструмент като патент, лиценз или споразумение за роялти³, т.е. формалният трансфер обикновено включва правен договор за патент или за съвместни изследователски дейности. Mark, Jensen и Norn (Mark et al., 2014) разбират формалното сътрудничество между ВУИ и бизнес организациите като съвместно разработване, съавторство и съвместна научноизследователска и развойна дейност, видими чрез споразумения и/или чрез съвместни резултати като патенти или научни публикации. Davey et al. (Davey et al., 2018) групират 14 формални форми на взаимодействие в следните 4 области: обучение, научни изследвания, валоризация и управление. В областта на обучението авторите представят 5 форми на взаимодействие: съвместно разработване на учебните програми, съвместно предоставяне на обучение; дуални програми на обучение, учене през целия живот и студентска мобил-

³ Възнаграждение за използването или за правото на използване на авторското право върху литературни и художествени произведения или научни трудове.

ност. Тези практики позволяват: съчетаването на учебните програми с изискванията на работодателите (привеждане на знанията и уменията в съответствие с нуждите на бизнеса) и формирането и развитието на практически умения у студентите. Резултатите от изследването показват, че мобилността на студентите е най-разпространената форма на взаимодействие в Европа, докато програмите за дуално обучение са най-слабо развити (Davey et al., 2018).

Към практиките „съвместно разработване на учебните програми“ и „съвместно предоставяне на обучение“ се включват следните дейности: оценка на учебни програми; определяне и организация на нови учебни програми; съвместна работа по проекти и практическо обучение; лекции, водени от представители на бизнес организации и съвместно ръководене на докторанти (Galan-Muros et al., 2019). Практическото обучение в сътрудничество с бизнеса конкретно може да се осъществи посредством игри, симулации и казуси върху реални практически проблеми, включване на гост-лектори от практиката в учебния процес, посещения във фирми, подпомагане разработването на студентски проекти и магистърски тези и др. (Boeva et al., 2009; Rakovska, 2017; Rakovska, 2018).

Ученето през целия живот е друга форма на взаимодействие между ВУИ и бизнеса, към което Galan-Muros и Davey (Galan-Muros et al., 2019) отнасят следните дейности: обучение за възрастни, дистанционно и отворено обучение, продължаващо обучение на хора, заети във външни организации и вътрешнофирмени обучения. В областта на логистиката и управлението на веригата на доставките се наблюдава, че тази практика е широко възприета от ВУИ в тази област. От логистичния център за обучение и научни изследвания в областта на логистиката и управлението на веригата на доставките – Логистичен център в Сарагоса (Zaragoza Logistics Center – ZLC), намиращ се в най-големия логистичен парк в Европа – Логистична платформа на Сарагоса (Plataforma Logística de Zaragoza – PLAZA), Испания, (Логистична платформа в Сарагоса) за периода 2009-2019 г. са осъществени над 100 фирмени обучения (70% от тях са индивидуализирани), по време на които са обучени над 1850 служители (Интернет страница на ZLC). Друг пример, който може да бъде приведен в това отношение, са фирмените обучения в областта на логистиката и УВД, които провежда центърът за логистични изследвания и обучение към УНСС. Едно от

последните обучения е това в партньорство с групата на Coca-Cola HBC. От 2018 г. насам са обучени над 100 специалисти по планиране на веригата на доставките и специалисти по логистика от всички 28 държави, където е представена компанията. Обучението е част от Академията за планиране на веригата на доставките (Supply Chain Planning Academy) и Академията по логистика на групата (Logistics Academy). В Академията по логистика като обучител от страна на УНСС по модул „Складиране“ участва и докторант на катедрата, което е показателно за обвързването на бизнеса с обучението по докторската програма и за пълноценното използване на бизнес контактите на катедрата за научно-приложното израстване на докторантите. Методите на обучение са разнообразни: обучение на място в УНСС с участието на преподавателите и вътрешни за компанията обучители; уебинари; разработване на практически проекти с менторство от страна на мениджъри и преподаватели; полагане на изпити за доказване на съответствие на придобитите знания, умения и компетенции с квалификационните стандарти на Европейската асоциация по логистика и сертифициране за отделни модули или за цяло сертифициционно ниво. Ползите от подобни обучения са взаимни и за двете страни – университетски преподаватели и бизнес организации. Трансферът на знания е двупосочен, от една страна, преподавателите имат достъп до специфична фирмена информация и бизнес експертиза и възможност полученото знание да се трансферира в обучението на студентите, например под формата на примери и казуси от практиката. Ползите за компанията се изразяват в повишаване квалификацията на служителите, обогатяване на техните знания за тенденции в сектора и в средата, в която бизнес организациите оперират, за най-добрите практики и приложимите методи за управление на логистиката и веригите на доставки в различни сектори на икономиката, които биха могли да се адаптират и приложат в компанията (Раковска, 2019).

Студентската мобилност е временно или постоянно придвижване на студентите от ВУИ към бизнеса, която се реализира чрез студентски практики, стажове, провеждане на полеви изследвания на докторанти и назначаване на студенти на постоянна работа чрез контакти на ВУИ с практиката (Galan-Muros et al., 2019). Чрез тези практики студентите могат да разберат доколко техните компетенции са адекватни за извършването на трудова дейност и дали съответстват на потребностите

на бизнеса и според това да насочат вниманието си към усвояването на знанията и уменията, които са необходими. За реализацията на студентската мобилност се прилагат два подхода: мобилност в резултат на сътрудничество между преподаватели и работодатели или на база посредничество на кариерните центрове (Galan-Muros et al., 2019). Кариерните центрове в университетите са мястото, където работодателите може да заявят своите нужди и изисквания към студентите, а студентите да намерят стаж и работа. Те, освен че се явяват посредник между бизнеса и образованието, са и канал за професионална ориентация на студентите (Voeva et al., 2009).

Дуалните програми на обучение от своя страна комбинират теоретичното обучение с работа в реална среда. Например, Университетът в Хъдърсфийлд предоставя на студентите в бакалавърска степен възможност да работят през третата година на обучение (48 седмици), като за две от програмите в областта на логистиката и управлението на веригата на доставките това е задължително и се осъществява в една от партниращите с университета компании (Giannini et al., 2020).

Други форми на взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите в областта на обучението са: алумни мрежи; поддържане на актуална база данни за завършилите и провеждане на срещи с тях; тържествено връчване на дипломи с участието на представители на бизнеса; награди за студентски научни разработки, финансирани от бизнеса; възлагане на дипломни и курсови работи по реални практически проблеми на бизнеса; отпускане на стипендии на изявени студенти; организиране на форуми за представяне на резултати от студентски изследвания и среща с бизнеса; финансиране на научни разработки, учебни програми и др.; предоставяне на висшите училища оборудване и програмни продукти; предоставяне на информация за потенциална кариера; организиране на форуми за професионално ориентиране на студентите от типа „Дни на кариерата“ с участието на представители от бизнеса; менторството на студенти – напр. над 100 специалисти от практиката, заемащи средни и висши ръководни длъжности, са въввлечени в менторство на студенти от Университета в Хъдърсфийлд и др. (Giannini et al., 2020; Voeva et al., 2009; Rakovska, 2017).

В областта на научните изследвания Davey et al., 2018 включват 3 форми на взаимодействие: съвместна изследователска и развойна дейност, консултиране и мобилност на преподаватели и на професиона-

листи от практиката. Резултатите от изследването на авторите разкриват, че съвместната изследователска и развойна дейност спрямо консултирането и мобилността е най-развита в Европа (Davey et al., 2018), докато основната форма, чрез която българските университети осъществяват изследвания в полза на бизнеса, е договорът за научноизследователска дейност (консултиране) (Voeva et al., 2009). Съвместната изследователска и развойна дейност може да доведе до създаването на нови продукти и услуги, нови научни открития, споделяне на риска, подобряване на научно-изследователската и преподавателската дейност и др. Към нея се причисляват: разработването на съвместни изследователски проекти, съвместни публикации, информационен обмен, съвместно ръководство на научно-изследователски тези, оказване на финансова подкрепа на докторанти и др. Съвместните научни изследвания може да бъдат финансирани само от ВУИ и/или бизнес организациите или да бъдат частично финансирани с публични средства. Много публични програми, които съфинансират научно-изследователските проекти на ВУИ, изискват поне един от партньорите в консорциума да е частна фирма. Консултирането включва договорни изследвания, консултиране и бизнес услуги като тестване и сертифициране. Мобилността на персонала между университетите и бизнеса е временното придвижване на професионалисти от практиката към ВУИ, респективно на преподаватели и изследователи от ВУИ към бизнеса, професионални командировки и др.

Освен традиционните съвместни изследователски проекти и консултантски договори, други форми на взаимодействие са: патентоването, лицензирането и създаването на иновативни компании. Тези дейности Davey et al. (2018) ги съотнасят към две основни групи: комерсиализация на научни резултати и предприемачество. Комерсиализацията на интелектуалната собственост може да се осъществи чрез разработване на изобретения, продажба, патентоване и лицензиране. Предприемачеството се проявява в създаването на spin-off, spin-out или start-up компании. При компаниите от типа spin-off и spin-out, т.нар. академично предприемачество, ВУИ притежава дял от капитала на тези компании. Разликата между тях е, че spin-off компаниите са стартирани в университетска среда, а spin-out – извън нея. При start-up компаниите университетът няма дялово участие в капитала. Тези фирми са стартирани от предприемачи, които може да бъдат и наскоро завършили сту-

денти (студентско предприемачество). Пряко участие на университета в тази форма на предприемачество може да бъде продажбата на лицензия за използването на интелектуалната собственост срещу определено възнаграждение (напр. роялти). Резултатите от изследването на Davey et al. (2018) показват, че спрямо другите направления (обучение и научни изследвания), дейностите по валоризация са най-слабо застъпени в сътрудничеството между ВУИ и бизнес организациите в Европа, като от тях най-активно е студентското предприемачество. Подобни са резултатите от изследването на Боева и др. (Boeva et al., 2009). В него се разкрива, че пазарът за трансфер на технологии в България не е развит – продажбата на лицензии като една от възможните форми за трансфер на технологии не е разпространена; търсенето и предлагането на патентоспособни научни резултати е ограничено. В това отношение авторите посочват като причина затрудненията на съществуващите центрове за технологичен трансфер при инвентаризирането на наличните научни резултати поради липсата на достатъчно надеждна информация за притежаваните от университетите или техните преподаватели патенти или информация за изследователска тематика, по която университетските преподаватели работят.

Davey et al. (2018) проучват сътрудничеството и като форма на включване на представители на бизнеса в управлението на ВУИ, което съотнасят към категорията „управление“. По този начин представителите на бизнеса могат пряко да вземат участие при формирането на стратегията на ВУИ по отношение на преподавателската и научноизследователската дейност. Към тази категория авторите включват и споделянето на услуги (изграждане и управление на съвместни изследователски центрове, научни и технологични паркове и инкубатори, споделяне на ресурси и оборудване и др.) и бизнес подкрепа (спонсориране на срещи, конференции, обучение, отпускане на стипендии, финансиране на награди и др.).

Следва да се посочи, че преобладаваща част от горепосочените практики се установяват и в проведените казусни изследвания в областта на логистиката и УВД. Към настоящия момент се откриват три такива изследвания. Общо в тях са проучени практиките на взаимодействие с бизнеса на 13 европейски университета, предлагащи обучение и провеждащи научни изследвания в областта на логистиката и УВД, сред които и един български – УНСС (Giannini et al., 2020;

Rakovska, 2018; Rakovska, 2019). ВУИ прилагат разнообразни практики на взаимодействие с бизнес организациите. Докато някои от практиките се прилагат почти във всяка ВУИ, други се наблюдават в ограничен брой случаи. От изследванията като типични за областта на логистиката и УВД може да се определят следните практики (вж. табл.1): договорно обучение; подпомагане разработването на студентски проекти, магистърски тези, дисертации; гост-преподаватели от бизнеса; съвместно разработване на учебни програми; предоставяне на информация за потенциална кариера/организиране на форуми за кариерно ориентиране на студентите; провеждане на стажове в партньорски организации; организирани посещения на студенти във фирми; договорно изследване/консултиране; организиране на съвместни конференции/семинари/изложения; съвместна изследователска и развойна дейност. По-рядко се наблюдават практики в областта на комерсиализацията на научните изследвания, предприемачеството и участието в управлението на ВУИ от страна на бизнес организациите.

Таблица 1

Практики на взаимодействие с бизнес организациите в областта на логистиката и УВД, прилагани в някои европейски ВУИ

Практики	ВУИ												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Договорно обучение	•	•	•	•	•	•	•		•	•		•	
Подпомагане разработването на студентски проекти, магистърски тези, дисертации	•	•	•	•	•	•			•		•	•	
Гост-преподаватели от бизнеса	•	•	•	•	•	•		•				•	
Съвместно разработване на учебни програми	•		•	•	•	•	•	•					
Предоставяне на информация за потенциална кариера/организиране на форуми за кариерно ориентиране на студентите	•	•	•	•				•			•		
Провеждане на стажове в партньорски организации	•		•	•		•		•			•		
Организирани посещения на студенти във фирми	•	•	•	•	•								
Предоставяне на оборудване и програмни продукти	•			•		•						•	
Задаване на теми от страна на бизнеса/възлагане на дипломни и курсови работи по реални практически проблеми на	•	•	•		•	•							

Заклучение

От прегледа на литературата се установява, че формите на взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите са разнообразни. Те се изразяват както в трансферирането на знания и технологии, така и в обмена на други ресурси (човешки, финансови и материални). Трансферът на знания, технологии и ресурси от университетите към бизнеса и обратно се осъществява чрез договори за научни изследвания, възложени от фирми на университетски изследователски звена или на отделни учени, създаване на фирми, които внедряват научните резултати от университетската изследователска дейност, консултации, продажба на права върху интелектуалната собственост, конференции, неформални контакти на учени и представители на бизнеса, съвместно разработване на учебни планове и програми и предоставяне на обучение, мобилност на студенти, преподаватели и професионалисти от практиката от ВУИ към бизнеса и обратно и др. На база литературния обзор и на анализа на проведените проучвания в областта на логистиката и УВД са изведени типичните форми на взаимодействие. От посочените по-горе съвместни дейности участниците в сътрудничеството в областта на логистиката и УВД са най-активни в областта на обучението и научните изследвания и по-малко в областта на комерсиализацията на научните изследвания, предприемачеството и участието в управлението на ВУИ от страна на бизнес организациите. Предвид характера на проведените в областта на логистиката и УВД изследвания и стремежът в тях да се обхванат ВУИ, за които е установено, че прилагат добри практики на взаимодействие с бизнеса, все още стои въпросът за това дали тези практики са характерни и за други ВУИ, предлагащи обучение и извършващи научни изследвания в тази сфера, както и това какъв е техният интензитет. Що се отнася до практиките, установени извън тези изследвания, интерес представлява и проверката за приложимостта им в сферата на логистиката и УВД. Това ще позволи допълването в научен и практически план на съществуващото знание относно взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите в областта на логистиката и УВД.

References

1. Ankrah, S. and Al-Tabbaa, O. (2015) Universities–industry collaboration: a systematic review, *Scandinavian Journal of Management*.

31 (3). pp. 387-408.

2. Boeva, B., Stoychev, Iv., Vasileva, A., Slavova, M., Boneva, Sv., Markova, Bl., Tzanov, Tsv., Daneshka, A. and Mollov, D. (2009) *Partnyorstvoto universitet-biznes – balgarski i evropeyski izmereniya*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Stopanstvo“.

3. da Cunha Lemos, D. and Ferraz Cario, S. A. (2017) University–industry interaction in Santa Catarina: evolutionaresty phases, forms of interaction, benefits, and barriers. *RAI - Revista de Administração e Inovação*. 14 (1). pp. 16-29.

4. Davey, T., Meerman, A., Galan Muros, V., Orazbayeva, B. and Baaken, T. (2018) *The state of university-business cooperation in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

5. Galan-Muros, V. and Davey, T. (2019) The UBC ecosystem: putting together a comprehensive framework for university-business cooperation. *The Journal of Technology Transfer*. 44. pp. 1311-1346.

6. Giannini, M., Niccolini, F., Scipioni, S., Gaiotto, B., Bisogni, P., Rakovska, M., Stratieva, St., Carvalho, D., Geerkens, N., Cotovanu, A. M., D’Acunto, F., Spatafora, M., Kabakchieva, D. and Stefanova, K. (2020) *Enhancing collaboration in Logistics Knowledge Triangle: an European analysis*. Pisa: Pisa university press

7. Grimpe, C. and Hussinger, K. (2008) Formal and informal technology transfer from academia to industry: complementarity effects and innovation performance. *ZEW Discussion Papers 08-080*, ZEW – Leibniz Centre for European Economic Research.

8. Kongsted, H. C., Tartari, V., Cannito, D., Norn, M. T. and Wohler, J. (2017) *University Researchers’ Engagement with Industry, the Public Sector and Society: Results from a 2017 Survey of University Researchers in Denmark*. Copenhagen Business School (CBS) and the Think Tank DEA.

9. Mark, M., Jensen, R. L. and Norn, M. T. (2014) Estimating the economic effects of university-industry collaboration. *International Journal of Technology Transfer and Commercialisation*. 13 (1/2). pp. 80-106.

10. Rakovska, M. (2017) Triagalnik na znaniето v oblastta na logistikata – dobri praktiki v Evropa. *Savremennata logistika – biznes i obrazovanie*. IU – Varna, 19-20 October. Varna: Izdatelstvo „Nauka i ikonomika“.

11. Rakovska, M. (2018) Satrudnichestvo mezhdu visshite uchilishta i biznesa v Balgariya v oblastta na logistikata. *Balgarska voenna misal*. 1.

[Online] Available from: <https://bvm.bg/2018/02/08/broi1/> [Accessed 20/04/2020].

12. Rakovska, M. (2019) Vzaimodeystvie mezhdru vissheto obrazovanie, biznesa i naukata v oblastta na logistikata i upravlenieto na verigata na dostavkite v Balgariya: dobri praktiki i perspektivi za razvitie. *Znaniето po logistika i upravlenie na verigata na dostavkite v Balgariya: obrazovanie, biznes, nauka*. Universitet za natsionalno i svetovno stopanstvo, 22-23 May. Sofiya: IK-UNSS.

13. Tartari, V., Salter, A. and D'Este, P. (2012) Crossing the Rubicon: exploring the factors that shape academics' perceptions of the barriers to working with industry. *Cambridge Journal of Economics*. 36 (3). pp. 655–677.

14. ZLC, *Executive education*, [Online] Available from: <https://www.zlc.edu.es> [Accessed 20/04/2020].

**КЛЮЧОВИ ФАКТОРИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
МЕЖДУ ВИСШИТЕ УЧЕБНИ ИНСТИТУЦИИ
И БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ**

**KEY FACTORS FOR COLLABORATION BETWEEN HIGHER
EDUCATION INSTITUTIONS AND BUSINESS ORGANIZATIONS**

Ас. д-р Лиляна Михова

Университет за национално и световно стопанство, София

lmihova@unwe.bg

Assist. Prof. Lilyana Mihova, PhD

University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria

lmihova@unwe.bg

Abstract

Collaboration between higher education institution (HEI) and business organizations is becoming very emerging topic, especially in a digital age. This research aims to make a literature review and to determine the key factor for cooperation between HEI and business. The most frequently examined is the degree of importance of these factors for both sides and how they influence the successful implementation of various projects. The examined key factors can lead to stronger collaboration, better technology transfer process and success research contract between both sides. The results provide a summary of most common factors that affects the collaboration between HEI and business including the digital aspect of education. As a part of a collective university project, in conclusion the guidelines for an empirical research are given.

Key words: *Higher education institutions, Business organizations, Collaboration between HEI and Business organizations.*

JEL Code: I230, I290

Въведение

Сътрудничеството между висшите учебни институции (ВУИ) и бизнес организациите привлича все повече внимание, особено в дигитална ера, където технологиите и техният трансфер се превръщат в ключов фактор за тяхното развитие. Този доклад има за цел да направи преглед на литературата и да определи ключовите фактори за взаимодействие между ВУИ и бизнеса, като се опира на данни от изследване в рамките на колективен университетски проект, разработван (2018-2021 г.) от научен колектив на катедра „Логистика и вериги на доставките”

при УНСС, на тема: „Взаимодействие между висшите учебни институции и стопанските предприятия в България в областта на логистиката и управлението на веригата на доставките“. За целите на настоящия доклад приемаме, че факторите са обстоятелство или причина, което оказва стимулиращо влияние върху (взаимо)връзката между ВУИ и бизнеса. На базата на научни изследвания в тази област, ще се отбележат най-често срещаните фактори, които могат да окажат най-съществено влияние върху взаимовръзката между ВУИ и бизнеса и ще бъдат изведени като ключови фактори, които могат да доведат до по-добро сътрудничество, по-добър процес на трансфер на технологии и успешни изследователски проекти между двете страни.

1. Преглед на литературата на ключовите фактори за взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите

Въпреки че в научната литературата се разкриват причините, връзките и видовете сътрудничество между университетите и бизнеса, в нея рядко се наблюдават изследвания за начините, по които може да се преодоляват пречките (барьерите) в този вид сътрудничество (Bruneel et al., 2010). Недостатъчно внимание е отделено и на ключовите фактори за тяхното взаимодействие (между ВУИ и бизнеса). Същите автори (Bruneel et al., 2010), разглеждат 2 вида бариери: такива свързани с различията в ориентацията на университетите и бизнеса и трансакционни бариери. На тази база те очертават и четири основни фактора, които благоприятстват взаимодействието между ВУИ и бизнеса: 1) опит в сътрудничеството, 2) ангажираност 3) широчина на каналите за взаимодействие и 4) междуинституционално доверие.

Опитът е фактор, който оказва влияние върху взаимоотношенията между партньорите. От значение при отчитане на този фактор е дали само единият партньор има опит или и двамата партньори вече са участвали в общ проект. Опитът може да окаже положително влияние върху взаимовръзката между партньорите, когато един от тях или и двамата партньори са се сблъскали вече с изграждането на партньорски взаимоотношения за постигането на общ резултат. Този фактор поставя партньорите в позиция, в която те ще могат да подобряват и усъвършенстват процеси. От друга страна, опитът може да има и негативно влияние, ако някоя от страните иска да приложи вече използван модел на действие за различен проект или в различно направление. Сле-

дователно, опитът като фактор трябва да бъде умело прилаган и съобразяван със спецификите на всяка една взаимовръзка, поради спецификите на всяко едно сътрудничество. Вторият разгледан фактор от Bruneel и кол. – *широчина на каналите за взаимодействие* предполага участие в различни канали за сътрудничество. Този фактор стимулира разширяването на обхвата на взаимовръзките и възможностите за сътрудничество между ВУИ и бизнеса. Другият фактор – *доверието*, също е от важно значение за изграждане на стабилни взаимоотношения между ВУИ и бизнеса (или между различен тип партньорства с повече участници). Поради различната динамика на работа и някои различия в целите на изследванията, провеждани съвместно между ВУИ и бизнеса, често е възможно да възникнат конфликти или различия. Доверието е факторът, който може да спомогне за изграждане на по-здрави връзки и възможности за многократно сътрудничество. Този фактор има изцяло положително влияние върху двете страни. Нарушаването на доверието, от една страна, би довело до негативни последствия за партньорите, а от друга то е един от най-силните механизми за намаляване на пречките за взаимодействие между университетите и бизнеса.

В изследване за академичната *ангажираност* Perkmann и кол., разработват концептуална рамка на ангажираността на академичните изследователи, в която са представени индивидуалните, организационни и институционални фактори. Тази рамка описва три типа фактори, които оказват влияние върху ангажираността на академичния колектив: 1) вътрешната среда на ВУИ; 2) личните подбуди на участниците чрез индивидуалните фактори, като мотивация, продуктивност и възможност за кариерно развитие и 3) външната среда, която включва предимно регулаторни мерки според авторите (Perkmann et al., 2013).

В друго изследване, автори се фокусират върху факторите за успех за намаляване на видовете бариери в сътрудничеството между университетите и научноизследователската и развойна дейност на бизнеса (Ramli et al., 2015). Те наблягат на направлението научни изследвания и възприемат подобни ключови фактори – доверие между партньорите за установяване на сътрудничество, опит и *ефективна комуникация*. May et al., (2011) и Mora-Valentine et al., (2004) определят също, че важен фактор, който може да определи успеха на сътрудничеството между университетите и бизнеса, е *ефективната комуникация* между партньорите, а Fiaz и кол. допълват, че комуникацията има положител-

ни функции за увеличаване на успешното сътрудничество в областта на научноизследователската и развойна дейност и създаване на нови знания чрез сътрудничество в областта на научните изследвания (Fiaz et al., 2011). В проучването на Mora-Valentine et.al. се заявява, че научноизследователските организации разглеждат този фактора „ефективната комуникация“ като важен за успешното сътрудничество в областта на научноизследователската и развойна дейност, докато бизнеса го счита за несъществен. За фирмите най-важни фактори за развитие на успешно сътрудничество са други фактори, като *ангажираност* (степен, до която партньорите участват в междуорганизационните отношения) и *предишно сътрудничество* (предишни съвместни отношения на сътрудничещите си партньори).

В редица публикации се прави разграничение на гледната точка, от която се прави изследването - дали то е от страната на ВУИ или от страна на бизнеса. Това е важно уточнение, защото от изследванията се вижда, че партньорите дават различна тежест на отделни фактори.

В изследването на Ramli и кол. се констатира, че времевите ограничения, с които се сблъскват изследователите от университета, ще повлияят на процеса на сътрудничество (Ramli et al., 2015). Това твърдение е във връзка с пречките, произтичащи от паралелни задължения, например водене на лекционни курсове, които затрудняват редовното присъствие на срещи за осигуряване на процеса на сътрудничество и намаляват времето за работа с бизнеса. Следователно, *времето*, отделено за създаването и поддържането на определено сътрудничество между ВУИ и бизнеса, може да бъде посочено като важен фактор за изграждането на добри практики и взаимоотношения между тях. С ограничаване на времето на човешките ресурси, ангажирани в сътрудничеството, се поставя до известна степен бариера в неговото успешно развитие.

От своя страна *човешките ресурси* са основна част в създаването на всяка една взаимовръзка между ВУИ и бизнеса и също могат да бъдат разглеждани като ключов фактор за нейното изграждане. Знанията и уменията на изследователите и практиците в определени научни области е от съществено значение за успешното обучение, научни изследвания и иновации. Особено внимание би следвало да се обърне на подготовката на учените и хората от бизнеса, за да се преодоляват полесно възможните бариери в сътрудничеството. Например, в научните

среди биват използвани студенти и докторанти в изследователски и иновативни проекти, които са частично ангажирани и има риск от честата им смяна. Това от своя страна води до необходимост от постоянно обучение и навлизане на нови участници във вече започнали сътрудничества и това може да бъде причина за възникване на конфликти или забавяне. Този проблем при бизнеса е по-малко осезаем поради специфичните компетенции на служителите, работещи в точно определени области.

Макар и често разглеждани като бариера за сътрудничество, **финансите** могат да бъдат класифицирани и като ключов фактор за взаимодействие между ВУИ и бизнеса, защото оказват съществено влияние върху избора за започване на дейности по сътрудничество. За научните изследвания и иновации това е от особено важно значение. В своето изследване Abeda и кол. изброяват няколко критерия за успех на научноизследователско сътрудничество: фондове, стипендии и дарения (Abdelal et al., 2011). Други автори предлагат увеличаване на финансовата подкрепа за университетски изследователи и студенти с цел стимулиране на приложните изследвания (Sayadi et al., 2012). Това може да помогне за премахване на бариерите за взаимодействие между ВУИ и бизнеса. Във финансовия аспект попада и разпределението на финансовата тежест за всяка страна и съответно какви средства е готова всяка страна да отдели, за какъв период от време и с участието на какъв човешки капитал.

В обобщение на разгледаните дотук изследвания се открояват следните ключови фактори: 1) *опит*, 2) *доверие*, 3) *широчина на каналите за взаимодействие*, 4) *ефективна комуникация*, 5) *ангажираност*, 6) *предварително сътрудничество*, 7) *време за създаване и поддържане на сътрудничество*, 8) *финансиране*, 9) *човешки ресурси*. Те оказват влияние върху ВУИ и бизнеса в различна степен, поради различен характер на мотивите на двете страни за взаимодействие.

2. Ключови фактори за взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите на различните етапи на осъществяване на взаимодействието

Проучването на специализираната литература показва, че при взаимодействието между ВУИ и бизнес организациите се открояват ключови фактори, които оказват влияние както при осъществяването

на взаимоотношения между тях, така и върху успеваемостта на осъществяваните проекти. Поради голямата специфика в изследванията в областта на взаимоотношенията между ВУИ и бизнеса се наблюдава фокусиране върху фактори на различни етапи от развитието на проектите или фокусиране само върху един вид организация - ВУИ или бизнес организация.

Така например, Mora-Valentine и кол. се спират върху анализа на въздействието на редица фактори за успеха на споразумения за сътрудничество между фирми и изследователски организации. Те изследват степента на въздействие на три групи фактори – организационни (ангажираност, комуникация, доверие, конфликтност и зависимост), контекстуални (предишни партньорства, репутация на организацията партньор, дефиниране на цели и партньорство от разстояние) и фактори за успех на споразумението (цялостна удовлетвореност и еволюция на създадената връзка), като измерват степента на значение на посочените фактори за бизнеса и изследователските организации. Освен това те изследват връзките между различните показатели - например между ангажираността и успеха на взаимодействието между изследваните организации; между доверието и успешността на проектите и др. (Mora-Valentine et al., 2004).

Като критични фактори за успех в научноизследователските проекти на университетите се набляга на трансфера на технологии между ВУИ (Технически университет Мадрид) и индустрията чрез оценка на ключови фактори за успех във взаимодействието между тях (от гледна точка на опита на изследователите във ВУИ) (Bruneel et al., 2010). В същото изследване авторите се спират и на факторите за успех на съвместен проект между университетите и бизнеса при вече започнато взаимодействие между двете институции. От разгледаните от тях фактори се вижда, че те са сходни с горепосочените категории фактори, но се търси влиянието на ключови фактори за постигане на успешен резултат от създадена вече взаимовръзка между ВУИ и бизнеса. В тази връзка могат да бъдат обособени фактори за взаимодействие на фазата на създаване на съвместни проекти и фактори за успеваемост на тези проекти. Друга възможна насока за изследване на факторите е влиянието на едни и същи фактори на двата етапа – преди и след завършване на дадено сътрудничество между ВУИ и бизнеса в различните направления – обучение, научни изследвания, иновации.

В тази връзка може да бъде предложено изследване на степента на влияние на разгледаните в литературата фактори на три фази – преди, по време и след осъществяване на сътрудничество между ВУИ и бизнеса, както е показано на фиг.1. Такова изследване на факторите би дало информация за промени в значението на всеки един фактор в зависимост от етапа на взаимодействието между ВУИ и бизнеса. Така например, опитът на всяка от организациите би могъл да има различна степен на значение преди, по време и след осъществяване на взаимодействие при осъществяване на даден проект.

Фиг. 1. Степен на влияние на фактори върху взаимодействието на ВУИ и бизнеса на три етапа.

Източник: Фигурата е съставена от автора

3. Ролята на външната среда във взаимовръзката между висшите учебни институции и бизнеса

Разгледаните до момента ключови фактори могат да бъдат определени като вътрешни за организациите, защото се определят от характеристиките на организациите, но съществуват и условия на средата, които могат да бъдат определени като външни, защото не зависят от самите организации, а от макро и микроикономически фактори, но все пак оказват влияние върху взаимовръзката.

Така например, разликите между отделните страни имат съществена роля в трансфера на знания и зависят от нивото на социално-икономическо развитие на страната, нейния размер, интензивността на

научноизследователска и развойна дейност и други структурни и институционални фактори. Авторите определят при оценката на политиката на дадена държава следните ключови фактори: характеристиките на бизнес сектора, характеристиките на ВУИ и макроикономическите условия (Guimov et al., 2019). По отношение на характеристиките на бизнес сектора в една страна, преносът на знания зависи от размера на фирмите, сектора на дейност, технологичните възможности и структурата на собственост. Така например, факторите за взаимодействие между ВУИ и бизнеса могат да имат различна степен на важност в зависимост от размера на фирмите (малки и големи организации). Изследванията на Раунов и кол. и Perkmann и кол. потвърждават, че механизмите за трансфер на знания във високотехнологичните индустрии са доста различни от тези в нискотехнологичните индустрии и сектора на услугите (Раунов et al., 2017; Perkmann et al., 2013). Секторът на дейност също е много важен. Например, фармацевтичната и химическата промишленост разчитат в по-голяма степен, отколкото в други сектори, на трансфера на технологии (най-вече чрез патенти), като се опират предимно на научните изследвания в областта на медицината и химията. За разлика от тях, организациите, работещи в сектора на услугите, са по-склонни да разчитат на неформални канали за връзка с университети, с акцент върху използването на съществуващи знания и специфичното решаване на проблеми. Изброените възможни различия показват, че външните фактори на средата могат да имат съществено влияние върху взаимовръзката между ВУИ и бизнеса. Това означава, че всяко изследване на подобна взаимовръзка трябва да бъде адаптирано към изследваната среда, икономически сектор, тип бизнес и научни организации. Другият важен извод е, че за всяко ново изследване е необходимо да бъде изготвена специфична концептуална рамка поради спецификите на средата. Често мащабите на изследванията са ограничени на определена територия с нейната степен на развитие.

4. Ролята на дигитализацията във взаимовръзката между ВУИ и бизнеса

В условията на пандемия от COVID-19, която завладя света в началото на 2020 г., много от общоприетите методи на взаимодействие между ВУИ и бизнеса ще претърпят сериозни промени. Такива промени се наблюдават с преминаването към облачно и онлайн обучение на

студенти във висшето образование и нуждата от много бърза реорганизация на учебния процес. ВУИ за дни трябваше да дигитализират начина си на работа и да реорганизируют редица дейности. Това неминуемо ще окаже влияние и върху взаимовръзката с бизнеса, която ще трябва да претърпи подобни промени в посока към използването на повече технологии за обмен на знания и осъществяването на дистанционни проекти с ВУИ.

Това може да окаже един нов и напълно неизследван фактор, който да окаже много голямо влияние върху взаимодействието между ВУИ и бизнеса и да улесни значително процеса на комуникация и обмен на данни, а от там да доведе до значително по-добри резултати от взаимодействието и да стимулира неговото развитие.

Фактори от логистичен характер, като териториална отдалеченост между ВУИ и бизнеса, вече могат да бъдат преодолени много лесно и бързо с облачни технологии и работа от разстояние по общи инициативи и проекти. Също така проблеми свързани с организирането на срещи и това екипи от двете организации да могат да се срещат в удобно време също могат да бъдат разрешени чрез организиране на специализирани стаи за комуникация и съвместна работа в удобни и за двете страни времеви прозорци. По този начин, ще бъдат намалени и разходите за придвижване, които често пъти се налагат в нормални условия. Един от ключовите фактори е ефективната комуникация, който с помощта на дигитализацията може също да бъде подобрен значително, защото дигиталните технологии позволяват по-бърза комуникация и възможност за споделяне на информация и отдалечен достъп до голям обем ресурси.

Неминуемото, настоящата ситуация, ще окаже влияние върху висшето образование и бизнеса и може да бъде третирана като макроикономически фактор на влияние върху тяхното взаимодействие. В сферата на логистиката и управлението на веригата на доставките вече започват да се наблюдават множество промени, които също ще доведат до увеличаване на степента на използване на информационни системи. Тази сфера от бизнеса може да бъде определена, като бързоразвиваща се, динамични и високотехнологична. В комбинация с дигитализацията във висшето образование, това може да бъде изключително интересна взаимовръзка между ВУИ и бизнеса в направление иновации.

В обобщение, актуалната ситуация в световен мащаб е предпос-

тавка за по-бързите процеси на дигитализация в образованието, което би довело и до много нови възможности за изграждането на по-устойчиво взаимодействие между ВУИ и бизнес организациите. Това е и възможност за самостоятелно изследване на фактора „дигитализация“ за взаимодействието между ВУИ и бизнеса в България.

Заклучение

В заключение може да се каже, че обособените в литературата основни групи фактори се изследват в много голяма степен в различни видове изследвания за взаимовръзката между ВУИ и бизнеса. Най-често се изследва степен на значение на тези фактори за всяка от страните и как тези фактор влияят върху успешната реализация на различни проекти между бизнеса и ВУИ. Ключовите фактори, могат да бъдат разглеждани на различни етапи от реализирането на взаимовръзката между ВУИ и бизнеса – преди, по време и след. Те, също така, могат да бъдат разделени условно на външни и вътрешни, като в литературата са изследвани предимно вътрешни фактори или такива върху, които изследваните организации могат да влияят пряко. Не са намерени данни тези фактори да са изследвани за взаимовръзката ВУИ-бизнес в логистичния сектор в България, което дава възможност тази взаимовръзка да бъде изследвана в бъдещо изследване. Други възможности за бъдещи изследвания са те да бъдат изследвани в различни сектори или на различни етапи от осъществяване на взаимовръзката.

References

1. Abeda, M.I., Adnan, S.K., Saima.I., & Aslan A.S. (2011). Designing of Success Criteria-based Evaluation Model for Assessing the Research Collaboration between University and Industry. *International Journal of Business Research and Management* 2(2), 59-73.
2. Bruneel, J., D'Este, P. and Salter, A. (2010). Investigating the factors that diminish the barriers to university–industry collaboration. *Research Policy*, 39(7), pp.858-868.
3. Fiaz, M., Yang, N., & Rizwan, M. (2011). An Insight into R&D Collaborations. *IEEE Int'l Technology Management Conference*.
4. Guimón, J. and C. Paunov (2019), "Science-industry knowledge exchange: A mapping of policy instruments and their interactions", OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 66, OECD Publishing,

Paris, <https://doi.org/10.1787/66a3bd38-en>.

5. May, C., Hwa, Y. and Spowage, A. (2011). Developing and evaluating a project management methodology (PMM) for university-industry collaborative projects. *Product Management & Development*, 9(2), pp.121-135.

6. Mora-Valentin, E., Montoro-Sanchez, A. and Guerras-Martin, L. (2004). Determining factors in the success of R&D cooperative agreements between firms and research organizations. *Research Policy*, 33(1), pp.17-40.

7. Paunov, C., S. Planes-Satorra and T. Moriguchi (2017), "What role for social sciences in innovation?: Re-assessing how scientific disciplines contribute to different industries", OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 45, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/8a306011-en>.

8. Perkmann, M. et al. (2013), "Academic engagement and commercialization: A review of the literature on university–industry relations", *Research Policy*, 42, pp. 423-442.

9. Ramli, M. and Senin, A. (2015). Success Factors to Reduce Orientation and Resources-related Barriers in University-industry R&D Collaboration Particularly during Development Research Stages. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 172, pp.375-382.

10. Sayadi, E., Moghadam, M.S., Irani, A.V., Gargari, S.S.M., & Taghipour, Z. (2012). Identify and prioritize barriers of relationship industry and University in Iran Production sector of the sport industry. *International Journal of Sport Studies*, Vol., 2 (12), 598- 606, 2012.

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ПРИЛАГАНЕ
НА ПЕРСОНАЛИЗИРАНИ МОДЕЛИ В ОБУЧЕНИЕТО
НА СТУДЕНТИ**

**CHALLENGES IN IMPLEMENTING PERSONALIZED
MODELS IN STUDENT EDUCATION**

*Докторант Петя Петрова
Икономически университет – Варна
petya.p.petrova@ue-varna.bg*

*Petya Petrova, PhD student
University of Economics – Varna, Bulgaria
petya.p.petrova@ue-varna.bg*

Abstract

With each passing day, consumers, particularly students, expect more intelligent and personalized services. The key to providing such services is the concept of a personalized model. Applying appropriate personalized learning models to students is a process that is filled with many challenges. The main purpose of the current report is to explore the challenges that impede the design and implementation of models that are strictly customized to the interests of students. In order to achieve this goal, it is necessary to explore the contemporary factors that are essential in designing personalization models. The factors are mainly related to the requirements of the business towards professionalism among students, as well as the goals set by the state for the education improvement. In order to achieve this goal, it is also necessary to investigate the technologies by which the personalization of models is realized and by which successful implementation of the personalized models is ensured in the students' education.

Key words: *personalized model, appropriate personalized learning, learning students, education goals, learning scales.*

JEl code: A20

Въведение

С всеки изминал ден потребителите, в частност и студентите, очакват по-интелигентни и персонализирани услуги. Ключовият момент, необходим за предоставяне на такива услуги, е концепцията за персонализиран модел. Прилагането на подходящи персонализирани модели за обучение на студентите е процес, свързан с множество предизвикателства. **Основната цел** на текущия доклад е да се проучат

предизвикателствата, които възпрепятстват обособяването и прилагането на модели, които са строго персонализирани спрямо интересите на студентите. За постигането на поставената цел, е необходимо да се изследват съвременните фактори, които са от съществено значение при проектирането на моделите за персонализация. Факторите са свързани основно с изискванията на бизнеса спрямо качествени кадри сред студентите, както и с целите, които си поставя държавата за развитие на образованието. За да се постигне целта, е необходимо същевременно да се изследват и технологиите, чрез които се реализира персонализацията на моделите и чрез които се осигурява успешно внедряване на персонализираните модели в обучението на студентите.

1. Съвременни предизвикателства при прилагането на персонализирани модели

Светът, в който живеем днес, се отличава с тясно сътрудничество между бизнеса и образованието. Причината е, че фирмите все по-често търсят специалисти в образователните институции, вярвайки, че именно там ще открият качествени кадри. Във връзка с това, е необходимо учебните заведения да търсят нови начини за обучение на своите студенти, подготвяйки ги като най-добри специалисти в своята област. За да се отговори на изискванията на бизнеса, е необходимо да се обособят и приложат персонализирани модели на обучение, които обхващат по-голяма част от интересите на студентите, засилват тяхното участие в обучението, в резултат на което студентите могат да придобият повече теоретични знания, но и практически умения, важни за бизнеса. Прилагането на подобни модели е свързано с различни предизвикателства, които произтичат от разнообразни аспекти. В мениджърските среди основна роля за доброто управление играят четирите характеристики на акронима VUCA¹ (Dimitrova, 2020), които се определят като четирите основни елемента за осигуряване на бизнес конкурентоспособност днес. Характеристиките са свързани с основните предизвикателства пред прилагането на персонализирани модели в обучението на студентите, разгледани в следната последователност:

- **Volatility (Изменяемост)** - описва динамиката на промените, които ежедневно се случват около нас и към които трябва да се прис-

¹ VUCA - англ. Volatility - променливост, Uncertainty - несигурност, Complexity - сложност, Ambiguity – неяснота.

пособяваме. Днес светът се променя с изключителна динамика, съответно непрекъснато се променят и технологиите, както и вижданията и интересите на хората. Динамичното развитие е предизвикателство пред прилагането на персонализирани модели, защото изисква да се направи широко проучване на интересите на студентите, преди да се обособи и приложи самият модел. Това е трудна задача в такава динамична обстановка, която изисква общите усилия на специалисти в областта на образованието, бизнеса, а дори и в областта на психологията. В резултат, ще може да се предложат подходящи модели, които са тясно персонализирани съобразно интересите на студентите и нуждите на бизнеса;

- **Uncertainty (Несигурност)** - описва невъзможността да предвиждаме как ще се развият нещата, в тази променлива среда. От това следва, че едно от предизвикателствата пред прилагането на персонализирани модели е да се предвидят до известна степен трудностите, недостатъците, проблемите, които ще възникват при използването на персонализирано обучение. Преодоляването му е свързано с необходимостта да се разгледат модели, разкриващи рисковете от прилагане на персонализирани модели, които трябва да са сравнително гъвкави, за да може да се обновяват ежедневно, като обхващат новите персонални изисквания на студентите;

- **Complexity (Сложност)** - описва взаимосвързаността на факторите, които влияят на работата ни и на проблемите, с които се сблъскваме. Определянето на критичните фактори, от които зависи успешното прилагане на персонализирани модели на обучение, е сред основните предизвикателства. Сложността е свързана с предизвикателството да се определи кои от факторите са приоритет за студентите, за да се включат в персонализирания модел. Сложността също така е свързана с обстоятелството да се изберат подходящи технологии, чрез които да се предложат подходящи модели. Необходимо е да се направят SWOT анализи, за да се разкрият силните и слаби страни от въздействието на различни фактори, в резултат на което се обособят коректни персонализирани модели в образованието;

- **Ambiguity (Неяснота)** - описва новостта на създаващите се ситуации. Все по-често сме изправени пред казуси без прецедент, в които не можем да стъпим на предишен опит, а имаме нужда от иновативни решения. Липсата на яснота е едно от най-важните предизвикателства

при прилагането на персонализираните модели. При обособяването на моделите има риск от определяне като важни приоритети за студентите такива, които реално не представляват интерес за тях. Това е критичен фактор за неуспех от прилагането на модела, който изисква да се разгледат различни обстоятелства, различни гледни точки, различни аспекти, влияещи върху интересите на студентите в обучението. След като се изяснят всички важни аспекти, могат да се обособят подходящи модели за персонализация в обучението на студентите.

В резултат на разгледаните VUCA характеристики, можем да обобщим, че развитието на бизнеса е пряко свързано с развитието на предлаганите методи в образованието, които трябва да съответстват на икономика на знанието. Необходимостта от „икономика на знанието“ е приоритетът на иновативните идеи в сравнение с конвенционалните производствени фактори (труд и капитал)(Luksha, 2017). Можем да кажем, че образованието вече се възприема като стратегическо условие за развитието на дигитализацията като цяло. През 2015 г. Общото събрание на обединените нации нациите прие резолюцията „Преобразуване на нашия свят: Програма за устойчиво развитие в периода до 2030 г.“, което служи като ръководство за цялата световна общност за следващите години (Ferri, 2015). Сред 17-те глобални цели, залегнали в резолюцията, са „осигуряване на приобщаващо и справедливо качествено образование и насърчаване на възможностите за учене през целия живот“. В същото време съвременното образование се разглежда и като ценност само по себе си, и като инструмент за решаване и предотвратяване на икономически, социални и екологични проблеми. Тази позиция определя два основни подхода към поставянето на цели (Акоров, 2005). Първият - **технологичен** - е насочен към изпълнение на „социалния ред“ и осигуряване на материално-техническа подкрепа за живота на обществото, фокусиран върху социализацията на младите поколения, обучение на студенти с определен набор от ключови компетенции, специалисти с определено ниво на знания и умения. Предимството се състои в ефективността на решаването на неотложни проблеми, като се гарантира устойчивостта на социалната система, която се постига чрез регулиране. Вторият подход – **хуманистичен** – при който хуманистичните цели са насочени към развитието на личността, нейните творчески сили, себеизразяване в дейност. За целите на изследването интерес представлява технологичния подход и предизвикателствата

вата, свързани с него.

2. Технологични предизвикателства при прилагането на персонализирани модели

Трябва да се отбележи, че напоследък се полагат големи надежди на образователните технологии, но с тях се свързват и сериозни предизвикателства. В началото на ХХІ век възниква оптимистично убеждение, че образованието е на път да доведе до технологична революция. В началото на 2010 г. се появяват многопотребителски онлайн курсове (МООС - Massive Open Online Courses), които са важна стъпка към прилагането на персонализиран модел в обучението. Революцията обаче все още не се е случила, в традиционните образователни процеси и програми настъпват само няколко незначителни промени. Предлагат се много радикални инструменти, но не е ясно как студентите ще ги използват, поради това, че много хора просто не могат да определят образователните си цели и средствата за постигането им. В резултат на това, повечето „иновации“, изградени на принципа клас-урок, поддържат остаряла система за оценяване и сертифициране и се базират на традиционните методи за комуникация между преподаватели и студенти. Сред основните причини са липсата на интегрирани платформи, които биха могли да сглобят различни образователни модули и решения в лична траектория; липса на необходими регулаторни и управленски решения; липса на доверие от страна на работодателите, родителите и обществото; нисък дял „самоуправляващи се“ студенти с гъвкави умения на групата „научи се да учиш“, както и липса на разбиране за важността на бъдещите промени в самата образователна система. Във връзка с това някои автори (Luksha, Cubista and Laslo, 2018) смятат, че технологичното развитие на образованието трябва да се разглежда като важно, но не и единствено условие за модернизация.

Установените предизвикателства биха били преодоляни, чрез създаване на дигитална *платформа* за персонализирано образование. Техническите решения трябва да отчитат социалния контекст на тяхното приложение в условия на ограничени възможности (Fischer and Sugimoto, 2006). В тази връзка е необходимо да се обособят основните приоритети за изграждане на персонализиран модел. Предоставянето на ясни насоки е едно от необходимите условия за персонализация. Яснотата на целите и разбирането на нивото на техните постижения са

един от най-важните фактори за ефективността на обучението (Hattie, 2009, 2015, 2017). Субективната позиция на студента по отношение на целите на образованието е един от основните принципи на персонализирания модел на обучение (ПМО). Фокусът е върху студента, който поема инициативата във връзка с ученето, избира учебни цели и начини за постигането им, планира своята работа и е отговорен за резултата, като работи в областта на най-прогресивното си развитие. В този случай водещата мотивация е радостта от знанието, а не дългът, страхът или наградата. Съдържанието на обучението се формира до ниво на отделна образователна задача и се структурира според „големи идеи”, а не според отделни теми, концепции, факти. Дигиталната платформа действа като пространство за изграждането и прилагането на персонализиран учебен път, а не образователна помощ или електронен учебник. Тя съдържа необходимите ресурси (скали, учебни материали, задания, средства за диагностика и оценка и др.) за реализиране на образователни цели на всяко ниво, като се вземат предвид индивидуалните искания на студента и организацията на съвместни дейности, както и аналитични и управленски инструменти за мониторинг и оценка на качеството на образованието за неговите субекти (студенти, преподаватели, администратори) (Kazakova, 2019).

Ориентацията към целите, а не към темите, изборът на образователни цели и нивото на тяхното постигане от самия студент е системобразуващ фактор в персонализирания модел на обучение. Образователната цел са онези действия, които студентът може да изпълнява, клас задачи, които може да реши (Yermakov and Kirillov, 2019). Описанието на целта е формулирано от студента - на разбираем език („Какво ще науча?”, „Защо имам нужда от това?”, „Как ще се оценява това?”); в активна форма - начин за постигане на образователен резултат, а не посочване само на предмета на дейност (факти, понятия, знания и т.н.) въз основа на приети таксономии, като се вземат предвид SMART² критериите. Въз основа на това, се използва специална технология при определяне на целите в персонализирания модел на обучение – технология на *скалируемите учебни цели*. Тя се изразява в предоставянето на ясни насоки - какви образователни цели трябва да се постигнат като цяло, какви са минималните необходими резултати, които държавата

² SMART - англ. Specific - специфични, Measurable - измерими, Attainable - постижими, Relevant - релевантни, Time-bound - ограничени във времето.

изисква, каква е образователната организация като необходимо условие за персонализация. За да се изгради индивидуална траектория въз основа на тези насоки, целите трябва да са равни, тъй като е необходимо да се демонстрира на студента: 1) какво трябва да се постигне? (целево ниво); 2) какви по-прости умения и знания трябва да се овладеят? (базово ниво); 3) какво може да се направи с придобитите знания, умения, как да ги развием допълнително? (напреднало ниво). Така се получава скалируема учебна цел. Скалата представлява структуриран по нива очакван резултат от поставяне на цели (Zukerman, 1999). Подходите за скалиране могат да бъдат различни, както е показано в таблица 1.

Таблица 1

Подходи за скалиране на учебните цели

Основание за скалиране	Пример	Предимства	Недостатъци
Обем на учебния материал	На първо ниво обучаемият знае 10 термина, на второ - 15	Леко съставяне, определяне на нивото	Ориентация в голяма степен на памет, а не на цялостно познание
Обем на работата по усвояване на учебния материал, представяне на резултатите от обучението	На първо ниво – „прочетете в учебника“, на второ „изгответе референтно резюме“, на трето „направете проект“	Разбираемо за студентите, създава впечатление за справедливост	Големият обем свършена работа далеч не означава по-високо качество и владение на учебния материал
Дял на изпълнените задания	На първо ниво – минимален обем на изпълнените задачи от планираните (напр. 10%), на последно - 100%	Леко съставяне, определяне на нивото, разбираемо за студентите	Не се отчита качеството, сложността на задачите, зависи от конкретния списък със задачи
Познавателна сложност	На първо ниво – прости познавателни действия и задачи, на последно – най-сложни	Развиващи характера	Сложност в работката

В персонализирания модел на обучение целите се скалират според нивата на когнитивна сложност на образователните задачи въз основа на техниката, разработена от R. Marzano (Marzano, 2006). По-късно R. Marzano и J. Kendall (Marzano and Kendall, 2007) представят одит на

таксономията на учебните цели на В. Bloom (Anderson *et al.*, 2001) (Таблица 2).

Таблица 2

Сравнение на таксономията

По модел на Anderson и Bloom	По модел на Marzano и Kendall
Създай (Create)	Използване на знания: вземане на решения, решение на проблем, експериментиране, изследване (Knowledge utilization: decision-making, problem-solving, experimenting, investigating)
Оцени (Evaluate)	
Анализирай (Analyze)	Анализ (Analysis)
Промени (Apply)	Разбиране (Comprehension)
Разбери (Understand)	
Запомни (Remember)	Припомняне (Retrieval)

Докато данните от таксономията поставят известна линейност на процеса на обучение, те служат като полезно ръководство при формулирането на учебните цели и задачи, както и за избора на задачи. И двата модела могат да се използват за изграждане на скали в рамките на персонализирания модел на обучение. По-долу (таблица 3) е представен вариант на подхода на R. Marzano, адаптиран за персонализиран модел на обучение.

Таблица 3

Скалиране на учебните цели в ПМО

Ниво	Характеристика на нивото	Учебни задачи (примерни дескриптори)
0.0	Нулево – при наличие на помощ, студентът не постига резултати	В ПМО не се разглежда
1.0	Наличие на готовност за обучение - при наличие на помощ, студентът частично постига резултатите от нива 2.0 и 3.0	В ПМО не се разглежда
2.0	Базово - немеханично възпроизвеждане (обучаемият не просто научава термините, но може да обясни тяхното значение и да даде пример), изпълняване на действията по образец (директно прилагане на формули и алгоритми), отдел-	<i>Научаване:</i> идентифициране, определяне (в списък, на фигура), избиране (от списък), правене на преценка (вярно/невярно). <i>Запомняне:</i> наименование, списък, описание, състояние, факт. <i>Изпълнение:</i> използване, демонстриране, показване, правене, планиране, завършване.

	ни елементи и сложно действие.	
3.0	Целево - анализ, синтез на няколко прости елемента, разбираше, установяване на връзки, закономерности във връзка с различни примери и обстоятелства	<p><i>Интеграция:</i> обобщаване, префразиране, описване (ключови моменти, връзката между; начините, по които..; как и защо, въздействия).</p> <p><i>Символизация:</i> използване на модела, представяне/изобразяване във вид на...(графика, диаграма и т.н.); илюстриране, показване.</p> <p><i>Съвпадение:</i> Изведете характерните черти, намерете прилики и разлики, подредете ги в категории, предложете аналогия или метафора.</p> <p><i>Класификация:</i> организиране, ранжиране, класифициране (включително по различни критерии), групиране в обща категория.</p> <p><i>Анализ на грешки:</i> редакторане, определяне, коригиране на грешки, даване на оценка, определяне на неточности/невярно разбиране, даване на критично заключение, диагностициране.</p> <p><i>Обобщение:</i> правене на изводи; формулиране на принципи/правила; проследяване на развитие; обобщение; правена на умозаключение.</p> <p><i>Уточнение:</i> предложение и аргументация...; предсказване и правене на прогнози (какво ще се случи, когато..); определяне на условия, при които...</p>
4.0	Напреднал - изследване, проектиране, трансфер на знания и умения в друга област, синтетична (обхваща различни теми от един предмет/дисциплина), междудисциплинарно умение, приложение на знания в реални ситуации	<p><i>Вземане на решения:</i> избиране на най-добрия вариант, намиране на оптимален начин за действие, вземане на решение.</p> <p><i>Решаване на проблем:</i> решителност; адаптивност; разработване на стратегия; намиране на възможност за преодоляване..; намиране на решение в конкретните условия.</p> <p><i>Експериментиране:</i> проверка на идея; предлагане и проверка на хипотези; намиране на експериментално обяснение; установяване възможно ли е; построяване на пригоди на базата на експериментални данни.</p> <p><i>Изследване:</i> научава за; определяне на своята позиция по повод на; намиране на причини и механизъм на явлението; прогнозиране на процес/явление в зависимост от условията.</p>

Взаимовръзките между целите на различните нива и години на обучение осигуряват зона на най-прогресивното развитие на студента. Например, целевото ниво за втори курс на обучение може да се счита за напреднало за първи, което позволява на студента да представи своя собствен път на повишаване, да оцени текущото си ниво. Допълнителен избор се предоставя чрез формулирането на целта от ниво 4.0 в обобщена форма с пример: „Прилагане на придобитите знания в нов контекст, например ...“ (в този случай самият студент може да предложи свой вариант).

Можем да отбележим, че скалата не е учебен план или календарно-тематичен план, нито сборник. Няма нужда да се включва всичко, което е в съдържанието на темата. Ако някои отделни понятия, способности, умения не са били включени в скалата на етапа на планиране, това не означава, че те не могат да бъдат изучавани. Скалата също не предписва процедура на работа „отдолу нагоре“ или „отгоре надолу“ („от проста до сложна“, „от конкретна към обща“ или обратно). Ходът на учебния процес се определя от преподавателя заедно със студента, като се вземат предвид характеристиките на определен предмет/дисциплина, учебен материал.

За реализиране на разгледаната технология на скалируемите учебни цели, ще проучим някои технически инструменти, които успешно подкрепят моделите на персонализирано обучение на студентите. Такива са следните по-интересни инструменти:

❖ **Seesaw** (*Remote Learning With Minecraft*, 2020) - Дигитално портфолио, ориентирано към студентите, което документира обучението на студенти с вградени творчески инструменти и осигурява автентична аудитория за студентска работа;

❖ **Soundtrap** (*Soundtrap for Education Offers Extended Trials to Support Schools*, 2020) - Облачно базирано студио за звукозапис, което използва интелигентно мислене и комуникационни умения чрез съвместни, креативни проекти за аудио запис и връзки към уроци, необходими за подготовка на студентите от XXI век за глобалния технологичен свят;

❖ **Wevideo** (*Online Video Editor*, 2020) - Облачно базирана платформа за редактиране на видео и дигитализиране на курсовете за обучение;

❖ **ExplainEverything** (Kucirkova, Audain and Chamberlain, 2018) -

Платформа за облачно сътрудничество, изградена върху технологията на утрешния ден, която помага на студентите и преподавателите да разкажат своята уникална история.

❖ **Minecraft** (*Minecraft Education*, 2016) - Осигурява уникални и креативни обучения за преподаватели и студенти, като предоставя игра в отворен свят, която насърчава креативността, сътрудничеството и решаването на проблеми в споделена среда, където единственото ограничение е вашето въображение.

Посочените инструменти са само част от възможностите, чрез които може да се реализират моделите на персонализирано обучение на студентите. Персонализираното обучение, подкрепено с цифрови инструменти, изгражда здрава материя за успех на студентите в колежа и извън него. Посоченото твърдение се доказва чрез резултатите от едно проучване на Фондация Гейтс (Rand Corporation, 2014), което показва, че използвайки персонализирано обучение по математика, значително се подобряват резултатите на тестовете. На база на това твърдение се увеличава тенденцията за инвестиране в технологии за усъвършенствано образование, базирано на персонализирани модели. По изследване на edTech (Southwick, 2020) инвестициите в персонализация на обучението се правят в технологии в няколко основни области:

- Виртуална реалност (VR) и увъвършенствана реалност (AR) в образованието – компания Interplay Learning осигурява 5,5 милиона долара през 2019 г. за 3D VR обучение. Създателят на Pokemon Go! - Niantic Labs инвестира 245 милиона долара през 2019 г. в приложения за AR обучение .

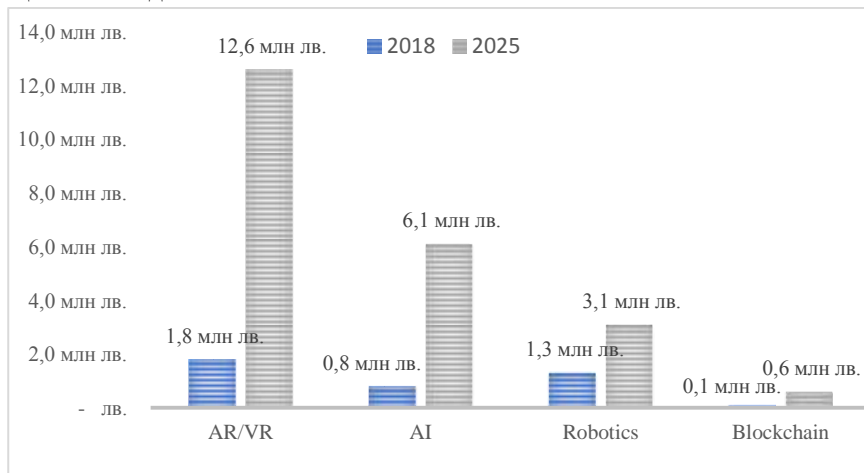
- Използване на изкуствен интелект (AI) и машинно обучение в образованието: адаптивно обучение. инструменти, базирани на AI като Knewton, Quizlet, Kidaptive, KidSense и Querium, прилагат системи за машинно обучение за подобряване на образованието. За преподавателите, които оценяват използването на тези инструменти в класната стая, въпросите около алгоритмичните пристрастия, рисковете за поверителност и ефикасността са от съществено значение.

- Роботика (Robotics) в образованието - продукти като Roovi използват роботи и изкуствен интелект, за да помогнат за обучението в ранна възраст и усвояването на езика. Друга компания, която се стреми да реши разходите и хардуерните проблеми за поддържане на флота от обучаващи се роботи в училище, е Robotify , която преподава кодиране

и роботизация във виртуална обстановка.

- Блокчейн (Blockchain) в образованието - компании с базирани на blockchain решения за образователното пространство, използват технологията за осигуряване и проверка на степени и пълномощия.

По-долу графиката от HolonIQ показва експоненциалния растеж на инвестициите в тези области в образованието, очакван през следващите пет години

Фиг. 1. Разходи за технологии за персонализация в образованието 2018 срещу 2025 година (\$87bn+ of Global EdTech funding predicted through 2030, 2020)

Заклучение

Резултатите от направеното проучване показват, че днес прилагането на персонализирани модели в обучението е важен фактор за бизнеса, който се нуждае от специалисти в своята работа. Същевременно развитието в образованието е сред приоритетите на държавата, която приема специални програми за устойчиво развитие. Успешното прилагане на персонализирани модели в обучението на студентите ще допринесе до съществена еволюция в сферата на образованието, но то е свързано с множество предизвикателства. Изследването показва, че тези предизвикателства са свързани с основни елементи на бизнеса като променливост, несигурност, сложност и неяснота, които съставят акронима VUCA. Същевременно проблемът с образователните цели е актуален както в психологическо, педагогическо, така и в социокултурно

отношение. Установихме, че взаимодействат две основни стратегии за определяне на целите - технологична (масова) и хуманитарна (лична). Поради редица причини самата технология не може да се разглежда като единственият инструмент за модернизиране на образованието. Необходимо е техническите решения да се комбинират с психологически и педагогически иновации, във връзка с което проучихме някои основни технологични инструменти, които могат да се използват при сформирването на моделите за персонализиране в обучението на студентите. Изследването също така показва, че все повече се увеличават инвестициите в електронното обучение, дори съществува ясна тенденция за тяхното увеличаване до 2025 г., което е ясен показател, че персонализираните модели се превръщат във водещ критерий за развитието на съвременното образование.

References

1. *\$87bn+ of Global EdTech funding predicted through 2030* (2020). Available at: <https://www.holoniq.com/notes/87bn-of-global-edtech-funding-predicted-to-2030/>.
2. Akopov, G. V (2005) 'Tseli obrazovaniya i razvitie soznaniya uchaushthihsya', *Sibirskii prihologicheskij jurnal*, 22, pp. 105–110.
3. Anderson, L. W. et al. (2001) *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Available at: <https://www.uky.edu/~rsand1/china2018/texts/Anderson-Krathwohl - A taxonomy for learning teaching and assessing.pdf>.
4. Dimitrova, A. (2020) *Za liderstvoto vyv VUCA sveta*. Available at: <https://www.openspace-collective.com/our-blog/vuca> (Accessed: 29 April 2020).
5. Ferri, N. (2015) 'United nations general assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development', *International Journal of Marine and Coastal Law*, 25(2), pp. 271–287. doi: 10.1163/157180910X12665776638740.
6. Fischer, G. and Sugimoto, M. (2006) 'Supporting self — directed learners and learning communities with sociotechnical environments', *Research and practice in technology enhanced learning*, 1(1), pp. 31–64.
7. Hattie, J. (2009) 'Visible Learning: a synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement', *London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group*, 9, p. 378.

8. Hattie, J. (2015) 'The applicability of Visible Learning to higher education', *Scholarship of teaching and learning in psychology*, 1(1), p. 79–91.
9. Hattie, J. (2017) 'Vidimoe obuchenie', *Natsionalnoe obrazovanie*, p. 495.
10. Kazakova, Y. I. (2019) 'Personalizirovannaya model' obrazovaniya Vyzovy vremeni', *Platforma novoy shkoly*, p. 36.
11. Kucirkova, N., Audain, J. and Chamberlain, L. (2018) *Explain Everything, Jumpstart! Apps*. doi: 10.4324/9781315674452-8.
12. Luksha, P. (2017) *Obrazovaniye 20.35. Chelovek Tom 7 Seriya 03 Chem Delat'?*
13. Luksha, P., Cubista, D. and Laslo, A. (2018) *Education for complex society*. Global Education Futures. Moscow, Russia.
14. Marzano, R. J. (2006) 'Classroom assessment and grading that work', *Association for supervision and curriculum development*.
15. Marzano, R. J. and Kendall, J. S. (2007) 'Praise for the Second Edition of The New Taxonomy of Educational Objectives', *Corwin Press*, pp. i–ii. doi: 10.1016/B978-1-85617-816-7.10013-X.
16. *Minecraft Education* (2016). Available at: education.minecraft.net (Accessed: 29 April 2020).
17. *Online Video Editor* (2020). Available at: <https://www.wevideo.com/> (Accessed: 29 April 2020).
18. Rand Corporation (2014) 'Early Progress', (November). Available at: <http://k12education.gatesfoundation.org/wp-content/uploads/2015/06/Early-Progress-on-Personalized-Learning-Full-Report.pdf>.
19. *Remote Learning With Minecraft* (2020). Available at: <https://web.seesaw.me/> (Accessed: 29 April 2020).
20. *Soundtrap for Education Offers Extended Trials to Support Schools* (2020). Available at: <https://www.soundtrap.com/edu/> (Accessed: 29 April 2020).
21. Southwick, S. (2020) *EdTech Industry Analysis & Trends*. Available at: <https://www.toptal.com/finance/market-research-analysts/edtech-trends-2020> (Accessed: 29 April 2020).
22. Yermakov, D. S. and Kirillov, P. N. (2019) 'Personalizirovannaya model' v tsifre', *Obrazovatel'naya politika*, 3(79), pp. 132–141.
23. Zukerman, G. A. (1999) 'Otsenka bez otmetki', *Riga: Ped. tsentr 'Experiment'*, p. 146.

**УЧИТЕЛЯТ – ФАКТОР ЗА ПОВИШАВАНЕ НА
ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ
НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ НАЧАЛЕН УЧИЛИЩЕН ЕТАП**

**THE TEACHER – A FACTOR FOR INCREASING
THE ENTREPRENEURIAL COMPETENCE
OF STUDENTS FROM PRIMARY SCHOOL**

Цветелинка Иванова

*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
cvetence89@abv.bg*

Tsvetelinka Ivanova

*„St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
cvetence89@abv.bg*

Abstract

This publication addresses issues related to the effectiveness of technology and entrepreneurship education in primary schools. The object of the study is to increase entrepreneurial competence, and the subject is to determine the factors for achieving the goals of training. The purpose of the survey is to determine to what extent the achievement of the learning objectives of this subject depends on the teachers. The main question we are looking for in our research is whether the teachers of technology and entrepreneurship develop in students the qualities inherent in the entrepreneurial personality, such as independence, leadership, innovation, risk taking, initiative, assertion, responsibility, cooperation and cooperation, leadership, acceptance to failure.

Key words: *technology and entrepreneurship training, teacher, leadership, entrepreneurial competences.*

JEL Code: I230

Въведение

В публикацията се разглеждат въпроси, свързани с ефективността на обучението по технологии и предприемачество в началното училище. Специфична цел на обучението по предмета в начален етап е поставянето на началото на формиране на ключовата компетентност „Инициативност и предприемчивост“, като за целта е нужно да се навлезе в реална икономическа среда, да се проучат добри предприемачески практики и да се потърси изява на предприемаческа инициатива.

Основният въпрос, чиито отговор се търси чрез изследователската работа, е дали учителите по технологии и предприемачество развиват у учениците качества, присъщи на предприемчивата личност, като независимост, лидерство, иновативност, поемане на риск, инициативност, отстояване, отговорност, коопериране и сътрудничество, лидерство, приемане на неуспех. **Предметът** на педагогическото изследване установява ролята и влиянието на учителя в обучението по технологии и предприемачество за постигане целите на образованието. **Обект** на проучването е ръководно-контролната дейност на предприемчивия лидер – учителя. **Целта** на проучването е чрез анкетата да се установи притежават ли учителите конкретни професионални и личностни умения, присъщи на предприемчивата личност.

За нуждите на разглежданата тема е проведено теоретично и емпирично изследване.

Теоретичното изследване се състои от два етапа.

Първият етап е свързан с проучването на литературни източници, в които се обосновава същността на ключовата компетентност „Инициативност и предприемчивост“. Предназначен да изгради основите на технологичната грамотност и компетентност на учениците, учебният предмет технологии и предприемачество е съществен елемент на тяхната обща култура. „Приоритет се поставя върху началното навлизане в многообразния свят на техниката и технологиите посредством познавателното овладяване на всекидневни дейности и средства, които присъстват в реалния живот на детето.“(Simeonova, 2013, p. 43). „Учебният предмет представлява своеобразно стъпало за преминаване от процеса на изграждане на култура на бита на отделната личност към процеса на изграждане на базисни умения за нейното бъдещо кариерно развитие.“(Naredba № 2, 18.05.2000 г. за учебното sadarjanie). Инициативността и предприемчивостта са една от осемте ключови компетентности в Закона за предучилищното и училищното образование. Понятието в българската образователна система, което най-пряко се свързва с компетентностите, е училищната подготовка, която от своя страна зависи от педагозите. Общообразователната подготовка обхваща ключовите компетентности инициативност и предприемчивост, те от своя страна се придобиват чрез изучаването на общообразователни учебни предмети (Обн. DV, BR. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г). Концепцията за ключовите компетентности на преден план разглежда обу-

чението, ориентирано към резултати, и акцентира върху прилагането на знания в реални ситуации от живота, като по този начин образованието се оттласква от традиционната си предметна ориентираност, залагайки на изграждането на ключови компетентности, интегрирани през всички предмети. Изследванията показват, че търсенето на хора с технологични, социални и емоционални умения, с „меки умения“ (предприемчивост, инициативност, лидерство, управление на хора) и с високо когнитивни умения (креативност, критическо мислене, обработка и анализ на информация) нараства за сметка на хора с предимно базисни когнитивни умения (събиране и обработка на данни, изчисления) и с физически и ръчни умения, като ръчно опериране с машини, ремонт, технически умения (Evropeyska kvalifikatsionna ramka za uchene prez tseliya zhivot, Evropeyski sayuz, 2009). „Компетентността за предприемачество се определя от стратегическите умения на учителите за иновации и рискови начинания и зависи от индивидуалната способност на всички участници в образователния процес да разпознават възможностите и да се възползват тях, да осъществяват идеи, да планират и управляват процеси, да реализират поставени цели, да притежават както способност за решаване на проблеми, така и критическо мислене, да имат умения за поддържане на междуличностните отношения и бизнес етиката.”(Evropeyska komisiya, 2016, p 10). ЕС е изправен пред големи предизвикателства, които ще доведат до фундаментални и дългосрочни промени. Учебният предмет „Технологии и предприемачество“ е насочен към придобиване на умения да се реагира на новости и да се поема отговорност, като се гради умение за инициативност и предприемчивост (Naredba № 5 от 30.11.2015 за obshtoobrazovatelna podgotovka). Трябва да се очертаят стратегии за преподаване и практическа работа, които преподавателите могат да използват в ежедневната си практика. Предприемаческото образование може да доведе до необходимост от използване на работещи стратегии за вграждане на творческото обучение в учебните програми, натоварени със съдържание и теория. Успешното интегриране на предприемачеството във всички предмети предполага разработване на ново съдържание и учебни методики, както и стартиране или разширяване на иновативни инициативи и опит в тази област.

Вторият етап на теоретичното изследване обръща поспециално внимание на предприемаческите черти, присъщи на учите-

лите по технологии и предприемачество, и на предизвикателствата, пред които са изправени. Прави се обосновка на бъдещата работа в областта на предприемаческото образование. Мотивацията на учителите в случая се разглежда като синергично съчетание от външни и вътрешни провокации, стимули, очаквания за смисъла и ползите от предприемаческото образование.

Предприемачът е човек, който поема инициатива с различна цел и създава иновации, които могат да бъдат с различна цел (Godin, 1999). Основен въпрос е как да развиваме предприемаческа компетентност у учениците в началния етап, ако учителите не притежават характерните качества на предприемача. Изследване, проведено от Европейската комисия през 2010 г., показва, че основните умения и ценности, свързани с предприемаческото образование, рядко са приоритет в програмите за начално обучение на ученици. Творчеството не е вградено напълно в тези програми и има значителни различия между държавите членки. Твърди се, че професионалните умения могат да бъдат преподавани. (Godin, 1999). Образованието трябва да подкрепи предприемачеството, да благоприятства развитието на полезни умения и черти като любопитство, отвореност към непрекъснато учене, лидерство, самостоятелност и креативност, да провокира критичното мислене с предизвикателства, когато качеството на образованието съответства на постиженията от училищната и учителската дейност. За да се постигне това, ще трябва да се направят промени в урока по технологии и предприемачество. Необходимо е педагогът да се насочи към:

- ❖ Планиране на активно участие чрез общообразователната технологична подготовка, предоставяйки възможност за проектиране на идеи и вземане на решения за изработване на конкретни изделия.

- ❖ Създаване на ситуации, дейности, конкретни задачи за развиване на социални и емоционални умения у учениците (съпричастност, самочувствие, упоритост).

- ❖ Придобиване на знания за адаптация на моделите на обучение и преподаване към многообразието на учениците.

- ❖ Оценка на значението на предмета за бъдещата педагогическа и професионална ориентация.

За учителите промяната няма да е новост в тяхната професионална квалификация, компетентност и опит. За учениците търсената промяна ще се измерва в учебните цели, условията, методите, дей-

ностите, комуникациите в контекста на качеството на тяхното обучение. Такава организация включва създаване на високо ниво на мотивация за ученика. Важно е педагозите да придобиват определено ниво на компетентност, преди да поемат отговорност за преподаване в клас. Социалните умения за планиране и овладяване на темата са от изключителна важност. Те добре разбират защо, какво и как се променя; те дават пример за правилно поведение, поемат отговорност и правят другите също отговорни за резултатите. И накрая в рамките на тази първа фаза трябва да се генерира вдъхновяващ и постижим образ на преподаването, който да описва ключовото поведение, необходимо в бъдещото състояние, за да могат да се създадат стратегии и показатели за ефективност, подкрепящи тази визия. В резултат на това процесът на преподаване може да бъде по-обхванат и резултатен.

Необходимо е използване на активни, центрирани по отношение на бъдещите педагози стратегии, техники, методи и процедури, на добре обмислени дейности с образователен и поведенчески ефект, които използват реални, практически ориентирани възможности от живота за създаване, развиване и активно участие в него с цел лична, културна, икономическа и социална промяна. Обучението по технологии и предприемачество се нуждае от конкретно желано активно отношение и поведение на педагога, необходимо в живота на подрастващите.

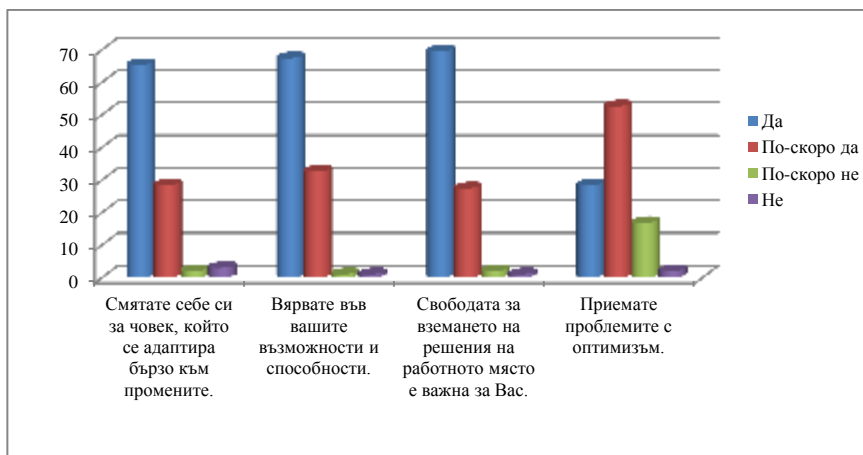
Изследването върху лидерските качества на учителите, характерни за предприемчивата личност. Анализ на резултатите

През 2007 година е направено анкетно проучване, имащо за цел да се сформира обща представа за личността на учителите и дали те притежават качествата на предприемачите. Силвия Ганева представя резултатите от него в доклада си „В зоната на търсенето: учителят като предприемач”, публикуван в сборник с доклади от IV научна докторантска сесия на Педагогически факултет към ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”. Изводите от него са, че учителите определят себе си като новатори, притежаващи критично мислене и подхождащи прагматично относно решаването на проблеми, проучват и аргументират различни алтернативи. Не всички учители, обаче, възприемат себе си като предприемачи.

В рамките на настоящото изследване е подготвена анкета, целяща

да се проучи и обобщи мнението на началните учители по въпроси, свързани с темата на доклада. Нашето изследване се осъществи през месец март 2020 г. чрез писмена и анонимна анкета. Изготвен бе въпросник съдържащ 20 твърдения, чрез които изследваните лица да направят самооценка на своите предприемачески и лидерски умения. Възможностите за избор са 4: 1 – Да; 2 – По-скоро да; 3 – По-скоро не; 4 – Не. Същите ни дават възможност да открием положителни, отрицателни и средни стойности на дадените отговори. Анкетирани са 100 учители, преподаващи по технологии и предприемачество в начален етап на основното образование от различни населени места в България.

На база проведеното проучване и посочените отговори се отчита висока самооценка на българските начални учители, касаеща лидерските им качества.

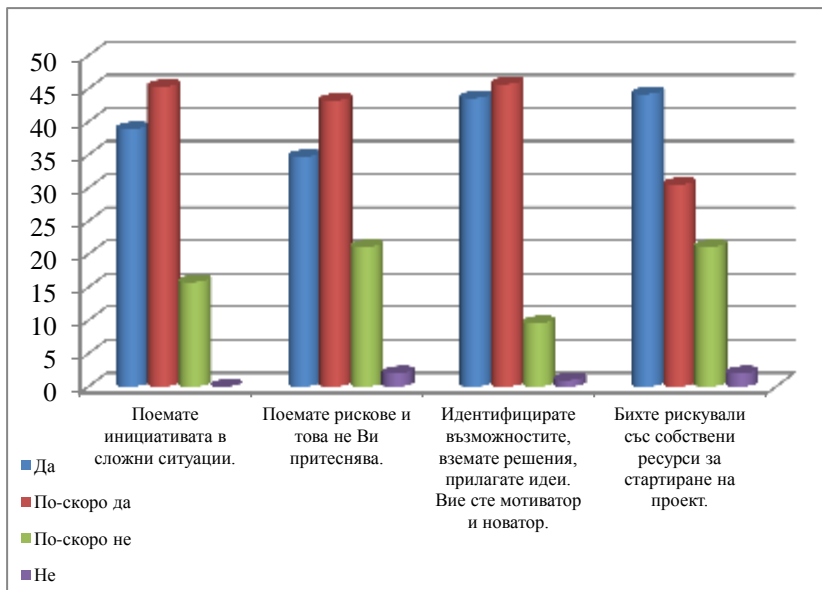

Графика 1. Резултати от отговор (№ 1 – № 4)

Източник: Графиката е съставена и изработена въз основа на авторска анкетата.

По-голямата част от учителите смятат себе си за човек, който се адаптира бързо към промените в работна среда. 68 % от анкетираните отговарят положително на това колко е важна свободата за вземане на решения на работното място. Обнадеждаващ е факта, че 50 процента от анкетираните по-скоро приемат проблемите с оптимизъм. Отчитат се високи лидерски качества у българските начални учители. По-голямата част от тях смятат себе си за човек, който се адаптира бързо към про-

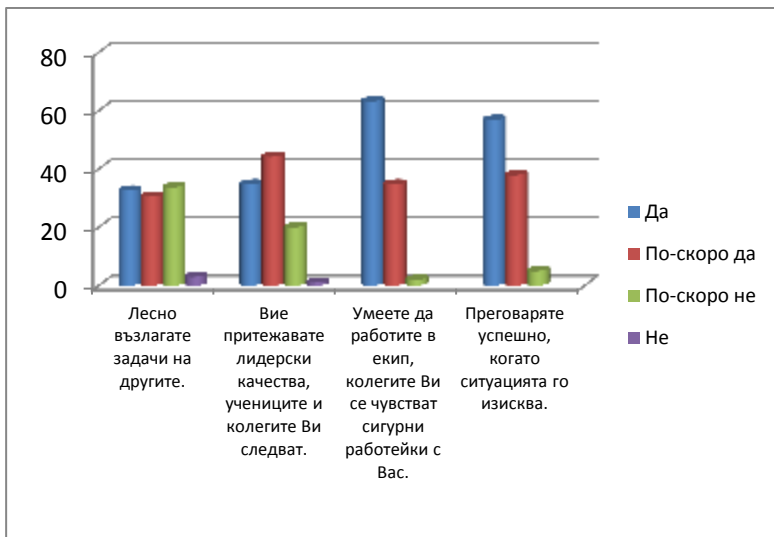
мените в работна среда. 68 % от анкетиранияте отговарят положително на това колко е важна свободата за вземане на решения на работното място. Обнадеждаващ е факта, че 50 процента от анкетиранияте по-скоро приемат проблемите с оптимизъм. (Графика 1)

Графика 2. Резултати от отговор (№ 5 – № 8)

Източник: Графиката е съставена и изработена въз основа на авторска анкетата.

Акцентът е поставен върху някои основни аспекти: - 90 % от анкетиранияте идентифицират възможностите, вземат решения, прилагат идеи. Близко 70 % биха рискували собствени ресурси за започване на проект и се идентифицират като новатори и мотиватори (графика 2).

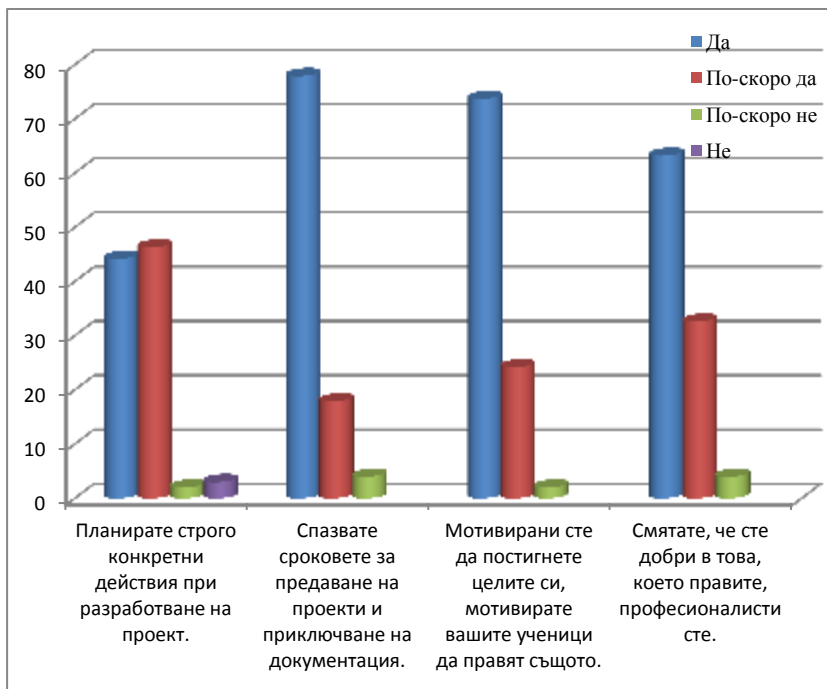

Графика 3. Резултати от отговор (№ 9 – № 12)

Източник: Графиката е съставена и изработена въз основа на авторска анкетата.

В графика 3 респондентите демонстрират силно положителни нагласи, като умеят да работят в екип и преговарят успешно когато го изисква ситуацията. Вниманието се насочва към въпрос №10, където 70 % от анкетираните смятат, че притежават лидерски качества, с което се оценяват като ръководни личности.

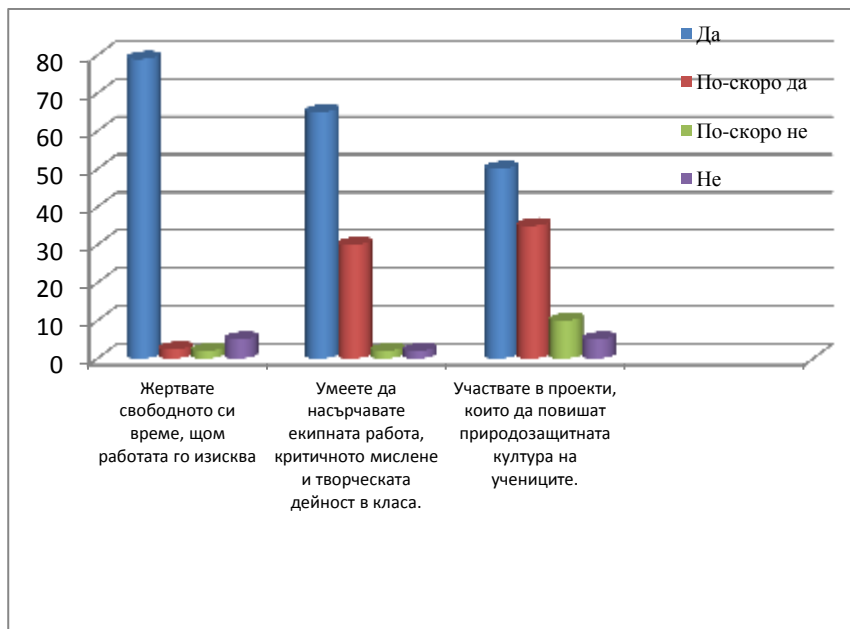
Както става ясно от графика 4, 90 % от учителите са мотивирани в постигането на целите си и правят същото с учениците. Що се отнася до твърдението, че са професионалисти и че са добри в това, което правят 92 процента от учителите са напълно съгласни(графика 4).

Графика 4. Резултати от отговор (№ 13 – № 16)

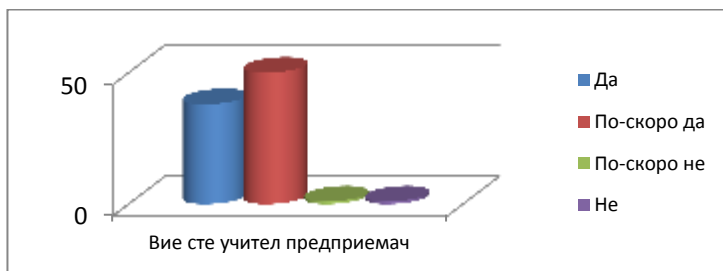
Източник: Графиката е съставена и изработена въз основа на авторска анкетата.

Близо 80 процента от педагозите жертват свободното си време, ако го налага работния ангажимент. Участието в проекти и насърчаването на екипната работа са основата на обучението по предприемачество за около 90 процента от анкетираните.

Графика 5. Резултати от отговор (№ 17 – № 19)

Източник: Графиката е съставена и изработена въз основа на авторска анкетата.

Графика 6. Резултати от отговор (№ 20)

Източник: Графиката е съставена и изработена въз основа на авторска анкетата.

Като извод се потвърждава факта, че началните учителите се стремят да са предприемчиви и инициативни. Висок процент от начални учители смятат себе си за учители предприемачи в класната стая,

което е в основата на успешното класно и лидерско ръководство. Преди впечатление, че по отношение на работата си в екип те използват предприемаческите си умения, сами решават проблемите, с които се сблъскват и често участват в организирането и реализирането на проекти, които да повишат природозащитна култура на учениците. По отношение на разбиране значението на инициативността и предприемчивостта за реализиране на лични, професионални или друг вид дейности, то началните учители са напълно компетентни.

Заклучение

В хода на анализа от допитването става ясно, че основните показатели на предприемаческите качества на учителя по технологии и предприемачество го определят като фактор за повишаване на предприемаческа нагласа у учениците от начален етап на основната образователна степен. Съвременният учител е динамичен, прагматичен и бързо се ориентира, разчита на краткост, впечатлява с необходими различни стратегии за поднасяне на най-важното, най-отличителното в обучението. Отношението на учителят към професията е основен личностен маркер, определящ качеството на неговия труд. Ако трябва да се отговори накратко на поставения въпрос в изследването, би могло да се отбележи, че най-важният фактор за ефективно обучение по технологии и предприемачество е компетентността на учителя в образователните дейности. Придобитите знания и образователни умения от позицията на тяхното значение за развитието на качества характерни за предприемчивата личност, умението му да подготви креативни, критично мислещи и предприемачески настроени млади хора за утрешния ден е приоритет на учителя.

References

1. Ganeva, S. (2017), V zonata na tarseneto: uchityat kao predpriemach, Sbornik dokladi ot Chetvarta nauchna doktorantska sesiya, Pedagogicheski fakultet kam VTU „Sv.Sv.Kiril i Metodiy“ – Veliko Tarnovo.

2. Godin, S., Za predpriemaà. [Online]. Available from: <https://bg.rpplane.com/blog> [Accessed 20/04/2020]

3. Evropeyska kvalifikatsionna ramka za uchene prez tseliya zhivot, Evropeyski sayuz, 2009.

4. Evropeyska komisiya, Obuchenieto po predpriemachestvo v evropeyskite uchilishta. Rakovodstvo za spetsialisti po podgotovka na uchiteli, Evropeyski sayuz, 2016.

5. NAREDBA № 2 ot 18.05.2000 g. za uchebnoto sadarzhanie.

6. NAREDBA № 5 ot 30.11.2015 g. za obshtoobrazovatelната podgotovka.

7. Obn. DV, br. 79 ot 13.10.2015 g., v sila ot 1.08.2016.

8. Simeonova, K. Aktualni aspekti na nachalnoto tehnologichno obuchenie, V.Tarnovo, Faber, 2013.

**ИНОВАТИВНИ МЕТОДИ В ПРОЦЕСА
НА КАРИЕРНО КОНСУЛТИРАНЕ**

**INNOVATIVE METHODS IN THE CAREER
CONSULTING PROCESS**

*Ивелина Тодорова, кариерен консултант
Икономически университет – Варна
ivelina.a.todoorva@ue-varna.bg*

*Ivelina Todorova, career consultant
University of Economics – Varna, Bulgaria
ivelina.a.todoorva@ue-varna.bg*

Abstract

In today's digital environment, the topic of career counseling is positioned as an important tool for effective management of personal development. Economic, demographic and technological changes require process innovation and increase the relevance and importance of personal guidance in the generally accessible cross-border labor market. As a process, counseling takes place in different spheres of public life. This report focuses on the opportunities for innovation and updates in career consulting, which are an important part of enhancing preparation for professional and educational realization.

Key words: *career development, career consulting, personal development..*
JEL Code:J 24,M53,O15

Въведение

В съвременните условия на дигитализация темата за кариерното консултиране се позиционира като важен инструмент за ефективно управление на личностното развитие. Икономическите, демографски и технологични промени изискват иновации в процеси и увеличават актуалността и значението на персоналното ориентиране в общодостъпния трансграничен пазар на труда.

Като процес консултирането намира място в различни сфери на общественения живот. В настоящия доклад се разглежда акцентът върху възможността за иновации и актуализации на процеса, които са важна част за повишаване на подготовката за професионална и образователна реализация.

1. Същност на кариерното развитие. Процес и етапи

В организационната литература, кариерното развитие се определя като "непрекъснат процес на действия към лична работа, живот и цели. Развитието на кариерата е резултат от планиране, предоставяне на подкрепа и възможности" (Simonsen P., 1997). В тази област се споменават системи или програми за развитие на кариерата като „процеси и практики, които свързват кариерните цели на индивида с нужди от човешки ресурси (Gutteridge, Leibowitz & Shore, 1993).

Кариерното развитие се дефинира като взаимодействие между психологически, социологически, икономически, физически фактори и фактори на случайността, които оформят последователност от места-работи и професии, с които лицето се занимава през живота си. Като основен елемент от развитието на жизнения цикъл на човека, кариерното развитие включва миналите, настоящи и бъдещи роли в трудовия и социален живот. Свързано е с концепцията за личността, за семейната среда и всички аспекти на обществото и културата. Според (Spolete, 1978) кариерното развитие е съвкупност от психологически и образователни фактори, които се комбинират, за да оформят реализацията на всеки отделен индивид.

В съвременния глобализиран свят е обичайно човек да сменя периодично работното си място. Професионалната квалификация също е гъвкава като понятие, благодарение на дигитализацията на процеси и концепцията за учене през целия живот. Новите тенденции на пазара на труда все повече насърчават развитието на меки умения и управлението на таланти. Мобилността и дистанционните възможности за упражняване на професия не само в една сфера или организация предават ясна тежест върху процеса на планиране на кариерата.

Планирането на кариерата е важно за себепознаването и е от ключова роля за личностното развитие.

Самооценката е етап от развитието, през който личността се подлага на автоинтервю. Измерването на личните качества и установяване на ценности са част от потенциалните решения за избор на кариерен път. От този етап се идентифицират и *ключови умения*, важни за следващите стъпки в планирането. В международен план, техниките за провеждане на самооценка са общоприета практика. В страни като САЩ, Канада, Великобритания, Китай, консултирането е инструмент за подпомагане на развитието от ранна детска възраст.

Изследването на възможностите се свързва с проучване и събиране на информация. Професионалната кариерна помощ в този етап може да се изрази в предоставяне на източници и насоки за подходящи позиции на пазара на труда. Тук е удачно от избора да бъдат изключени варианти, които не съвпадат с търсенето и не задоволяват потребността от реализация в дадена сфера. Събирането на информация и оценяване на алтернативи са основна база за продължение към следващ етап.

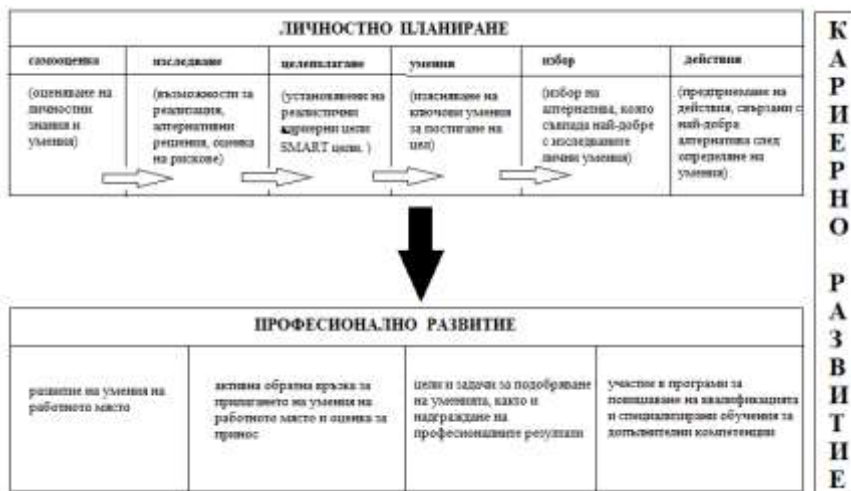
Целеполагането е релевантно на план за действие. Подходящ е моделът за структуриране на SMART¹ цели. Полагането на конкретно измерими стъпки позволява ефективно организиране на времето, повишаване нивото на мотивация и ангажираност в дългосрочен план. Задължително е да има поставен реалистичен краен срок за изпълнение, да се дефинира необходимостта от целта, ресурсите, които ще бъдат нужни за осъществяването, както и последващи събития след изпълнението ѝ.

Изборът на най-доброто решение е резултат от самооценката, изследването, целеполагането и прилагането на ключови умения. В този етап ясно се открояват споделените положителни съвпадения между личностните качества и избраната най-добра алтернатива.

Следва да се извърши *действие*, което да завърши цикъла на *личностното планиране*. То може да се изрази в реализиране на интервю за работа, подадени документи за кандидатстване във висше училище, надграждане на професионална квалификация, избор на релокация и др.

Професионалното развитие от своя страна включва развитието на умения на работното място, надграждане и придобиване на нови компетенции, изпълнение на задачи, носещи принос за дейността на организацията и др.

¹ Аббревиатура, която произлиза от Specific, Measurable, Attainable, Relevant, Trackable - SMART

КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ

Фиг. 1. Етапи в кариерното развитие

2. Ролята на кариерното консултиране в съвременната реалност

Вземането на решения относно образователна или кариерна възможност най-често определят развитието на човек в дългосрочен план. Планирането на избора зависи от предварителна подготовка и преценка. Кариерното консултиране е по-интензивна дейност, която се провежда индивидуално или в малка група. То е насочено към подпомагане на хората да се идентифицират, да решават и управляват техните кариерни проблеми. Негг (1997) определя на кариерното консултиране като възприятия, тревоги, информационни дефицити, работна принадлежност, компетенции и мотиви, които хората преживяват във взаимодействието си с околната среда“. Кариерното консултиране обхваща голямо разнообразие от стратегии и подходи, изразени в твърдението на (Krumboltz, 1996):" кариерното консултиране е най-сложният тип консултиране, защото съветникът трябва да притежава всички умения на други съветници и освен това да знае за заетостта на пазара на труда, тенденциите, методите за подготовка за работни роли, техники за оценка на кариерата и методи за промяна на свързаното с работата поведение, емоции и познания.

Професионалното ориентиране дава възможност на лицата в про-

цеса да се консултират и да получат нужната помощ относно текущ статус на пазара на труда и възможностите за реализация в национални и международни организации. Чрез подпомагане от страна на специалисти в кариерното консултиране, безработни, заети и учащи лица имат възможност да планират кариерата си чрез ефективни инструменти за търсене на работа, изработка на документи за кандидатстване и предоставяне на ресурси за повишаване на обучителната подготовка. В международен план съществуват утвърдени практики за работа с целеви групи по посока предоставяне на кариерни услуги на консултиране, насочване към професия, образование и придобиване на допълнителни умения. Тези разработени концепции включват на пазара на труда конкурентни подготвени специалисти, преминали през програми за кариерно ориентиране.

В практиката най-често се използват два *вида* консултиране – *индивидуално и групово*.

Индивидуалното кариерно консултиране се провежда между специалист в областта на кариерното ориентиране (консултант) и лицето, заявило нужда от консултация (консултиран). Традиционно този процес се провежда лично, като се спазват всички етични норми за неприкосновеност на личните данни на консултирания, пълна конфиденциалност за споделяната информация по време на срещата, безпристрастност от страна на консултанта. По време на отделните сесии консултантът задава насочващи въпроси, използва специални техники за оценка на интереси, запознава с актуални канали за комуникация с участниците на пазара на труда, предоставя информация по темата. Между сесиите консултираното лице извършва дейности за лична подготовка, договорени в края на всяка среща. По този начин може да се проследи прогрес и плавно преминаване през основните етапи до достигане на решение от страна на консултирания.

Груповото кариерно консултиране се провежда под формата на събитие, организиран час по кариерно ориентиране, сесия от срещи в същия формат с определен брой участници. Преди осъществяване на събитието е възможно консултантът да обяви предварително темата на работната среща. Методите за работа са организирани под формата на дискусии, ролеви игри, разрешаване на казуси, близки до минали/предстоящи събития, интерактивни упражнения. При този вид консултиране се създава естествена динамика по време на срещата. Осно-

вен акцент са упражнението за подобряване на комуникацията на всеки участник, като традиционно се започва с представяне, работа в групи с непознати лица, вземане на решения по време на екипни игри, споделяне на собствен опит, излизане от зоната на комфорт.

През 2018 г. Еврогайдънс – България² провежда изследване сред 183 кариерни от цялата страна, заети в различни сфери. Според статистиката най-много са работещите към системата на МОН в Центрове за подкрепа и личностно развитие – 26%, следвани от консултанти в основни и средни училища (22,4%), консултанти в Кариерните центрове на висшите училища (12%), Агенции по заетост (8,7%), Агенции за подбор на персонал (5,5%), и други институции (22,4%).

Над 60% от анкетиранията заключват, че ролята на индивидуалното и групово ориентирането сред различните целеви групи трябва да стартира във възможно най-ранна детска възраст при формиране на желанията и изграждането на самооценка, следвано от консултиране на студенти във висшите училища (71,6%).

Най-общо консултантите се обединяват към няколко основни насоки към процеса, припознати като важни за развитието на услугата:

- Кариерните услуги се нуждаят от по-широка публичност относно ползите и предоставени възможности сред целеви групи;
- Подобряване на колаборацията между специалисти има възможност да повиши споделяне на добри практики, въвеждане на нови функционалности в процеса;
- Представяне на нови възможности за разширяване и надграждане на знания в сферата чрез общодостъпни методи, инструменти и форми на консултации;

В тази връзка могат да бъдат предложени *иновации* по посока на двата основни вида кариерни услуги – *индивидуални и групови*. *Иновацията* от своя страна може да бъде дефинирана като новаторски подход към видоизменение на даден процес, стока, услуга, предложение на нови идеи, подобряващи традиционните методи и процеси.

² Еврогайдънс – България (2018). Доклад с анализ на резултатите от проведено анкетно проучване сред кариерни консултанти по дейност „Еврогайдънс-България

3. Иновативни методи в индивидуалното кариерното консултиране

Възможностите, които ни предоставя дигитализацията на процеси, се отразяват в много професионални и образователни области.

Индивидуалното кариерно консултиране може да бъде предлагано в **онлайн форма**.

Основните *силни страни (възможности)* при въвеждането на онлайн форма на консултиране могат да бъдат обобщени като:

- Общодостъпност на процеса по консултиране за лица, които желаят да се възползват, без значение тяхното текущото местоживееене. Този канал за комуникация с целеви групи може да повлияе положително върху дистанционното ползване на услугата от хора, които нямат възможност да достъпят физически позициониран офис на специалист;

- Повишаване на информираността относно услугата. Ефективно популяризиране на дейността и изграждане на маркетингова концепция, където професията на кариерното лице да бъде рекламирана по-активно, с цел изграждане на доверие у аудиторията, достигане до широк набор от контакти от различни области, подобрен алгоритъм на работа с реалната обстановка на пазара на труда и бизнес организации, изграждане на сътрудничество между училища и университети за реализацията и интеграцията на младежи, популяризиране на услугите по ориентиране сред родители и др;

- Организиране на онлайн сесии с лица, които не са заети на пазара на труда и се намират в труднодостъпни райони с ограничени възможности за реализация. Чрез използването на онлайн ресурси и инструменти, лицата от тази целева група, могат да подобрят уменията си за търсене на работна позиция в други локации в страната. Лицето може да бъде подготвено за среща с потенциален работодател чрез преминаване през модели на поведение за интервю, изработка на документи за кандидатстване, избор на най-добра алтернатива за релокация, развитие на компетенции за заетост от дома;

- Мултикултурно консултиране, целящо подготовката на младежи, които ще се обучават в страната за актуални кариерни възможности, спрямо избрана образователна област. Лица от страни, които желаят да се интегрират към обстановката на трудовия пазар.

Слабите страни (заплахи) при провеждане на онлайн срещи най-

често се свързват с прилагането на етични норми, задължителни за нормалното протичане на сесията.

- Етика на консултирането и конфиденциалност по време на процеса. Карьерният консултант трябва да гарантира сигурност, защита и правилна съхраняемост на информацията, споделена по време на сесията.

- Етика при използване на инструменти и механизми за оценка от онлайн ресурси. Консултантът трябва да гарантира използването на информация, като предварително е запознал консултирания с целта на прилож-ената техника, както и да съпостави резултатите след приключване. Задължително е да се обърне внимание към персоналната нужда на лицето, за да бъдат прилагани специфични практики.

- Всяка информация, споделена под формата на записки, аудио, видео материали и други се използва само за целите на процеса. Тя не може да бъде използвана за лични цели от страна на консултанта или да бъде споделяна с трети лица без изричното съгласие на лицето. При провеждане на онлайн консултации тази норма може да бъде нарушена от консултирания чрез запис на срещата или въвеждане на трето лице без знанието на консултанта.

Въвеждането на онлайн консултиране предоставя множество възможности за развитие на процеса, подобряване на системата, както и подпомагане на по-разнообразна аудитория. Този тип консултиране следва да бъде въведено след обезпечаване на всички етични и личностни норми за нормалното и ефективно ползване на услугата.

4. Иновативни методи в груповото карьерното консултиране

Груповите карьерни консултации в най-чести случаи се провеждат офлайн – чрез физическо присъствие. Специфичното при този тип консултиране е, че всяка група носи собствена динамика в зависимост от разнообразието на лицата, включени в нея.

При груповите сесии може да бъде разгледан метод за свързване на *социалното учене с асоциативното* такова. Теорията за социалното учене (John D. Krumboltz, 1979) е ориентирана към зрялост чрез учене и имитиране на поведението на другите. От друга страна, асоциативното учене е базирано на спомен за предишен опит, за положително усещане и прилагане на действия, които водят до поощряване. Тези сходни методи за социално поведение и оформяне на индивида през целия

живот, могат да бъдат успешно прилагани при групови консултации.

Чрез формиране на целеви групи с лица от различен социален статус като учащи, работещи и безработни лица в трудоспособна възраст, могат да се упражняват теми, които от своя страна естествено да мотивират участниците. Основната трудност при работа с безработни лица е изграждането на положителна нагласа към предстоящи събития за включване на трудовия пазар, както чувството за разочарование и ниската лична самооценка. При учащи лица, които навлизат на пазара на труда се наблюдава нужда за бързо преминаване към етап за вземане на решение за кариера, както и нетърпение при естественото йерархично изкачване в кариерното развитие. В подобни смесени групи чрез подходящи инструменти за споделяне на опита и изтъкване на положителните качества на всеки участник е възможно енергията да се канализира към позитивен подход и заряд на цялата аудитория – комбинация между гореспоменатите типове учене.

Основните *силни страни (възможности)* при прилагане на този метод в практиката могат да бъдат:

- Повишаване на общото ниво на подготовка на участниците чрез прилагане на ролеви игри, отборни задачи и упражнения;
- Споделяне на опит с знания между различни възрастови групи и повишаване на нивото на приспособимост към определени области от социалния живот;
- Определяне и изграждане на самооценка, на база изтъкване на силните качества и трансформация на слабите във възможности за придобиване на нови компетенции;

Слабите страни (заплахи) при целево групиране на лица от различни възрастови групи и статус на пазара на труда могат да бъдат:

- Нарушаване на етичните норми в групата;
- Трудно преминаване към съгласие по дадена тема, задача, роля в групата;

Съчетанието между социално, асоциативно, формално учене може да бъде използвано като инструмент за групова консултация. Чрез създаване на гъвкави модели за работа по важни теми като мотивация, самооценка, включване на пазара на труда, могат да се създадат методи за справяне с нивата на безработицата и интеграцията между поколенията.

Заклучение

Кариерното консултиране е процес, който може да бъде прилаган през различните етапи от развитието на личността. В днешната дигитална епоха взаимоотношенията между хората изискват непрестанно иновативно мислене и внедряване на новости във вече съществуващи процеси. За подобряване на общото ниво на знания и умения е нужно да се разработват нови механизми и практики. Физическата и онлайн мобилност, която притежава нашето време е уникално струпуване на утвърдени теории от миналия век и нововъведения за нашите бъдещи нужди.

References

1. Euroguidance – Bulgaria (2018). Doklad s analiz na rezultatite or provedeno anketno prouchvane sred karierni konsultanti. [Online] Available from: http://euroguidance.hrdc.bg/wp-content/uploads/2019/01/rezultati-izsledvane-sred-karierni-konsultanti_2018.pdf [Accessed 15/04/2020]
2. Melinde Coetzee, H. Roythorne-Jacobs (2007) Career Counselling and Guidance in the Workplace: A Manual for Career Practitioners. 1st Ed. Published by: Juta & Co Ltd., Cape Town, South Africa
3. Study. N.Chetanal, D. Mohapatra (2017) Career Planning and Career Management as Antecedents of Career Development:, p. 615.
4. T.Jo, S. Yoon (2009) Human Resource Management, Individualism-Collectivism, and Individual Performance among Public Employees: A Test of the Main and Moderating Effects Gutteridge, p.72.
5. Vuorinen, R., & Kettunen, J. (2017). The European Status For Career Service Provider Credentialing : Professionalism in European Union (EU) Guidance Policies. In H. J. Yoon, B. Hutchison, M. Maze, C. Pritchard, & A. Reiss (Eds.), International Practices of Career Services, Credentialing and Training. National Career Development
6. Wendy Patton, Mary McMahon (2014) Career Development and Systems Theory: Connecting Theory and Practice. 3rd Ed. Published by: Sense Publishers.
7. Wendy Patton (2019) Career Development as a Partner in Nation Building Australia: Origins, History and Foundations for the Future. 1st Ed. Copyright by: Brill NV, Leiden, Netherlands.

ДИГИТАЛНИЯТ УЧЕНИК В ДИГИТАЛНОТО ОБЩЕСТВО

THE DIGITAL STUDENT IN THE DIGITAL SOCIETY

Галина Арсова
НУИ „Добри Христов“ – Варна
g.arsova@abv.bg

Galina Arsova
NUI “Dobri Hristov” - Varna, Bulgaria
g.arsova@abv.bg

Abstract

The method, used in the research were questionnaire, since it gave a lot of space and anonymous of the people, take participation in it. Since the questionnaire was anonymous, the participants were able to give most accurate answers, since their names staid hidden. That is why the study was really adequate and it gave ground of thinking and analyzing. The results of the research were really different from each other, depending of the group and devices, used to work on the internet. There is no possibility in 21st century someone to not have a clue about digital devices or at least how are they used, since our decade is mainly concentrated into developing and improving the digital devices, used programs and ability to work with variety of applications. Since the era of digital technology began, it is most of all improved from the first appearance in human lives. That continuous improvement is based on the need of digital awareness of the users and the ability to communicate and work with digital devices, programs and applications, which is this century is a need, not a decision really.

All of the activities, work, even communication is based on using digital devices more or less, but it is almost never ignored, since the digital devices and technology are giving people more options, considering as well working conditions, ability of continuous self-improvements and developing new skills. It is necessary to mention, that the technology provides a lot of freedom and prosppections. Most of the usual obligations are now available on the internet, when application is used or even by using different programs. At the moment people can order, consume and use the suggestions and the available applications and deals on the internet, only by using their devices. That is why the technology improves every single day and new opportunities are created and developed.

The continuous development of the technology is normal, since the technology provides better solutions every single day and that is why by the moment the industry is very engaged. The devices are getting “old” only for months, since new models are available, which models are better, faster and provide much more satisfaction. But the main study is not about the digital technology, it is about where is the place of people in it. Since the technology is improving, people must follow this improvement and continue

improving themselves, so they could be competitive and able to do their best, while using digital technology, on their working place or when study. In this occasion, students are the future, which has to be accurate and adequate of the century and the needs of the society. Students are confronted with the new requirements, not only during their studies, but also when they finish high school and they are trying to find their place. That is why, students have to be aware of the new technology developments, considering them plus in every day's life, since the requirements are changed as well. Before only a few people were able to work on the computer, which was really rare ability, but now everyone should be able to work on computer or any digital device, to be familiar with the needs of the society and to be rival with others, since the ability of working with digital devices is no longer only privilege of a few, it is a must.

For the study, based in NUI "Dobri Hristov" in total of 133 people took participation, combined on three groups, as follows: Students in total of 65 (40 females and 25 males) on 11th grade in specialties-"Classical instruments", "Singing" and „Graphic Advertisement"; Teachers in total of 40 (28 females and 12 males); Parents in total of 28 (18 females and 10 males). The total of 133 participants were as follows 96 females and 37 males. The questionnaire was divided into four sections, where first section was based on gathering information about for what internet is used more often on work/school and in free time; the second section were focused on gathering information about the abilities of the participants to work with various programs and applications; the third section was based on gathering information about the preferred way of communicating and how personal information is provided in the internet; the last section was based on gathering information about used services in help of people and what services they are using often, in order to help in their daily obligations.

The result shown in the analyses of the questionnaire had a lot of different point of view and abilities of using various programs and applications and that is why it provided a lot of information and field of thinking. The objectives set were met in the course of study and thanks to them the data was able to be analyzed. By analyzing the data, there was a well shown preferences into digital devices used, as well as programs and applications. Considering the differences in the answers, all of the participants were well aware of the digital technologies and how to use them, which makes them competitive inside the digital society and the pursuit of it.

***Key words:** Digital technology; Digital society; Digital awareness; Availability to work with digital devices; Ability to work with various programs and applications; Satisfaction in working with digital devices and different programs and applications.*

JEL Code:

Въведение

Дигитализацията на процесите е една непрестанна дейност, която в своята основна цел има развитието на технологиите, паралелно с възможностите на потребителите да работят с тях. Тъй като процесите целят в своята основа да бъдат изцяло дигитализирани, възможностите

и способностите на потребителите трябва да срещнат тези очаквания, за да могат да бъдат конкурентни и да използват по най-добрия начин предложенията, които създават водещите технологични компании.

За тази цел, потребителите трябва да са запознати с начина на боравене на дигиталните устройства, както и с техните възможности, а дори и да не са наясно изцяло с използването на дадено устройство или програма и приложение, да имат нужните логически и технически познание, за да се научат да боравят с тях. Тъй като в развиващия се свят, технологиите са водещи, няма как и потребителите да останат назад в своето развитие. Оставайки назад в развитието си, потребителите рискуват своето развитие, както и намаляването на способностите си, свързани със знанията и уменията, които притежават, които са наложителни.

Именно поради тази причина трябва да се обърне внимание на способностите на потребителите да боравят с предложенията на технологичния пазар, тъй като ако тези способности липсват се наблюдава изоставане в развитието, както на отделния индивид, така и на страната като цяло. А именно дигитализацията в обществото е самоцел на всяка една държава, като по този начин населението ѝ е конкурентоспособно на пазара на труда и може да развие икономиката на страната си в големи мащаби.

Учениците, а и учителите в тази частност, са тези потребители, които в основата си трябва да развият своите дигитални умения, като по този начин демонстрират готовността си активно да вземат участие в развитието на страната, както и готовност за работа с новите процеси и действия, които се изискват, когато дигитализацията стане неотделна част от всички дейности на територията на държавата.

Към момента България не е сред водещите технологични държави, но се стреми да си заслужи това място, като именно човешкият ресурс, с който разполага може да способства за реализирането на тази цел. Във всяка една държава човешкият ресурс и обществото като цяло са движещата сила, тъй като именно те са механизма, който трябва да се сработи, за да може да просперира цялата страна.

Просперитетата на отделния човек като цяло е постижение за самия него, но просперитетата на една страна създава множество възможности пред населението, като им осигурява развитие и посока, в която да се движат, за да усъвършенстват уменията си, както и възможностите си,

свързани с учене през целия живот като максима, която трябва да се следва, за да може да има конкурентоспособност и стремеж за активно участие.

В тази връзка проучването, което направих бе изцяло свързано с дигитализацията на процесите, възможностите за работа с дигитални устройства, програми и приложения и активността на потребителите в интернет, като извадката от населението бе структурирана по следния начин: ученици, учители, родители.

Използваните методи по време на проучването бе попълването на анонимна анкета, която бе разделена на четири секции, свързана с поставени различни задачи и цели на всяка една от секциите. Спрямо зададените въпроси, можа да се направи анализ на резултатите, като по този начин се наблюдаваше нивото на развитие и начина на работа с дигиталните устройства, както и използването на интернет и удовлетвореността при работата с него.

По този начин се доби представа относно възможността на работа на потребителите с дигитални устройства, техните предпочитания за вид дигитално устройство, на което да работят, както и използваните от тях програми и приложения по време на работа/учене, като в последната секция се отрази и нивото на удовлетворение от използването на услугите и начинът им на работа.

Анкетата бе анонимна, с цел предоставянето на възможно най-честни отговори, свързани с попълването на въпросите от различните секции, както и възможността изследваните лица да не се притесняват по време на попълване на анкетата, което да доведе до даването на неверни отговори или такива, които могат да се сторят „правилни“, спрямо зададения въпрос. По този начин се синтезираха резултати, които са в съответствие с поставените цели и истинност, като по този начин анализа бе напълно възможен и удовлетворителен.

В следващите страници ще се запознаете подробно с проучването, избраните секции от анкетата, както и анализа на отговорите на изследваните лица, като по този начин ще можете да добиете представа за нивото на взаимодействие между потребителите и електронните устройства, както и какви трудности срещат при използването им. Също така ще добиете представа за видовете програми и приложения, които се избират често за ползване от потребителите, както и какъв начин за комуникация се избира, когато се налага извършването на такава.

Спрямо резултатите и анализа, ще можете да добиете представа относно запознатостта на потребителите с устройствата и техните функции.

1. Секция 1 от проведената анкета

В секция 1 основната цел бе проследяването на възможностите за използването на интернет, за какво най-често се използва той, както и доколко запознати са потребителите с електронните устройства. Както следва от Фиг.1, а именно за какво най-често се използва интернет в работна/учебна обстановка и работна такава, диаграмата изглежда по следния начин:

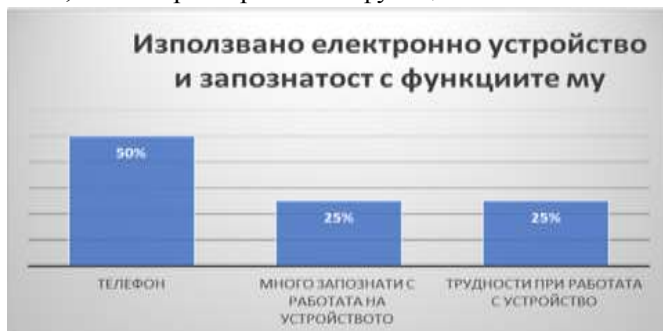
Фиг. 1. За какво най-често се ползва интернет

От диаграмата се вижда, че голям процент от изследваните използват интернет за набиране на информация и свободно сърфиране, като по-нисък процент използва интернет за усъвършенстване на уменията. След анализа може да се констатира, че повечето от потребителите използват интернет, когато търсят информация, свързана с работата/учебните занятия и свободно сърфиране, докато сравнително по-малък процент използва интернет в стремежа си реално да подобрят своите умения.

В следващата част от секцията се обръща внимание на предпочитаните дигитални устройства за работа, както и запознатостта на потребителите с техните функции и трудностите, които срещат при работата с тях. Резултата както следва на Фиг.2

От изследването става ясно, че доста голям процент от изследваните използват своите мобилни устройства за извършването на различни дейности, като голяма част от тях са добре запознати с функциите

му, докато отново голяма част срещат проблеми при работата с него. Анализът предоставя информация относно възможностите за боравене с устройствата, както и разбирането за функциите и възможностите му.

Фиг. 2. Запознатост с използвано за работа електронно устройство и функциите

2. Секция 2 от проведената анкета

В секция 2 от проведената анкета се целеше анализ на използваните програми и приложения на избраното от потребителите електронно устройство, както и дали срещат трудност при работа с тях. На Фиг. 3 може да се види резултата, както следва:

Фиг. 3. Трудност при работа с електронно устройство и предпочитани приложения и програми

От анализа става ясно, че голям процент от изследваните използват своето електронно устройство за комуникация, като голяма част от тях боравят с едни и същи приложения и програми за обработка на данни и комуникация. По този начин се наблюдава центрирано мнозинство при избор на програми, с които да се работи, а също така и

рядко срещане на трудност, при работа с избраните програми и приложения.

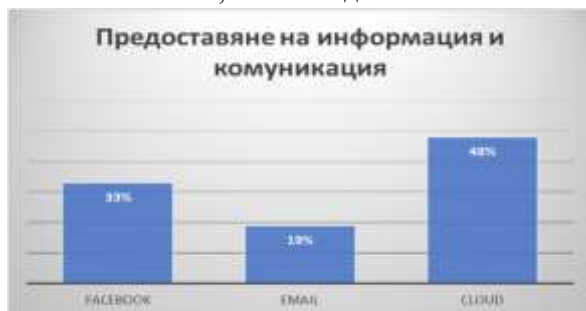
Тъй като резултатите като цяло са с мнозинство, съществуват и малък процент отговори, които се отличават от останалите, но процента наистина може да се разгледа като незначителен, тъй като сравнение с мнозинството не представлява обект на интерес за изследването.

3. Секция 3 от проведената анкета

Секция 3 е центрирана върху търсене на отговор относно какви приложения и програми се използват за комуникация, както и как се предоставят лични данни в интернет, като се цели разбиране на това дали се спазват основните изисквания за поверителност, по време на предоставяне на информацията.

Целеше се разбиране на основните използвани приложения, които изследваните предпочитат за комуникация, както и дали личния обмен на информация е за предпочитане пред писмения. Също така се обръща внимание и на това как се предоставят лични данни, тъй като всеки един потребител трябва да е запознат и да може да предпазва личните си данни, които предоставя на трети лица в интернет.

Възможността за опазване на личните данни е от основно значение, тъй като потребителите трябва да могат да защитят поверителната за себе си информация от трети страни, които могат да я използват по различен от благоприятния начин. на Фиг.4 са представени основните аспекти от част 3 на анкетата, както следва:

Фиг. 4. Как се предоставя лична информация в интернет и какви приложения се използват най-често за комуникация

Става ясно от направения анализ, че най-често за комуникация се

избират приложението Facebook и използването на Email онлайн платформите, като личната комуникация в проценти представлява много нисък процент от цялото, като изцяло се стреми да се избягва. Също така е много важно да се обърне внимание, че голям процент от потребителите предоставят лична информация, използвайки облачното пространство, което говори за запознатост с изискванията за спазване на поверителност и предоставяне на лична информация на трети лица, чрез интернет.

Възможността за комуникация, чрез онлайн платформите и приложения измества нуждата от лична комуникация, като също така висок процент от потребителите са наясно как да предпазят личната си информация, по време на изпращането ѝ по интернет и предоставянето ѝ на трети лица.

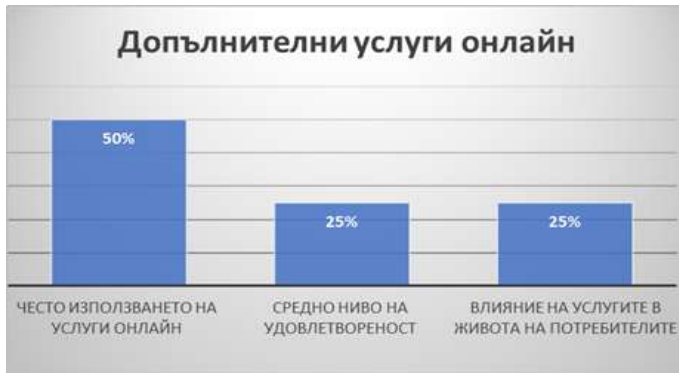
Спрямо резултатите се разбира и нивото на обвързаност с нуждата от опазване на личните данни, когато са предоставяни по интернет, което способства за демонстрирането на високи проценти от изследваните, запознати с начина на работа, свързан със защита на личните данни и информация.

4. Секция 4 от проведената анкета

В секция номер 4 се обръща внимание на допълнителните услуги, които потребителите използват, благодарение на развитието на интернет и приложенията и възможностите, които се създават онлайн, както и как това влияе на тяхното ежедневие.

Целеше се също така установяване на нивото на удовлетвореност на потребителите от допълнителните услуги, предлагани чрез интернет и изцяло спестяващи време, както и какво биха променили потребителите в предлаганите услуги, ако имаха тази възможност.

Като допълнителни услуги, които са посочили потребителите са пазаруване онлайн, извършване на разплащателни услуги онлайн, както и извършване на различни поръчки. Спрямо резултата от анкетата, може да се заключи че доста голям процент от потребителите използват онлайн услуги, като в зависимост от техните нужди, използваните услуги са различни. Резултати на Фиг.5, както следва:

Фиг. 5. Използване на допълнителни услуги онлайн и влиянието им в живота на потребителите

Както става ясно от предоставените резултати, влиянието което оказват допълнителните услуги в живота на работа е високо, като те се ползват често от предоставянето на услугите. Също така се демонстрира средно ниво на удовлетвореност от потреблението на онлайн услугите.

Демонстрира се високо ниво на влияние на допълнителните услуги в живота на хората, като те се ползват от тях за извършването на различни дейности, които им спестяват време и ангажираност. По този начин потребителите се ползват от предоставяните услуги, като по този начин спестяват време и усилия, които да вложат в друга насока.

От секция 4 става ясно, че потребителите са доволни от използването на онлайн предоставяните услуги, като биха направили промени, свързани с тях, ако имаха тази възможност, свързана най-вече с качеството на предоставяните онлайн услуги, от които се ползват. Демонстрирайки такъв резултат може да се заключи, че резултатите са в полза на предоставяните допълнителни онлайн услуги и потребителите са доволни.

Заклучение

В заключение на направеното изследване може да се констатира високата запознатост на изследваните, свързана с използването на избраното за работа от тях дигитално устройство, както и запознатост с програмите и приложенията, което по поддържа.

Възможността за работа с дигитални устройства е от съществено

значение, като благодарение на изследването стана ясно, че доста висок процент от потребителите са запознати с функциите и опциите на използваните от тях електронни устройства, както и използването им в ежедневието, свързано с набиране на информация, сърфиране и усъвършенстване на уменията.

Благодарение на развитието на технологиите, различни услуги са налични за изпълнение онлайн, от което потребителите се възползват, като по този начин спестяват от своето лично време и ресурси. развитието на услугите онлайн достига все по-високо ниво, като също така предоставяното качество на услугите се повишава. По този начин потребителите все по-често са наясно с това каква стока или услуга ще получат, когато работят и поръчат онлайн или се възползват от нея. Именно така потребителите развиват по-голямо ниво на доверие към работата с онлайн услугите, както и удовлетворение от тяхното използване.

Забелязва се мнозинство при отговорите, свързани с използваните онлайн платформи за комуникация, обмен на информация и предоставянето на лична информация, като по този начин основните доставчици на услугите подобряват свойствата на онлайн платформите, с цел да задоволят потребителското търсене.

Наблюдава се висок процент за използване на мобилните устройства и това не е учудващо, тъй като производителите на мобилни устройства все повече съсредоточават усилията си в производство на мобилни устройства, които да задоволяват всички нужди на своите потребители. Ако преди мобилното устройство е служело главно за извършване на разговори, то в днешно време то се използва по множество различни причини, като допринася за работата на потребителите, тъй като е компактно и само на една ръка разстояние.

Нивото на посочена трудност, която срещат потребителите по време на използването на избраното от тях електронно устройство свидетелства за високото им ниво на взаимодействие с устройствата, като по този начин се увеличават и техните възможности за работа с него.

Спрямо търсенето и предлагането на услуги се наблюдава един синхрон, тъй като потребителите все повече имат нужда от дигитализацията на процесите, като по този начин спестяват от личното си време и усилия, при извършването на определени задачи и задължения. Именно тук най-ясно си проличава нуждата на хората от дигиталните

технологии и нужното развитие, което те имат, за да ги използват. Това е най-важния аспект от изследването, тъй като се достига до убеждението, че изследваните знаят как да боравят с устройствата и как да се ползват от допълнителните им функции, като по този начин обогатяват уменията си и пестят от своето време за изпълнение на задачи.

References

1. Проведената анкета и разработка на тема „Дигиталният ученик в дигиталното общество“, от която са заимствани данните и анализите на резултатите

Секция
ЕЗИЦИ И ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ
В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА
Section
LANGUAGES AND LANGUAGE
EDUCATION
IN THE DIGITAL AGE

ЗА ЕДИН ТИП ТЕМАТИЧНА СТРУКТУРА „ЗИГ-ЗАГ“ В РАЗГОВОРА ПОСРЕДСТВОМ VOIP ПРИЛОЖЕНИЕТО VIBER

FOR ONE TYPE OF ZIG-ZAG THEMATIC STRUCTURE IN VOIP CONVERSATION WITH VIBER APP

*Проф. д. н. Андреана Ефтимова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
a.eftimova@uni-sofia.bg*

*Prof. Andreana Eftimova, DSc
Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
a.eftimova@uni-sofia.bg*

Abstract

In large number of social media and mobile applications, a new hybrid oral-writing formation is emerging, which is called from linguists written spoken speech with similar features to both written and oral speech, but also having its own distinctive features. This study will illustrate the thematic structure of a conversation using the VoIP application Viber to highlight the most common model of a zig-zag themed organization and its specifics. The results of the analysis show that in the fragmented arrangement of the topics, in the frequent insertion of new topics, the conversation through Viber is closer to the oral conversation. The zig-zag thematic structuring model is so widespread that the application provided a technological tool to "recall" an earlier cue, which was replied with a delay as new topics came into the conversation. Understanding the specifics of written conversational speech optimizes real-time communication applications to eliminate or at least reduce communication noise through the Viber VoIP application.

Key words: *theme organization, conversation, written conversational speech, VoIP application Viber.*

JEL Code: Y8

Въведение

Отдавна е известно, че в дигиталната комуникация технологиите взаимодействат с езика така, че да се компенсират някои особености на средата – недоразуменията заради липсата на визуален контакт, бързината на реакциите, слабата кохерентност на някои от текстовете и пр. В редица социални медии и мобилни апликации като че ли се оформя „нова хибридна устно-писмена норма на езика“ (Косев, 2016, р. 5), която е наричана от езиковедите писмена разговорна реч със сходни чер-

ти както с писмената, така и с устната реч, но притежаваща и свои отличителни особености. Тенденциите в писмената разговорна реч са (1) към минимизация; (2) към излишество; (3) към нестандартност. Това са тенденции, валидни и за устната комуникация. Сред жанровете на синхронната комуникация в интернет е разговорът. Той е обект на настоящото изследване, тъй като вариантите му в интернет и в устната комуникация имат много общи черти. Разликата е във физическия преносител на съобщенията: в интернет – писмената графична система, в устната комуникация – звуковите средства.

1. Влияние на дигиталната среда върху жанра *разговор*

Някои от факторите на медията, оказващи влияние върху общуването, се обобщават като: синхронност или асинхронност, мултиканалност на комуникацията, филтриране, цитиране и форматиране на съобщенията. Факторите на ситуацията включват: структура на участието, характеристика на участниците, целта на речевото взаимодействие, тема, регистър на общуване, вид дейност, правила на организация в сайта/приложението и пр. (правила на социална приемливост, правила за употребата на езика), код (Херинг, цит. по Косев, 2016, р. 14). Тъй като жанрът, който анализирам, е разговор посредством VoIP приложението Viber, сред факторите на ситуацията са характеристиките на участниците. Във Вайбър събеседниците са в неформални отношения, защото се познават дотолкова, че да разменят телефонните си номера. Затова нивото на „неформалност и недоизказаност на текстовото съдържание“ е специфично за този тип медия (Crystal, 2006, р. 15). Участниците имат технологични опции за филтриране, редактиране, изтриване и цитиране на съобщенията. Комуникацията може да се характеризира като синхронна, но може да се осъществи и асинхронно. В настоящия анализ се взема текст, който е резултат от синхронизиран по време разговор. Регистърът на общуване често е доверителен, темите са разнообразни, а правилата за езикова употреба зависят от характеристиките на участниците в разговора, от общосподелени норми за речево поведение и от технологичните възможности на канала.

Нормално е в жанра *разговор*, който няма строго определена тематично-структурна и композиционна схема за реализация, да се открият текстове с различна степен на тематична единност. Много често разговорите посредством Вайбър представляват политематични тексто-

ве. Това е най-обичайният тематичен избор, по който се изгражда и спонтанният устен разговор. Всеки текст може да се характеризира според тематичната си структура. „Представените в даден текст теми в съвкупността на взаимните си връзки и съотношения изграждат различни видове тематични структури – в аспекта на тяхната обща организация и в аспекта на тяхната сложност“ (Dobрева, Savova, 2000, p. 133). В научната литература са описани текстове с единна тема, които се осъществяват чрез централизирана и йерархически организирана тематична структура, и политематични текстове с верижна тематична структура с различна сложност (наречени още *single-theme chunking* и *multi-theme chunking* от Crystal, 2006, p. 252). В сложно организирани тематични структури наличните теми могат да се съотнасят помежду си по различен начин – по степен на важност, по степен на свързаност и т.н. Темите се реализират в единства от реплики, които се очаква да бъдат много кратки заради технологични ограничения и/или установили се норми в този тип общуване (около 5.81 думи за английската речева практика според Crystal, 2006, p. 251).

В настоящото изследване ще се илюстрира тематичната структура на разговор във Вайбър, който представлява политематичен текст. Текстът е с висока степен на сложност на тематичната структура и притежава както особености от разговора в устната комуникация, така и особености, предопределени от платформата, която събеседниците ползват.

Изборът на следния откъс от разговор по Вайбър се предопределя от факта, че разговорът се разполага в непрекъсната времева секвенция, т.е. възобновен е след няколкочасово прекъсване на общуването и е прекъснат отново след фиксираните тук реплики.

В реално създадения текст репликите по петте теми са разпръснати по модела „зиг-заг“, образно казано. Моделът на тематична структура на реалния текст изглежда така:

Таблица 1

Разпределение на речевите секвенции в разговора

Тема	Реплика на събеседник 1 (C1)	Реплика на събеседник 2 (C2)
T1	Начи голяма благодарност ти дължа.	
T2		днес е пълен сбръч отвсякъде
T1	Ша са чудя как да отвърна	

	на тези жестове.	
T2		получих хабер, че са ми отпуснали парички да отскоча със студентите до Брюксел
T1	^ ... [името на събеседника] Ша са чудя как да отвърна на тези жестове.	да не си посмяла.
T3		и разни други хабери все за работата
T3	А, дай текст за нашия... [името на изданието] Индексиран е, но още не е рефериран. Покани и други свои колеги, които искаш	
T4		А аз съм пълен парцал след този грип
T2	Ооо, браво за Брюксел.	
T2		хич не се радвам!!!
T2	Какво ще правите там?	
T2		що ли ми трябваше
T2	^ ... [името на събеседника] Какво ще правите там?	това се пита в задачата! „ще изкарваме гладните“ викаше баба ми сега се замислям, че не съм сигурна какво значи това
T4	Аз също не се свързвам от грипа, а и много се тревожа за ... [име на човек] – страшно ли е състоянието му или не? Не мога да се ориентирам. Всички стоят спокойни	
T4		а той как се чувства?
T2	Ще изкарваме гладните говеда може би?	
T2		аз винаги съм си представяла гладни хора
T4	Той се чувства като болен сега, защото е болен. Но иначе не се кани да мре.	
T4		значи ще си се оправи
T2	Аааа, говеда ми изглежда по-вероятно. На паша ще ги изкарат.	

T2		но я си представи едни гладни хора да ги изкарат по-забавно е
T2	Малко на ... [име на място] бие.	
T2		малко да
T5	.Изходящо виде... (0.00) Оф, извонявай. Не исках да ти звъня.	жалко ☹

2. Анализ на тематичната реализация на разговора

Тема 1 се реализира в три реплики – две реплики на С1, които са в голяма степен с повторително съдържание, и една реплика на С2 като отговор на втората реплика на С1 (използван е технологичният инструмент на Вайбър за припомняне на репликата, тъй като вече е започнатата Т2).

Тема 2 се реализира в осем реплики на С2 и пет реплики на С1, като в рамките на темата се обсъжда значението на израз, т.е. въвежда се подтема. Това е най-пространно третираната тема в разговора.

Тема 3 се реализира в една реплика на С2 и една реплика на С1. Тя не е развита, а само маркирана и изоставена и от двамата събеседници.

Тема 4 се реализира в три реплики на С2 и две реплики на С1. Тя се вклинява в хода на тема 2.

Тема 5 представлява служебен текст – обсъждане на грешка в работата с мобилното приложение и извинение. Това са последните две реплики на събеседниците.

От технологичния инструмент за припомняне на предходна реплика се възползва само единият събеседник. Вероятно това е резултат от по-големия му опит и познания в работата в такава технологична среда, както и от нуждата му да се осъществява логическа последователност в размяната на реплики.

Могат да се обособят пет тематични групи, които се реализират разпръснато, но с изследователска цел се представят и във верижна последователност:

Таблица 2

Обособяване на петте теми, обединяващи речевите секвенции

Теми	Тематично обединени речеви секвенции
Тема 1.	Начи голяма благодарност

<p>Благодарност на единия събеседник към другия</p>	<p>ти дължа. Ша са чудя как да отвърна на тези жестове. ^ ... [името на събеседника] <i>Ша са чудя как да отвърна на тези жестове.</i> да не си посмяла.</p>
<p>Тема 2. Получена новина за пътуване и обсъждане на целта му</p>	<p>днес е пълен сбръч отвсякъде получих хабер, че са ми отпуснали парички да отскоча със студентите до Брюксел Ооо, браво за Брюксел. хич не се радвам!!! Какво ще правите там? що ли ми трябваше ^ ... [името на събеседника] <i>Какво ще правите там?</i> това се пита в задачата! „ще изкарваме гладните“ викаше баба ми сега се замислям, че не съм сигурна какво значи това Ще изкарваме гладните говеда може би? аз винаги съм си представяла гладни хора Аааа, говеда ми изглежда по-вероятно. На паша ще ги изкарват. но я си представи едни гладни хора да ги изкарат по-забавно е Малко на ... [име на място] бие. малко да</p>
<p>Тема 3. Получени други новини за работа</p>	<p>и разни други хабери все за работа А, дай текст за нашия ... [името на изданието] Индексиран е, но още не е рефериран. Покани и други свои колеги, които искаш.</p>
<p>Тема 4. Оплакване от скоро изкаран грип и последствията от</p>	<p>А аз съм пълен парцал след тоя грип Аз също не се свързвам от грипа, а и много се тревожа за ... [име на човек] – страшно ли е</p>

него	състоянието му или не? Не мога да се ориентирам. Всички стоят спокойни а той как се чувства? Той се чувства като болен сега, защото е болен. Но иначе не се кани да мре. значи ще си се справи
Тема 5. Направено погрешно позвъняване (текст с фатична функция, с който се коментират връзката и канала на комуникация)	<i>Изходящо виде... (0.00)</i> Оф, извонявай. Не исках да ти звъня. <i>^... [името на събеседника]</i> <i>Не исках да ти звъня.</i> жалко ☺

Най-обширно е третирана втората тема, която съдържа и подтема в себе си, интересуваша професионално събеседниците. В осемте реплики по втората тема се вклиняват другите три теми – първа, трета и четвърта. Първата тема представлява обмяна на етикетни реплики за благодарност, а третата тема съдържа работно предложение, което изобщо не е обсъдено. Четвъртата тема – за наскоро прекарани заболявания – е втората най-пространно третирана тема. Обяснимо е, че най-често репликите, свързани с тези тема, се пресичат с репликите, посветени на другата голяма тема – пътуването и целта му.

3. Обобщение на наблюденията

Обобщение на спецификите на тематичната организация на разговора чрез мобилното приложение Вайбър:

- политематична тематична структура на разговора;
- некохерентен текст: слаби или липсващи логически връзки и преходи в текста, въвеждане на различни несвързани помежду си теми;
- редундантност на съдържателни елементи като компенсация на краткотрайните паметови празнини и липсващите логически преходи;
- недоразвити, „изоставени“ теми;
- служебните теми, свързани с етикета на общуването и с проблеми в технологичната среда, са с най-ниска степен на важност и с липса или слаба свързаност с основните теми на разговора. Според Д.

Кристал фатичните реплики са с много по-ниска честотност за разлика от този тип реплики в устния разговор (Crystal, 2006, p. 250);

- с висока степен на важност са най-обширно третираните теми, но те не са задължително логически свързани;
- графични характеристики: технически грешки в буквените означения, изпускане на пунктуационни знаци, типографска идиосинкразия (отбелязана и от Crystal 2006, p. 255);
- неформален регистър на текстовете (отбелязан и от Crystal, 2006, p. 255);
- кратки реплики, които в настоящия текст съдържат средно 8, 63 думи, но не се открива зависимост между нарастването на дължината на репликата и степента на важност на темата;
- използване на стилистични похвати: архаизми, диалектизми, разговорни думи и изрази и др.

Заклучение

Резултатите от анализа показват, че по разпокъсаното разполагане на темите, по честото вклиняване на нови теми разговорът посредством Вайбър се доближава до устния разговор. Моделът на тематично структуриране „зиг-заг“ е дотолкова разпространен, че приложението е предвидило технологичен инструмент за „припомняне“ на предходна реплика, на която се отговаря със закъснение, след като в разговора са навлезли нови теми. Този инструментариум подпомага разбирането чрез прокарването на логически връзки и преходи в разпокъсания тематично спонтанен разговор. Осъзнаването на спецификите на писмената разговорна реч води до оптимизиране на приложенията за комуникация в реално време, за да се елиминират или поне да се намалят шумовете в комуникацията посредством VoIP приложението Viber.

References

1. Crystal, David. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, 2006.
2. Dobрева, E. and Savova, I. (2000) *Tekstolingvistika*. Shumen: UI “Епископ Константин Преславски”.
3. Kocev, R (2016). *Balgarskijat ezik kato funkcionirashta Sistema v internet komunikacijata*. Avtoreferat. Veliko Tarnovo.

**ЕЗИКОВИ ИНСТРУМЕНТИ ЗА ПРИВЛИЧАНЕ
НА ПОПУЛЯРНОСТ, ИЗПОЛЗВАНИ ОТ ДИГИТАЛНАТА
ЖУРНАЛИСТИКА**

**LANGUAGE TOOLS TO INCREASE VISIBILITY
USED BY DIGITAL JOURNALISM**

Доц. д-р Владимир Досев

Икономически университет – Варна

vl_dosev@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Vladimir Dosev, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

vl_dosev@ue-varna.bg

Abstract

The primary aim of this paper is to describe some of the most popular language tools used by journalists to increase the visibility of their articles online. The paper focuses on the importance of the headline in the digital journalism. Click-bait is a new term in the theory of journalism and it describes a headline which tempts the reader to click on the link and to read the whole article. Click-bait is often associated with headlines which are especially sensationalized. The paper investigates various language tools to make a headline sensationalized. The object of discourse analysis are articles about corona virus, published in some of the biggest Bulgarian information sites in the last 6 months.

Key words: *digital journalism, headline, click-bait, online marketing, corona virus.*

JEL Code:D83

Въведение

През последно десетилетие се разделихме с голямата част от книжните вестници и списания на българския и на световния пазар и за писмената журналистиката категорично остана само едно място за изява – интернет. Премина се през един характерен период, в който голяма част от медиите имаха едновременно книжен и електронен вариант. Принудени от обстоятелствата, постепенно изчезнаха книжните издания и информационният поток се насочи изцяло към интернет. Когато говорим за журналистика, днес най-често разбираме именно дигиталната журналистика. В наши дни едни от най-предпочитаните медии са

онлайн информационните сайтове.

Основната цел на този доклад е да представи някои от най-характерните езикови методи за привличане на вниманието, използвани от дигиталната журналистика за нуждите на информационните сайтове. Докладът се фокусира върху функцията на заглавията на журналистическите статии за увеличаване на популярността на статиите и на самите интернет медии. През последните години в журналистическата теория се появи и понятието клик-байт. Зад това понятие се крие интернет заглавие, което в голяма степен изкушава читателят да кликне върху линка и да прочете цялата статия. За целта се използват различни езикови инструменти, които да спомогнат заглавието да звучи сензационно и да изкушава читателите. Много често сензационното заглавие се формира с помощта на манипулативни езикови техники.

Използваният метод на изследване в доклада е дискурсивен анализ на медиен текст. Обект на изследване са журналистически статии, публикувани през последните пет години от два от най-популярните български информационни сайтове – blitz.bg и pik.bg. Често те са определяни като жълти и манипулативни, но и двата сайта имат голям брой уникални кликания дневно. Според Андреана Ефтимова до голяма степен именно на манипулативността „се дължи и фактът, че типичните таблоиди са най-предпочитаното четиво от масовия потребител на медийно съдържание” (Eftimova, 2014, p. 141).

1. Ролята на заглавието в дигиталната журналистика

В медийната стилистика отдавна се коментира огромната роля на заглавията за привличането на вниманието и интереса на читателя. Както преди прочитът на вестника е започвал именно от заглавията, така и днес в интернет читателя първо вижда различни заглавия (дори когато не е на страницата на информационна агенция, а е примерно във фейсбук). Според много изследователи четенето в интернет е много поповърхностно, като първият поглед на читателя само „сканира” различните заглавия. Според Гергана Дачева: „Заглавията са тези, които предизвикват четенето или нечетенето на текста. Затова заглавието може да се схваща като текст сам по себе си, защото има автономен статус и играе главната роля на сцената на информацията” (Dacheva, 2014a, p. 59). Най-често прочитът започва и зависи именно от заглавието. Някои автори приемат, че заглавията имат три основни функции: 1.

фатична (контакт с читателя; 2. епифатична или информационна (съобщаване на новината) и 3. синоптична (развеждане на читателя в пространството на вестника/ сайта) (вж. Dacheva, 2014b). Трите основни функции на журналистическото заглавие получават много по-голяма сила при онлайн публикациите. В интернет журналистиката е от огромно значение броят на кликанията върху статиите и съответно кликанията върху самия сайт. Голяма част от приходите за издръжка на онлайн изданията се генерират от реклами, а рекламодателите от своя страна търсят сайтове, които са по-видими. Ефрем Ефремов твърди: „в интернет заглавието е от особена важност, защото потребителят се ориентира по него, докато във вестника вижда цялостната публикация. Но ако във вестника дори и да не стигне до края на някоя информация/история, читателят не го захвърля, а се прехвърля на друга, в интернет е по-различно – ако не му допадне информацията, той просто отива на друг сайт, където тя може да е по-добре разработена” (Efremov, 2019). Според Ефремов „съществуват много т.нар. „кликбайт заглавия”, които предизвикват интерес, но те са характерни повече за сензационните сайтове („жълти”, за фалшиви новини и др.). Целта е читателят да влезе в сайта, за да бъде генериран трафик. В голяма част от случаите информацията, която е поднесена, е различна от заглавието, далеч от „сензационността”, която се прокламира” (пак там).

Норман Феъркълф (Fairclough 2010:10), описвайки днешните медии, използва термина „маркетизация” на медиите (“marketization of the media”). Най-характерната особеност на т.нар. „маркетизация” е конституирането на потребителите на медийния продукт като консуматори в маркетинговия смисъл на думата. Според Феъркълф този факт води до стремежа на медиите предимно да *забавляват* или да *ужасяват* своите консуматори (като киното например), дори и за сметка на коректното им информиране. Използването на езиковата игра е само един от начините, необходими на медиите, за да забавляват своите потребители. Тези особености на днешната журналистика предизвикват и конституирането на медийната публика по нов начин – подобно на забавляващата се публика в киносалона. От своя страна, журналистът (или въобще говорещият човек в медиите) се превръща в играещ с думите жонгльор, чиято основна задача е да забавлява или ужасява публиката.

Журналистическите заглавия притежават и огромен манипулативен потенциал, който често се използва именно за привличане на инте-

реса на потребителите. Когато описва манипулативните възможности на вестникарските заглавия, Антония Замбова обръща внимание и на т.нар. „архитектура” – шрифт, цвят, разположение на заглавието (вж. Zambova 2000). Онлайн журналистиката, разбира се, притежава още по-големи манипулативни възможности по отношение на „архитектурата” на заглавията си.

2. Заглавия, предизвикващи силни емоции

Особено характерен метод за привличане на внимание са заглавията, предизвикващи силни емоции. Емоционалните призови са много мощен фактор за предизвикване на вниманието на читателите. Често този ефект се получава с употребата на силно емоционално натоварени думи в заглавията (напр. ужас, трагедия, скръб, шок). В много по-голяма степен медиите използват думи, свързани с отрицателни емоции. Известен факт е, че за медиите „добрата новина е лошата новина”. Именно отрицателните емоции като страх, ужас и скръб предизвикват по-голямо внимание от възприемащите ги. В този смисъл темата за пандемията от коронавирус е особено благодатна за медиите, целящи със силно емоционални призови да предизвикат интереса на своите аудитории. Новините за разпространението на вируса по света много често се съобщават на читателите с употребата лексемата *ужас* в заглавието. Една от най-силните човешки емоции е именно ужасът.

*УЖАС БЕЗ КРАЙ!*¹ Светът е изправен пред нова зараза: Китайците отново изкараха прилепи, заклани зайци и животинска карантия по пазарищата rik.bg²

Ужас в Италия: Днес умряха 50, а 800 се заразиха с COVID-19 blitz.bg³

Ужас в САЩ: Заразените с COVID-19 са хиляди, а починалите:... blitz.bg⁴

Понякога емоцията от лексемата *ужас* е дори засилена с помощта на друго съществително също със силен емоционален заряд – шок, смърт и т.н..

¹ В доклада е запазено оригиналното изписване на заглавията по отношение на малки и главни букви, В.Д.

² <https://is.gd/57vOES> [Accessed 20/04/2020]

³ <https://is.gd/fQ9Bl0>[Accessed 20/04/2020]

⁴ <https://is.gd/k4jLWd> [Accessed 20/04/2020]

*ШОК И УЖАС: Смъртността в Ухан скочи с 50 %! Фатални случаи били съобщени погрешно, жертвите в Китай изневиделица станаха 4632 pik.bg*⁵

*СМЪРТ И УЖАС! Лекарите не издържат на напрежението от битката с коронавируса – в Италия се самоубиват, а по света задават зловецкия въпрос на нарушилите карантината: Ти ли ще си следващият умрял? pik.bg*⁶

Думата *смърт* (и свързаните с нея понятия) също притежава силно емоционално значение и в този смисъл е често използвана в заглавията на двете разглеждани информационни агенции.

*СМЪРТ: жена със съмнения за коронавирус почина в Пловдив pik.bg*⁷

*Чували с труповете: Зловецката гледка на смъртта от коронавируса. ВИДЕО 18+ blitz.bg*⁸

Друга силна емоция, използвана от медиите при представянето на информация за коронавируса, е тъгата. Тя често се представя в заглавията на статиите в разглежданите информационни агенции с лексемите *трагедия, скръб, мъка*. Тези думи също притежават голяма сугестивна мощ.

*Трагедия: С три трупа завърши семеен обяд заради заразна с коронавируса blitz.bg*⁹

*ТРАГЕДИЯ: Жена с висока температура издъхна внезапно пред Спешното във Враца! Коронавирус или... pik.bg*¹⁰

За засилване на емоционалния ефект на заглавията се използват и словосъчетанията *мега трагедия, страшна трагедия* и т.н.

*МЕГА ТРАГЕДИЯ: Жена и тримата ѝ синове починаха от коронавируса за десет дни pik.bg*¹¹

*СТРАШНА ТРАГЕДИЯ! Починалите от коронавируса в Италия са вече над 2000 pik.bg*¹²

⁵ shorturl.at/yHKMP1 [Accessed 20/04/2020]

⁶ <https://is.gd/DTPF1B> [Accessed 20/04/2020]

⁷ <https://is.gd/m9udxX> [Accessed 20/04/2020]

⁸ <https://is.gd/aQkXdP> [Accessed 20/04/2020]

⁹ <https://is.gd/2U9Xag> [Accessed 20/04/2020]

¹⁰ <https://is.gd/MjTuR1> [Accessed 20/04/2020]

¹¹ <https://is.gd/wHVIy7> [Accessed 20/04/2020]

¹² <https://is.gd/H7SIL9> [Accessed 20/04/2020]

3. Заглавия, обявяващи се сами за сензационни и уникални

Друг способ за привличане на вниманието, използван и от двете разглеждани информационни агенции, са заглавията, които сами се обявяват за сензационни, уникални и неповторими. Този ефект се получава, когато в заглавието се включат лексеми от типа на *сензационно, уникално, невероятно*. Така у потребителя се стимулира желанието да кликне върху линка, за да се запознае с тази сензационна новина.

СЕНЗАЦИОННО: Наши учени разработват лекарство срещу коронавируса pik.bg¹³

Сензация: Полски учени откриха как да забавят страшната зараза COVID-19 blitz.bg¹⁴

УНИКАЛНО! Вероизповеданията се обединиха в борбата срещу коронавируса. Идва ли Апокалипсисът? pik.bg¹⁵

Към този тип заглавия трябва да се отнесат и заглавията, претендиращи за уникалност и изненада, от типа на *Бомба в ПИК! Първо в Blitz.bg!* и др.

БОМБА В ПИК! Илиян Тодоров: Има заразени с Covid-19 в Костинброд pik.bg¹⁶

Първо в Блиц: Смъртоносният вирус блокирал легендарен българин в Тайланд blitz.bg¹⁷

Особено интересни са примерите, включващи причастията *извънредно* в заглавието. Чрез него се създава чувството за неочаквана новина с огромна стойност. Независимо че заглавията са писмени, очевидна е връзката с прекъсванията на телевизионни и радио предавания, за да се съобщи някоя извънредно важна новина (например по време на война или големи природни бедствия).

ИЗВЪНРЕДНО В ПИК: Заразен с коронавирус в президентството? pik.bg¹⁸

Извънредно в Блиц: Изследват 1-месечно бебе за коронавирус в Пловдив blitz.bg¹⁹

¹³ <https://is.gd/DrifDh> [Accessed 20/04/2020]

¹⁴ <https://is.gd/xafKNM> [Accessed 20/04/2020]

¹⁵ <https://is.gd/HjQRNE> [Accessed 20/04/2020]

¹⁶ <https://is.gd/WVQVj1> [Accessed 20/04/2020]

¹⁷ <https://is.gd/iwPx30> [Accessed 20/04/2020]

¹⁸ <https://is.gd/AxrIb> [Accessed 20/04/2020]

¹⁹ <https://is.gd/H4uRI3> [Accessed 20/04/2020]

Към тази група заглавия можем да отнесем тези, които претендират, че представят уникална новина, която може да бъде открита само тук. Заглавията от този тип започват с възклицания от типа на *Само в Пик!* и подобни.

*САМО В ПИК TV! На вниманието на правителството и щабa: Ето къде могат да се лекуват заразените с коронавирус pik.bg*²⁰

4. Заглавия, акцентиращи на специалния статус и авторитета на комуникатора

Този тип заглавия са много популярни в медийната практика. При тях интересът на читателя се предизвиква, като се акцентира върху фигурата на комуникатора. Тези заглавия са характерни за интервюта и статии, изказващи мнения на специалисти по дадения проблем или мнения на известни личности (т. нар. ВИП личности). Този тип комуникатори в социалните науки и особено в маркетинга често се определят като „лидери на мнение“.

По отношение на публикациите по темата за коронавируса особено популярни са заглавията, акцентиращи на експертната оценка на комуникатора, в случая това най-често е ген. Мутафчийски. В следното заглавие авторите на текста умишлено са изброили всичките му длъжности, звания и степени (началник на ВМА, генерал-майор, професор, доктор), за да се засили чувството за висока експертна оценка. Трябва да признаем, че самият ген. Мутафчийски има склонността да афишира своята експертност с подобни лингвистически и екстралингвистически средства (напр. носенето на генералска униформа на всяка пресконференция).

*Началникът на ВМА с много важно предупреждение към българите за коронавируса! Генерал-майор професор д-р*²¹ *Венцислав Мутафчийски поясни, че всеки ден в 08.00 часа ще има брифинг по темата blitz.bg*²²

Друг тип заглавия, спадащи към тази група, са заглавията, в които комуникаторът е представен като световноизвестен учен, учени, лекари (понякога и без да се споменават конкретни имена в самото заглавие).

Световноизвестен математик за коронавируса: Ще стане още

²⁰ <https://is.gd/Lzm34o> [Accessed 20/04/2020]

²¹ Курсивът мой, В.Д.

²² <https://is.gd/PNjZrx> [Accessed 20/04/2020]

по-лошо, преди да тръгне към подобрене blitz.bg²³

СТАВА СТРАШНО! Учени попариха целия свят – это докога ще ни мъчи смъртоносният коронавирус pik.bg²⁴

Понякога, за да се засили ефектът, се използват и словосъчетания от типа на прочут вирусолог, топ епидемиолог и т.н.

САМО В ПИК! Топ епидемиологът д-р Ангел Кунчев с разтърсващи разкрития за страшния вирус от Китай – опасни ли са грипната епидемия в България и безводието pik.bg²⁵

Прочут US вирусолог плашещо: COVID-19 може да продължи с години blitz.bg²⁶

Под този тип заглавия често се добавят снимки на хора в лекарски престилки, на учени в лаборатории, на спринцовки, колби и епруветки, на формули и клетъчни вериги, като по този начин се засилва търсеният ефект на експертност.

Освен с акцентирането върху експертната оценка на професионалистите заглавията привличат читателското внимание и с позоваване на мненията на известни личности, които не са учени или лекари. В тези случаи, ако се изпусне самото име в заглавието, ефектът на изострянето на любопитството се засилва.

Голяма звезда наплаши хората: Болните са много повече, вирусът е навсякъде. Човек от моето семейство е заразен, но не е тестван, разкри той blitz.bg²⁷

Друг метод за предизвикване на популярност в мрежата е споменаването в заглавието на името на известна личност (например спортист или музикант, който има много собствени фенове).

Христо Стоичков впечатли с начин за борба с коронавируса blitz.bg²⁸

Заклучение

Ролята на заглавието е от ключова роля за видимостта на статиите в интернет. Очевидно е желанието на разглежданите в доклада медии да използват различни езикови средства, за да увеличат привлекател-

²³ <https://is.gd/p9zRCM> [Accessed 20/04/2020]

²⁴ <https://is.gd/LB6Aas> [Accessed 20/04/2020]

²⁵ <https://is.gd/yhtOle> [Accessed 20/04/2020]

²⁶ <https://is.gd/C4rXUb> [Accessed 20/04/2020]

²⁷ <https://is.gd/6IBXFl> [Accessed 20/04/2020]

²⁸ <https://is.gd/q6vKng> [Accessed 20/04/2020]

ността на своите заглавия. Налага се изводът, че популярността на статиите в интернет до голяма степен се дължи на използваните лингвистични средства за привличане на внимание. В този доклад разглеждаме само три от езиковите инструменти, използвани за тази цел. Разбира се, трите типа разглеждани заглавия съвсем не изчерпват езиковите инструменти, които се използват за привличане на повече кликвания в мрежата. Едно по-голямо изследване върху инструментите за трупане на популярност в интернет би трябвало да включва и анализ на особената архитектура на заглавията, и използваните визуални ефекти.

По темата за отразяването на епидемията от коронавируса се затвърждава старото журналистическо правило, че лошите новини се продават по-добре. Налага се и изводът, че със заглавията си по темата разглежданите медии се стремят да предизвикат у читателите си силни емоции на страх и паника.

References

1. Dacheva, G. (2014a) *Stilistichni efekti na alyuzivnite zaglavlia*. Sofia: Pardigma.
2. Dacheva, G. (2014b) Sypostaviten analiz na zaglavlia ot balgarskata I frenskata presa. Retorika i komunikacii. Volume 14. [Online] Available from: <https://is.gd/6GBYEs> [Accessed 20/04/2020].
3. Efremov, E. (2019) Dinamika i konstantnost pri zhurnalisticheskoto onlain redaktirane. Medii i obshtestveni komunikatsii. Volume 39. [Online] Available from: <http://media-journal.info/?p=item&aid=382> [Accessed 20/04/2020].
4. Eftimova, A. *Medien ezik i stil: teoriya i savremenni praktiki*. Sofia: "St. Kliment Ohridski" Univ. Press.
5. Fairclough, N. (2010). *Media Discourse*. New York: Bloomsbury Academic.
6. Zambova, A. (2000) *Manipulativni ezikovi strategii v pechata*. Sofia: Sema.

**ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТ „ПАРИ“
В БЪЛГАРСКИЯ И В РУМЪНСКИЯ ЕЗИК**

**PHRASEMES WITH COMPONENT „MONEY“
IN THE BULGARIAN AND IN THE ROMANIAN LANGUAGE**

Доц. д-р Владислав Маринов
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
w.marinov@ts.uni-vt.bg

Ас. Анита Тодоранова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
a.todoranova@ts.uni-vt.bg

Assoc. Prof. Vladislav Marinov, PhD
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
w.marinov@ts.uni-vt.bg

Assoc. Prof. Anita Todoranova
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
a.todoranova@ts.uni-vt.bg

Abstract

Current paper analyzes phrasemes with the component “money” in Bulgarian and Romanian languages. The similar life conditions on both sides of the Danube are reflected in the phrasemes in Bulgarian and Romanian languages. The variety of similar features in the linguistic and cultural aspect is a preposition for phrasemes-calques presence, and the direction of calquing cannot be determined, ie. to identify the language in his capacity as a source. It has been registered phrasemes analogues – phrasemes that differ in one or more components, but their basic structure and lexical meaning are the same. It has been reported greatest number of the unique phrasemes, and the topic of interest are differences in the lexical meaning of the analogues, which are motivated by the different perception of the reality.

***Key words:** phrasemes, calques, money, Bulgarian language, Romanian language.
JEL Code: Z000*

Въведение

Неоспорим е фактът, че през последните няколко десетилетия нараства интересът към понятието *комуникативна компетентност* (по-подробно вж.: Chomsky, 1980; Hymes, 1972; Klyuev, 2009; Luchaninova et al., 2019; Eftimova, 2007; Dosev, 2014 и др.). Понятието привлича

вниманието на изследователите, от една страна, заради това, че в дългия (и може би труден) път на своята социализация човек не само овладява нормите на даден език, но усвоява и определено речево поведение – научава се кога да говори и кога да замълчи; с кого, как и къде да разговаря, като се съобразява с приетите правила на поведение, характерни за езиковата култура на своя народ. Или с други думи – придобива т.нар. комуникативна компетентност.

В Общата европейска референтна рамка на езиците комуникативната компетентност е дефинирана като сбор от лингвистичната, социолингвистичната и прагматичната компетентност (OEER, 2006, р. 123).

Във връзка с усвояването на един език може да се отбележи, че лингвистичната компетентност (знанията за езика) е базова (вж. Нристозова, 2009), но процесът е незавършен, ако обучаемият не овладее комуникативната компетентност (умението за уместна употреба на лингвистичните знания), като тук може да се включи недопускането на паронимия в речта, правилна преценка при използване на метафори или стилистично маркирани лексеми и не на последно място – адекватен избор на фразеологични единици (ФЕ), чиято семантика трябва да е съобразена с изказването, а стилистичните ѝ характеристики – с конституцията. И според Е. Крейчова овладяването на умението за подходяща употреба на фразеологичните единици е свързано „с постигане на определено равнище на комуникативна компетентност, включваща като задължителни елементи езиковата и литературната компетентност” (Крейчова, 2016, р. 100), а В. Гливинская подчертава, че „от гледище на дидактиката фразеологията се явява най-трудно усвояемата област от езика, включително от родния език“ (Glivinskaya, 2010, р. 379).

Обект на настоящото изследване са ФЕ с компонент „парѝ”¹ в българския и в румънския език, като се акцентира върху румънските фразеологизми². В по-голямата част от изследванията по българска лексикология термините *фразеологична единица*, *фразеологизъм*, *устойчиво словосъчетание*, *фразеологично словосъчетание*, *фразама* и

¹ В изследването се разглеждат само фразеологизми с компонент *parà/parѝ*, затова няма да отбелязваме ударението, по което се различават *parà/parѝ* от *parà/parѝ*.

² В обекта на изследването не попадат български или румънски ФЕ, които в състава си имат синоними на *parà/parѝ*, напр. *лев*, *петак*, *грош* и др. (в български) и *parale*, *franci*, *groș* и др. (в румънски).

др. имат синонимна употреба (вж. по-подробно у Boyadzhiev, 2007, р. 293; Vatov, 1995, pp. 359- 360; Radeva, 2017, р. 225). Тук като синоними се използват термините *фразеологична единица* (ФЕ) и *фразеологизъм*.

В контекста на идеите на У. Вайнрайх от средата на ХХ в. (Weinreich, 1953) българският и румънският език са езици в контакт (languages in contact), които имат общи моменти в историческото си развитие и взаимно си влияят, но както отбелязва К. Ничева, само при съпоставка на българския език с други езици ще се открият уникалните му особености, а една от тях са българските фразеологични единици (Nicheva, 1987, р. 212). Във фразеологията е отразена „езиковата концептуализация като особена вербализация на система от идеи, образи и асоциации. Тя е свързана с когнитивни механизми, които ни помагат да разберем както природата на човешкото мислене изобщо, така и трансформациите на смисъла в речевата дейност на всеки езиков колектив“ (Petrova, 2008, р. 370).

Дескриптивният метод е водещият метод в изследването, но тъй като става дума за езици от две различни групи (славянска и романска), той е комбиниран с конфронтативния (съпоставителния). Представени са румънски и български фразеологични единици, които са еднакви или близки в структурно-семантично отношение, и уникални фразеологизми, които са характерни само за един от двата езика и липсват в другия.

1. Фразеологизми, които са еднакви или близки в структурно-семантично отношение

1.1. Направеният анализ на оперативните единици от ексцерпирания корпус с фразеологизми показва пълно съвпадение в структурно и семантично отношение при седем единици:

РЕ: A întoarce banii cu lopata.

БЕ: Рина парите с лопата. / С лопата ги рина.

*Много съм богат.*³

Тук интерес буди една бележка във Фразеологичния речник на българския език, където е отбелязано, че формата *С лопата ги рина* е с

³ За значението на фразеологичните единици в румънския език и техните български семантични синоними са използвани *Румънско-българският фразеологичен речник* (Kaldieva-Zaharieva, 1997) и сайтът <https://dexonline.ro/>, където са събрани по-голямата част от речниците на румънския език.

по-рядка употреба, отколкото *Не ги рина с лопата*, т.е. явно българинът не обича да се хвали с парите си, а предпочита да изтъкне, че нищо не му се дава наготово, всичко е спечелено с голяма труд. И въпреки че в речника фразеологизмите са регистрирани с форми без компонент „пари”, авторите отбелязват, че семантиката им се свързва точно с парите (Nicheva et al., 1974, p. 687).

РЕ: A face bani.

БЕ: Правя пари.

Спечелвам, придобивам, натрупвам доходи, средства.

РЕ: A se juca cu banii.

БЕ: Играя си с пари.

Много съм богат, харча без сметка.

РЕ: A arunca banii în vînt.

БЕ: Хвърлям пари <те си> си на вятъра.

Харча безразсъдно за излишни, ненужни неща, харча без каквато и да било сметка.

РЕ: A nu face doi bani.

БЕ: Две пари не струвам. / Две пари не чиня.

Нямам никаква стойност, без всякакви качества съм, не представявам нищо ценно.

В българския език синонимното гнездо на този фразеологизъм е по-голямо, като наред с количеството (две пари, пет пари) и обекта (пари, грош, лев, аспра, мангър, петак) вариат и характеристиките (спукан, калпав, пукнат, счупен, строшен), докато в румънския език са регистрирани по-малко варианти, напр. с *un* ‘един’ вм. *doi* ‘два’, срв. *A nu face un ban*, с *plăți* ‘плащам’ вм. *face* ‘струвам’, с *parale* ‘пари’ вм. *bani* и с определението *chior* ‘къорав’, срв. *A nu face un ban <chior>*. Тази характеристика се среща и в българския език, напр. в съчетанията *къорав лев/къорава пара*.

РЕ: Bani albi pentru zile negre.

БЕ: Бели пари за черни дни.

Спестявания за (в) случай на нужда.

В румънския език ФЕ е регистрирана и с допълнителния елемент *a strânge* ‘пазя, спестявам’, срв. *A strânge bani albi pentru zile negre* ‘пестя бели пари за черни дни.’

РЕ: Putred de bani

БЕ: Прогнил от пари

С много пари. Много богат.

Като аналози (с друг атрибут, но със същото значение) на тази ФЕ в българския език могат да се посочат *Червие с пари*, *Гъбясал с пари*, *Въшкав с пари*. В румънския език вероятно значението е развито по аналогия с *Putred de copt* букв. ‘изгнил от зрялост’, т.е. толкова зрял, че чак е изгнил и оттам *Putred de copt* се използва със значение ‘много зрял’. Наред с тази ФЕ в румънския език е регистрирана и ФЕ *Putred de bogat* ‘много богат’, която е в релация с *Putred de bani*, т.е. ‘с много пари’

При представените ФЕ има съвпадение в много висока степен в структурно-семантично отношение, но естествено, различните условия, в които се развиват румънският и българският език, водят и до възникване на нови значения на някои ФЕ, до стесняване или конкретизиране на значението (в някои случаи чрез добавяне на допълнителни компоненти в състава на ФЕ), както и до преосмисляне на значението (вж. Marinov et al. 2019).

1.2. Сред ексцерпираните ФЕ беше установен много малък брой аналози, т.е. ФЕ с близка структура, но с еднакво значение в двата езика, напр. базовата ФЕ в българския език *Хвърлям пари* и в румънския език *A arunca banii* със значение ‘харча излишно’ в двата езика е разширена с различни конкретизатори, но значението е запазено, срв.

РЕ: A arunca banii pe fereastră. (букв. *Хвърлям пари през прозореца*)

БЕ: Хвърлям пари на течение.

Похарчвам много за нещо, без да струва толкова.

В други две ФЕ

РЕ A lua seva de (drept) bani buni. / A o lua de bani buni.

БЕ Вземам (нещо) за чиста пара (монета). / Приемам (нещо) за чиста пара (монета).

Смятам, възприемам нещо за пълна истина, за самата истина.

основната разлика е, че в румънския език е останал хиперонимът *bani* ‘пари’, докато в българския език ФЕ се е наложила с лексемата *монета* в състава си. Наред с това в румънския език се е запазила първичната семантична релация, тъй като буквалният превод на румънския фразеологизъм е ‘вземам (нещо) за истински пари’, т.е. не се съмнявам в истинността на факта, докато за носителите на българския език днес

лексемата *чист* съотнесена към конкретното съществително *монета* се свързва по-скоро с липсата на замърсеност.

При ФЕ

РЕ: *A da cuiva (bani) de cheltuială* (букв. *давам някому пари за харчене*)

БЕ: Давам/дам двете пари *някому*

Изпъждам грубо, карам се много на някого.

в румънския език има допълнително значение ‘набивам някого’, докато в българския език с това значение и глагола *давам* по-често се използва ФЕ *давам на някого заслуженото* без конкретизатора *пари*.

В румънския език значение ‘нямam никаква стойност, без всякакви качества съм, не представлявам нищо ценно’ освен посочения по-горе фразеологизъм *A nu face doi bani*. имат и ФЕ *A nu-i face cuiva pielea (nici) doi bani*. (букв. *Кожата на някого не струва (и) две пари.*) / *A nu-i plăti cuiva pielea <nici> doi bani*. (букв. *Няма да платя за кожата на някого дори две пари.*) / *A nu-i plăti cuiva pielea <nici> un ban*. (букв. *Няма да платя за кожата на някого (и) една пара.*). Докато в българския език, както вече беше отбелязано, вариативността се постига чрез промяна на обектите, числеността или глагола.

2. Фразеологизми, характерни само за румънския или българския език

Различните обществено-политически и исторически условия, при които се развиват двата народа, водят и до различия в лингво-културологичен аспект, които намират израз и във фразеологията на румънския и българския език. В двата езика съществуват ФЕ, които са уникални и като структура, и като семантика и представляват интерес за нас.

2.1. ФЕ в румънския език

A fi în banii lui. ‘чувствам се много добре, имам добро настроение’. За тази ФЕ Ст. Калдиева-Захариева отбелязва, че българският ѝ еквивалент е *Като риба във вода съм./ На кеф съм*. Явно за румънеца да притежаваш собствени пари, какъвто е и буквалният превод на фразеологизма, е предпоставка за добро настроение, което е регистрирано и в езика. Синоним на този фразеологизъм е *A fi în apele lui*. (букв. *Намира се в свои води*), а антоним – *A nu fi în banii lui*. ‘не се чувствам добре, нервен съм, раздразнителен съм, нямам настроение’. Тук анто-

нимията е резултат от включването на отрицателната частица *ни* ‘не’ в състава на сказуемото.

A lăsa pe cineva în banii lui. (букв. *Оставям някого със/сред собствените му пари.*) ‘преставям да притеснявам някого с контрол, надзор, давам възможност на някого да действа свободно, по собствен избор и желание’. И тук наличието на лични средства е представено като условие да си свободен, т.е. независим от чужди средства. Това личи и от синонима на тази ФЕ в румънския език *A lăsa pe cineva în boii lui.* (букв. *Оставям някого със собствените му волове.*)

A fi stup de bani. ‘разполагам с много средства, много богат съм’. Тук богатството се свързва с кошера, с пчелите (от *stup* ‘кошер’). Разширеният вариант на тази ФЕ е *A fi <bogat> ca un stup.* / *A fi <a se face> stup de bani.* (букв. *Богат съм като кошер (или) кошер с пари.*). В синонимното гнездо може да се включи и ФЕ *A se face stup de bani.* (букв. *Правя кошер с пари*) – ‘забогатявам много, натрупвам голямо богатство’.

A mînca banii cu lingura (букв. *Ям парите с лъжица*) – ‘много съм богат’. В синонимната му ФЕ лъжицата е заменена с черпак, срв. *A mînca banii cu linguroiul*, но в семантиката присъства значение и на ‘харча извънредно много, без мярка; прახосвам, пиляя средства’. Със същото значение ‘харча много, прახосвам’ са и ФЕ *A spînzura banii.* (букв. *Да обеся парите*) и *A face praf din bani.* (букв. *Да направя парите на прах*).

И докато българинът държи парите си „под дюшека” или „в буркани”, за румънеца мястото, където се намират спестените пари, е в чорапа, срв. ФЕ *A pune <strânge> bani la ciorap* (букв. *Да сложа (завържа/стегна) парите в чорап.*) – ‘икономисвам, пестя’, а беднякът има пари, колкото жаба – коса, срв. *Plin de bani ca broasca de pâr* (букв. *Пълен с пари, колкото жабата – с коса*).

2.2. ФЕ в българския език

В българския език част от ФЕ, чиято семантика пряко е свързана с натрупването на богатство или с бързото забогатяване по лесен начин, са:

Бие ме парата. ‘много съм богат’; *Вадя (луда) пара; Вадя луди пари* от нещо. ‘печеля извънредно много’; *Правя пари (пара)* с варианти *Направих пари (пара)* / *Ще направя пари (пара)*. ‘печеля много, богатея’; *Падат / паднат пари (парички)*. ‘нещо ми носи печалба, забога-

тявам’; *Правя от парата две*. ‘лесно печеля, лесно увеличавам богатството си’; *Сека пара (пари)*. ‘печеля много’; *Ударих парà (та) /пари* ‘печеля (ще спечеля), спечелих много’ и т.н. Когато в състава на последния фразеологизъм се добави компонентът „някоя”, тогава налице е антонимия между двете ФЕ, срв. *Ударих пара(та) /пари* и *Удрям /ударя някоя пара* със синоним *Хващам /хвана някоя пара* ‘спечелвам малко’. От друга страна, ФЕ *Пара играе някъде*. има две антонимни значения, срв. 1) ‘печели се много’. Те и двамата бяха с бели, сламени капели — не бяха виждали преспанци такива капи и сякаш това ги слиса най-много. — Брей, нема шега тука! Таянци. Пара играй тук брей, люде! Д. Талев, ПК, 759. и 2) ‘харчи се много’. Колко хубаво сте се обзавели. Ясно, че пара е играла тук. (FRBE II, 1975, р. 111). А когато има пари, българинът *Не свърта пари.*; *Разполага се като пет пари в кесия.* и *Държи пари като чувал вода.*

Липсата на средства се свързва с **нямането** на *пребита пара*; *пукната (спукана, скършена, счупена, пребиена) пара*, напр. *Без пукната пара съм.*; *Нямам счупена пара.* и т.н. Всички съчетания от този тип са със значение ‘никакви средства, нищо нямам’, а възможността да се *Пребиваме като две пари в кесия.* съдържа както ‘живот нашироко, богато’, така и ‘беден живот, живот в оскъдица’, изразен и във фразеологизмите *Свивам се / свия се за пет пари.* ‘живея крайно пестеливо, почти изнемогвам материално и не си позволявам да харча и най-малка сума’; *Парата с куришум бия*; *Парата с куришум гоня.* ‘зле съм материално, нямам достатъчно пари, не ми стигат средствата’.

При анализа на ФЕ в българския език с компонент „пари” трябва да се отбележи, че за българина **богатството / наличието на пари** е резултат и от уменията да се пести, срв. *Една(та) пара в девет възела връзвам* и *Една пара два пъти връзвам.* ‘много съм пестелив’; *Стискам ги като две пари в съдрана кесия.* ‘скъпернически пазя нещо (обикн. пари); прекалено много пестя’; *Треперя над парата.* ‘голям скъперник съм, не обичам да харча и за най-необходимото’, което в някои случаи се трансформира в алчност: *(И) баща си за пара продава.* ‘много е алчен, сребролюбив, няма нищо свято за него’.

Както вече беше отбелязано, едната пара или двете (петте) пари и за румънците, и за българите се свързват с ниската стойност на нещо. Наред с анализиранияте ФЕ в част 1. тук може да се посочат и българските ФЕ *Две (пет) пари.* 1) В съчет. с „не давам (не вземам, не получа-

вам)”. ‘никакво възнаграждение, нищо (не давам)’; 2) В съчет. с „ням-мам, няма или друг глагол с отрицание”. ‘никакви средства, нищо (ням-мам)’; *За две пари*. 1) ‘който е много евтин’; 2) незначителен, дребен, нищожен’. *За пара*. 1) ‘който е много евтин’; 2) ‘който е без полза; безплоден, напразен’; 3) ‘който нищо не струва, който е незначителен, без стойност, значение, лош в сравнение с друг’. Ниската себестойност, нищожността, липсата на нещо (ум, уважение, сила) мотивират и значенията на фразеологизмите *Триста лакърдии за пара*. ‘много разправии, много усилия без полза, безсмислено’; *Не бръсна за (една) пара някого*. ‘не зачитам, не уважавам никак някого’; *Не давам пет (две) пари*; *Не давам пукната (счупена, спукана) пара (за някого, за нещо)*. ‘напълно съм безразличен към някого или нещо; нехая’; *Пет пари не давам*; *Пукната пара не давам*. ‘не се интересувам, не ме засяга’, а в съчетание с „не струвам (не чиня)” – ‘нищо (не струвам)’. Наред с това, ако *Нямам душа за две пари*., съм съвсем немощен, слаб, а когато *Нямам ум за пет пари*; *Нямам ум за една пара*., съм много глупав и постъпвам неразумно.

Накрая могат да се отбележат и някои от по-интересните сравнения, свързани с парите, в българската фразеология, като *Дай пара да се качиши, дай десет да се откачиши*, което се използва за досаден човек, натрапник, от когото мъчно можеш да се освободиш, ако се обърнеш за нещо към него. *Не грош, а четиридесет пари*, когато ми е все едно или две реални са еднакви. *Пара да имам, за смях ще я дам* казва българинът, когато иска да се радва. А красотата и грацията се изразяват с ФЕ *Стъпвам (стъпям) <сякаш (като)> на пара*. ‘стъпвам, ходя грациозно, наперено’ и *Уста (устица) <сякаш (като)> с пара разрязана (разрязани)*. ‘много хубава, малка, красива уста’.

Заклучение

От направения анализ на фразеологизмите с компонент „пари” в българския и румънския език личи, че преобладават уникалните фразеологични единици и има много малко съвпадения с структурно-семантично отношение при фразеологията. Вероятната причина за това е, че богатството за българите и за румънците се свързва не само с парите, а и с притежаването на имоти, животни и др., т.е. ако допуснем, че на асоциативно ниво стимулът „пари” в голяма част от случаите ще предизвика реакцията „богатство”, то невинаги „богатството” ще се

свърже с „парите“. Лингво-културологичните различия при двата народа са отразени и в малкия брой еквиваленти и аналози при ФЕ в българския и румънския език, като тук трябва да се направи уговорката, че тези изводи се отнасят единствено към ФЕ с компонент „пари“ в двата езика и не са обхванати ФЕ, които с състава си съдържат синоними на „пари“.

References

1. Boyadzhiev, T. (2007) *Balgarska leksikologiya*. Sofiya: UI „Sv. Kl. Ohridski“.
2. Chomsky, N. (1980) *Rules and Representations*. Oxford: Blackwell.
3. Dosev, V. (2014). *Komunikatsiya i mediyna manipulatsiya*. Varna: Nauka i ikonomika.
4. Eftimova, A. (2007). Kam obsht model na komunikativnata kompetentnost v ezikovoto obuchenie *Elektronno spisanie LiterNet*, 26.01.2007, № 1 (86) [Online] Available from: <https://litenet.bg/publish9/aeftimova/kompetentnost.htm> [Accessed 12/04/2020].
5. Glivinskaya, V. (2010). Frazеология i didaktika. *Leksikografiyata v evropeyskoto kulturno prostranstvo. Materiali ot Petata natsionalna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie po leksikografiya i leksikologiya*, Sofiya, 19-20 oktombri 2009 g. Veliko Tarnovo: Znak '94, 379–388.
6. Hristozova, G. (2009). Lingvistichna kompetentnost - sashtnost i osnovni harakteristiki. *Elektronno spisanie LiterNet*, 05.10.2009, № 10 (119) [Online] Available from: <https://litenet.bg/publish5/ghristozova/lingvistichnata.htm> [Accessed 12/04/2020].
7. Hymes, D. (1972). "On communicative competence". In Pride, J.B.; Holmes, J. (eds.). *Sociolinguistics: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin. pp. 269–293.
8. Kaldieva-Zaharieva, St. (1997). *Rumansko-balgarski frazeologichen rechnik*. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.
9. Kaldieva-Zaharieva, St. (2005). *Problemi na sapostavitelnoto izsledvane na balgarskata i rumanskata frazeologiya*. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.
10. Kaldieva-Zaharieva, St. (2013). *Balgarska frazeologiya*. T. 2. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.
11. Klyuev, E. V. (2009). *Rehevaya kommunikatsiya*. Moskva: PRIOR.

12. Kreychova, E. (2016). Frazeologizmi s komponent "dashterya" i "sin" v balgarski i cheshki i tyahnata razpoznavаемost ot nositeli na ezika. *Jihoslovanská frazeologie kontrastivně*. Pavel Krejčí, Elena Krejčová (eds.). Brno: Masarykova univerzita, 2016. pp. 100-109, doi:10.5817/CZ.MUNI.M210-8372-2016.

13. Luchaninova, O., Koval, V., Deforz, H., Nakonechna, L., and Golovnia, O. (2019). *Formation of communicative competence of future specialists by means of group work*. [Online] Available from: <http://www.revistaespacios.com/a19v40n41/a19v40n41p11.pdf> [Accessed 12/04/2020].

14. Marinov, V. and A. Todoranova (2019). Frazeologizmi s komponent „voda“ v balgarskiya i v rumanskiya ezik. *Ezikov svyat*. 17 (2) pp. 50-56. DOI: 10.37708/ezs.swu.v17.i2.5

15. Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Cholakova, Kr. (1974). *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Tom 1. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.

16. Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Cholakova, Kr. (1975). *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Tom 2. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.

17. Nicheva, K. (1987) *Balgarska frazeologiya*. Sofiya: Nauka i izkustvo.

18. OEER (2006). *Obshta evropeyska ezikova ramka*. Varna: Relaksa OOD.

19. Petrova, A. (2008). Balkanskata frazeologiya – element ot osta na vremeto i fragment ot zhiv ezikov protses. *Balkanite – ezik, istoriya, kultura*. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya, 13-15 april 2007 g., Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, pp. 370-378.

20. Radeva, V (2017) *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofiya: Iztok-Zapad.

21. Vatov, V. (1995) *Fonetika i leksikologiya na balgarskiya ezik*. V. Tarnovo: Abagar.

22. Weinreich, U. (1953) *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.

THE DIVERSITY OF THE STUDENT'S PORTFOLIO (ESP)

Assoc. Prof. Ilina Dojkova, PhD

Medical University „Prof. Dr. Paraskev Stoyanov“, Varna, Bulgaria

ilina.dojkova@mu-varna.bg

Abstract

Academic writing tasks in English for specific purposes are generally quite formal, objective (impersonal) and technical. In the present paper the four main types of academic writing (descriptive, analytical, persuasive and critical) and their specific text features are discussed from a text linguistic perspective. The student's portfolio has been introduced as part of the overall students' assessment in English for Pharmacy, Dentistry and Medicine at MU-Varna. Narrative and reflection text types found in students' writing samples suggest genre mixing and no clear template for writing a short assignment that distil technical information to its scientific essence. Our aim is to provide a framework for its structure, length, discourse modes, formality, and lexico-grammatical characteristics as a discipline-specific text type that can be effectively applied for summative assessment purposes in tertiary education.

Key words: *academic writing, text typology, portfolio-based learning, e-assessment.*

JEL Code: Z13

Introduction

The purpose of this research is to analyse the written work of second year students of Medicine, Dental Medicine and Pharmacy at Medical University-Varna and to present the specific features as a short academic text type, included in the overall assessment in English for specific purposes as part of the portfolio assignment. We would emphasize its potential on the one hand as a tool to highlight students' skills, and on the other hand as a strategy for engaging students in self-directed learning in a short ESP course (60 seminar lessons). Portfolio assignments are mandatory semester tasks and part of the overall student assessment in every faculty programme concerning the discipline Foreign language for specific purposes and.

In the broad sense the term 'portfolio' covers a collection of student written assignments - 'a compilation of academic work and other forms of educational evidence assembled for the purpose of (1) evaluating coursework quality, learning progress, and academic achievement; (2)

determining whether students have met learning standards or other academic requirements for courses; (3) helping students reflect on their academic goals and progress as learners; and (4) creating a lasting archive of academic work products, accomplishments, and other documentation.’¹

In the narrow sense the portfolio is used to show language competence in relation to a specific skill, and the ability to apply and adhere to the characteristics of the formal academic register as the syllabus in ESP specifies. The portfolio in ESP is designed to demonstrate what students have learned and how competent they are to perform academic writing tasks based on authentic sources and communication media. The portfolio collection is based on credible sources but transformed by the learner as per the syllabus outcomes. Thus, we consider the portfolio ‘a laboratory where students construct meaning from their accumulated experience.’ (Paulson, Paulson, 1991).

Nowadays, it is widely accepted that the benefits of the portfolio are related to the active process of its development and the learning process itself, rather than to the final product. (Zubizarreta, 2008). When creating the portfolio, technical information is collected in different formats, summarized and shared, while at the same time students reflect on the learning process (Biggs, 2011). Many authors refer to the technical quality, and the feasibility of this type of assessment (Herman et al., 1994), explore students’ preferences and how the formative aspect of the portfolio can be better integrated in the teaching process (Lam et al., 2010). From the healthcare perspective, the development of functional communication necessitates the integration of the portfolio as an alternative assessment method that enables students to demonstrate learning progress.

1. ESP syllabus requirements

The syllabus for the discipline English for specific purposes (ESP) at MU-Varna specifies that students should be able to:

- recognize different types of academic texts - descriptive, comparative or evaluative, analytical, and argumentative
- understand and complete professional documentation such as medical/dental history, referral letter
- interpret and paraphrase scientific texts and express ideas in

¹ <https://www.edglossary.org/portfolio/> [Accessed 20/04/2020]

complex sentences

- write a summary of a written or oral text
- prepare a short informative text.

Thus, it becomes evident that different text types are to be included in the learning portfolio and all written assignments comprising the portfolio are designed to foster students' self-directed learning and the integration of factual information from multiple sources into a variety of short texts. To perform each actual task, students are requested to do some research on the Internet and reflect on a suggested topic (at the end of every unit of the official textbooks - *English for Medicine*, *English for Dental Medicine*, and *English for Pharmacy*). The instructions about the text type are specific:

a. Portfolio task types in *English for Dental Medicine*:

write a short description/describe a process (9)

write a summary of a case/research topic (7)

write a short report (5)

express your opinion (2)

write a recommendation to a patient (2)

write a short essay (1)

prepare a brochure (1).

b. Portfolio task types in *English for Pharmacy*:

write a short description (10)

write short report/review (6)

write a summary (4)

express your opinion (3)

describe a story (1).

c. Portfolio task types in *English for Medicine*:

give your opinion (4)

describe a case, discovery, a process (4)

write an argumentative essay (2)

prepare a poster (1)

write a short summary (1)

2. Text types in the portfolio assignment

Our collection of student written work is expanded with 240 (Dental Medicine), 320 (Pharmacy), and 800 (Medicine) samples per academic year as every student is required to submit two portfolio assignments per semester either electronically or on paper. For 2019/2020 the students' texts

are submitted almost exclusively in a digital format and after check-up (and individual feedback) they become part of the personal learning portfolio of every student, and part of a learner corpus (SPC), built by the instructor as a non-public monolingual resource. The papers are submitted through the university electronic platform (Blackboard), but some are still hand-written with relevant drawings and images. The transition from the traditional paper-based portfolio to the e-portfolio is preferred by the instructors as technology provides for a quick plagiarism check.

The text length is clearly specified as a requirement: one written assignment should contain 180 - 200 words (approx. half a page). Thus, the broad concept of the portfolio assignment allows for individual (student) selection of the text type (description, report, summary, essay) and content (24 topics per discipline). Lengthier assignments are representative of rhetorical choices of fluent and competent users of English and contain reflective argumentation, while shorter pieces of text usually are of descriptive nature and may represent academic underachievement.

Concerning layout, specific examples are provided as part of the ESP courses for Pharmacy and Dental Medicine students. Students comply with the models for title and paragraph writing, constructing a dialogue, giving instructions, describing a product or a procedure.

nouns: tooth, implant, suture, patient, bone, treatment, tissue, plaque, denture, jaw, malocclusion, surgery, study, mouth, material, area, pain, surface, gum. cavity, procedure, disease, problem, caries, needle, effect, health, bacterium, crown, condition, molar, incisor, dentition, food, prosthesis. verbs: be, have, use, do, make, include, cause, take, place, remove, show, need, provide, see, require, follow, find, occur, increase, prevent, perform, allow, treat, know, reduce, give, brush, affect, support, lead, develop, compare, chew, form, become, replace, improve, feel, avoid. adjectives: dental, oral, maxillary, lower, good, mandibular, upper, soft, occlusal, anterior, periodontal, posterior, facial, natural, common, normal, significant, palatal, permanent, primary, present, buccal, lingual, orthodontic. adverbs: usually, often, now, especially, properly, easily, always, typically, generally, significantly, slightly, immediately, directly, completely, normally.
--

Fig.1. Key words lexical analysis, English for Dental Medicine corpus (WordSmith Tools)

The level of formality (language register) is demonstrated by the lexical and grammatical choice and necessitates the correct use of academic

vocabulary, medical terminology, standard written forms, reporting verbs, specific nouns, attributive and predicative adjectives, infinitive clauses, present and past participles, certain tenses, voice and modality choices. Examples of discipline-specific vocabulary are the following key words and multi-word entries from the Dental Medicine corpus (Fig.1, Fig. 2):

Fig. 2. Frequency analysis of multi-word lexical entries, English for Dental Medicine corpus (Kilgarriff et al., 2014)

As seen by the summary of the task types included in the three textbooks, the assignment could be to produce a descriptive text (by systematically arranging facts), to report information (by classifying, defining, sequencing on a topic of professional interest), to give instructions (by explaining procedures step by step), to express an opinion, to explain experiments, scientific achievements (by using flowcharts, diagrams, visual images, etc.). The descriptive tasks are dominant, followed by the summary, the short report, while the persuasive texts such as expressing an opinion (essays), discussing different points of view or providing arguments for and against are the least utilized. Reflective writing tasks that include communication strategies, student emotions based on personal experience or cultural differences (letters, personal stories), are an extremely rare type and are the most challenging approach to complete the assignment.

As few texts are of one type only, we may classify the texts included in the students’ portfolio corpus (SPC) based on their purpose - expository (explanation, comparison), descriptive, (definition, problem-solution),

narrative (instructions), and persuasive (arguments, opinions). Each of these types of writing has specific language features that students are exposed to during the ESP module.

The descriptive text is the simplest type of academic writing, providing concise factual information, and making use of specialized terminology, simple tenses, linking words and conjunctions in a formal and objective writing style. Instructions for writing a descriptive assignment contain reporting verbs such as *identify, report, define, describe* (Fig. 3).

Sample 1: Azithromycin

Azithromycin is an antibiotic used for the treatment of most of the respiratory diseases such as bronchitis, laryngitis, pneumonia, etc. It is used for curing other bacterial infections such as middle ear infection, traveller's diarrhea, intestinal and sexually transmitted infections. Along with other medications, it may also be used for malaria. It can be taken by mouth or intravenously with doses once per day. Common side effects include nausea, vomiting, diarrhea and upset stomach. No harm has been reported when used during pregnancy. Azithromycin is an azalide – a type of macrolide antibiotic. It works by decreasing the production of protein by stopping bacterial growth. Azithromycin was discovered in 1980 and approved for medical use in 1988. It is on the World Health Organization's list of essential medicines and is sold in many countries under different generic names. [140 words]

**Fig. 3. Short description of the properties of a drug,
SPCorpus (English for Pharmacy)**

Descriptive writing may include analytical language for relationships and categories. An example of such a writing task with mixed text type features is the following instruction: *Describe your diet. Do you think I contributes to your oral health? What would your dentist recommend?*

The second most frequent writing task is the informative summary. The summary is an objective and accurate representation of the ideas in the source text and therefore it is recommended for language tasks aimed at brief presentation of the content of an article or a report. Creating a summary requires good knowledge and understanding of the original text and the ability to distinguish what is important, as well as the skill to express it briefly and accurately. In general, the summary is half a page (or 15% of the volume of the original text) and may include statements about the significance of the original text. An example of a well-performed summary is given below (Fig. 4).

Sample 2. Asthma

Asthma is a condition in which the airways narrow, swell, and produce extra mucus. This can make breathing difficult and trigger coughing, wheezing and shortness of breath. Asthma symptoms vary from person to person. Symptoms include shortness of breath, chest tightness or pain, trouble sleeping, etc. Signs that asthma is worsening are more frequent and bothersome symptoms, the need to use a quick-relief inhaler more often, wheezing, waking up at night because of asthma.

Causes are probably due to a combination of environmental and genetic factors. Prevention and long-term control are key in stopping asthma attacks before they start. Asthma medications are keeping symptoms under control. In case of asthma flare-up, the patient may use a bronchodilator. Some inhaled asthma medication combinations contain both a corticosteroid and a bronchodilator. The most widely used bronchodilators are beta-2 agonists (salbutamol, salmeterol) and anticholinergics (aclidinium, ipratropium). [143 words]

Fig. 4. Informative summary, SPCorpus (English for Pharmacy)

Usually students read extensively from various sources prior to writing a concise piece of text and gather information from several texts to form a final document in the process of reviewing and synthesizing concepts and ideas related to a particular topic. This summary of texts/resources or combination of two or more summaries to support a point of view or bring in arguments in a logical way involves the skill to incorporate argumentative strategies in writing. The brevity and the accuracy of the resulting text exemplify the achievement of the task (Fig.5). Instructions for analytical assignments include the verbs *analyse, compare, contrast, examine*.

Sample 3. Osteoporosis and its effects on oral and dental health

Most people are surprised to understand that there is a close relationship between diseases of the skeletal system and dental health problems. An example of such impact is the way osteoporosis can negatively affect and contribute to tooth loss and gum or periodontal diseases.

Osteoporosis is a health condition that greatly affects the bones, since the disease weakens them and makes them capable of breaking easily. Main causes of the problem are aging, menopause, and lack of Vitamin D and calcium. The latter is just as important for your teeth as it is for your bones. This makes menopausal women its main target group unless they undergo a hormonal therapy especially designed to replace and balance their hormones....

[228 words]

Fig. 5. Synthesis, SPCorpus (English for Dental Medicine)

Writing persuasive texts is the more difficult and lengthier

performance but medical students appreciate to be given the opportunity to express their stance and to go at least one step further from analytical writing tasks. Persuasive texts carry the features of analytical writing and the added value of the personal point of view. Points of view in academic writing may take the form of a recommendation, expressing an opinion, interpreting findings or even evaluation of results. The instructions for this type of writing tasks contain verbs such as *argue*, *discuss*, *recommend*, *support your claim*. To support their stance, students rely on reasoning strategies, evidence-based claims and relevant experience (Fig. 6).

Sample 4: Testing drugs on animals and humans: Why not?

Clinical trials of drugs on animals and humans have been done since the beginning of modern medicine. Some of them were legal and some of them not so much.

Personally, I am for clinical trials that involve living organisms if the research won't be possible without them. . .

Clinical trials conducted on people and animals in my opinion are the best way to see if the tested drug is safe and working, because even the smartest computer cannot predict all possible outcomes and reactions that a drug in development phase may cause. [223 words]

Fig. 6. Stance taking in persuasive writing tasks, SPCorpus (English for Pharmacy)

The last text type that is found in the corpus of portfolio assignments is the personal story or essay based on personal experience, which in essence is a reflective narrative text. This writing style is relatively free from academic conventions, its organization is rather loose, but the flexible and unrestricted format motivates students to analyze an event (Fig. 7). As reflective writing is highly personal, subjective, and emotive, such texts may exceed the word limit twice.

Sample 5. Saved in the nick of time

I have had a close call with a drug addict and statistics show that not many of them succeed to stop with drug abuse, but fortunately this story had a happy ending.

Long time ago I had a friend of mine whose older brother turned out to be a drug addict. I and D.V. have been friends since childhood and we still are, but his brother was a different case. He was always secretive and didn't share with anyone where he was or what he was doing. Sometimes he wanted to borrow money from his brother, but rarely did he agree. . . .

[383 words].

Fig. 7. Narrative writing tasks, SPCorpus (English for Pharmacy)

Critical writing requires strong writing skills that are typical for advanced academic writing courses as well as the skills to debate, evaluate, or criticize scientific knowledge. The expression of an alternative personal interpretation of scientific facts also requires the ability to identify problems, to propose alternative approaches, and to provide evidence, based on research data. This thorough understanding of a certain topic as a prerequisite for writing such a text type is left out from the portfolio assignment in view of the target group specifics (second year students).

Based on our observations of the corpus samples, the portfolio text features could be summarized as domain-specific (medicine, dental medicine, pharmacy). The dominant discourse mode is descriptive writing (with evidence of genre mixing: summary, synthesis, narrative, reflective, argumentative). The lexical choice is based on academic conventions (healthcare lexicon, discourse markers, modality, participles), the layout comprises a title, 2-3 paragraphs with no headings, a reference to sources is included, and the length is a mean of 200 words.

We would like to emphasize the importance of written assignments whether these are in the form of descriptive narration, reflective narrative, or essay writing. Our professional experience makes us optimistic that by including a variety of written assignments in the portfolio, we redesign the way we look at students' achievements. The amount of reflective texts, submitted by the students, demonstrates how relevant in the context of ESP teaching is the portfolio with its diversity of text types and writing styles, which for the purposes of the present survey were not arranged in a hierarchy.

However, a few concerns in terms of the formative feedback in the teaching and learning process should be raised. As feedback remains personalized, it is a time-consuming effort on behalf of the instructor to provide specific, not judgmental and effective comments. Another issue is the validity of the portfolio assignments, submitted for check-up and evaluation. The copy-pasting from various sources could be reduced to a minimum by the requirement for accurately reporting sources and the application of plagiarism detection software. The reliability of the overall assessment is guaranteed by the use of multiple assessment tools in the process of student evaluation (computer - and paper-based tests, oral presentations, etc.).

Conclusions

Despite being viewed as an overload by instructors (and not an instructional strategy), the portfolio is a valid and reliable method for measuring students' competence in a foreign language. In the pre-clinical training of medical students, writing concise, well-structured texts in ESP is a step towards more complex written contexts that trigger reflection. With a focus on effective forms of communication (and the communicative approach), we would like to emphasize that the prevalent form of communication among healthcare professionals is still the quality of the written word.

References

1. Angelova, V., Trendafilova, S., Rachovska, Y., (2012). English for Pharmacy, Varna, STENO Publishing House.
2. Biggs, J. (2011). *Teaching for quality learning at university: What the student does*. McGraw-hill education (UK).
3. Dokova, A., Trendafilova, S., Angelova, V. (2009). English for Medicine, Varna, STENO Publishing House.
4. Herman, J., Winters, L. (1994). Portfolio research: A slim collection. *Educational leadership*, 52(2), pp.48-55.
5. Kilgarriff, A., Baisa, V., Bušta, J., Jakubíček, M., Kovář, V., Michelfeit, J., Rychlý, P., Suchomel, V. (2014). The Sketch Engine: ten years on. *Lexicography*, 1: 7-36.
6. Lam, R., Lee, I. (2010). Balancing the dual functions of portfolio assessment. *ELT journal*, 64(1), pp.54-64.
7. Paulson, F., Paulson, P., Meyer, C. (1991). What Makes a Portfolio a Portfolio? *Educational Leadership*, 48:5, pp. 60-63.
8. Rachovska, Y., Angelova, V., Trendafilova, S., (2010). English for Dental Medicine, Varna, STENO Publishing House.
9. Scott, M. (2012). WordSmith Tools version 6, Stroud: Lexical Analysis Software.
10. Zubizarreta, J. (2009). *The learning portfolio: Reflective practice for improving student learning*. John Wiley & Sons.

СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЧУЖД ЕЗИК

SOCIAL MEDIA IN FORREIGN LANGUAGE TEACHING

Доц. д.н. Янка Коева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ya.koeva@ts.uni-vt.bg, janka_koeva@abv.bg

Assoc. Prof. Yanka Koeva, Dr. sc.

“St. Cyril and St. Metyhodus” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

ya.koeva@ts.uni-vt.bg, janka_koeva@abv.bg

Abstract

Today's young people, called E-generation, digital generation (Digital Natives), generation Z, are growing up with mobile phones, computers and the internet, so they take for granted and natural the use of social media in foreign language learning situations. The article clarifies the concept of 'new media', not in their new forms. The newness lies in the opportunity to use and expand the functions of the 'old' media through innovative technologies. The educational effects of the application of interactive media are presented. The means of communication related to social media (emails, forums, blogs, podcasts, web or internet telephony, chats, virtual classrooms) are reviewed.

Key words: *interactive media, social media, communication tools.*

JEL Code: O32

Нашето съвремие е белязано от технически открития и иновации, сред които и дигиталните технологии. Днешните младежи, наричани Е-поколение, цифрово поколение (Digital Natives), поколение Z, израстват с мобилни телефони, компютър и интернет, затова приемат за нещо съвсем естествено и разбиращо се от самосебе си използването на CD-ROM, DVD, имейл, чат, учебни и комуникационни платформи, интерактивна бяла дъска, блогове, виртуалната реалност в чуждоезикови учебни ситуации.

Колева (Koleva, 2017) изяснява понятието „нови медии“: те не се отличават с нови форми, в които може да се види или чуе учебен материал, тъй като по принцип не включват нови сетивни канали. Новото се заключава във възможностите за използване и разширяване на функциите на „старите“ медии чрез иновативни технологии. Взаимодействието на досегашните съществуващи отделни медии (графика, видео, звук), вариативните комуникационни възможности с помощта на инте-

рактивността допринасят за значителното повишаване на потенциала на „новите“ медии. Като новост могат да се схванат и методико-дидактически концепции във връзка с дигиталните медии, тъй като се разширяват както начините за тяхното използване, така и многообразието от информация и комуникация. Техният иновативен характер поставя обучаващи и учещи пред нови предизвикателства, които са свързани, от една страна, с нарастващата сложност на дизайна¹ на учебния процес, а от друга – с когнитивните, техническите и организационните аспекти при неговото провеждане с цел подобряване на учебните постижения.

Приложението на интерактивните медии има за цел и други образователни ефекти (Koleva, 2017):

- Новите медии допринасят за повишаване на мотивацията. Ученето чрез симулации, с помощта на картини и звук доставя удоволствие и осигурява по-тясна връзка между учебните ситуации и тяхното приложение в реална комуникативна среда.

- Медиите допринасят както за разнообразяването на учебния процес, така и за неговия контрол.

- Ролите на обучаващи и учещи могат да бъдат сменени. Първите се превръщат в съветници, а вторите управляват своя учебен процес все по-самостоятелно.

- Достъпът до знание и образование става по-лесен и по-осезаем, тъй като интернет разпространява информации по най-бързия начин.

- Образователната система преживява коренно обновяване, тъй като новите медии допринасят за нови времеви и съдържателни измерения.

Социалните медии днес са неделима част от живота на младите² хора по света, тъй като служат за срещи с приятели в интернет, за публикуване на снимки, картини и новини, за комуникация в чата. Това все по-често се случва с помощта на мобилните телефони, които дават възможност за използване на интернет даже при пътувания.

¹ За дизайна като иновативна проекция на разбирането за комуникацията в процеса на обучение срв. Герджикова, 2019.

² Онлайн общности като фейсбук се използват няколко пъти седмично от 78 % от младежите в Германия на възраст между 14 и 19 години (Rösler, Würffel, 2014).

Сред социалните медии много широко приложение има *Википедия*. Социалният момент се изразява във възможността за съвместно съставяне или обработване на текстове в световната уеб мрежа.

Световната уеб мрежа често се обозначава като интерактивна, което се дължи на множеството социални медии, които се намират на разположение в нея. С помощта на тези софтуерни приложения може да се осъществява комуникация, под която се разбира:

- публикуване на информации (снимки, аудио- и видеоматериали, уеб страници, новини);
- хората имат възможност да коментират тези публикации или да влязат в контакт с техните автори.

По този начин социалните медии намират приложение не само в индивидуалната сфера, а дават и възможност за осъществяване на връзки между потребителите.

Към социалните медии спадат средствата за комуникация (Rösler, Würffel, 2014), например:

- имейли³ (електронна поща);
- форуми (виртуални места за размяна и архивиране на дискусии изказвания);
- блогове (подобни на дневник или журналистически уеб страници с хронологични вписвания);
- подкастове (Podcasts) – предоставени в интернет аудио- или видеофайлове;
- уеб или интернет телефония (скайп);
- чатове (възможност за комуникация чрез клавиатура или микрофон);
- виртуални класни стаи (аудиоконферентна система с възможност за съвместно разглеждане на документи).

Тези средства за комуникация се различават по своята степен на синхронност:

- При асинхронните медии (имейли, форуми, блогове, подкастове) комуникацията е отложена във времето, т. е. не е необходимо участниците да бъдат онлайн едновременно.
- При синхронните приложения (уеб или интернет телефония,

³ Lambova, A., Vassileva, R. (2017) изразяват мнение, че комуникацията чрез имейл и SMS е останала в миналото.

чатове) участниците в комуникацията са едновременно в мрежата и реагират директно на изказванията.

- Има приложения, които позволяват синхронна и асинхронна комуникация. Такива са виртуалните класни стаи, при които обучаването най-често е синхронно, но рецепцията на материалите може да протича асинхронно.

Към много страници в мрежата има интегрирани социални медии, така че потребителите могат или да добавят съдържание, или да променят и коментират вече предложеното. По този начин реципиентите се превръщат в продуценти и всички могат да влязат в контакт помежду си.

В чуждоезиковата дидактика отдавна се посочва (Rösler, D., Würfel, N., 2014), че не би трябвало да се използва интернет само като информационна медия, но и като медия за комуникация, продукция и публикации. Повече от двадесет години се осъществяват проекти чрез имейл-кореспонденция, в които се включват групи от цял свят. Това означава, че в чуждоезиковото обучение интернет отдавна се е превърнал в интерактивна мрежа, в която все повече се увеличава броят на социалните медии, които дават възможност за активизиране и общуване на учещите, както и за взаимодействие между тях.

Интернет позволява на учещите да получат многостранна и автентична представа за живота на техните връстници в други страни чрез текстове, картини, аудиофайлове и филми. Освен това те могат да влязат във връзка с тях самостоятелно и в зависимост от интересите си – така, както го правят в извънучилищна среда. Тази потребност от общуване с останалия свят (независимо от баналността на предмета на разговор понякога) може да бъде полезна в чуждоезиковото обучение – създават се автентични комуникативни ситуации, които са желани от учещите.

Социалните медии могат да бъдат използвани за подпомагане и поощряване на определени начини на действие и на интеракцията в обучението. Тук ще бъдат посочени два примера с Wikis и подкастове:

I. **Wikis** са уеб страници, които или са достъпни за всички, или са защитени с парола. Потребителите, които имат еднакви права, могат да прочетат, добавят, променят или изтрият информации. От самото си създаване Wikis са концепирани за съвместно (кооперативно) съставяне на текст. Идеята е група от автори да съчини текст за (обикновено

по-голяма) група читатели, при което реципиентите по всяко време могат да се превърнат в продуценти с възможност за коригиране. Текстовете веднага стават видими и достъпни онлайн навсякъде и по всяко време.

Приложението на Wikis се подчинява на различни учебни цели, но учещите би трябвало най-напред да усвоят всички функции за използването им, към които спадат съставяне, промяна и коментар на текстовете, както и сравняване на различни версии. При групова работа могат да се използват и за организация на екипа. Освен това много обучаващи се надяват, че чрез Wikis може да се активира и стимулира кооперативното писане, при което учещите осъществяват взаимодействие по време на писането, обсъждат значения, съставят действително съвместен текст, а не сглобяват добавени отделни части от него.

Приложението на Wikis в езиковото обучение има някои предпоставки:

1. Техническа подготовка

Обучаващите трябва най-напред да създадат Wiki и да съобщят паролата за достъп на всички учещи. Учещите се нуждаят от вкъщи или в клас от достъп до интернет, за да се регистрират във Wiki. В класната стая обучаващите би трябвало да разполагат с бимер/ интерактивна бяла дъска и компютър с достъп до интернет, за да „извикат” и покажат Wiki. Всички учещи трябва да са запознати с Wiki-софтуера и важните функции за съвместна работа върху текстове.

2. Усвояване на писмената комуникация

Комуникацията в интернет се осъществява предимно въз основа на граматически правила за приложение на писмената форма на чуждия език. Това може да се окаже пречка за много учещи. Много от тях знаят, че писмените текстове трябва да са коректни в много по-висока степен в сравнение с устните, затова се им се удават трудно спонтанните и лишени от грешки изказвания.

Всъщност комуникацията в интернет (чат, имейл, SMS) би трябвало да бъде упражнена – точно така, както в директни комуникационни ситуации в класната стая на учещите трябва да се обясни дали става въпрос за разбиране или граматическо/ортографично правилно изложение, според което те трябва да ориентират комуникативното си поведение.

3. Кооперативно учене

Учещите се нуждаят от опит за съвместна работа в социалните медии. Тогава им се удава по-лесно да се организират като група в он-лайн етапи. Те трябва да поемат отговорност за съвместната продукция, да контролират работното си време и да проверяват собствената си работа, преди да я предоставят на останалите потребители.

За работа с Wikis (и други социални медии) в обучението са от значение следните моменти:

- Нормално е обучаващите да коригират и коментират текстове на учещите. Но намесата на съучениците в кооперативното писане не е нормална практика, затова в часовете трябва да се обсъди този проблем.

- Кооперативното учене и равнопоставеното поемане на задачи от страна на учещите трябва да бъде упражнено, за да се осъществят задачите чрез Wiki или подкастове.

- Учебните инструкции⁴ трябва да активират кооперативната дейност. Ако на учещите се постави задача да съчинят съвместно текст и тази задача позволява индивидуално съставяне и последващо сглобяване на отделните части във Wiki, едва ли резултатът ще бъде по-добър от самостоятелна работа. Затова задачата трябва да се постави така, че текстът да бъде нещо повече от индивидуално участие – например изразяване на лично мнение и сравнение с мненията на останалите участници.

- Трябва да се предоставят импулси/теми за писане и говорене, към които учещите проявяват действителен интерес и които изискват съвместна дейност. Ако това въпрос само да се отговори на определени въпроси на обучаващите, едва ли ще се получи комуникация, в която вземат участие всички заинтересувани.

II. При подкастовете става дума за лично (понякога с комерсиална цел) участие под формата на аудиофайл (Audiocast) или видеофайл (Videocast), които се предоставят в интернет. Там те могат да се чуят/видят директно или да се прехвърлят на MP3-Player, смартфон или таблет/компютър. Ако подкастовете са съставени и публикувани

⁴ Коева (Коева 2012) определя инструкцията в учебните комплекси по чужд език като „писмено речево съобщение, което подтиква към езикови дейности или ментални операции, дава указания и препоръки, които водят до постигане на целта и служат за ориентиране на личните действия на обучаваните”.

като поредица, може да се направи абонамент.

Голямото предимство на подкастовете се състои в това, че за разлика от телевизионните предавания, те са отложени във времето, могат да се слушат/гледат многократно и навсякъде, ако са прехвърлени на смартфон или таблет. По този начин учещите могат по всяко време да развиват уменията си за слушане и четене (с разбиране), тъй като към някои подкастове има и транскрипти. Учещите могат сами да потърсят подкастове по конкретни теми и да ги представят или предоставят на останалите обучавани.

Автентичните подкастове не са дидактизирани, затова трябва да се подбират внимателно с оглед на тяхната сложност в езиково и съдържателно отношение.

При работа с медии в езиковото обучение би трябвало учещите да бъдат обучени за компетентното им използване. Те трябва да знаят, че оставят следи в интернет, които невинаги могат да бъдат заличени окончателно. Ако от защитеното учебно пространство достигнат до обществеността информация за учещите, то обучаващите трябва да обърнат внимание на последиците, които могат да произтекат от това обстоятелство. При публикации в социалните медии трябва да се има предвид следното (Rösler, Würffel, 2014):

- Трябва да се спазват правата на личността на учещите и тяхното право на лично изображение.
- Личната сфера на децата остава защитена.
- Не бива да се предоставят в мрежата материали със защитено авторско право (снимки, текстове, музикални произведения и т.н.), тъй като по-късно това може да излезе твърде скъпо.
- Трябва да се внимава дали някое изображение, създадено от училище или институция чрез обществен подкаст-проект, няма да им донесе вреда.

За приложението на социалните медии не е необходима напълно оборудвана компютърна зала, тъй като учещите могат да използват мобилните си телефони или планшети. Това се отнася особено за приложенията (App), които се прехвърлят в смартфоните. (Lambova, Vassileva, 2017) обръщат внимание на това, че от гледна точка на методиката тези приложения могат да допринесат за затвърдяване, разширяване и задълбочаване на знанията на учещите, макар че много обучавани признават, че използват предимно речници. В това отношение приложенията

могат да се разглеждат като недостатък, защото се посяга твърде бързо към тях, изобщо не се прави опит или да се извика в паметта подходящата дума или израз, или те да бъдат заменени със синоними. Има многобройни приложения, които предлагат граматически и лексикални упражнения за различни възрастови групи и езикови нива. Освен това могат да се развиват четирите комуникативни дейности в чуждоезиковото обучение:

- четене и слушане (с разбиране): приложения за четене и слушане, литературни текстове за изтегляне⁵ (електронни и аудиокниги);
- писане: указания за съставяне на тестове от различни текстови жанрове и конкретни задачи за писане (напр. писма, кандидатстване за следване/работа и др.);
- Говорене: диалози от ежедневни ситуации и говорни задачи, подготовка за устната част на различни езикови изпити и др.

Има различни приложения, които дават възможност за изучаване на езици и в извънучилищна среда, т.е. за учене през целия живот. Тук ще бъдат представени само някои от тях:

Бабел (наименованието идва от името на древния град Вавилон)

Във всеки 15-минутен урок чрез превод се изясняват различните значения на думи и фрази, които са включени в примери от реални ситуации с цел по-доброто им усвояване. Почти всичко се предлага както във визуален, така и в аудиовариант. Чрез определен модул се установяват учебните постижения.

Mondly

Цветно приложение, което, например, веднага може да покаже спрежението на даден глагол. Програмата обединява изображения, преводи и звукови файлове.

Дуолинго

Приложението е интересно с кратките, подобни на игри упражнения. Разполага с богато приложение от аудиоразкази, след които се задават въпроси за проверка на разбирането.

Memrise

Разполага с голям брой видеа на хора, носители на целевия език, което допринася за овладяване произношението и интонацията чуждия

⁵ „Чуждоезиковото обучение по традиция включва и учебна работа с текстове от художествената литература. Днес то е немислимо без използване на съвременни електронни технологии и средства за комуникация” (Savova, 2016).

език. Предлагат се дълги текстове за четене, а след тях следват примери за употребата на родовете и падежите. След всяко правило следват упражнения за затвърдяване на знанията.

В заключение би могло да се обобщи, че съвременното чуждоезиково обучение би трябвало да се прилага комбинация от медии, като се търси баланс между дигиталните и традиционните. Необходимо е изборът на медия да мотивира учещите, да провокира техния интерес, да допринесе за ефективно преподаване на съответното учебно съдържание и да води до постигане на учебната цел.

References

1. Koeva, Y. (2012) Retseptivni deinosti v obuchenieto po nemski ezik kato chuzhd. Formulirovki na zadachi i uprazhneniya. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiri i Metodii“.

2. Koleva, A. (2017) Zur Steigerung der Effizienz, Motivation und Aktivität im Unterricht durch den Einsatz von neuen Medien. BDV Magazin. Zeitschrift des bulgarischen Deutschlehrerverbandes (1), pp. 21-27.

3. Lambova, A., Vassileva, R. (2017) DaF-Unterricht für E-Generation. BDV Magazin. Zeitschrift des bulgarischen Deutschlehrerverbandes (1), pp. 4-11.

4. Savova, E. (2016) Digitalni medii i rabota s hudozhestveni tekstove v obuchenieto po nemski ezik kato chuzhd. Chuzhdoezikovo obuchenie (6). Sofia: Az Buki, pp. 652-665.

5. Rösler, D., Würffel, N. (2014) Lernmaterialien und Medien. München: Klett-Langenscheidt.

ТЕРМИНОЛОГИЯТА НА ТУРИЗМА В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА

TOURISM TERMINOLOGY IN THE DIGITAL AGE

Гл. ас. д-р Миглена Михайлова-Паланска
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН
m.palanska@ibl.bas.bg

Университет „Коменски“ – Братислава
miglena.palanska@uniba.sk

Assist. Prof. Miglena Mihaylova-Palanska, PhD
Institute for Bulgarian Language, BAS, Bulgaria
m.palanska@ibl.bas.bg
Comenius University in Bratislava, Slovakia
miglena.palanska@uniba.sk

Abstract

The tourism terminology is developing at the same intense pace as the tourism. Its development is undoubtedly influenced by the communication between professionals and users of tourist services which is mostly done through the digital technologies. The nomination of new concepts in tourism and the adaptation of their names to the language, as well as their coexistence with common words and terminology in other areas, determines the dynamic nature of modern tourism terminology.

Key words: *tourism terminology, internationalization, terminologization, determinologization, reterminologization, Bulgarian language.*

Подобно на всяка една научна, техническа или професионална област, туризмът също разполага със собствена терминология, т.е. система от термини, които означават понятията (Ророва, 2012: 25, 97), определящи неговото функциониране. Съвременната терминология на туризма се развива със същите интензивни темпове както и самата област. Особено показателен през последните три десетилетия е процесът в България, а също и в други страни от бившия социалистически блок, където настъпилите икономически промени водят до реформи в организацията и управлението на туризма. В резултат на това неговата терминология, в чийто състав влиза и терминологичната лексика на областите, които изграждат туризма (икономика, транспорт, хотелиерство, ресторантьорство, география, история, спорт, здраве-

опазване, кулинария и т.н.), до голяма степен променя своя облик. С навлизането на новите понятия възниква необходимостта те да бъдат номинирани, а значенията на вече съществуващите да бъдат преосмислени. За динамиката на този процес важна роля играе комуникацията в туризма, чиято активност е силно повлияна от дигиталните технологии. По какъв начин комуникацията и езиковите процеси участват във формирането на съвременната терминология на туризма?

В повечето случаи неологизмите в езика на туризма се означат с номинациите, с които са известни в езика източник. Като такъв или като език посредник се явява английският, който е водещ в международните контакти и комуникацията. Процесът на интернационализация¹ до голяма степен определя състава на туристическата терминология (както и на много други терминологични системи). Преобладаващата част от новозаетите термини се отнасят главно към материалните интернационализми (които имат еднаква външна форма): *ботел, екохотел, олинклузив, рафтинг, рент-а-кар, уелнес, таймшеринг, тиймбилдинг*. Увеличават се и случаите на т. нар. повторна интернационализация – калкирани термини все по-често се заменят с оригиналните си форми, с които са известни в езика източник: *бързо хранене с fast food/фастфуд, всичко включено в цената с олинклузив/all inclusive, гмуркане с дайвинг, обменно бюро с чейндж бюро, резервационен списък с руминглист*.

Както е известно, веднъж проникнали в езика, новите думи започват да се приспособяват към езиковите норми на приемащия език. Поради активната им употреба в специалната комуникация се наблюдава стремеж към запазване на оригиналната правописна и правоговорна форма. Срещат се обаче фонетични и графични варианти: *ваучер /ваучър <voucher, еърбъс/еърбъс <airbus, кетъринг/кетеринг <catering, круизер/круизър <cruiser, пакидж/пакидж <package, чартър/чартер <charter* (Pernishka et al., 2001 и Pernishka et al., 2010). Според „Официален правописен речник на българския език“ думите с компонент *бизнес, етно, офис, ски, спа, чейндж, шопинг, шоу* е възможно да се из-

¹ Приемаме формулировката, че интернационализацията представлява „формирание и разпространение на общ фонд от съотносителни езикови единици в най-малко три езика, поне два от които принадлежат към различни езикови семейства“, а интернационализмът – „езикова единица, която принадлежи към интернационалния езиков фонд“ (Popova, 2012: 419).

писват по два начина – слято или разделно: *бизнеспътник/бизнес пътник*; *етнотуризм/етно туризм*; *офисмениджър/офис мениджър*; *скивлек/ски влек*, *скиекипи-ровка/ски екипировка*, *скиинструктор/ски инструктор*, *скикарта/ски карта*, *скилифт/ски лифт*, *скиписта/ски писта*; *спакомплекс/спа комплекс*, *спакурорт/спа курорт*, *спатуризм/спа туризм*, *спахотел/спа хотел*, *спацентър/спа център* (често се изписва с главни букви – СПА); *чейнджбюро/чейндж бюро*; *шопингтур/шопинг тур*, *шопингтуризм/шопинг туризм*; *шоупрограма*. Отбелязани са и две възможности на прилагателното име *курортнолечебен* и *курортно-лечебен*, което се среща в именни словосъчетания с втори елемент *комплекс*, *туризм*, *център* (Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik, 2012).

Под влияние на всеобщата глобализация и с цел информирането на чуждестранните туристи се наблюдават случаи на запазване на оригиналната графика, предимно в надписи за означаване и реклама на места и услуги: *bar*, *beach*, *check-in*, *check-out*, *fast food*, *hostel*, *hotel*, *lobby*, *night club*, *reception*, *rent-a-car*, *steak house*. Забелязват се и смесени форми: *all inclusive първа линия*, *last minute оферт*, *SWOT анализ*.

Различните научни възгледи и подходи в интерпретацията на знанията за туризма като научна дисциплина, както и комуникацията между специалисти или между специалисти и потребители на туристически услуги определят разнообразието от лексикални варианти (синоними). Възможни са различни комбинации в зависимост от произхода на съответния термин и на всеки един елемент от състава на словосъчетанието: *автомобил под наем – рент-а-кар*, *бедствие – форсмажор*, *водна гимнастика – аквагимнастика*; *крайбрежно плаване – каботаж*, *лечение с водорасли – алготерапия*, *летище – аерогара*, *пешеходна обиколка – пешеходен тур*, *планинско колоездене – маунтинбайкинг*, *управител – мениджър*; *висок сезон – главен сезон*, *еднодневен туризм – излетен туризм*, *помещение за багаж – стая за багаж*, *хранене на блок маса – хранене на шведска маса*; *бар фойе – лоби бар*, *дублиране на резервация – овърбукинг*, *кулинарен туризм – гастрономически туризм*, *рецепционист – администратор*. Не са рядкост случаите на повече от два лексикални варианта, образуват се дори цели синонимни редове: *здравен/лечебен/медицински туризм*, *нов/мек/зелен/екологичен/устойчив туризм*, *пътуване с обща цена* /*инклузивно пътуване/паушално пътуване/форфетно пътуване*. Някои

от тях са отбелязани и в стандартите на туристическата терминология: *ваканционен лагер/ваканционен център/ваканционно селище, каравана за ваканционни пътувания/ваканционна каравана/стационарна каравана, къмпинг/парк за каравани/ваканционен парк/туристически лагер/туристически парк* (BDS EN ISO 18513).

Интернационализми с по-продължително присъствие в езика могат да бъдат основа за образуване на нови думи, т.е. да създават словообразователно гнездо: *ваучер – ваучерен – ваучерист/ка; дегустация – дегустиране – дегустатор/ка – дегустаторски – дегустационен – дегустиран – дегустирам; мениджмънт – мениджър/ка – мениджърски – менажирам – менажиране; чекинг – чекиране – чекиран – чекирам*. При по-новите заемки деривационните възможности са ограничени, напр. *брънч, офроуд, рафтинг* се употребяват и като съществителни, и като прилагателни имена. Някои съществителни, които могат да имат и атрибутивна функция, в самостоятелна употреба нямат форми за множествено число: *сна, уелнес, инфо*, но: *спацентрове, уелнесхотели, инфококтейли*.

Известни са два вида промени в семантиката на заемките след установяването им в езика приемник – запазване на едно (или на някои) от значенията им в изходния език и стесняване на значението, с което се заемат (Kolkovska, 2006: 201). Към първия тип се отнасят примери като *ваучер, олинклузив, чекаут/check-out*, които са заети с терминологичното си значение. В английския език *ваучер* е със следните значения: 1. поръчител, гарант; 2. разписка, квитанция, бордеро; оправдателен документ; 3. купон (за хранене и пр. – в хотел, почивна станция и пр.), ваучър; талон' (Rankova et al., 1990: 469). В българския са заети второто и третото значение, които са специализирани. Значенията на *check-out* в английския са: '1. уреждане на сметка и напускане на ресторант/хотел и пр.; 2. краен срок за освобождаване на стая в хотел и пр.; 3. отписване на посетител от регистъра на хотел и пр.; 4. последна проверка на техническата изправност на самолет при излитане/кацане; 5. каса в магазин на самообслужване' (Rankova et al., 1990: 139). Последното значение не е познато в българския език. Общопотребимото значение на *all-inclusive* в английския 'включващ всичко, изчерпателен' се отразява върху семантиката му като туристически термин, т.е. цената на услугата включва основните и/или някои допълнителни туристически услуги.

Немалко са и примерите за стесняване на значението. Така например в английския език *outgoing* е технически термин със значение 'отработен' и политически термин – 'който напуска поста си/ подава оставка'. Освен тези значения има и общоупотребими – 'дружелюбен, отчивчив', 'който излиза/тръгва/заминава/напуска' и 'изходящ' (Rankova et al., 1990: 85). Последните две значения се стесняват в посока на неговата терминологизация – *аутгоинг, изходящ туризъм* 'вид туризъм, при който жители на дадена страна пътуват в друга държава' (Tonchev et al., 2010: 49). В английския език *чартър (charter)* е със значения '1. харта, грамота, устав; право; 2. наемане на кораб/самолет и пр.' (Rankova et al., 1990: 138), последното от които се е специализирало в българския език – *чартър* 'транспортно средство, изцяло или частично наето от доставчик на туристически услуги' (BDS EN 13809).

Някои от по-отдавна заетите туристически термини са развили оценъчни употреби извън специализираната сфера, срв. напр.: *Прибира се въщи само да пренощува, като на хотел е; Нямам много задължения на новата работа, все едно съм на курорт; Принасям му, отнасям му, на румсървис се превърнах, камериерка станах, а той все недоволен.* Самият термин *туризъм* развива вторичната номинация в значение на 'временно пътуване и пребиваване на физически лица извън постоянното им местожителство с цел, различна от туристическата': *наркo-туризъм, изборен туризъм, секcтуризъм.* Популярният термин *олинклузив*, който все още не е напълно адаптиран (липсват деривати, запазва се оригиналната му графика), се среща не само в комуникацията в туризма, откриваме го в реклами за банков кредит – *All inclusive офeрта*, за продажба на мебели – *Ultra all inclusive*, т.е. с повече екстри, за продажба на автомобили „Мазда“ – *100 000 км All inclusive* (включено сервизно обслужване); в статия на електронните медии за реклама на обучение в Англия – *Висше олинклузив на Острова, Висше олинклузив за българи в Англия.*

Представените примери са доказателство за активната роля на интернационализацията върху формирането на българската туристическа терминология. С навлизането на значителен брой нови термини, повечето от които с оригиналната си форма и съдържание, се изпълнява

терминологичното изискване² за интернационалност на терминологията с цел нейната унификация и подобряването на международния информационен поток. Оттук произтичат и предпоставките за успешна комуникация между специалистите от сектора, както и за надеждно общуване с потребителите на туристически услуги.

Споменатите отношения в процеса на комуникацията, както и интердисциплинарният характер на терминологията на туризма формират характерния за нея инвентар от тясноспециална, интердисциплинарна и професионална лексика. Това означава, че общоупотребими думи навлизат в езика на туризма или обратното – поради активната си употреба някои термини напускат специалния език и стават част от общоупотребимия език. Срещат се и термини, които освен за туризма са характерни и за други науки или за прилежащите към туризма области. Наблюдаваните езикови процеси са известни като терминологизация, детерминологизация и ретерминологизация.

В зависимост от отдалечеността на общоупотребимото и терминологичното значение може да се говори за три степени на терминологизация. Към най-ниската степен се отнасят случаите, „при които терминът и общоупотребимата дума означават един и същи денотат, но се различават в значенията си (значението на термина съдържа повече на брой и по-специални признаци от значението на думата)“ (Petkova, 2013: 46). Туристическата лексика изобилства от подобни примери – термините и общоупотребимите думи означават едни и същи денотати, но в значенията на първите се съдържа уточняваща информация, която насочва към целите, потребностите, функциите на туризма. Общоупотребимата дума *плаж* ‘1. нисък и покрит с пясък морски или речен бряг, удобен за къпане’; 2. [място за] къпане и печене на слънце, обикн. край река или море’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 635) се терминологизира чрез стесняване на значението, изразено в последната част на дефиницията ѝ в Закона за туризма на Република България – ‘общодостъпна и обезопасена зона в непосредствена близост до естествен или изкуствен воден обект, предназначен за рекреационни дейности, в която се предлагат и потребяват туристически услуги’. Според „Български

² За да изпълняват ролята си в езиковата система, в теорията на терминологията се поставят редица изисквания към термините – за еднозначност, системност, словообразователност, стилистична неутралност, мотивираност, интернационалност и др. (вж. подр. Попова, 2012: 58-78).

тълковен речник“ *читалня* е ‘помещение в библиотека, читалище и другаде за четене’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 1068), а според стандарта БДС EN ISO 18513 – ‘отделно разположена обща стая или място за гости, специално предназначено за четене’. Както се вижда, в терминологичната дефиниция чрез диференциалния признак се конкретизира предназначението, т.е. за гости на хотела, и по този начин значението на термина се стеснява, респ. специализира. Същият случай се наблюдава например при *лоби*, *фоайе* ‘обща стая или място, предназначено за сядане на гостите’; *стая за игри* ‘обща стая или място, в което се предоставят разнообразни игри за гостите’ и др. (BDS EN ISO 18513).

Туристическият термин *олинклузив* е изведен от общоупотребимото значение на английското all-inclusive – ‘including everything’ (Cambridge Advanced Learner’s Dictionary, 2005: 32). В резултат от необходимостта от номинация на новото туристическо явление и от последвалата фреквентност на новия термин общоупотребимото значение става периферно, срв. примерите в речниковата статия на all-inclusive – a seven-night all-inclusive package, an all-inclusive resort (Cambridge Advanced Learner’s Dictionary, 2005: 32).

Уточнението на местоположението в общоупотребимото значение на *апартамент* ‘отделно, самостоятелно жилище в голяма къща, блок, хотел’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 30) насочва към възприемането на думата и като част от туристическата лексика. В терминологичната дефиниция – ‘място за настаняване с кухненски бокс, в което се осигуряват отделни стаи със средства за нощуване и места за сядане’ (BDS EN ISO 18513) – значението продължава да се стеснява, като се акцентира върху оборудването на апартамента в хотела. В стандарта БДС EN 13809 *посетител* е дефиниран като ‘пътник, пристигнал на място, което не е мястото на неговото постоянно местоживееене’, а в „Български тълковен речник“, 2008: 706 – ‘лице, което посещава някого или нещо’. Както се вижда, в стандартите дефиницията е съобразена с една от основните функции на туризма – движението на хора. При *маршрут* разликата в съдържанието на дефинициите на общоупотребимата дума и термина е тази, че при терминологичната пътуването се определя като туристическо, срв. ‘предварително набелязан, определен път за движение, пътуване на някого или нещо’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 438).

При термините *начало на пътуване* и *край на пътуване* (BDS EN 13809) присъствието на терминоелемента *пътуване* насочва към възприемането им като терминологични словосъчетания. Но тези словосъчетания във функционален план могат да се смятат и за общоупотребими – започва или завършва някакво пътуване (с определено превозно средство, до дадено място, с някаква цел и т.н.). Едва съдържанието на терминологичната дефиниция издава, че става дума за туристическо пътуване – *начало на пътуване* ‘дата и/или час на започване на първата договорена туристическа услуга’ и *край на пътуване* ‘дата и/или час на завършване на последната договорена туристическа услуга’.

При други примери за най-ниска степен на терминологизация дефинициите на общоупотребимите думи в тълковните речници и на термините в стандартите са сходни. Специализацията не е категорично изразена, единствено мястото на тази лексика в стандартите от областта на туризма я определя като терминологична, срв. *гараж* ‘паркинг в сграда’ (BDS EN ISO 18513) и ‘място или помещение, където се прибират, затварят автомобили по време, когато не се използват’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 128); *кухненски бокс* ‘малка кухня или част от стая, частично оборудвана със средства за самообслужване’ (BDS EN ISO 18513) и ‘помещение за готвене’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 402); *палатка* ‘направен от плат подслон, който може да се разглобява и съгва за улеснение при транспортиране’ (BDS EN ISO 18513) и ‘временен лятно жилище, обикн. от платнище’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 610); *паркинг* ‘закрито или открито място за превозни средства, който не е нужно да е охраняван’ (BDS EN ISO 18513) и ‘място за паркиране на автомобили’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 615).

Към втората степен на терминологизация се включват случаите, когато терминът и общоупотребимата дума „означават различни денотати, но много сходни и тясносвързани помежду си и по функция (функцията, която изпълняват, и резултатът, който се получава от нейното изпълнение, се съотнасят денотативно, т.е. те са идентични)“ (Petkova 2013: 47). Терминът *обиколка (на град)* възниква върху ‘минаване около нещо, обхождане на различни места; обикаляне’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 547). Терминологичното значение на *брошура за пътуване* ‘публикация, в която подробно са описани характеристиките на посещаваните места при пътуване, услугите при пътуване, цените и условията за резервиране’ (BDS EN 13809) възниква върху общоупот-

ребимото значение на *брошура* ‘малка, тънка, обикн. неподвързана книга, посветена на някакъв злободневен, актуален проблем’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 76). Терминологичното значение на *планински заслон* ‘изолирано място за настаняване, разположено в планинска област, което може да е със или без надзор, и предлага средства за общо ползване’ (BDS EN ISO 18513) се основава на двете общоупотребими значения на *заслон* ‘1. помещение или място, запазено от вятър, дъжд и пр.; подслон; 2. планинска колиба за временна почивка’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 264).

Интересен е случаят с *пансион*, който като туристически термин има две значения: ‘1. обект, в който се предлага настаняване обикновено за повече от една нощувка, като се осигурява храна основно за настанените гости; 2. вид ценоразпис за комплекс от услуги – настаняване, хранене и т.н.’ (BDS EN ISO 18513). С първото си значение е пример за най-ниска степен на терминологизация, тъй като то е получено от значенията на общоупотребимата дума *пансион* – ‘1. дом, където живеят и се хранят ученици и студенти; 2. къща, където се готви храна за определен брой лица, които може и да не живеят там.’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 612). С второто си значение проявява втора степен на терминологизация – денотатите, които терминът и общоупотребимата дума означават, са различни, но със сходни функции – настаняване, хранене, приготвяне на храна.

Към най-високата степен на терминологизация се отнасят случаите, при които “термините и думите означават абсолютно различни денотати“, а приликата между тях е абстрактна и обикновено се основава на външно сходство (Petkova, 2013: 47). Формалното отношение между думата и термина най-често се представя чрез метафоричен пренос. Най-висока степен на терминологизация се наблюдава при примери от рода на: *кораб с подводни крила*, *мек туризъм*, *свалков транспорт*, *спален чувал*, *студена кухня*, *туристически пакет*.

Вследствие на типичната за туризма комуникация, както и на честата употреба на определени специални думи немалък брой тясноспециални термини напускат терминологичната система и стават част от общоупотребимия език (Poštolková, 1980: 56). Процесът на детерминологизация не се проявява толкова често както терминологизацията и за разлика от нея обхваща предимно новите термини и термините от чужд произход, при които мотивацията не е достатъчно ясна (Bozděchová,

2009: 56). Показателен пример за т. нар. пълна детерминологизация, т.е. терминът вече не означава съответното понятие от специалната област и значението му е подложено на метафоризация или генерализация (Holubová, 2000: 157), е отбелязаният случай с олинклузив, който, макар и все още да не е формално адаптиран, е вече достатъчно популярен в разговорния и рекламния дискурс. По-често срещано явление е т. нар. частична детерминологизация (Holubová, 2000: 157) – при преноса терминологичното значение отслабва, става по-общо, недетермирано, но основните (интегралните) признаци се запазват. В тази група се включват например: *бунгало*, *бързо хранене/фастфуд*, *екскурзия*, *екскурзовод*, *круиз*, *къмпинг*, *мотел*, *рекреация*, *ресторант*, *туризъм*, *турист*, *хотел*, които се отразяват във всякакъв вид лексикографски източници, не само специализирани, и днес са част от активния речник на българския език.

Според изследователите процесът на ретерминологизация, наричан още „транстерминологизация“ (Bozděchová, 2009: 56) и определян като „частен случай на терминологизацията“ (Petkova, 2013: 47), се свързва най-често с преминаването на термини от една терминологична система в друга с ново или преосмислено значение, т.е. *термин*¹ → *термин*². В потвърждение са следните примери: *анимация*¹ (от областта на киното) ‘изкуство и процес на създаване на филми чрез фотографирание, снимане на поредици от рисунки; мултипликация’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 28) → *анимация*² ‘дейност по организиране на свободното време на туристи, летовници и др., която включва провеждане на забавни игри, състезания и др. развлекателни прояви’ (BDS EN 13809); *ваучер*¹ (от областта на икономиката) ‘вид ценна книга, билет, който може да се използва вместо пари през определено време, при определени условия’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 88) → *ваучер*² ‘купон, който дава право на пътник да ползва опред. туристическа услуга’ (BDS EN 13809); *резиденция*¹ ‘място, където постоянно пребивава държавният глава, високопоставен служител и др.; седалище’ (Balgarski talkoven rechnik, 2008: 835) → *резиденция*² ‘обект, в който се осигурява настаняване в студия или апартаменти’ (BDS EN ISO 18513). Стандартизираният термин *трансфер* ‘превоз на туристите от летищата (гарите, пристанищата) до местата за настаняване’ (BDS EN 13809) е също и термин от редица други области – икономика, спорт, техника и психология – с различни за всяка една от тях дефиниции, но с една и съща за

всички архисема – ‘прехвърляне, пренасяне’.

Значителен е броят на термините, принадлежащи към предметните области икономика, география, спорт, кулинария, транспорт и др., които са същевременно част от терминологията на туризма. Една част от тях означават едни и същи денотати, но в значенията им на туристически термини се съдържат специални признаци, съобразени със спецификите на туристическата индустрия, срв. напр. популярните икономически термини *депозит*, *доплащане* и *основна (базисна) цена*, които, използвани за целите на туризма, се открояват със специални признаци: *депозит* ‘плащане на част от цената на пътуването, направено от пътника’, *доплащане* ‘разликата между платения депозит и цената на туристическата услуга’ и *основна цена* ‘най-ниска цена, предлагана за организирано пътуване с обща цена или за отделна туристическа услуга’ (BDS EN 13809). По-голямата част от интердисциплинарните термини обаче функционират с абсолютно еднакво значение и в двете области, срв. напр. стандартизираните термини от областта на: транспорта – *vlak с автомобилен и спален вагон* ‘vlak с места за сядане и/или ношуване, който транспортира превозни средства и придружаващите ги пътници’, *комбиниран полет* ‘полет, осигурен от въздушен превозвач в комбинация с друг въздушен превозвач, в съответствие със споразумение между тях относно целия полет или част от полета’, *круизен кораб* ‘пътнически кораб, специално приспособен за пътуване през свободното време с цел отдих и почивка в открито море, по езеро, река или канал’ (BDS EN 13809); балнеологията – *джакузи* ‘баня или вана с механизъм, който предизвиква въртеливо движение на топлата вода’, *парна баня* ‘стая или кабина с гореща пара’, *сауна* ‘дървена кабина с горещ и сух въздух’ (BDS EN ISO 18513); спорта – *зала за фитнес*, *зала за гимнастика* ‘обща зала или място, в което са разположени съоръжения за физически упражнения, които не се нуждаят от надзор’, *плувен басейн* – ‘вътрешен или външен басейн, специално предназначен за плуване, който не е необходимо да се отоплява’ (BDS EN ISO 18513), *спортен инструктор* ‘лице, което обучава по определен вид спорт, и което може да притежава съответната квалификация’ (BDS EN 13809) и др.

Представените наблюдения показват, че формирането на терминологията на туризма е под влиянието на съвременните езикови езикови процеси и характерната за туризма специална комуникация. Този факт определя динамичния ѝ характер и поставя редица въпроси,

свързани с приложния аспект на нейното изучаване – чуждоезиковото обучение и превод за целите на туризма, терминографската и лексикографската практика, стандартизационната дейност.

References

1. *Balgarski talkoven rechnik*. (2008) Sofiya: Nauka i izkustvo.
2. BDS EN 13809. (2010) Turisticheski uslugi. Turisticheski agentsii i turooperatori. Terminologiya.
3. BDS EN ISO 18513. (2010) Turisticheski uslugi. Hoteli i drugi vidove mesta za nastanyavane pri turizam. Terminologiya.
4. Bozděchová, I. (2009) *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum.
5. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. (2005) Cambridge.
6. Holubová, V. (2000) K pojetí determinologizace. *Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000*. Praha: Galén, pp. 157-159.
7. Kolkovska, S. (2006) Tendentsiite kam internatsionalizatsiya i natsionalizatsiya v novata balgarska ikononicheska terminologiya. *Natsionalniyat ezik v usloviyata na chuzhdi vliyaniya i globalizatsiya*. Sofiya: BAN, pp. 190-212.
8. *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. (2012) Sofiya: Prosveta.
9. Rankova, M., Atanasova, T., Harlakova, I (1990) *Angliysko-balgarski rechnik. T. I, II*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
10. Pernishka, E., Blagoeva, D., Kolkovska, S. (2010) *Rechnik na novite dumi v balgarskiya ezik*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
11. Pernishka, E., Blagoeva, D., Kolkovska, S. (2001) *Rechnik na novite dumi i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
12. Petkova, E. (2013) *Vzaimootnoshenie mezhdu terminologichna i obshtoupotrebima leksika (v posoka kam terminologizatsiya)*. Sofiya: Skala Print.
13. Popova, M. (2012) *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: Znak`94.
14. Poštolková, B. (1980) K specifičnosti významu termínů. *Slovo a slovesnost*, vol. 1, pp. 54-56.
15. Tonchev, Tsv., Mihaylov, M. (2010). *Terminologichen rechnik po upravlenie na turizma*. Botevgrad: Mezhdunarodno visshe biznes uchilishte.
16. Zakon za turizma. (01. 10. 2002) *DV*, br. 56 ot 7 yuni 2002 g.

ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА „МИГРАЦИЯ“ В БЪЛГАРСКАТА
И РУСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ
В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА

TERMINOLOGICAL "MIGRATION" IN THE
BULGARIAN AND RUSSIAN ECONOMIC
TERMINOLOGY IN THE DIGITAL AGE

*Гл. ас. д-р Радостина Стоянова
Институт за български език „Проф. Любимир Андрейчин“,
Българска академия на науките
r.stoyanova@ibl.bas.bg*

*Chief Assist. Prof. Radostina Stoyanova, PhD
Institute for Bulgarian Language "Prof. Lyubomir Andreychin",
Bulgarian Academy of Sciences
r.stoyanova@ibl.bas.bg*

Abstract

The tendency towards interdisciplinarity in economics in the digital age stretches and redefines the conceptual boundaries of economic terminology. The present article discusses the phenomenon of terminological migration in the latest Russian and Bulgarian economic literature. Monotypicity of the mechanisms of migration is shown to be one of the most productive phenomena of secondary terminological nomination. The article analyzes the concepts of interdisciplinary term, reterminologization, transterminologization, and transdisciplinarity.

Key words: *term, terminology, terminological migration, transterminologization, transdisciplinarity, reterminologization, economic discourse..*

JEL Code: Z13

Въведение

Засилената тенденция за интердисциплинарност на научните изследвания отваря границите на икономическата наука и нейната терминология, вследствие на което се наблюдава миграция на термини от други области на знанието. На базата на термините от взаимодействащите си интердисциплинарни области на икономическата наука се формира нова понятийно-семантична (терминологична) система. Например през последните години се появяват понятия и термини като: бълг. *виртуална икономика* – рус. *виртуальная экономика* < англ.

virtual economy; бълг. *етническа икономика* – рус. *этническая экономика (этноэкономика)* < англ. *ethnoeconomics*; бълг. *икономика на високите технологии* – рус. *экономика высоких технологий* < англ. *high-tech economy*; бълг. *икономика на културата* – рус. *культурная экономика* < англ. *cultural economics*; бълг. *интернет икономика* – рус. *Интернет экономика* < англ. *Internet economy*; бълг. *информационна икономика* – рус. *информационная экономика* < англ. *information economics (economics of information)*; бълг. *медия икономика* – рус. *медиаэкономика* < англ. *media economics*; бълг. *мрежова икономика* – рус. *сетевая экономика* < англ. *network economy*; бълг. *поведенческа (бихейвиористична) икономика* – рус. *поведенческая экономика* < англ. *behavioral economics* и др.

Миграцията на термини в посока към икономическата терминология се извършва от различни изходни научни области – военното дело (рус. *управление полевой службы* – англ. *field service management*), правото (бълг. *родителска компания* – рус. *материнская (родительская, головная) компания* < англ. *parent company*; рус. *карательное (штрафное) налогообложение* < англ. *punitive taxation*), архитектурата (бълг. *бренд архитектура (архитектура на бранда)* – рус. *архитектура бренда* < англ. *brand architecture*; бълг. *монолитен бренд* – рус. *монолитный бренд* < англ. *monolithic brand*; срв.: англ. *house of brands, branded house*) и др.

1. Понятията интердисциплинарен термин, интердисциплинарна терминология, ретерминологизация, транстерминологизация, трансдисциплинарност

Постоянно увеличаващият се брой интердисциплинарни изследвания в икономиката (икономика и социология, икономика и география, икономика и история, икономика и философия, икономика и етика, икономика и биология, икономика и психология, икономика и неврология, икономика и демография, икономика и културология, икономика и физика, икономика и право, икономика и информатика, икономика и лингвистика и т.н.) води до нарастване на фонда от *интердисциплинарни („междунaучни“ „междусистемни“, „междоотраслови“, „профилни“)* термини (Buyanova, 2014: 179), *„транстермини“* (Komarova, 2017:189).

Използването на интердисциплинарни подходи и методи в съвре-

менните изследвания се отразява върху понятийния апарат както на науката като цяло, така и на отделните научни сфери на знанието. Това води до възникването на съответни процеси от интегрален и синтетичен характер и в терминологичния фонд на съвременния език на науката (Буянова, 2014: 179). В най-общ вид това се изразява в увеличаването на *интердисциплинарната терминология (междусистемната терминология)*, която „обединява два достатъчно самостоятелни състава“ (Буянова, 2014: 179). Единият от тях се наблюдава при открояването на интегриращите терминологични елементи вътре в конкретната интердисциплинарна научна област на знанието, а другият – при миграцията на термини от една научна област в друга.

Преходът на термини от една терминосистема към друга се определя от лингвистите по различен начин: *пренос на термини, вторичен пренос, заемане на термини, терминологична „миграция“, терминологизация на термини, ретерминологизация, транстерминологизация.*

Според М. Попова при *терминологизацията на термини*, наричана още *ретерминологизация* (Ророва, 2012: 539), се наблюдава пренос „от една в друга терминологична система, т.е. ‘термин₁ □ термин₂’“ (Попова 2012: 541), при което „реалната обща част между термините е само формална (т.е. еднаква форма на съотносителните термини)“ (Ророва, 2012: 541). Според М. Попова „общата им част в семантично отношение не е израз на реална идентичност, а е абстрактна представа за сходство или съседство на назоваваните същности“ (Ророва, 2012: 541). Подобно мнение изказват и други лингвисти. Е. Петкова разглежда ретерминологизацията като „пренасяне на термин или терминоелемент от една научна област, сфера, дисциплина в друга с пълно или частично преосмисляне на значението“ (Petkova, 2010: 53). Като вид терминологизация Е. Петкова разглежда „и тези случаи на ретерминологизация (т.е. термин₁ □ термин₂), когато терминът се е детерминологизирал, а след това отново се е терминологизирал в друга терминологична система, където значението му се е променило“ (Petkova, 2012: 52). Според С. Колковска ретерминологизацията отразява само един от аспектите на възникване на нова специална единица чрез мигриране на название от една терминологична система в друга (Kolkovska, 2011: 521). Тя подчертава, че при някои случаи ретерминологизацията има допирни

точки с процеса на калкиране, тъй като е възможно тя да е предизвикана от следване на чуждоезиков модел. Например медицинският термин бълг. *донор* – рус. *донор* (< англ. *donor*) мигрира в икономическата терминология чрез калкиране, тъй като е резултат от влияние на английския език (Kolkovska, 2011: 521).

Н. Н. Горбунова подчертава, че ретерминологизираните термини обикновено трансформират своето значение в съответствие със спецификата на новата област на научното знание. Те репрезентират в някаква степен по-различно понятие, в сравнение с изходната терминосистема, което проличава от дефинициите на дадените терминологични знаци. По този начин се променя основната характеристика на термина – неговата семантична системност (Gorbunova, 2017: 25). Тази особеност според Н. Н. Горбунова отличава ретерминологизираните термини от терминологичните единици, характеризиращи се с *трансдисциплинарност*, които мигрират в реципиентната система без промяна на значението (Gorbunova, 2017: 25).

А. Ж. Суперанска, Н. В. Подолска и Н. В. Василиева определят като *транстерминологизация* процеса на преосмисляне на даден термин от една област на знанието и навлизането му в терминосистемата на друга наука (Superanskaya et al., 2019: 203). Като резултат на транстерминологизацията се образуват междуотраслови омоними (Superanskaya et al., 2019: 203; Komarova, 2017: 189). При това може да мигрира както отделен термин, така и терминологичен блок, включващ свързани с централния термин понятия (Superanskaya et al., 2019: 203).

А. Е. Буженинов също използва термина *транстерминологизация* относно миграцията на терминологични единици от една терминология в друга, протичаща с определено изменение на значението на термина, без да се променя неговата форма. Според него към вербализираното понятие се добавят нови концептуални признаци, компоненти на значението, или пък то губи вече притежавани признаци (стесняване или разширяване на значението). Като вид вторична номинация транстерминологизацията може да се съпровожда с метафоричен или метонимичен пренос (Buzheninov, 2014).

2. Интердисциплинарност на съвременната икономическа терминология

Формирането и развитието на средствата за изразяване на понятията във всяка една наука е тясно свързано с развитието на самата наука. През последните години се наблюдава бурно развитие на редица интердисциплинарни области на икономиката. Тук ще споменем някои от тях.

Когнитивната икономика (рус. *когнитивная экономика*, англ. *cognitive economics*) притежава смесена понятийна система, използваща понятия от сферите на когнитивната психология, неврологията, физиологията и икономиката. Терминологичният ѝ корпус се характеризира с миграция на термини от психологията и невробиологията (бълг. *асоциативна памет* – рус. *ассоциативная память* < англ. *associative memory*; бълг. *афективно прогнозиране* – рус. *аффективное прогнозирование* < англ. *affective forecasting*; бълг. *емоционален фрейминг* – рус. *эмоциональный фрейминг* < англ. *emotional framing* и др.).

В *иконометриката* (*иконометрията*) (рус. *эконометрика* /*эконометрия*/, англ. *econometrics*) се интегрират термини от понятийните системи на математическата статистика, линейната алгебра и теорията на вероятностите (бълг. *закон за големите числа (ЗГЧ)* – рус. *закон больших чисел (ЗБЧ)*, англ. *law of large numbers (LLN)* и др.).

Икономиката на щастието (рус. *экономика счастья*, англ. *economics of happiness*) възниква на границата на три науки – икономиката, социологията и психологията. Тя борави с термини, използващи се в психологията, социологията, иконометрията и поведенческата икономика (бълг. *удовлетвореност* – рус. *удовлетворенность* < англ. *satisfaction*; бълг. *ментално счетоводство* – рус. *ментальная (мысленная) бухгалтерия* < англ. *mental accounting*; бълг. *халоефект (ефект на ореола)* – рус. *гало-эффект (эффект ореола)* < англ. *halo effect*; бълг. *международен индекс на щастието* – рус. *международный индекс счастья* < англ. *Happy Planet Index*; бълг. *световен доклад за щастие* – рус. *всемирный доклад о счастье* < англ. *World Happiness Report*; бълг. *бихейвиористични финанси* – рус. *поведенческие (бихевиористские) финансы* < англ. *behavioral finance* и др.).

В терминологичната система на *цифровата икономика* (рус. *цифровая экономика*, англ. *digital economy*) навлизат термини от сферата на информационно-комуникационните технологии (бълг. *адитивни тех-*

нологии – рус. *аддитивные технологии* < англ. *additive manufacturing*; бълг. *блокчейн* – рус. *блокчейн* < англ. *blockchain*; бълг. *Индустрия 4.0* – рус. *Индустрия 4.0* < англ. *Industry 4.0* и др.).

Понятийно-семантичната система на *невроикономиката* (рус. *нейроэкономика*, англ. *neuroeconomics*) комбинира понятия от психологията, икономиката, невробиологията и теорията за еволюцията (бълг. *невромениджмънт* – рус. *нейроменеджмент* < англ. *neuromanagement*; бълг. *невромаркетинг* – рус. *нейромаркетинг* < англ. *neuromarketing* и др.).

Иконофизиката (рус. *эконофизика /экономическая физика/,* англ. *econophysics*), използваща методите от физиката при анализа и решаването на икономически задачи, обединява понятийните апарати на физиката и икономиката (бълг. *самоорганизираща се критичност* – рус. *самоорганизующаяся критичность* – англ. *self-organized criticality*; бълг. *квантова иконофизика* – рус. *квантовая эконофизика* < англ. *quantum econophysics* и др.).

В терминологичната система на *медия икономиката* (рус. *медиаэкономика*, англ. *media economics*) навлизат термини както от сферата на средствата за масова информация, така и от областта на икономиката. Например: бълг. *аудио реклама* – рус. *аудиореклама (аудиоролики)* < англ. *audio advertising*; бълг. *брандинг* – рус. *брендинг* < англ. *branding*; бълг. *еластично търсене* – рус. *эластичный спрос* < англ. *elastic demand*; бълг. *медия брандинг* – рус. *медиа-брендинг* < англ. *media market*; бълг. *медия брокер* – рус. *медиаброкер* < англ. *media broker*; бълг. *медия пазар* – рус. *медиярынок* < англ. *media market*; бълг. *аналогова телевизия* – рус. *аналоговое ТВ* < англ. *analog television (analog TV)*; бълг. *интернет телевизия* – рус. *интернет-телевидение (интернет-ТВ)* < англ. *on-line TV*; бълг. *кабелна телевизия* – рус. *кабельное ТВ* < англ. *cable television (cable TV)*; бълг. *сателитна телевизия* – рус. *спутниковое ТВ* < англ. *satellite television (satellite TV)*; бълг. *цифрова телевизия (дигитална телевизия)* – рус. *цифровое телевидение (цифровое ТВ)* < англ. *digital TV* и др.

За терминосистемата на *архитектурната икономика* (рус. *архитектурная экономика*, англ. *archinomics*) е характерно използването на термини от архитектурата, строителството и икономиката (бълг. *градски бранд* – рус. *бренд города* < англ. *city brand* и др.).

За *морската икономика* (рус. *морская экономика*, англ. *maritime*

economics), икономиката на морския транспорт (рус. экономика морского транспорта, англ. *shipping economics*) са характерни термини от икономиката и военноморското дело: бълг. *морски протест* – рус. *морской протест* < англ. *capitan's protest, ship's protest*; рус. *без спасения нет вознаграждения* < англ. *no cure – no pay*; рус. *полная гибель (застрахованного транспортного средства и т. п.)* < англ. *total loss* и др.

В интердисциплинарната област *морска енергетика* (рус. *морская Энергетика* < англ. *maritime energetics*) се използват терминологични единици, мигрирали от морската икономика, енергетиката, екологията и други научни области (бълг. *рибни ресурси* – рус. *рыбные ресурсы* – англ. *fishery resource*; бълг. *Световен океан* – рус. *Мировой океан* – англ. *World ocean*; бълг. *синя икономика* – рус. *синяя экономика (экономика <Мирового> океана)* – англ. *blue economy*; бълг. *енергия на вълните* – рус. *энергия волн* – англ. *wave energy*; бълг. *морска енергия* – рус. *морская энергия (морская мощность, энергия океана, мощность океана, морская и гидрокинетическая энергия)* – англ. *marine energy (marine power, ocean energy, ocean power, marine and hydrokinetic energy)*; бълг. *преобразуване на енергията на морските вълни* – рус. *Преобразование энергии морских волн* – англ. *water-wave energy conversion*; бълг. *преобразувател на енергията на морските вълни* – рус. *преобразователь энергии морских волн* – англ. *water-wave energy converter* и др.).

Друга активно развиваща се интердисциплинарна научна област е *икономиката на езика* (рус. *экономика языка*, англ. *economics of language /language economics/*), интегрираща понятия от сферите на икономиката, езикознанието и методиката на чуждоезиковото обучение (бълг. *езиков мениджмънт* – рус. *языковой менеджмент* < англ. *language management*; бълг. *владеење на чужд език* – рус. *владение иностранным языком* – англ. *foreign language proficiency*; бълг. *езиково планиране* – рус. *языковое планирование* < англ. *language planning/ language engineering/*; бълг. *езикова политика* – рус. *языковая политика* < англ. *language policy* и др.).

Посочените по-горе термини показват, че един от най-често използваните начини за терминологична номинация в интердисциплинарните научни области на икономиката е транстерминологизацията, т.е. миграцията на терминологични единици от една терминология в друга.

3. Структурна характеристика на интердисциплинарните термини

Интердисциплинарните термини в икономическата терминология в български и руски език са представени от еднокомпонентни (бълг. *език* – рус. *язык*; бълг. *донор* – рус. *донор*; бълг. *образование* – рус. *образование*) и поликомпонентни термини (бълг. *клиент на езикова школа* – рус. *клиент языковой школы*).

Синтагматичната номинация като формалносинтактична техника за терминологична номинация е доста продуктивен начин за попълване на икономическата терминология в двата разглеждани езика. В нашия материал терминологичните словосъчетания са представени предимно от двукомпонентни терминологични единици (бълг. *равновесие на фирмата* – рус. *равновесие фирмы*; бълг. *образователни услуги* – рус. *образовательные услуги*; бълг. *преводачески услуги* – рус. *переводческие услуги*; бълг. *преводачески продукт* – рус. *переводческий продукт*; бълг. *инфлационна спирала* – рус. *инфляционная спираль* и др.), като се срещат трикомпонентни (бълг. *международен индекс на щастието* – рус. *международный индекс счастья*; бълг. *световен доклад за щастието* – рус. *всемирный доклад о счастье*; бълг. *закон за големите числа* – рус. *закон больших чисел*; бълг. *потребител на образователни услуги* – рус. *потребитель образовательных услуг*; бълг. *доставчик на преводачески услуги* – рус. *поставщик переводческих услуг* и др.) и четирикомпонентни терминологични единици (бълг. *структура на разходите на преводаческа фирма* – рус. *структура затрат переводческой компании* и др.).

Към икономическия дискурс в български и руски език мигрират термини и от компютърния дискурс, където терминът в максимална степен проявява свойствата на знак, често представен под формата на паралингвистична семиотична единица (бълг. *Индустрия 4.0* – рус. *Индустрия 4.0* и др.).

Заклучение

Международната интеграция и дигитализацията на бизнеса, пазарите, образованието и обществения живот оказват влияние върху тенденциите за транстерминологизация и интернационализация на икономическата терминология, чиито граници остават отворени за попълване с нови термини.

Анализираният езиков материал показва, че в най-новата българска и руска икономическа терминология се наблюдава еднотипност на механизмите за миграция на термини като един от най-продуктивните начини за вторична терминологична номинация.

Икономическата терминология в българския и руския език представлява сложно системно образуване. Тя се подчинява, от една страна, на общите за различните терминосистеми закономерности (все по-активно заемане на термини от английски език, интернационализация и др.), а от друга – притежава редица частни особености, сред които е и ярко изразената тенденция за миграция на термини към икономическия дискурс.

Наблюденията, представени в тази статия, могат да послужат при по-нататъшното изследване на общото и специфичното в развитието на системите за представяне на знания в български и руски език, което би представлявало определен принос за развитието на терминознанието.

References

1. Buyanova, L. Yu. (2014). *Terminologicheskaya derivatsiya v yazyke nauki: kognitivnost', semiotichnost', funktsional'nost'*. 2nd Ed. Moskva: Izdatel'stvo „Flinta“, Izdatel'stvo „Nauka“.
2. Buzheninov, A. YE. (2014) *Transterminologizatsiya kak tip terminologicheskoy nominatsii (na materiale pod"yazyka gomeopatii). V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii*. 37. pp. 56-63.
3. Gorbunova, N. N. (2017) *K voprosu ob izuchenii transdistsiplinarnosti nekotorykh terminosistem. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya lingvistika*. 5. pp. 20-39.
4. Kolkovska, S. (2011) *Semantichni neologizmi v savremennata balgarska terminologiya, vazniknali chrez reterminologizatsiya. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. Siyka Spasova-Mihaylova*. Sofiya: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. pp. 519-532.
5. Komarova, L. N. (2017) *Transterminologizatsiya i transterminy. Nauchnoye i obrazovatel'noye prostranstvo: perspektivy razvitiya: materialy V Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (Cheboksary, 15 aprelya 2017 g.) /Shirokov, O. N. yet al. (yed.)*. Cheboksary: TSNS „Interaktiv plyus“. pp. 189-191.
6. Petkova, E. (2010). *Terminologizatsiya, determinologizatsiya i*

reterminologizatsiya. *Mnogoobrazie v edinstvoto (sbornik dokladi ot konferentsiyata na Sayuza na uchenite „Razvitie i kreativnost“, Sofiya, 30 noemvri 2009 g.)*. Izdanie na Sayuza na uchenite v Balgariya. Sofiya. pp. 50-55.

7. Petkova, E. (2012) *Vzaimootnoshenie mezhdu terminologichna i obshtoupotrebima leksika (v posoka kam terminologizatsiya)*. Sofiya: Skala Print.

8. Popova, M. (2012) *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: IK „Znak 94“.

9. Superanskaya, A. V., Podol'skaya, N. V. and Vasil'yeva, N. V. (2019) *Obshchaya terminologiya: Voprosy teorii / Otv. red. T. L. Kandelaki*. Izd. stereotipnoye. Moskva: Knizhnyy dom „LIBROKOM“.

STUDY OF IDIOMS: DIFFICULTIES AND POSSIBILITIES

Svetlana B. Volkova, Cand. of Sc. (Philology)

Dubna State University, Russia

volkovasvetlana@mail.ru

Abstract

The main focus of the paper is on the study of idioms in modern times. On the one hand they represent a great challenge for non-native speakers due to the lack of motivation but on the other hand they can open up new possibilities for learners revealing culturally-significant features of the language and thus contribute to better understanding among nations. A special attention is given to the study of idioms at the linguistics department of Dubna State University, Russia. One of the educational activities that's web-quest which is successfully applied by the teachers of our department is dwelt upon in the paper. Also some results of a comparative analysis of idioms with a somatic component in different languages carried out at the linguistics department are presented.

Key words: *idiom, linguoculturology, web-quest, somatic component.*

JEL Code: Z13

The new epoch puts forward demands to the study of a foreign language. On the one hand we live in the epoch of globalization when the boundaries between different countries become blurred; there are more opportunities to travel around the world, to learn more about various nations, their culture. The glimpses and traces of globalization can be noticed everywhere: multinational companies, migrants who deliver their customs, traditions and products to new lands, etc.

But at the same time every nation has a hankering for preserving its own identity. In spite of the fact that English is a language of international communication, and in the world of business almost everyone is supposed to speak this language, still there are a number of peculiarities and specific features in each language that people should be aware of in order to avoid misunderstanding, to be tolerant of people belonging to other nations and representatives of other cultures.

Linguoculturology is a branch of linguistics which appeared in the 90-s of the 20th century as a result of the attempts to integrate the study of culture, culture-oriented linguistics and linguistics. It aims at bringing out culturally-significant specific features that can contribute to a better understanding among nations. This discipline includes the study of the

vocabulary which reflects the national and cultural character and reveals mentality. There is a special layer of the vocabulary that attracts the attention of a lot of researchers, that's idioms. Russian scholars use the term "phraseological units" implying set expressions, set phrases which can be only partially-motivated or non-motivated at all in comparison with free word-combinations. Phraseology reflects the mentality of a nation, its vision and perception of the surrounding world. Unfortunately nowadays idioms are gradually disappearing from everyday speech. To our mind there are several factors for it. First of all, due to a different degree of motivation of an idiom or a phraseological unit, it is quite a challenge especially for a non-native speaker to make it out and to use in a proper way. One more factor is a more pragmatic approach to what people say or write nowadays: they tend to avoid any kind of imagery. Idioms form a special lexical layer in a word-stock and each of them has an emotional-expressive constituent which make them conspicuous among other lexical units. Knowledge of idioms, their understanding and the ability to resort to them either orally or in written form correctly and relevantly in a native language and/or a foreign one enrich and beautify our speech and greatly contribute to the preserving of these culturally-significant units in a language system.

At the linguistics department of Dubna State University a special attention is given to the study of idioms. From the first year the students start learning a first foreign language, that's English. The students are made to understand from the very beginning that for a linguist it is not enough to be able to speak a foreign language fluently, to know a lot of words and be aware of grammar rules. It is essential to penetrate into the depth of any language, not only to know how to say something but also why it should be uttered or written in such a way.

In the recent years the teachers of our department successfully apply so-called web-tasks of different formats. The formats of frequently used web-tasks have been worked out by American educators – specialists of Michigan State University. They are *Hot List*, *Multimedia Scrapbook*, *Subject Sampler*, *Treasure Hunt*, and *Web-quest*. The application of these tasks allows to integrate modern educational techniques and distance learning forms into the program both for full-time and part-time students. Within the framework of the present paper it is worth mentioning one of the forms, that's web-quest. It is a problem task of a project type. It is structurally complex as it presupposes the work with a large amount of

material/information, research work and critical thinking. Students are required to do a number of tasks independently, for example looking for additional information, analyzing and systematizing it, if needs, carrying out some study and finally presenting a result of it. Students can benefit a lot from such tasks as they aim at the development of individual work skills. The teacher of our department Ekaterina Avramenko has worked out several web-quests for the independent work of the students, such as Cross-Cultural Communication, Choosing a Career and others. One of them is devoted to the issue of cross-cultural communication and serves as an introduction to the study of the English language. The aim of it is to show the differences between cultures with specific reference to idioms.

The work within web-quest is organized in the following way: a teacher formulates a problem, then sets a task, gives references to useful links where students can search for necessary information. As for the above-mentioned web-quest the students are supposed to listen to the lecture related to the interaction of language and culture and carry out their own study of Russian and English idioms which reflect nature and mentality of the nations and also make a list of idioms with zoonymic components (names of animals) in both languages, stating obvious similarities (if any) and differences.

There is a study which is being carried out at the linguistics department of Dubna State University, that's a comparative analysis of idioms/phraseological units with a somatic component in different languages. The languages that have been embraced by the study so far are Russian, Belorussian, English, German, Italian and Polish. A somatic component refers to a part of a human body. So-called somatic idioms are of great interest for researchers as such lexis fully reflects real facts of the surrounding world. These idioms are concrete and highly illustrative.

There is a lot of research into idioms, in particular set expressions with a somatic component. The usual approach is aimed at comparison of such idioms in two or more languages in order to find out whether an image component embodied in a set phrase coincides or not, their general meaning and a structural type. In the process of teaching primarily full equivalents are pointed out as they do not cause any difficulty in understanding and usage. As for partially coincided set expressions or those which do not coincide at all, here teachers have to resort to explanation. Precisely such idioms present a problem in the process of memorizing and further usage in

speech. Some researchers claim that an idiom can be regarded as a semantic equivalent of a word as its meaning is perceived as the semantic unity and in many cases cannot be deduced from the lexical meanings of its constituents. Having analyzed a number of idioms with a somatic component in several languages we came to the conclusion that these units can be taught as any other lexical units with the help of associations. The method of associations can be applied especially to somatic idioms because as a rule they are identified with a particular function which this or that body part fulfills. In order to discover catchy associations or senses it is necessary to recall a basic function or role of a body part. Thus the lexeme “**hand**” is related to “*work, labour*”; “**mouth**” is perceived as “*a source of communication*”, “**heart**” is justly related to “*love, sincerity*” and “*pain*”; the unit “**ears**” is identified with “*the ability to hear and listen to*”, “*attention*” and probably “*curiosity*”.

The above-mentioned associations are embodied in a number of English idioms. The set expressions with a somatic component “ear, ears” in the sense “the ability to hear and listen to” and “attention” make up quite a big group:

lend an ear to – to listen to someone talking about their problems carefully and sympathetically;

give an ear to – to listen to someone carefully;

(be) all ears – to pay attention to what someone has to say, alert, vigilant, wide awake, watchful, attentive;

have/keep your ear to the ground – to pay attention to what is happening, so that you know about any changes in a situation

keep/have your ears open – to pay attention to what is happening, esp. in order to find smth out (a part of the proverb: *Keep your mouth shut and ears open*);

to prick up/perk up one’s ears – to pay attention to what someone has to say, alert, vigilant, wide awake, watchful, attentive;

strain one’s ears – to try very hard to hear;

to clean one’s (the) ears – to listen to someone or something more attentively.

Somatic idioms are often based on metaphor or metonymy. In the following collocations a metonymic transfer can be observed: *a friendly ear*, *a sympathetic ear*, *all ears*, *have somebody’s ear* – to know someone with power or authority who will listen to you; *to gain/win somebody’s ear* – to

attract the attention of. In all these idioms “ear” denotes a person who is ready to listen to somebody attentively.

Fingers play an active role in non-verbal communication. They are directly related to body language or finger language. Some well-known gestures are fixed in the following set expressions almost with the same sense:

cross your fingers or keep your fingers crossed – *to hope that things will happen in the way you want them to;*

put/stick two fingers up at smb (BrE, informal) – *to express anger at someone in a very rude way by holding up your first two fingers in the shape of a “V” with your palm facing you;*

give smb the finger (mainly AmE) – *to express anger at someone in a very rude way by holding up your longest finger towards them with you palm facing you.*

All these idioms express so-called symptomatic gestures which are said to indicate an emotional state of the speaker. Such an observation can be regarded as a culture-specific feature.

The lexical unit “fingers” can evoke one more association that’s contact or tactile sensations. Such a sense can be perceived directly or indirectly in the following idioms:

burn one’s fingers – *to harm oneself; to suffer consequences of one’s actions;*

put one’s fingers in the fire – *to risk, to suffer unpleasant results of an action;*

to have your finger on the pulse – *to be conscious of new developments in a situation;*

have a finger in the pie – *to be involved in something, often when your involvement is not wanted.*

One of the first associations with the lexeme “face” is “appearance”. The following idioms have this semantic feature and the evaluation “beautiful-ugly”:

A face that would stop a bus (Am. a clock) sl. – (of girls or women) *to be very plain-looking;*

A pretty-pretty face – *being attractive;*

A pudding face – *a large fat human face;*

Hatchet face – *a thin sharp face;*

A good face is a letter of recommendation – *an attractive appearance*

may do somebody a good turn.

The presence of this group of idioms allowed us to make the conclusion that appearance is a significant attribute for Englishmen.

In each group of idioms with the mentioned somatic components some meanings which are typical of this particular language and culture have been pointed out. For example, the meaning “experience/inexperience” is conveyed in the idioms ***dry behind the ears*** / ***wet behind the ears***. “Face” can be used in the sense “to put on some expression” for a particular purpose:

to make a face (at somebody) – *produce a facial expression that shows dislike or some other negative emotion, or that is intended to be amusing;*

to put a (good) face on smth – *to act as though a particular situation is not as undesirable as it really is;*

to put one’s best face on – to be amiable, charming;

to run (travel on) one’s face (Am., coll.) – *to obtain things on credit by sheer impudence;*

to show a false face – to pretend, to behave in an insincere way.

Within one and the same language the difference may occur on a lexical level. The idioms *have sticky fingers* and *have light fingers* express the same meaning, that’s “*to steal*” but they belong to different varieties of English. The former one is American English and the latter is British English. Englishmen tend to avoid any kind of straightforward expressions and their manner of speaking is polite and tentative.

Some more observations are to be mentioned: the origin of an idiom may influence the semantic equivalence of a number of idioms in at least two languages, e.g. *to lose one’s face* / *to keep one’s face*. The idioms are originated from the Chinese language and they are identical in meaning in English and Russian in which “*face*” is perceived as “*reputation*”. The same is true about biblical idioms, that’s set expressions having a biblical origin, e.g. *finger of fate*; *not lift/raise a finger on somebody* and some other set phrases the sources of which are fairy-tales, fables, myths and others.

One of the aims of the present paper is to underline the importance of the study of idioms, to attract the attention to the problem of a gradual disappearing of culturally-significant units from our everyday speech and to get especially young people to learn and use them orally and in writing properly. A more thorough investigation of idioms in a native language and/or a foreign one opens a lot of opportunities for a person: undoubtedly,

these colourful expressions beautify our speech, they can enrich our knowledge of the world, acquaint with a particular nation, its culture. At the same time they are intended to show that nations are different and it is necessary to look into each nation's culture, religion, history in order to get to the roots of possible differences.

Linguoculturology aims to bridge the gap between languages and cultures and to show similarities as well as differences in order to make people treat every nation in a tolerant way.

References

1. Avramenko, E. (2016) Razrabotka uchebnyh materialov po inostrannomu yazyku (angliyskomu) dlya nachalnyh kursov yazykovogo napravleniya vuza s uchetom ispolzovania aktivnyh metodov obucheniya i informatsionnyh resursov kak faktorov razvitiya uchebnoy samostoyatel'nosti. [Online] Available from: http://www.yrazvitiye.ru/wp-content/uploads/2016/07/06-Collected_works.pdf. [Accessed 20/04/2020]

2. Khrolenko, A. (2008) Osnovy lingvokulturologii. Uchebnoe posobie. Moscow: Flinta. pp. 7-21.

3. Kunin, A. (2005) Bolshoy anglo-russkiy fraseologicheskiy slovar. 6th Ed. Moscow: Zhivoy yazyk. P. 944.

4. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners, International student edition, (2006). P. 1692.

5. Vetchinova, M. Izuchenie inostrannyh yazykov v epohu globalizatsii i dialoga kultur. [Online] Available from: <https://www.ietf.org/rfc/rfc5280.txt>. [Accessed 20/04/2020]

**КОМУНИКАЦИЯ И ПРОФЕСИОНАЛНА ПОДГОТОВКА
НА ЕКСКУРЗОВОДИТЕ В УСЛОВИЯТА
НА ГЛОБАЛНАТА ПАНДЕМИЯ**

**THE ART OF COMMUNICATION AND PROFESSIONAL
TRAINING OF TOURIST GUIDES AFTER
THE GLOBAL PANDEMIC**

*Д-р Христина Недялкова
Екскурзовод, СЕБ – Варна, WFTGA
hnedjalkova@ue-varna.bg*

*Hristina Nedialkova, PhD
Tourist Guide – Member of Union of Bulgarian Tourist Guides, WFTGA
hnedjalkova@ue-varna.bg*

Abstract

The development of the tourist guiding profession after the Pandemic will be shaped by two factors. Firstly, the communication with visitors will be much more influenced by the professional standards promoted by the World Federation of Tourist Guides (WFTGA) and worldwide standards will determine visitor expectations and satisfaction. Secondly, the emphasized possibilities of digital media and digital technologies will determine the new communication attributes after the Pandemic. Based on previous qualitative research, the paper is evaluating training issues before Summer 2020 and the expectations regarding communication features as tourist guiding will compete with the efficiency of digital media and digital tools.

Key words: tourist guiding, visitor expectations, mediality, digital media, summer 2020.

JEL Code: Z13

Въведение

След пандемията 2020 г. разполагаме с възможност за подобряване качеството на предлаганите, а дори и за промяна на парадигмата за туризъм. В рамките на екскурзоводството два фактора биха съдействали за по-висока добавена стойност. Единият е комуникацията с посетителите в рамките на вече зададените професионални параметри от 90те-години насам (Pond 1993). Поради тяхната универсалност от интеркултурна гледна точка, най-значими би следвало да са стандартите на Световната федерация на екскурзоводските асоциации WFTGA.

Вторият фактор е задълбочаването на атрактивните елементи характерни и за дигиталните медии и средства за комуникация. След пандемията неминуемо ще се увеличава значението не само на техническите възможности на дигиталните средства за комуникация, но също така и ролята на *instant knowledge* и инфотейнмънт. През и тази година високата цена за осигуряване на защитеност на здравето би следвало да доведе до търсене на интерактивност с по-високо качество и по-голям интензитет, като преживяването да оправдава риска. Обичайно качеството на информацията в екскурзоводската беседа се определя не само като степен на фактологична точност и автентичност (Weiler and Black 2015, 57,176), но и като потребност от забавление, принадлежност, непринуденост (Pond 1993, 64,116).

Значението на съществуващите вече положителни тенденции в рамките на международните стандарти за екскурзоводство ще рефлектира и върху формите за придобиване на професионална квалификация, с възможно изменение към повече дигитална интерактивност, не само поради дистанционния достъп, но и заради обществената нагласа за „неизбежна медиалност ” (Hug 2008b, 9–10). Част от предвижданията в доклада се базират на обширно качествено изследване от 2019 г.(Nedialkova 2019), както и на наблюдение на тенденциите в професионалните среди.

1. Професионални стандарти за екскурзоводство

Лансираните от медии представи за екскурзоводство, не спомагат за съставянето на ясен поглед върху професията сред широката публика . За сметка на това опитните пътешественици попадат на сходни елементи в работата на екскурзоводите в развитите европейски туристически дестинации, особено след 2007г (Weiler and Black 2015, 123). Тези елементи са свързани с контрола над групата, налагането на стандарти за етичен и устойчив туризъм, формулирането на норми за поведение, интеркултурните компетенции, както и сходната методология на поднасяне на информацията по време на пешеходен тур, музей и в движещо се превозно средство (Newlands 2014). Тези по същество сходни професионални навици определят и очакването на посетителите, особено на отговорните туристи. Следователно те са и измерител на оценката за доброто качество на екскурзоводската услуга. Разработените от WFTGA професионални стандарти са в основата на приетите в

повечето европейски държави и са основата за изданията на Европейският комитет за стандартизация (WFTGA 2011, 2003). Есенцията за професионализъм се съдържа в различните професионални морални кодекси. Етичният кодекс на Световната федерация. Комплексната комуникационна и управленска роля, с елементи на атрактивност, се очаква да бъде изиграна с естественост и лекота, а също и с внимание към редицата етични съображения на професията, при взаимодействие с публиката. Етичният кодекс постулира обективно тълкуване на мястото; ясно разграничаване между факти и легенди; коректно отношение към колегите; уважение към дестинацията и изпращащата страна; посланическо самочувствие (WFTGA 1987). Осигуряването на поведение в рамките на местните норми в посока защита на природата и културата. Така елементи на професионалната екскурзоводска услуга са внимателният контрол на комуникационния поток, както във времеви диапазон, така и като приятно изживяване. Редица елементи са важни в наложените очаквания за медийност и индиректната конкуренция с дигиталните модели на комуникация. Такива са например общите за екскурзоводството и дигиталните медии съображения за атрактивност и етика, инфотейнмънт и качествена информация в рамките на кратък времеви интервал, неформално обучение и интерактивност.

2. Комуникацията в екскурзоводството в епохата след пандемията от 2020 г. и значение на дигиталните средства за комуникация

Професията на екскурзоводите използва толкова добре забравени стари техники на комуникация, че в нашата дигитална ера, те се оказват нови. Съвременната риторика е общуването повлияно от медиите, през демократичната редакция на социалните медии, чрез вече незабележимата достъпност и неизбежна необходимост на дигиталните средства за комуникация. Използването на медийно съдържание и дигитални технически средства се е превърнало в това което Том Гунинг нарича „нашата нова втора природа” (Gunning 2003, 40). Голяма част от посетителите вече са свикнали с новите-стари методи на комуникация и риторика и те не се изчерпват с проверка на информацията във Википедия. Предположенията (Arata 2003, 218), че интерактивността ни връща към първоначалния артистичен и креативен дискурс с място за различни и противоречиви гледни точки е валидно

както за социалните медии, така и за екскурзоводската беседа на високо професионално ниво. Адаптацията ни към медиалност т.е. към „създаването, трансформацията и циркулацията на символи” чрез медиите, както и компонентите на медийната система (Hug 2008b, 10) рефлектират и върху екскурзоводството, което съответно разполага със свои средства и техники на комуникация, различни като краен продукт екскурзоводски беседи, както и с институционализиране (самият екскурзовод и професионалните сдружения). Сходство между интернет медиалността и екскурзоводството се открива и в концепцията за всеобхватността и бързина на *instant knowledge* (Hug 2008a, 184–85), както и условията на неговото възникване посочени от Hug: лесно и бързо осмисляне на казаното, краткост на аргументацията, елементи на забавление, убедителност, лаконично предаване на проблемни моменти и сложни културни концепции. Не само медиите, променят света чрез призмата на неговото тълкуване, екскурзоводството е също толкова силен инструмент (Newlands 2014, 254). Дигиталните възможности за комуникация създават очакване за качество, забавление и зрелищност. Те поставят необходимостта от ярка картина на по-високо ниво. Дигиталните медии са и вид конкуренция, чрез своята достъпност; но характеристиките за тях повторение, копиране, размиване на границите между истина или лъжа са недостатъци които са почти напълно преодолені в ориентираното към висок професионализъм екскурзоводството.

3. Тенденциите в комуникацията и подготовката

Благодарение на двата фактора, а именно професионалните стандарти с вече зададен вектор на развитие, както и съобразяването с доминирането на медийните системи и технически средства, се очертават следните тенденции в екскурзоводството. На първо място комуникацията на професионалните екскурзоводи ще съдържа ярка риторика с медийни характеристики. Популярната култура ще навлиза в този вид общуване не само като признак за автентичност. Тя ще е водеща и в неформалната форма на обучение за пълноценно разбиране на контекста (Jenkins 2006, 16), включително и на медийната среда, в рамките на един интерактивен процес. Скъсяването на времето за общуване, създаването на средства за комуникация чрез по-голяма дистанция, дестинацията са предизвикателство за екскурзоводите. Очаква се преимущество на професионалистите като бързина, способност за пре-

хвърляне на комплексна информация във внимателно подбрани кратки съобщения, фактологичност и увереност. Използването на средствата за дистанционно общуване дори и извън автобуса, ще добавя все повече елементи от медийното общуване. Професионалните световни стандарти са добра база за качествена услуга, но новата ситуация ни дава повод за вариации. Екскурзоводът би могъл да окуражи посетилите да включат своите телефони и за дискусия на данни от Википедия спрямо първоизточници източници. Така медийните средства и живата реч ще бъдат взаимно допълнени.

По отношение на обучението, което традиционно се провежда с определен процент практика, видео конференциите и медийните материали могат само частично да компенсират директния контакт, но пък развиват редица подминавани с нежелание проблеми на екскурзоводите за корекция. Би следвало да се премине към изменение на съществуващите програми, но изцяло дигитален формат би бил свръхнатоварване за преподавателите в цялостен курс. Междувременно в практиката се наблюдава търсене и предлагане на дистанционно обучение, по микро-теми. Популярни са предлагането онлайн видео запис, но и директно видео с дискусия. Поради пандемията, семинари и лекции се предлагат дори безплатно от солидарност към професията. Но и в този неформален формат също възниква необходимост от съобразяване с риториката, с обхвата на аудиторията, особеностите на медийната комуникация.

Заклучение

Реалността след пандемията ни предоставя уникален шанс за промяна на концепцията за туризъм. В новата глобална реалност очакванията на посетителите, пътуващи при условия на риск, ще бъде качествено и професионално съдържание на екскурзоводската беседа. Медийните особености които неминуемо ще се наложат са сбитата и атрактивна информация, строг мениджмънт на времето, използването на дистанционно общуване. Предимство за екскурзоводите са усещането за автентичност, фактологичност и експертност, възможността за взаимодействие. Предизвикателствата на пандемията, ще поставят на тест добрите професионални практики и ще развият техни потенциални страни, които досега най-вероятно сме подминавали.

References

1. Arata, Luis O. 2003. "Reflections on Interactivity." In *Rethinking Media Change*, edited by David Thorburn, Henry Jenkins, and Brad Seawel.
2. Gunning, Tom. 2003. "Re-Newing Old Technologies: Astonishment, Second Nature, and the Uncanny in Technology from the Previous Turn-of-the-Century." In *Rethinking Media Change: The Aesthetics of Transition*, edited by David Thorburn, Henry Jenkins, and Brad Seawell. MIT.
3. Hug, Theo. 2008a. "Approaches to Instant Knowledge and The New Media Technologies." In *Media, Knowledge & Education Exploring New Spaces, Relations and Dynamics in Digital Media Ecologies*. Innsbruck.
4. Hug, Theo. 2008b. "Media, Knowledge & Education." In *Media, Knowledge & Education Exploring New Spaces, Relations and Dynamics in Digital Media Ecologies*, edited by Theo Hug. Innsbruck.
5. Jenkins, Henry. 2006. *The Wow Climax* Tracing the Emotional Impact of Popular Culture.
6. Nedialkova, Hristina. 2019. *PhD Thesis* "The Role of Intercultural Communications in Improving the Quality of Tourist Guiding."
7. Newlands, Rosalind. 2014. "The Role of the Tourist Guide in Promotion of Dialogue between Civilisations: South Caucasus." In *International Handbook on Tourism and Peace*, edited by Cordula Wohlmuther and Werner Wintersteiner, Centre for.
8. Pond, Kathleen Lingle. 1993. *The Professional Guide: Dynamics of Tour Guiding*. New York.
9. Weiler, Betty, and Rosemary Black. 2015. *Tour Guiding Research. Insights, Issues and Implications*. Channel View Publications.
10. WFTGA. 1987. "The Code of Guiding Practice." 1987. [Accessed 15/02/2020].
11. WFTGA. 2003. "What Is a Tourist Guide?" 2003. <http://wftga.org/tourist-guiding/what-tourist-guide>. [Accessed 05/03/2020]
12. WFTGA. 2011. "EN 15565 2008 Standard for the Training and Qualification of Tourist Guides." 2011. <http://wftga.org/news/en-15565-2008-standard-training-and-qualification-tourist-guides>. [Accessed 05/03/2020]

**ЛИНГВА ФРАНКА НА ИНТЕРНЕТ ОБЩУВАНЕТО ЛИ Е
ИНТЕРНЕТ МЕМЪТ**

**IS THE INTERNET MEME LINGUA FRANCA
OF INTERNET COMUNICATION**

Преп. Анелия Герчева

*Икономически университет – Варна
anelia.gercheva@ue-varna.bg*

Lecturer Anelia Gercheva

*University of Economics – Varna, Bulgaria
anelia.gercheva@ue-varna.bg*

Abstract

Since the digital society was born numerous genres of visual communication have appeared in social networks. The following study introduces a general observation on the typical features of the concept of internet meme as a main communication medium between social networks users in Bulgaria. The meaning of the concept meme is presented and the attention is focused particularly on the internet memes as an easy, fast and most preferred way of sharing information, ideas or any unit of cultural information. The article draws attention to meme's basic features from linguistics point of view as a type of multimodal text, its structure and its function as lingua franca of social networks.

Появата на Интернет даде на света един нов канал за комуникация, който постави началото и на една нова комуникационна ера. Паралелно с това през последните години сме свидетели на стремителния ръст в развитието на комуникационните технологии. Преди появата на първия iPhone през 2007 година ползването на глобалната мрежа от по-голямата част от хората беше ограничено само до настолния компютър у дома или в офиса. Днес благодарение на смартфоните имаме неограничен достъп до интернет пространството от гледна точка на време и място. Компютърно опосредстваната комуникация стана основно средство за общуване между колеги, приятели, бизнес партньори и прочие. Родиха се нови начини за предаване и приемане на информация, които станаха градивни елементи на една нова култура. Култура, започнала с „не казвай на никого името си в интернет“ и днес развила се до там, че

себеоповестяването¹ (една от основните характеристики на социалните мрежи според Каплан и Хенлейн) е норма, а потребителите, както отбелязва Дерменджијева (Dermendjieva, 2012, p.61), „от „читатели на съдържанието в мрежата“ се превръщат в „създатели на собствено съдържание“. След преминаването от Уеб 1.0. към Уеб 2.0. и по-нататък основното поприще за споделяне на идеи, новини, мнения и пр. вече не е кафенето, паркът или семейното събитие, а социалните мрежи. В световен мащаб потребителите на Facebook, You Tube, Twitter и др. се увеличават с всеки изминал ден и виртуалното общуване със завидна скорост измества реалното. Според изследване на Statista (2019) през 2010 г. социални мрежи са използвали 0.97 билиона потребители, през 2019 г. – 2,95 билиона, а прогнозата е, че през 2023 г. този брой ще нарасне до 3,43 билиона. На този фон в България броят на лицата, използващи интернет за лични цели, и в частност участващи в социални мрежи, расте със средно 1 процент годишно. Според данни на НСИ (NSI, 2019a) през 2010 г. те са били 49.9%, през 2018 г. – 51,4 %, а през 2019 г. – 52.9%.

Паралелно с това светът става все по-интензивно място за живееене, ежедневието ни е забързано и напрегнато. Малкото си свободно време прекарваме в социалната мрежа. Отново по данни на НСИ (NSI, 2019b) лицата, регулярно използващи интернет в България, се увеличават всяка година, като най-чувствителен е ръстът при лица на възраст 25 – 54 години. Очевидно голяма част от живота ни, целенасочено или не, се „дигитализира“, като в основен източник на информация се превърна глобалната мрежа. Същевременно в интернет пространството се наблюдава тенденция за предаване на информация с минимален езиков ресурс – новини с до 140 символа, честитки за празници във формата на дигитални картички с пожелания, разговори, редуцирани до размяна на емотикони, стикери, GIF-ове и пр. Налага се тенденцията, че колкото по-кратко е представено дадено послание, толкова по-възприемчиво е то.

Всички тези обстоятелства, в комбинация с вече споменатото скоростно развитие на комуникационните технологии, доведоха и до промяна на средствата за общуване. Появи се един нов вид дигитална ви-

¹ За самооповестяване се счита съзнателно или несъзнателно разкриване на лична информация, обрисуваша имиджа, който човекът желае да си припише.

зуална комуникация, чийто основен белег е възможността всеки член на обществото да се превърне в автор, редактор, коментатор или дистрибутор на уебсъдържание. Както Дерменджиева посочва, „Уеб 2.0 отвори бента на креативността, съществуваща в латентно състояние...“ (Dermendjieva, 2012, p.64), в следствие на което в глобалната мрежа се родиха редица нови начини за изразяване на емоции, чувства, идеи, отношение към заобикалящата ни действителност и се превърнаха в емблема на новата дигитална култура. В последните години различни видове кратки жанрове на визуалната комуникация (демотиватори, колажи, интернет комикси и др.) сякаш заляха социалните мрежи и започнаха да се използват като основен преносител на информация. Един от най-популярните начини за коментиране на културни и политически събития във виртуалното пространство стана т. нар. *интернет мем*. Заедно с емотиконите, символите и цифрите мемове се превърнаха в основно средство за изразяване в интернет пространството. С всеки изминал ден ги предпочитаме в онлайн комуникацията си с околните, защото те са вербално-визуални носители на идеи и са способни да ни изразят по един бърз, кратък и лесен начин. Вероятно и занапред те ще набират все по-голяма популярност, тъй като визуализацията на информацията е предпочитан начин за нейното поднасяне в информационното общество. В такъв случай логично следва въпросът не са ли интернет мемове изразните средства на лингва франка – версия 4? Един нов, опростен, хибриден и глобален език за общуване в дигиталното комуникационно пространство. Възникнал като смесица от езици с основа италиански език и примеси от френски, испански, гръцки, турски и арабски думи, с цел комуникация между араби и турци с пътуващите търговци от Централна и Източна Европа по време на кръстоносните походи (Gencheva, 2017, p.1) през столетията езикът лингва франка променя своя облик и придобива значение на глобален, универсален език за комуникация. В древността това е бил латинският, в последствие изместен от френския, до 21 век, когато извън виртуалното пространство това е английският език, а в необхватното пространство на социалните мрежи е интернет мемът.

На пръв поглед представляващ снимка с кратък текст към нея, обикновено осмиваща дадена ситуация или персонаж, интернет мемът има уникалната способност светкавично да привлече вниманието към едно или друго обществено значимо събитие, явление или лице, и дори

нещо повече – да промени обществените нагласи и отношението към тях. От друга страна, в забързаното и напрегнато ежедневие мемът се превърна в удобен и лесен начин, по който изразяваме своите идеи, виждания, убеждения. Все по-често вместо да споделим мнението си в социалните мрежи чрез създаване и публикуване на обичайния езиков текст, просто „поставяме“ интернет мем, носещ идеята ни или подобна на нея. Ако случайно попаднем на мем, описващ ситуацията на наши близки, познати или приятели, ние го споделяме на тяхната стена в социалната мрежа и сме сигурни, че адресатът ще разбере посланието, тъй като то е кратко, простичко и актуално.

Има интернет мемове буквално за всичко – започвайки от шеги и закачки, преминавайки през крилати фрази, романтични признания, политически събития и стигайки до трагични новини. Целта на настоящия доклад, без да има претенция за изчерпателност, е да изясни понятието *интернет мем*, да представи ролята му на основно средство за комуникация в интернет пространството и да отбележи някои негови основни характеристики като вид мултимодален текст, присъщи и за други кратки жанрове в интернет пространството, тъй като всички социални мрежи използват картинно съдържание (*visual content*), следвайки кредото, че една картина има стойността на хиляда думи². Най-популярната социална мрежа към януари 2020 г. – Facebook, изобилства от изображения с добавен текст, чиято цел е да забавляват или да провокират определена емоция или реакция. Определяни като *интернет мемове* или *мемета*, за повечето ползватели на социалната мрежа те са просто забавни интернет шеги, но един по-задълбочен поглед показва, че те са „транспортно средство“ за пренос на мисли, идеи, мнения, културни предпочитания.

Понятието *мем* (от англ. език *meme* (произнасяно като „мийм“) се среща за първи път през 1976 г. в книгата „Себичният ген“ на английския професор по биология Ричард Докинс. Но Нобел и Ланкшиър (Knobel and Lankshear, 2007, p. 200) отбелязват, че първите идеи за „заразно“ предаване или унаследяване на единица културна информация се появяват още през 1924 г. в биологичното проучване на Р. Семон за наличието на памет у организмите и по-късно през 60-те години на ми-

² A picture is worth one thousand words – английска поговорка, изразяваща идеята, че сложните и многопластови идеи могат да бъдат изказани само с едно „безмълвно“ изображение, отколкото с обикновено вербално описание.

налия век в популяризираната от Евърет Роджърс теория за „дифузия на иновациите“³. През 1976 г. Докинс представя теорията, че идеи, мелодии, образи, фрази, стилове (модни, архитектурни и др.), също както гените, са способни да прескачат от ум на ум между хората. Според него когато една идея е „плодовита“, тя буквално опаразитява човешкия ум, репликира се и се разпространява сред членовете на една и съща културна общност на принципа на имитацията. Обект на имитация може да бъде всичко – идея, образ, мелодия и т.н. Най-общо казано мемът може да бъде определен като единица културна информация, която се репликира и предава от човек на човек в една и съща културна среда. За назоваване на новото понятие Докинс използва термина *теме*. Същност думата произхожда от старогръцки език – *μίμησις*, и означава „нещо, което се имитира“. Авторът преобразува думата в *теме*, която на английски език се произнася „мийм“ и по звучене кореспондира с думата *гене* (ген), звучаща като „джийн“, тъй като на практика мемът е аналог на гена, но в културна среда.

Днес най-популярното значение на думата по асоциативен път се съотнася към група социално значими хетерогенни текстове – носители на идеи, широко използвани и светкавично разпространяващи се в интернет, които се развиват и променят с такава скорост, че практически литературата не успява да ги обхване. Към днешна дата няма единно мнение по въпроса за точното звучене на понятието на български език. Сред най-голямата група ползватели на този вид текстове – Z и Y поколенията, то е популярно като *меме*, сред по-зрелите членове на обществото е наричано „мем“ или „мийм“ в съзвучие с езиковия корен на думата. В настоящия доклад приемаме названието *мем* по аналогия на думата *ген* в общата тоналност на теорията на Докинс. За да различим обаче мема, използван за общуване в интернет пространството, ще използваме понятието *интернет мем* (за единствено число) и *интернет мемове* (за множествено число), като спазваме граматическата норма на СБКЕ за образуване на множествено число на едносричните същес-

³ Теория, която се опитва да обясни защо, как и с каква скорост се разпространяват новите идеи и технологии. *дифузията* като процес, чрез който иновациите в лицето на нови идеи, процеси и технологии се разпространяват посредством определени канали сред членовете на дадена социална система, като предлага 4 елемента на тази дифузия: 1) иновацията сама по себе си; 2) комуникационен канал; 3) време и 4) социална система.

твителни имена в м.р.

Според Уикипедия *интернет мем* е „дейност, концепция, лаф, крилата фраза, идея, която се разпространява често като имитация, подражание, пародия или с някаква хумористична цел от човек на човек в интернет. Обикновено мемът е изображение, GIF или видео, което съдържа и дума, фраза или текст.“ Руските лингвисти Е. Голованова и Н. Часовский (Golovanova and Chasovskii, 2015, p. 136) го определят като „широко разпространени в интернет, особено в социалните мрежи, различни видове знаци като носители на смисъл (думи, фрази, снимки, рисунки и др.), които преди всичко имат остроумно-ироничен характер и спонтанно са набрали популярност в следствие на разпространението си по различни начини“. Според Е. А. Нежура (Nezhura, 2012, p. 49) мемът е вид хетерогенен текст, състоящ се от изображение на определен персонаж върху квадратно поле (често – многоцветно) и надпис, отразяващ типична мисъл, изказване или поведение на персонажа, свързани с определена ситуация от неговия живот“. Нобел и Ланкшиър (Knobel and Lankshear, 2007, p. 199) го определят като популярен термин за описание на светкавично възприемане и разпространение на определена идея, представена като писмен текст, изображение или друга единица „материя“. В настоящия доклад интернет мемът ще бъде разгледан като вид мултимодален текст, съставен от вербални и невербални компоненти в своето единство, които са семантично обвързани, взаимодействат си и „образуват едно визуално, структурно, смислово и функционално цяло, имащо за цел комплексно прагматическо въздействие върху адресата“ (Anisimova, 2003, p. 17).

Най-характерната особеност на мема е неговата хетерогенност. В състава му са включени два компонента, всеки от които съставен от знаци на различна семиотична система – вербална и визуална, образувачи цялостен текст с определено послание. На практика от гледна точка на възприемането от страна на адресанта хетерогенният текст не се отличава от хомогенния такъв, тъй като той притежава всички признаци на един чисто езиков текст: свързаност, цялостност, информативност, завършеност (комуникативната цел е постигната), та дори и граматичност (в езиковия компонент). Визуалният и езиковият компонент биха могли да се допълват в различна степен и да имат различен принос за възприемането на текста. Б. Карлаварис (Karlavaris, 1984), цитиран от Анисимова (Anisimova, 2003, p. 18), разпределя визуалните ком-

поненти в 4 групи: 1) доминиращи, които носят основната информация в текста; 2) равнопоставени – само определена част от информацията се представя чрез визуалния компонент; 3) съпровождащи – носят допълнителни пояснения към вербалния компонент; 4) декоративни, които имат естетическа функция. В композицията на повечето интернет мемове се наблюдава взаимосвързаност от втория вид – и двата компонента са носители на информация, като отстраняването на който и да било от тях би довело до нарушаване на смисловата цялост на текста и в крайна сметка до нулева комуникация.

Визуалният компонент е неразривно свързан с отражението на живата действителност чрез този социален феномен. Голяма част от живота в интернет пространството е белязан от политически или обществени събития, които на практика биват обсъждани, осмисляни и оценявани посредством интернет мемовите в социалните мрежи. Поради тази причина и главните „герои“, чиито лица се използват като визуален носител на информация могат да бъдат групирани по няколко начина, които не претендират за изчерпателност:

- обществена личност, появила се в общественото ползрение по различни поводи, като българския министър-председател, началникът на Националния оперативен щаб за предотвратяване на заразата от вируса COVID-19 (снимка 1);

- лице, придобило популярност в световен или локален мащаб във връзка с някакво конкретно събитие или гореща новина в масмедията – чистачката от софийския затвор, опитала се да осуети бягство на затворници през 2018 г.;

- представители на определени професии – митичната д-р Радева (снимка 3), актьорът Китодар Тодоров;

- представител на определена националност или етническа група – типичният българин;

- герой или знаков персонаж от историята, художествената литература, кино изкуството и т.н. – персонажите от популярния сериал „Игра на тронове“, малкото момиченце от анимационния филм „Маша и мечокът“.

Снимка 1.

Източник: Фейсбук, 2020.

Едни от най-популярните и актуални интернет мемове в българските социални мрежи са свързани с наложената в държавата забрана за социални контакти по повод обявената от СЗО пандемия от коронавирус. В персонифициран образ на тази забрана се превърнаха министър-председателят на България, членовете на Националния оперативен щаб за борба със заразата, и в частност – неговият началник, ген. майор проф. д-р Венцислав Мутафчийски. Той стана популярен с вербални изрази, забраняващи излизането извън домовете (без уважителна причина), и се превърна в истински интернет герой в резултат от множеството мемове с неговия лик. Първият такъв (снимка 1), повлякъл след себе си редица подобни, представлява метафоричен образ на ситуацията в държавата по време на извънредното положение. Той включва изображенията на две популярни и същевременно коренно противоположни личности в професионално, възрастово и социално отношение. На първия панел виждаме снимка на противоречивия изпълнител Джорджано с вербален компонент, който е заглавие на негова хитова песен „Отиваме на купон“ – събирателен образ на младото поколение в България. Непосредствено под него, във втория панел, стои снимка на ген. Мутафчийски, издаващ поредната заповед, забраняваща социалните събирания – „Не отивате...“. Изображението на ген. Мутафчийски

стана фон за серия мемове, следвайки една от най-характерните особености на жанра – визуалният компонент е константа, а вербалният се променя.

Общественото мнение за новинарските емисии по време на пандемията представя интернет мемът от снимка 2. На него върху фон с изображението на актьора Китодар Тодоров, известен с остроумните си интерпретации и хумористични изказвания, е добавен текст, описващ сюжета на новинарските емисии като по-страшни дори и от филм на ужасите.

Снимка 2.

Източник: Фейсбук, 2020.

На снимка 3 по-долу виждаме доктор Радева – митичен представител на лекарската професия, придобила популярност след изказване на видимо прекалил с алкохола жител на село Антон пред репортер на БТВ през 2011 г., че доктор Радева му е забранила да пие вода, защото във водата се съдържат микроби. Изказването беше разчетено от обществото като „Пийте само алкохол, защото във водата се съдържат микроби!“ и със светкавична скорост придоби широка популярност в интернет общностите. Дори беше създадена фейсбук страница с името ѝ. Днес въображаемият лик на лекарката е в основата на поредица мемове, свързани с консумацията на алкохол.

Снимка 3.

Източник: Фейсбук, 2020.

Вербалният компонент най-често е дума, фраза или изречение и много рядко – по-дълъг текст. Често срещана особеност на интернет мема е езиковото творчество. Така например вербалният компонент в мема от снимка 3 представлява езикова закачка въз основа на паронимното звучене на двата изрази „след малко“ – след известно време, и „с лед малко“ – неформален израз, използван в ресторантьорските среди за поръчване на алкохолно питие от 50 грама с добавен лед. Този израз е в пълно съответствие с изображението на мистериозната д-р Радева, известна с препоръките си за консумация на алкохолни напитки.

Сред характерните особености на езиковия компонент в интернет мема е преднамереното писане с правописни грешки, както и смесването на графемите от две езикови системи, като например трипанелният мем на снимка 4 по-долу, съчетаващ някои от посочените до тук особености на вербалния компонент.

Снимка 4.

Източник: Фейсбук, 2020.

Важна особеност на интернет мема е, че за да бъде разбрано посланието му, е нужно адресатът да познава ситуацията, породила раждането на мема, т.е. да има определена предварителна информация. Само в такъв случай мемът би бил в състояние да постигне своята комуникативна цел или да изпълни определена социална задача, която се отнася не само до преноса на единица културна информация, а най-вече до постигането на въздействие върху емоциите, мисловната дейност или поведението на рецепиента. Една част от мемовеите имат хумористична цел, но други се създават съвсем преднамерено и имат за цел да оставят дълбоко впечатление, което да доведе до определени изводи, заключения, а дори и действия.

Интернет мемовеите и изобщо хибридниите текстове отдавна представляват интерес в чуждоезиковата лингвистика. Редица автори определят явлениято като социален феномен, отчитайки неговата роля не само в общуването между членовете на дадена общност в интернет, а изобщо в живота (например мемовеите са в основата на т. нар. вирусен маркетинг, или маркетинг чрез популярност). В нашето езикознание като че ли тази тема остава встрани от научната литература. Но с промяната на средствата за комуникация се променят и социума, и начините за представяне на информацията и за да се отговори на нуждите на днешното интернет ориентирано общество, трябва да се помисли за по-задълбоченото изучаване на феномените, които социалните мрежи

пораждат, както и на самата интернет култура, тъй като имаме уникалния шанс да бъдем свидетели и да притежаваме архив за пораждането и развитието на една нова уникална култура от самото ѝ начало.

References

1. Anisimova, E. E. (2003) *Lingvistika teksta i mezhkul'turnaya kommunikatsiya (na materiale kreolizovannykh tekstov)*. Moskva:Academia.
2. Dermendjieva, G (2012) *Onlayn zhurnalistika: mediite v digitalniya svyat*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.
3. Dawkins, R. (2015) *The Selfish Gene*. Sofia: Iztok-Zapad.
4. Gencheva, D. (2017) Lingua franka – konceptualizaciq I procesi na razvitie. *Media I ezik – Elektronno spisanie za nauchni izsledvaniya po medien ezik*. May 2017. [Online] Available from: <http://medialinguistics.com/2017/05/02/лингва-франка/> [Accessed 17/04/2020].
5. Golovanova, E. I., Chasovskij, N. V. (2015) Internet-mem kak element vizualizacii v SMI. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. №5 (360).
6. Kaplan, A. and Haenlein, M. (2010) Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, Vol. 53, issue 1.
7. Knobel, M. and Lankshear, C. (2007). Online Memes, Affinities, and Cultural Production. In: *A new literacies sampler*. New York: P. Lang.
8. Nezhura, E. A. (2012) Novyye tipy kreolizovannykh tekstov v kommunikativno prostranstve interneta. *Teoriya yazyka i mezhkul'turnaya kommunikatsiya*, №2.
9. NSI (2019a) [Online] Available from: <http://nsi.bg/content/2822/лица-използващи-интернет-за-лични-цели/> [Accessed 17/04/2020]
10. NSI (2019b) [Online] Available from: <http://nsi.bg/content/2814/лица-регулярно-използващи-интернет/> [Accessed 17/04/2020]
11. Statista (2019) [Online] Available from: <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users> [Accessed 17/04/2020]

ONLINE COLLABORATIVE WRITING: A TOOL FOR ENHANCING STUDENTS' BUSINESS SKILLS AND CROSS-CULTURAL AWARENESS

*Senior Lecturer Aneta Stefanova
University of Economics – Varna, Bulgaria
aneta_stefanova@ue-varna.bg*

Abstract

This paper describes a project implemented by students from the University of Economics in Varna and the University of Costa Rica as part of their respective English Language instruction. In the course of the project six teams comprising students from both universities collaborated to create blogs on topics of their choice. The paper dwells on the aims of the project, the process that resulted in the creation of six blogs, the skills that students developed or furthered as a result of this activity and the project outcomes.

Key words: *students' projects; collaborative online writing; blogging; cultural awareness; business skills.*

JEL Code: Z13

Introduction

Whenever I ask my students what skills they possess, an embarrassed silence follows. If I ask what knowledge they have acquired, they tend to be more aware of their achievements, but any skills identification seems to be beyond their reach. At this point they even forget that they can read and write. Of course, we can blame secondary education for this deficit in skills and deficit in awareness of skills but the point is that a conscious acquisition of skills that are based on the knowledge acquired by students and that are transferrable across different areas can serve many useful purposes: it can make students more confident on the labour market and it can make employers happier with the accomplishments of their new recruits.

In a recently published Opinion of the European Economic and Social Committee (EESC) entitled 'Future of work — acquiring of appropriate knowledge and skills to meet the needs of future jobs' the following priorities in skills acquisition have been outlined:

“The EESC supports an approach giving strong emphasis on soft skills— such as complex problem solving, critical thinking, teamwork, sense-making, novel and adapting thinking, cross-cultural competency, virtual

collaboration, cognitive flexibility, etc., as they are key elements of human development and can help workers to think in an autonomous way, before they are asked to become digitally competent. The EESC suggests paying particular attention to the development of these skills in the revision of the European framework for key competences.”¹

1. Project goals

- To create blogs on a chosen topic using collaborative efforts.
- To further develop critical thinking skills in terms of how students perceive culture and nationality.
 - To further develop creative thinking and problem-solving skills in carrying out the different tasks, leading to fulfilling the main goal of the project.
 - To develop enhanced cross-cultural communication skills by working with foreign students who speak English as their second language.
 - To develop teamwork skills in the course of completing the team projects.
 - To further develop intercultural knowledge and competence.

2. Project background

In the last three years different groups of students studying for a degree in International Economic Relations at the University of Economics in Varna, Bulgaria and their peers from the University of Costa Rica have been involved in three different projects designed to raise their cross-cultural awareness and help develop different soft skills. The project completed in the winter semester of the 2018/2019 academic year was entitled ‘Online Collaborative Blog Writing’ and was intended to bring students from the two continents together to create a blog on a topic that appeals to and inspires their generation.

About 60 students from the two universities were divided into 8 teams whose members were asked to meet up and communicate on an especially created Facebook page so that they achieve the goal of the project: creating

¹ Opinion of the European Economic and Social Committee on the ‘Future of work — acquiring of appropriate knowledge and skills to meet the needs of future jobs’: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/BG/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2018.237.01.0008.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2018%3A237%3ATOC[Accessed 17/04/2020]

a blog online.

After mild opposition to the unusual task they were assigned with in the framework of their English Language module, students from the two universities started getting round to it.

3. Project phases

The first task that each of the 8 teams had to accomplish was to meet up in the Facebook group called Intercultural Collaborative Online Writing. Meetings on Facebook were difficult and sometimes frustrating due to the 9-hour time difference. Students from both universities would complain that their counterparts did not show up for the appointment or were late and therefore woke them up in the middle of the night, etc. Labels such as 'lazy', 'inconsiderate', even 'rude' resulted from students' first attempts at intercultural interaction.

Relationship-building and good communication are paramount in order for a team to attain its goals and in our case the limited duration of the project (six weeks, framing the beginning of the semester in Varna and the end of the semester in San Jose) required that mutual understanding and cohesion within the teams be achieved in a matter of days. It is important for a group or team to create a strong culture that supports collaboration, which was at the heart of our project. After the first failed attempts to establish contact and impose common rules and approaches to the team work some of the Bulgarian students were discouraged and asked for permission to carry out the project on their own, i.e. without the involvement of their Costa Rican counterparts. Luckily, most teams were eventually able to overcome this initial miscommunication and things started shaping up, some small talk took place and ice-breakers were used.

Following the introductions in the first week of the project, the teams had to get together using any electronic media and decide on the topic of their blog. This was an important stage in the project since it required achieving some common ground early on and even compromising since the students were randomly chosen to form a team and they did not necessarily have common interests. Two of the teams decided to start cooking blogs, featuring Bulgarian and Costa Rican traditional dishes. The other blog topics were: Culture and Traditions of Costa Rica and Bulgaria; Art and Culture; Values; History and Traditional Clothing of Bulgaria and Costa Rica. Two teams did not produce blogs.

During week three students had to research blog platforms and choose one for their blogs. In class we discussed some popular blogs and techniques for attracting an audience to your blog. The possibility of a lucrative blog appealed to students and helped them realize why blogging is regarded a useful business skill. While a few of the Bulgarian students had previous blogging experience, most of the participants in the project, although familiar with the increasingly popular activity, had never considered writing a blog themselves before. Since teamwork is about sharing the workload among people with different competences and skills, not everybody involved in the project learned all the technicalities of blogging or became expert blogger but they nevertheless were part of the whole process and shared the end result.

The last three weeks of the project were dedicated to actually writing the blog posts. In most teams all students contributed with at least one post or helped with the visual layout of the blog. Again, since this was a team task, some of the team members were more involved in the technical side of the assignment, while others were more willing to help with the creative writing process.

The six blogs produced as a result of the online international collaboration are, as follows:

Team 2 Cultural traditions of BG and CR

https://monserrat15200985.blogspot.com/2018/11/have-you-ever-heard-about-bulgarian.html?fbclid=IwAR1wASU4kAPBEHCKRIs0Lyrq0MEBML2z_w9Ger4sdiUpjezg7omOGeAQh3s [Accessed 17/04/2020]

Team 3 Art and Culture

https://costaricaandbulgaria.blogspot.com/?fbclid=IwAR3lxZb-ULmZj_lackIEy8bhMXg6F6c20Na3IU-4a8eXd2nKu5aDE21LiKE [Accessed 17/04/2020]

Team 4 Traditional Dishes in Costa Rica and Bulgaria

https://cuisinebgcr.wordpress.com/?fbclid=IwAR0E9J8o7ovpYW_ea40ZzgYrQQmkTBg0u6RveT318Xl_4NfBHo4if-kZUHc [Accessed 17/04/2020]

Team 5 The Taste of the Cultures <https://bulrica.wordpress.com/> [Accessed 17/04/2020]

Team 7 Values <https://value693840806.wordpress.com/> [Accessed 17/04/2020]

Team 8 Traditional Clothing <https://bcr-interculturalcompetence.weebly.com/?fbclid=IwAR38JFXTf3ONBK35yCwAM56NY6AfysDcyzDc>

4. Expectations mismatches

In cross-cultural interaction it is often expectations that cause disappointment and result in misunderstanding. Although students were made familiar with theoretical models of cultural differences, solved different case studies involving cross-cultural misunderstanding and role-played situations of intercultural exchanges, they nevertheless entered the project wearing their expectations of how it had to be implemented. Very often these expectations brought about misunderstanding or even cultural incidents within the teams.

Choosing the topic to write about in the blog proved to be the stone of contention for some of the teams. Students were given a list of indicative topics they could choose from. The list was intended to help students decide on a theme they were willing to write about, however in some of the teams this list created some friction. In team 8, the Bulgarians suggested they wrote about the two countries' history and traditional clothing. However, this topic was not 'on the list' and the Costa Ricans refused to consider it for that purpose. They didn't even thought of asking their teacher if a topic that was not on the list could be chosen. Students from the two cultures proved to have a different approach to authority. While the Bulgarians felt they could be more flexible in the choice of topic, the Costa Ricans thought they should stick strictly to the list they were given to choose from. A similar argument arose when students had to choose the media for online interaction. Again the Costa Ricans tried to comply strictly with their teacher's requirement to communicate through Skype. Since Skype is not widely used by young people in Bulgaria, the Bulgarian students chose other media, e.g. Messenger, Watsapp, etc. which met with the opposition of their Central American counterparts. If we resort to the Hofstede model of cultural differences to explain these 'critical incidents', we would find ourselves at a loss, since in the relevant dimension of Power Distance Bulgaria scores 70, while Costa Rica scores 35, which means that Bulgarians should be expected to respect authority more and to uphold the established hierarchies. A possible explanation is that the Bulgarian students were in their 3rd year and therefore felt more confident executing a task using their own discretion, while the Costa Rican freshmen relied more on direction from their instructors.

5. Lessons learnt/skills acquired

Nowadays remote work allows companies to compete in an increasingly globalized society. Adapting to this new workplace is a challenge with many dimensions, one of them being dealing with corporate, national and personal cultural differences. However, sometimes perceived differences are not actually differences but our prejudices and quick judgments of others. In the course of the six-week project students were able to revise their initial impressions, to change conclusions that they had quickly jumped at and to understand the **human element** involved in distance collaboration. After the initial disappointment caused by the lack of smooth or timely communication, students started sharing personal information, showing pictures and videos of their homes, the views from their windows and thus they were able to make a connection that bode well for the project work. During her project presentation one of the Bulgarian students reported that initially she was quite angry with her Costa Rican counterparts who did not seem to take any effort in moving the project forward. Later on, she learned some personal information about one of her team mates that helped her understand the lack of active involvement on her part and resulted in human empathy and even bitterness over the unfair judgment that was hastily passed on her. Coming from collectivist cultures (Bulgaria scores 30 and Costa Rica scores 15 on Hofstede's Individualism dimension)² students grew closer and formed bonds that in some cases resulted in friendships they intend to keep and work on outside the project.

Getting to know people at a distance and establishing close relationships is important when the aim is to achieve cohesion and a common understanding within the team. This is a starting point for mutually beneficial collaboration that is conducive to achieving the team's goals. At one point during the project there was a traditional festival in Costa Rica and the Bulgarian students were made part of it with the videos and pictures that their team mates were sending. Finding out about each other and sharing personal moments with their distant partners made the teams much more united and prepared to dedicate themselves to the achievement of the common goals.

Time keeping is of utmost importance in some cultures and a matter of certain flexibility in others. In any case, working at a distance requires more

² <https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/> [17/04/2020]

discipline on the part of team members and more sensitivity as to when it is appropriate and socially acceptable to contact colleagues and co-workers. Finding the right time to contact one another was one of the challenges students were faced with. However, dealing with this hurdle and making (sometimes missed) appointments to move the project forward made students contemplate how time zones complicate international communication and helped them develop strategies of communicating. After some initial adjustments in the course of the project work, students from the six teams that produced results learned how to find the right intersection of their schedules so that they could communicate and solve problems related to their joint task.

Negotiating and striving to achieve common ground is important when working at a distance, because people often do not have the whole picture and sometimes have very limited personal contact or insight into the culture they are dealing with. Compromise was necessary so that the project could move on. Students learned to act like a team in a matter of weeks and to put the team's priorities before their own preferences and leadership ambitions.

Blogging is a useful business skill that nowadays companies make use of to create a flexible and effective communication strategy. All students involved in the project learned about the different blogging platforms and the basic steps of writing a blog. Mentioning this newly acquired skills would certainly make their CVs look more respectable.

Students' online collaboration requires intensive **collaboration of the instructors** who have to design the course and implement it step by step, coordinating and adjusting methods and requirements on the go. This collaboration has proven to be a very useful tool for enhancing teachers' cultural awareness and understanding of the learning potential of distance cross-cultural exchanges. The involved instructors continued the collaborative writing momentum and co-authored two papers on the projects that were presented at different conferences.³

³ Joint Bulgarian-Costa Rican Students Projects: An Attempt At Collaborative Online International Learning, Aneta Stefanova, Aurora Gómez Jiménez <http://press.mu-varna.bg/ojs/index.php/conf/issue/view/212> [Accessed 17/04/2020]. Online Cooperation And Intercultural Learning In Higher Education, Aneta Stefanova, Aurora Gómez Jiménez, presented in the poster section of the conference Cultural Diversity, Migration and Education, July 2016 – Potsdam.

6. Students' testimonials

Upon completion of the project the Bulgarian students had to present their blogs, as well as the process that had led to their creation. When asked to sum up the benefits of the project, they mentioned the following:

"We learned to be patient – not to expect things to happen immediately, but wait for the right moment to realize our goals."

"The benefits of teamwork are that different talents, skills, expertise are shared to contribute to a better execution of the project".

"Meeting new people and learning about very different lifestyles broadened our horizons and increased our intercultural competence."

"Creation is more powerful when the energies of people are united towards the achievement of a common goal."

"Developing courage to approach and discover unfamiliar territories (blog-writing in cooperation with 'strangers')."

"Good way of practicing English."

"The meeting of people with a similar mindset but different experience brought about the productivity of the team."

Conclusion

Creating global networks is one of the priorities of universities nowadays. One of the main purposes of any Collaborative Online International Learning (COIL) project, including the one described above, is to create in students the perception of having mutual aims and interests as a team as opposed to proximity. Although scheduled for only six weeks, the project managed in tuning students to the needs and priorities of teamwork and made them feel responsible for the project outcome that would benefit all team members, irrespective of the degree of their contribution. This fostered in students the right attitudes to approach teamwork which, together with the other skills that were furthered or newly developed in the course of the project, enhanced their skills set. Incorporating collaborative online learning in the curriculum of universities can help students foster useful employability skills in line with the forecasted requirements for the future workforce in which our students should be expected to be valuable members.

References

1. Opinion of the European Economic and Social Committee on the

‘Future of work — acquiring of appropriate knowledge and skills to meet the needs of future jobs’. [Online] Available from: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/BG/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2018.237.01.0008.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2018%3A237%3ATOC [Accessed 20/04/2020]

2. Salmons, Janet Learning to Collaborate, Collaborating to Learn: Engaging Students in the Classroom and Online (2019)

3. Stefanova Aneta, Jiménez Aurora Gómez. Joint Bulgarian – Costa Rican students projects: an attempt at collaborative online international learning (2018). [Online] Available from: <http://press.mu-varna.bg/ojs/index.php/conf/issue/view/212> [Accessed 20/04/2020]

4. Huber Josef. Developing Intercultural Competence through Education. (2014) Pezztalozzi Series N.3. Strasbourgh, France. Council of Europe. [Online] Available from: <http://www.coe.int/t/dg4/education/pestalozzi/Source/Documentation/Pestalozzi3.pdf> [Accessed 20/04/2020]

5. Integrating Telecollaborative Networks into Foreign Language Higher Education. (2014). Position paper: Virtual Exchange in the European Higher Education Area. European Commission. [Online] Available from: http://uni-collaboration.eu/sites/default/files/Position%20paper_0.pdf [Accessed 20/04/2020]

6. Moran P. (2001). Language and Culture. In Teaching Culture: Perspectives in Practice (pp. 34-47). Boston MA. Heiley & Heiley

MULTIPLE PERSPECTIVES: RESEARCH-LED INTEGRATED APPROACH TO DEVELOPING LANGUAGE AND BUSINESS SKILLS AT TERTIARY EDUCATION LEVEL

*Senior Lecturer Diana Miteva
University of Economics – Varna, Bulgaria
diana_mitevabg@ue-varna.bg*

Abstract

This paper provides a rationale for updating Business English courses at University of Economics - Varna with view of its internationalisation, digitalisation and close interaction with the business, as well as designing specialised business skills courses in English-taught majors. The emphasis is on designing courses tailored at improving global employability of students by consistently incorporating intercultural business communication skills development. Topics such as globalisation, digitalisation, working across borders present a structured opportunity for class discussion of current trends. By studying the interrelation between culture, management and business communication, the courses are enhancing skills connected with leadership, international negotiations and team management in the digital age. The expected outcome is to enhance systematically transferable skills in our students, increasing their language competence, cultural sensitivity and business intelligence. Survey results within the international HE project PROMINENCE have been taken into account in applying this integrated approach to developing language and business skills.

Key words: *intercultural competence, integrated approach in business English, business skills, PROMINENCE, digitization.*

JEL Code: Y800, M160, Z190

Introduction

Governments are often criticised for their reactive approaches, whether they are tackling climate change, international tax evasion (Financial Times, 2017) or their ability to liaise with Higher Education Institutions (HEIs) to address key skill gaps, shortages and underutilisation in the employment market (Open Access Government, 2018). Increasingly, universities are expected to assume ‘a third mission’ (apart from teaching and research) and engage in interactions with industrial and regional partners (Jongbloed, 2008). This puts HEIs in a privileged position, being at the forefront of cutting-edge academic research, having direct exposure to the youngest and brightest and being able to directly set the educational agenda that will impact skill gaps and address problems that governments are often

unable to.

This paper aims to address three key problems that might affect employability skills amongst students at University of Economics – Varna, and proactively offers a methodology solution. While the scope of the methodology is limited to Business English courses and Intercultural Communication (IC) and Leadership Courses, we argue that upgrading content and teaching/learning methods is a necessary step that ubiquitously would offer a competitive advantage to both universities and graduates, impacting student satisfaction, promoting the development of transferable skills and taking into account the changing workforce patterns and the skills set they require.

1. Problem statements

We argue that there is an inherent discrepancy between:

(1) Traditional in-class teaching and preparing graduates for increasingly remote work, accelerated by the COVID-19 pandemic

(2) Analogue methods predominantly used in HE and digital ways/AI in business and society at large

(3) Primarily mono-culture teaching and the continuously culturally diverse workforce locally or globally

Why do these issues need to be resolved? Addressing them equals bridging the skills gap between academia and the business as well as proactively training our graduates for jobs of the future.

1.1. In-class teaching and preparing graduates for remote work

The premise of the argument here is that there has been an accelerated change in the preferred working mode for millennials (Forbes, 2018). Apart from traditional compensation expectations, millennials value flexible working arrangements and often choose employers who provide that packaged offering. Increasingly, more and more employers recognise the value of offering their teams such arrangements, as working remotely is more cost efficient, provides greater employee satisfaction through flexible working schemes, promotes the sustainability agenda and reduces carbon footprint. Increasingly, “technology transforms workplaces into virtual places” and “work can be conducted anywhere any time” (Ware, 2003).

The divergence between traditional education methods and realities of work can be addressed through digitally enhanced education, improving the

skills required to conduct business in the ‘new mode’.

1.2. Analogue methods and digital ways

While results from experiments and surveys exploring the effectiveness of online instruction have been occasionally mixed, there are comparative studies of digital vs analogue instruction/ learning which clearly indicate that “online students have learned just as much and enjoyed the teaching experience just as their traditional counterparts” (Lester et al., 2009).

To address the challenges of the future, large-scale programs have been implemented that take into account the impact of digitisation and AI on learning, teaching and education, e.g. the *Digital Education Action Plan2* designed by the EU Commission in 2017, aiming to “stimulate, support and scale up purposeful use of digital and innovative education practices” with view of fostering digital skills and competences in EU citizens (Tuomi, 2018).

1.3. Predominantly mono-culture teaching/learning and the increasingly culturally diverse workforce, changing globally or locally

Predictably the less culturally diverse a certain group of students is, the more extensive IC training it will require with view of aligning skills for a continuously culturally diverse environment (Fuller, 1994) or for work purposes whether locally or globally. Moreover, learning to accommodate to the culturally diverse communication styles used by others is becoming increasingly important for many learners, both in tertiary settings and in work-related situations.

Solutions: To address these three outlined issues in the context of business education we need to provide digital solutions, further internationalisation and focus on a set of business skills that incorporate intercultural communication (IC) skills building.

2. Case study: Application of digitally enhanced model for development of language, communication and business skills at tertiary education level.

Internationalisation, close collaboration with the business and digitalisation of Higher Education (HE) have brought some required changes in curricula at universities of economics/business both in terms of

content and teaching/learning methods.

PROMINENCE, a collaborative Erasmus strategic partnership project (2017-2020) of seven European universities is an example of a research-led model of promoting cross-cultural learning, taking into account “the actual needs subject matter experts identify in overcoming cross-cultural communication problems while using authentic, up-to-date, digitalised learning materials” (PROMINENCE, 2020). The project deliverables have been results of the efforts of an international interdisciplinary team: language teachers, marketing experts, distance learning experts, IT experts, business skills coaches, etc. The content of the project, i.e. promotion of cross-cultural communication skills together with the utilisation of Information Ccommunication Technology (ICT) tools and modern pedagogical approaches, aims to “increase interoperability and portability of applicable information, as well as to encourage educational institutions to adopt innovative ways of teaching and learning”. (ibid.) The main output is an open access online learning/teaching platform (*Prominence Interactive*, 2020) to be used by students and businesses. Two main modules have been incorporated in the e-platform: IC and Leadership. The University of Economics – Varna PROMINENCE team has been responsible for developing a chapter on Leadership Theories and the interactive activities on Negotiation Identities.

3. Survey and Findings

The assumption that IC training is essential for business education/business practice is supported by the results of two surveys undertaken in the framework of PROMINENCE: a large-scale survey with students (941 students from seven European universities, 82 questions, 2018) and a survey with the business (168 employees at SMEs and multinationals, 58 questions, 2019) in the seven respective partner countries. For the evaluation of intercultural competencies, both surveys used the Global Competencies Inventory (GCI) (Stevens et al. 2014).

The survey with students had three main objectives: 1/ to study the importance of IC for students 2/ to outline their self-assessment in terms of skills and personality traits 3/ to define the expected tools for IC development. Students identified the following groups of skills related to IC: 1/hard skills, connected mainly to foreign languages and cultural studies; 2/communication skills: the ability to listen, to understand and then to speak

easily to people; 3/soft skills: mainly based on personality traits like open mindedness, tolerance, respect, acceptance, patience as well as adaptability and flexibility (Ganassali, 2018). For businesses, the core elements of intercultural leadership are seen by respondents as a combination of hard skills (languages and intercultural studies), communication skills (ability to listen, to be empathic) and personality traits such as open mindedness. The skills vary according to the degree of internationalisation of the company. Less internationalised companies refer to hard skills such as foreign languages, while the most internationalised ones focus on intercultural competence (Ganassali, 2019).

Based on the survey results, some important conclusions have been drawn for student IC development and curricula redesign: improving foreign languages command at least at upper-intermediate level and above, developing communication skills which will result in confidence building, and focus on skills such as interpersonal skills, emotional and conflict management, as well as tolerance of ambiguity. With view of developing skills for the future, the following skills required by surveyed employees, should be further improved in students: emotional intelligence and stress management, as well as “knowledge about foreign cultures, regulations and business practices” in order to be globally operational and competitive. (ibid.)

Furthermore, in this survey it was possible to outline some specific features of the profile of the Bulgarian students surveyed. The Bulgarian students’ command of foreign languages at intermediate level and above (fig 2) is lower compared to that of students from other EU universities (fig 1). Out of 113 surveyed Bulgarian students over 36 % speak only one foreign language (at least at an intermediate level) compared to 25% of their counterparts from other EU universities. It should be noted that since the survey was in English students with foreign languages proficiency below intermediate level were not included in the survey.

The Bulgarian students turned out to be more culture-monolithic, more ethnically homogeneous (only 7.6% had a (grand)parent from a different nationality compared to 15% in the aggregate response) which might require an even more comprehensive IC skills development.

To sum it up, integrating IC training courses in the curriculum at University of Economics – Varna is substantiated not only by the general requirements of business and perceived student needs but with view of the

specific student profile: predominantly mono-cultural groups with lower foreign language competence compared to their EU peers. Such research-led approach to outlining development areas has had direct implications for syllabi and curricula design.

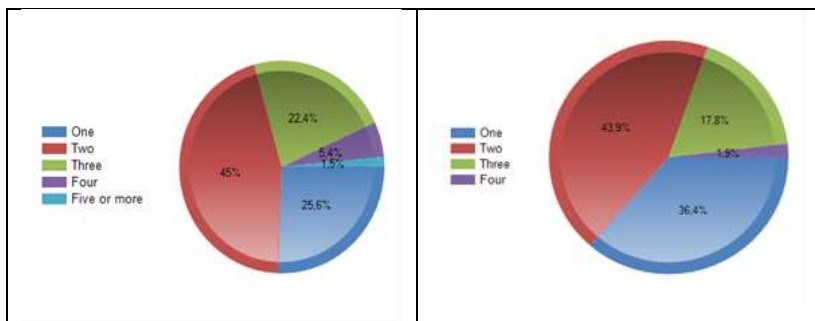

Fig 1.

Fig 2.

European vs Bulgarian students command of foreign languages at intermediate level and above

Source: Research Data.

4. Curriculum and syllabi changes

4.1. Specialised courses with focus on developing IC skills

University of Economics – Varna PROMINENCE team has proposed the introduction of a specialised digitally enhanced course “IC and Leadership” for the next four-year period (2020-2024) for the 6th semester of all English-taught majors, making the most of *Prominence Interactive* as a tool thus bringing an element of internationalisation in a digitally supported environment for developing IC and leadership skills.

Several other courses have been digitally enhanced with the options provided by the open access *Prominence Interactive* tool, using it as a main secondary source: e.g. the course “Intercultural Aspects of Business” for Erasmus Master degree students and International Business Master degree students.

Moreover, specialized English courses (“English for International Economic Relations”; “English for Tourism” for Bachelor, 3rd -year students, and Master degree students) have also been updated, incorporating

development of IC skills. The syllabi for the next four-year period (2020-2024) of these courses have been redesigned by the Languages Department including *Prominence Interactive* as a teaching/learning tool (e-book, interactive lessons, study guide, teacher's notes).

4.2. Syllabi changes in General Business English course: a pilot study.

With regard to Business English courses provided at University of Economics – Varna, there has been a long standing tradition of applying an interdisciplinary approach to building simultaneously language, communication and business skills. The approach that will be illustrated is in line with a general trend of teaching Business English which seems to have evolved from “intuition-led practices to content-based teaching, and to more research-based practices” recently (Zhang, 2007) on the one hand and providing more “outcome-based” focus (Jayalakshmi, 2018) on the other, i.e. a shift of emphasis from teaching skills to acquisition and use of business, communication and language skills on the part of the students (a more student-centred approach).

A pilot study of a preselected modular Business English course *Business Partner*¹, was undertaken by two teachers at the Languages Department with five first-year groups during the academic year 2019/2020 with view of evaluating the relevance of the business topics for our students, assessing self-study options in a digitalised environment, appraising the engaging approach of the video-based business skills training and flexibility of the modular structure used. This pilot study aimed at identifying the suitability of an enhanced teaching curriculum, which addressed the needs of digitalisation and internationalization when redesigning the syllabi for the the next four-year period (2020-2024) at University of Economics – Varna.

Revisiting the previously defined three problem statements, we argue that it is essential to offer an innovative digitally supported teaching/learning environment for developing relevant language, business and academic skills with a strong emphasis on Intercultural Communication (IC) skills development. The Languages Department initiated a consistent change throughout the syllabi design of the Business English courses (compulsory

¹ Note: For clarity sake throughout the paper we will refer to this modular course system as *Business Partner*: See (O’Keeffe et al. 2018); (Dubicka et al. 2018); (Dubicka et al. 2020).

and electives) with view of this agenda.

The changes in the English course syllabi design and learning/teaching environment were introduced after evaluating several options among Business English tools/textbooks on the current market. *Business Partner* was chosen as one of the main teaching sources since it met all the predefined criteria: research-led integrated approach to language and business skills (O’Keeffe, 2019), focus on enhancing intercultural business communication skills, realistic business situations, self-study options (with access to *MyEnglishLab*, an online platform specifically designed for the course, allowing customisation with view of the specific needs of the learners). Other features of the course are a flexible modular structure, an option to use *Teach Interactive* (software suitable for interactive boards), engaging video-based activities, as well as business workshops which provide a revision in a collaborative learning format. Last but not least, the tested course has been benchmarked with BEC, BULATS, PTE Professional and LCCT (Lansford, 2018).

As part of studying the student perception of the course, we asked two groups of first-year students to fill in a short e-survey in mid-April 2020 (response rate 50% over a week). 90% of the 20 respondents found *Business Partner* suitable for self-study. Almost 85% were familiar with the structured opportunities of *MyEnglishLab*: the digital platform of the coursebook. Student evaluation of the video material used (on a scale from 1 to 10) was highly positive: 95 % of the respondents gave 5-10/10 approval of authentic videos; almost 80 % of the respondents gave 6-10/10 approval of the dramatized videos, providing multiple perspectives on structured situations, 31,6 % out of which gave top ratings (9-10/10). Furthermore, 85% of the surveyed students found the business topics interesting and relevant to work-related situations; while 60% of them gave them top ratings: 8-10/10.

The survey results provide a highly positive feedback with view of student engagement and options for use in a digitalised environment. *Business Partner*, (B1-B2-C1), Pearson, has been incorporated as one of the primary sources in all English courses (1-5 semester) for the next four-year period (2020-2024). While updating the curriculum for general Business English courses is just a component of the overall ambition of University of Economics–Varna for internationalisation, digitalisation and bridging the gap between academia and the business, it has been a key step towards

improving skills shortages and modernizing traditional teaching/learning methods.

5. Benefits

5.1. Developing a cross-cultural perspective

One of the highlights of the newly designed approach used in *Business Partner, Pearson*, is providing multiple cross-cultural perspectives to different structured business situations by illustrating various approaches, using both short authentic videos (in Lesson 1 of each unit) and specially dramatised videos: Scenario A and Scenario B (in Lesson 3 of each unit). Students can immediately relate to the implications of the different approaches used in business context, e.g. direct vs indirect communication approach, low-context vs high-context etc. *Business Partner* author team includes both language experts and interculturalists, thus ensuring an interdisciplinary perspective. After Scenario A and Scenario B, one of the well-known interculturalists and leadership coaches Bob Dignen or Mike Hogan provide insightful comments on the situations from a cross-cultural and/or business communication perspective.

Unstructured interviews with students indicate a highly positive response to that feature of the system: presenting the real business world problems in a complex, realistic yet clear way, combined with an international perspective, exposure to culture-specific ways of doing business, thus enabling the students to raise awareness of cross-cultural differences and develop a global set of mind.

5.2. Self-study option

Moreover, the system is applicable to both class teaching and autonomous study. The access to *MyEnglishLab* provides an opportunity for customized active autonomous learning with view of the specific needs of the learners: they can use all the video and audio material and the accompanying comprehension tasks on their own, doing additional reading, listening, writing, pronunciation tasks in addition to focus on functional language and development of business and language skills.

5.3. Interdisciplinary research-led approach

Finally, there has been a clear recent trend in HE of incorporating explicitly Intercultural Communication training at the core of business skills

enhancing, making use of formats students can easily relate to, illustrated in this paper on the examples of both commercially distributed products such as *Business Partner*, and products, collaboratively designed by EU international HE teams for free access such as *Prominence Interactive*. What is common in the design of both products is a research-supported integrated approach applied by interdisciplinary teams.

Conclusion

This paper has outlined the rationale for curricula/syllabi change that takes into account transferable employability skills, further internationalisation and digitalisation. More specifically, the focus has been on redesigning and updating of syllabi of Business English courses (2020-2024) at University of Economics – Varna, incorporating language, communication and business skills development, using cutting-edge digital learning environment, based on the pilot testing of *Business Partner*, an up-to-date Pearson Business English modular course. Survey results have been summarised after the testing stage (2019/2020) with an emphasis on student feedback on video-based IC skills training, topic relevance and the use of *MyEnglishLab*, a digital platform allowing customization.

Another highlight in the paper is introducing *Prominence Interactive* (2020), an e-platform providing supplementary sources for general and specialised Business English courses and being a primary source for specialised courses developing IC and leadership skills for English-taught majors at HEIs. It has been developed as a result of a collaborative project of seven EU universities over a period of three years (2017-2020) and is an example of a research-led interdisciplinary work of a cross-discipline international team, closely working with business. Furthermore, *Prominence Interactive* can be customised by universities for short trainings with firms interested in providing up-to-date IC and/or leadership training to their employees.

Both *Prominence Interactive* and *Business Partner* explicitly provide a global business framework, targeting the development of a global mindset in business students. The guiding principles applied in them are research-supported relevance for employability, learner engagement and flexibility, provided by an adaptable modular structure, e-learning options and collaborative tasks. The suggested model of integrated development of business, communication and language skills in a digitally enhanced way

and with a focus on IC skills can be used by other HEIs interested in digitisation and internationalisation of their education process, prioritising the development of transferable employability skills.

References

1. Dubicka, I., Rosenberg, M., Dignen, B., Hogan, M., Wright, L. Business Partner, B2, (2018) Coursebook with Digital Resources, Pearson
2. Dubicka, I., Rosenberg, M., O’Keeffe, M., Dignen, B. Business Partner, C1, (2020) Coursebook with Digital Resources, Pearson
3. Financial Times (2017), *Budget 2017: Tech groups targeted over tax avoidance*, Available from: <https://www.ft.com/content/40e058b6-cf94-11e7-b781-794ce08b24dc>
4. Fuller, M. (1994) The Monocultural Graduate in the Multicultural Environment: A Challenge for Teacher Educators, *University of North Dakota*, 45, (4), pp. 269-277
5. Ganassali, S. (2019) Companies' Survey – Intercultural Leadership: Importance, Self-assessment and Instruments of Development, unpublished report, University Savoie Mont Blanc
6. Ganassali, S. (2018) Students' Survey – Intercultural Competencies: Importance, Self-assessment and Instruments of Development, unpublished report, University Savoie Mont Blanc
7. Jayalakshmi, R. (2018) An Integrated Approach to Business English *The IUP Journal of English Studies*, 12, (1), pp. 70-73
8. Jongbloed, B., Enders, J., Salerno, C. (2008) Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *HE*, 56, pp. 303-324
9. Kurter, H. (2018) *Five Ways Millennials are shaking up the workforce from the bottom up*, Forbes, Available from: <https://www.forbes.com/sites/heidilynnekurter/2018/11/15/5-ways-millennials-are-shaking-up-the-workforce-from-the-bottom-up/#18c139b42415>,
10. Lansford, L. (2018) Business Partner. Teacher’s Resource Book, Pearson, p.8
11. Lester, P., King, C. (2009) Analog vs. Digital Instruction and Learning: Teaching within First and Second Life Environments *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14, (3), pp. 457-483
12. O’Keeffe, M., Lansford, L., Wright, R., Frendo, E., Wright, L. Business Partner, B1, (2018) Coursebook with Digital Resources, Pearson

13. O’Keeffe, M. (2019) What are employability skills. Webinar. Available from: <https://www.pearson.com/english/catalogue/business-english/business-partner/webinars.html> [Accessed 20/12/2019]
14. Open Access Government (2018) UK faces employability skills gap as nearly 60% of adults lack the full set of core transferable skills, Available from: <https://www.openaccessgovernment.org/uk-faces-employability-skills-gap/53192/> [Accessed 15/04/2020]
15. PROMINENCE, (2020) <https://www.prominnceproject.eu/index.php/prominence/goals>
16. *Prominence Interactive*, (2020) <https://www.prominenceproject.eu/index.php/prominence-interactive/>
17. Stevens, M., Bird, A., Mendenhall, M.E. and Oddou, G. (2014), Measuring Global Leader Intercultural Competency: Development and Validation of the Global Competencies Inventory (GCI), *Advances in Global Leadership*, 8, pp. 115-154
18. Tuomi, I. (2018) The Impact of Artificial Intelligence on Learning, Teaching, and Education. *Policies for the future*, Eds. Cabrera, M., Vuorikari, R & Punie, Y, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
19. Ware, J. (2003) The future of work: Changing patterns of workforce management and their impact on the workplace. *Journal of Facilities Management*, 2 (2), p.145
20. Zhang, Zh. (2007) Towards an integrated approach to teaching Business English: A Chinese experience, *ESP*, 26 (4), pp. 399-410

BILINGUALISM IN THE CONTEXT OF ECONOMIC GLOBALIZATION

Elena V. Konstantinova
Dubna State University
vadeeva@mail.ru

Abstract

The focus of the paper is on the issues of globalization through the prism of cross-cultural communication. The spread of bilingualism in the modern society is interpreted by economic, migration, cultural, educational and sports processes. The necessity to study languages and cultures in the modern society is pointed out; numerous classifications of bilingualism are mentioned. The following notions are considered in the paper: a monocultural identity, and a bicultural identity; the following groups are distinguished: monocultural monolinguals, monocultural bilinguals, bicultural monolinguals, bicultural bilinguals. The paper also dwells upon such a phenomenon as interference and by way of illustration of it a three year child-bilingual from an international Russian-Bulgarian family is described. Some advantages and disadvantages of several languages learning are considered.

Key words: *bilingualism, bilingual person/identity, cultured person, cross cultural communication, interference.*

JEL Code: Z13

Introduction

The ongoing integration processes have become an integral part of modern society. There is a growing number of transnational corporations, increasingly more people find employment abroad, ethnically and nationally mixed marriages are becoming more frequent, children born of such unions are bilinguals since birth. The issue of global migration has recently become particularly relevant, as it does not only include cultural differences between individuals but also social divisions within groups. The essential necessity of our life to know one or more foreign languages has led to active development of research on bilingualism. This social phenomenon is considered as a complex sociocultural, sociolinguistic, psycholinguistic and economic issue.

1. The current state of the world

A feature of modern times is an active use of the internet in communication, in receiving information, in business correspondence, etc.

The benefit of communication in social networks provides the absence of the interlocutors' status relevance and the possibility to meet people of other cultures, use predominantly English for communicating, get the information immediately and talk anonymously.

Nowadays due to the development of international relations and their openness to the world through mass media, the cross-cultural study presents one of the main knowledge for the heads of states, diplomats and journalists.

With regard to the development of transnational corporations, business linkages between firms from different countries the direction of cross-cultural management is in progress as it investigates business negotiating with representatives from various countries, motivation of employees from diverse cultures, corporate culture in transnational firms, specificity of teamwork in international companies, cross-cultural conflicts and even peculiarities of humour in various countries.

Cultural ties in different fields of art – theatre, cinema, music, etc. – in recent years are especially significant and impact on communication between individuals and people in general. Sport does not fall within the major cross-cultural ties. Educational exchanges have gained cross-cultural significance. Tourism is becoming a factor of positive cross-cultural communication.

Global migration processes have presented a problem for different countries lately: in Russia this refers to the “population shift” of people who come from former soviet republics – Tajikistan, Uzbekistan, Armenia, etc., in European countries – of refugees from Africa, etc.

Since interethnic marriages are fairly common in the contemporary world the issue of bilingualism has been widely covered recently.

Bilingual persons are:

adults who study foreign languages seriously in order to get education or a top-paying job in a transnational corporation;

people for whom the language of a place of migration becomes their mother tongue;

children born in intermarriages will be bilingual persons that is their mother tongues are those of their mother and father;

children in whom parents have being cultivated the knowledge of several languages at once since birth.

There are various classifications of this phenomenon:

- early – languages are acquired since birth, late – languages are

acquired in adulthood;

- natural – a person lives in the multilingual environment (the republics of former USSR) and artificial – learning a foreign language for certain purposes;

- pure type – a person speaks one language in the particular environment and the other one in a different environment (home-work), mixed type – constant switching over from one language to another;

- coordinative – the language use is related to various systems of concepts (immigration), subordinate – the system of the second language is connected to that of the first one (foreign language training at school);

- receptive – a person comprehends everything heard or written and conveys thoughts in the language which is convenient for him; reproductive – a person conveys what is heard or written in the language that was used for transmitting the information, productive – a person speaks and thinks both languages fluently;

- mass bilingualism – a society serves as a native speaker of the second language that is a medium of international communication of people who live together or have to learn a state language while their mother tongue being a national one, professional type – it is acquired during professional activities, i.e. interpreter bilingualism when an interpreter uses not only language codes but also cultural ones, dysglossia – one language is used at home and the other is used at work;

- H. Baetens Beardsmore defined thirty types of bilingualism: achieved, additive, ascendant, ascribed, asymmetrical, balanced, compound, consecutive, coordinate, diagonal, early, functional, horizontal, incipient, individual, infant, late, passive, perfect, productive, receptive, recessive, residual, secondary, semi-bilingualism, societal, subordinate, subtractive, successive, symmetrical, true, vertical.

2. The role of bilingualism in development of a language and cultural personality

There are different opinion on the advantages of learning several languages since birth: some say that any knowledge is of help, let alone a knowledge of a foreign language, others say that early learning of languages has a negative impact on the child's development.

As stated above, bilingualism can be natural and artificial and these types are subdivided into early and late. When a child is born and raised by

parents who speak different languages he learns languages in a natural and common way and starts speaking two languages when he gets older. In case a parent's foreign language is not native, a child will soak up the speech mistakes of his parent. So learning languages is far more efficient as long as both parents speak their native languages with their child.

The advantage of natural bilingualism over an artificial one is that in a biethnic family both languages and cultures are acquired whereas in a monoethnic family only languages are acquired.

In case a family moves to another ethnic area, children will comprehend the local language faster than their parents. If parents of this family speak their native language then a child is able to speak his native language at home and the other language in a different social environment – outside, at school. A child is brought up tolerant towards another culture, a bicultural identity is being formed. Under these circumstances a child makes a conscious choice of a language and culture which suit him more. Here lies the researcher's interest: the bilingual person's choice of culture and language and ethnic group.

The notion of a bicultural person has been widely used recently. Every person has a social, linguistic, religious and ethnic culture. A bicultural person is able to choose between these components on his own either of one culture or to synthesize own cultural vision of components of both cultures. If these cultures are politically, socially or religiously opposed to each other it might cause conflicts. A case point is coexistence of Islamic and Orthodox communities in European society.

It is not entirely certain that a bilingual person chooses a bicultural development of his identity. The better he speaks a foreign language the better he understands and perceives the culture of a foreign culture. However, he might not accept that culture, i.e. the Scots does not speak Celtic though they maintain their identity and mentality.

There are four groups of interrelation between cultural and linguistic features of a bilingual person:

1) Individuals know only one language and accept the culture of just one culture – “monocultural monolinguals”;

2) Individuals know only one language whereas accept the cultures of several countries – “bicultural monolinguals” (i.e. the British in America);

3) Individuals know two or more languages whereas accept the culture of one culture – “monocultural bilinguals” (i.e. in Switzerland there are

people who speak both French and German);

4) Individuals know two or more languages and accept several cultures – “bicultural bilinguals” (i.e. residents of the republics of former USSR).

In a monoethnic family a child might be a bilingual person but remain being a monocultural bilingual while in a multiethnic environment a child might be a bicultural bilingual as well.

3. Bilingualism: advantages and disadvantages

The disadvantages of learning several languages is the influence of one language on another in communications between people of different cultures. Learning several languages presupposes a blending of lexical, phonetic, syntactic, grammatical, morphological, semantic and stylistic deviations of languages. The mother tongue is more vulnerable to interference of the second language than the bilingual persons living in this area.

The example of cross-linguistic grammatical interference: interethnic family that consists of a Russian mother, Bulgarian father and a child who is 3 and half years old. Since the child was born father speaks Bulgarian with him and mother speaks Russian. Most of the time parents live and work in Russia. Mother reads children’s books in Russian and father sometimes read them in Bulgarian. The child is relatively active and develops quickly, has begun to speak before his peers. It follows from the above that it is an early, natural, infant, mixed and coordinative bilingualism. In case a child used Bulgarian words in his speech, he added Russian inflexional endings to them, i.e. “книжка” (Russian) – “белешка” – “бележник” (Bulgarian), “нога” (Russian) – “крака” – “крак” (Bulgarian), “окно” (Russian) – “прозорце” – “прозорец” (Bulgarian). From the age of three this practice is diminishing, the ability to distinguish between mother’s and father’s languages is increasing.

When a person speaks one language at home and the other one in different social circumstances (at school, work) it is a speech situation known as dysglossia. The disadvantage of bilingualism might be the fact that bilingual children have to increase a double vocabulary therefore they might begin to speak later but as empirical studies suggest afterwards these children recognize the difference between languages and speak two languages right away.

The studies of the 30-50’s of the previous century show that at the

early stages bilingualism may cause mental retardation, speech defects, penury of vocabulary, simplification of syntactic constructions, addiction to the rules established in family. Bilingual children find it harder to cover the literacy than monolingual children do. If the target languages possess identical systems, it facilitates grammar acquisition of both languages. If these languages have different writing systems then it makes the acquisition more difficult.

Contemporary studies are opposite towards the disadvantages of bilingualism. Let us consider the characteristics of how the vocabulary of a bilingual child from a Russian-Bulgarian family that was previously described is formed. The parents were given 205 words from a minimum three-year-old child vocabulary so that they would write down what their son says and how:

- 52 words sound alike in both languages so that it is not clear whether it is the underdevelopment of a three-year-old child's speech or he has chosen a certain language, i.e. "читает" – "чета" (Bulgarian), "сидит" – "седя" (Bulgarian), "птичка" – "птица" (Bulgarian), "голова" – "глава" (Bulgarian), "холодильник" – "хладильник" (Bulgarian);

- 65 words the child uses only in Russian, i.e. "карандаши" (Russian) – "молтви" (Bulgarian), "живот" (Russian) – "копем" (Bulgarian), "бровь" (Russian) – "вежда" (Bulgarian), "полка" (Russian) – "рафт" (Bulgarian), "тарелка" (Russian) – "чиния" (Bulgarian), "лифт" (Russian) – "асансьор" (Bulgarian), "лестница" (Russian) – "стълба" (Bulgarian), "полотенце" (Russian) – "кърпа" (Bulgarian), "рубашка" (Russian) – "риза" (Bulgarian), "колготы" (Russian) – "чорапогаши" (Bulgarian);

- 11 words – only in Bulgarian, i.e. "щека" (Russian) – "буска" – "буза" (Bulgarian), "варежки" (Russian) – "рукавицы" – "ръкавици" (Bulgarian), "куртка" (Russian) – "яки" – "яке" (Bulgarian), "носки" (Russian) – "чурапчи" – "чорапи" (Bulgarian), "сапоги" (Russian) – "ботушки" – "ботуш" (Bulgarian), "мыло" (Russian) – "сапун" – "сапун" (Bulgarian), "печенье" (Russian) – "бисквит" – "бисквита" (Bulgarian), "гладит" (Russian) – "галя" – "галя" (Bulgarian), "ботинки" (Russian) – "обувка" – "обувка" (Bulgarian), "дверь" (Russian) – "врата" – "врата" (Bulgarian), "одевается" (Russian) – "обличаемся" – "обличамсе" (Bulgarian);

- 45 words he uses in Russian and Bulgarian interchangeably, i.e. "собака" (Russian) – "собака", "кученце" – "кузе" (Bulgarian), "медведь"

(Russian) – “мечка”, “медведь” – “мечка” (Bulgarian), “дорога” (Russian) – “път”, “дорога” – “път” (Bulgarian), “машины” (Russian) – “кола”, “машины” (Russian) – “кола” (Bulgarian), “горка” (Russian) – “пързалка”, “горка” – “пързалка” (Bulgarian), “говорит” (Russian) – “казвам”, “говорит” – “казвам” (Bulgarian), “огурец” (Russian) – “краставичик”, “огурец” – “краставица” (Bulgarian), “стол” (Russian) – “маса”, “стол” – “маса” (Bulgarian), “нога” (Russian) – “крак”, “нога” – “крак” (Bulgarian), “окно” (Russian) – “прозореца”, “окно” – “прозорец” (Bulgarian);

- 32 words of the given list were not used by a child.

The percentages are distributed as follows: 32% of words the child uses only in Russian, 5% of words the child uses only in Bulgarian, 22% of words the child uses in both Russian and Bulgarian languages, 25% of words sounds the same in Russian and in Bulgarian, 16% of words are out of his vocabulary. If we consider that the child learnt words in both languages (45 words) then this double vocabulary (additional 45 words) outnumbers the words from the minimum vocabulary (32 words) that were not used.

Recent studies reveal that bilingual person:

- are creative,
- are inventive,
- have good mental capabilities,
- think flexibly,
- have better working memory than monolinguals,
- understand another culture,
- have a broad view,
- have superior social skills in a new society,
- are multitasking,
- have a creative thinking,
- are able to concentrate,
- are resistant to mental diseases,
- adopt faster to a new situation,
- have a better chance of finding a good job.

Conclusion

The world globalization leads to migration and emigration processes, interethnic marriages, birth of bilingual children. Today's bilingualism

provides interesting issues: in linguistics – an issue of a double code resource using, in cross-cultural communication – an issue of the process of communication, in psychology – problems of mental activity, in philosophy – an issue of the variability of thought, in sociology – an issue of socialization, in cultural anthropology – a bicultural issue, in economics – an issue of a migration process. In contemporary world there are more bilingual persons than monolingual ones therefore the phenomenon of bilingualism is widespread and the body of research is growing year by year.

References

1. Benedict, R. (2005) Modeli kultury. *Kulturologiya*: Daydgest. 1 (32). pp. 108-134.
2. Haugen. E. (1972) Yazykovoy kontakt. *Novoe v lingvistike*. 6. pp. 61-80.
3. Kozyreva, O. (2013) Bilingvizm kak megdisciplinarnaya problema. *Vestnik TPGU*. 13(141). pp. 150-153.
4. Sokolova, I. (2012) *Vliyanie bilingvizma na socio-kognitivnoe razvitiye lichnosti*. *Obrazovanie i nauka*. 8(97). pp. 81-95.
5. Taratuhina, Yu. and Bezus, S. (2019) *Bytovaya kultura i etiket narodov mira: megkulturnaya kommunikaciya*. YURAYT.
6. Shafrikpv, S. (2012) Yazykovaya model mira i metaforicheskoe yazykoznanie. *Vestnik Bashkirkского universiteta*. 17. pp. 139-145.
7. Ter-Minasova, S. (2008) *Voina i mir yazykov i kultur*. Slovo.
8. Ter-Minasova, S. (2000) *Yazyk i megkulturnaya kommunikaciya*. Slovo.
9. Vereshagin, E. and Kostomarov, V. (1990) *Yazyk i kulyura*. Indrik.
10. Weinreich, U. (1972) Odnoyazychie i mnogoyazychie. *Novoe v lingvistike*. 4. pp.25-80.
11. Znamenskaya, T. (2014) Problema bilingvizma i ee vliyanie na yazykovuyu lichnost. *Innovacionnye proekty v obrazovanii* 3. pp.42-46.

„СВ. СВ.“ ИЛИ ОЩЕ ЗА ХИПЕРКОРЕКТНОСТТА
"St. St." OR MORE ABOUT HYPERCORRECTNESS

Ст. преп. Миглена Маринова
Икономически университет – Варна
m.marinova@ue-varna.bg

Senior Lecturer Miglena Marinova
University of Economics – Varna, Bulgaria
m.marinova@ue-varna.bg

Abstract

The topic of the report is a spelling problem that has not been resolved in the last thirty years. This is the problem of spelling the adjective „saint" twice (St.St.) before the names of two saints whose names are traditionally associated and always used together. Writing this way is logically and grammatically unjustified and the reason for it is hypercorrectness. Specific examples are provided to prove that this type of spelling is incorrect. To date, there is no codified rule governing the writing of this type of word combination. A proposal is made to codify a spelling rule that governs the writing of the spelling problem under consideration.

Key words: *St.St., spelling problem, hypercorrectness, codified rule.*

JEL Code: Z13

Политическите промени в страната ни след 1989 г. решиха редица обществени проблеми, но и създадоха нови, включително и в областта на правописа.

Един такъв, нерешен до днес, проблем е проблемът с двойното изписване на прилагателното *свети* пред имената на двама светци на християнската църква, чиито имена традиционно са свързани и винаги се използват заедно. Изписването по този начин е логически и граматически неоправдано и основна причина за него е хиперкоректността.

В съвременната правописна практика при изписването и изговарянето на имената на двойка светци прилагателното *свети* се удвоява, например: Национална библиотека „Св.св Кирил и Методий“, София, Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“, Курортен комплекс „Св.св. Константин и Елена“, Варна, Многопрофилна болница “Св.св. Козма и Дамян“, Пловдив, хотел “Св.св. Петър и Павел“, Поморие, и много други. Като при това в някои названия само първото

прилагателно е изписано с главна буква, а в някои - с главна буква се изписват и двете прилагателни, например: Основно училище „Св.св. Кирил и Методий“, Варна и Основно училище“Св.Св. Кирил и Методий“, Ботевград.

Причина за различията в изписването на този тип имена произтича от факта, че досега не е кодифицирано в кодификационни документи правило специално за употребата на прилагателното *свети* пред имената на двама светци. Интересно е, че проблемът възниква именно при назоваването на двойка светци. Когато светците са повече от двама, този проблем не съществува, например: Св. Седмочисленици, Св. Седем момци Ефески, Св.Четиридесет мъченици и др. Дори при изписването на името на Божествената Троица прилагателното *свети* се използва еднократно – Св. Троица. Наистина е интересен въпросът защо именно при назоваването на двама светци се използва удвояване на приложеното прилагателно и досега той няма задоволителен отговор.

Както бе казано, в последните три десетилетия не е уредена нормативно употребата на прилагателното *свети* пред имената на двама светци. Може би защото въпросът изглежда твърде частен и като че ли не представлява особен обществен интерес.

Според Служба „Езикови справки и консултации“ на Института за български език при БАН, тази употреба е в следствие на традиция от времето преди 09.09.1944 г., но все още няма изследване за това кога започва тя и кое предизвиква появата ѝ. Във всеки случай не води началото си от старобългарския период на развитието на езика ни. В изворите от този период никъде няма повторение на прилагателното *свети* пред имената на двойка светци. Възможно е този начин на изписване да е възникнал през Възраждането под влияние на черковнославянски и поради силно изразения през тази епоха култ към братята Кирил и Методий. Възможно е също тази традиция да е възникнала през 19 век или началото на 20 век под влиянието на някои норми за изписване на форми за множествено число в правната литература, например Г-н/г-н означава *господа*, №№ означава *номера*, чл.чл. означава *членове*, && означава *параграфи*, като в тези случаи формата на думата за м.р., ед.ч. не съвпада с формата за мн. ч., както е при прилагателното *свети*.

В подкрепа на становището, че традицията съществува в първата половина на 20 век, може да се посочи названието на Орден „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“ - най-високото отличие в Царство

България. А също оригиналното заглавие „Химнъ на Св. св. Кирилъ и Методи" на най-красивия български химн, известен днес със заглавието "Върви, народе възродени“.

Но дали тази употреба в посочения период е била последователна? В документ от времето на промените на 09.09.1944 г. е регистрирана еднократна употреба на прилагателното, както се вижда от следния пример:

„Из дознанието на капитан Иван Мишкетов, произведено от ст[арши] милиционер при II мил[иционерски] уч[астък] Чирпан: „На път от Ст. Загорската гара за щаба на дивизията бях задържан от милиционери и откаран в училището "Св. Кирил и Методий"... Това мисля, че беше на 19.IX. От военния затвор бях откаран на 25.X. в град Чирпан.““

Този пример дава основание да се смята, че преди 09.09.1944 г. вероятно не е съществувала последователна традиция да се удвоява прилагателното *свети* пред имената на двама светци. Такава употреба не е била кодифицирана като норма в тогавашния правопис.

Без съмнение, разглежданият поблем днес е последица и от атеистичното управление на Българската комунистическа партия в страната ни в периода 1944 – 1989. През този период религията е определяна като „опиум за народите“, религиозните свободи се потискат. Премахва се употребата на прилагателното *свети* пред имената на светците, както се вижда в следните названия от времето на комунистическото управление: Народна библиотека “Кирил и Методий“, Храм-паметник “Александър Невски“, Орден “Кирил и Методий“ и др. Тази промяна в изписването на имената на светците прекъсва хилядолетна традиция в българския език..

При опитите за възстановяване на прекъснатите от комунистическото управление традиции, след 10.11.1989 г. понякога се стига до недомислици по различни причини. Що се отнася за конкретния правописен проблем, причината за неговото възникване е стремежът да се възстанови прекъснатата традиция, без да се държи сметка дали тя напълно отговаря на правописните норми или не. Двукратното изписване на прилагателното *свети* в разглежданите имена е резултат на явление, което в езикознанието се определя с термина *хиперкоректност*, който, преведен на разговорен език, означава *престараване*. Като проява на хиперкоректност се определя ситуация, при която някой изпитва неу-

вереност в знанията си по правоговор и правопис, но заедно с това желае да се представи за по-образован, отколкото е всъщност. В следствие на това започва да се престарава при употребата на изразните средства, като особено ярък израз на престараването е например езиковото явление *епентеза* - вмъкването на допълнителни букви или звуци в думите. Примерите са много: поставяне на звука *x*- в началото на някои думи, като *хасма* вместо *асма*, *хизба* вместо *изба*, *хорех* вместо *орех*; вмъкването на наставка *-в-* в глаголи от чужд произход, като *информирвам*, *стартирвам*, *организирам*; удвояване на звука *-т-* в членната морфема, като *любовтта*, *сместта*, *пустощта*.

Хиперкоректността има много и различни проявления. Обикновено се счита, че това езиково явление е типично по-скоро за нискообразованите слоеве на населението. В този случай обикновено се говори за една разновидност на хиперкоректността, наречена *хиперурбанизъм*. Тя е проява обикновено на провинциални комплекси на хора от малки населени места, които искат да прикрият произхода си и да говорят като „граждани“, без да разбират, че провинциализмът не е въпрос на място на раждане, а на манталитет. Но хиперкоректността може да се прояви също така и при хора, които са считани за високообразовани. Така например, в свое изказване от 08.10.2014 г., бившият президент Р. Плевнелиев казва: „Щастлифт и горд съм, че това историческо и добро дело се случва в мандата на назначения от мен кабинет“.

Обстоятелството, че хиперкоректността може да се прояви дори при хора с високо ниво на образование, в голяма степен обяснява възникването на разглеждания тук проблем. Без съмнение, той е резултат на хиперкоректност, при това проявявана от хора, които имат добро образование. Единственото обяснение на двойното използване на прилагателното *свети* пред името на двама светци е престараването, схващането, че по този начин ще се изрази по-голяма почит към светците, като всеки един от тях бъде почетен с титлата „Свети“. Това е типичен пример на хиперкоректност – лишена от смисъл и грешна подмяна на реалните езикови явления с неправилни.

Би могло да се приеме, че е допустимо да се пише и изговаря Свети свети Кирил и Методий, Свети свети Петър и Павел. В тези случаи и двамата светци са от мъжки пол и прилагателното *свети* звучи естествено според родовата принадлежност на личностите. Но какво може да се каже за случаите, когато светиите са от различен пол, нап-

пример Св.св. Константин и Елена, Св.св. Киприян и Юстина, Св.св.Кирик и Юлита. Ако използваме сегашното „правило“ за изписване на имената на двама светци, то името на Курортен комплекс “Св.св. Константин и Елена“ край Варна би трябвало да се изговаря „Свети света Константин и Елена“, името на жилищен комплекс „Св.св. Киприян и Юстина“, София, би трябвало да звучи “Свети света Киприян и Юстина“, Горноводенския манастир „Св.св.Кирик и Юлита“ би трябвало да се нарича „Свети света Кирик и Юлита“. Ясно е, че подобен изговор е крайно неблагозвучен, нелогичен и поради това напълно неприемлив.

От казаното до тук следва, че в правописа на Съвременния български книжовен език (СБКЕ) съществува един проблем, който би трябвало да намери своето разрешение. На пръв поглед пробемът би могъл да бъде определен като частен и незначителен, но всъщност не е такъв. Важен го прави фактът, че с имена на неразривно свързани в двойка светии са назовани много важни държавни институции, обществени обекти, а също и орденът, който се връчва за изключителен принос в развитието на културата, изкуството, образованието и науката.

Освен традиция от миналото, която няма друго логично обяснение, освен хиперкоректността, нищо не оправдава двойното изписване на прилагателното *свети* пред имената на двама светии по следните причини:

- формата на прилагателното за ед.ч., м.р. напълно съвпада с формата за мн.ч., така че е напълно неоправдано повторението. Например Свети свети Кирил и Методий означава Свети (мн.ч.) Кирил и Методий и е правилно да се изпише Св. Кирил и Методий;

- както бе посочено, този начин на изписване е напълно неприемлив, когато светците в двойката са от различен пол, например Свети света Киприян и Юстина;

- въпросът, който се налага, е какво отличава двама светци от трима, четирима, седмина и т.н., по каква логика трябва да има разлика в изписването на Св.св. Кирил и Методий и Св. Седмочисленици? Светците в двойка по-заслужили ли са, по-свети ли са от тези в група от седмина, от четиридесет, та трябва тяхната святост да се подчертава по особен начин? Не е ли това неприемливо по отношение на всички останали с изключителен принос за развитие на християнството? Ако приемаме този начин на подчертаване на светостта, не би ли било за-

дължително Името на Божествената Троица да се изписва Св.Св.Св.Троица?

Следвайки тази логика, достига се до убеждението, че е напълно лишено от смисъл двойното изписване на прилагателното *свети* пред имената на двама светии. От всичко казано до тук се налага схващането, че кодификаторът в областта на СБКЕ, Институтът за български език при БАН, би трябвало да кодифицира в кодификационен документ – правописен речник или нормативна граматика – правилното изписване на прилагателното *свети* пред имената на двойка светци, а именно – еднократно употребено прилагателно пред имената, например Свети Кирил и Методий, Свети Константин и Елена. Това ще унифицира изписването на този тип имена и ще премахне различията, които съществуват сега.

References

1. Ezik i ezikovata kultura na vodeshtite i uchastnitsite v 'Sblasak. [Online] Available from: <http://www.referati.org/ezik-i-ezikovata-kultura-na-vodeshtite-i-uchastnitsite-v-sblysyk-/78426/ref/p5>[Accessed 14/04/2020].

2. IMAME SI ShtASTLIFT PREZIDENT–YouTube. [Online] Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=njffkfbEXBga> [Accessed 13/04/2020].

3. Manastir "Sv.sv. Kirik i Yulita" kv. Gorni Voden. [Online] Available from: <http://www.plovdivskamitropolia.bg/manastiri/102-manastir-qsvsvkirik-i-yulitaq-krai-selo-gorni-voden.html> [Accessed 14/04/2020].

4. OU "Sveti sveti Kiril i Metodiy" gr.Varna. [Online] Available from: <https://ousvsvkirilimetodii.com>[Accessed 14/04/2020].

5. OU "Sveti Sveti Kiril i Metodiy" gr. Botevgrad. [Online] Available from: <http://oukirilimetodii.com> [Accessed 14/04/2020].

6. Petrova, S. (1981) Devetoseptemvriyskata sotsialisticheska revolyutsiya 1944, Sofiya: Darzh.izd. "Nauka i izkustvo".

7. Vlahov, S. (1995) Entsiklopedichen rechnik ot Avgiy do Yafet, UI "Sv. Kliment Ohridski", Sofiya: "D-r Petar Beron".

TECHNOLOGIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Senior Lecturer Sylvia Yohanova
University of Economics – Varna, Bulgaria
yohanova@ue-varna.bg

Abstract

Technology has transformed almost all sectors of our life. The inclusion of digital technology to the learning environment in the educational systems around the world has become a necessity. A digitally supportive, empowering educational institution is much better oriented to success in social terms, especially in a period of crisis.

The paper analyses the various technological aids used in English language teaching and learning and the characteristics of teachers using them. It also highlights the ways technology impacts the teaching process both in positive and negative aspects. At the end some common learning applications are reviewed.

Key words: *teaching, learning, technology, English, digital.*

JEL Code: Z13

Introduction

The essential role of education has always been to prepare students to become successful and contributing members of society. In the past learners were given specific tasks that would teach them the required skills to help enter a certain trade or a profession. Communities were also much more homogeneous so particular values and customs needed to be transmitted and practiced to ensure the survival of these beliefs.

The teacher, then, held the position of authority, the only possessor of knowledge and communication between student and educator was one-dimensional. Students learned lessons and demonstrated understanding of concepts and ideas, and on the basis of this, were rewarded with grades.

Nowadays, globalization has opened up the world and allowed people to connect in new and exciting ways. Core values and beliefs are not taught only in the classroom but developed through life experiences and passions. Today teachers are learning with their students through co-learning, sharing and collaboration. They are content producers and content consumers at the same time. Society has changed and educators, if they want to adequately prepare students for their active role in the 21st century, should carefully

consider these changes. Traditional education methods have become unable to meet expectations.

Providing the educational institutions with adequate digital resources for inclusive digital learning means catering for a really competent digital society. Digitally native students prefer to learn in technological environment, this is the way they build knowledge and develop their competences. The role of the students has changed – they are now the owners of their educational journey. The teachers are mainly facilitators, knowledge curators, they guide students in understanding the subject matter, help and accompany them in the process of gaining skills and experience. Instead of passively receiving information, the students would gather information on their own under the guidance of their teachers; and, connect the information with the knowledge they already have and use in solving problems.

Technology in ESP

Wikipedia defines technology as “the collection of tools, including machinery, modifications, arrangements and procedures used by humans.” Oxford dictionary defines *technology* as “the application of scientific knowledge for practical purposes, especially in industry,” and tells us that the word *technology* comes from the early 17th-century from the Greek word *tekhologia* – ‘systematic treatment’, from *tekhne* ‘art, craft’ + *-logia*.

Foreign language teaching has long used technology. We all remember the special language labs with tape recorders and devices for voice reproduction. Different tools were used by ESP teachers to design materials responding to the needs of their students. The Internet, too, has influenced foreign language education tremendously. The authentic materials in foreign language education are an absolute necessity, which the Internet generously offers to instructors and learners. Online education thanks to digital technology can be widely accessible and convenient, especially in a period of crisis.

Whether it is a learning management system /LMS/ used to gather and organize learning materials usually chosen by the institution, a special tool to visualize data, or an adaptive learning platform used to practice and assess concepts and skills, if education wants to operate fruitfully today, technology is playing a crucial role.

1. Characteristics of teachers who effectively use technology

Teachers try to create a positive learning environment to meet all students' needs. According to Terry Heick the teachers who effectively use technology in class, have an “edtech” mindset – one that believes in purpose, adaptation, change and meaningful planning. These characteristics, according to him, are:

Teachers:

1. Always start with the why
2. Are malleable and can easily adapt
3. Embrace change
4. Share
5. Think win-win
6. Are thorough and think ahead
7. Actively care

But effectively using technology in the classroom might require some slight adjustments on the part of the teacher to sustain the efforts.

In fact none of us set out to be a great online teacher when we graduated university. We spent years in teaching face to face, we do not have the same depth and breadth of experience in the online classroom. And many of us feel they do not have enough time to learn.

In the current situation with Covid 19 teachers have been making the quick transition from in – person teaching to fully online instruction, from face-to-face instructions to digital education.

Digitalization means transferring all face-to-face information delivered by an instructor to a digital platform. It includes: audio/video; text, visuals; simulations; interactivity; ability to evaluate performance. My institution has already recognized the importance of digital technologies in education, so it has provided the University/ lecturers, students and staff/ with a learning platform, video tutorials, online support and instructions how to use them. Though I have had some familiarity and fluency with the university learning platform, at the beginning I do not think I was fully prepared to use it. With the time being we have adapted and learned the details of digital education.

The organization of the digital module should be clear and methodical. Students have to approach the course activities smoothly, so that their attention remains focused on learning the material. There should be regular guideposts and explanations. Students, too, are feeling uncomfortable about this abrupt shift online. Going at University, students see their friends,

participate in extracurricular activities, do most of the things that make up the university life. With the digital classroom this experience is lost. What is left of University life is the lecturer, he/she becomes the symbol of the institution. So one of the main tasks of lecturers is to normalize the abnormal.

2. Challenges of teaching with technology

The leading role of the teacher is replaced by tools

When designing a technology-driven learning process, it can sometimes prove to be somehow awkward, problematic, and distracting. If poorly implemented, it can function more as a barrier to the education process.

Problems with accessibility and reliability of technology

Teachers can encounter difficulties with some students' varying levels of technical skills. . Some of them are well-equipped tech-wise, with fast, reliable internet access. Others do all of their coursework on their phone with poor Wi-Fi connection, or take their laptops to public places with good internet connection – cafes, restaurants, malls, libraries because they have limited connection at home.

The scale of the technology is limitless.

Giving students the opportunity to the digital universe with no framework or boundaries is equally problematic. For example, providing students full access to a Google search engine and letting them 'Google it' when doing research might be authentic but depending on the application, could very well be an example of 'unlimited' technology access. Teachers have to know the learning objectives and use technology to help students meet those objectives.

Technology is functioning as an end, not a means.

This is similar to many of the above items, and it is a mistake. Technology is a tool, learning is a goal, personal growth of the learner is the ultimate desired effect.

The teacher is choosing the technology they like.

The teachers usually choose the tools, materials, and ideas they are most familiar with. There is nothing wrong with this, in fact, it's efficient and smart, but it is clear that there is a specific bias into this.

3. Common technological applications for digital education

Educational apps are beneficial for students, teachers and parents, enhancing communication between them. Some of the basic advantages of educational apps are:

- Enhanced Classroom Performances
- Interactive and Engaging Learning
- Unlimited Access to Educational Content
- Collaboration between Students, Teachers, and Parents
- Individual and Social Learning

4. Here are some of the most widely used digital resources in the classroom:

› Google Classroom

It is virtually a real classroom. It is easy to set up a Google classroom. Teachers share code with their students and the students can join entering the codes. It can be used for sending announcements, starting discussions, submitting and grading assignments, sharing resources, etc.

› edX

The students can do the courses of top universities like Harvard, MIT, Columbia, etc. in which it's not easy to get into.

If students install edX on the phone, they can do more than 2000 courses of top universities such as computer science, business studies, linguistics, engineering, and many more.

› Khan Academy

Khan Academy invariably secures a top spot on the list of the best free educational apps for students. The app's mission is to provide a free and world-class education for all curious minds across the globe. And it should be admitted that they are delivering it pretty impressively- all lessons in this app are in forms of video tutorials. Videos display a recording of drawings on a virtual blackboard (like a teacher giving a lecture). And the narrator describes each lesson through these drawings.

Khan Academy also provides online courses for preparing for standardized tests like SAT, MCAT, LSAT, and so on.

› Duolingo

It takes immense patience and practice to learn new languages. It's not everybody's cup of tea. If the learning techniques aren't adaptive, we'll quickly lose focus and interest.

Duolingo helps users learn many languages like English, French, Spanish, Mandarin, Latin, etc. in a fun and interactive way. It starts with basic picture labeling games. As you complete more levels, there are many different kinds of engaging games that improve vocabulary and grammar skills.

The users can also set their daily goals. The app also tracks their performance to provide insights. If they do well, they will be rewarded with XPs which helps unlock more sets of interactive stories to improve reading and listening comprehension.

› **Remind**

Remind app helps group learning because it is an efficient practice to fill in learning gaps in students. But, it's not always practical to get multiple students to assemble under a single roof and study together. So Remind facilitates users to stay connected with their school community. Besides students, this community includes teachers and parents as well.

Once the student joins this school community using a unique school or class code, he/she will receive regular updates on their classroom activities. Remind can be used to message a whole class, share photos and handouts, submit assignments, etc.

› **Quizlet**

Quizlet has several effective ways to make learning easier and quicker. The use of flashcards is another defining quality of Quizlet. Flashcards promote active recall, the process of actively stimulating memory during the learning process. It's one of the most powerful learning techniques out there.

Quizlet has millions of readymade flashcards in the app. The user can even create flashcards and share them with other students as well. Quizlet also contains many gaming activities to brush up what has been learned. The app gives constant study reminders progress checkpoints along the way.

› **Kahoot**

Interactive quizzes can accelerate the learning process tremendously. Students feel an unexplainable delight when they get the answers right. In that regard, Kahoot is one of the best learning apps for those who prefer learning through quizzes.

Kahoot has readymade quizzes on any topic. The students just choose one topic and join live quizzes with other players. The app also lets users quickly create their quizzes and challenge friends to compete with them.

The set up is pretty simple. The quizmaster or teacher creates a quiz

competition on Kahoot and shows it to an interactive whiteboard or projector. And the players join the quiz using a PIN and answer questions on the app itself.

› **Udemy**

Udemy is arguably one of the best learning apps for students. It has more than 130,000 video tutorials for courses ranging from technology and business to personal development lessons like drawing, writing, yoga, etc. Another exciting thing is that users learn these topics at their own pace. If users feel problems with some lessons, they can ask questions and clear doubts with peers and instructors.

There are more apps that can be used as educational tools such as YouTube, Coursera, Netflix, Brilliant, etc. These are some of the best free apps that deliver engaging and personalized learning experiences for their students.

Blogging

Perhaps one of the best tools available for supporting student voice, blogging has become a common platform in schools and universities across the world.

Social media use

Using social media to promote and share and document is a fairly well-established practice in the classroom. But finding new ways to use social media—for change, for research, or for critical thinking, for example—can help students not just ‘connect’ but connect in intentional and specific ways.

Podcasts

With the advance of digital education many learning institutions are using podcasting as an opportunity for lecturers to broadcast engaging audio content, which students can listen to at any time. Some of the most popular are:

EdSurge; Nas; FAA; Off the Cuff; The Enrollment Spectrum podcast; Collegehood Advice; TWIN XL, and many others.

Conclusion

There has been a tremendous growth in using Information and Communication technology in education systems. Digitalization has changed society and education institutions which proved to be indispensable during an increasingly uncertain world of global epidemics or other dramatic crises. The integration of technological tools in English language teaching

and learning is of great importance but still the best results are obtained when both classroom learning and online education are combined and both act as support systems to each other.

References

1. Motteram, G., (2013) Innovations in learning technologies for English language teaching [Online] Available from: <https://www.britishcouncil.org> [Accessed 20/04/2020]

2. Levine, A.Ferenz, O., and Reves, T. (2000) EFL academic reading and modern technology: How can we turn our students into independent critical readers? TESL-EJ4(4)

3. Inan, F. A. And Lowther, D. L. (2010)“Factors affecting technology integration in K-12 classrooms: A path model.” Education Tech Research Dev 58 (2010): 137-154.

4. Harasim, L. (2012) *Learning Theory and Online Technologies* New York/London Routledge.

5. [https://www.teachthought.com/category/ technology/](https://www.teachthought.com/category/technology/) [Accessed

**Юбилейна международна научна конференция
ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ
И РЕАЛНА ИКОНОМИКА: РАЗВИТИЕ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА
Сборник с доклади**

Том IV

Дадена за печат VI.2020 г.	Печатни коли 46,6
Излязла от печат VII.2020 г.	Издателски коли 41,9
Формат 60×90/16	Тираж 84 бр.

Предпечатна подготовка *Яна Стефанова*

Издателство „Наука и икономика”
Икономически университет – Варна
ул. „Евл. Георгиев” 24
Печатна база на ИУ – Варна

ISBN 978-954-21-1040-8